

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ
СЕДИШТЕМ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Јован Ј. Алексић

**ЖИВОТ И ДЕЛО МИЛОРАДА ЕКМЕЧИЋА
(1928-2015)**

Докторска дисертација

Косовска Митровица, 2021.

UNIVERSITY OF PRISTINA TEMPORARY SETTLED IN
KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY

Jovan J. Aleksić

**LIFE AND WORK OF MILORAD EKMEČIĆ
(1928-2015)**

Doctoral dissertation

Kosovska Mitrovica, 2021.

ПРИШТИНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ПЕРЕБАЗИРОВАШИЙСЯ В Г. КОСОВСКА-МИТРОВИЦА
ФИЛОСОФСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Йован Ю. Алексич

**ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МИЛОРАДА ЭКМЕЧИЧА
(1928-2015)**

Докторская диссертация

Косовска-Митровица, 2021.

Ментор: проф. др Здравко М. Делетић, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици (у пензији); ужа научна област: Историја модерног доба;

Датум одбране: _____

ЖИВОТ И ДЕЛО МИЛОРАДА ЕКМЕЧИЋА (1928-2015)

Сажетак

У раду се на основу доступних историјских извора и релевантне историографске литературе врши свеобухватна анализа животног пута и научног дела академика Милорада Екмечића. Реч је о једном од најистакнутијих, најплоднијих и најутицајнијих српских интелектуалаца друге половине 20. и почетка 21. века. Иза себе је оставио преко 300 библиографских јединица, међу којима се налазе антологијска дела непролазне вредности. Она су писана углавном на бази необјављене грађе из домаћих и иностраних архива, уз консултовање веродостојних трагова прошлости у облику путописа, сведочанстава савременика, старих рукописа, црквених књига, манастирских хроника и проверених резултата критичке историографије. Своја истраживања није ограничавао тесним хронолошким оквирима и уским географским међама. Није се либио отворено говорити и о ширим друштвеним, државним, националним и геополитичким проблемима. Посматран као научник, истраживач, наставник, педагог и јавни делатник, Екмечић представља личност готово ренесансних карактеристика. Изванредно образован, огромног знања и крајње широког интересовања, успевао се огледати у разним историографским и публицистичким изразима. Стога смо његов разуђени животни и научни опус покушали обрадити кроз десет посебних тематских целина, поштујући строге узусе историјске методологије. Најширу библиографску основу нашег рукописа чине сами Екмечићеви текстови. Поред њих, ту је необјављена грађа из Архива САНУ и Архива Филозофског факултета Универзитета у Београду, као и огроман број валидних наслова из периодике, штампе и мемоарске литературе. Приликом нашег истраживачког рада користили смо класичан историјски метод, уз консултовање метода других сродних друштвено-хуманистичких наука.

Кључне речи: *Милорад Екмечић, живот, дело, историја историографије, историјска методологија.*

Научна област: *Историјске, археолошке и класичне науке.*

Ужа научна област: *Методологија и методика.*

LIFE AND WORK OF MILORAD EKMEČIĆ (1928-2015)

Abstract

This paper presents a comprehensive analysis of the life and scientific work of academician Milorad Ekmečić based on available historical sources and relevant historiographical literature. He is one of the most prominent, most prolific and most influential Serbian intellectuals of the second half of the 20th and the beginning of the 21st century. He is survived by over 300 bibliographic items, among which are anthological works of timeless value. They were written mainly on the basis of unpublished material from domestic and foreign archives, with the consultation with credible traces of the past in the form of travelogues, testimonies of contemporaries, old manuscripts, church books, monastery chronicles and verified results of critical historiography. He did not limit his research to tight chronological frameworks and narrow geographical boundaries, nor did he hesitate to speak openly about wider social, state, national and geopolitical problems. Observed as a scientist, researcher, teacher, pedagogue and public figure, Ekmečić is a person of almost renaissance characteristics. Extraordinarily educated, with great knowledge and extremely wide interest, he managed to reflect himself in various historiographical and journalistic expressions. Therefore, we have tried to process his diverse life and scientific opus through ten separate thematic units, respecting the strict usage of historical methodology. The broadest bibliographic basis of our manuscript consists of Ekmečić's texts themselves. In addition to them, there are unpublished materials from the Archives of SANU and the Archives of the Faculty of Philosophy of the University of Belgrade, as well as a huge number of valid titles from periodicals, press and memoirs. During our research work, we used the classical historical method, in consultation with the methods of other related social sciences and humanities.

Keywords: Milorad Ekmečić, life, work, history of historiography, historical methodology.

Scientific field: Historical, archaeological and classical sciences.

Narrow scientific field: Methodology and methods.

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МИЛОРАДА ЭКМЕЧИЧА (1928-2015)

Резюме

В статье на основе имеющихся исторических источников и актуальной историографической литературы проводится всесторонний анализ жизни и научной деятельности академика Милорада Экмечича. Речь идет об одном из самых выдающихся, самых плодовитых и влиятельных сербских интеллектуалов второй половины 20-го и начала 21-го века. Он оставил после себя более 300 библиографических объектов, среди которых есть антологические труды вневременной ценности. Они были написаны в основном на основе неопубликованных материалов из отечественных и зарубежных архивов, с учетом достоверных следов прошлого в виде путевых заметок, свидетельств современников, старинных рукописей, церковных книг, монастырских хроник и проверенных результатов критической историографии. Он не ограничивал свои исследования узкими хронологическими рамками и узкими географическими границами. Он, не колеблясь, открыто говорил о более широких социальных, государственных, национальных и геополитических проблемах. Известный как ученый, исследователь, педагог и общественный деятель, Экмечич - личность почти ренессансного характера. Экстраординарный, отлично образован, с большими знаниями и чрезвычайно широким интересом, он сумел отразить себя в различных историографических и публицистических выражениях. Поэтому мы попытались обработать его разнообразную жизнь и научные труды через десять специальных тематических разделов, соблюдая строгие правила исторической методологии. Самую широкую библиографическую основу нашей рукописи составляют сами тексты Экмечича. В дополнение к ним есть неопубликованные материалы из Архивов САНУ и Архивов философского факультета Белградского университета, а также огромное количество действующих названий из периодических изданий, прессы и мемуаров. В своей исследовательской работе мы использовали классический исторический метод в сочетании с методами других смежных социальных и гуманитарных наук.

Ключевые слова: Милорад Экмечич, жизнь, творчество, история историографии, историческая методология.

Область научных интересов: исторические, археологические и классические науки.

Узкое научное направление: методология и методика.

САДРЖАЈ

Увод	11
<i>Предмет, циљ и интерпретативни оквири рада</i>	12
<i>Осврт на теоријско-методолошку основу рада, изворе и литературу</i>	12
<i>О унутрашњој структури дисертације</i>	17
I - Животопис Милорада Екмечића	22
II - Научни профил Милорада Екмечића	71
III - Историја националних препорода Јужних Словена у 19. и почетком 20. века	81
III/1 - Екмечић о коренима националних препорода југословенских народа.....	83
III/2 - Екмечић о дефиницијама појма нације и национализма.....	91
III/3 - Рађање југословенског „Пијемонта“ – Екмечићево изучавање историје Српске револуције.....	113
III/4 - Изучавање историјског развоја земаља Јужних Словена под хабзбуршком и османском влашћу у првој половини 19. века.....	134
III/5 - Изучавање појаве, карактера и генезе Илирског покрета.....	148
III/6 - Екмечић о историјском смислу „Начертанија“: настанак, аутор(и), тумачења, циљеви.....	156
III/7 - Екмечић о стандардизацији језика као фактору југословенског (не)јединства.....	162
III/8 - Екмечићево изучавање „Пролећа народа“ 1848/49. године у контексту значаја за југословенске националне препороде.....	170
III/9 - Екмечић о односу римокатоличке и православне цркве према југословенским националним препородима.....	194
III/10 - Екмечић о политичком развоју националних препорода Јужних Словена од половине 19. до почетка 20. века.....	210
III/11 - Од елитног ка масовном типу национализма: Екмечић о националним препородима југословенских народа од 1903. до 1914. године.....	250

IV - Велика источна криза у контексту Источног питања и балканске политике великих сила.....	278
V - Први светски рат и стварање југословенске државе.....	308
V/1 - Екмечић о стратегији и циљевима великих сила на Балкану током Првог светског рата.....	315
V/2 - Екмечићево изучавање узрока и околности настанка српских ратних циљева.....	322
V/3 - Екмечићево изучавање односа српске владе и Југословенског одбора.....	333
V/4 - Екмечићево изучавање српске спољне политике у контексту њених ратних циљева и планова великих сила.....	338
V/5 - Екмечић о завршним догађајима Првог светског рата на јужнословенском простору.....	351
V/6 - Екмечићево сагледавање историјских последица формирања прве југословенске државе.....	361
VI - Историја српског народа у југословенској држави (1918–1992).....	365
VI/1 - Екмечић о „агонији унитарне Југославије“.....	369
VI/2 - Екмечићева размишљања о рату и револуцији у Југославији 1941-1945.....	376
VI/3 - Екмечић о историји српског народа у социјалистичкој Југославији (1945-1992)...	381
VII - Велика научна полемика око <i>Историје Југославије</i>.....	390
VIII - Историјске основе европских тоталитарних режима и идеологија између два светска рата.....	429
IX - Српско национално питање после разбијања Југославије: промена парадигме.....	447
X - Проучавање савремених проблема историјске методологије.....	476
Библиографија Милорада Екмечића.....	493
Закључак.....	538
Summary.....	548
Резюме.....	551
Списак прилога.....	555

Извори и литература.....	558
Биографија аутора.....	596

Увод

Предмет, циљ и интерпретативни оквири рада

Израда докторске дисертације на тему „Живот и дело Милорада Екмечића (1928-2015)“ представља изазов особите врсте. Пре свега, то је велика част, јер до данас није написана ниједна научна монографија о животном путу и научном опусу ове значајне личности. С друге стране, обрађивање наведене проблематике није нимало једноставан задатак, имајући у виду да је Милорад Екмечић оставио импресивно писано и духовно наслеђе. Реч је о бриљантном научном уму, човеку велике енергије, вредном истраживачу, универзитетском професору и педагогу, иза кога је, поред неколико десетина генерација изнедрених историчара, остао и значајан број научних синтеза, приређених збирки историјских извора, преко три стотине радова и стотинак приказа, полемика, осврта и критика. Његово волуминозно научно дело представља незаобилазно штиво за проучавање комплексних историјских процеса на Балкану од краја 18. до почетка 21. века. То се преваходно односи на развој социјалних и националних покрета на јужнословенском простору, утицај великих сила на ово подручје, идеје и процес стварања југословенске државе.

Посебан проблем, међутим, означава чињеница да се он није бавио само овим питањима. Изучавао је и тематику историјских основа европских тоталитарних режима у периоду између два светска рата, историју српског народа у југословенској држави, српско национално питање на прелому 20. и 21. века, савремене проблеме историјске методологије. Поред тога, у задњем периоду свог стваралаштва неретко је путем медија износио стручне и аргументоване ставове и тумачења поводом актуелних државних, националних и глобалних питања. Према наведеним подацима он се доста разликовао од већине других специјализованих историчара, који су се најчешће бавили проучавањем једне временске епохе или једне конкретне проблематике. Сасвим је могуће да у разуђености његовог научног опуса лежи разлог чињенице да до данас нису објављена његова сабрана дела, иако је Екмечић то, ван сваке сумње, одавно заслужио.

Услед свих предочених информација наш рад нема за приоритет да испитује дословно сваку Екмечићеву реч, јер би нас то одвело у непотребну ширину и сувишно детаљисање. Примарни циљ наше дисертације експлицитно се може одредити као покушај презентовања и минуциозне научне анализе његовог историографског дела у својој целовитости; да се кроз историјско-методолошку обраду Екмечићевог научног опуса укаже на изворну и научну основу његових радова, постигнуте резултате, трансформације

ставова, али и евентуалне пропусте или омашке. Уложили смо знатан напор да истражимо и прикажемо како је текла његова каријера, рад на факултету, делатност у формирању научног подмлатка, чланство у неколико академија наука, учествовање на разним домаћим и међународним конференцијама, појављивање у јавном, културном и политичком животу, као и његов утицај на друге историчаре, интелектуалце, али и ширу јавност. Поред тога, настојали смо преиспитати да ли су његове историографске оцене издржале суд протеклог времена и како савремена историографија посматра његове научне домете, резултате и становишта.

Осврт на теоријско-методолошку основу рада, изворе и литературу

Приликом израде докторске дисертације користили смо класичан историјски метод, уз консултовање метода других сродних друштвено-хуманистичких наука. У оквиру основног метода најчешће смо примењивали анализу садржаја и друге логичке и научне методе у зависности од контекста.

Основну базу извора за проучавање и оцењивање лика и дела Милорада Екмечића чини његова обимна библиографија. Употребљавали смо све његове најзначајније радове које је објавио у периоду од 1950. до 2014. године. Пошто се ради о практично непрегледном материјалу, сматрамо излишним да га овде наводимо појединачно. Он ће, такође, бити заступљен на свакој страници нашег рукописа. Други значајан извор јесте необјављена грађа, похрањена у Архиву САНУ и регистратури Филозофског факултета Универзитета у Београду. Грађа која се односи на Екмечићев рад у Сарајеву у овом моменту нам није била доступна. Њен недостатак сматрамо највећом мањкавошћу овог рукописа. Као извор од посебног значаја наводимо интервју који смо обавили са госпођом Миленом Екмечић, супругом Милорада Екмечића, која нам је пружила обиље драгоцених информација за наш рад, на чему јој се најусрдније захваљујемо. Поред тога, уступила нам је већи број Екмечићевих фотографија, признања и награда, што смо у склопу рукописа објавили као значајне прилоге.

Услед специфичности задате теме, највећи део истраживања захтевао је вишегодишњи рад у библиотекама. Доступан библиотечки материјал, релевантан за тему наше докторске дисертације, претресали смо у фондовима Народне библиотеке Србије, Библиотеке САНУ, Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ и Библиотеке Матице српске. Поред тога, користили смо референтну периодику и штампу, што у писаном, што у електронском формату.

Иако смо већ споменули чињеницу да о животу и делу Милорада Екмечића није публикована ниједна научна монографија, не можемо рећи да се о његовом опусу није

писало. Поводом његовог шездесетог рођендана Друштво историчара Босне и Херцеговине је 1989. године издало посебну свеску свог „Годишњака“ и именовало је као – Екмечићев зборник. У њему је уводну реч имао Томислав Краљачић, који је путем чланка „Научно дјело Милорада Екмечића“ укратко презентовао његов дотадашњи историографски допринос, оцењујући да се ради о личности великог научног и људског формата, „чији углед иде далеко изван граница наше земље“.¹ На то се надовезао Енвер Реџић радом „Екмечић као уводничар академијиних међународних научних скупова о значајним догађајима из новије историје Босне и Херцеговине“ у коме је врло похвално говорио о Екмечићевој делатности у том домену, истакавши да је он био покретач поменутих скупова и аутор основних прилога у њиховим програмима.² После излагања двојице наведених историчара, приказана је библиографија дотадашњих радова Милорада Екмечића, разврстана по следећем принципу: посебна издања – чланци и прилози – осврти, прикази, полемике – преведени радови.³

Поводом објављивања Екмечићевог капиталног дела *Стварање Југославије 1-2* појавило се више запажених приказа који нису говорили само о наведеној монографији, већ и о карактеристикама Екмечића као истраживача и научника. Први приказ књиге написала је историчарка Дубравка Стојановић, тадашњи асистент-приправник Института за историју радничког покрета – Београд (данас Институт за новију историју Србије) на шест страница и објавила га у „Токовима револуције“ – зборнику радова Института за историју радничког покрета.⁴ Чланак је изразито афирмативно говорио о Екмечићевој синтези. Д. Стојановић је *Стварање Југославије* оцењивала као „монументално дело“, којим је Екмечић својим „тоталним приступом дао огроман допринос уздицању историјске науке од њене политизације до улоге тумача друштвеног кретања.“⁵

У сличном тону био је и приказ др Симе М. Ћирковића и Славенка Терзића „Милорад Екмечић, Стварање Југославије 1790-1918, књ. I-II, Београд 1988“ (sic!), објављен у 37. броју „Историског часописа“, органа Историског института Српске академије наука и уметности.⁶ Сима М. Ћирковић је имао утисак да се Екмечић постарао да у многим областима оде даље од онога што је већ фиксирано у књигама и расправама, да саопшти сасвим нове и непознате чињенице. Истакао је да богато документована дела имају и ту заслугу да широком емпиријском подлогом омогућавају ревидирање и

¹ Т. Краљачић, „Научно дјело Милорада Екмечића“, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. XXXIX („Екмечићев зборник“), Сарајево 1988, стр. 7-13.

² Е. Реџић, „Екмечић као уводничар академијиних међународних научних скупова о значајним догађајима из новије историје Босне и Херцеговине“, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. XXXIX („Екмечићев зборник“), Сарајево 1988, стр. 13-25.

³ „Библиографија радова Милорада Екмечића“, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. XXXIX („Екмечићев зборник“), Сарајево 1988, стр. 25-33.

⁴ Д. Стојановић, „Др Милорад Екмечић: Стварање Југославије 1790-1918“, *Токови револуције*, 1/1990, Београд 1990, стр. 256-262.

⁵ Исто, стр. 262.

⁶ С. М. Ћирковић, С. Терзић, „Милорад Екмечић, Стварање Југославије 1790-1918, књ. I-II, Београд 1988“, *Историски часопис*, 37/1990, Београд 1990, стр. 301-312.

усавршавање инструментарија, концепата и критерија којима се, најчешће прећутно, служимо у нашим анализама и описима и да у такве спада и *Стварање Југославије*.⁷

Анализирајући споменути синтезу, Славенко Терзић је изнео закључак да је Милорад Екмечић написао изузетно дело, „можда најзначајније од свих која су се из пера једног историчара појавила у нашој послератној историографији.“⁸ Ипак, није запостављао ни друге Екмечићеве студије. Оценио је да су дела Милорада Екмечића вишеструко значила у југословенској средини, да су својим строгим и модерним научним методом следила токове развијене европске историографије и тиме у великој мери обогаћивала домаћу историографску мисао. Похвално се изразио о Екмечићевом стилу и језику, ретким у овдашњој историографији, чиме је допринео и угледу научне историографије у ширим интелектуалним круговима.⁹

Истим поводом огласила се и Гордана Филиповић, која је у часопису „Међународна политика“ приметила да је Екмечић у југословенску историјску науку унео новину довођењем у везу историје цркве, њене идеологије и културних вредности у склопу политичких и друштвених кретања.¹⁰

Најопсежнији приказ *Стварања Југославије I-II* написао је бард југословенске и српске историјске науке Бранко Петрановић. У листу „Багдала“ подвукао је да је „најзрелијој фази свога стварања (...) Екмечић обогатио историјску науку синтезом својих истраживања (...) путем преко животног одрицања, сагоревања на раду и робовања истини“.¹¹ Књигу је оценио као раскошну ерудитску слика процеса, догађаја, идеја и носилаца историје, насталу обрадом кроз њихову стандардну историју, која, међутим, није пренебрегнула историју друштва, политике и нарочито културе.¹²

Године 1997. Јоана Павковић и Миленко Пекић објавили су сепарат под насловом „Милорад Екмечић: редовни члан“, у коме је изложена његова краћа биографија и допуњена библиографија објављених радова.¹³

Исте, 1997. године, у великој „Енциклопедији српске историографије“ краћу одредницу о животу и делу Милорада Екмечића написао је академик Ђуро Тошић.¹⁴

⁷ С. М. Ђирковић, „Милорад Екмечић, Стварање Југославије 1790-1918, књ. I-II, Београд, 1988.“ (*sic!*), *Историјски часопис*, књ. XXXVIII, Београд 1990, стр. 301-304.

⁸ С. Терзић, „Милорад Екмечић, Стварање Југославије 1790-1918, књ. I-II, Београд, 1988.“ (*sic!*), *Историјски часопис*, књ. XXXVIII, Београд 1990, стр. 307-312.

⁹ *Исто*, стр. 307-312.

¹⁰ G. Filipović, Akademik Milorad Ekmečić: „Stvaranje Jugoslavije 1790-1918“, Beograd, 1989, str. 1502, *Međunarodna politika*, 957, str. 26.

¹¹ Б. Петрановић, „Велико дело Милорада Екмечића: Стварање Југославије 1790-1918, 1-2, Београд, 1989“, *Багдала: месечни лист за књижевност, уметност и културу*, 32: 376-377, стр. 12-14.

¹² *Исто*, стр. 12-14.

¹³ Ј. Павковић, М. Пекић, „Милорад Екмечић: редовни члан“, *Отисак из Годишњака Српске академије наука и уметности за 1996. год. књ. III*, Београд 1997, стр. 463-470.

Године 1999. академик Чедомир Попов штампао је књигу „О историји и историчарима“ путем које је презентовао чланке, прилоге и приказе о његовим главним интересовањима за поједине методолошке и тематске области, читалачким и стручним афинитетима и омиљеним професорима. У трећем делу књиге под насловом „Афинитети“ говорио је о трагању Милорада Екмечића за „тоталном историјом“. У кратким цртама је анализирао његов мисаони приступ науци, склоности ка историјским синтезама, доприносу разјашњавању историје југоисточне Европе у 19. и 20. столећу. Апострофирао је најзначајније Екмечићеве књиге и радове, понудио систематизовање његовог опуса у четири велике групе истраживачких проблема и истакао да се ради о историописцу врхунске акрибије и истраживачке радозналости који прецизно повлачи границу између истинске науке и политичког просвећивања народа.¹⁵

Године 2005. „Љетопис Академије наука и умјетности Републике Српске“ објавио је његову краћу биографију и допуњену библиографију са насловом „Милорад Екмечић, члан ван радног састава“.¹⁶

Три године касније Радош Љушић написао је одредницу о њему у „Енциклопедији српског народа“.¹⁷

Године 2014. Славица Мереник је саставила и објавила досад најкомплетнију библиографију радова Милорада Екмечића са краћом биографијом.¹⁸

Поводом његове смрти написано је више некролога. Споменућемо неке њихове ауторе попут Михаила Војводића,¹⁹ Милоша Ковића²⁰ и Боривоја Милошевића.²¹

Године 2018. компанија „Вечерње новости“ издала је књигу Екмечићевих изабраних текстова и интервјуа под насловом „Печат Милорада Екмечића“. Уводно слово

¹⁴ Ђ. Тошић, „ЕКМЕЧИЋ Милорад“, у: *Енциклопедија српске историографије* (прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић), Београд 1997, стр. 377.

¹⁵ Чедомир Попов, *О историји и историчарима*, Нови Сад 1999, стр. 213-239.

¹⁶ „Милорад Екмечић, члан ван радног састава“, *Љетопис Академије наука и умјетности Републике Српске*, бр. 1-8 (1996-2004 [штампано 2005. год.]), стр. 149-163.

¹⁷ Р. Љушић, „Екмечић, Милорад“, у: *Енциклопедија српског народа* (ур. група аутора), Београд 2008, стр. 342-343.

¹⁸ С. Мереник, „Библиографија радова академика Милорада Екмечића“, *Одељење историјских наука САНУ, књ. 5; Библиографије, књ. XIII*, Београд 2014, стр. 7-104.

¹⁹ М. Војводић, „Милорад Екмечић (1928-2015) (некролог)“, *Отисак из Годшњака Српске академије наука и уметности за 2016*, књ. СХХIII, Београд 2017, стр. 549-550.

²⁰ М. Ковић, „Милораду Екмечићу, до неба и за вјечност“, преузето са интернет сајта <http://www.novipolis.rs/sr/memento/29009/miloradu-ekmecicu-do-neba-i-za-vjecnost.html> 15. новембра 2020. године у 17:26 ч.

²¹ Б. Милошевић, „Милорад Екмечић (1928-2015)“, *Српски историјски часопис I*, Бања Лука – Источно Сарајево 2018, стр. 239-240.

о њему и његовом значају написао је прослављени југословенски и српски режисер Емир Кустурица.²² Књига је досад доживела три издања.

Исте године „Глас Одељења историјских наука САНУ“ посветио је цео број Милораду Екмечићу. Зборник је садржао 33 оригинална научна рада о разним историјским темама и уводни чланак о Милораду Екмечићу који је написао Михаило Војводић.²³ У истој књизи огласио се и Зоран Лакић краћим радом „Црна Гора у научном дјелу Милорада Екмечића“.²⁴

Све ове наслове нисмо навели случајно. И поред тога што нам нису пружали целовиту слику Екмечићевог животног пута и научног опуса, за наше истраживање су се показали од немале користи. Послужили су нам као својеврсни инструктивни пунктови преко којих смо улазили дубље у материју нашег рада. Такође, ваља напоменути да смо за теоријско-методолошки процес осмишљавања и креирања рукописа консултовали релевантна научна дела Андреја Митровића,²⁵ Милоша Илића,²⁶ Марије Клеут,²⁷ Здравко Делетића,²⁸ Бранка Петрановића,²⁹ Слободана Мандића,³⁰ Мидхата Шамића,³¹ Радована Самарцића,³² Арнолда Тојнбија,³³ Лисијена Февра,³⁴ Агнеса Хелера³⁵ и Артура Шопенхауера.³⁶

²² Е. Кустурица, „Слово о академику Милораду Екмечићу: Да га није било остале би магле у нашој историји“, у: *Печат Милорада Екмечића*, Београд 2018, стр. 5-11.

²³ М. Војводић, „Милорад Екмечић (1928-2015)“, *Глас Српске академије наука и уметности - Одељење историјских наука*, књ. 18 (2018), стр. 1-9.

²⁴ З. Лакић, Црна Гора у научном дјелу Милорада Екмечића“, *Глас Српске академије наука и уметности - Одељење историјских наука*, књ. 18 (2018), стр. 565-572.

²⁵ А. Митровић, „Мислити теоријски у историографији?“, *Историјски часопис: орган историског института САН*, књ. 39 (1992), стр. 259-285; А. Митровић, „Неистоветност проучаваоца и проучаваног: напомене о субјекту и објекту истраживања историје“, *Историјски часопис: орган историског института САН*, књ. 40/41 (1993/1994), стр. 281-289; Andrej Mitrović, *Raspravlanje sa Klio: o istoriji, istorijskoj svesti i historiografiji*, Сарајево 1991; Андреј Митровић, *Пропитивање Клио: огледи о теоријском у историографији*, Београд 1996; Andrej Mitrović, *Klio pred iskušanjima i raspravlanje sa Klio*, Београд 2001.

²⁶ Милош Илић, *Научно истраживање: општа методологија*, Београд 1994.

²⁷ Марија Клеут, *Научно дело од истраживања до штампе: техника научно-истраживачког рада*, Нови Сад 2008.

²⁸ Здравко Делетић, *Методолошке студије*, Косовска Митровица 2004; Здравко Делетић, *Занат историчара: метод и техника историописања*, Косовска Митровица 2008; Здравко Делетић, *Истраживање историје*, Косовска Митровица 2013; Zdravko Delečić, *Metodologija istorijskih istraživanja*, Podgorica 2017; Здравко М. Делетић, *Занат историчара: методологија историописања*, Косовска Митровица 2019.

²⁹ Branko Petranović, *Istoriografija i kritika*, Podgorica 1997; Бранко Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, Београд 1997.

³⁰ Slobodan Mandić, *Kompjuterizacija i istoriografija: 1995-2005*, Београд 2008.

³¹ Midhat Šamić, *Kako nastaje naučno djelo: uvođenje u metodologiju i tehniku naučnoistraživačkog rada: opšti pristup* (6. izdanje), Сарајево 1984.

³² Радован Самарцић, *Лисци српске историје* (приредио Никола Самарцић), Београд 2009.

³³ Арнолд Тојнби, *Истраживање историје*, том 1-2, Београд 1970; Арнолд Тојнби, *Проучавање историје*, Подгорица 2002.

³⁴ Лисијен Февр, *Борба за историју*, Београд 2004.

³⁵ Agnes Heller, *Teorija istorije*, Београд 1984.

³⁶ Артур Шопенхауер, *О писању и стилу*, Београд 1982.

О унутрашњој структури дисертације

Дубински промишљајући о начину како да уредимо унутрашњу конструкцију нашег рукописа, дошли смо на следећу идеју: да прва два поглавља посветимо Екмечићевим биографским подацима, а да се у осталих осам фокусирамо на његов историографски опус. Истражујући ову проблематику, установили смо да је тако методолошки најисправније и најсврсисходније поступити. Дозвољавамо могућност да је композиција рада могла бити и другачије осмишљена.

Не рачунајући „Садржај“, „Увод“, „Библиографију Милорада Екмечића“, „Закључак“, резиме на енглеском и руском језику, „Списак прилога“ и „Изворе и литературу“, рукопис смо структурално поделили у десет обимом неједнаких тематских целина:

1. Животопис Милорада Екмечића;
2. Научни профил Милорада Екмечића;
3. Историја националних препорода Јужних Словена у 19. и почетком 20. века;
4. Велика источна криза у контексту Источног питања и балканске политике великих сила;
5. Први светски рат и стварање југословенске државе;
6. Историја српског народа у југословенској држави (1918–1992);
7. Велика научна полемика око *Историје Југославије*;
8. Историјске основе европских тоталитарних режима и идеологија између два светска рата;
9. Српско национално питање после разбијања Југославије;
10. Проучавање савремених проблема историјске методологије.

Прво поглавље посветили смо животном путу Милорада Екмечића. Писали смо о породици из које потиче, његовом детињству, раној младости, учешћу у НОВЈ-у, студирању, објављивању првих радова, одбрани докторске дисертације, почетку рада на Филозофском факултету у Сарајеву, научној каријери, чланству у АНУБиХ, САНУ, ЦАНУ и АНУРС, друштвено-политичком ангажману почетком деведесетих година прошлог века, заточеништву у Сарајеву током пролећа 1992. године, преласку у Београд, раду на Филозофском факултету БУ и Историјском институту САНУ, пензионисању и његовим последњим годинама живота.

Друго поглавље претреса научну „личну карту“ Милорада Екмечића. У овом одељку приказали смо начине његовог рада, методе које је примењивао и у које је веровао, магистралне трасе његовог интересовања, главне особине његовог писања, крунске

закључке које је изводио. Поред тога, презентовали смо систематизацију Екмечићевих научних интересовања од стране других реномираних историчара и, на крају, понудили нашу, коју смо користили као структуралну основу даљег писања.

Треће поглавље репрезентује најобимнији део нашег рада, следствено тематици о којој је Екмечић највише писао. Историја националних препорода Јужних Словена у 19. и почетком 20. века била је централна осовина око које се кретало његово стваралаштво. Као плод вишедеценијске истраживачке делатности настало је неколико волуминозних монографија и велики број оригиналних научних радова. Ради дубље, квалитетније и методолошки целисходније анализе тог дела Екмечићевог богатог опуса, ми смо га диференцирали у 11 посебних одељака:

- Екмечић о коренима националних препорода југословенских народа;
- Екмечић о дефиницијама појма нације и национализма;
- Рађање југословенског „Пијемонта“ – Екмечићево изучавање историје Српске револуције;
- Изучавање историјског развоја земаља Јужних Словена под хабзбуршком и османском влашћу у првој половини 19. века;
- Изучавање појаве, карактера и генезе Илирског покрета;
- Екмечић о историјском смислу „Начертанија“: настанак, аутор(и), тумачења, циљеви;
- Екмечић о стандардизацији језика као фактору југословенског (не)јединства;
- Екмечићево изучавање „Пролећа народа“ 1848/49. године у контексту значаја за југословенске националне препороде;
- Екмечић о односу римокатоличке и православне цркве према југословенским националним препородима;
- Екмечић о политичком развоју националних препорода Јужних Словена од половине 19. до почетка 20. века;
- Од елитног ка масовном типу национализма: Екмечић о националним препородима југословенских народа од 1903. до 1914. године.

У сваком од побројаних потпоглавља обрадили смо посебне аспекте Екмечићевог фондуза у контексту апострофиране проблематике. На крају сваког износили смо своје утиске, оцене и закључке.

Четврто поглавље третира област која је била предмет Екмечићеве докторске дисертације – Устанак у Босни (и Херцеговини) 1875-1878, односно Велику источну кризу у контексту Источног питања и балканске политике великих сила. Ради се о посебно значајној теми, којој је од раних дана каријере Екмечић посвећивао достојну пажњу. Као продукт његовог дуготрајног истраживања настало је више бриљантних књига, студија, зборника одабраних чланака. Наведена тема била је „расадник“ свих његових потоњих радова из историје Босне и Херцеговине. Пошто је она и мисаоно и хронолошко-тематски

сама по себи заокружена, нисмо сматрали за потребно да је рашчлањујемо у више мањих одељака, већ смо је анализирали као једну целину.

Пето поглавље анализира Екмечићево писање о Првом светском рату и стварању југословенске државе на његовом концу. Као и у случају других питања, Екмечић је и у овом домену оставио велики траг. Даноноћно проучавање необјављене архивске грађе, уз консултовање релевантне историографске литературе, произвели су волуминозне синтезе, гранитне споменике његове научне мисли. И не само синтезе, већ и многе студије, расправе, радове, подједнако високог квалитета. Огромно по обиму, крцато садржајем без фразе и празног хода, са излагањем таквог ритма и опширности да се ствари што мање деформишу приликом сажимања, његово писање доносило је сасвим нова схватања о томе шта је битно, шта треба узети у обзир када се трага за реконструкцијом дешавања која су кроз Први светски рат довела до стварања југословенске монархије. Стога смо овај одељак поделили у шест мањих, ценећи да ћемо га тако помније, темељније и и ситематичније обрадити:

- Екмечић о стратегији и циљевима великих сила на Балкану током Првог светског рата;
- Екмечићево изучавање узрока и околности настанка српских ратних циљева;
- Екмечићево изучавање односа српске владе и Југословенског одбора;
- Екмечићево изучавање српске спољне политике у контексту њених ратних циљева и планова великих сила;
- Екмечић о завршним догађајима Првог светског рата на јужнословенском простору;
- Екмечићево сагледавање историјских последица формирања прве југословенске државе.

Наше импресије о овом аспекту његовог опуса проткане су кроз анализу садржаја, али и у закључним разматрањима на крају одељка.

Шесто поглавље говори о позној фази Екмечићевог стваралаштва – његовој обради историје српског народа у југословенској држави. Овај део његовог писаног наслеђа је јако битан за разумевање промене његових ставова према улози југословенске идеје у националној историји Срба. Сама чињеница да он историју српског народа у југословенској држави између 1918. и 1992. године види као „две агоније и једну револуцију“ довољно говори сама за себе. У складу са тиме овај одељак смо поделили у три хронолошко-тематске области:

- Екмечић о „агонији унитарне Југославије“;
- Екмечићева размишљања о рату и револуцији у Југославији 1941-1945.;
- Екмечић о историји српског народа у социјалистичкој Југославији (1945-1992).

Седмо поглавље посветили смо проблему који хронолошки улази у претходни одељак, али је тематски сасвим различит. Реч је о полемици између Милорада Екмечића и групе истакнутих хрватских и муслиманских историчара око његове интерпретације историје југословенских народа у 19. веку. То је, уједно, била највећа научна дискусија у историји југословенске социјалистичке историографије. Она је, на неки начин, била „рендгенски снимак“ тадашње друштвене атмосфере. Приказали смо узроке, поводе, ток и последице ове велике полемике, сматрајући да се ради о јако битном моменту Екмечићевог живота. Говорио је да га је она највише мотивисала да се врати синтетичком изучавању историје народа Југославије. То је била преломна тачка ка почетку процеса креирања његовог животног дела – двотомног *Стварања Југославије*. У томе можда лежи и највећи разлог за обраду ове тематике у оквиру посебног поглавља.

У осмом делу нашег рукописа анализирали смо Екмечићеву обраду историјских основа европских тоталитарних режима и идеологија између два светска рата. Бавећи се овом проблематиком још током 60-их година прошлог века, Екмечић је радио прави пионирски посао у југословенској историографији, крчећи пут новим генерацијама истраживача који ће се тек касније њоме бавити. Иако по броју наслова невелик, овај сегмент његовог опуса свакако завређује достојну пажњу, јер је Екмечић путем једне мање монографије и више студија на прегантан начин приказао типологију европских међуратних диктатура са њиховим основним обележјима, сличностима и разликама, као и дубинским узроцима њиховог израстања. Понудио је и нека врло оригинална објашњења одређених појава и феномена које је касније повезао са системом социјалистичког самоуправљања у Југославији.

Девето поглавље изучава Екмечићева промишљања о српском националном питању крајем 20. и почетком 21. века. Он је спадао у ред интелектуалаца који се нису либили говорити и писати о важним актуелним догађајима и феноменима. То је чинио желећи да разуме и објасни тектонске промене на европском континенту током последње деценије прошлог века (са акцентом на Балкан), које су пресудно утицале на судбину југословенске државе. Самим тим, и српског националног питања, које је њеним разбијањем поново отворено. Разматрајући ову комплексну тематику, истовремено се ставио у улогу савесног хроничара своје епохе, трудећи се да на мемоарски, а опет непристрасан начин, објасни све оно што је обележило и дефинисало. О њој није само говорио путем својих научних текстова, него и кроз интервјуе за разне медије. Стога овај сегмент његовог стваралаштва нема само историографски, већ и публицистички карактер. Та чињеница нас је обавезала да приликом анализе наведеног сегмента његовог наслеђа применимо појачану унутрашњу критику.

Последњи одељак обраде Екмечићевог научног дела посветили смо испитивању и приказивању његових становишта према проблемима савремене историјске методологије. На основу изучавања његовог обимом невеликог, али квалитетом значајног методолошког опуса, закључили смо да је својим мултидисциплинарним и интердисциплинарним

приступом остварио запажене резултате и на том пољу. Својом интелектуалном смиреношћу, али и искуственом забринутошћу, посматрао је свет око себе и нове проблеме са којима се суочавала историографија на концу 20. столећа. У том контексту покушао је понудити аутентичне одговоре на бројне изазове савремене методологије и отворити нове хоризонте за даља испитивања ове захтевне научне проблематике.

У закључку смо на целовит, концизан и јасан начин приказали резултате до којих смо дошли током нашег истраживачког подухвата. Водећи се начелом тежње ка максималној објективности у циљу досезања научне истине, трудили смо се да свеобухватно сумирамо анализу лика и дела Милорада Екмечића, уз наду да смо својим радом створили солидну полазну основу за даље изучавање ове тематике.

I

Животопис Милорада Екмечића

Милорад Екмечић је рођен 4. октобра 1928. године у Пребиловцима код Чапљине. Његови родитељи, Илија и Кристина Екмечић, били су познати као поштени и часни људи. Поред Милорада, имали су још двоје деце – кћерку Јованку и сина Момчила. Његов отац је био шеф Радничког дома у Чапљини, а мајка домаћица. Као двогодишњег дечака, отац га је „пренео на руци“ у Чапљину, где је провео највећи део детињства, тако да се најранијег периода свог живота у Пребиловцима није сећао. Посебно улогу у његовом животу одиграо је његов отац. Иако га је мало запамтио, касније је истицао да је он остао увек присутан у његовом животу као својеврсна духовна оријентација, подршка и ослонац, као битан део његове душе. „Једном су Мењухина питали, кад је већ био стар и осећао да се ближи крај, да ли би желео да га неко утеши. Рекао је да би, у тренуцима кад га живот ломи, желео да га отац узме у наручје и помилује по глави, као што је радио у детињству. Не знам да ли бих ја заплакао у том наручју, али бих некада волео да ме неко узме у наручје и да ме, као некада, помилује по глави. Волео бих да то буде баш мој отац“, казивао је Милорад Екмечић новинару Милошу Јевтићу пролећа 1990. године.³⁷

³⁷ Милош Јевтић, *Жива реч Милорада Екмечића*, Горњи Милановац 1990, стр. 10-11; У даљем тексту: М. Јевтић, *Жива реч...*, .

Прилог 1. Илија Екмечић, отац Милорада Екмечића

(Извор: породична колекција фотографија Милене Екмечић, супруге Милорада Екмечића)

Његово сећање бележи да је у Чапљини и околини и пре Другог светског рата било верских и међунационалних трвења. Напомиње да је било сталних политичких препуцавања између Срба и Хрвата, која су имала своју дугу предисторију. Изучавајући хронику ратних збивања у свом завичају, његов брат је установио да је још 1914. године, почетком Великог рата, једна католичка синдикална организација покушала да из дуванске станице избаци своје колеге православне вероисповести. И не само то. „У породици остала прича, која се још сада причају сеоске бајке, да су Јелчићи – када је букнуо рат 1914. – пунили тикву барутом да је баце на православне суседе Зуровце. Док су тикву пунили, запали се барут и опрљи невеште Јелчиће. У кући се није затекло кукурузна брашна да се помеша са сирћетом и привије на опекотину, па трчали код Зуроваца да узајме. Касније сам, као историчар, нашао забелешку да се 1842. католици и православни по Херцеговини толико мрзе да не желе да заједнички вечерају за истим столом. Историју не треба откривати. Историчар једино не сме да лаже сам себе!“, поручује Екмечић.³⁸

³⁸ М. Јевтић, *Жива реч...*, стр. 13.

Његова породица била је левичарски настројена. Отац му је био симпатизер Социјалистичке партије Југославије („у кући остало часописа Топаловићеве странке“), а сестра члан Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ). За време Другог светског рата највећи део његове породице био је у партизанима, мада су неки његови рођаци из поменуте фамилије Зуровац били у Југословенској војсци у Отаџбини (ЈВуО).³⁹

Пребиловци, Екмечићево родно место, до лета 1941. године било је најбројније и најимућније у долини Неретве, насељено готово искључиво српским становништвом: уочи рата је имало 119 домаћинстава (116 српских и три муслиманска), са преко 1.000 становника, од тога 994 српске националности. Стравични усташки покољи херцеговачких Срба током јуна 1941. године готово су мимоишли пребиловачке ратаре, виноградаре и сточаре. До почетка августа 1941. године убијено је шест људи из овог села: Огњен, Спасо и Бошко Ждракановић, Митар Трипковић, Дамјан Шарих и Раде Чук. Усташки логорници и таборници настојали су да што је могуће више пацификују Пребиловчане, шаљући им поруке да се не удаљују од својих кућа, већ да мирно и слободно обрађују своја имања, пошто им редовна хрватска војска гарантује безбедност. Паралелно са тим, чапљинско усташко руководство је успело да у околним хрватским и муслиманским селима (Гњилиштима, Хотњу, Клепцима, Лозници, Вишићима, Чељеву, Драчеву, Габели, Стругама, Грабовини, Требижату, Тасовчићима, Дретељу, Почитељу, Прењу, Домановићима и Чапљини) мобилише око 3.000 људи, рачунајући и људе из Стоца, Бурмаза, Храсна, Хутова, Љубушког, Широког Бријега и Читлука. Те снаге су у периоду од 1. до 4. августа 1941. године прикупљене у Хотњу, Чапљини, Гњилиштима и Прењу, дакле, у селима која су била најближе Пребиловцима. Ту су детаљно упознате са планом усташког водства из Чапљине о уништењу овог српског села; речено им је да ниједна пребиловачка особа не сме преживети.⁴⁰

У склопу општих припрема за остварење овог монструозног плана, усташе су у суботу, 2. августа 1941. године (на Илиндан), упутиле у Пребиловце групу жандарма да „испипају пулс“ Пребиловчанима. Мада су се Пребиловчани, чим су приметили да се два камиона пуна наоружаних људи крећу према селу, дали у панично бекство (побегла је чак и група људи која се тога јутра окупила на пребиловачком гробљу ради сахране једногодишње девојчице Гојка Булута, остављајући мртво дете покрај пута), жандарми нису пуцали; задовољили су се сазнањем како и куда ће бежати пребиловачко становништво када буде нападнуто, да би тамо упутили што јаче снаге. Била је то и лукаво смишљена превара учињена са циљем да се охрабре житељи овога села да не напуштају своје домове, јер им, ето, не прети никаква опасност - жандарми не пуцају чак ни на оне који беже испред њих, а камоли на људе који остану код куће и мирно раде свој посао. Исти циљ је имала и порука дон Илије Томаса којом се позивају одбегли Пребиловчани да се слободно врате

³⁹ Исто, стр. 11-12, 16.

⁴⁰ Savo Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, Beograd 1991, str. 183.

својим кућама, пошто им се ништа рђаво неће догодити – „бићете проверени и спашени“ - каже се, поред осталог, у тој поруци.⁴¹

Одрасли мушки становници Пребиловаца нису, међутим, веровали тим усташким обећањима и порукама, па нису спавали код својих кућа; преко дана су опрезно обрађивали своја имања, а увече одлазили у околне шуме и шкрипове и тамо спавали. Жене и деца су махом остајали код кућа и не слутећи каквој се опасности излажу. Била је то кобна грешка, која је имала трагичне последице. У понедељак, 4. августа 1941. године, наоружане и организоване усташе подељене у четири групе (свака група је имала преко пет стотина људи, неке и око хиљаду), кренуле су, пред зору, из Хотња, Чапљине, Гњиљашта и Крушева концентрично ка Пребиловцима.⁴²

На становништво овог места сручила се права лавина усташких крвника, махом њихових ближих и даљих комшија, личних познаника и дојучерашњих пријатеља. На своје велико изненађење, усташки кољачи су у селу нашли само жене, ђецу и немоћне старце, јер одрасли људи нису спавали код својих кућа. Усташко руководство је, стога, наредило да се најпре отвори плотунска пушчана ватра око села ради застрашивања, а потом дозивањем упути позив одбеглим Пребиловчанима да се одмах упуте ка основној школи, уз напомену да им „редовна хрватска војска гарантује безбедност“. На ту превара готово нико није насео, јер је било сувише очевидно да је то лаж; усташе су пуцале на сваког мушкарца на ког су наишле. Укупно је, приликом првог претреса, села убијено дванаест људи, међу којима је било осамдесетогодишњих стараца и душевних болесника. Неки су убијени у бекству, а неки ухваћени, мучени, па онда убијени. Укупно је тога трагичног августовског јутра испод усташког ножа побегло око 200 Пребиловчана.⁴³

За разлику од њих, пребиловачке жене и деца нису бежали, јер је владало чврсто уверење да прве комшије, иако окићене усташким симболима, неће дићи руку на њих. Показало се да је то уверење било фатално, јер су усташе, управо ту, у Пребиловцима, исписале једну од најмонструознијих страница у европској историји злочина. Убијено је више од стотину деце млађе од 15 година. Сви чланови породице Трипка Ћирића су уморени на страшан начин. Супруга Стана и десеторо деце. Девет кћери и син. Мајка је са кћеркама жива бачена у Шурманачку јаму, а отац заклан у долу, под селом, са трогодишњим сином у наручју. Преживели сведоци истичу да су се најгрозније сцене одиграле у згради основне школе и у школском дворишту. Тако, на пример, Мара Булут, једина жена која је преживела ту крваву пребиловачку драму, наводи да је својим очима видела како усташки злочинци ваде малу децу из колевки, хватају их за ноге и снажно их ударају главом о зид; на тај начин је усмрћено преко педесеторо деце. Нека деца нису закопавана, већ су враћена мајкама, које су их у наручју носиле све до шурманске јаме - заједничке гробнице пребиловачких жена и деце. Мара Булут је, даље, испричала како су

⁴¹ Исто, стр. 183.

⁴² Исто, стр. 183.

⁴³ Исто, стр. 185.

ушаше нагониле Максима Булута, младића од 22 године, да силује своју сестру од стрица Стоју Булут, а када је он то одбио, подвргнут је тако страшном мучењу и мрцварењу „да се то описати не може“. Још страшније од тога било је обешчашћивање девојчица пред њиховим мајкама, које су присиљаване да их придржавају док их насилници силују.⁴⁴

После извршења бројних немисливих злочина, ушаше су остале становнике Пребиловаца отерале према Чапљини и затвориле их у „Силос“ код села Тасовчића. Сутрадан, 5. августа изјутра, измучено становништво прве групе камионима је пребачено из „Силоса“ на железничку станицу у Чапљини, где му се придружио и други део, који је из пребиловачке школе пребачен директно на ту станицу. Тако се око 500 особа нашло натрпано у шест сточних вагона, у којима је провело цео дуги и спарни августовски дан. Од несносне жеге, тескобе, недостатка ваздуха и жеђи деца су умирала у вагонима. Чувари се на то нису обазирали већ су грубо онемогућили неке жене - Хрватице и муслиманке, које су покушавале да деца донесу воде. Штавише, узимали су канте са водом, односили их до самих вагона и тамо их просипали испред букета испружених руку ожеднелих мученика, уживајући у њиховим патњама.⁴⁵

У раним јутарњим часовима 6. августа 1941. године, похватао и преживело становништво Пребиловаца је истерано из вагона, сврстано у колону и потерано уз брдо према селу Шурманци. Колона је била подвргнута детаљном претресу и опљачкана а затим дотерана до јаме Голубинке. Убијање житеља Пребиловаца бацањем у јаму трајало је пуних шест часова, од 7:30 ч. до 13:30 ч. Ове чињенице утврђене су на судском процесу вођеном у Окружном суду у Мостару против четрнаесторице учесника и непосредних извршиоца тог злочина (Ивана Јовановића Црног, Мирка Арар-Анковића, Мате Иванковића, Андрије Шега, Јозе Јерковића, Јозе Остојића, Божа Турудића, Јозе Прасца, Јакова Васиља, Мартина Васиља, Мате Васиља. Јозе Васиља, Ивана Соче и Лудвига Јовановића), јуна 1957. године.⁴⁶

Према подацима који су утврђени на овом судском процесу, у јаму Голубинку бачено је 470 лица: 237 деце и 233 жене. Касније је утврђено да је тога дана у јаму Голубинку бачено више од 500 лица. На поменутом процесу је такође утврђено да су ушаше пре и после 6. августа 1941. године осам пута доводили мање и веће групе Срба у Шурманце и бацали их у шурманачку јаму. Од 116 пребиловачких домаћинстава српске националности, са укупно 994 лица, рат су преживела само 164 лица. У пресуди Ивану Јовановићу Црном, окружни суд у Мостару је констатовао да су потпуно угашена 33 пребиловачка огњишта и да је укупно страдало (убијено, погинуло или бачено у шурманску јаму) 830 лица. Међутим, Ђуро Екмечић, рођак Милорада Екмечића, који је годинама прикупљао податке о жртвама које су Пребиловци дали у Другом светском рату,

⁴⁴ Исто, стр. 187.

⁴⁵ Исто, стр. 188.

⁴⁶ Исто, стр. 190.

наводи да је укупно страдало 826 лица и да су 54 домаћинстава потпуно угашена.⁴⁷ Само из породице Булут страдало је 149, а из породице Екмечић 78 чланова. Међу жртвама био је и Екмечићев отац, Илија. Јапански дневник „The Asahi Shimbun“ уврстио је Пребиловце међу четири најстрадалнија села на свету у Другом светском рату.⁴⁸

„Ужасно смо се патили тих година. Од мојих Екмечића у Пребиловцима 78 људи је страдало. Сада, када читам тај списак, осећам да је то најпотреснији списак који би уопште један историчар могао да прочита. Поред мога деде, који је са 77 година био најстарији на том списку, ту је и једно дете које је рођено у пролеће 1941. године, а убијено је у лето те исте године. Од моје уже породице, само су деда и отац били мушкарци. Остало жене и деца. Ми смо се спасили, јер у граду нису одмах масовно бацали у јаму, него само одрасле мушкарце. Не знам од које године старости, јер неки, мало старији од мене, остали су у животу. Убијали су по ноћи, а дању одводили. (...) У оном тренутку свога детињства, мало шта сам могао, у правом смислу речи, да разумем. (...) Сада бих рекао да сам, у ствари, провео те дане у ужасном страховању. Заправо, сигуран сам да је страховање било главно што је било и у глави и у души. Дакле, никакво систематско уочавање нечега или некога збивања целине токова, него један велики страх. Трагови су остали за читав живот,“ казивао је Милорад Екмечић.⁴⁹

После масакра у Пребиловцима, Екмечић је остао да живи у Чапљини до 1943. године. Памти да су његове комшије биле већином усташе. Сећа се да се увече пео мердевинама на таван куће у којој су спавали чланови његове породице, да је његова мајка Кристина извучила мердевине за њима, заклапала поклопац тавана и поред њега остављала секиру. Остатке своје фамилије спасила је формалним покатоличавањем. „Сви су били покатоличени. Ја се не сећам тога тренутка, јер су жене урадиле за децу.“⁵⁰ У интервјуу који је госпођа Милена Екмечић, супруга Милорада Екмечића, дала аутору овог рада, на једном месту је саопштила да јој је њен муж говорио да се сећа како је његова мајка вриштала у сну од претрпљених траума.⁵¹

Доба проведено на тавану куће у Чапљини памти као најгоре. „Било је то време покоља. Саопштили су нам да смо и ми на реду. Сакрили смо се на тавану, одакле смо морали побећи код једне наше сусетке, која нас је спасила, иако јој је син био усташа. Ми смо – мој брат, моја сестра и ја – потврдили после рата пред судом да је она, заиста, нас спасила. На основу тога, она је добила борачку пензију. Поред тог страховања и поред тих

⁴⁷ Исто, стр. 201.

⁴⁸ „Sveti Novomučenici Prebilovački“, преузето са интернет сајта <https://arhiva.slobodnahercegovina.com/sveti-novomučenici-prebilovački/> 20. октобра 2020. године у 21:17 ч.

⁴⁹ М. Јевтић, *Жива реч...*, стр. 13.

⁵⁰ Исто, стр. 14.

⁵¹ Интервју са госпођом Миленом Екмечић у њеном породичном стану (ул. „Курсулина 7“, Врачар, Београд), 24. септембра 2020. године.

упечатљивих сцена ослушкивања, како убијају људе, негде у пољу, близу наше куће, препознао сам, рецимо, и глас међу убицама оца школског друга“, сећао се Екмечић.⁵²

Илустрацију страшне животне свакодневнице у Чапљини за време Другог светског рата можда најбоље осликавају његове следеће речи: „Моја Неретва, ту у близини, носи убијене људе. Усташка младеж цео дан одгурује надувене лешеве, које вода стално носи у бесконачним колонама. Једног јутра, видимо комшије усташе пакују пушке и одлазе наврат-нанос. Као данас се сећам колоне италијанских војника, који с пушкама у руци долазе кроз јарке. Такав тренутак ослобођења и спаса нисам осетио крајем рата. Стид ме мога народа да сам од њега бежао и касније у италијанску касарну, када се пронесе глас да се комшије враћају. Мога је оца убио један муслиман, а причало се да је по вароши носио његово одело.“⁵³

Према сведочењу његове супруге Милене, Екмечићева мајка Кристина, касније је ухапшена и држана у немачком затвору, јер је њена кћерка Јованка, предратна скојевка, била у партизанима. Немци су тражили да сарађује, како би се њена кћер појавила и предала. Заузврат су њој нудили слободу. Она је, међутим, реаговала као свака друга мајка и поручила им: „Ни мртва!“ Стрелана је у затвору у Метковићу.⁵⁴ Тако је Милорад Екмечић рано остао и без другог родитеља. Колико је то био велики шок за њега говори исказ да му се она привиђала, да је видео, иако она више није била међу живима. „Он је увијек причао о томе, а нарочито пред смрт. Пред смрт га је то страшно обузимало. Увек се питао зашто су његови родитељи убијени.“, говорила је његова супруга Милена.⁵⁵

Милорад Екмечић се није сећао када је тачно отишао у партизане. Памти да је у време устанка његова сестра одржавала тајне партијске састанке са другим комунистима, а да је он, као дванаестогодишњи дечак, стражарио пред вратима. Истовремено је у тој кући био један кројач, који би држао на столу ћебе, маказе и креду. Уколико би италијански карабињери упали у кућу, он би казао да од тог ћебета шије панталоне за малог Милорада. Иако он није био део те партијске организације, није заборавио да је на њеном челу стајао Тамил Бећа, потоњи дипломата, човек кога је јако ценио. Истиче да његова сестра Јованка никада није тражила Партизанску споменицу, иако ју је увек могла добити.⁵⁶

У своје родне Пребиловце вратио се 1943. године. Оно је тада било слободна територија. Иако истиче да је његова породица била привржена партизанском покрету, напомиње да је његово село било подељено на партизански и „националистички“ део, с тим да „националисти“ у свом национализму нису претеривали. Сећа се да је

⁵² М. Јевтић, *Жива реч...*, стр. 29.

⁵³ *Исто*, стр. 14-15.

⁵⁴ Интервју са госпођом Миленом Екмечић у њеном породичном стану (ул. „Курсулина 7“, Врачар, Београд), 24. септембра 2020. године.

⁵⁵ Интервју са госпођом Миленом Екмечић у њеном породичном стану (ул. „Курсулина 7“, Врачар, Београд), 24. септембра 2020. године.

⁵⁶ М. Јевтић, *Жива реч...*, стр. 15.

припадницима Југословенске војске у Отаџбини („четницима“, како је говорио) долазио немачки војник на моторбициклу, да локални четници нису имали поверења у њега и његове блиске рођаке и да су их зато преселили у њихов део села; његов стриц и сестра су већ били у партизанима и слали летке, а он то скривао у штали. То су, према његовом исказу, четници приметили и саслушавали га. Једном су казнили његове Екмечиће тако што су захтевали да им предају две овце. Памти да је ишао на четничке зборове код сеоске цркве. „Са трибине четник говори против комунизма и зариче се у Енглеску. Немачки официр стоји до њега и мирно слуша како се хвали његов енглески противник. Тада сам први пут чуо реч еволуција, кад је четник рекао: „Ми смо за еволуцију, а не за револуцију, јер будућност има онај ко има злато!“, сведочи Екмечић.⁵⁷

И поред прилично детаљног описа колаборације локалних четника са Немцима, Екмечић истиче да је њихова главна сарадња ипак била са – партизанима. Догађаји којима је лично присуствовао најбоље говоре у прилог томе: „Готово сваки дан се построји неколико четника и партизана, са оружјем једни према другима и преговарају. Ја издалека гледам – на једној страни мој стриц, на другој, са руном косе на глави, мој рођак од Зуроваца. Прегонили су се да ли је боље злато и еволуција, или револуција. Несвесно сам прошао кроз први час из историје, са којом ни данас нисмо раскрстили. Цело једно муслиманско село се определило за четнике, и наоружало се.“⁵⁸

Једна од Екмечићевих особености која га је одувек красила било је фотографско памћење. Имао је способност да на радију чује неки извештај и касније га дословце понови. То се прочуло, па су из партизанске базе долазили људим који су желели да га искористе за потребе агитације и пропаганде. Међутим, од тога није било ништа јер се, како сам каже, „обрукао“. „Када су ми рекли да треба да идем у Агитпроп, ја одговорио да не знам где је то село.“⁵⁹

Октобра 1944. године постао је курир у партизанској команди места у Чапљини. Врло брзо, након ослобођења Мостара, прекомандован је у Коњиц, где је дочекао крај рата. Како је ареал долине Неретве био препознат по жестокиим верским и етничким сукобима још од раније, истиче да се о националном питању код партизана водило рачуна, али да он и његови другови то тада нису примећивали или су мислили да се ради о саставном делу живота. „Све који су били на страни партизана ми смо сматрали једном нацијом. Ми се унутар нисмо делили“, наглашава Екмечић.⁶⁰

Његова делатност као дечака-партизана углавном се сводила на преношење порука по херцеговачким, понекад и далматинским местима. Највеће тешкоће имао је са недостатком добре обуће и квалитетне хране. Признаје да није био велики ратни херој и да

⁵⁷ Исто, стр. 16.

⁵⁸ Исто, стр. 16.

⁵⁹ Исто, стр. 16.

⁶⁰ Исто, стр. 19.

је више подсећао на Хашековог „доброг војника Швејка“. Напомиње да су партизански команданти и њега и оне чије су породице пострадале у рату штедели и циљано смештали у позадину. Говорили су: „Ови нека остану за лијека“.⁶¹

Четвртог јула 1945. године завршио је своје дечачко војевање. Сећајући се последњих дана рата, Екмечић сведочи да му је „побегао један хоџа“, кога су заједно са заробљеницима спроводили из Коњица у Мостар.⁶² Преноси да су он и његови саборци очекивали да ће их на путу напасти „шкрипари“, односно крижари (остаци оружаних снага НДХ), али да до тога није дошло. Приспевши у Мостар, раздужио је оружје, скинуо униформу и наставио школовање у овом граду. Наставио је тамо где га је рат 1941. године прекинуо.⁶³

У почетку је био смештен у мостарском ђачком дому, све док нове власти од ученика нису захтевале да морају прећи у учитељску школу. Екмечић се том захтеву није повиновао. Одлучио је да се врати у Чапљину и да сваки дан возом путује у Мостар на похађање наставе и да се враћа увече.“⁶⁴ Док је био у ђачком дому, сећа се да је са својим друговима водио полемике о томе шта је значајније у животу – политика или култура. Сазнао је да су наставници однекле чули за те полемике или их можда прислушкивали. Тада је први пут у животу био истакнут и јавно похваљен, управо због свог начина размишљања негованог у тим спонтаним ђачким дијалозима. Истиче да су они показали и прве разлике. Тада их је сматрао остацима прошлости, а касније оцењивао као симптоме не тако светле будућности.“⁶⁵

Послератну атмосферу у Доњој Херцеговини осликава поприлично сивим, суморним бојама. Истиче да су супруге, мајке и сестре убијених у бројним масакрима у том крају током Другог светског рата тражиле много оштрије казне и одмазде према починиоцима злочина, њиховим саборцима и присталицама. Његова најизразитија емоција у том периоду живота била је – страховање. Такву тврдњу потврђује сам Екмечић следећим речима: „Мој живот је историја страховања. Чега сам се тада бојао, не знам!? Други су кукали и јавно на састанцима грдили власти да се не свете довољно. Тако су се понашале специјално жене. Када је рат завршен и када су све наде престале да ће се породице, ипак, вратити, те жене су то потезале... Нису се светиле, али су тражиле да би се требало светити. Власти су покушавале да тај осипак великих верских покоља смире, некад на груб, а некад на помирљив начин. Главна последица покоља је била да се вера у Бога променила. Од убијања у његово име, он је највише страдао, а понегде престао и да

⁶¹ Исто, стр. 19.

⁶² Исто, стр. 18.

⁶³ Исто, стр. 19.

⁶⁴ Исто, стр. 21.

⁶⁵ Исто, стр. 22.

постоји. Нема ни једног села где су сви људи били убијени, без остатка, али их је много у којима је Бог дефинитивно убијен.“⁶⁶

Екмечић је мостарску гимназију завршио као најбољи ђак. Као такав био је ослобођен матуре, иако је, по скидању партизанске униформе, за месец и по дана морао да заврши школу. По сопственом признању, то је касније у одређеним областима оставило трајног трага на његов духовни и академски живот, јер је стекао уверење да се све може надокнадити за месец и по дана, сем математике, коју свакако није планирао студирати. Његова прва „професионална љубав“ била је – филозофија. Желео је да је учи на Београдском универзитету, међутим, како није имао родитеље, како није живео са братом и сестром, како није имао довољно финансијских средстава, морао је да настави студије не како је желео, „него како су други хтели.“⁶⁷

Судећи по Екмечићевом сведочењу, он уопште није хтео да студира историју на Свеучилишту у Загребу, већ је за то – унапред одређен. Наиме, Министарство просвете у Сарајеву правило је распоред будућих бруцоша и доносило одлуке где ће који даровити матурант студирати. Главни креатор тог распореда био је познати медиевиста Анто Бабић, утемељитељ сарајевског Филозофског факултета. Распоређивао је ђаке по потребним струкама и професијама. Видевши да је у Мостару један матурант ослобођен матуре, јер има све добре оцене, одлучио је да га пошаље на историју. Тако је почело Екмечићево „друговање са музом Клио“. Поменутог историчара Бабића јако је ценио. Касније се са њим и спријатељио. Сматрао га је „најчеститијим човеком кога је у животу познавао“.⁶⁸ Он је, између осталог, највише заслужан за касније Екмечићево запослење на Филозофском факултету у Сарајеву. Чини се да је у то и судбина умешала своје прсте. Анто Бабић је дошао у Загреб да тражи надарене студенте за асистента, па позвао Екмечића, а да није знао да га је – управо он сам – послао да студира историју.“⁶⁹

Своје студије започео је 1947. године. Допутовавши у Загреб, био је смештен у једној огромној соби у студентском дому на Тргу жртава фашизма. Памти да је у Загребу Мештровићев павиљон још увек био џамија, у коју је претворен током постојања НДХ. Собу је делио са још „36 Црногораца“, који су са собом донели гусле и Марксов „Капитал“. „Све су то, онда, мешали. Ипак, у тој какофонији, човек је некако могао да преживи, али не баш безболније и не како је очекивао“, помало шаљиво додаје Екмечић.⁷⁰

Ентеријер њихове заједничке собе био је поприлично скроман. Неки су спавали у двоспратним креветима, а Екмечић је спадао међу оне који су лежали на сламарици. Његов живот са цимерима из Црне Горе може се описати као класичан студентски –

⁶⁶ Исто, стр. 22.

⁶⁷ Исто, стр. 23-24.

⁶⁸ Исто, стр. 24.

⁶⁹ Исто, стр. 24.

⁷⁰ Исто, стр. 24-25.

занимљив, бучан и понекад напоран. „Црногорци су расправљали и гуслали до зоре – заспао бих тако што бих покрио отвореном књигом лице. Књига је изгледала као кров. Ја сам се тада шалио, а и други примили ту шалу, да ја једини имам кров над главом“, сећа се симпатичних сентенци из раних студентских дана.⁷¹

Као и већина студената, и он се у почетку колебао око свог будућег позива. Није био сигуран да ли је историја његова судбина. Размишљао је да се врати својој „првој љубави“ – филозофији, а привлачила га је и књижевност. Ипак, прва предавања из предмета који су везани за историју, дефинитивно су га определила за ту науку, без обзира што је касније могао прећи на филозофију. Посебно су му у сећању остала предавања професора Јосипа Матасовића, који је држао наставу из историјске методологије. И поред тога што је своја предавања читао, и поред тога што „није оставио много великих дела“, Екмечићу га је сматрао „великим профилром“ и драгим човеком.⁷²

Њега је специјално ценио јер га је научио неким „великим истинама“, које је он касније преносио својим студентима. Кад год је студентима хтео да каже како треба бити добар историчар, он је говорио: „Мој је професор, док сам ја био оно што сте ви сада, говорио да, ако желим да будем добар историчар, треба да читам новине сваки дан. Користићете документа, и из њих треба да реконструишете живот, читајте новине, јер у њима је реконструисан садашњи живот који видите, а у документима је та реконструкција врло оскудна“.⁷³ Зашто је то корисно за једног будућег историчара? Екмечић мисли да историчар мора полазити од тога да су његови извори покрили само део историје, а то се нигде боље не може научити него читајући о догађајима чији је савременик. То је он научио од свог професора Јосипа Матасовића, а овај од знаменитог хрватског и југословенског историчара Ферда Шишића.⁷⁴

Као изузетног предавача памти и Јарослава Шидака, професора Опште историје Новог века. Иако је са њим касније дошао у сукоб око *Историје Југославије*, за Шидака каже да је, осим бриљантних предавања о европској историји, његову генерацију загрејавао у „једној нади, која је била широко распрострањена, да би требало бежати из балканске провинције“.⁷⁵ Откуд таква потреба младом Екмечићу и његовим колегама? На то питање даје следећи одговор: „Човек који је изашао из рата био је сит националног питања, националног покоља, верских разлика. Долазило је једно време када су људи, ипак, очекивали да ће створити нешто друго. Мислили смо да је то старо, раније, прошло, и нисмо ни једног тренутка жалили што је то прошло.“⁷⁶

⁷¹ Исто, стр. 24-25.

⁷² Исто, стр. 25-26.

⁷³ Исто, стр. 26.

⁷⁴ Исто, стр. 26.

⁷⁵ Исто, стр. 26.

⁷⁶ Исто, стр. 26.

Поред Матасовића и Шидака, као трећег професора који је на њега оставио снажан утисак Екмечић наводи Људмила Хауптмана, оца Фердинанда (Ферда) Хауптмана, такође историчара. Његова предавања из европске средњовековне историје Екмечић описује као „савршенства“. Истиче да су он и његове колеге први пут имале прилику да виде наставника који би стао на катедру без икаквих папира. Његов син Фердинад је касније испричао Екмечићу да је та своја чувена предавања вежбао код куће. Говорећи о свом професору Хауптману, Екмечић преноси и једну контроверзу. Сазнао је да је Људмил Хауптман био у сукобу са својим колегама и властима, око неких писања за време Другог светског рата. Наводно је био близак са „командујућим генералом“ у Загребу Глезом Хорстенауом. То, ипак, Екмечићу није променило позитивно мишљење о њему као професору и научнику.⁷⁷

Многи историчари, политиколози и други посленици друштвених наука су концем осамдесетих и почетком деведесетих година прошлог века критиковали марксистички приступ историји, истичући да је он био једностран, једнообразан и нетолерантан према другим школама мишљења. Екмечић није био међу њима. Истиче да он и његове колеге марксизам нису доживљавали као неку стегу или терет. Напротив, мишљења је да је марксизам историјској науци, барем у Југославији, дао неке предности које она раније није имала. „То је покушај филозофске основе, синтезе у широким размерама, конфронтације локалног податка балканске историје са подацима опште историје. Без обзира ко је марксизам предавао и шта смо морали да учимо, за нас је то била велика школа вежбања у великим историјским синтезама. Студиј марксизма је био вежбање да се искочи из једне балканске стварности,“ подвлачи Екмечић.⁷⁸ Његова генерација марксизам очито није доживљавала као нешто досадно и напорно. Ипак, не може рећи да су он и његове колеге за себе тврдили да су марксисти. Исто тако, сам за себе каже да не би смео рећи да није марксиста. Све у свему, према овом филозофском правцу, социолошкој теорији и политичкој идеологији има позитиван став. То се најбоље може исказати кроз следеће речи: „Никада ниједан филозофски поглед и идеологија у људској историји нису извршили дубљи утицај на савремени живот, него што је то био случај са марксизмом. Може комунизам до краја у политици пропасти, али се замена за овај утицај за деценије и векове неће наћи.“⁷⁹

Како се на факултету показао као јако вредан, даровит и марљив студент, Екмечић је већ на другој години студија постао демонстратор на Катедри за историју. Његов задатак био је да извеси огласе које би професор написао, опомене студенте да је на њих ред да реферишу и да у библиотеци катедре чува књиге. Сведочи да је по „цели дан седео у семинару и читао“, што му је јако значило за његов даљи академски развој.⁸⁰ Уочи

⁷⁷ Исто, стр. 26-27.

⁷⁸ Исто, стр. 27.

⁷⁹ Исто, стр. 30.

⁸⁰ Исто, стр. 28.

завршетка студија, одређен је да буде у редакцији једног студентског научног часописа, коју су, осим њега, сачињавали Абдулах Шарчевић, Владимир Стипетић и Бранко Хорват, али је тада већ отишао из Загреба, тако да није присуствовао ниједној седници редакције.⁸¹

Екмечић је био члан Комунистичке партије Југославије (од 1952. године Савез комуниста Југославије). То не би било ништа необично да с тим у вези не постоји један куриозитет. Њега је у КПЈ још као матуранта примио Маријан Павелић из Чапљине - рођак Анте Павелића.⁸² Њега Екмечић описује као поштењачину, човека из народа, добре нарави и благе речи који је много Хрвата придобио за комунизам. Свом првом партијском састанку присуствовао је као студент прве године основних академских студија.⁸³

Имао је само 19 година када је Информбиро у Букурешту донео чувену Резолуцију против Комунистичке партије Југославије, која је касније изазвала политички раскид између Ј. Б. Тита и Ј. В. Ц. Стаљина. Као и многи други чланови КПЈ широм Југославије, тако се и Екмечић на партијским састанцима морао одредити према „Резолуцији ИБ-а“. То је, као што је познато, било питање које је многима одредило животну судбину. Као тек стасао младић, он, према сопственом признању, није схватао да од начина његовог изјашњавања зависи да ли ће завршити у затвору или не. Када су га питали шта мисли о „Резолуцији ИБ-а“, рекао је: „Ја сам у том документу прочитао да пише да се југословенски партизани много хвалишу да су имали велики учинак и да су се борили у току прошлога рата, односно да тај учинак није већи од Мађара и Бугара, мислим да је речено. Ја се с тим не бих сложио!“⁸⁴ Тако се он, некако дечачки искрено, определио против ове резолуције и „спасио своју кожу“. Напомиње да је један његов неименовани колега, такође историчар, поставио питање зашто се није могло отићи у Букурешт и да је нешто касније ухапшен. Таквих случајева није било мало. То је неминовно морало створити атмосферу страха не само у редовима КПЈ, него и у тадашњем друштву. Екмечић памти да су се на партијским састанцима читали делови саслушања оних који су били ухапшени и да су присутни осећали страх од тога шта ће се прочитати. Истиче да се за Голи оток тада није знало и да се за то злогласно острво сазнало тек када су се први затвореници одатле почели враћати. Међу њима била су и два његова стрица. „Причали су ми, много после, ужасне ствари. Говорили су о узајамном кажњавању. Онда, и лични пријатељ Љубо Спаравало, историчар, кога сам специјално високо ценио, иако је мало написао, причао ми је, реконструишући цели голооточки систем. Наравно, то све, као студент, нисам знао, или мислио да је горе, јер се ужасно страховало“, сведочи Екмечић.⁸⁵

⁸¹ Исто, стр. 30.

⁸² Исто, стр. 30.

⁸³ Исто, стр. 31.

⁸⁴ Исто, стр. 31.

⁸⁵ Исто, стр. 34.

Већ смо споменули да је Анто Бабић најзаслужнији за његов радни ангажман на тек отвореном Филозофском факултету у Сарајеву. Поред њега, за то је заслужан и Бранислав Ђурђев, још један од утемељивача сарајевског одсека за историју на овом факултету. Екмечић се пријавио за конкурс за асистента, приложио препоруке својих професора из Загреба и 1952. године примљен у радни однос за предмет на коме је био само он. У међувремену, очекивавши да буде примљен на факултет, изгубио је стипендију коју је до тада примао, јер је одбио захтев просветних власти да се ангажује као наставник у гимназији. Зато је на завршној години студија једва састављао крај с крајем, у студентском дому спавао илегално, на столу, због чега су му оболела плућа. Касније се ипак успешно излечио.⁸⁶

Присећајући се почетака своје наставничке каријере, помало шеретски је казивао да предавач прво мора - да научи вештину глумљења. То подразумева да је пред студентима наступао супериорно, као да све зна, али да је, суштински – био као и они. Ипак, марљивим радом, прављењем белешки, залагањем и, пре свега, читањем, попуњавао је своје знање и израстао у квалитетног предавача. Као још једна предуслов за то истиче фактор припреме за сваки час који је одржао. Ипак, признаје да не сме рећи да је све празнине у знању попунио. Он, заправо, сматра да се оне, када је историја у питања, никада и не могу попунити. Задовољио се тиме што је дошао до тог нивоа да може сагледати целину неког историјског процеса и да о њој може говорити из разних аспеката.⁸⁷

Као најзначајније и најузбудљивије тренутке своје ране академске каријере Екмечић наводи објављивање првих чланака. Прве текстове публикувао је по загребачким студентским листовима. Касније је то исто препоручивао својим студентима. Што се тиче радова стручне провенијенције, у почетку је објављивао белешке и осврте. Зато је касније истицао да у историјску науку сваки научник улази преко задњих страна часописа, а не преко првих. На првим страницама се објављују аналитички и истраживачки чланци, а на задњим – оно што је он у почетку писао. Према његовом мишљењу, млад човек не може одмах да уђе на „главну капију“, али може на „задња врата“. Одатле се, са задњих страница, полако померао ка првима. Како је био надарен и марљив истраживач, код њега је то ишло спонтано и релативно лако.⁸⁸ Први приказ објавио је 1950. године у „Хисторијском зборнику“.⁸⁹ Четири године касније написао је свој научни „чланак-првенац“ - „Почетак босанског устанка 1875. године“. Публикован је у „Годишњаку Историског друштва Босне и Херцеговине“ 1954. године.

⁸⁶ Исто, стр. 35-36.

⁸⁷ Исто, стр. 36.

⁸⁸ Исто, стр. 37.

⁸⁹ М. Екмечић, „Vojno-istoriski glasnik“, *Historijski zbornik*, 1-4 (1950), str. 396-400.

Највећи изазов његове ране каријере било је писање докторске дисертације. То је, према Екмечићевом сведочењу, представљало велико искушење и једну велику прекретницу у његовом животу, и то у двоструком смислу. Пре свега, стицање звања доктора наука је било признање, које је, онда, отварало и напредак у каријери, а затим су ту биле и обавезе које дотле није имао. Тема коју је одабрао била је и више неко захтевна – „Устанак у Босни 1875-1878.“ Током процеса израде доктората изучио је метод који је назвао „архивитис“. То се, поред сталних одлазака у архив, тражења и налажења необјављених докумената, односило на стицање „вештине дугог седења“. Методом „архивитиса“ се, према његовом мишљењу, најбоље изучава занат историчара. Осим тога, драгоценим је сматрао и прикупљање извора који датом тренутку нису били важни за задату тему. „У архивима се мора седети сатима, месецима, годинама и исписивати, иако ниси сигуран да ће се то све искористити. У том раду се толико акумулира података и бележака, да се они тешко искористити за једну радњу, па ни за две. Међутим, када сам писао *Стварање Југославије* (...) ја сам листао све те раније свеске које сам писао и ту и тамо сам налазио податке који су драгоцени и злата вредни... а бележио сам их тридесет дебелих година“, поручује Екмечић.⁹⁰

Прилог 2. Милорад Екмечић из млађих дана (доле лево) са својим друговима

(Извор: породична колекција фотографија Милене Екмечић, супруге Милорада Екмечића)

⁹⁰ М. Јевтић, *Жива реч...*, стр. 38.

Такав начин рада омогућио му је да у 30. години живота одбрани докторску дисертацију и постане најмлађи доцент на Филозофском факултету у Сарајеву. О квалитету његове дисертације довољно говори чињеница да је преточена у књигу која је доживела три издања (1960. 1973. и 1996. године). Ипак, то га није „понело“ и учинило лењим или препотентним. Истиче да му је докторат, поред савлађивања заната историчара, помогао да превазиђе још једно искушење, које је, према његовим речима, мање-више била општа појава међу „посленицима музе Клио“: многи од њих имали су само једну књигу – сопствену докторску дисертацију. Зато је стално у себи понављао досетку коју је чуо од неименованог књижевника – да је важније објавити другу него прву књигу.⁹¹

Он сведочи да је дуго дозревао док није дошао до способности да креира синтезе. Напомиње да је то са собом носило и ризике, јер је жеља за синтезом могла да га наведе да много не размишља, да не стекне преко потребне историјске изворе, да их добро не анализира, да не открије смисао целине коју изучава. Највећу опасност препознавао је у усвајању туђих закључака и оцена. „Када сам себе питам шта је наука и по чему би права наука требало да буде различита од истраживачког рада у науци, онда кажем да је наука истраживачки рад чији је резултат до последњег момента непознат, чији резултат је неочекиван и чији резултат даје изненађења... То је наука! Све друго може бити научни поступак, може бити ствар научне процедуре. Међутим, права наука је увек постизање нечега што ниси очекивао, али и што нико није очекивао“, сматра Екмечић.⁹²

Захваљујући преданом раду, савладаној „методологији архивитиса“, али, чији се, и урођеном таленту, он не само да је публиковао другу књигу коју је толико желео (*Основе грађанске диктатуре у Европи између два свјетска рата*), него је написао дела која су оставила дубок траг у српској и југословенској историографији (*Историја Југославије* (заједно са И. Божићем С. Ћирковићем и В. Дедијером), *Ратни циљеви Србије 1914.*, делови *Историје српског народа*, књ. 5 и 6 у издању Српске књижевне задруге, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ. 1-2, *Србија између Средње Европе и Европе*, *Сусрет цивилизација и српски однос према Европи*, *Радови из историје Босне и Херцеговине у XIX веку*, *Огледи из историје*, *Срби на историјском раскришћу*, *Револуција 1848. и Балкан*, *Дијалог прошлости и садашњости*, *Дуго кретање између клања и орања*). До краја своје научне каријере објавио је више од 350 студија, расправа, чланака и прилога.

Казивајући у перо новинару Милошу Јевтићу, Екмечић је истакао да му је, међу другим великим испитима као што су матура, дипломирање, докторат и специјализација у Сједињеним Америчким Државама, најтежи испит у животу био – испит за возачку

⁹¹ Исто, стр. 37.

⁹² Исто, стр. 39.

дозволу. Памти да целе ноћи није спавао, да је имао огромну трему, да је мислио да ће пасти... Али да се на крају све успешно завршило.⁹³

Говорио је да не познаје људе и да нема дара да препозна даровите студенте. Признавао је чак да га неки кандидат може преварити (до одређене мере, наравно). Надарене студенте проналазио је онда када би почињали да пишу, односно – ако се ради о усменим испитима – у спонтаном разговору. Тада би најбоље видео ко је учио напамет, а ко са разумевањем. Подвлачи да је било пуно младих људи „бистрог ума и лаке речи који врло лако разумевају, а не седе и уче“, и да „мало знање тражи опсену речима“. Као један од главних задатака сваког наставника апострофира проналажење праве мере у оцењивању те две крајности, што није лако уочити у почетку, већ на завршним годинама.⁹⁴

Никада није хтео да студент на предавању осети да нису једнаки. Према сопственом исказу, никада није хтео рећи студенту: „Ја знам, а ти не знаш!“ То није радио само због тога што то не би било пристojно, него зато што је осећао да би то била велика неистина. Он је сматрао да студент не зна, али не због тога што је млад човек, који није материју није изучио, већ због тога и кад све изучи - историчар ће страдати ако дође до уверења да познаје историју. У тој гордости и самодопадљивости препознаје почетак интелектуалне смрти. „Сумња у обавештеност је основни предуслов да се постигне више у једној науци која никада не открива све. Историја се не може открити, она се стално открива. Трајну вредност у историјској науци имају само дела у којима се стално сумња у закључак“, говорио је Екмечић.⁹⁵

Он је био на становишту да у историографији нема слободног научника, као што постоји слободан уметник. На својој кожи осетио је колико је историја скуп занат, и у буквалном и у фигуративном смислу. Сматрао је да се онај који се историјом бавио као науком од ње никада није обогатио. Ретке изузетке међу имућним историчарима видео је у онима који би наследили неку имовину или би писали књиге које су се продавале као школски уџбеници. Спомињао је пример Васиља Поповића, који је једно време имао своју пилану.⁹⁶

Препоручивао је константан рад на себи као предуслов професионалног успеха. Увек је мислио да историчар на универзитету стално мора да говори и пише, да се не сме уљуљкати на ловорикама већ стечених признања. Такође се залагао за отварање нових научних хоризоната и сагледавање одређених тематских целина из разних перспектива. „Постоји класично правило пиши или пропадни („publish or perish“). Бадава се вајкати да

⁹³ Исто, стр. 39.

⁹⁴ Исто, стр. 41.

⁹⁵ Исто, стр. 40.

⁹⁶ Исто, стр. 43.

ни Сократ, ни Христос нису ништа објавили, али су, опет, оставили споменик у филозофији“, истицао је Екмечић.⁹⁷

Захваљујући таквом приступу прошао је сва наставна и научна звања на Филозофском факултету Универзитета у Сарајеву и постао чувени професор опште историје новог века. Ту је упознао и своју будућу животну сапутницу Милену (девојачки Којадиновић). Упознали су се на првој години основних академских студија. Она је била његов студент. Према њеном сведочанству, Екмечић је на њу оставио јако упечатљив утисак. Очигледно, - и она на њега. Почели су да се виђају и поред тога што је, према њеном исказу, било коментара да није примерено да професор и студенткиња буду пар. Но, они су се убрзо венчали. То се десило 23. новембра 1966. године. Кум на венчању био им је познати историчар Марко Шуњић, а други сведок Момчило Екмечић, брат Милорада Екмечића. После годину дана брака добили су сина, којем је Екмечић дао име по свом оцу – Илија.⁹⁸

Прилог 3. Венчање Милорада и Милене Екмечић новембра 1966. године

(Извор: породична колекција фотографија Милене Екмечић, супруге Милорада Екмечића)

⁹⁷ Исто, стр. 43.

⁹⁸ Интервју са госпођом Миленом Екмечић у њеном породичном стану (ул. „Курсулина 7“, Врачар, Београд), 24. септембра 2020. године.

Прилог 4. Матичар честита склапање брака Милораду и Милени Екмечић

(Извор: породична колекција фотографија Милене Екмечић, супруге Милорада Екмечића)

Прилог 5. Милорад и Милена Екмечић као млади брачни пар

(Извор: породична колекција фотографија Милене Екмечић, супруге Милорада Екмечића)

Живели су у скромном двособном стану у Сарајеву. Милена Екмечић свог супруга описује као правог радохоличара („радио по читав дан, и пре и после подне, само би дошао кући да руча па се одмах враћао на посао“). Истакла је да новац никад није много трошио, да никада није волео никакав луксуз и да је куповао само оно што је било нужно.⁹⁹

Према њеном сведочењу, на факултету се Екмечић дружио са Десанком Ковачевић Којић, Марком Шуњићем (својим кумом), Радетом Петровићем, Илијасом Хацибеговићем, Ибрахимом Тепићем, Миланом Васићем. Тадашњу сарајевску катедру за историју красили су добри колегијални и међуљудски односи. Његови кућни пријатељи били су и Сима Ћирковић, Чедомир Попов, Добрица Ћосић, Љубомир Тадић, Дејан Медаковић и Љубодраг Димић.¹⁰⁰

Студенти су Екмечића јако волели, био је поштован и уважаван, често биран за ментора. Он је био пун знања, а истовремено духовит и занимљив. Према сведочењу његовог студента, касније познатог историчара Томислава Краљачића, Екмечићева предавања биле су „праве мале научне студије, богате садржајем и љепотом израза, па су се зато пратила са великим занимањем и пажњом“.¹⁰¹ Због тога, као и због несебичне спремности за помоћ и подршку, био је узор. Професор, научник, али изнад свега – човек. Као председник колегијума за постдипломске студије одсека за историју сарајевског Филозофског факултета, извео је генерације и генерације постдипломаца. Био је ментор бројним докторандима, који су у њему пронашли „брижљивог сарадника и ненаметљивог консултанта“.¹⁰² Таквим односом према младим, талентованим, перспективним историчарима стекао је велике заслуге за формирање научног подмлатка у Босни и Херцеговини, Југославији, али и шире. Његова супруга, Милена, казује да је имао кандидате чак и са Далеког истока. „Имао је студенте из Јапана, био је врло посвећен њима, доводио их је кући, пазио их и подучавао. Било је и Американаца“, сећа се она.¹⁰³ Према њеним речима, једна млада јапанска студенткиња посебно се везала за њих. Била је то Миeko Јанагита. Звала их је својим југословенским родитељима.¹⁰⁴

⁹⁹ Интервју са госпођом Миленом Екмечић у њеном породичном стану (ул. „Курсулина 7“, Врачар, Београд), 24. септембра 2020. године.

¹⁰⁰ Интервју са госпођом Миленом Екмечић у њеном породичном стану (ул. „Курсулина 7“, Врачар, Београд), 24. септембра 2020. године.

¹⁰¹ Т. Краљачић, „Научно djelo Milorada Ekmečića“, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. XXXIX („Ekmečićev zbornik“), Sarajevo 1988, str. 12.

¹⁰² Исто, стр. 12.

¹⁰³ Интервју са госпођом Миленом Екмечић у њеном породичном стану (ул. „Курсулина 7“, Врачар, Београд), 24. септембра 2020. године.

¹⁰⁴ Интервју са госпођом Миленом Екмечић у њеном породичном стану (ул. „Курсулина 7“, Врачар, Београд), 24. септембра 2020. године.

Захваљујући свом великом угледу, Екмечић је постао председник Друштва историчара Босне и Херцеговине и дугогодишњи члан Главног одбора овог друштва. Поред тога, активно се бавио проблематиком унапређења наставе историје у Босни и Херцеговини. Зато је био један од идејних твораца и покретача Зимске школе историчара Босне и Херцеговине, која је управо настала са циљем да се подигне квалитет наставе историје у школама на том простору. Уверен да настава историје може обављати своју пуну педагошку функцију само ако је заснована на провереним научним чињеницама, он је у „Зимску школу“ доводио најеминентније југословенске историчаре и инсистирао на томе да њихова предавања похађа што већи број наставника основних и средњих школа.¹⁰⁵ Био је члан редакције „Годишњака Друштва историчара БиХ“ у коме је објавио и велики број својих радова. Касније је постао и један од уредника еминентног „Југословенског историјског часописа.“¹⁰⁶

Као дугогодишњи председник Одбора за историјске науке Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине, Екмечић је организовао више значајних научних конференција, у којима учествовао и као председавајући и као аутор запажених реферата. Био је активно укључен у реализацију великог научног пројекта „Истраживања из области историје Босне и Херцеговине“. У оквиру тога руководио је делом програма који је био везан за изучавање периода 19. века до Берлинског конгреса. Екмечић се кроз свој концепт трудио да историографију у Босни и Херцеговини ослободи партикуларизације и провинцијализације, тежећи да историју тих области у наведеном раздобљу посматра и изучава у контексту ширег, југословенског, балканског и европског развоја.¹⁰⁷

Милорад Екмечић је више пута студијски боравио у иностранству. Академску 1960/61. годину провео је на Универзитету у Њу Џерсију, док је 1970/71. и 1982/83. године био гостујући професор на Универзитетима у Ен Арбору (Мичиген) и Лоренсу (Канзас).¹⁰⁸ У Ен Арбору се заменио са историчарем Џоном Фајном, чија се супруга била Српкиња пореклом из Мијатовца (Екмечић у Ен Арбор, а Џон Фајн у Сарајево). Чак су му тамо нудили да остане као професор. Међутим, он је желео да се врати у Сарајево. После тога се једно време дописивао са својим америчким колегама, да би касније њихови контакти замрли. Екмечић је учествовао на свим важним југословенским конгресима историчара, а поред тога је своје реферате излагао и на међународним научним конференцијама у Сан Франциску, Москви, Токију, Варшави, Лондону, Кракову, Паризу, Женеви... Говорио је

¹⁰⁵ Т. Краљјаčić, „Научно djelo Milorada Ekmečića“, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. XXXIX („Ekmečićev zbornik“), Sarajevo 1988, str. 12.

¹⁰⁷ Исто, стр. 12.

¹⁰⁸ Преузето са интернет странице <https://www.anurs.org/lat/academic/212> 25. децембра 2020. године у 17:38 ч.

енглески јако добро, доста добро италијански, а служио се немачким, француским и руским језиком.¹⁰⁹

Прилог 6. Милорад Екмечић са супругом Миленом и сином Илијом испред Беле куће

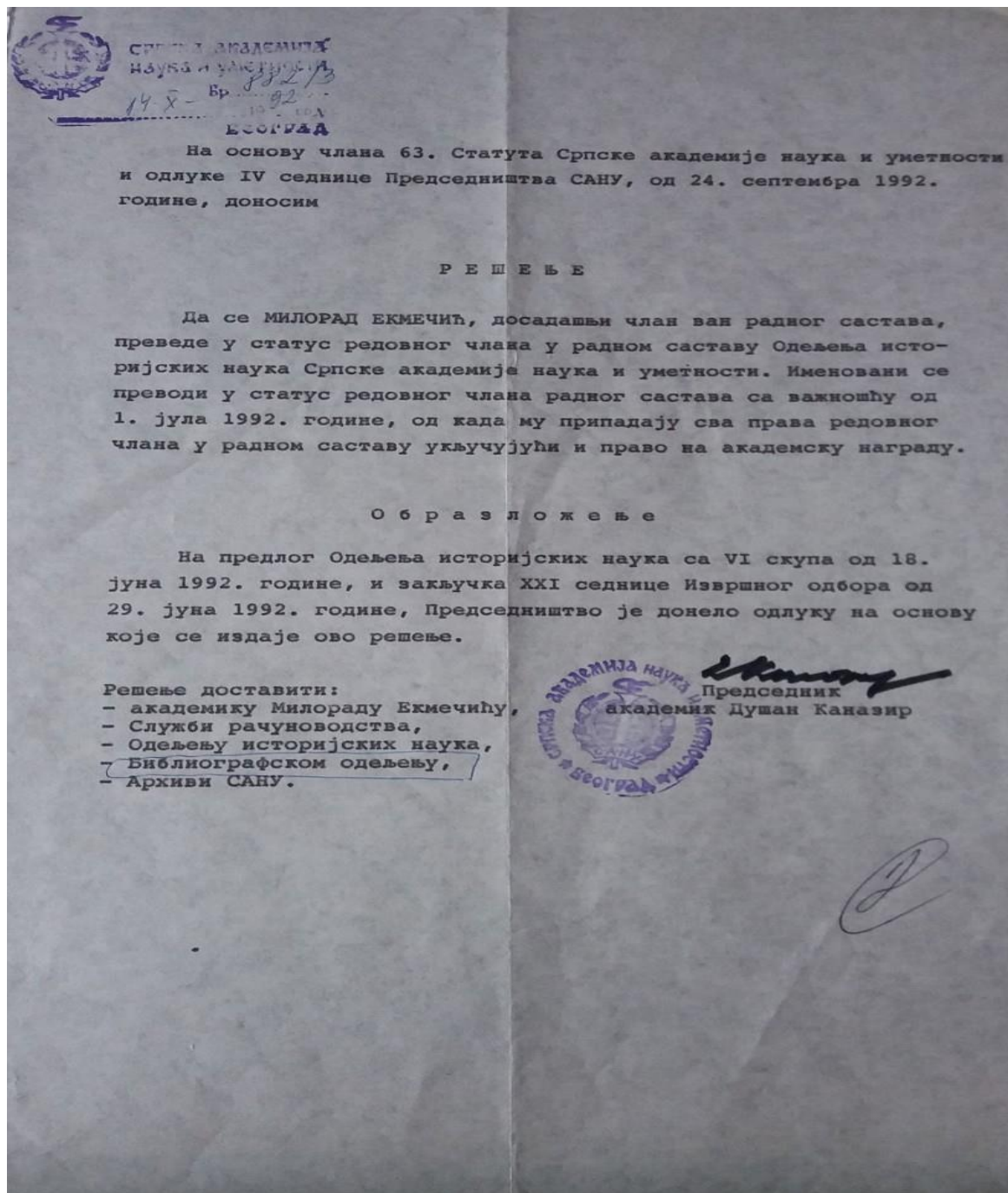
(Извор: породична колекција фотографија Милене Екмечић, супруге Милорада Екмечића)

Захваљујући тим чињеницама, Екмечић је био уважаван и у многим иностраним круговима. Био је члан Комисије за социјалне покрете Светског конгреса историчара и у више наврата наступао је на њеним конференцијама. Био је и члан Славистичке комисије. О његовим научним квалитетима и донетима говори чињеница да је током живота постао вишеструки академик. Био је редовни члан Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине од 1981. године (из које је избачен током рата 1992-1995.), Српске академије наука и уметности (од 1992.), Црногорске академије наука и умјетности (од 1993.), као и члан ван радног састава Академије наука и умјетности Републике Српске (од 1996. године). Током 2009. године изабран је за члана другог сазива Сената Републике Српске.

Као редовни члан САНУ покренуо је Одбора за историју Босне и Херцеговине 1993. године и постао уредник Зборника за историју Босне и Херцеговине. Поред тога, снажно се ангажовао и у Одбору за историју 19. века, Одбору за историју српске револуције

¹⁰⁹ Интервју са госпођом Миленом Екмечић у њеном породичном стану (ул. „Курсулина 7“, Врачар, Београд), 24. септембра 2020. године.

(1804–1830), Одбору за историју 20. века, Одбору за сакупљање грађе о геноциду против српског народа и других народа Југославије у 20. веку.¹¹⁰

Прилог 7. Факсимил решења којим је Милорад Екмечић постао редовни члан САНУ

(Извор: Архив САНУ, досије Милорада Екмечића (несређено))

¹¹⁰ Преузето са интернет странице <https://www.sanu.ac.rs/clan/ekmecic-milorad/> 25. децембра 2020. године у 17:38 ч.

СРПСКА АКАДЕМИЈА
НАУКА И УМЕТНОСТИ
БЕОГРАД

Бр. 235/28

08. 6. 07 год.
БЕОГРАД

На основу члана 52. и 69. Статута САНУ, као и одлуке Годишње скупштине САНУ са заседања од 7. јуна 2007. године, доносим

Р Е Ш Е Њ Е

Академик Милорад ЕКМЕЧИЋ изабран је за члана Председништва Српске академије наука и уметности, као представник Одељења историјских наука. Мандат члана Председништва траје 4 године.

Генерални секретар

Димитрије Стефановић

Академик Димитрије Стефановић

Решење доставити:

- академику Милораду Екмечићу,
- Служби за финансијске и рачуноводствене послове,
- Библиографском одељењу и
- архиви.

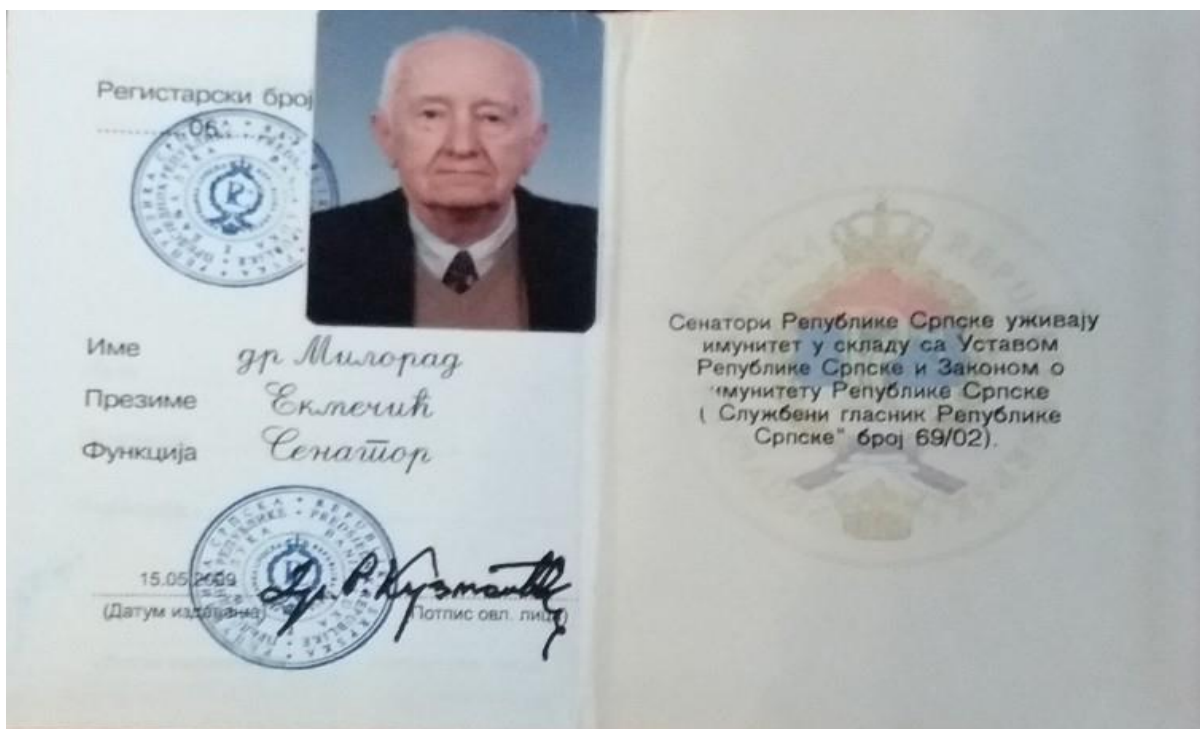
Прилог 8. Факсимил решења којим је Милорад Екмечић изабран за члана Председништва САНУ као представник Одељења историјских наука

(Извор: Архив САНУ, досије Милорада Екмечића (несређено))

Прилог 9. Екмечићева чланска карта Академије наука и умјетности Републике Српске

(Извор: Заоставштина Милорада Екмечића у поседу његове супруге)

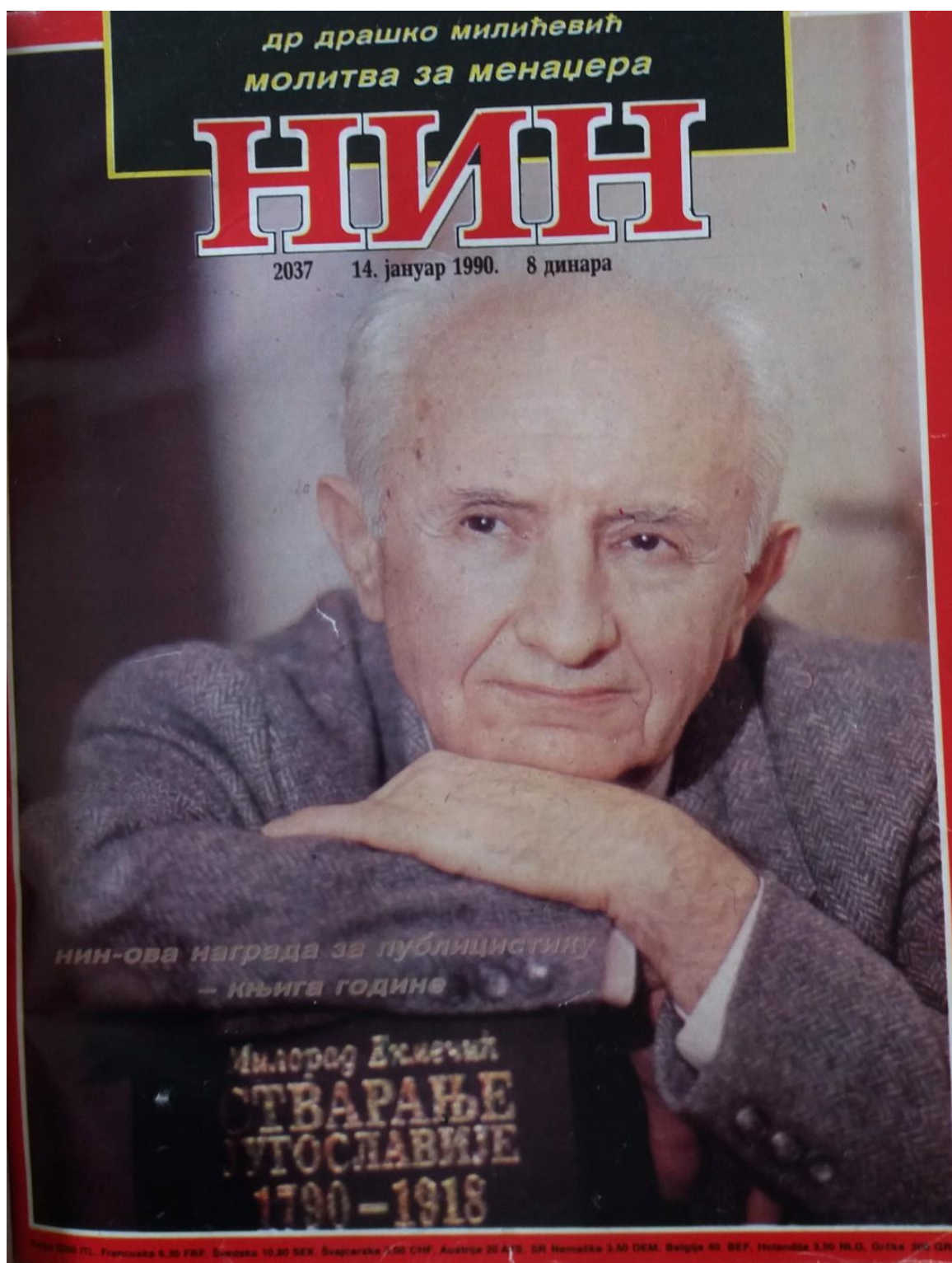
Прилог 10. Екмечићева чланска карта у Сенату Републике Српске

(Извор: Заоставштина Милорада Екмечића у поседу његове супруге)

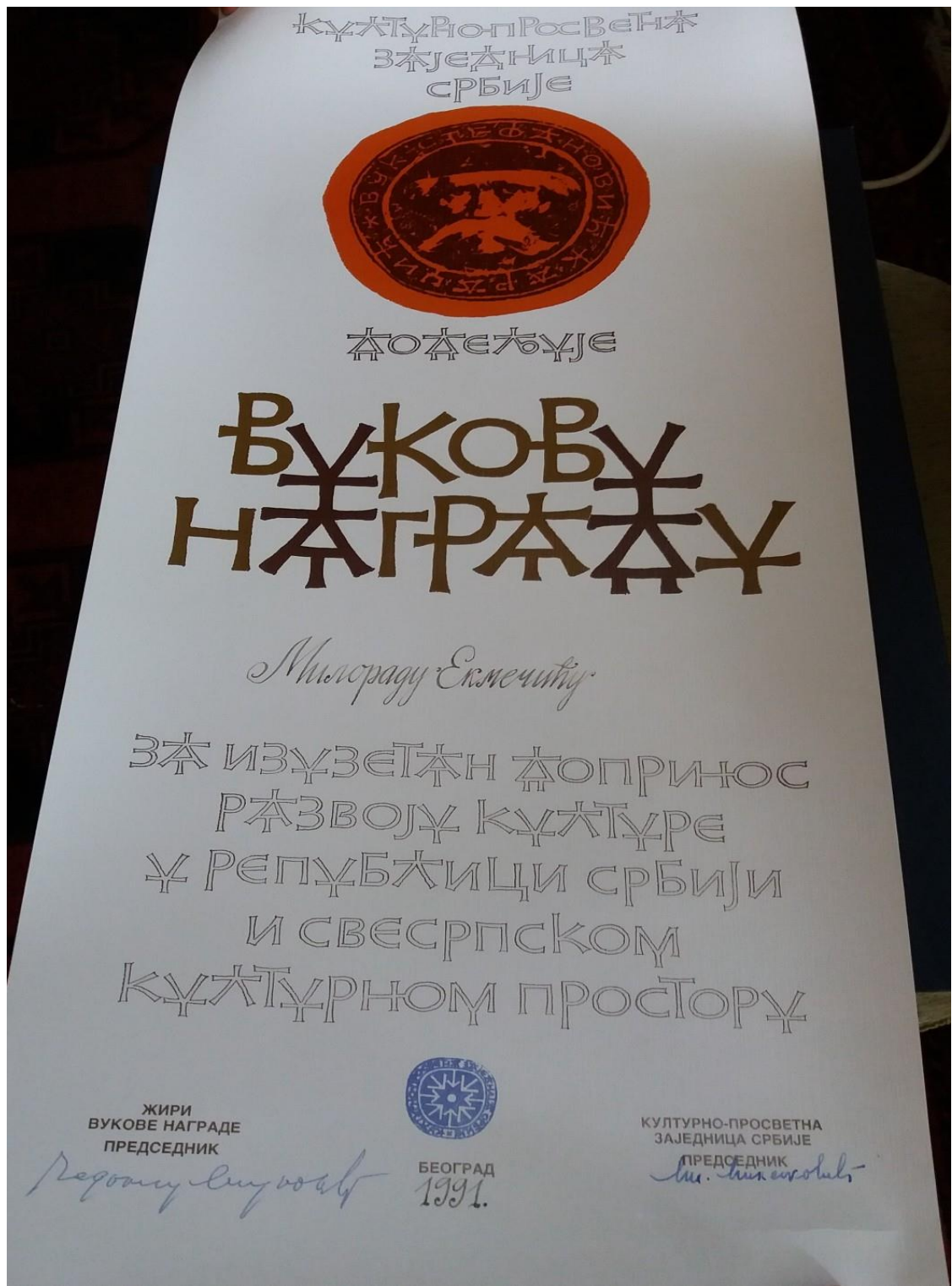
Његова плодносна вишедценијска историографска делатnost награђena je sa više prestižnih priznaња, kao što su Dvadesetседмојулска награда Босне и Херцеговине (1963.), Орден рада са златним венцем (1965.), награда издавачког предузећа „Просвета“ (1972.), НИН-ова награда за публицистику (1990.), Специјална Вукова награда (1991.), награда ЗАВНОБиХ-а (1991.), награда Српске књижевне задруге (2001.), „Кочићева награда“ (2004.), награда града Београда (2007.), награда „Печат времена“ (2011.), повеља „Владимир Ђоровић“ за животно дело (2015.). Поред тога, одликован је Орденом части са златним зрацима Републике Српске (2010.) и Орденом Светог Саве I степена (2011.).

Прилог 11. Исечак из сарајевског дневног листа „Ослобођење“ у којем су приказани лауреати Двadesетседмојулске награде за 1963. годину

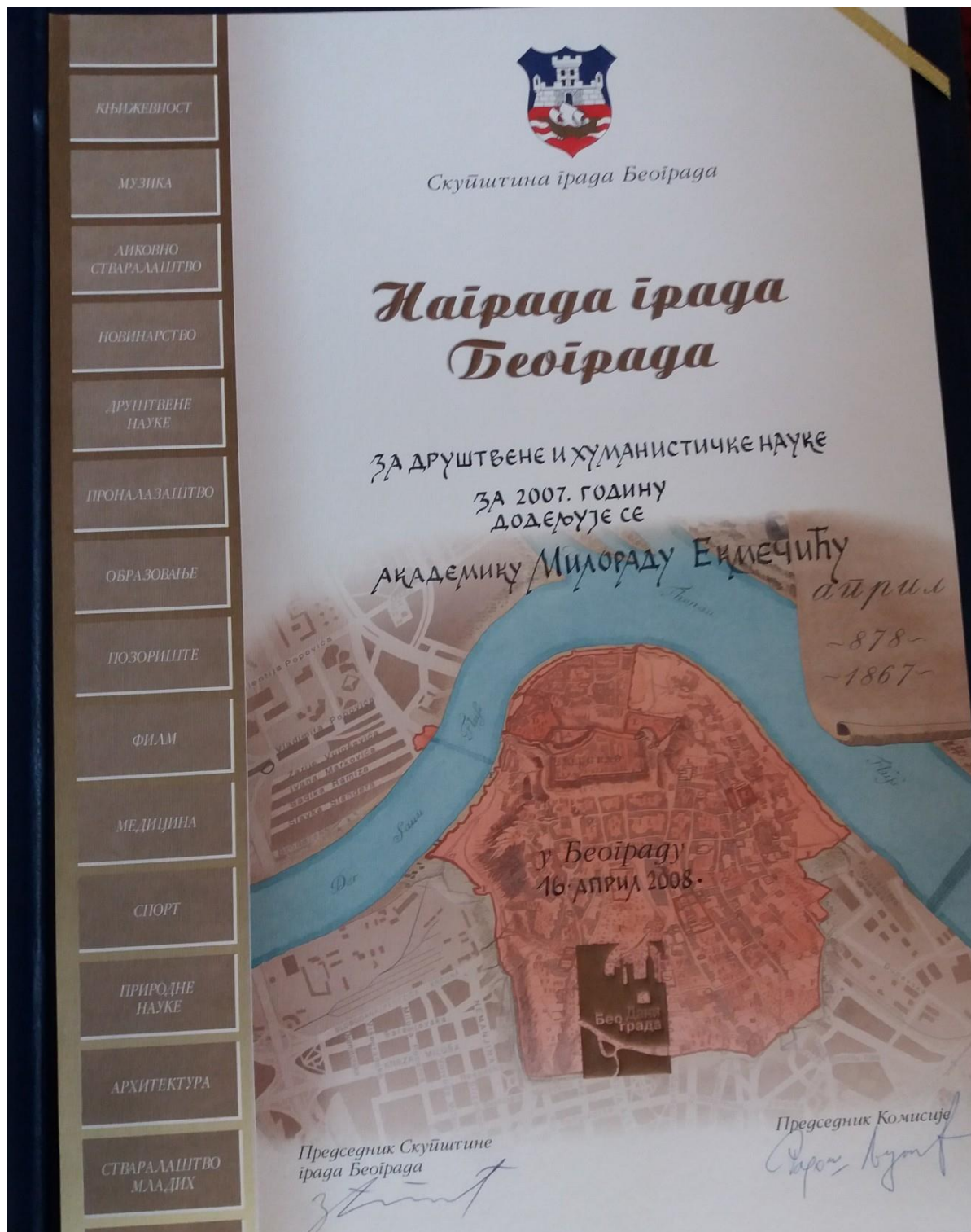

Прилог 12. Насловна страна Недељних информативних новина (НИН) са Милорадом Екмечићем као лауератом за књигу године

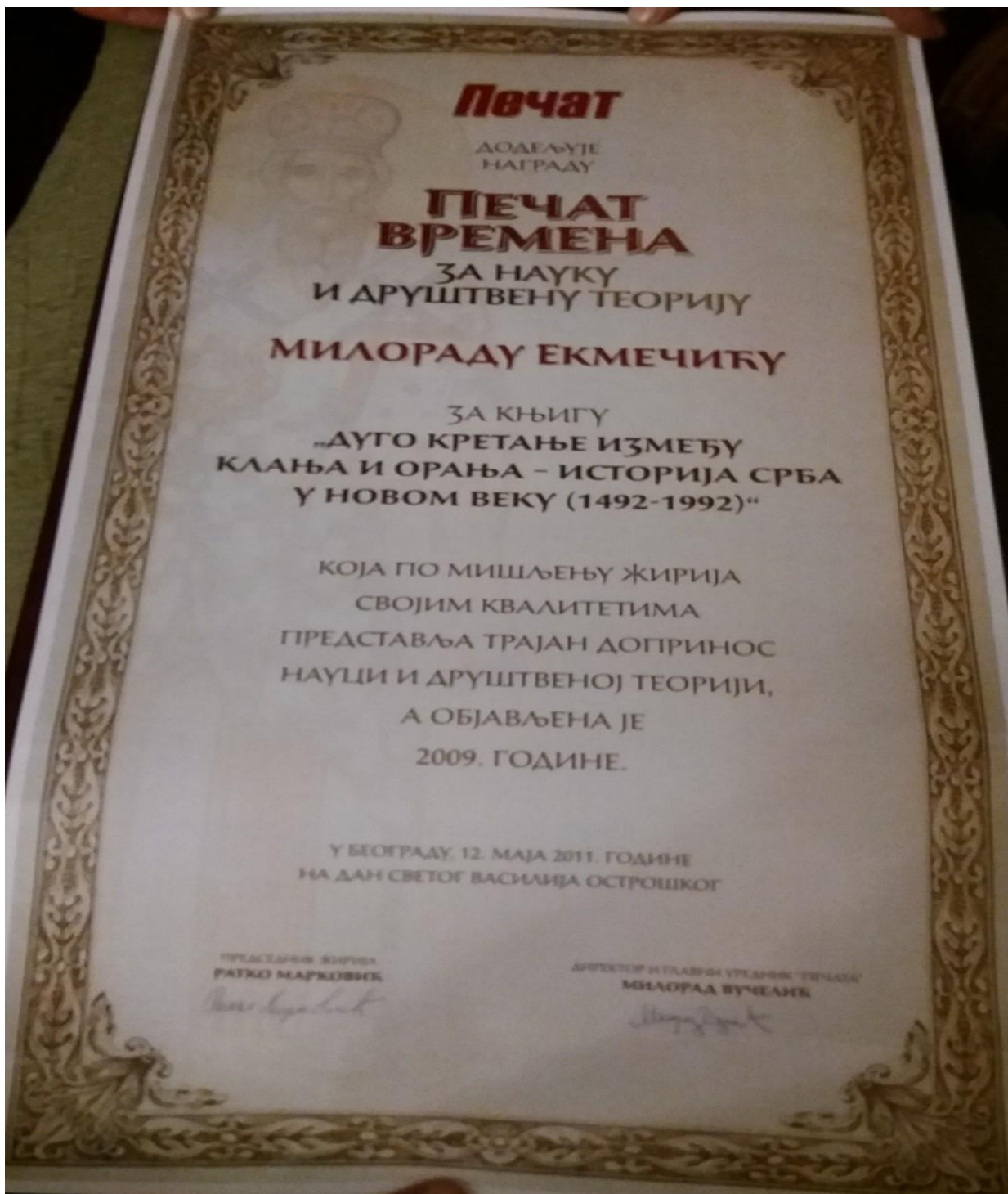
Прилог 13. Вукова награда уручена Милорада Екмечићу 1991. године

(Извор: Заоставштина Милорада Екмечића у поседу његове супруге)

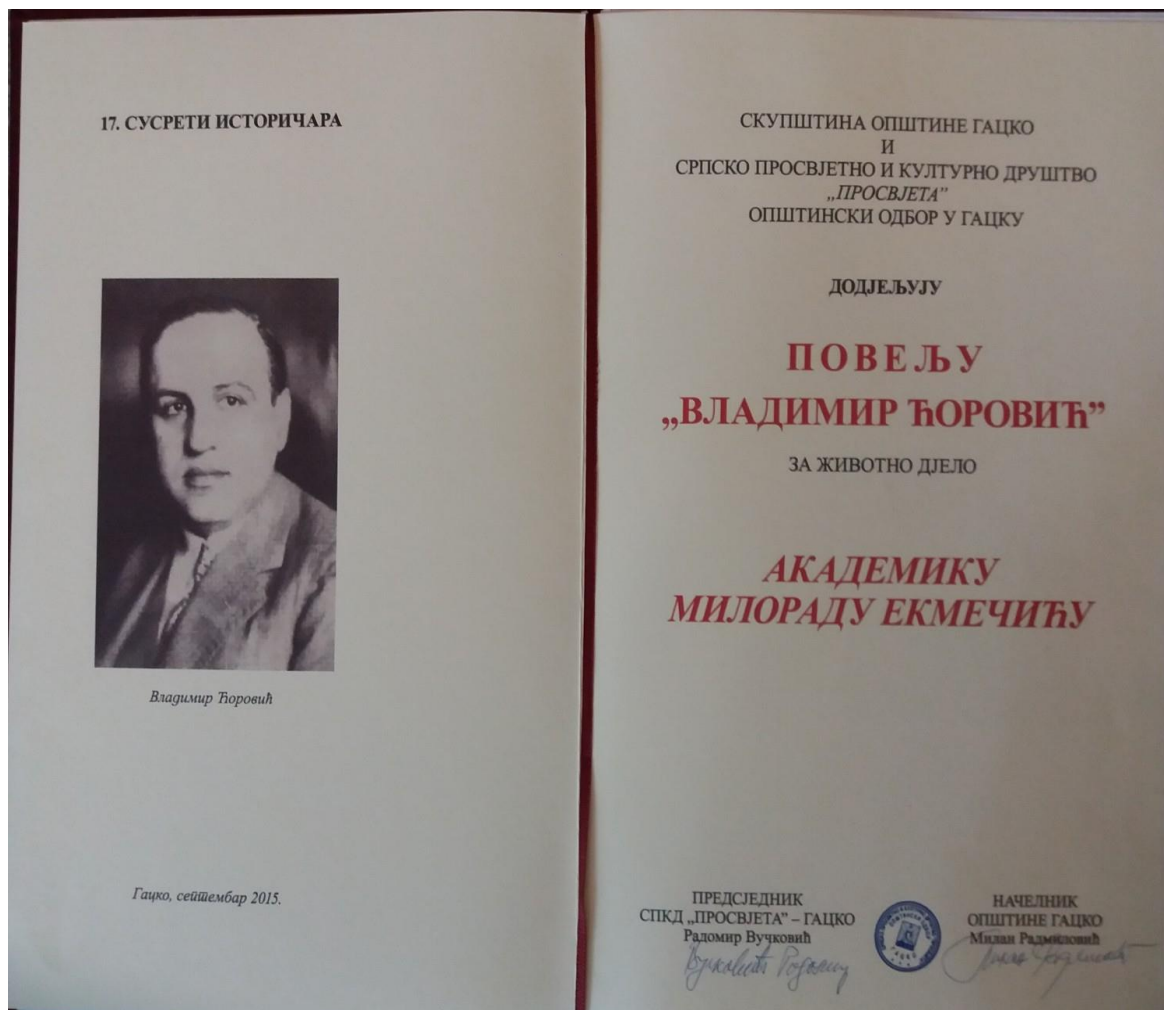
Прилог 14. Награда града Београда уручена Милораду Екмечићу 2007. године

(Извор: Заоставштина Милорада Екмечића у поседу његове супруге)

Прилог 15. Награда „Печат времена“ уручена Милораду Екмечићу 2011. године

(Извор: Заоставштина Милорада Екмечића у поседу његове супруге)

Прилог 16. Повеља „Владимир Ћоровић“ за животно дело постхумно додељена Милораду Екмечићу

(Извор: Заоставштина Милорада Екмечића у поседу његове супруге)

Прилог 17. Орден части са златним зрацима Републике Српске додељен Милораду Екмечићу 2010.
године

(Извор: Заоставштина Милорада Екмечића у поседу његове супруге)

Прилог 18. Орден Светог Саве I степена додељен Милораду Екмечићу 2011. године

(Извор: Заоставштина Милорада Екмечића у поседу његове супруге)

До почетка 90-их година 20. века Екмечић је био убеђени Југословен, човек који је веровао да је Југославија најбољи могући државни оквир за све Јужне Словене. Према сведочењима његове супруге Милене, никада није правио разлике међу људима на основу вере или нације. Његов венчани кум био је Марко Шуњић, по националности Хрват, а његова рођена сестра Јованка била је удата за Хасана Бркића, муслимана, познатог партизанског борца, народног хероја и друштвено-политичког функционера југословенске социјалистичке државе.¹¹¹ Подсетићемо да је на крају свог импозантног дела *Стварање*

¹¹¹ Интервју са госпођом Миленом Екмечић у њеном породичном стану (ул. „Курсулина 7“, Врачар, Београд), 24. септембра 2020. године.

Југославије (1989.) заступао становиште да је образовање југословенске државе на концу Великог рата представљало коначан циљ српске историје и најзначајнију прекретницу у историји Јужних Словена. Зато је са зебњом гледао на дегенерацијске процесе концем осамдесетих и почетком деведесетих година прошлог века. Плашио се онога што је управо уследило – новог разарања државе у коју је веровао.

На седамдесетогодишњицу проглашења прве југословенске државе, Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, у „Књижевној речи“ написао је бриљантну, научно утемељену анализу узрока настанка заједничке државе Јужних Словена, која је, ипак, одисала суморним и показало се, пророчким тоновима. У том тексту заступао је тезу да је Југославију створила Европа и њени процеси националне интеграције. Из тога је произилазио његов став да је новостворена држава била једна закономерна тековина коју је створила Европа по својим критеријумима. „Што је Европа стварала, Европа ће и разграђивати“, поручио је тада Екмечић.¹¹² Вероватно ни сам није слутио колико је био у праву.

Јануара 1990. године истицао је да се боји „да ћемо и ми бити у кругу оних несрећних народа који ће демократску структуру државе добити из других руку, а наравно за то историјски остати немерљиво обавезни“. Страховао је да ће национални сукоби у кризом захваћеној Југославији и верска завађеност остати трајан фактор зависности од развојеног западног света. Зато је мислио да „ми у свет и будућу Европу не можемо ући као пристојно чељаде које господари својим поступцима. Ми смо верским и националним расцепом осуђени да у свет идемо туђим посредством.“¹¹³

Главног кривца за тадашње стање у Југославији препознавао је у владавини Јосипа Броза Тита и његових наследника, чија је политика, према његовом мишљењу, пресудно одлучила да Југославија не одлучује о својој судбини, већ да то, као некада, раде велике силе. То је један од кључних разлога због којих се Екмечић, према речима његове супруге, разочарао у комунизам.¹¹⁴ Он је сматрао да је револуција у Југославији 1941-1945. имала јасан историјски смисао захтева обнове демократске државе која је успостављена 1918. године, а да том „смислу историје“ титоизма није произвео никакав рационалан одговор. Зато је југословенски комунизам својих историјских „пет минута“ проћердао. О томе најјасније говоре следеће Екмечићеве речи: „Шта се десило са Југославијом у десетогодишњем раздобљу после Титове смрти? Дословно се десило исто оно што и за његове владе. Остварена је девиза ‘После Тита Тито’. Онако како је он ову јадну земљу делио и њену судбину подређивао туђим користима, сви који су данас на видику раде

¹¹² М. Екмечић, „Историјске претпоставке уједињења [Југославије 1918.]“, *Књижевне новине: лист за књижевност уметност и друштвена питања*, год. 39, бр. 765 (1. децембар 1988. год.), стр. 1, 3-4.

¹¹³ М. Екмечић, „Полемика о Југославији“, *Недељне информативне новине (НИН)*, год. 38, бр. 2037 (14. јануар 1990. године), Београд 1990, стр. 38.

¹¹⁴ Интервју са госпођом Миленом Екмечић у њеном породичном стану (ул. „Курсулина 7“, Врачар, Београд), 24. септембра 2020. године.

исто. Сепаратизми који се сада претварају у историјску реалност логичан су историјски наставак онога што су радили Тито и Кардељ. Сваком сепаратистичком лонцу, укључујући ту тенденције ка конфедерацији, прокламације црногорске и муслиманске нације на Балкану, они су били идејни поклопац. (...) Југославија је пропустила историјску шансу да буде независна држава и фрагментацијом у мале делове на верској основи повећала је зависност од спољног света и у појединостима и у целини. То јест и Југославија као заједница, а и сваки њен конститутивни део, од спољног света ће бити зависнији у будућности него су били у прошлости!¹¹⁵

Као прву велику последицу свега видео је успон верског фанатизма, оног истог религиозног заноса „из најопскурнијих времена средњег века“, који је славио своју победу над комунистичком револуцијом. Као другу навео је економску зависност југословенских земаља од тада већ уједињене Немачке. Прогнозирао је да ће велике индустријске системе бити немогуће градити без туђе контроле и и истицао да ће будућа Југославија, без обзира на то у којем облику постојала, бити недовршено индустријско друштво.¹¹⁶ Тако је размишљао априла 1990. године.

Крајем октобра исте године био је још песимистичнији. „Узалудно ме питате хоће ли се југословенска држава сачувати. Она је већ пропала, а ја не знам ниједан пример у историји да је народ, који је толико мрзео суседе друге вере, смогао памети да са њима остане под једном истом владом. Будућу владу треба поново створити од почетка. Сваки такав напор је дугачак неколико деценија, а водиће га историја, а не људи. Томе на путу стајаће исте оне снаге које су јој сметале и у прошлости да то ваљано обави.“¹¹⁷ Тако је говорио на трибини Културно-информативног центра и „Града-театра“ у Будви, 25. октобра 1990. године. Сматрао је да будућност евентуалног опстанка југословенске државе зависи од завађених религија, развоја Немачке у Европи и поновног повратка Русије на Балкан.¹¹⁸

Као такође важан фактор наводио је сукоб две струје у хрватском католичанству: једне коју персонификује Степинац и друге коју симболизује Штросмајер. Прва се залагала за независну хрватску државу засновану на србофобији, а друга за хришћанско јединство у демократској југословенској федерацији. Од победе једне или друге струје зависило је, према његовом уверењу, да ли ће југословенска заједница преживети или не. Из тога је проговарала његова стара теза о религијској нетолеранцији као „злој коби“ југословенске идеје. Зато је сматрао да ће Југославија моћи да рачуна на будућност „тек онда када религија постане занимање по људској мери“. „Више је него јасно да ће влада

¹¹⁵ М. Екмечић, „Националистичка болест титоизма“, *Недељне информативне новине (НИН)*, бр. 2052, 29. април 1990, стр. 30.

¹¹⁶ *Исто*, стр. 31.

¹¹⁷ М. Екмечић, „Будванска беседа (будућност Југославије)“, *Недељне информативне новине (НИН)*, год. 38, бр. 2081, (16. новембар 1990. године), Београд 1990, стр. 57.

¹¹⁸ *Исто*, стр. 57.

неке будуће демократске државе, која ће наследити Југославију, од Ватикана морати тражити потписивање новог конкордата којим се отров нетолеранције мора зауставити. У европској историји је само демократија била кадра да дугорочно постигне неки успех у томе“, поручивао је Екмечић јесени 1990. године.¹¹⁹

Он никада није волео дневну политику нити се њоме активно бавио. Није волео ни неке репрезентативне функције. Никада није био декан, ректор, директор, председник. Међутим, црне слутње крајем осамдесетих и почетком деведесетих година прошлог века натерале су га да са својим колегама са Сарајевског универзитета почне размишљати о оснивању организације која би била препрека њиховом остваривању. У просторијама Филозофског факултета водио је отворене разговоре о југословенској кризи и српском националном питању. Његови саговорници били су угледни интелектуалци као што су Славко Леовац, Војислав Максимовић, Радован Вучковић, Алекса Буха, Рајко Петров-Ного, Тодор Дутина, Владимир Настић, Бранко Чучак... Муслимани и Хрвати у Босни и Херцеговини већ су основали своје велике националне странке (Странка демократске акције (СДА) и Хрватска демократска заједница (ХДЗ)). Срби у Босни и Херцеговини су доста дуго били политички неорганизовани. Лавирали су између разних политичких идеја и опција. Неки су себе видели у Савезу реформских снага Југославије, неки у Српском покрету обнове, други, пак, у Савезу комуниста БиХ, Либерално-демократској странци БиХ... Ипак, оно што их је уједињавало био је страх, живо сећање на геноцид који је над њиховим прецима спроведен у Другом светском рату. То осећање додатно су подгревале поруке са скупова Хрватске демократске заједнице и Хрватске странке права. Истицани су симболи НДХ, коришћена усташка иконографија, певане усташке песме, дељени леци којима су Србима упућиване претње и увреде. Према речима Николе Кољевића, последњи импулс за окупљање босанско-херцеговачких Срба у једну националну странку дао је говор Далибора Брозовића, који је као гост из Хрватске, испред ХДЗ-а, одржао на оснивачкој скупштини СДА. Тада је овај познати лингвиста рекао да ће Хрвати, „ако буде требало, заједно са Муслиманима, бранити Босну на Дрини“.¹²⁰

Из тих разлога су горенаведени српски интелектуалци иницирали оснивање Српске демократске странке, политичке партије која је прерасла у својеврсни српски национални покрет у Босни и Херцеговини. Предложили су да на њеном челу буде управо Милорад Екмечић. Он је, међутим, њихову понуду одбио и предложио да се пронађе „неко ко воли да буде власт, јер ће, бранећи себе, бранити и народ од ког му зависи избор“. Место председника нуђено је и ректору Универзитета у Сарајеву Ненаду Кецмановићу, који је такође одбио ту високу функцију. У игри су били и пољопривредни инжењер Боривоје Сендић и млади песник Владимир Сребров. На крају је, ноћ уочи Петровдана 1990. године, у сарајевском хотелу „Холидеј ин“ одлучено да се за председника Српске демократске странке изабере познати сарајевски лекар Радован Карацић, а да Владимир

¹¹⁹ Исто, стр. 58.

¹²⁰ Никола Кољевић, *Стварање Републике Српске*, I, Бања Лука 2008, стр. 54.

Сребров постане председник „Младе Босне“, омладине Српске демократске странке. Екмечић је постао део њеног политичког савета.¹²¹

О свим тим догађајима најбоље говори сам Екмечић: „Иако нисам био оран да будем члан Српске Демократске Странке, био сам у најужем кругу у коме је она зачета. На првом састанку „Савјета за међустраничку сарадњу СДС“, касније Политички савјет, као најстарији у њему скицирао сам своје виђење програма који странка треба да следи: Срби у БиХ су сада религиозна мањина у туђој држави. Као и 1914, Србија је за нас једини гарант наше слободе, а Београд је остао наш главни град. Ко год формира владу у Србији, он је наш главни савезник.“¹²² И поред тога што је важио за мирног, тихог и толерантног човека, сведочи да су у Сарајеву „неке барабе, око још преосталог ЦК СК БиХ“, почели писати „да Милорад Екмечић планира грађански рат“.¹²³ То је био почетак медијског сатанизовања његове личности и његовог научног опуса у муслиманском и хрватском делу јавности Босне и Херцеговине. Представљан је као заступник „великосрпског пројекта“ и мрачни научник који призива крвопролиће. Од тог времена па све до дан-данас он је у том делу јавности готово искључиво приказиван у негативном контексту.

Када је, против воље народа којем је припадао, проглашена независна, суверена држава Босна и Херцеговина, 6. априла 1992. године, Екмечић је, према сопственим речима, са горчином морао одлучити да неће живети у „туђој држави“ и да се „мора селити“. Ипак, како сам каже, није схватио да ће грађански рат бити толико дубок, суров и разоран. Због тога је остао у Сарајеву, затворен у зидине свог стана и телефоном обављао све што је раније радио.“¹²⁴ Чак и онда када је потврђена као тачна телевизијска вест да је кућа у којој је становао била опкољена од неидентификоване муслиманске групе која је хтела да га са породицом ликвидира, и даље је остао у Сарајеву, радио и телефонирао. Давао је интервјуе новинарима, писао чланке и диктирао их телефоном, примао стране извештаче и одржавао живе везе са свим својим пријатељима.¹²⁵

Након тога, како се сећа Екмечић, стање у Сарајеву се изменило. Телефони су престали да раде. Изолација је постала готово тотална. „Почетно пировање због проглашења независности почело је да уступа место да је општа цена крви и разарања превисока за независност. Круг мојих муслиманских пријатеља који нису могли преболети Југославију, почео је да се повећава и ја сам осећао да је њима горе него мени“, сведочи

¹²¹ Исто, стр. 52-58.

¹²² М. Екмечић, „Слободан Милошевић и ја“, преузето са интернет сајта <http://www.pecat.co.rs/2011/03/slobodan-milosevic-i-ja/> 15. августа 2020. године у 12:33 ч.

¹²³ М. Екмечић, „Слободан Милошевић и ја“, преузето са интернет сајта <http://www.pecat.co.rs/2011/03/slobodan-milosevic-i-ja/> 15. августа 2020. године у 12:33 ч.

¹²⁴ М. Дурић, „Екмечић: три пута су ме хапсили и батинали“, *Политика* (25. мај 1992. године), стр. 1.

¹²⁵ Исто, стр. 1.

Екмечић.¹²⁶ Сарајево је за њега одједном постало туђ и непријатељски град, у којем је обичну шетњу могао платити главом од својих дојучерашњих комшија друге вере.

Наоружане муслиманске групе су у Екмечићев дом долазиле у два наврата, 16. и 18. маја 1992. године и детаљно га претресале. Иза тога уследила су три хапшења. Прво је, према Екмечићевим речима, како му је службено објашњено, „само привођење а не хапшење“. Онда су га навече, 19. маја 1992. године, ухапсиле „Зелене беретке“ и одвеле у школу на Вратнику, где су њега и његову породицу држали затворене до подне наредног дана.¹²⁷

Посебно драматичан тренутак за њега и његове најмилије био је упад групе познатог криминалца Исмета Бајрамовића – Ћела. То је посебно било трауматично за његову супругу Милену, која се тих момената сећа на следећи начин: „У наш стан на Бреки је дошао Исмет Бајрамовић - Ћело. Мој син је био у другој соби. Не знам који га је ђаво натерао да изађе. А онда су га Делалић и његови питали: „А што ти ниси у војсци муслиманској?“ А он је одговорио – па ја радим, на Електротехничком. Ћело је уперео пушку у Илију и рекао Милораду – сад ћу ти убити сина. Милорад му ухватио пушку и каже не можеш то урадити, а Ћело одговара – могу све што хоћу. Ћело му опали шамар – Милорад му узврати. Ја гледала својим очима. Онда га је Ћело ударио ногом, војничком чизмом заврат, иза ува и Милорад је пао. Ћелови пратиоци су говорили „Удари га у главу, да заборави све што пише“. После је тај део главе страшно натекло, имао повреду мозга. Имао је обострани субдурални хематом. У Београду је због тога био оперисан.“¹²⁸

По вишој наредби, за коју је Екмечић касније сазнао да је дошла од члана Председништва Босне и Херцеговине Стјепана Кљујића, пуштен је заједно са породицом из импровизованог затвора на Вратнику и враћен кући, у кућно заточење. Било је најпре наређено да пред кућом стоје стражари, али је локална јединица Територијане одбране одустала, јер није имала довољно војника. Екмечићу је запређено да не сме излазити из куће. Наредне ноћи су њега и његову породицу „Зелене беретке“ поново одвеле на Вратник. После неколико часова су поново враћени у кућни притвор, под истим условима.¹²⁹

Екмечићева супруга Милена казује да су му у заточеништву у Вратнику претили да ће му „заклати сина тупим ножем, а жену му силовати, ако не позове Радована Караџића и каже му да заустави рат.“ То су исто тражили од брата Биљане Плавшић, кога су такође ухапсили и држали заједно са Екмечићем. Ни један ни други, наравно, нити су рат започели нити су могли утицати на његово окончање. Сутрадан је Екмечић, као што је

¹²⁶ Исто, стр. 1.

¹²⁷ Исто, стр. 1.

¹²⁸ Интервју са госпођом Миленом Екмечић у њеном породичном стану (ул. „Курсулина 7“, Врачар, Београд), 24. септембра 2020. године.

¹²⁹ М. Дурић, „Екмечић: три пута су ме хапсили и батинали“, *Политика* (25. мај 1992. године), стр. 5.

речено, са својом породицом враћен у кућни притвор. „Ми смо заправо имали срећу, јер многи који су тада хапшени били су убијени. Чула сам комшију како другом комшији каже – ове треба заклати. То је било једно сасвим лудо стање где више није било ни пријатељства ни ничега. Схватила сам да су ме комшије муслимани шпијунирали. Јавила сам Добрици Ћосићу да је Милорад ухапшен и да алармира јавност да га не би убили. После тога су Милорада пустили“, сведочи његова супруга.¹³⁰

Након тако трауматичних искустава, Екмечић је схватио да живот њега и његове породице виси о концу и да прву прилику мора искористити за извлачење из Сарајева. Он је из свог стана изашао дословно само са једном торбом, у којој је носио боцу као да ће да купи млеко. Лице и глава су му били натечени од удараца. Њега и његову породицу је у рану зору кроз разне пунктове зараћених страна до Пала превезао син њихове комшинице, који је такође желео да се евакуише из Сарајева.¹³¹ „Ни ја ни моја породица нисмо могли ништа да понесемо. Као и хиљаде других, сада и ја морам да живот почињем од детињства. Али, још је сласт слободе драгоценија од свега што је човек у животу постигао, укључујући и оне лепе књиге, за коју сам мислио да имају велику вредност“, казивао је Екмечић новинару београдске „Политике“ неколико дана након свих наведених дешавања која су променила његов живот.¹³²

Екмечићеву судбину делило је стотине хиљада људи у Босни и Херцеговини. Збивања на територији ове бивше југословенске републике подсећала су на зла времена Другог светског рата. Једна од његових најстрашнијих реприза одиграла се у Екмечићевом родном месту, Пребиловцима. У операцији „Липањске зоре“ (7 - 26. јун 1992. године), коју су извели припадници Хрватске војске (ХВ), Хрватског вијећа обране (ХВО) и Хрватских обрмбених снага (ХОС), поред протеривања преко 40.000 Срба из долине Неретве, пљачкања и спаљивања њихових кућа, миниран је и уништен недовршени спомен-храм у Пребиловцима. На саркофаг и на саме посмртне остатке жртава постављен је пластични експлозив, уз противтенковске мине и велике авионске бомбе. У условима великог притиска и температуре уништено је 95% моштију, а један мањи део се сјединио са бетоном. После трећег минирања цркве терен је поравнат грађевинским машинама. Оскрнављено је и православно сеоско гробље. Припадници наведених формација пуцали су у српске надгробне споменике, а из неких гробница вадили кости и спаљивали их.¹³³ Историја се поновила у свом најужаснијем облику.

Милорад Екмечић се, према речима његове супруге, пре доласка у Београд телефоном чуо са својим пријатељем, познатим историчаром Чедомиром Поповим и прво је требало

¹³⁰ Интервју са госпођом Миленом Екмечић у њеном породичном стану (ул. „Курсулина 7“, Врачар, Београд), 24. септембра 2020. године.

¹³¹ Интервју са госпођом Миленом Екмечић у њеном породичном стану (ул. „Курсулина 7“, Врачар, Београд), 24. септембра 2020. године.

¹³² М. Дурић, „Екмечић: три пута су ме хапсили и батинали“, *Политика* (25. мај 1992. године), стр. 5.

¹³³ Милан Тасовац, *Очи у очи – три злочина у истом веку – Пребиловци, 1941-1992.*, Београд 2006, стр. 67-77.

да се са својом породицом пресели у Нови Сад. Међутим, када су допутовали у Београд, Екмечић је добио стан у Курсулиној улици на Врачару, запослио се на Филозофском факултету Универзитета у Београду и ту се задржао до пензије. Прве избегличке дане памтио је као врло тешке и мучне. Стан који је добио био је потпуно празан. Он и његова породица су спавали на поду, на душецима.¹³⁴ Имао је велике болове услед хематома у глави који се створио као последица батињања. Морао је бити оперисан. Хируршка интервенција је успела, а он је касније потпуно опоравио захваљујући дисциплини, одмарању и рехабилитационом центру београдској Сокобањској улици. После тога је започео свој радни ангажман на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Потврђен му је статус редовног професора и додељени предмети „Историја народа Југославије“ и „Историја Југославије“. На новом радном месту остао је свега две године (од 1. јула 1992. до 30. септембра 1994. године).¹³⁵ Потом је пензионисан.

¹³⁴ Интервју са госпођом Миленом Екмечић у њеном породичном стану (ул. „Курсулина 7“, Врачар, Београд), 24. септембра 2020. године.

¹³⁵ Архива Филозофског факултета Универзитета у Београду, досије Милорада Екмечића.

FILOZOFSKI FAKULTET
U BEOGRADU

05/5-9 br. 8/1597
25.06.1992. godine

Na osnovu čl. 64. i 67. Zakona o univerzitetu i Odluke
Nastavno-naučnog i Izbornog veća Filozofskog fakulteta u Beog-
radu, od 25.06.1992. godine, donosim

R E Š E N J E

Prof.dr MILORAD EKMEČIĆ, redovan profesor Filozofskog fa-
kulteta u Sarajevu, preuzima se po pozivu na Filozofski fakul-
tet u Beogradu na Odeljenje za istoriju - za predmete ISTORIJA
NARODA JUGOSLAVIJE i ISTORIJA JUGOSLAVIJE, u zvanju redovnog
profesora, od 01.07.1992. godine.

O b r a z l o Ź e n j e :

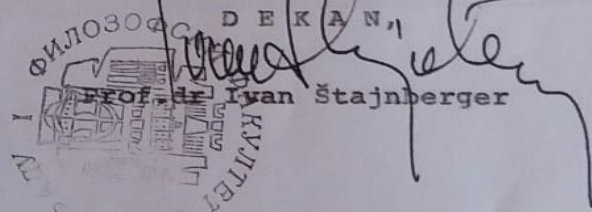
Odeljenje za istoriju podnelo je predlog da se prof.dr Mi-
lorad Ekmečić preuzme po pozivu u zvanje redovnog profesora za
predmete ISTORIJA NARODA JUGOSLAVIJE i ISTORIJA JUGOSLAVIJE, jer
ispunjava sve uslove a 1968. godine je bio biran u zvanje redov-
nog profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Nastavno-naučno veće Filozofskog fakulteta je razmotrilo
predlog Odeljenja za istoriju, a imajući u vidu da je prof.dr Mi-
lorad Ekmečić istaknuti nastavnik i naučni radnik, kao i suviš-
nost sprovođenja svih formalno-pravnih procedura, odlučilo je
kao u dispozitivu ovog rešenja.

Pravna pouka:

Protiv ovog rešenja prof.dr Milo-
rad Ekmečić ima pravo prigovora
Nastavno-naučnom veću Filozofskog
fakulteta u roku od 8 dana od
dana prijema.

DEKAN
Prof. dr Ivan Štajnberger

Прилог 19. Факсимил решења о Екмечићевом избору у звање редовног професора Филозофског
факултета Универзитета у Београду

(Извор: Архива Филозофског факултета Универзитета у Београду, досије Милорада Екмечића)

FILOZOFSKI FAKULTET
U BEOGRADU
MS/JV 04/1-7 br.8/93
24.08.1994. god.

Na osnovu čl.95 Zakona o Universitetu, donosim

R E Š E N J E

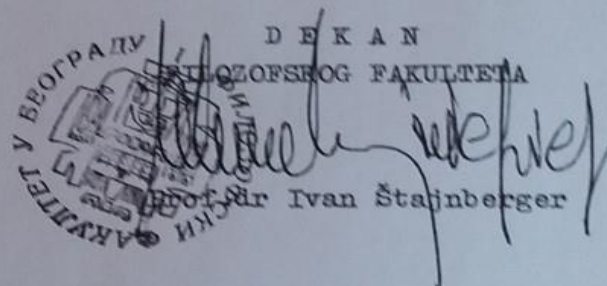
1. Prof.dr MILORADU EKMEČIĆU, redovnom profesoru prestaje radni odnos na Filozofskom fakultetu u Beogradu dana 30.09.1994. godine radi odlaska u penziju.

O b r a z l o ž e n j e

Uvidom u dosije prof.dr Milorada Ekmečića, konstatovano je da je ispunio uslove iz čl. 95 Zakona o Universitetu, pa je doneto rešenje kao u dispozitivu.

Protiv ovog rešenja može se uložiti prigovor Save-
tu Fakulteta u roku od 15 dana od dana prijema rešenja.

DEKAN
FILOZOFSKOG FAKULTETA
Prof. dr Ivan Štajnberger

Прилог 20. Факсимил решења о Екмечићевом престанку радног односа на Филозофском факултету
Универзитета у Београду ради одласка у пензију

(Извор: Архива Филозофског факултета Универзитета у Београду, досије Милорада Екмечића)

Но, и после формалног пензионисања, Екмечић није престао са активним и плодотворним радом на историографском и публицистичком плану. Био је један од оснивача Академије наука и умјетности Републике Српске, учесник бројних научних скупова у земљи и иностранству, аутор више књига и неколико десетина научних радова. Био је радо виђен гост у разним културним и научно-популарним телевизијским и радио емисијама, чест саговорник домаћих и страних новинара на теме из домена историје, али и тадашње друштвене збиље. Од стране српске научне, али и шире јавности, био је јако уважаван и цењен. Веровало се да је он не само један од највећих српских историчара друге половине 20. и почетка 21. века, већ и да је један од највећих српских интелектуалаца уопште. За свој рад је вишеструко награђиван и одликован, о чему смо већ писали.

Прилог 21. Милорад Екмечић на београдском Сајму књига у познијим годинама свог живота

(Извор: породична колекција фотографија Милене Екмечић, супруге Милорада Екмечића)

Задње четири године живота био је болестан. Имао је здравствених проблема са простатом и стомаком. Ипак, до месец дана пред смрт могао је да шета. Освештавање обновљене цркве у Пребиловцима почетком августа 2015. године покренуло је у њему лавину осећања. Посебно се јако потресао када је у директном ТВ преносу на панелу жртва видео слику свога оца Илије. „Сваку ноћ, каже, мислим, зашто су моји родитељи морали страдати. Ја мислим да није било тог догађаја да би он можда још поживео“, казује његова супруга Милена.¹³⁶

Милорад Екмечић је преминуо у суботу, 29. августа 2015. године у Београду. Ту вест су пренели сви релевантни медији у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини и осталим крајевима бивше Југославије. Док су српски листом преносили да се ради о одласку у вечност једног од највећих историчара балканског простора, други, претежно муслимански, провлачили су злонамерну тезу да се ради о једном од „идејних креатора великосрпске политике 90-их година“ и једном од „идеолога агресије на Босну и Херцеговину“. Према речима Екмечићеве супруге Милене, око његове комеморације и сахране највише се ангажовао Дејан Мاستиловић, директор издавачке куће „Филип Вишњић“.¹³⁷ Напомиње да је доста помогао и главни уредник листа „Печат“ Милорад Вучелић, који је контактирао највише званичнике београдских локалних власти и истакао да је Екмечић заслужио да буде сахрањен у Алеји заслужних грађана. Тај захтев је прихваћен и усвојен без икаквих проблема.¹³⁸

¹³⁶ Интервју са госпођом Миленом Екмечић у њеном породичном стану (ул. „Курсулина 7“, Врачар, Београд), 24. септембра 2020. године.

¹³⁷ Исто.

¹³⁸ Исто.

Прилог 22. Фотографија умрлице Милорада Екмечића

(Извор: породична колекција фотографија Милене Екмечић, супруге Милорада Екмечића)

Два дана после његове смрти, у Банском двору у Бањој Луци одржана је комеморативна седница у организацији председника Републике Српске Милорада Додика и председника Академије наука и умјетности Републике Српске Рајка Кузмановића. Са овог скупа поручено је да је одлазак Милорада Екмечића велики губитак за српску историјску науку, Републику Српску и српски народ уопште. Истакнуто је да је он био „један од оних који је знао да носи науку и своје родољубље као буктињу и да је сасвим сигурно представљао оно што је највриједније у српском друштву“.¹³⁹

Другог септембра 2015. године, тачно у подне, и у Скупштини града Београда одржана је комеморација поводом смрти Милорада Екмечића. Том приликом су о његовом животу и делу говорили историчари Милош Ковић и Славенко Терзић (тадашњи амбасадор Републике Србије у Русији), Милорад Вучелић, главни уредник магазина „Печат“, и министар науке и технологије Републике Српске Јасмин Комић.¹⁴⁰

¹³⁹ „Комеморација за Milorada Ekmečića“, преузето са интернет адресе <https://www.atvbl.com/komemoracija-za-milorada-ekmecica> 17. новембра 2020. године у 16: 54 ч.

¹⁴⁰ „Академик Милорад Екмечић 1928-2015. – национални ауторитет од најређеј соја“, преузето са интернет адресе <https://slobodnahercegovina.com/akademik-milorad-ekmecic-1928-2015-nacionalni-autorit-et-od-najredjeg-soja/> 17. новембра 2020. године у 11: 23 ч.

Скупу су присуствовали и представник градске власти Београда Андреја Младеновић, многи академици, међу којима Матија Бећковић и Слободан Реметић, директор Документационо-информационог центра „Веритас“ Саво Штрбац, председник Асоцијације избјегличких удружења у Србији Милојко Будимир, као и пријатељи и његови поштоваоци.

Говорећи о лику и делу Милорада Екмечића, министар науке и технологије Републике Српске Јасмин Комић истакао је да је смрт академика велики губитак за све, његову породицу, родбину, а посебно за српски народ.

„Дубоко смо свјесни да се са овог свијета одлази Божјом вољом, али не можемо отклонити бол и тугу јер се данас опраштамо од једног од најбољих Срба. Био је један од највећих исторчара овог времена и важан свједок српске историје“, рекао је Комић.¹⁴¹

Он је подсетио да је Екмечић био српски историчар који се посебно бавио историјом српског народа, истакавши и да је био аутор више књига и дао неизмеран допринос раду Сената Академије наука и умјетности Републике Српске, чије су одлуке биле јасан путоказ за доношење стратешких националних одлука Републике Српске. Напомињући да су у Пребиловцима страдали многи од његових Екмечића, Комић је додао да је академик Екмечић био борац за истину и правду, који је био потребан Републици Српској. „Нећемо никад заборавити Милорада Екмечића, великог човјека, који је својим радом и дјелом оставио неизбрисив траг у јавности Републике Српске и чији одлазак представља велики губитак за српски народ и српску науку, образовање и културу, који је био патриота“, рекао је Комић.¹⁴² На крају је изразио захвалност и поштовање личности Екмечића, његовом делу, стварању, изградњи и афирмацији Републике Српске, наводећи да ће то остати у духовним, моралним темељима и вриједностима целог српског народа.

Амбасадор Србије у Русији Славенко Терзић истакао је да је Екмечић био горостас историјске науке и да је спојио у себи врлине свог народа, с којим је делио и голготу „од Пребиловаца до сарајевског тамницења“.¹⁴³

Екмечићев пријатељ Милорад Вучелић, главни и одговорни уредник магазина „Печат“, истакао је да је Екмечић био и остао национални ауторитет, који се уважава, слуша и воли, док је историчар Милош Ковић са Филозофског факултета Универзитета у Београду истакао да је сликао историју пуну непријатних истина и да се никоме није улагивао, те да

¹⁴¹ „Екмечић ће остати вјечно у сјећању српског народа“, преузето са интернет адресе <http://www.srpski-memorijal.rs/vesti/srna-2-9-2015-ekmecic-ce-ostati-vjечно-u-sjecanju-srpskog-naroda.html/> 18. новембра 2020. године у 12: 36 ч.

¹⁴² Исто.

¹⁴³ Исто.

остаје да му се подигне споменик људског памћења, као што је обећао пребиловачкој деци.¹⁴⁴

Изасланик владике захумско-херцеговачког Григорија, свештеник Радивоје Круљ пренео је благослов епископа и рекао „да је Бог хтио да дијете Милорад преживи у Пребиловцима и да кроз њега и његова дјела сам Господ говори и свједочи на путу ‘Од клања до орања’.“¹⁴⁵

Прилог 23. Фотографија са комеморације поводом Екмечићеве смрти у Скупштини града Београда

(Извор: Интернет сајт http://jadovno.com/arhiva/tl_files/ug_jadovno/img/stratista/2015/Komemoracija.jpg, преузето 18. новембра 2020. године у 19: 55 ч.)

¹⁴⁴ „Академик Милорад Екмечић 1928-2015. – национални ауторитет од најређег соја“, преузето са интернет адресе <https://slobodnahercegovina.com/akademik-milorad-ekmestic-1928-2015-nacionalni-autorit-et-od-najredjeg-soja/> 17. новембра 2020. године у 11: 23 ч; М. Ковић, „Милораду Екмечићу, до неба и за вјечност“, преузето са интернет адресе <https://stanjestvari.com/2015/09/04/%D0%BC%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%88-%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%9B-%D0%BC%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%B4%D1%83-%D0%B5%D0%BA%D0%BC%D0%B5%D1%87%D0%B8%D1%9B%D1%83-%D0%B4%D0%BE-%D0%BD%D0%B5%D0%B1%D0%B0/> 18. новембра 2020. године у 15: 47 ч.

¹⁴⁵ „Екмечић ће остати вјечно у сјећању српског народа“, преузето са интернет адресе <http://www.srpski-memorijal.rs/vesti/srna-2-9-2015-ekmestic-ce-ostati-vjecno-u-sjecanju-srpskog-naroda.html/> 18. новембра 2020. године у 12: 36 ч.

Након комеморације, уследило је свечано опело, којим је чинодејствовао епископ топлички Арсеније, викар тадашњег патријарха српског Иринеја.

Сахрани Милорада Екмечића у Алеји заслужних грађана на београдском Новом гробљу присуствовали су, уз бројне грађане, и министар правде и државне управе владе Републике Србије Никола Селаковић, председник САНУ Владимир Костић, академик Матија Бећковић и многобројни представници културног, научног и јавног живота Србије и окружења. Сахрани су у име Републике Српске присуствовали министар просвете и културе Дане Малешевић и министар науке и технологије Јасмин Комић, као и директор Секретаријата за вере Драган Давидовић, те директор Представништва Републике Српске у Београду Млађен Цицовић.¹⁴⁶

Од Милорада Екмечића пригодним говорима опростили су се председници АНУРС Рајко Кузмановић и САНУ Владимир Костић, који су бираним речима говорили о значају Екмечићевог импозантног научног опуса. Кузмановић је, између осталог, нагласио да је Екмечић био добар човек, који је мудрошћу и памећу доприносио српској историји. Костић је казивао у сличном тону, посебно апострофирајући Екмечићев допринос раду Српске академије наука и уметности. Од Екмечића се узорним речима опростио и академик Љубодраг Димић, који је истакао да је после Екмечића остала велика празнина у историјској науци. Након тога уследио је сам чин испраћаја Милорада Екмечића у његову вечну кућу.

¹⁴⁶ „Опело и сахрана академика Милорада Екмечића“, преузето са интернет адресе http://www.spc.rs/sr/opelo_sahrana_akademika_milorada_ekmechitsha, 18. новембра 2020. године у 13: 28 ч.

Прилог 24. Многобројни поштоваоци лика и дела Милорада Екмечића на његовој сахрани

(Извор: породична колекција фотографија Милене Екмечић, супруге Милорада Екмечића)

„Милорада Екмечића памтим као човека крајње посвећеног науци и писању, као доброг мужа и оца. Он је био један изузетан човек, и ја никада нећу престати да га жалим“, казивала је његова супруга Милена аутору ових редова.¹⁴⁷ Иза њега је остало велико име и импресиван историографски опус. Постхумно му је посвећен 178. број зборника „Глас Одељења историјских наука САНУ“. Удружење историчара Републике Српске у свој званични назив унело је његово име. Од 4. марта 2019. године једна улица у београдској општини Савски венац зове се по Милораду Екмечићу. Те чињенице су доказ да он није заборављен. Траг који је оставио иза себе је неизбрисив. Његово дело ће се тек изучавати.

¹⁴⁷ Интервју са госпођом Миленом Екмечић у њеном породичном стану (ул. „Курсулина 7“, Врачар, Београд), 24. септембра 2020. године.

II Научни профил Милорада Екмечића

Милорад Екмечић је иза себе оставио импресиван научни опус. О томе сведочи више од 300 публикованих библиографских јединица. Од самих почетака научне каријере па све до краја свог овоземаљског живота активно је изучавао разнородне теме: од улоге појединих историјских личности у босанском устанку 1875-1878. преко генезе националних покрета Јужних Словена, природе ауторитарних режима у међуратној Европи, балканских миграција, политике великих сила у Источном питању, па све до историје Срба у југословенској држави, узроцима и последицама њеног разбијања. Разумевање овако разуђеног, али свакако упечатљивог дела, могуће је само дубинском анализом сваког његовог важног сегмента.

Сам Екмечић је говорио да сваки историчар мора да савлада основни и главни метод – вештину дугог седења у архиву. У већ спомињаном разговору са новинаром Јевтићем из априла и маја 1990. године посебно је подвукао једну своју мисао: „Златно правило историјске науке је, иначе, да се историја прави на документима, односно да нема историје без докумената, а нема докумената без трагања. Исто тако, важно правило је и – сумња у све, и проверавање!“¹⁴⁸ Из наведеног исказа јасно произилази колики је значај Екмечић придавао ономе што је називао „архивитисом“, односно – архивским истраживањима.

Био је присталица брижљивог и сталног исписивања података из необјављене грађе. Из спомињаног интервјуа сазнајемо да је у том погледу малтене био нека врста фанатика: „Када сам добио ту грађу [у московском архиву, прим. Ј. А.], ја – као манијак – нисам нигде излазио, него сам само седео, да бих све исписао. Обилази ме дежурни и каже ми, видевши да се не мрдам и да сам на истом месту од звона када се улази до звона када се излази, да ћу се упропастити и да би требало да одморим очи. С обзиром да ми нису дозволили да копирам документа, морао сам да их исписујем. Иначе, ја сам волео све да исписујем. Што оловка препише, то знадеш! Све што добијеш на други начин, мораш да анализираш посебно. Тако сам ја – од неподесних наочара – добио жуљ на увету! И то је, значи, метод за историчара.“¹⁴⁹

Стога није чудо што је безмало свако његово научно дело одликовала чврста хеуристичка основа. Многе Екмечићеве студије, оплемене бројним документима из необјављене грађе, представљале су својеврсне ризнице информација и путоказе за друге истраживаче. Ипак, као што је познато, узуси историјске методологије заповедају да није довољно само пронаћи и презентовати нова сазнања кроз архивска истраживања, већ их и

¹⁴⁸ М. Јевтић, *Жива реч...*, стр. 55.

¹⁴⁹ Исто, стр. 55.

систематизовати и тумачити на одговарајући начин. То је, као добар познавалац научног метода, Екмечић врло успешно и темељно радио. Готово да нема неког његовог рада без понуђених нових сагледавања и тумачења улоге одређених догађаја, личности или феномена. Исти је случај са његовим великим синтезама, али и јавним наступима и публицистичким текстовима. Оригиналност, акрибија и смелост били су друго име за Екмечићев научни приступ.

Разуме се, био је дубоко свестан објективних ограничења историје као науке. Она је, судећи према његовом писању, константно у стању располућености између „праве науке“ и друштвено-политичке делатности. Зато је о науци коју је толико волео неретко био и критички настројен и скептичан, па и песимистичан, говорећи да „нико ништа од историје није научио“ и да цела људска историја и цели историјски прогрес представљају, у ствари, само смену мотива људске беде, односно да је човек у свакој историјској епоси једно бедно биће¹⁵⁰. Ипак, такво становиште није му било препрека да порекло поменутих „мотива људске беде“ брижљиво и упорно истражује, постижући завидне научне резултате.

У претходном поглављу споменули смо да је Екмечић имао позитиван став према научним методима дијалектичког материјализма. Подсетимо да је био на становишту да „ниједан филозофски поглед и идеологија у људској историји нису извршили дубљи утицај на савремени живот, него што је то био случај са марксизмом“¹⁵¹. Захваљујући учењу тог филозофског правца развио је способност свеобухватног, синтетичког погледа на историјске процесе, догађаје, личности и феномене. Приметно је да је на њега снажно утицала друга генерација чувене француске „Школе анала“ („École des Annales“), чији је најрепрезентативнији представник био Фернан Бродел. То се нарочито види у Екмечићевом интердисциплинарном приступу одређеним историјским проблемима, када је неретко користио дела и методе из других наука као што су филозофија, географија, историја уметности, социологија, социјална психологија, демографија, лингвистика, етнологија и др. Таква врста научног прилаза давала му је велику ширину, којом је свакако надилазио своју ужу научну област.

Екмечић је лично највише волео проучавање историје свакодневног живота. Када су га питали шта под „историјом свакодневнице“ подразумева одговорио је: „Она обухвата све – од тога шта је [човек, прим. Ј. А.] носио, да ли је имао гаће у панталонама или није, што човек у озбиљном друштву не би смео ни да спомене, али је то, међутим, веома значајно, као и када је први пут обукао кошуљу, када се први пут почела употребљавати виљушка, да ли и како су се лечили, како су врачали, у шта су веровали, како су јели, како су псовали, односно да се реконструише какав је тај човек заиста био!“¹⁵² Такво истраживачко поље је, осим несумњиве знатижеље, са собом носило и велике истраживачке невоље, пре свега у вези са несистематизованом изворном грађом.

¹⁵⁰ Исто, стр. 54.

¹⁵¹ Исто, стр. 30.

¹⁵² Исто, стр. 54.

Екмечић сведочи да је такву врсту грађе најчешће „тражио и бележио успут, са убеђењем да му никада неће користити“, да би се накнадно показивало „да од ње има велике користи.“¹⁵³

Уколико бисмо у најкраћем могли дефинисати главне особености Екмечићевих радова, рекли бисмо да се, поред, наравно, коришћења прворазредних историјских извора, одликују проучавањем најразноврснијих елемената живота укључујући привредне, друштвене, дневно-политичке, идеолошке, културне, верске, модне, архитектонске, филозофске и друге. Поседујући несвакидашњи дар креације, Екмечић је успевао да их обједини и да од наизглед неповезаних камичака историјске збиље реконструише раскошан мозаик одређеног догађаја или феномена. Тако су настајале његове чувене синтезе.

Но, пре него што је дошао до њих, Екмечић се бавио мањим проблемима. Почео је од изучавања почетака устанка у Херцеговини и Босни 1875-1878. и улоге дон Ивана Мусића у истом, што је, заправо, био део истраживања за његову докторску дисертацију. У њој је покушао докучити како једно сиромашно, угњетавано, рурално друштво историјски стасавало у Босни и Херцеговини, и како, као такво, води социјалну и националну револуцију за своје ослобођење. Специјално испитујући социјалне, економске, конфесионалне и етничке сегменте тог комплексног процеса у свим његовим етапама, Екмечић је заправо приказивао да свеобухватну историју Велике источне кризе. Успешном одбраном своје докторске тезе и њеним каснијим публикавањем у три наврата, он је својим истраживањем поставио сигурне основе за даље проучавање не само историје Босне и Херцеговине у 19. веку, него и неких ширих и комплекснијих проблема. Додатни мотив за то му је дала чињеница да је књига *Устанак у Босни 1875-1878.* врло позитивно оцењена у југословенској и међународној научној јавности (преведена на немачки језик у Грацу 1974. године). Постала је један од класика домаће историографије, незаобилазно штиво када је у питању наведена тематика.¹⁵⁴

Након објављивања унеколико измењеног текста своје дисертације, помало неоубичајено је кренуо да се бави сасвим другом проблематиком – темељима европских грађанских диктатура у периоду између два светска рата. Проучавајући порекло грађанских диктатура од Португала до Југославије, дошао је до закључка да се радило о дубинским кризама европских друштава које је требало спасавати увођењем ауторитарних режима. У темељу тих криза проналазио је нерешено аграрно питање, неразвијену индустрију и непостојање већег броја развијених градских средина са јаком средњом класом. Тиме је практично нацртао „кроки-портрет“ услова који су довели до успостављања личног режима краља Александра у Краљевини СХС/Југославији.

¹⁵³ Исто, стр. 54.

¹⁵⁴ Т. Краљјаčić, „Научно djelo Milorada Ekmecića“, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. XXXIX („Ekmecićeve zbornik“), Sarajevo 1988, str. 8.

После тога отворио је нови истраживачки мајдан: проучавање узрока и околности под којима су формулисани циљеви Краљевине Србије почетком Великог рата. Након вишегодишњег претресања необјављене грађе и огромног броја југословенске и стране литературе, Екмечић је дошао до закључка да је уједињење Јужних Словена у једну државу, формулисано Нишком декларацијом, заправо - трајни циљ српске историје. Апострофирао је да је тај циљ одређен у веома неповољним околностима по Србију и националне покрете Јужних Словена. Њихово ослобођење и уједињење се, према његовом писању, суштински косило са интересима великих сила на Балкану, које су на том простору вековима биле присутне, уз јасну намеру да се одрже и у будућности. Изучавајући њихову, што јавну, што закулисну политику, Екмечић је открио да је српска влада водила борбу за своје ратне циљеве и са формалним непријатељима и са формалним савезницима (пре свега, са Великом Британијом и Русијом). Таквим становиштем он је индиректно побијао готово аксиоматску тезу да је Русија у Први светски рат ушла да би заштитила Србију, омогућила њен опстанак и проширење. Његова истраживања показала су нешто друго - да је руска државна балканска политика била политика фрагментације Балкана. Поред тога, изнео је још једну смелу, и усудићемо се рећи, за то време, јеретичку опсервацију – Први светски рат на Балкану имао је карактер религиозног сукоба. Утврдио је да је оружани конфликт на овом простору између различитих конфесија био присутан и у самом „обичном“ народу, из чега је произилазило да верске заједнице нису биле чинилац на који се могло рачунати у борби за уједињење Јужних Словена. Све те наведене (и многе друге) занимљиве закључке уобличио је у књигу *Ратни циљеви Србије 1914.*, која је постала једно од волуминозних дела југословенске и европске историографије када је у питању Први светски рат.

Као већ формиран и признат научник постао је део тима „велике четворке“ југословенске историографије (Сима Ћирковић, Иван Божић, Владимир Дедијер и он) која је себи поставила задатак да напише синтезу југословенске историје. Њему је припала дужност да на методолошкој основи модерне европске историографије обради процес формирања југословенских националних покрета и развој друштава југоисточне Европе у 19. веку. Већ је тада изнео своје познате ставове о националним препородима као демократским покретима за нови концепт друштва, институционализованој борби за националну свест као методу њене изградње, религији као вододелници нација на српскохрватском језичком подручју и борби за слободан малопарцелни посед као базичном мотиву социјалног развоја на јужнословенском ареалу у 19. веку. Према његовом схватању, национални препороди Јужних Словена стремили су ка друштву које је засновано на начелима народног суверенитета, по узору на Француску револуцију, верујући да ће феудални владајући слојеви неминовно сићи са историјске сцене и своје место препустити ослобођеном малопарцелном сељаку и грађанину.

Иако су оваква гледишта и раније широко изучавана, у овој књизи су добила једно иновативно и обогаћено тумачење, захваљујући Екмечићевом вредном испитивању изворне грађе, као и релевантне домаће и стране литературе. Целокупни наведени

документарни материјал он је у маниру мајстора синтезе уобличио и даром несвакидашњег „посленика музе Клио“ адекватно осмислио. Тако је настала прва модерна синтеза о историји југословенских националних покрета у 19. веку после Другог светског рата. Она је, и поред високих научних домета, награда и превођења на стране језике наишла на различит пријем у југословенској стручној, али и широј јавности. Постала је повод за једну од највећих полемика у историји балканске историографије.¹⁵⁵

То није била једина вишеауторска синтеза у чијем је стварању учествовао. Био је један од плејаде најистакнутијих српских стручњака из домена историје, историје уметности, лингвистике, социологије и књижевности коју су написали историју српског народа од најстаријих времена до 1918. године. Екмечић се прихватио обавезе да историографски обради период прошлости српског народа у Османском царству од средине 19. века до 1878. године, као и историју Срба у Босни и Херцеговини од 1878. до 1914. године. Ни тада није заказао. Као тадашњи редовни професор универзитета и академик, али надасве неуморни истраживач, приказао је историјски, културни, верски, демографски, привредни, политички и социјални развој српског народа у оквирима Османског и Хабзбуршког царства у споменутим раздобљима.

Као и у многим другим делима, Екмечић је и на страницама „Историје српског народа“ изнео нова, интересантна, научно проверљива становишта о одређеним историјским догађајима и феноменима. Тако је, примера ради, у југословенску историографију унео појам новог исламског племства, оличеног у агама и беговима који су ту титулу добили после укидања спахилука (1833. у Србији и 1851. у Босни), тј. након дегенерације тимарско-спахијског система у нови облик феудализма. Такође, пратећи српске сељачке устанке у склопу Источног питања и ширих збивања у Европи, Екмечић је открио да су они добијали већу међународну подршку онда кад је Европа била без дубљих унутрашњих криза изазваних немачким и италијанским уједињењем.

Користећи прегршт нових научних сазнања, тумачења и интерпретација о историјском развоју Срба у Босни и Херцеговини од 1878. до 1914. године, Екмечић је објашњавао како су изгледале све поре живота босанско-херцеговачких Срба у датом периоду, почев од начина изградње кућа, опхођења према гостима, моде, начина исхране и народних обичаја, па све до стварања танког грађанског слоја и оснивања првих политичких организација. Вршећи свеобухватну обраду наведене тематике, он је није посматрао изоловано, већ у склопу општег развитка; и то не само Босне и Херцеговине, него и читавог балканског простора. Поново је дошла до изражаја његова склоност ка креирању синтеза.

Врхунац таквог, усудићемо се рећи, ретког дара, достигао је публикавањем свог животног дела – двотомног *Стварања Југославије*. У тој књизи је на преко 1.500 страница педантно синтетизовао сва своја дотадашња научно-истраживачка сазнања. Пут до ове круне његовог стваралаштва водио је преко вишедеценијског рада, изузетне упорности и

¹⁵⁵ О томе више у поглављу „Велика научна полемика око *Историје Југославије*“. – Прим. Ј. А.

жеље за научном истином. Његово методолошко-концепцијско сазревање текло је кроз претходне радове. У том смислу поново је био оригиналан. Прошлост националних покрета Јужних Словена Екмечић је обрадио кроз њихову класичну историју, која, међутим, није пренебрегнула историју друштва, политике и нарочито културе. Њихов историјски ход поделио је у четири периода: доба веровања, доба културе, доба политике и доба насиља. У таквој, крајње специфичној, можда и мало „натегнутој“, али ипак сврсисходној подели, Екмечић је испитивао генезу, друштвену базу, средства борбе, путеве и циљеве поменутих националних покрета.

Његов начин научне обраде у том ненадмашном делу одликовала је специфика интерпретације са становишта друштвене основе, односно презентације вишег или нижег степена развоја, јаче или слабије традиције идеје југословенства, слабости или снаге световне културе у односу на религију, припадности одређеном културном појасу, социјалној класи и идеологији. Током проучавања процеса који је довео до стварања прве југословенске државе у историјску науку увео је неке нове граничне каменове, подвлачио паралелизам основних тежњи, идеја и концепција, доводећи их у везу са општим европским контекстом. У складу са тим је објашњавао своје схватање „дихотомије пера и мача“, којом се вршила национална еманципација у 19. и почетком 20. века.

Екмечић је значајну пажњу у тој књизи посвећивао ширењу писмености, школама, књигама, штампима, музици, новинарству, певачким друштвима, свакодневnoj култури, једном речју, просвећивању. То су, према његовом писању, биле изузетно важне „институције за одгајање националне свести“. Ипак, пресудну улогу у том процесу одиграле су верске заједнице, које су, према његовим истраживањима, биле кључан интегративан фактор у формирању националне свести код Јужних Словена. Оне су, судећи по Екмечићевом ставу, биле најодговорније за то што није дошло до образовања јединствене југословенске нације.

Зато је једна од битних порука овог дела била мисао да „основна подлога националних покрета припада ипак само црквама“. Наравно, ваља нагласити да је Екмечић и раније неретко инсистирао на значају религије у разумевању и објашњењу модерне историје Балкана. Уверен је да религија на јужнословенском ареалу није само религија већ - „најзначајнија културна институција коју је југословенски свет имао“. Из тога је проистекло његово познато гледиште да је вера увек била основа националном и политичком опредељивању Јужних Словена. У „инфериорности културе“ југословенских народа проналазио је узроке немогућности превазилажење религиозних разлика и изградњу модерног заједничког секуларног друштва. Такво убеђење је и у *Стварању Југославије* презентовао као један велики историјски проблем који лежи у корену свих збивања и одређује њихов смисао и карактер. Специфику религије као вододелнице нације на српскохрватском језичком простору најбоље је објаснила његова теза о тзв.

„национализму судњег дана“, којом је дао свој прилог типологији европских националиста.¹⁵⁶

Велику је пажњу посвећивао утицају великих сила на Балкан. Кроз вишедеценијски истраживачки рад наметао му се само један закључак - све што се дешавало у југоисточној Европи у последњих два и по века било је, у мањој или већој мери, у њиховој сенци, односно у позадини њихове борбе за доминацију. То је формирало генералне околности у којима су се одвијали вишеслојни процеси који су довели до формирања југословенске државе. Екмечић у њиховом понашању према идеји југословенског окупљања види један од битних разлога за недовољан степен националне, социјалне и културне интеграције југословенских народа. Дубинском анализом свих фактора који су довели до стварања југословенске државе на концу Великог рата он је дошао до закључка који је у моменту саопштавања изазивао подозрење и осећај историјског песимизма, да би, с наше временске дистанце, изгледао потпуно схватљиво: „Да је уједњињење Југославије 1918. зависило само од Југословена, они се не би ни ујединили.“¹⁵⁷

С тим у вези је и практично остварење ратних циљева Србије видео као својеврсну Пирову победу, јер је српски национални покрет је у југословенској држави добио дефанзивни карактер, исцрпљен до степена демографске катаклизме која се само могла упоређивати са жртвама Тридесетогодишњег рата (1618-1648).

Таквим закључком окончао је писање свог животног дела, синтезе које представља раритетни пример успешно написане двовековне историје југословенских народа, двовековне историје две империје – Османске и Хабзбуршке, приказивање визура европских великих сила на балканске прилике у оквиру разрешавања Источног питања и ван њега. О каквој се књизи ради најбоље сведоче речи барда југословенске историографије Бранка Петрановића: „Екмечићево дело је громада коју ће стручњаци за поједина питања тек почети да рашчлањују, књига која ће изазвати и критичке реакције, о којој ће се још дуго расправљати. Друкчије и не може бити има ли се у виду временски распон дела, сложеност процеса, мноштво субјеката који су били предмет испитивања, укрштања војне и политичке историје, историје идеја и социјалних установа и политичких организација, културно-просветних процеса и манифестација. (...) Научна савесност Милорада Екмечића није ни јуче ни данас познавала компромисе. Како ли ова оријашка књига тек делује на провинцијску историографију, иситњену, приземну, сабијену у регије, осакаћену уским видокрузима, опседнуту омразама и нетрпељивостима? Мало којем историчару успева да савлада тоталан приступ историјском процесу, повезујући општу и националну страну развита; да тако успешно изложи историјске вертикале нашег живљења од краја 18. века до данас; да повеже и сублимира дуге токове и историјске

¹⁵⁶ О томе више у одељку „Екмечић о дефиницијама појма нације и национализма“. – Прим. Ј. А.

¹⁵⁷ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије, 1*, Београд 1989, стр. 16. У даљем тексту: М. Екмечић, *Стварање Југославије...*.

детерминанте са наступелим последицама. Индивидуални подвиг у нашем времену, готово без премца.“¹⁵⁸

Најважније магистралне идеје и оцене из ове књиге је три године касније пренео и у студији *Србија између Средње Европе и Европе*, уз додатно прецизирање одређених схватања на основу искустава међувремених догађаја. И у том је делу главне узроке историјске динамике, несагласности и сукобљавања између националних покрета Јужних Словена препознавао у деловању већ предочених супростављених религиозних чинилаца. Наравно, подвукао је и незаобилазне утицаје великих сила и њихово мешетарење на балканском простору у циљу остваривања њихових геополитичких интереса. То су, дакле, били они исти фактори који су у последња два и по века највише инхибирали развој и довршавање потпуног националног повезивања, зближавања и интегрисања Јужних Словена. Питање релација између појмова религије и нације, односно између конфесионалног, језичког и етничког мотива у јужнословенској историји, заиста представља угаони камен око којег се окретао целокупни опус Милорада Екмечића. Од публикувања раних радова па све до позних времена плодотворне каријере, то је очигледно била константна тема његовог интелектуалног стваралаштва.

Она је била присутна и у својеврсним ауторским зборницима радова које је објављивао у више наврата: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века* (1997.), *Огледи из историје* (1999.), *Срби на историјском раскрићу* (1999.), *Револуција 1848. и Балкан* (2000.), *Дијалог прошлости и садашњости* (2002.). Његова последња научна монографија имала је карактер синтеза на трагу оних из ранијег периода – *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом Веку 1492-1992*. Први део наслова, као што је познато, преузео је од Иве Андрића, желећи у њему да симболично синкретише српску прошлост од Колумбовог открића Америке (које се поклапало са периодом пада српских земаља под османску власт) до разбијања социјалистичке Југославије почетком деведесетих година 20. века. Ова књига „светлост дана“ угледала је 2007. године у Београду, у издању Завода за уџбенике. И поред тога што она није класично истраживачко штиво, историчар Михаило Војводић назива је Екмечићевим „научним тестаментом“ и цени да се ради о његовом животном делу у коме је синтетизовао историју српског народа у последњих пет столећа.¹⁵⁹ То је можда најјезгровитија оцена ове књиге.

На основу свега наведеног може се извући закључак да је основна Екмечићева интенција била да проучи, схвати и објасни сву комплексност процеса дугих трајања на простору средње и југоисточне Европе од краја 18. века па све до наших дана. Хронолошко-тематске целине које је обрађивао покривају домене друштвене историје

¹⁵⁸ Б. Петрановић, „Велико дело Милорада Екмечића: Стварање Југославије 1790-1918, 1-2, Београд, 1989“, *Багдала: месечни лист за књижевност, уметност и културу*, 32: 376-377, стр. 12-14.

¹⁵⁹ М. Војводић, „Милорад Екмечић (1928-2015)“, *Глас Српске академије наука и уметности - Одељење историјских наука*, књ. 18 (2018), стр. 2.

Срба и других Јужних Словена, токова националних препорода и изграђивања политичких и културних идентитета балканских народа, кључне улоге религија у овим токовима; ту су, такође, на врло важном месту интереси великих сила, њихове глобалне политике и закулисне игре, међусобна сукобљавања и пресудни утицаји на историјску судбину јужнословенског света; напослетку, у оквирима тих поља интересовања су и теоријско-синтетичка уобличавања европских идеологија, револуција и политичких система у 19. и 20. веку. Не треба занемарити ни његов допринос изучавању проблема историјске методологије, иако у том погледу није оставио нарочито обиман опус. Поред тога, ваља додати и велики број његових расправа, студија, критичких осврта, реферата на научним скуповима, интервјуа, јавних наступа и оштроумних оцена о савременим историјским процесима.

Покушавајући да методолошки систематизује Екмечићева научна интересовања, историчар Чедомир Попов је понудио поделу на четири групе крупних истраживачких проблема:

- Аграрна политика и национално питање;
- Религије као вододелнице националних подела и сукоба;
- Спољнополитичке доктрине и политичке акције великих европских сила на Балкану;
- Савремени свет (свет 19. и 20. века) као свет ратова, револуција, диктатура и беспримерних идеолошких манипулација.¹⁶⁰

Споменути академик Михаило Војводић је на другачији начин издвојио неколико тематских целина које, према његовом мишљењу, скоро заокружују Екмечићев научни поглед у прошлост:

- Српски национални покрети и аграрно питање у XIX веку;
- Религија као вододелница у изградњи националних идентитета на Балкану;
- Источно питање и балканска политика великих европских сила до 1918;
- Српски народ у унитарној и федеративној Југославији 1918–1992. године.¹⁶¹

Иако су оба начина класификације Екмечићевог научног дела свакако оправдана и исправна, усудићемо се рећи да она ипак не покривају све сегменте његовог стваралаштва. То се, пре свега, односи на Екмечићев опус из домена историјске методологије, чувену полемику са групом истакнутих хрватских и муслиманских историчара око *Историје Југославије* и размишљања о српском националном питању након разбијања југословенске социјалистичке државе. Стога ћемо овим путем понудити нешто другачије груписање проблема које је изучавао:

¹⁶⁰ Чедомир Попов, *О историји и историчарима*, Нови Сад 1999, стр. 238.

¹⁶¹ М. Војводић, „Милорад Екмечић (1928-2015)“, *Глас Српске академије наука и уметности - Одељење историјских наука*, књ. 18 (2018), стр. 3.

- Историја националних препорода Јужних Словена у 19. и почетком 20. века;
- Источно питање, Велика источна криза и балканска политика великих сила;
- Први светски рат и стварање југословенске државе;
- Историја српског народа у југословенској држави (1918–1992);
- Велика научна полемика око *Историје Југославије*;
- Идеолошке основе ауторитарних режима у Европи између два светска рата;
- Српско национално питање после разбијања Југославије;
- Размишљања о проблемима историјске методологије.

У складу са наведеном систематизацијом вршићемо даљу анализу његовог монументалног историографског рада.

III

Историја националних препорода Јужних Словена у 19. и почетком 20. века

На основу досадашњег казивања може се констатовати да је базично истраживачко поље Милорада Екмечића хронолошки углавном било везано за 19. и 20. век. То доиста и јесте тако. Међутим, ваља нагласити да је у позним годинама свог стваралаштва границу свог интересовања померио чак на 1492. годину. То је првенствено урадио из разлога да би боље, из „дубине историје“, посматрао, упознао, разумео, објаснио и интерпретирао сав тоталитет историјских догађања на простору југоисточне Европе у последњих неколико столећа. Централну тему у том енормном корпусу представљало је његово проучавање појаве, развоја, тежњи и циљева националних препорода јужнословенских народа, које он, у складу са западноевропском историографском традицијом, неретко назива национализмима. Још од публикавања првих радова и одбране докторске дисертације може се пратити нит Екмечићеве тежње ка изучавању појединих сегмената наведене проблематике. Касније је са годинама и нагомиланим искуством ту тему само додатно продубљивао, прилазио јој са разних страна и сагледавао из различитих перспектива. Као плод вишедеценијског рада на том пољу настао је импресиван број оригиналних научних радова и неколико врхунских синтеза непролазне вредности. Његове текстове о историјској генези јужнословенских националиста карактерише, пре свега, својеврсни амалгам података из необјављене и објављене грађе, периодике, разноврсне релевантне литературе настале из пера што домаћих, што иностраних научника, али и смели ставови, оригинална тумачења и иновативни прилази одређеним аспектима наведене тематике. Ради дубље, квалитетније и методолошки сврсисходније анализе тог дела Екмечићевог богатог опуса, ми смо га диференцирали у 11 посебних одељака:

- Екмечић о коренима националних препорода југословенских народа;
- Екмечић о дефиницијама појма нације и национализма;
- Рађање југословенског „Пијемонта“ – Екмечићево изучавање историје Српске револуције;
- Изучавање историјског развоја земаља Јужних Словена под хабзбуршком и османском влашћу у првој половини 19. века;
- Изучавање појаве, карактера и генезе Илирског покрета;
- Екмечић о историјском смислу „Начертанија“: настанак, аутор(и), тумачења, циљеви;
- Екмечић о стандардизацији језика као фактору југословенског (не)јединства;
- Екмечићево изучавање „Пролећа народа“ 1848/49. године у контексту значаја за југословенске националне препороде;

- Екмечић о односу римокатоличке и православне цркве према југословенским националним препородима;
- Екмечић о политичком развоју националних препорода Јужних Словена од половине 19. до почетка 20. века;
- Од елитног ка масовном типу национализма: Екмечић о националним препородима југословенских народа од 1903. до 1914. године.

Разлог за овакав начин систематизације видимо у хронолошко-тематској разуђености и комплексности Екмечићевих радова. Поштујући узусе историјске методологије, покушаћемо да их дубински анализирамо и прикажемо њихове главне идеје и поруке.

III/1 - Екмечић о коренима националних препорода југословенских народа

Синтагма звана „национални препород“ има више дефиниција. Најчешће се везује за културне, просветне и политичке покрете из доба романтизма који су тежили афирмацији националног принципа, односно стварању националне државе. Корене те идеје треба тражити у делима раних француских просветитеља као што су Волтер, Жан Жак Русо и Дени Дидро. Проучавајући њихове списе, као и дела њихових настављача, Екмечић је у раду „Судбина југословенске идеје до 1914.“ понудио своје теоријско објашњење тог појма: „Национални препород је покрет за новом државом. Село је требало бити ослобођено, а у новом друштву градови са новим социјалним вођством, образованим на књигама, преузимају прво мјесто. Сваки национални препород полако разбија стару структуру друштва и заиста је основна претпоставка сваког од њих постојање процеса социјалне реструктуризације.“¹⁶²

Почетак националног буђења и креирање првих планова о стварању модерних држава код Јужних Словена обично се везује за крај 18. и почетак 19. века. Ипак, Екмечић у својој последњој синтези „Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом Веку 1492-1992.“ тврди да су сви балкански хришћански народи, првенство Срби и Грци, и пре тога пролазили кроз снажно искушење да подигну велики народни устанак за своје ослобођење и васкрс држава које су имали у средњем веку. Такве намере су, према његовим речима, имали Црногорци још пре Карловачког мира 1699. године, када је доласком на цетињски митрополитски престо Данила Шћепчевића Његоша (владике Данила из „Горског вијенца“, прим. Ј. А.) створена идеолошка основа борбе за ослобођење Црне Горе. Екмечић га сматра „великим државником у једном народу који није имао државе, него се у брдима борио да је добије“, истичући да су га звали „Данил владика цетињски Његош војеводич србској земљи“.¹⁶³

Црна Гора била је важна и у контексту изградње првих пројеката обнове српске државе. Екмечић је посебно истицао улогу Јована Стефановог Балевевића („лажног цара Шћепана Малога“), који је у једном прогласу навео да Русија намерава да створи државу од Скадра до Дубровника у којој би он, као „преживели руски император“, добио награду за изгубљени престо. Екмечић га назива „буревесником српске револуције 1804.“¹⁶⁴ Пишући о Балевевићевој докторској дисертацији одбрањеној у Халеу на латинском језику 1752. године (преведена на српски тек 2001. године), казује да су његове филозофске

¹⁶² М. Екмечић, „Sudbina jugoslovenske ideje do 1914.“, *Politički život Jugoslavija između 1914–1941*, („Treći program” Radio Beograda), Beograd 1974, str. 18-19.

¹⁶³ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом Веку 1492-1992*, Београд 2007, стр. 74-75 У даљем тексту: М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, .

¹⁶⁴ *Исто*, стр. 120.

концепције, засноване на рационализму, биле у сагласју са сличним идејама на којима се крајем 18. века успостављају темељи самосталне Црне Горе „као прве слободне српске државе“.¹⁶⁵

У истој књизи он је писао и о зачецима модерне српске елите, будућим истакнутим личностима националног препорода. Као почетак израстања модерне европске интелигенције код Срба он наводи отварање гимназије у Сремским Карловцима новембра 1792. године. Поред ње отворена је и школа за образовање православних свештеника. Поред њих, као фактори који су изнедрили будуће српске националне прваке били су и црквено-народни сабори (од 1774. до 1790. било их је седам), као и издвајање граничних области Хабзбуршке монархије у тзв. „Војне границе“, у којима су Срби за свој ратнички занат добијали земљишне поседе и права која су им директно гарантована од стране бечког царског двора.¹⁶⁶

За оцењивање улоге политике Хабзбурга у обликовању историјских процеса у јужнословенској историји Екмечић се доста ослањао на писања Васиља Поповића, за кога у једном раду каже да је „био редак југословенски историчар који је имао самостално изграђену филозофију опште историје новог века“.¹⁶⁷ Он је сматрао да је једини „raison d'etre“ израстања хабзбуршке државе у велику европску империју, био њен задатак који је обавила у заустављању турске експанзије на Европу. Док је постојала та реална опасност, дотле су и Хабзбурговци имали једно оправдање за изградњу своје европске моћи. У време кад османска опасност престаје и сунце Османског царства почиње нагло да залази, тада и национални покрети балканских народа преузимају заставу историјског прогреса.

С тим у вези, Екмечић учача да се праскозорје националних препорода код Јужних Словена хронолошки поклапало са реформаторским периодом владавине хабзбуршког цара Јосифа II. О важности тог периода за ницање југословенске идеје и развој националних покрета он је највише писао у првом тому *Стварања Југославије*. У том делу истицао је важност царског патента Јосифа из 1781. године којим су формално-правно изједначене све цркве у његовој држави.¹⁶⁸ Ипак, касније је навео да та одлука није до краја спроведена у дело, односно да је она, на крају доживела неуспех и да је са пропашћу реформи Јосифа II ојачала званична дворска политика фаворизовања римокатоличке цркве у односу на остале конфесије.¹⁶⁹ „Религиозна нетолеранција“ била је једна од константи модерне историје југоисточне Европе. То је и једна је од најчешће употребљаваних метафора у Екмечићевим делима. Базирајући своје тврдње на писањима Робина Океја,¹⁷⁰

¹⁶⁵ Исто, стр. 114.

¹⁶⁶ Исто, стр. 109-111.

¹⁶⁷ М. Екмечић, „Spoljnopolitički okvir jugoslovenske istorije novog veka“, *Jugoslovenski istorijski časopis (JIČ)*, Beograd 1988, str. 31

¹⁶⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 34-36.

¹⁶⁹ Исто, стр. 34-36.

¹⁷⁰ Robin Okey, *Eastern Europe, 1740-1980*, London 1983, str. 33.

Ханса Кона,¹⁷¹ Елија Кедурија¹⁷² и Карлтона Хејеса,¹⁷³ Екмечић каже да је „старо европско правило да је прва друштвена идентификација у неразвијеним друштвима била верска“, а да је на јужнословенском простору то био „основни знак распознавања између појединих група становништва“.¹⁷⁴ Цитирајући Доситеја Обрадовића и Ивана Кукуљевића даље наводи да је, поред „дубоке мржње између припадника разних цркава“, празноверје и паганство било заједничко („празноверје није било само једина заједничка, него и најраширенија вера међу Јужним Словенима“).¹⁷⁵ Наводећи више примера народних обредних пракси и веровања у старе словенске богове, вештице и вампире поткрепљивао је горенаведену тезу о празноверју као најраспрострањенијем облику јужнословенске религије.¹⁷⁶

Што се тиче хришћанске религиозности у Јужних Словена, у истом делу истиче да је она зависила од организације цркве: што је она примитивнија, то је верски осећај дубљи, а ритуална побожност мања. Тврди да је подручје од Неретве до словеначке етничке границе било је последње упориште средњовековног религиозног карактера, па су на том поднебљу култура и друштвене промене више биле везане за цркву него у осталим јужнословенским крајевима.¹⁷⁷

Према Екмечићу, био је потребан дугорочан напор да се неки делови јужнословенских територија на коме су измешано живели православни и католички хришћани јасно поделе трајном црквеном границом. Да би се она успоставила, потискиван је обичај обележавања крсне славе код католика, што није увек и свуда успевало.¹⁷⁸ Но, и поред етничке измешаности, идентичности или сличности у пореклу, језику, писму, култури и обичајима, конфесионалне разлике међу југословенским заједницама биле су очигледне. Њих су још више продубљавали католички и православни свештеници, причајући „на хиљаде саблажњивих измишљотина једних против других“.¹⁷⁹ Томе су допринели и друкчији календари (Јулијански и Грегоријански), поздравни („помаже Бог“, „хваљен Исус“), црквени ентеријери, односи према браку, постови, светитељски култови и различите црквене догме.¹⁸⁰

С друге стране, Екмечић тврди да православна црква у Османском царству крајем 18. века „уопште није била српска народна институција“, јер су од великог пораза под

¹⁷¹ Hans Kohn, *Prelude to Nation-States. The French and German Experience, 1789-1815*, Princeton 1967, str. 24.

¹⁷² Elie Kedourie, *Nationalism*, London 1961, str. 62.

¹⁷³ Carlton J. H. Hayes, *Nationalism – A Religion*, New York 1960, str. 11.

¹⁷⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 22.

¹⁷⁵ *Исто*, стр. 23.

¹⁷⁶ *Исто*, стр. 23-27.

¹⁷⁷ *Исто*, стр. 29.

¹⁷⁸ „Крсна слава се славила на целом српском етничком подручју и била је присутна у западној Бугарској, Македонији, деловима Далмације, Босне, Херцеговине и у Славонији.“ - М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 29.

¹⁷⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 31.

¹⁸⁰ *Исто*, стр. 31-34.

Бечом 1683. године османске власти свуда укидале национална вођства помесних православних цркава, обједињујући их под управу Грка - фанариота.¹⁸¹ Цитирајући румунског историчара Андреја Пипидија,¹⁸² он вели да су фанариоти постали владајућа класа Балкана крајем 18. века, призната православна каста од стране Османлија, а да је једино црногорски владика на Цетињу одувек сматран намесником пећког патријарха кога Васељенска патријаршија није потврдила.¹⁸³ Са укидањем Пећке патријаршије 1767. године „српско име ће за 130 година бити забрањено у Турском Царству“, каже Екмечић, јер је „милет-систем“ признавао постојање шест милета – онолико колико је било признато верских заједница (исламска, грчка („рум-милет“), католичка, јеврејска и две јерменске).¹⁸⁴

Чињеница је да су крајем 18. века земље Јужних Словена биле подељене у седам различитих административних целина и исто толико правних система. Екмечић у раду „Историјски корен и социјална динамика југословенског јединства у XIX веку“ истиче да је можда још већа фрагментираност тог подручја била у области култура - толика да је готово немогуће било усвојити један заједнички стандард који одређује појам културе. Посебно компликовано било је питање језика. Према Екмечићевим наводима, само на етничком подручју данашњих Словенаца постојала је разлика између 46 дијалекта, са 8 дијалекатских група; српскохрватско језичко подручје делило се у три главна дијалекта и 21 поддијалекат. Ако бисмо у културу убрајали и начин како се људи одевају и како граде своје куће и насеља, онда би дезинтеграција тог простора била још већа. Као факт од крицијалног значаја подвлачи присутност четири велике светске религије – православља, римокатоличанства, ислама и јудаизма.“¹⁸⁵

Као додатни чинилац разједињености Јужних Словена у истом раду апострофира заступљеност шест разних зона сродних типова народних ношњи: алпска, панонска, моравска, македонска, јадранска и динарска. То је врло значајан податак, јер се по народној ношњи разликовала вера од вере, секта од секте, сточари од земљорадника, мушко од женског, удата жена од невесте, а она од девојке. Екмечић именује фес као заједнички детаљ у балканским ношњама (барем у једном периоду). Али, и он је више био део „јабуке раздора“ него фактора јединства међу Балканцима: хришћани су носили фес црне боје, или, ако је црвени, онда је морао имати само једну кићанку; муслимани су усвојили црвени фес као знак распознавања тек кад су их султанове реформе натерале да

¹⁸¹ Исто, стр. 36.

¹⁸² Andrei Pipidi, *Homes est id ès du Sud-Est européen à l'aube de l' âge moderne*, București 1980, str. 342.

¹⁸³ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 36.

¹⁸⁴ Исто, стр. 37.

¹⁸⁵ М. Екмечић, „Историјски корен и социјална динамика југословенског јединства у XIX веку“, *Jugoslavenski istorijski časopis (JIC)*, god XXIV, br. 1-4 (tematska sveska „Sedamdeset godina Jugoslavije“), Beograd 1989, str. 12.

одбаце чалму. Шешир је крајем 18. и почетком 19. столећа био присутан само у панонским и алпским типовима ношње.“¹⁸⁶

Трећи битан фактор јужнословенске разједињености Екмечић је препознавао у постојању пет различитих културних појасева на њиховом етничком подручју. У те појасеве спадају: патријархални, византијско-цинцарски (или аромунски), италијански, средњоевропски и турски. Ови се појасеви, према његовим речима, разликују по градњи кућа и насеља, али делимично и по односу људи према раду. То је знатно допринело изградњи њиховог менталитета.¹⁸⁷

У то доба, Српска православна црква је, према Екмечићевом писању у *Стварању Југославије*, имала бољи положај у Хабзбуршкој монархији, иако ни ту није била лишена грчког, односно фанариотског утицаја, јер су Грци имали своје колоније у 54 угарска града, а у 17 и своје школе. Не наводећи извор своје тврдње, Екмечић каже да је грчко присуство у црквеним општинама остављало трагова на српску националну политику и да су Грци, где год су заједно живели са Србима, увек имали предност, „ако не због броја, а оно због богатства које се више ценило“.¹⁸⁸ Ипак, услед историјских околности и померања центара српског народа са југа на север, Српска православна црква у држави Хабзбурга постала је главна институција која је очувала и обликовала српски идентитет.

Једна од важнијих етапа у формирању модерног националног идентитета Срба био је, према Екмечићевом схватању, процес канонизације светаца који је у Српској цркви завршен крајем 18. века. То није нужно била само верска ствар: њоме се поспешивала културна и друштвена интеграција народа. Користећи дела Димитрија Руварца,¹⁸⁹ Ђока Слијепчевића¹⁹⁰ и Динка Давидова,¹⁹¹ Екмечић у *Стварању Југославије* каже да је до 1787. године црквени синод успоставио коначну листу српских светаца. Поред тога, одређен је и смањен тачан број празника: од 1770. до 1775. у цркви се славило 129 празника, од 1775. до 1787. 94 празника (заједно са недељама), а од 1787. године 81 празник укупно.¹⁹² Највећи број националних светитеља били су српски средњовековни владари, на чијим се традицијама брижљиво градила модерна историјска свест.¹⁹³ Наводећи писања Сејла Витмајера Бејрона,¹⁹⁴ Волфа Дитриха Бехшнита¹⁹⁵ и Кеита Хичинса¹⁹⁶, Екмечић истиче да

¹⁸⁶ Исто, стр. 13.

¹⁸⁷ Исто, стр. 13.

¹⁸⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 37.

¹⁸⁹ Д. Руварац, „Како је настао данашњи број заповедних празника код Срба?“, *Хришћански весник. Часопис духовни за хришћанску поуку и црквену књижевност*, бр. X, 7, Београд 1888, стр. 489.

¹⁹⁰ Др Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, II, Минхен 1966, стр. 61.

¹⁹¹ Др Динко Давидов, *Стематологија. Изображеније оружјџ Илиричџских (1741)*, Нови Сад 1972, стр. 8.

¹⁹² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 39.

¹⁹³ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 39; Дејан Медаковић, „Српски препород у 18. веку и средњовековна баштина“, *Глас САНУ*, CCCIV, 4, Београд 1983, стр. 48.

¹⁹⁴ Salo Wittmayer Baron, *Modern Nationalism and Religion*, New York 1960, str. 92.

¹⁹⁵ Wolf Dietrich Behschnitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914. Analyse und Typologie der Nationalen Ideologie*, München 1980, str. 42.

су религија и црква „невидљивим нитима“ нормирали извесне форме друштвених односа, брак, подизање подмлатка, језик и школство, уз сијасет других малих знакова који обележавају човека и његово држање.¹⁹⁷ Сличне закључке износио је и у *Дугом кретању између клања и орања* и *Историји Југославије*, с тим да се у њима није позивао на изворе и литературу.

У истим делима било је речи о лингвистичким борбама Срба и Хрвата против одлука мађарског сабора да се на угарским територијама кореспондира на мађарском и латинском језику. „Наметање мађарског језика изазвало је прве искре противљења у оквиру опште склоности да се кајкавски дијалекат сматра хрватским народним језиком. И српски политички захтеви су мотивисани почетком мађарског покрета за осамостаљење од бечког двора“.¹⁹⁸ Тако се крај доба реформи у Хабзбуршкој монархији (1790. године) поклопио са рађањем националних покрета свих југословенских и околних народа, који нису свуда имали ни једнаку снагу ни једнаки карактер.¹⁹⁹

Важну улогу у обликовању историје јужнословенских народа Екмечић приписује миграцијама које су се одигравале на њиховом етничком простору. Том се тематиком посебно бавио у чланку „Значај балканских миграција за југословенску историју“. Анализирајући ову комплексну проблематику, дошао је до закључка да су миграције за основну последицу имале да се постепено од 17. века витални центри јужнословенских народа преносе са југа на север, уз трговачке и опште друштвене комуникационе путеве Европе са Блиским истоком. Дуготрајне миграције становништва су тако на северу изградиле седишта својих народних заједница у складу са европском цивилизацијом онога времена, а већ од 18. века се показало да у животу Јужних Словена ова средишта која су у бројчаној мањини, преузимају друштвено, политичко и културно вођство. Узроке тих сеоба проналази од социјалних мотива и политичког насиља, до великих епидемија болести и испољавања одређених животних навика; пре свега у томе одлучује историјска могућност да се негде може селити.²⁰⁰ У прилог својој тврдњи о битности миграција за обликовање модерних јужнословенских нација подвлачи примере знаменитих странаца асимилованих у њихове средине - Грци су се афирмисали у модерној драмској књижевности (Бранислав Нушић и Стерија Поповић код Срба и Димитрије Деметар код Хрвата). Каснији духовни и политички вођа хрватског и илирског покрета Људевит Гај био је потомак досељених Немаца, као што је касније у хрватском вођству његову улогу преузео бискуп Јосип Јурај Штросмајер. Зато је, између осталог, са страница наведеног рада поручио да је кључни значај балканских миграција у томе што су оне представљале

¹⁹⁶ Keith Hitchens, *Orthodoxy and Nationality. Andrieu Şaguna and the Rumunians od Transilvania, 1846-1873*, Cambridge 1977.

¹⁹⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 41.

¹⁹⁸ *Исто*, стр. 56; Такође, Екмечић наводи да су се хрватски (кајкавски) и славонски (штокавски и негде икавски) у то доба сматрали посебним језицима. - *Исто*, стр. 55-56.

¹⁹⁹ *Исто*, стр. 57.

²⁰⁰ Др М. Екмечић, „Значај балканских миграција за југословенску историју“, у: *Catena mundi*, Краљево – Београд 1992, стр. 641.

„пресудан историјски фактор у формирању данашње етничке слике југословенског територија“. „Миграције су створиле данашњу Југославију. Оне су биле разлог да ће у поређењу са западном Европом, гдје се насеља формира у средњем вијеку, Балкан каснити са стабилизовањем модерних насеља“, закључује Екмечић.²⁰¹

Када су у питању револуционална струјања у друштвено-политичким покретима на Балкану крајем 18. и почетком 19. века, Екмечић посебан акценат ставља на улогу слободних зидара (масона). Њихова тајна друштва, односно ложе, одиграле су значајне епизоде у свим процесима који су се у то доба одиграли на овом простору. „Масонске ћелије постоје у Крфу, у Копру и Загребу, а међу њиховим присталицама помињу се многа славна имена југословенске историје, на пример, бискуп Врховац код Хрвата, Доситеј Обрадовић код Срба, Пазван-Оглу и још понеко од одметнутих јањичарских старешина код Турака“.²⁰² Они су проносили дух Максимилијана Робеспјера, „мача Француске револуције“, преводили текстове његових јакобинаца на мађарски језик, говорили о суверенитету народа и слободној држави. Као парадигматичан пример, Екмечић наводи католичког калуђера и универзитетског професора у Лавову, Игњата Мартиновића, који је у Угарској сковао праву заверу, са намером да реформише мађарски друштвено-политички систем: предвиђао је стварање федеративне Угарске са посебним покрајинским аутономијама (Мађарска, Илирија, Словачка и Влашка), где би свака федеративна јединица имала право да формира своја представничка тела, да доноси посебне уставе, а поред заједничког мађарског језика свака провинција имала би право да уводи локалне језике у своје школе и јавне установе.²⁰³ Иако се наводи да су његове активности инспирисане политиком аустријског двора који је желео да ослаби утицај угарског племства, опат Мартиновић се отргао бечкој контроли и током пролећа 1794. године основао два тајна друштва, која су имала упоришта у Загребу и Вараждину. Ипак, његова акција није била дугог века: ухапшен је и ликвидан средином исте године на тзв. „Крвавој пољани“ под Будимом.²⁰⁴

Екмечићева истраживања показала су да су француски револуционарни сукоби и ратови широм Европе на крају 18. и почетком 19. века изазвали темељне промене на Балкану. „Њихов је историјски смисао у томе што су југословенско уједињење, које је

²⁰¹ Др М. Екмечић, „Значај балканских миграција за југословенску историју“, у: *Catena mundi*, Краљево – Београд 1992, стр. 640.

²⁰² Исто, стр. 69. За ове исказе Екмечић изворе налази у делима Милана Прелога (Milan Prelog, *Istorija slobodnog zidarstva*, Zagreb 1929, str. 139.), Зорана Д. Ненезића (Zoran D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764-1980)*, *Pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji. Prilozi i građa*, Beograd 1984, str. 88) и Јосипа Колановића (J. Kolanović, „Jedna sporna epizoda iz života Maksimilijana Vrhovca“, *Croatica Christiana*, V, 7, Zagreb 1981, str. 3).

²⁰³ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 65.

²⁰⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 65; Изворна основа Екмечићевог писања о опату Игњату Мартиновићу били су радови Васе Богданова (Vaso Bogdanov, *Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića*, Zagreb 1960, str. 31), Дениса Силагија (Denis Silagi, *Jakobiner in der Habzburger Monarchie*, str. 87, 147) и Олге Шојат (Olga Šojat, „O dvjema kajkavskim revolucionarnim pjesmama s kraja osamnaestog stoljeća“, *Croatica*, I, Zagreb 1970).

Српска револуција почела дугорочно и посредно, хтели да проведу одмах, под покровитељство Француске. Свуда где су се ови ратови одвијали, њихова су последица били буђење националне идеје и почетак стварања нових друштава²⁰⁵. Године 1897. са историјске позорнице отишла је Млетачка република, 1806. године неки југословенски крајеви доспевају под француску власт, а три године касније целокупни југозападни југословенски простор ушао је у састав Наполеоновог царства.

Екмечић наводи да је у политици националног илирског унитаризма да се из те целине издвајају посебни идентитети по оним називима за које су поједини преводиоци званичних текстова и учени људи сматрали да их народ сам употребљава. Француски покушај стварања јединствене југословенске нације под илирским именом доживео је неуспех. „Наполеону је недостајало величине да уједини Јужне Словене, а за ове је поданике био и одвећ туђ војник“, тврди Екмечић.²⁰⁶

На страницама већ спомињаног рада „Историјски корен и социјална динамика југословенског јединства у XIX веку“ открива да је реч „Југославија“ била плод надахнућа песника Матије Бана, који ће је први употребити у једној својој поеми – али тек 1835. године.²⁰⁷ До тада је од краја 18. столећа прошло више од три деценије. У међувремену су се одиграли бројни догађаји који су коренито изменили ток европске историје. Зато, између осталог, Екмечић напомиње да се тек од Револуције 1848/49. тај појам почео шире користити, с тим да и то треба приписати историјским околностима и друштвеним променама, који су учинили да тај назив изгледа уверљивији.²⁰⁸

„Све што је на Балкану створено носи на себи печат мешања великих сила“, каже Екмечић.²⁰⁹ То је крајем 18. века, по свему судећи, тако и било. Главни геополитички такмаци биле су две империјалне силе: Хабзбуршко и Руско царство. И поред тога што им се 1797. године придружила и Наполеонова Француска, ове две државе имале су пресудан утицај на равој прилика у југоисточној Европи. Међу њима је владала својеврсна равнотежа страха: Хабзбурзи су се бојали да Руси не заузму Босфор, Дарданеле и Цариград; Руси да их Хабзбурзи не истисну из овог дела Европе, на коме су од Кучук-кајнарџијског мира 1774. године постали легитимни заштитници православних становника Османског царства. Јужни Словени нису имали исти став према њиховим интересима и политикама. Православни су нагињали ка Русији, а римокатолици ка Хабзбурзима и (према потреби) Француској. Верска подвојеност била је видљива и по том питању. Управо је она, судећи према Екмечићевим текстовима, била највећи изазов идеји југословенског заједништва. Пратила је током целог њеног развоја.

²⁰⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 168.

²⁰⁶ *Исто*, стр. 189.

²⁰⁷ М. Екмечић, „Историјски корен и социјална динамика југословенског јединства у XIX веку“, *Југословенски историјски часопис (ЈИЧ)*, год XXIV, бр. 1-4 (тематска свеска „Седамдесет година Југославије“), Београд 1989, стр. 12.

²⁰⁸ *Исто*, стр. 12.

²⁰⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 71.

III/2 - Екмечић о дефиницијама појма нације и национализма

Један од кључних проблема којим се Екмечић бавио у контексту изучавања генезе југословенске идеје односи се на питање појма нације, његовог схватања и еволуирања. Чини се да је на његову перцепцију овог термина највише утицала рационалистичка филозофија на прелому 18. и 19. века. Сматра да је у формулацији чувеног немачког мислиоца Јохана Готлиба Фихтеа (1762-1814) дата „најједноставнија и најдемократскија дефиниција нације свих времена“ која каже да је „нација – језик“, односно заједница језика.²¹⁰ Његово становиште по том питању најсажетије је изнето у раду „Судбина југословенске идеје до 1914.“, који је објављен у оквиру „Трећег програма Радио Београда“ 1974. године: „Заувјек ће остати правило да међу свим могућим одређењима нације једнојезички концепт нације јесте најдемократскији, јер једино он омогућује да се национални идентитет у свијести појединца може свести на питање језичког разумевања међу људима.“²¹¹

То је, уједно, било схватање које су неговали франуски рационалисти и просветитељи, па је оно касније постало једно од идеолошких основа Француске револуције. На том трагу били су и српски реформатори с краја 18. и почетка 19. века. Позивајући се на радове Светислава Шумаревића²¹² и Јована Скерлића,²¹³ Екмечић каже да је међу Србима реч „националиста“ први употребио - Доситеј Обрадовић. Тај појам био је синоним за патриоту, односно родољуба. Ипак, он напомиње да је код јужнословенских народа верска идентификација преовлађивала у односу на језичку, наводећи низ примера у прилог својој тврдњи.²¹⁴ Говорећи о историјској мисији Доситеја Обрадовића, Екмечић наводи да је он својим ставом о истом језику југословенског простора („закон и вера може се променити али род и језик никада“), отворио врата српског националног препорода, али и „дирнуо у осињак његовог односа са другим јужнословенским народима и тако антиципирао идеју о њиховој узајамности“.²¹⁵ Историјска стварност, условљена битисањем у различитим империјама, верским и друштвеним системима, била је јача од напора просветитеља да на бази заједничког језика створе структуру будуће јужнословенске нације. Екмечић је то истицао у позној фази стваралаштва, кроз своју

²¹⁰ Исто, стр. 383.

²¹¹ М. Екмечић, „Sudbina jugoslovenske ideje do 1914.“, *Politički život Jugoslavija između 1914–1941*, („Treći program” Radio Beograda), Beograd 1974, str. 18.

²¹² Светислав Шумаревић, *Штампа код Срба до 1839*, Београд 1936, стр. 29

²¹³ Јован Скерлић, *Историјски преглед српске штампе 1791-1911*, Сабрана дела, VIII, Београд 1966, стр. 66.

²¹⁴ „Документи откривају како се ‘Расцијани’ јужне Угарске дубоко верски мрзе и не сматрају једним народом.“ - М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 46.

²¹⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 53.

познату максимуму да је код Јужних Словена религија постала вододелница нације, „јача од било каквог еликсира јединства“.²¹⁶

Према њему, али и другим историчарима које наводи,²¹⁷ појам нације се у доба просветитељства односио само на горње социјалне слојеве (племенићи, војна аристократија, високо свештенство). Зато су Срби „једним оком чежњиво завидили оним срећним народима који су у Царевини имали своју горњу класу и по њој добивали и статус признате нације“.²¹⁸ Отуд и њихове тежње и захтеви за отварањем гимназија, школовањем официра и свештеника, јер су били свесни да нема националног препорода без „одређеног броја учених људи, који читају светске књиге и у стању су да исти друштвени процес или историјску појаву називају именима која имају исто значење“.²¹⁹

Судећи према Екмечићевом писању, можемо рећи да тадашње хрватске и српске елите нису исто гледале на питање појма нације. Говорећи о односу хрватског племства према томе, уз цитирање Јарослава Шидака,²²⁰ Јохана Вебера,²²¹ Владимира Луначека,²²² Ферда Шишића,²²³ Ђура Шурмина,²²⁴ Рудолфа Хорвата²²⁵ и других историчара, Екмечић тврди да заступници у тадашњем Хрватском сабору нису имали исто поимање нације као потоњи прваци хрватског националног препорода, те да због тога нису много марили за језички концепт хрватске нације. „Хрватска нација“ је, по њима, била само владајућа римокатоличка хрватска класа, „муниципалног идентитета“ и изразите верске нетолеранције.²²⁶ Зато су се, између осталог, они жилаво борили за очување латинског језика. Темелј хрватског националног покрета почивао је на религиозном и државном идентитету.²²⁷ Становишта српске политичке елите била су другачија. Њих је условио историјски развој Срба на простору јужне Угарске, центру српске националне мисли крајем 18. века. Тамошњи Срби нису имали своје сталешко признато племство („владајућу класу-нацију“), сталешки сабор, бана, нити било шта томе слично. „Социјална снага

²¹⁶ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 127.

²¹⁷ Неке од њих је и цитирао, поменућемо само Фишмана (J. A. Fishman, „Language and Ethnicity“, у: Howard Giles (ed.), *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*, London 1977, стр. 35), Новака (B. C. Novak, „At the Roots of Slovene National Identity“, у: *Papers in Slovene Studies*, New York 1975, стр. 86) и Радонића (Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, стр. 669).

²¹⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 43.

²¹⁹ *Исто*, стр. 44.

²²⁰ Ј. Шидак, „Хрватска“ у: *Историја народа Југославије, II*, Београд 1960, стр. 1029.

²²¹ Johann Weber, *Eötvös und Ungarische Nationalitäten Frage*, München 1966, стр. 49.

²²² V. Lunaček, „Hrvatski kameralist Nikola Škerlec Lomnički“, *Historijski zbornik*, XV, Zagreb 1962, стр. 161.

²²³ Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb 1962, стр. 378.

²²⁴ Đuro Šurmin, *Hrvatski preporod, I*, 1790-1836, Zagreb 1903, стр. 5.

²²⁵ Dr. Rudolf Horvat, *Najnovije doba hrvatske povijesti*, Zagreb 1906, стр. 16.

²²⁶ То је нарочито било видљиво после 1790. године и пропасти реформи цара Јосифа Другог, када је један хрватски бан протестанске вере морао да побегне из хрватских крајева „у страху да га локално племство не убије“. Прво што је нови хрватски бан урадио била је забрана некатолицима, посебно угарским лутеранима и калвинистима, да се могу насељавати у Хрватској. - М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 59.

²²⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 60.

српског народа у Хабсбуршком (sic!) царству била је у његовој грађанској класи“.²²⁸ Управо су представници тог социјалног слоја већали на Темишварском сабору од 26. августа до 22. новембра 1790. године, донели „Дело и план“, први српски национални програм у модерној историји, затражили унутрашњу аутономију у оквиру Дунавске монархије, као и „право да се стварају све званичне класе у друштву, које би биле неопходан предуслов да држава и српској заједници даде статус признате нације“.²²⁹ Екмечић каже да је незанемарљив проценат водећих личности српске грађанске класе био несрпског порекла; посебно помиње Цинцаре, који су, живећи у српским насељима, попримили тамошње обичаје, језик и културу и временом се асимиловали.²³⁰

Ту долазимо до питања формирања модерног националног идентитета крајем 18. и почетком 19. века. Екмечић мисли да је велики утицај на тај процес имао чувеник чешки слависта Јозеф Добровски. Цитирајући његово дело *Über die ältesten Sitze der Slaven in Europa und ihre Verbreitung seit dem sechtern Jahrhundert*, наводи да је оно „заувек изградило ону слику о јужнословенским народима каква се касније у науци одомаћила“. Срби су, по Добровском, посебан словенски народ, који се доселио на балканско подручје и тамо засновао националну заједницу у границама штокавског наречја. Према његовим истраживањима, бугарски и хрватски су дијалекти српског, а не посебни језици.²³¹ Његовим трагом ишао је и Јован Рајић, с тим да није поновио ставове Добровског о српској лингвистичкој доминацији међу Јужним Словенима.²³² Судаћи по Екмечићевим ставовима, најдоследнију слику историје и распрострањености јужнословенских народа дао је мађарски историк Јохан Кристијан Енгел. Он је у својој књизи *Geschichte von Serbien und Bosnien* покушао дати одговор на четири питања:

- Какав су Срби члан у словенској народној заједници;
- Које су њихове најстарије насеобине;
- Које је стварно порекло њиховог имена;
- Којим су се путем доселили из своје прадомовине на данашње просторе.²³³

По њему су Срби словенски народ који је првобитно имао посебан језик у заједници четири словенска језика (пored српског, ту су били и руски, пољски и чешки). Њихова прапостојбина била је у Лужицама. Добили су име по називу њиховог најстаријег пребивалишта. Ареал на који су се Срби доселили подразумева делове Бугарске, Србије,

²²⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 60.

²²⁹ *Исто*, стр. 60-61; Славко Гавриловић, Никола Петровић, *Темишварски сабор 1790*, Нови Сад, 1972, стр. 599-627.

²³⁰ *Исто*, стр. 61-62.

²³¹ *Исто*, стр. 47.

²³² Јован Рајић, *Историја разних славенских народова, наипаче Болгар, Хорватова и Србова*, књ. II, Беч 1794, стр. 323.

²³³ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 48; Johann Christian von Engel, *Geschichte von Serbien und Bosnien*, III, Halle 1801, str. 144.

Босне, Славоније, Далмације и Истре. Језик на том подручју је српски, док се хрватски односи „само на кајкавски дијалект у ужој Хрватској и словеначким покрајинама“.²³⁴

Незанемарљив значај у формирању националног идентитета имале су и штампарије. Користећи радове Василија Крестића,²³⁵ Лазара Плавшића²³⁶ и Стојана Новаковића,²³⁷ Екмечић каже да су се темељи модерног штампарства и књижевства тешко ударили, те да је интересовање за писану реч међу Србима крајем 18. и почетком 19. века била врло мала, посебно јужно од Саве и Дунава (Доситеј Обрадовић се 1810. године жалио да у Карађорђевој Србији „за књигу нико и не мари“).²³⁸ Ипак, то је био само почетак. Слично је било и са штампаријама код Хрвата. У Загребу је постојала једна штампарија под управом Каптола, која је издавала један лист на латинском језику. Током 1774. године бечки штампар Тратнер отворио је нову штампарију, коју је двадесет година касније откупио бискуп Максимилијан Врховец. Штампарија је свој благи узлет доживела онда када је прешла у руке Антона Новосела, шурака бискупа Врховца. Позивајући се на један рад Вјекослава Клаића,²³⁹ Екмечић износи да је за 30 година рада (1794-1824), ова штампарија објавила око 200 књига, од којих су 127 биле латинске, 51 хрватска и 22 немачке, с тим да се под хрватским књигама подразумевају само оне које су писане на кајкавском наречју.²⁴⁰

На схватање и дефинисање појма нације код Јужних Словена у многоме је, према Екмечићу, утицала немачка и француска класична филозофија. Поред већ поменутог Фихтеа, најзначајнији представник ове школе мишљења, Јохан Готфрид фон Хердер (1744-1804) сматрао је нацију не одређује само језик, већ и други фактори – земља као главно наслеђе народа, закони као добровољно прихваћени уговори, породица као праћелија заједнице и поштовање култа предака. Ипак, многим припадницима виших слојева није било лако прихватљиво да се појам нације своди на горенаведене факторе, јер би се тиме напустила дотадашња вековна традиција у Подунављу која је налагала да је нација - владајућа класа.²⁴¹ Посебно им нису била по вољи учења Жан Жак Русоа, која су

²³⁴ Исто, стр. 48; Johann Christian von Engel, *Geschichte von Serwien und Bosnien*, III, Halle 1801, str. 155.

²³⁵ Др Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791-1914*, Нови Сад 1980, стр. 21

²³⁶ Лазар Плавшић, *Српске штампарије од краја XV до половине XIX века*, Београд 1959, стр. 276.

²³⁷ Стојан Новаковић, *Српска књига. Њени продавци и читаоци у XIX веку*, Београд 1900, стр.

²³⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 54.

²³⁹ Вјекослав Клаић, *Књижевство у Хрвати. Студија о издavanju и шirenju хрватске књиге*, Zagreb 1922, str. 24.

²⁴⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 55.

²⁴¹ Исто, стр. 381-385; Екмечић је своје реченице поткрепљивао писањима Жан Жак Русоа (J. J. Rousseau, „Consideration sur le gouvernement de Pologne et sur sa reformation projette“, *Oeuvres completes*, III, Paris 1964, str. 966), Мијата Стојановића (M. Stojanović, „Voz naroda“, *Danica*, 29, 15. jula 1848), Роберта Рајнхолда Ерганга (Robert Reinhold Ergang, *Herder and the Foundations of German Nationalism*, New York 1931, str. 91), Холма Зундхаузена (Holm Sundhausen, *Der Einfluss der Herderischen Ideen auf die Nationsbildung bei der Völker der Habsburger Monarchie*, München 1973, str. 30), самог Ј. Г. Хердера (J. G. Herder, „Ideen zum ersten patriotischen Institut für den Allgemeingeist Deutschlands“, u: Wilhelm Dobeck, *Merder, Ein Lesebuch für unsere Zeit*, Berlin 1964; J. G. Herder, „Briefen zu Bevordeung der Humanität“, u: Wilhelm Dobeck, *Merder, Ein Lesebuch für unsere Zeit*, Berlin 1964), Дениса Силађија (Denis Silagi, *Der Grösste Ungor. Grof Stephan Szechaenyi*, Wien 1967, str. 27) и других.

говорила о суверенитету народа и потреби одгајања националне свести.²⁴² О томе је говорио и фон Хердер, за кога је настава историје била најбоље средство за неговање патриотског духа, али је за разлику од револуционарног Русоа тврдио да је његов став плод природног историјског развоја, „разумска еволуција ствари“, а не револуција.²⁴³

Ипак, то су су били представници првих теорија нације и припадници елитног типа национализма. Екмечићево писање сведочи да и после револуције 1848-1849. схватање тих појмова није било исто код Јужних Словена. Национални препороди на њиховом простору нису били једнако развијени. Постојала је битна разлика између стања у Србији, Црној Гори, Дунавској монархији и Османском царству.²⁴⁴ Границе између Словенаца и Хрвата, Хрвата и Срба, Срба и Бугара биле су још увек нејасне, а у Османском царству владао је тзв. „милет систем“, по коме је старешина цркве истовремено представник признатог народа у искључивим границама те верске организације. Екмечић каже да су у Далмацији млади католички богослови и интелектуалци (Миховил Павлиновић, Лука Ботић Натко Нодило...) били одушевљени део српског националног препорода, бивајући на становишту да језик којим говоре треба звати српским.²⁴⁵ Председник царског министарског већа Дунавске монархије, Шварценберг, обавестио је свој кабинет да „славонска нација, преко свог банског заступника моли да се у преузвишеним (царским) саопштењима“ и она претпостави поред хрватске, а не да се „рутински заобилази“.²⁴⁶ Једном речју, Екмечићева истраживања показују да је половином 19. века владала права идентитетска конфузија, у којој је врло тешко било утврдити ко је Србин, Хрват, Славонац, Далматинац, Словенац или Бугарин.

Управо је у то доба, у таквој атмосфери, Хабзбуршка монархија почела да врши први модеран попис становништва. Цитирајући Карла Чернинга,²⁴⁷ службеника Црно-жуте монархије задуженог за објављивање резултата пописа, Екмечић вели да је он 1857. године имао муке да објасни разлику између Срба и Хрвата и између кајкавског дела Хрватске и словеначких етничких области, па је, користећи принцип језика као главног обележја нације јужнословенске крајеве поделио на подручје српског, српскохрватског и словеначког говора. Према њему, цело штокавско подручје је српско, део кајкавске Хрватске где је уведен штокавско наречје српскохрватско, остатак словеначко, а етничка граница између Срба, Хрвата и Словенаца је у Истри. Установио је да је цела Славонија, до Јасеновца и ушћа реке Уне у Саву српска етничка област, а граница између Далмације и Војне Крајине дели српски део Далмације од хрватског, који се налази на

²⁴² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 389.

²⁴³ *Исто*, стр. 389-390.

²⁴⁴ *Исто*, стр. 597.

²⁴⁵ *Исто*, стр. 598.

²⁴⁶ *Исто*, стр. 598-599.

²⁴⁷ Karl Freiherr von Czaering, *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchia mit einer ethnographischen Karte in vier Blaettern*, I, 1, Wien 1857, str. 57.

северозападу.²⁴⁸ Потоњи хабзбуршки статистичари су наследили овакву демографску слику, а неки је пресликали, поновили у два наврата (Адолф Фикер, 1860. и 1869. године).²⁴⁹

Управо у том периоду долази до формирања нових теорија нације, поред две основне постојеће (нација – природна заједница језика; нација – заједница старе државности и аристократских слојева). Екмечић у свом писању посебно апострофира идеје мађарског књижевника Јозефа Етвеша, његове узоре и касније утицаје. Екмечић каже да је Етвеш уместо прихватања старог либералног начела да је нација заједница језика, и да, самим тим, сваки народ има право на своју независност, дао једну другу дефиницију, по којој нација представља производ мешања разних раса у једној држави. Ову своју тезу преузео је (и донекле преобликовао) од ранијих француских теоретичара нација (Огист Тијери, Франсоа Гизо, Жозеф Гобино), који су веровали у неједнакост људских раса. По Етвешу, нација није ништа друго него „свест да велики број људи иде у једно, а та свест постоји у њима од једних спомена из њине прошлости, из њиног садашњег положаја, и од једних интереса и осећања што отуда истичу“.²⁵⁰ Етвеш је разликовао појам „политичке нације“ и „генетичке нације“. По његовом схватању, на територији Краљевине Угарске постојала је само једна политичка нација – мађарска, а тзв. генетичке нације представљале су све остале националности које у оквиру угарске државе имале право на културну и црквену аутономију, с тим да је државна администрација морала увек да остане мађарска, као и службени језик и право да асимилије немађарске нације. Након аустро-угарске Нагодбе из 1867. године, ово нису биле само теорије једног мађарског мислиоца, већ - политичка реалност.²⁵¹ За своје писање о Етвешу и његовим становиштима Екмечић је користио његове сопствене списе, као и књиге поменутих француских теоретичара (Тијери, Гизо, Гобино).²⁵²

Према Екмечићевом истраживању, Етвешов утицај на јужнословенске интелектуалце био је и више него снажан и могао би се поделити у три основне групе:

²⁴⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 599-600.

²⁴⁹ Екмечић је ове податке навео према: Dr A. Ficker, *Bevölkerung der österreichischen Monarchie in ihren wichtigsten Momenten statistisch dargestellt*, Gotha 1860, str. 39; Dr A. Ficker, *Die Völkerstämme der Österreichisch-ungarischen Monarchie, ihre Gebiete, Grenzen und Inseln, historischen, geographisch, statistisch dargestellt*, Wien 1869, str. 72.

²⁵⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 154.

²⁵¹ Исто, стр. 153-155.

²⁵² Joseph Freiherrn von Eötvös, *Der Einfluss der herrschenden Ideen des 19. Jahrhundert auf den Staat*, Wien 1851; Joseph Freiherrn von Eötvös, *Die Nationalitätenfrage*, Wien 1865; Joseph Gobienau, *Essai sur l'inegalite des races humaines*, I-IV, Paris 1853-1856; Глас из Србије по питању народности у Угарској, Београд 1865, стр. 11; Johann Weber, *Eötvös und die magyarische Nationalitätenfrage*, München 1963, str. 133; Theodor von Sosnosky, *Die Politik im Habsburger Reiche, Randglosse zur Zeitgeschichte*, Berlin 1913; Др Димитрије Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској*, Нови Сад 1935, стр. 18; Albrecht Tebeldi, *Die Slaven im Kaiserthume Österreich*, Wien 1848, str. 14;

- 1.) Идентична теорија о тзв. „политичкој“ и тзв. „генетичкој“ нацији у идеологији и програму једне хрватске странке;
- 2.) Теорија о нацији као заједници језика, која окупља Јужне Словене под хрватским вођством;
- 3.) Теорија о нацији као заједници језика, која окупља Јужне Словене под српским вођством;²⁵³

Прву теорију заступао је хрватски политичар Анте Старчевић. Екмечић сматра да је Старчевић у својим делима („Име Срб“ (1852), „Би-ли к Славству или ка Хрватству“ (1867), „Пасмина славо-сербска по Херватској“ (1876)) пропарирао тезу да је нација расна мешавина, Хрвати супериорна владајућа раса, а Словени (односно Срби) инфериорна расна подлога некадашњих робова из времена Римског царства. Преузео је Гобиноову расистичку тезу да име Србин, односно „Срб“ није национални, већ социјални појам, да је то изведеница од латинске речи *servus* или *sclavus*, што значи роб. Говорио је да Хрвати нису Словени и да потичу од Гота. Босанско-херцеговачке муслимане сматрао је „најчистијим Хрватима“, јер се „њихова крва намање мешала са туђом крвљу“. Присталице његове Странке права негирале су само постојање српске нације (било „политичке“, било „генетичке“), израз „Славо-Срби“ подругљиво тумачили као „двоструки робови“, а нацију сматрали заједницом државности, па су целокупно становништво Хрватске и Славоније проглашавали хрватским, без обзира на порекло или етничку припадност. Екмечић каже да је после правног легализовања појма „политички народ“ у Угарско-хрватској нагодби из 1868. године теорија о политичком народу у Хрватској и Славонији постала баштина целе једне политике и полако се увлачила у речник свих политичара, без обзира којој опцији припадали.²⁵⁴

У заступнике друге теорије Екмечић убраја широку групу књижевника са простора Дунавске монархије који су се борили за јединствен југословенски књижевни језик. То су углавном били Хрвати, идеолошки најближи Народној странци. И поред њиховог залагања за југословенску идеју, Екмечић њихову слабу тачку детектује на питању имена јединственог језика Јужних Словена. Неки су га хтели назвати југословенским, сматрајући

²⁵³ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 156; У наставку текста каже да су Словенци дали и четврту теорију, по којој је нација заједница језика, државе и вере. – Прим. Ј. А.

²⁵⁴ За писање о Старчевићу и његовим политичко-идеолошки утицајима кориситио је како његова дела (Ante Starčević, „Bi-li k Slavstvu ili k Hrvatstvu“, u: *Djela dr Ante Starčevića*, III, Zagreb 1894, str. 40; Ante Starčević, *Woran Wir sind?*, Agram 1878, str. 10), тако и наслове других аутора: Josip Horvat, Ante Starčević, *Kulturno-povjesna slika*, Zagreb 1940; Vaso Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, Zagreb 1958; Wolf Dietrich Behschnitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten, 1830-1914. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*, München 1980, str. 177; Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988, str. 89; M. Gross, „O nacionalnoj ideologiji Ante Starčevića i Eugena Kvarternika“, *Časopis za suvremenu povijest*, I, 1972; M. Ekmečić, „Odgovor na neke kritike Istorije Jugoslavije (XIX vek)“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2, Beograd 1974; Leon Poliakov, *The Aryan myth. A history of race and nationalist ideas in Europe*, Chato 1974, str. 13; Mathias Antonius Relkovich, *Nova slavonska i nimacska grammatika*, Agram 1767, str. 2; J. Matasović, „Životopis Mije Brašnića, 1849-1883“, u: *Prilog povijesti hrvatske historiografije*, Zagreb 1922, str. 25; Василије Крестић, *Хрватско-угарска нагодба 1868*, Београд 1969, стр. 314.

то неком врстом компромисног решења, а неки желели да коришћењем хрватског и српском назива за један исти језик тај проблем временом обесмисле. За ову теорију Екмечић вели да је доминирала хрватским културним миљеом до 1878. године, али да је после тога лагано губила примат.²⁵⁵

Трећу групу чинили су, по Екмечићу, српски либерални интелектуалци, који су сматрали да је нација заједница језика и порекла, „једне прошлости и садашњости, а отуда и од једног осећања и од једних интереса“.²⁵⁶ Најпознатији представници те теорије били су Михаило Полит-Десанчић, сарадници београдског листа „Видовдан“ и Владимир Јовановић. Они су се залагали за заједничку државу са Хрватима, с тим да су чврсто стајали на становишту да је њихов заједнички језик српски, позивајући се на Вука Стефановића Караџића који је тврдио да народ који говори једним језиком има и једно име, па су сходно томе сви становници штокавског подручја део српског народа, без обзира на вероисповест.²⁵⁷

Што се тиче Словенаца, Екмечић каже да су они, суштински, били лишени Етвешових утицаја, јер су као народ мало имали веза са мађарском политиком и културом. За разлику од српских и хрватских крајева, у словеначким је главно питање било однос верског идентитета према националном и секуларном уопште. Нација се сматрала заједницом вере, крви, обичаја, територије, државе и привређивања. По Екмечићу, ова словеначка дефинија нације искључивала је мисао јужнословенског уједињења. Она је одговарала словеначкој националној стварности шездесетих година 19. века, када је римокатоличка црква желела да се помири са националном идејом.²⁵⁸

У периоду између краја Баховог апсолутизма и избијања Велике источне кризе (1860-1845) увелико је трајао процес изграђивања и ширења националне свести код Јужних Словена преко друштвених институција. Екмечић је у другом тому *Стварања Југославије*, на бази архивских извора и релевантне литературе²⁵⁹ писао о делатности

²⁵⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 159-160; У вези ове проблематике спомињао је један текст Фрање Рачког ((F)ranjo (R)ачки, „Jugoslavjanstvo“, *Pozor*, 27, Zagreb, 31. oktobra 1860. godine) и један неименовани чланак Натка Нодила у „Народном листу“ од 11. марта 1862. године.

²⁵⁶ Исто, стр. 160.

²⁵⁷ Исто, стр. 160-161. О размишљањима представника поменуте теорије Екмечић је податке црпео из њихових дела: Михаило Полит-Десанчић, *Народност*, Нови Сад 1862, стр. 9; В. Јовановић, „Савез сила“ (1867), у: *За слободу и народ. Покушаји Владимира Јовановића члана Уједињене омладине српске*, Нови Сад 1868, стр. 46; В. Караџић, „Срби и Хрвати“ (1861), *Скупљени граматички и полемички списи*, III, Београд 1896, стр. 467.

²⁵⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 161-162.

²⁵⁹ Архив Хрватске, Загреб, фонд 435 („Босански устанак“), бр. 345, Пети извештај Алфреда Боића – Генералној команди у Загребу, Славонски брод, 20. марта 1876. године; Hans Rosenberg, *Grosse Depression und Bismarckheit: Wirtschaftslauf, Gesellschaft und Politik in Mittleuropa*, Berlin 1967, стр. 120-121; Roger Chikesring, *We men who feel most German. A cultural study of the Pan-German league 1886-1914*, London 1984, стр. 23; Božidar Širola, *Pregled povijsti hrvatske muzike*, Zagreb 1922, стр. 223; Ivan Prijatelj, *Kulturna in politička zgodovina Slovencev 1848-1895*. Staroslovenci, IV, Ljubljana 1939, стр. 12; Ivan Lah, *Začetki Slovenske Matice*, Ljubljana 1921; Dr Petar Karlić, *Matica Dalmatinska*, I-III, Zadar 1913, стр. 52; Fran Erjavec, *Zgodovina*

певачких друштава, народних матица, позоришта, цркава, читаоница, библиотека, штампарија, новина и часописа, грађењу култа националних празника, симбола (грбова, застава, химни), напорима културних, уметничких и научних институција да обликују националну свест својих сународника и убрзају процес преласка елитног типа национализма у масовни. Ипак, по његовим речима, то није ишло нимало лако – прелазак на масовни тип национализма до 1875. године тек се назирао у магли; „маса до 1875. године није одгојена у свести о себи“.²⁶⁰

Време после Берлинског конгреса донело је нову промену у схватању појма нације код Јужних Словена. Екмечић сматра да се од 1878. године код старијих балканских националних покрета (српски, хрватски, бугарски, може се условно рећи и словеначки) тежило да се нација не веже само за језик, док су интелектуалци из млађих балканских националних покрета (албански и македонски) још увек акценат стављали на тврдњу да је нација заједница језика. То је посебно дошло до изражаја у лингвистичком сукобу између македонских и бугарских језикословаца. Позивајући се на италијанског правника Пасквала Манђинија,²⁶¹ Екмечић тврди је у то доба на европском Западу тријумфовала идеја нације као заједнице територије, расе, језика, обичаја, историје, права и социјалне свести, што је прихватио и Ернест Ренан, водећи теоретичар нације друге половине 19. века, чије је учење имало значајног утицаја на балканске националне покрете. Ренаново дело *Qu'est-ce qu'une nation* заступало је начело да су раса, језик, интерес, религиозно прочишћење, географија и стратегија кључне тачке које описују једну нацију. Екмечић сматра да је најважнија ствар у овој дефиницији нације потенцирање расе као фактора

katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928, str. 16, 17; I. Bajza-Slavikova (*Neimenovani članak u časopisu Vienac*), XIV, 10, Zagreb 1882, str. 153; М. Николић, „Позоришна уметност у XIX веку“, у: *Историја Београда*, 2, Београд 1974, стр. 726; Светислав Шумаревић, *Позориште код Срба*, Београд 1939; Миховил Томендл, *Српско народно позориште 1861-1961*, Нови Сад 1961; Н. Петровић, „Друштвене и политичке прилике у Војводини у доба оснивања Српског народног позоришта“, у: *Око Милетића и после њега*, Нови Сад 1964, стр. 130; Др Петъръ Никовъ, *Възраждение на Българския народъ. Църковно-национални борби и постижения*, Софија 1929, стр. 2-7; J. Prunk, „Nacionalni programi u slovenskoj političkoj misli (1848-1945)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb 1985, str. 34; Matija Mesić, *Život Nikole Zrinjskog sigetskog junaka*, Zagreb 1866; J. Šidak, „Urota, Zrinsko-frankopanska kao historiografski izvor“, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 2, Zagreb 1972, str. 6; M. S. Spalatin, „The Croatian nationalism of Ante Starčević, 1845-1871“, *Journal of Croatian studies*, 16, 1976, str. 199; Milutin Nehajev, *Rakovica, O 60-godišnjici smrti Eugena Kvaternika*, Zagreb 1932, str. 281; Јован Скерлић, *Историјски преглед српске штампе 1791-1911*, Сабрана дела, VIII, Београд 1966, стр. 63; О. Мучалица, „О архивском фонду Лицеја“, *Архивски алманах*, 2-3, Београд 1960, стр. 65; J. Дубовац, „Штампарство у Београду, 1831-1914“, *Историја Београда*, 2, Београд 1974, стр. 747, 748; Gale Stakes, *Vladimir Jovanović and the Serbian Omladina: Liberalism, Nationalism and the begining of the modern politics in the nineteenth century Serbia*, Ann Arbor 1973, str. 243; Архив Хрватске, Загреб, фонд 435 („Босански устанак“), ГВП 205, Поглаварство Костајнице – Генералној команди у Загреб, 22. фебруара 1877.године; Frane Barbalić, *Narodna borba u Istri od 1870 do 1915 g.*, Zagreb 1852, str. 17; A. Szabo, „Problemi i metode istraživanja društvene strukture nosilaca središnjih (političkih, privrednih i kulturnih) institucija u Zagrebu 1860-1873“, *Časopis za suvremenu povijest*, II, Zagreb 1985, str. 9; Agneza Szabo, *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860-1873*, II, Zagreb 1988, str. 198, 15-16; I. Prijatelj, „Slovensko gospodarsko, družabno in kulturno življenje v stanovih, društvih in zavodih v obdobju med 1848 in 1858“, у: *Kulturna in politična zgodovina Slovencev 1848-1858*, I, Ljubljana 1938, str. 82.

²⁶⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 173.

²⁶¹ Pasquale S. Mancini, *Il principio des nationalites*, Paris 1918, str. 89.

одређења нације, што су прихватили и неки други теоретичари и идеолози (у јужнословенском случају спомиње Јована Бошковића, Милутина Гарашанина, Анту Старчевића и Јашу Томића, мада каже да до 1900. године и открића „динарске расе“ није сигурно да су сви који су користили појам расе, на исто мислили). Заправо, нису сигурно – Старчевић, под утицајем Тијерија, Гизоа, и Гобино, веровао је да постоје више и ниже расе, док су, примера ради, српски либерали мислили да се појам расе односи на групе народа истог или сличног порекла (словенска, германска и латинска заједница).²⁶²

Екмечић на бази релевантне грађе²⁶³ у другом тому *Стварања Југославије* пише да је период између Берлинског конгреса и Мајског преврата обележен повећањем степена националне свести код Срба и Хрвата путем 200 разних листова који су 1894. године излазили на њиховом језику (112 на ћирилици, 84 на латиници, 4 на оба писма), све већег значаја грбова и застава, масовних уличних политичких демонстрација каквих пре није било, процвата културних, соколских, певачких, ватрогасних и спортских друштава. Поред тога, спомињао је и оснивање великих националних часописа и издавачких предузећа који су били и расадници и матице целе југословенске интелигенције тога доба („Српски књижевни гласник“, „Српска књижевна задруга“), претварање Српског ученог друштва у Српску краљевску академију (1886. год.), неуспели покушај да се заснују националне енциклопедије и један „општи речник знања и наука, за српско-хрватски, словенски и бугарски народ“.²⁶⁴

У контексту процеса изградње националне свести, али и идеје југословенства, Екмечић као највећу тековину између 1878. и 1903. године види стандардизовање „српскохрватског језика“ у Србији и Хрватској. И у једној и у другој земљи језик је стандардизован на бази фонолошких принципа Вука Стефановића Карацића. Хрватска влада је 1889. године дала задатак Ивану Брозу да напише нови званични правопис у складу са Вуковим правилима, што је и урађено три године касније; 1899. године објављена је *Граматика и стилистика хрватскога или српскога књижевног језика*, а две године после тога и *Рјечник хрватског језика* Ивана Броза и Фрања Ивековића.²⁶⁵ Екмечић истиче да је Вукова основа узета и за превод *Светог писма*, с тим да су неки називи

²⁶² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 339-342.

²⁶³ Ј. Скерлић, *Историјски преглед...*, стр. 86; С. Јовановић, *Влада Александра...*, стр. 100; Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs 47, Заједничко министарство финансија – Земаљској влади; Carleton J. H. Hayes, *Nationalism. A religion*, New York 1950, str. 11; А. Lebl, „Hrvatsko pitanje kroz prizmu ugarskog parlamenta 1892-1918“, *Historijski zbornik*, XVII, Zagreb 1964, str. 261; Ј. Horvat, *Politička povijest...*, str. 297; R. Mali, „Das Parteiwesen einer Nationalen Minderheit am Beispiel der Slowenen“, *Fest schrift Othmar Pickel zum 60. Geburtstag*, Graz 1987, str. 420; „Slika Celestina Medulića“, list *Hrvatska-Croatia*, Zadar, 21. avgusta 1900. године; *Vienac*, XIV, 3, Zagreb 1882, str. 40; *Vienac*, XVI, 72, Zagreb 1884, str. 433; Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, Ljubljana 1928, str. 22; Др Д. Мартиновић, „Оснивање читаонице и развој библиотеке у Улцињу (1884-1984)“, *Историјски записи*, 1, Титовград 1985, стр. 72; Ђ. Пејановић, „Културно-просветно-социјална друштва у Босни и Херцеговини за време аустро-угарске владавине“, *Преглед*, 72, Сарајево 1929, стр. 338; *Vienac*, XVI, 49, Zagreb 1884, str. 784.

²⁶⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 348-354.

²⁶⁵ *Исто*, стр. 354.

прилагођени римокатоличком изговору (православни Исус – католички Исукрст, Господ – Господин, Јеванђеље по Јовану – Еванђеље по Ивану итд.); коначну адаптацију Вуковог правописа за римокатоличку верзију *Библије* завршио је познати дубровачки Србин католик Милан Решетар. Од 1864. до 1899. године штампано је око 85.000 таквих примерака *Библије*. Међутим, Екмечић вели да римокатоличка црква није благонаклоно гледала на ту верзију *Библије*. Напротив, желела је да је што више потисне. Једино је одобравала превод католичког богослова Валентина Чебушника, а и поред тога, својим верницима није препоручивала да читају целу *Библију*. Поред конзервативног врха римокатоличке цркве, заједничком језику Срба и Хрвата противили су се и следбеници Анте Старчевића и његове Странке права. Екмечић је о томе писао на бази дела Петра Кузмича²⁶⁶ и Јосипа Марића.²⁶⁷

Као посебне институције за одгајање националне свести Екмечић наводи масонске ложе у Србији и Хрватској, које су постојале и раније и имале значајан утицај на поједине историјске догађаје. И у једној и у другој земљи водили су их важни људи (примера ради, у београдској слободнозидарској ложи „Светлост Балкана“ био је Мићо Љубибратић). Римокатоличка црква била је њихов велики противник. Не наводећи извор своје тврдње, Екмечић каже да су тајне политичке акције на простору Османског царства такође биле на масонској основи.²⁶⁸

Он сматра да би се као институције за одгајање националне свести условно могле узети и петиције, писма или агитације једне владе против друге стране владе (или једног националног покрета против другог националног покрета, или једног националног удружења против другог националног удружења итд.). То је посебно било карактеристично за област Македоније, где су и српска и бугарска и грчка страна биле познате по томе што су разним пропагандним (али и тајним оружаном) активностима желеле показати како та територија у историјском и етничном смислу припада њима. Слично је било и у случају Босне и Херцеговине (само што, наравно, у сукобу нису били српски, бугарски и грчки национални покрет, већ српски национални покрет и аустро-угарска окупациона власт, која је свим силама радила на денационализацији Срба и стварању босанске нације).²⁶⁹

На основу досадашњег излагања можемо закључити да Екмечић сматра да је фаза елитног типа национализма на јужнословенском простору трајала све до почетка 20. века. Теорије нације су се мењале, а са њима и поимање нације као појма међу

²⁶⁶ Petar Kuzmič, *Vuk – Daničićovo Sveto pismo i biblijska društva na jugoslovenskom tlu u XIX stoljeću*, Zagreb 1983.

²⁶⁷ Josip Marić, *Da li su kršćani dužni čitati Sv. Pismo?*, Zagreb 1911.

²⁶⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 355-356; Једино што је користио као извор за писање о слободном зидарству као институцији за одгајање националне свести била је књига Зорана Ненежића „Масони у Југославији“ (Zoran Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764-1980). Pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji. Prilozi i građa*, Beograd 1984, str. 136).

²⁶⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 356-359.

јужнословенским интелектуалцима. За транзицију елитног типа национализма у масовни било је потребно опште бирачко право и масовно укључивање становништва у политику.

Пишући о схватању појма нације, Екмечић вели да никаква нова дефиниција нације није постојала између 1903. и 1914. године ван оних које су већ постојале, истичући да су радикали у Србији имали теорију да су Срби и Хрвати „један народ са два лика“. Помиње дефиницију италијанских националиста из 1911. „да је нација највиша форма људске солидарности, организовани народ који живи на одређеном територију“ и дефиницију нације руских марксиста из 1913. године која је налагала да је то „историјски развијена, стабилна заједница народа која се формира на основи заједнице језика, територије, економског живота и психолошких својстава која се манифестују у заједници културе“, закључујући да, ако се изузме разлика у питању економске организације, нема битне разлике између њих и да ту постоји „упадљива истоветност у идеализовању нације као основне ћелије будућег друштва.“²⁷⁰ Оно што такође истиче као важно за ове дефиниције је то што су обе допуштале могућност релативно лаког уздицања у статус нације малих областних посебности, што се посебно одразило на јужнословенском простору после 1918. године, створивши пукотине између југословенских националних покрета, онемогућити процесе њиховог природног спајања, створивши у сваком од њих „панично осећање опседнуте нације коју ће суседи да поједу.“²⁷¹

Европски ауторитарни национализам утицао је и на југословенске крајеве. Користећи више извора,²⁷² Екмечић пише да се под утицајем италијанског национализма и француског социјалног католицизма код појединих интелектуалаца развијала свест о томе да у „националним стварима нема компромиса“, већ само право јачег, да је насиље легитимно у циљу остваривања националних интереса и да се не треба много уздати у парламентаризам и демократију. Код босанско-херцеговачких муслимана формирао се круг људи који је веровао да је једини спас у прихватању идеје панисламизма, а Старчевићеви следбеници прихватили су теорију о наводном готском пореклу Хрвата.²⁷³

Поновио је своју ранију тезу да је једна од основних обележја дефиниција и идеја о нацији почетком 20 века била својеврсна „потрага“ за својом расом и народом који је „посебног расног типа“. С тим у вези писао је о систематизацији људских раса француског антрополога Жозефа Деникера, његовом „открићу“ динарске расе, која је представљала нови фактор око којег су се Јужни Словени могли окупити. На бази обимне научне

²⁷⁰ Исто, стр. 498.

²⁷¹ Исто, стр. 498-499.

²⁷² Р. Радуловић, „Поводом једне књиге (Enrico Corradini: Il valore d'Italia)“, *Преглед*, 2, Сарајево 1912; Милорад Екмечић, *Национални покрет у Босни и Херцеговини* (није наведено место и година издања, прим. Ј. А.), стр. 642; „Парламентаризам“, *Пијемонт*, 42, Београд, 1. октобра 1911. године; Халил Халид, *Борба полумјесеца и крста*, Мостар 1913; Архив БиХ, Сарајево, фонд „Окружни суд Тузла, ц/а Тодор Илић“, IV-4-5, бр. 40, Земаљска влада. Полицијским дирекцијама у Бечу и Прагу; Cherubino Šegvić, *Le origini gotiche dei Croati. Saggio storico-critico*, Zagreb 1941.

²⁷³ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. стр. 500.

литературе²⁷⁴ Екмечић је писао о његовој теорији која је на расном принципу обједињавала велики део становништва југоисточне Европе, посебно Јужне Словене, са српским језиком као основом, расним истраживањима других антрополога (Ј. Ф. Гал, А. Вајсбах, Ј. Хиршфелд), сукобу мишљења између хрватског антрополога Ника Жупанића, који је сматрао да Срби и Хрвати (расно) нису један народ и „матице југословенске науке“ (Љуба Стојановић, Ватрослав Јагић, Јован Радонић), који су тврдили супротно.²⁷⁵ На то се надовезао причом о „потрази“ за натчовеком (нем. *Übermensch*), која је свој израз неколико деценија касније нашла у еугеници. Он каже да су, и поред тога што су расистичке теорије Гобиноа и Чемберлена одбачене, оне имале свој утицај на поједине српске интелектуалце, наводећи чланак др Лазара Марковића,²⁷⁶ који је, подражавајући делатност „Немачког друштва за расну хигијену“, тражио да Матица српска почене делати на „поправци каквоће расе код Срба“, што је подразумевало селекцију и вештачко одабирање код склапања бракова, које људи са разним дефектима и мушкарци старији од 50 година не би могли склапати.²⁷⁷ Екмечић наглашава да су озбиљни научници, међу којима се истицао Јован Цвијић, упозоравали на могућност злоупотребе расних истраживања. И поред тога што је Цвијић делио усхићење и понос своје генерације Деникеровим мишљењем о динарској раси као супериорној, као врсан антропогеограф мислио је другачије. Екмечић апострофира да је Цвијић своје становиште о динарском типу дефинисао као „нестабилног јунака, који је у стању да се безразложно занасе, створи хук, гунгулу и почне велика дела, а онда поклекне, прави бесмислене заокрете и у стању је да у нерационалном заносу преметне вером“.²⁷⁸

²⁷⁴ М. Ј. Deniker, *Essai d'une classification des races humaine basee uniquement sur les caracteres physiques*, Paris 1889, str. 3; Rene Johannet, *Le principe de nationalite*, Paris 1918, str. 25; Carleton S. Coon, *The living races of man*, New York 1965, str. 62; Joseph Deniker, *Les races et les peuples de la terre. Elements d'anthropologie et d'ethnographie*, Paris 1900, str. 338, 341, 390, 392; Montaud Edouard, *Les pays Yougo-Slaves (Croatie-Serbie), son etat physique et politique. Sa fonction dans l'economie generale de l'Europe*, Paris 1874; А. С. Haddon, *The races of man and their distribution*, New York 1925, str. 74; Др Бранимир Малеш, *О људским расама*, Београд 1936, стр. 57; Б. Малеш, „Основи биогенезе и биодинамике динарске расе“, *Социјално-медицински преглед*, XII, Београд 1940, стр. 37; Ј. М. Жујовић, „Прилог краниологији Хрвата“, *Глас САНУ*, XLVII, Београд 1921, стр. 2, 7; В. Škerlj, „Rasni tip Slovencev“, *Evgenika*, I, 8, Ljubljana 1935, str. 5; Nancy Stepen, *The idea of race in science. Great Britain 1800-1960*, Oxford 1982, str. 21-26; Dr A. Weisbach, dr L. Glück, „Crania bosniaca“, *Гласник Земалског музеја*, 2-3, Сарајево 1906; Др С. Стефановић, „О расном питању као културном и националном проблему у Југославији“, *Летопис Матице српске*, I, Нови Сад 1936, стр. 83-84; Др Н. Жупанић, „Систем историјске антропологије балканских народа“, *Старинар*, II, Београд 1907, стр. 170; Dr Niko Zouranich, *Le sang et la race Yugoslave*, Paris 1919, str. 10; Др Н. Жупанић, „Расност Југословена некад и сад“, *Правда*, ускршњи број 12. 747-50, Београд 1940; Др Н. Жупанић, „Систем историјске антропологије“, *Старинар*, III, Београд 1908.

²⁷⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. стр. 503-506.

²⁷⁶ Др Л. Марковић, „О сексуалном питању“, *Летопис Матице српске*, 293, Нови Сад 1913, стр. 175.

²⁷⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. стр. 507-508.

²⁷⁸ *Исто*, стр. 509. Своје ставове о Цвијићевом учењу Екмечић је базирао на његовим делима: Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1966, стр. 351, 352; Ј. Цвијић, „Карст и човек“, у: *Књига о Јовану Цвијићу*, Београд 1927; Неименовани чланак Јована Цвијића у сарајевском „Прегледу“, бр. 3, 1912. године.

Основама националног идентитета муслимана словенског порекла и српског језика бавио се у више својих текстова. Најдетаљније у чланку „Улога ислама у социјалном и политичком развоју Балкана“, објављеном у књизи *Срби на историјском раскришћу*. Дубинском анализом ове проблематике дошао је до податка да су муслимани, по званичним пописима, од 1868. до 1995. године девет пута мењали име свог националног идентитета: прелазили су пут од турског (до 1868.) преко османског, босанског (у време Калајевог режима), неодређеног (од 1902. до 1918.), југословенског (у међуратном периоду), привремено хрватског у време НДХ („хрватско цвијеће“), неодређеног (са делом интелектуалаца који су прихватили српски или хрватски предзнак), муслиманског са великим „м“ (од 1971. до 1993.) и на крају бошњачког националног имена који је садржан до дан-данас.²⁷⁹ Марксистичким догматама и југословенским комунистима приписује заслуге што су после доношења устава из 1974. године почеле колати теорије о наводној самобитности Босне и Херцеговине као целине између Србије и Хрватске, као и неговање идеје да Србија и Хрватска нису матице босанско-херцеговачких Срба и Хрвата већ да је то управо – Босна и Херцеговина. Такве одлуке коментарише на следећи начин: „Преко ноћи је, на затвореном састанку позваних истомишљеника, једним потезом пера поништено начело самоопредељења народа које је било подлога борби за национално ослобођење у протекла два столећа. Српски интелектуалци су то оцењивали као повратак националне идеологије „крви и тла“, која је била на снази у току рата 1941-1945. Укидањем члана 5 устава републике из 1974, по коме су становници појединих делова имали право да се одцепе од Босне и Херцеговине и присаједине некој суседној републици, довршено је уставно изграђивање ове нове државе.“²⁸⁰ Екмечић је, очито, мишљења да су југословенски комунисти утрли пут изграђивању свести о томе да Босна и Херцеговина постане својеврсни инкубатор за изградњу посебне муслиманске нације, која би, временом, услед свог демографског раста и тихог исељавања Срба (и Хрвата) на том простору постала доминантна. Односно, да су поставили идејне, правне и политичке основе за претварање Босне и Херцеговине у нову муслиманску националну државу.

Тематиком генезе појма нације и заступања различитих мишљења у схватању њеног смисла постојања Екмечић се посебно минуциозно бавио у чланку „Национални идентитет, синтетичке нације и будућност демократије“, чија је проширена верзија објављена у зборнику *Дијалог прошлости и садашњости*.²⁸¹ Анализирањем нових теорија нације у које су настале током 20. века покушао је да понуди одговор на једно базично питање: да ли је нација природна појава која има своју дугу историју формирања или је, пак, реч о вештачкој творевини.

²⁷⁹ М. Екмечић, „Улога ислама у социјалном и политичком развоју Балкана“, *Срби на историјском раскришћу*, Београд 1999, стр. 329-330.

²⁸⁰ *Исто*, стр. 331-332.

²⁸¹ Напомињемо да је скраћена верзија рукописа под истим насловом објављена у часопису „Књижевност“ 2000. године (М. Екмечић, „Национални идентитет, синтетичке нације и будућност демократије“, *Књижевност*, бр. 5-6, Београд 2000, стр. 523-530). Годину дана касније овај рад преведен је на немачки језик и објављен у Минхену. – Прим. Ј. А.

Као персофиникацију школе мишљења која заступа став да је нација природна заједница, производ дугог историјског тока једне друштвене групе на одређеном простору чији појединци деле исто етничко порекло, језик, обичаје и законе, Екмечић наводи еминентног француског историчара Фернана Бродела. Посебно подвлачи Броделово дело *Идентитет Француске*, у којем је овај угледни представник другог таласа „Школе анала“ изнео тезу да је француска нација плод свих историјских збивања на данашњем француском тлу од праисторије до наших дана. У прилог томе, Екмечић је цитирао Броделове речи, којима је он опонирао теоретичарима који су мислили да је француска нација плод просветитељства 18. века: „Као да предисторија и историја нису један исти процес, као да француска села нису имала корен у трећем миленијуму пре Христа, као да Галија – без обзира на продор малобројних Германа који су преузели њен језик – није била корен данашњих дана. Као да испитивање крвних група није открило у нама стране инвазије, као да наш језик није дошао из непознате и далеке дубине.“²⁸² Из таквог начина сагледавања историјских токова потекао је Броделов чувени лаконски одговор на питање шта је то Француска: „Француска – то је разлика.“²⁸³

На трагу таквог размишљања Екмечић изводи своју паралелу са југословенским случајем и утврђује да је и цео ареал на коме живе Јужни Словени – један простор (несједињених) разлика. Ипак, наглашава да научници нису успели да тачно и прецизно реконструишу постојеће (историјске) нације на Балкану. Подвлачи да је једино „све јасно“ само код оних нација које настају на синтетички начин у модерно доба, „али је и ту вулкански пепео митологије затрпао приступе истраживању истине, тако да је то постала више један ружна политичка потреба него научни посао“.²⁸⁴

Што се тиче школе мишљења која заступа становиште да је нација вештачка и пролазна појава, Екмечић каже да је њену филозофију најјезгровитије дефинисао британски премијер Бенџамин Дизраели – „нација је дело умећа и времена“. Напомиње да су у сличну теорију још пре њега веровали француски рационалисти Шарл Монтескје и Жан Жак Русо. У процесу глобализације, открића нових технологија и средстава комуникација Екмечић препознаје плодно тле за ширење и ново преобликовање теза о нацији као вештачкој творевини. Као њихове најрепрезентативније заговорнике у 20. веку наводи Карла Дојча и Ернеста Гелнера. Позивајући се на Дојчове књиге *Национализам и социјална комуникација*²⁸⁵ и *Студија о изградњи нације*²⁸⁶, преноси да је овај познати политиколог мислио да је нација „чиста случајност“ и производ четири историјска услова:

²⁸² М. Екмечић, „Национални идентитет, синтетичке нације и будућност демократије“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 27. Екмечић је наведени цитата навео према: Fernand Braudel, *The Identity of France*, I, London 1988, str. 19.

²⁸³ М. Екмечић, „Национални идентитет, синтетичке нације и будућност демократије“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 29.

²⁸⁴ Исто, стр. 36.

²⁸⁵ Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication*, Cambridge, Mass. 1953.

²⁸⁶ Karl W. Deutsch, *The Study of Nation-Building (1962-1966)*, Karl W. Deutsch, William J. Faltz, *Nation Building*, New York 1963.

стартног положаја, догађања, намера у одређеној ситуацији и намерно изведених интервенција.²⁸⁷ Екмечић апострофира да су теорије попут Дојчове бујале у доба процеса деколонизације који се хронолошки поклапао са дозревањем појма о ограниченом суверенитету у политици две светске суперсиле Хладног рата. Управо је таква атмосфера, према његовом тумачењу, допринела популаризацији теза да нације нису „светиње створене од природе и да заиста појава велике личности може бити једна од њених основних историјских претпоставки.“²⁸⁸ Као још једну персонификацију таквог начина размишљања наводи поменутог британско-чехословачког интелектуалаца Ернеста Гелнера који је говорио да је нација „артефакт човекових убеђења, лојалитета и односа солидарности“.²⁸⁹

Екмечић сматра да је немогуће тачно реконструирати како је тачно настала теорија о нацији као вештачком конструкту, који се може створити и разложити, али је уверен да је плина таквих схватања везана за одбацивање идеје да је кључни елемент сваке нације језик. Иако напомиње да су неке од тих теорија старе неколико векова, тврди да никада пре почетка југословенске кризе нису испољаване тежње да оне коначно победе и постану основа једног новог глобалног поретка.²⁹⁰ Анализирајући његово писање, приметили смо да је он децидирано против таквих теорија и да је остао при свом давнашњем ставу да је нација природна заједница људи који говоре истим језиком. Истиче да је појам народа и нације постојао од античких времена и да је увек имао слична значења, иако не увек и истоветна. „Данас се каже да је нација заједница једног народа који има право суверенитета“, поручује Екмечић.²⁹¹ Зато је кроз свој текст заступницима становишта о нацији као вештачкој творевини упутио два питања:

- Шта је то било вештачко у стварању до сада изграђених нација и како то треба тумачити?
- Ако је вештачка национална свест створила „варварски национализам иако му је првобитна намена била управо супротна, где је гаранција да би стварање вештачке свести о европском идентитету кроз једно ново европско цивилно друштво, могло створити један процес који поново неће изневерити своје претходне хумане наде које су у њега улагане“?²⁹²

На основу својих истраживања дошао је до закључка да је све чешће и агресивније пласирање теорија о нацији као вештачкој заједници заправо покушај да се на синтетички начин, парадоксално, изграђују нове регионалне нације. Разматрајући све околности које утичу на тај сценарио, запажа да се на исти начин на који је изграђена свест о

²⁸⁷ М. Екмечић, „Национални идентитет, синтетичке нације и будућност демократије“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 20.

²⁸⁸ Исто, стр. 20.

²⁸⁹ Исто, стр. 20.

²⁹⁰ Исто, стр. 19, 20.

²⁹¹ Исто, стр. 24.

²⁹² Исто, стр. 22-23.

националном идентитету кроз неколико протеклих векова у случајевима постојећих нација, сада покушава импровизовати стварање нових институција, нових језика и установа за његову стандардизацију, „али се све то одиграва запањујућом брзином, као да се жели историја неколико ранијих векова кондензовати у једну целину од свега неколико година“. Он мисли да се ту ради о једном изразито недемократском подухвату, диригованом из кругова америчких и немачких банака, које растурањем постојећих нација желе да створе импровизовани систем Европа-регија. „Идеологију краја државе-нације створила је политика која жели да капитализам ослободи свих спона које су спречавале да се он развије на слободном тржишту“, преноси Екмечић.²⁹³

Треба напоменути да се феноменом регионализације као средства растакања историјских нација он специјално бавио у раду „Регионализам између слободе и новог насиља“, објављеном у зборнику *Дијалог прошлости и садашњости*. Подробно анализирајући ову тематику кроз више европских примера, указује на чињеницу да се не ради ни о каквој новој идеологији, већ о „претакању старог вина у нове мехове“, односно рециклирању идеја хришћанско-социјалистичких партија средње Европе између два светска рата. Поновио је своју ранију тезу да иза разбијања традиционалних европских нација и пројекта регионализације стоји Немачка која жели да контролише 283 мини-региона и око 190 милиона људи, безмало све виталне тачке европског континента. „Федеративни принцип немачке данашње државе припрема будућу Европу регија око ње“, тврди Екмечић, наслањајући се на размишљања француског историчара Жана Пол Бледа који је говорио да је концепција Рајха била „лајтмотив целе немачке историје“.²⁹⁴ Зато оцењује да наметање „идеологије регионализма“ уместо националне државе није знак политичког прогреса, нити веће слободе, већ нешто супротно томе; то је, према његовом схватању, озбиљан симптом кризе друштва и враћање периферних европских нација у некадашњи статус недеklarисаног протектората.²⁹⁵

Залажући се за концепт „слободне нације“ насупрот „заробљене регије“, Екмечић је кроз своје истраживање преточено у чланак „Да ли су и мане део карактера нације?“ поручио да је самоспознајом менталног склопа једног народа, његових врлина, мана и свеукупног историјског потенцијала могуће сачувати његову националну свест, као темељ посебности и самоодређења у свету убрзане глобализације. Упоређујући разне анализе менталитета Енглеза, Хрвата и Срба, долази до закључка да су мане неизоставни део колективног карактера, без којих би народ остао без сазнања о свом степену историјског развоја, успављујући се „у љуљашци свести да је херојски вук који сам себи крчи будућност“.²⁹⁶ Сматра да је испитивање мана неког социјалног колективна врло значајно

²⁹³ Исто, стр. 74.

²⁹⁴ М. Екмечић, „Регионализам између слободе и новог насиља“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 501.

²⁹⁵ Исто, стр. 508.

²⁹⁶ М. Екмечић, „Да ли су и мане део карактера нације?“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 93.

за историју као науку, јер је, према његовом мишљењу, њу без свести о манама једног друштва немогуће учинити занатом који доноси закључке на основу мерења и статистичке компарације. „Само са приказом сопствених мана, национални карактер постаје статистички мерљив појам“, показује Екмечић.²⁹⁷ Очигледно се водио познатим старогрчим геслом „γνῶθι σεαυτόν“ („гноти сеаутон“ – „спознај себе самог“).

На крају, у општем одмеравању свих позитивних и негативних достигнућа процеса изградње националних идентитета, он је на становишту да је то део људске историје која није настала по неком унапред створеном идеолошком пројекту, већ да је реч о природном резултату човековог успона од феудализма у модерно доба слободног тржишта и демократских установа. Националност сматра конститутивним принципом модерности и поручује да би нестанком историјских нација и национализама ишчезао и свет у којем ми живимо. За такав, потенцијално „постнационални свет“, Екмечић каже да би се уистину могао назвати – постмодерним.²⁹⁸

У есеју на енглеском језику 1983. године објављеном у зборнику *The European Heritage: Unity and Singularity*, касније преведеном и прештампаном у књизи *Срби на историјском раскрићу*, Екмечић је покушао да одговори на питање шта је било европско у балканским националним покретима између 1790. и 1918. године. Приметио је да се обично на историју балканских национализама (или националних покрета) гледа са извесним предрасудама, као да је реч о нечем посебном, отровнијем него у национализму на неком другом месту. Насупрот томе, он заступа гледиште да су нека основна формативна обележја национализама у основи иста и на Истоку и на Западу. Наравно, она су имала своје специфичности по посебној динамици развоја, друштвеним основама и циљевима. Али, и кад се то узме у обзир, Екмечић каже да се мора усвојити полазиште да су неке заједничке фундаменталне црте, какве откривамо у модерном национализму, много значајнији састојци у њиховом постојању од неких спореднији: „Мора се прихватити да је тачна оцена национализма као интегративних покрета за општи социјални преображај народних заједница. У питању је процес друштвене трансформације ка једном демократском друштву које почива на принципу народног суверенитета. Кад год се и где год се јавља на помолу неки овакав процес, он се мора оцењивати као предсказање да се друштво у коме се ово дешава појављује као историјски дозрело да се вине на један виши степен политичке организације.“²⁹⁹

Два основна обележја у историји европске политичке идеологије и балканских националних покрета Екмечић препознаје у „дихотомији пера и мача“, односно дихотомији између културе и политичког насиља као друштвених инструмената у процесу

²⁹⁷ Исто, стр. 93.

²⁹⁸ М. Екмечић, „Национални идентитет, синтетичке нације и будућност демократије“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 74.

²⁹⁹ М. Екмечић, „Шта је било европско у балканским националним покретима између 1790. и 1918. године“, *Срби на историјском раскрићу*, Београд 1999, стр. 227-228.

националне интеграције и метод на који су стандардизовани национални језици на Балканском полуострву. „У балканским се националним препородима перо трансформисало у мач, а језик чистог политичког насиља замењивао језик културног унапређења нације на тако природан начин као што се трансформисало старо аграрно друштво у ново урбано. Ако ослобођење балканских нација посматрамо из данашње перспективе, не можемо закључивати да се остварило некадашње уверење да је култура остварила интеграцију ових области. То је место заузео мач.“³⁰⁰

На трагу таквог начина резонувања замршених историјских процеса произишао је његов став да је државотворно на Балкану носило обележје политичког насиља. Односно, да су све државне границе између балканских нација вештачки сачињене путем крвавих ратова и међународних мировних уговора. „Само део Дунава, између Румуније и Бугарске, данас природно раздваја две етничке заједнице. Ниједна друга државна међа не покрива природни распоред етничког континуитета“, констатовао је Екмечић.³⁰¹

На основу својих истраживања понудио је тезу по којој сваки национални покрет, по својој социјалној динамици, мора да прође кроз три узастопне лествице:

а.) почиње као неми и за друштво безазлени покрет културе који води образовна мањина;

б.) затим се преобликује у моћан покрет средњих класа;

в.) на крају се појављује као свеукупно окупљање обичног народа, који нужно постаје и друштвени носилац његових политичких циљева.“³⁰²

У ове три фазе он види темељну разлику између елитног и потоњег масовног типа национализма. Напомиње да се овакав начин периодизације не може једнако применити на историју свих националиста, због различитих путева социјалног развоја и успона модерних урбаних заједница, што представља неизбежан историјски оквир за рађање националног покрета.“³⁰³

Трагајући за одговором на питање када се национализам први пут појавио, Екмечић у истом раду истиче да неки историчари (Даржансон, Јоханет, Миљуков) верују да је у Француској зачет половином 18. века, док је у другим западним земљама то било касније; конкретно, за Италију каже да су најприхватљивије дефиниције да су револуционарни ратови током последње деценије 18. века дали повод за прве клице каснијег Ризорђимента. Ту, пре свега, мисли на тезу италијанског историчара Луиђија Салваторелија.³⁰⁴

³⁰⁰ Исто, стр. 240.

³⁰¹ Исто, стр. 240.

³⁰² Исто, стр. 228.

³⁰³ Исто, стр. 228.

³⁰⁴ Luigi Salvatorelli, *The Risorgimento: Thought and Action*, New York, London 1970.

А када се то окончало? Према његовом мишљењу, класични национализам је у Западној Европи дотакао врхунац засићења крајем Другог светског рата, 1945. године. Током 19. века класични је национализам прожимао духовни живот целе нације. Екмечић подсећа на чињеницу да је једном Леополд фон Ранке приметио да Немци још воде ратове против француског краља Луја XIV, иако је он живео две стотине година раније. Иако није престао да постоји после 1945. године, Екмечић мисли да се национализам у Западној Европи преобликовао у покрете маргиналних нација (Баски, Корзиканци и Велшани, на пример). Постојање ових регионалних, „patois“ националних покрета он не види као доказ да класични тип национализма још постоји. Противно многим савременим социолошким тенденцијама, Екмечић гаји уверење да се поменути тип национализма сада појављује у знаку историјске дегенерације. Оцењује да је култура неговања националног духа после 1945. године у западним земљама почела да губи дах и да је кренула низлазном цртом развоја. Заједничку националну „патрију“, заменила је регионална „матрија“, поручује Екмечић.³⁰⁵

Путем страница овог чланка пренео је своје утемељено становиште да је идентификација по религиозним обележјима играла преовлађујућу улогу код сваке балканске нације, иако је код Срба, Хрвата, Албанаца и Грка нешто уочљивија него код Румуна, Македонаца, Бугара и Словенаца. Као што је већ речено, код Срба и Хрвата национализам је почео као лингвистички и ујединитељски покрет, према идеји да је језички народ исто што и државни народ. Временом се, према његовом мишљењу, тај тип национализма трансформисао у свој сектаријански, религиозни облик, као што је случај са Северном Ирском и Либаном. Екмечићева истраживања показују да Грчка и (у одређеном степену) Аустрија концем 20. и почетком 21. столећа имају исти тип национализма као земље источне Европе, иако у њима постоји другачији социјални поредак. Такво становиште гради на чињеници грчко-турског спора око Кипра и изучавању изграђивања националног идентитета у Аустрији, који се гради на сличним мотивима који су постојали у класичном национализму 19. века.³⁰⁶

У религиозној основи ових националиста он препознаје онај прави извор несношљивости које продиру у балканска друштва. Због постављања коначних захтева за интеграцијом своје националне територије без присуства других етничких група и претварање ових тежњи у своје прве политичке циљеве, ове национализме именује као „национализме судњег дана“. Тај назив је, иначе, Екмечић сковао према изјави Винстона Черчила да, због присуства религије као основе националног покрета, ирско национално питање може бити решено само на Судњем дану („Doomsday Type of Nationalism“). Екмечићева истраживања су показала да дубински извор религиозне мотивисаности неких модерних националних покрета проистиче из задоцњавања руралних заједница, и, сходно

³⁰⁵ М. Екмечић, „Шта је било европско у балканским националним покретима између 1790. и 1918. године“, *Срби на историјском раскрићу*, Београд 1999, стр. 229; Sergio Salvi, *Patria e patria*, Firenze 1978.

³⁰⁶ Исто, стр. 230.

томе, њихове незрелости да произведу нову и вишу културу, као идеолошку подлогу интеграције. Поред тога, Екмечић мисли да су реликти некадашњег милет система код неких народа на Балкану ушли у општу културну баштину па се чврсто укоренио и њиховој националној свести.³⁰⁷

У наново промењеним друштвеним оквирима на крају 20. века чини се да је одбачено некадашње учење класичне филозофије да је нација заједница језика. Учење које је Екмечићевом схватању суштине појма нације било најближе. Чини нам се да он путем чланка „Шта је било европско у балканским националним покретима између 1790. и 1918. године“, поручује да би требало продужити са истраживањем у смеру који је супротан наслову овог чланка. Односно, да би требало испитивати шта није било европско у њему. То примарно подразумева поновно проучавање улоге религије и политике великих сила у развоју ових нација, уз осврт на очигледан недостатак демократске традиције у националној прошлости.³⁰⁸

На крају, може се констатовати да је Екмечић путем својих дела понудио широк дијапазон најразличитијих објашњења теорија нације и национализма. Читаоце је водио кроз кривудае ходнике историје ових појмова упознавајући их са њиховим родоначелницима. Прешао је пут од раних европских рационалиста 18. века до савремених идеолога глобализма. Презентовао је њихове идеје које су се кретале од теза да је нација природна заједница говорника истог језика, до оних које тврде да се ради о друштвеном конструкту који се временом може и створити и разорити. Екмечић је одувек заступао ову прву тезу. Веровао је да на штокавском језичком подручју живи један народ подељен религијама. Из тога је произилазила његова чувена мисао да је религија била вододелница нација на споменутом ареалу. Најбољи пример у прилог овој тврдњи јесте управо његов завичај. Нема никакве сумње да у Босни и Херцеговини живи народ истог етничког порекла и језика. Међутим, захваљујући фактору три религије, на том простору настале су три посебне нације. Оне се, из низа разлога, најчешће слажу као рогови у врећи. Односно, налазе се на супростављеним странама готово по свим битним питањима.

Мислио је да Јужни Словени по томе нису једини у свету у и да су им врло слични Ирци, Фламанци и Холанђани са јединственим језиком и разликом у религији. Ту је и пример Либана, где се заједница једног језика дели на зарађене верске нације. У једном великом интервјуу НИН-у почетком 1990. године изнео је информацију да је Георги Димитров 1936. године у име Коминтерне држао реферат о аустријском питању и закључио да се аустријски комунисти морају борити за аустријску нацију. То је у контексту Јужних Словена било важно, јер је, по његовим речима, то послужило као својеврсан шаблон да се Црногорци прогласе за нову, вештачку нацију. Исти је модел примењен за Молдавце, који су на тај начин истргнути из румунског националног

³⁰⁷ Исто, стр. 231.

³⁰⁸ Исто, стр. 257.

корпуса.³⁰⁹ То је оцењивао као нешто негативно и неприродно. „Какав је историјски прогрес прогласити црногорску нацију и одучити Црногорце да су Срби? То је око пола милиона људи. Стрпан у тај балкански национални буџак, шта тај народ добија? Једино што добија је то да постаје аргуменат да се Срби и Хрвати морају разићи и да то не иде заједно“, говорио је Екмечић.³¹⁰

Било како било, та нација данас постоји. Она на неки начин представља живи опозит Екмечићевој тези о религији као вододелници нација на штокавском језичком подручју. Јер, они који у националном смислу себе доживљавају као Црногорце, у највећем броју случајева са Србима деле и религију и језик и културно наслеђе и етничко подручје. Деле све што један народ чини народом, а опет себе сматрају посебном, одвојеном нацијом. Такође, приметно је да у савременој Европи постоји форсирање мањих, регионалних идентитета, наспрам већих, националних. Иза тога, по свему судећи, стоје Сједињене Америчке Државе и разне глобалне транснационалне компаније. На сличном становишту био је и Екмечић. У једном разговору 2004. године поставио је следеће питање: „Шта ће Америка постићи, ако расточи мале и средње европске нације, а од великих, као што је кинеска, буде страховала? Заиста је разарање државе-нације и њене културе, ризичан историјски назадак. Ови данашњи политичари подсећају на средњовековне кинеске алхемичаре – мешају у котлу пуно састојака да би постигли бољи лак, а измешали су барут.“³¹¹ То је само један у низу разлога због којих је своју последњу синтезу окончао песимистичном мишљу да „будућности гледамо кроз таму“. Да ли је (поново) био у праву – показаће тест времена.

³⁰⁹ М. Екмечић, „Полемика о Југославији“, *Недељне информативне новине (НИН)*, год. 38, бр. 2037 (14. јануар 1990. године), Београд 1990, стр. 34-35.

³¹⁰ М. Јевтић, *Жива реч...*, стр. 77.

³¹¹ М. Екмечић, „Пад Берлинског зида још није завршен“ (разговор водио Радослав Братић), *Нова зора: часопис за књижевност и културу*, 1/2004, Билећа 2004, стр. 31-32.

III/3 – Рађање југословенског „Пијемонта“ – Екмечићево изучавање историје Српске револуције

О Карађорђевој и Милошевој устанци, које, по узору на Леополда фон Ранкеа, обједињено назива Српском револуцијом, Екмечић је писао у своја три дела – *Историји Југославије* (писао заједно са Симом Ћирковићем, Иваном Божићем и Владимиром Дедијером), првом тому *Стварања Југославије и Дугом кретању између клања и орања*, као и у неколико оригиналних научних студија. У све три монографије подвукао је да се ради о „најзначајнијем догађају у историји српског народа“. То је, према његовој оцени, био велики међународни догађај у општем историјском развоју. Први пут се десило рушење исламског типа феудализма и стварање једне слободне нације чију су основу чинили слободни сељаци. Српски пример следиле су Грци 17 година касније. Тај је догађај са више основа био трауматичан за већ „начето“ Османско царство. Користећи податке Дејвида Уркварта, Екмечић тврди да је у једанаестогодишњем рату са Србима Османска империја изгубила три своје армије, више него у било ком другом рату са европским силама. Срби су, такође, имали огромне демографске губитке, што их је пратило у свим великим балканским ланцима кроз читав 19. и 20. век.³¹²

Цитирајући фон Ранкеа, саопштава да су Срби у својој револуцији имали „религиозни начин мишљења који се труди да повеже две супротности, веру у провиђење које влада свим и, ако смемо да тако кажемо, неку врсту обожавања природе, и једно и друго без утицаја свештеника“.³¹³ Српска сељачка култура била је, према Екмечићевом схватању, шири од оквира нације, која се постепено изграђивала у наредним годинама и деценијама од стране интелигенције.³¹⁴ Као једну од битних последица Карађорђевог и Милошевог устанка наводи пребацивање тежиште српског националног рада из Јужне Угарске у Шумадију, где се временом ствара не само средиште националног окупљања Срба, него и осталих југословенских народа.

Екмечић мисли да „посленици музе Клио“ нису увек сагласни о месту Српске револуције у овом прекретном историјском периоду, наводећи примере историчара Алберта Сорела и Ерика Хобсбаума (кога погрешно оловљава као „Хобсбаун“, уколико није реч о штампарској грешки). За првог наводи да сматра да је Француска револуција имала свој утицај на Српску револуцију на парадоксалан начин: док је нација у Француској рађана на антицрквеној и секуларној основи, у Србији је независност на првом месту значила религиозну слободу. Стога се модерна српска нација окупљала првенствено око цркве. „Револуција је у Француској поскидала звона са цркава, али су управо звонари

³¹² М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 121.

³¹³ Леополд Ранке, *Српска револуција*, Београд 1965, стр. 44; У даљем тексту: Л. Ранке, *Српска револуција...*, .

³¹⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 76.

били ти који су на хришћански оријент пренели позив за револуцију“, преноси Екмечић.³¹⁵ С друге стране, тврди да британски марксистички историчар Хобсбаум указује да Српска револуција не спада у јединствену светску целину јер Срби никада нису развили јединствени српски национализам. Одговор на питање шта је то заправо нација није био исти у Француској, Хабзбуршкој монархији, Великој Британији, немачким државама и Русији. Иако је Карађорђевог устанак отпочет у време кад је у светској култури најраспрострањеније мишљење било да је нација заједница језика, тај принцип није успешно примењен на српском етничком простору, пре свега због духа верске нетолеранције. Стога Екмечић закључује да религија као вододелница нације има дубоке коренове, који су проклијали током 20. века.³¹⁶

Ваља напоменути да се међународним значајем и околностима Карађорђевог и Милошевог устанка Екмечић посебно бавио у реферату „О Светским оквирима Српске револуције 1804-1815.“ који је презентовао на научном скупу „Завршне године Првог српског устанка“ у Историјском институту САНУ у Београду 6-7. јула 1995. године.³¹⁷ У њему је апострофирао да битна обележја „историјских белина“ о Српској револуцији нису настала због непознавања њеног правог тока, већ због недостатка правог сазнања о њеном месту у светској историји, из чега је произишао читав ланац питања:

- Колико дуго Српска револуција траје?
- Какав је социјални карактер ове револуције?
- Да ли се она може везати за велики талас светских револуција тога доба?
- Каква је улога великих сила и светских јавних мњења у њеном току?³¹⁸

Њих је покушао да одгонетне кроз опсежна истраживања и врло занимљиве и оригиналне опсервације које је преточио у један научни чланак.

Размишљајући о проблематизацији појма „Српска револуција“,³¹⁹ Екмечић тврди да је он оправдан: то нису били само ратови за независност, већ и за свеобухватни преображај друштва. Такав став поткрепљује чињеницом да су као плод борбе српског народа у два устанка створени основи за стварање самосталне државе; разорен је декадентни феудални поредак, на чијим су развалинама по први пут у историји овог дела Европе створени

³¹⁵ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 122.

³¹⁶ Исто, стр. 122-125.

³¹⁷ Напомињемо да је тај рукопис седам година касније штампан у „Огледима из историје“. – Прим. Ј. А.

³¹⁸ М. Екмечић, „О Светским оквирима Српске револуције 1804-1815.“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 9.

³¹⁹ Неки историчари и теоретичари сматрају да је тај назив неадекватан. Сам Екмечић наводи више дела у којима научници нису сложни око наведеног појма: И. С. Достојан, „Српска тематика у руској публицистици прве трећине XIX века“, *Зборник за историју*, 26, Нови Сад 1982, стр. 12; Светозар Марковић, *Србија на истоку*, Нови Сад 1872; Бартоломео Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића*, Београд 1901.

услови за формирање друштва слободне предузимљивости. Тај подухват оцењује утолико већим што је остварен у једној исламској држави у којој је аграрни фактор и пре и после тога био основне социјалне делатности.³²⁰ Ратни сукоб 2.000 исламских феудалаца са 1.200 хришћанских села Смедеревског санцака био је „кичма Српске револуције“, поручује Екмечић.³²¹

Што се тиче периодизације Српске револуције, он заступа становиште да у њеном одређивању не треба узимати само унутрашње социјалне и политичке мотиве, него уопште треба гледати да се почетно и завршно време ограничи неким крупним датумом који им је историјски пријемчив. Стога је он најближи уверењу да се Српска револуција хронолошки може омеђити Збором у Орашцу и окончањем Другог српског устанка, односно 1804. и 1815. годином, мада напомиње да се у „главним научним остварењима“ неких историчара периодизација Српске револуције одређује 1804. и 1835. годином.³²² Ипак, напомиње да проблематика периодизације револуције није само својствена српском примеру, наводећи да слична питања постоје и у другим земљама. Као парадигматичан случај наводи дискусије унутар француске историографије о питању да ли фаза заласка револуције у доба Директоријума и Наполеонових ратова улази у временски оквир Француске револуције, апострофирајући да се чак ни школски уџбеници о томе не слажу. Било како било, Екмечић заступа становиште да се почетак и крај Српске револуције мора ускладити са токовима европске историје тога доба. Зато, иако мишљења неких истакнутих заступника тезе да се крај Српске револуције веже за 1835. годину, односно дефинитивну промену природе српског друштва, сматра формално оправданим, подвлачи да би онда то значило да је Српска револуција била састављена од 11 година рата и 25 година мира, што не постоји нигде на свету. Поручује да би само убеђење Карла Маркса да је Француска револуција трајала од 1789. до 1830. године (Јулска револуција) говорила у прилог таквој школи мишљења. „Српску револуцију би требало зауставити на години 1815.“ децидирано тврди Екмечић.³²³

Током обрађивања проблематике светских оквира Српске револуције сусрео се са ставовима неких европских историчара који подразумевају да се Српска револуција не може сматрати делом светске заједнице „демократских револуција“, већ је карактеришу као обласно оружаном одметање од султанове власти. Најпознатији представник таквог става је Ерик Хобсбаум, који у својој књизи „Доба револуције. Европа 1789-1848.“ сматра да су све балканске побуне пре Грчке револуције 1821. године били само локални сељачки

³²⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 79.

³²¹ *Исто*, стр. 79-80.

³²² Ту, пре свега, мислимо на Радоша Љушића и Чедомира Попова који су се проблематиком периодизације Српске револуције ближе бавили у оквиру следећих дела: Радош Љушић, *Тумачења Српске револуције у историографији 19. и 20. века*, Београд 1992; Ч. Попов, „Европа и српска национална револуција у XIX веку. Историјско-методолошки оглед“, *Истраживања*, бр. 13, Нови Сад 1990.

³²³ М. Екмечић, „О Светским оквирима Српске револуције 1804-1815.“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 16.

устанци, каквих је било и пре доба револуција.³²⁴ Екмечић жестоко опонира таквим мишљењима и каже да су и Грчка и Румунска револуција заправо „минорни одблесци српског примера“.³²⁵ Разлоге за давање првенства Румунима и Грцима у односу на Србе Екмечић код појединих научника он препознаје у њиховом убеђењу да су Румуни имали дубљу националну свест, а Грци национално јединство на целој својој територији, па су јединствено ишли ка заједничком циљу. И поред тога што оваква мишљења сматра делимично тачним, јер истиче да Срби тада заиста нису познавали своје границе и да су живели подељени у пет различитих правних и државних система, оцењује да то ипак није разлог да се Српска револуција искључује из заједничког „Доба демократских револуција“. Јер, како каже, ниједан народ који је имао преврат у том добу није био јединствен, наводећи цитат чувеног француског племића-политичара-револуционара Мирабоа који је говорио да је Француска „један непостојани скуп разједињених народа“.³²⁶

Као још један доказ у прилог својој тврдњи да Српска револуција припада кругу „демократских револуција света“ наводи чињеницу да се по начину избијања Српска револуција одиграла у низу глобалних догађаја које је инспирисала Француска револуција и ратови по европским земљама после ње. Оно што види као нит који повезује све „демократске револуције“ јесу њихови главни резултати – стварање предузетничког друштва заснованог на ослобођењу производних снага феудализма у аграрним односима.³²⁷

Његова истраживања показују да је Српска револуција почела као сељачки устанак против дахијских злоупотреба у мењању старих друштвено-економских односа у османском феудалном систему, али да је легализовањем српског владајућег слоја тиме што су по ослобођеним селима и варошима главне функције преузимали Срби, доживела еволуцију и трансформацију у револуцију грађанског типа, што се десило и са свим другим револуцијама из круга „светских демократских револуција“. Након тога су, према Екмечићевом тумачењу, градови, локална „буржоазија“ (за коју каже да је била сачињена од сеоских газда и трговаца) учинили прве кораке да трансформисаној српској побуни дају велике националне циљеве.³²⁸

Из свих наведених разлога он сматра да се са пуним оправдањем може закључити да је Српска револуција по својој природи и резултатима спадала у породицу сличних револуција из доба када су се градили темељи будућих друштава слободне предузимљивости и демократског система. „Српска револуција била је велики догађај

³²⁴ Eric. J. Hobsbawn, *Doba revolucije. Evrope 1789-1848.*, Zagreb 1987, str. 128.

³²⁵ М. Екмечић, „О Светским оквирима Српске револуције 1804-1815.“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 16.

³²⁶ *Исто*, стр. 17.

³²⁷ *Исто*, стр. 24-25.

³²⁸ *Исто*, стр. 28.

историје Југоисточне Европе, улази у заједницу сличних подухвата из доба демократске револуције у једном инфериорном друштву које је требало неколико деценија да покаже праве историјске плодове“, поручује Екмечић.³²⁹ Разлоге за касније „проходање“ новог српског друштва које је изнедрила Карађорђева и Милошева револуција препознаје у недостатку ширег интелектуалног слоја и развијеније културе, те дугом боравку изван основне матице европског континента на коме се „изграђивао нови свет“.³³⁰

Екмечић у *Стварању Југославије*, истиче да је посебно значајну улогу у Српској револуцији одиграло учешће Срба у последњем рату између Хазбуршке и Османске царевине (1787-1891). „Рат Аустрије и Русије против Турске 1787. године оставио је последице по развој српског народа, више него иједан други рат у његовој историји. Српске добровољачке формације постаће тада основна школа за будуће ослободилачке ратове“.³³¹ Истиче да је у току овог рата из Србије на аустријску страну пребегло око 50.000 људи, од којих су многи касније постали прекаљени ратници, искусни војници и официри. Капетан Коча Анђелковић са својим фрајкорима ослободио је мању територију Смедеревског санцака. И поред тога што је Свиштовским уговором потписан мир између зараћених страна на бази *status quo ante bellum*, а Коча Анђелковић заједно са 60 својих људи набијен на колац, Екмечић сматра да је овај сукоб био једна од прекретница у развоју јужнословенских националних покрета. Он није био само својеврсна најава Карађорђевог устанка у Србији; његове последице осећале су се и у Црној Гори. Црногорци су током рата добијали оружје од Аустрије, а један одред добровољаца на челу са Филипом Вукасовићем пребачен је у Хрватску, одакле је враћен назад због побуне и недостатка војничке дисциплине.³³² Неколико година после тога, Црногорци, Пипери и Бјелопавлићи остварили су велике победе против Турака на Мартинићима (јула 1796. године) и Крусима (три месеца касније), што је код њих ојачало „свест да Црна Гора никада није била део Турског Царства“.³³³ Две године после тога донет је „Законик црногорски и брдски“, као и „правитељство суда црногорског и брдског“. Стварање заметка црногорске државе представљало је значајан чинилац у припремању српског народа за ослобођења.³³⁴

Значајан простор у својој најобимнијој синтези Екмечић је посветио анализи исламског феудалног система на Балкану. Питање права наслеђивања земље било је врло флуидно, што је доводило до сукоба међу исламским феудалцима. Османски државни систем дозвољавао је наслеђивање земљишног имања од оца на сина, али само у случају да након смрти старог спахије наследство добије новог земљопоседника кога одреди султан. То је од спахија практично створило нову касту. Међутим, према Екмечићевом

³²⁹ Исто, стр. 26.

³³⁰ Исто, стр. 29.

³³¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 72.

³³² Исто, стр. 73.

³³³ Исто, стр. 71.

³³⁴ Исто, стр. 71.

писању, од краја 18. века у Османском царству постојала је тенденција да се поред спахије на земљишно имање („читлук“, односно „чифлук“ или „чифлик“ (на турском „Çiftlik“), доведе још један господар који се називао читлук сахибијом.³³⁵ Тај нови господар обично је наметао нове дажбине раји, неретко се грубо и безобзирно понашао, отимајући земљу од раје и притом је терајући да му даје трећину. Тај процес називао се читлучење. Екмечић вели да је промена старих правних прописа о земљишном власништву био основни разлог за избијање сељачких устанака „за сто година унапред“.³³⁶

Читлучење, наметање нових пореза и насиље према кметовима на Балкану поклапало се са периодом револуционарних и ратних дешавања у Европи почев од 1789. године. Плашећи се да се ратна збивања не пренесу преко граница Османског царства и желећи да спречи анархична збивања на серхатима, султан је 1802. године наредио да се угуше побуне јањичара и заустави њихово отимање земље у Босни и Шумадији. Султан је настојао да спречи процес читлучења и да се врати на становишта старог османског права по коме земља припада султану. У томе, наводи Екмечић, треба тражити разлоге султанове почетне подршке Карађорђевој буни против дахија 1804. године.³³⁷

То је, међутим, изазвало отпор не само јањичара, који су желели постати нове читлук-сахибије, него и старих поседника тимара и зијамета, жалећи се да их порезници готово изједначавају са рајом, не поштујући њихове раније привилегије које су од раније стекли. Нестабилност и незадовољство исламске владајуће класе били су, по Екмечићу „основни узрок Српске револуције“.³³⁸ Тимарлије и јањичари нису уопште поштовали правне норме, већ су радили без реда и закона. Још једна лоша околност била је велика суша 1802. и 1803. године која је изазвала глад и стварање пљачкашких група које су пљачкале имовину и основне животне намирнице становника ових области.³³⁹

Поред свих ових појава, најзначајнији узрок почетка Српске револуције 1804. године Екмечић види у преображају владајуће феудалне класе. Као нове читлук-сахибије, које су у своје руке насилно присвојиле земљишне поседе, јањичари су почели да се жене и да имају своје породице. Обично су боравили у варошима а у селима су распоређивали своје поверенике – субаше. Занатлије и трговци више нису имали обавезе према османској држави, осим што су учествовали у образовању сејмена (једног рода пешадије).³⁴⁰

Основну карактеристику Српске револуције Екмечић изводи из чињенице да је она произвела слом традиционалног друштва у исламском царству. Ипак, пошто феудализам на простору Смедеревског санцака није имао исти карактер као у западним земљама,

³³⁵ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 122.

³³⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 80-81.

³³⁷ *Исто*, стр. 82-83.

³³⁸ *Исто*, стр. 85.

³³⁹ *Исто*, стр. 85-86.

³⁴⁰ *Исто*, стр. 86.

подвлачи да је немогуће правити знак једнакости између једне револуције у западно-европској феудалној земљи и оне у којој постоји исламски тип феудализма.³⁴¹

У *Дугом кретању између клања и орања* Екмечић тврди да се Српска револуција не би догодила да није било реформи султана Селима III, које су наишле на отпор исламских фундаменталиста, окупљених око вахабитског покрета.³⁴² Та тврдња представља новину у његовом исказу. Он сматра да су следбеници идеологије Мухамеда Абдула Вахаба желели да сузбију новотарије којима је султан Селим III хтео да „ископира“ европски модел устројства војске, администрације и положаја својих хришћанских поданика. Људи блиски овом покрету ратовали су против Француза у Египту између 1798. и 1802. године. Ту су били и балкански муслимани, који су од муслиманских незадовољника из Туниса и Алжира преузели „политичку институцију дахија“ која дотад није била позната простору југоситочне Европе. Њихов систем терора довео је до Карађорђевог устанка. Екмечић, иначе, у истом пасусу где износи ове тврдње, анахроно повезује исламски фундаментализам из тог доба са исламским фундаментализмом, „који је исто тако 1992. био један од главних фактора уништења југословенске државе и постао најгласнији српски противник“.³⁴³

Позивајући се на историчара Душана Пантелића,³⁴⁴ Екмечић каже да је османски султан желео онемогућити повратак јањичара у Смедеревски санџак, те је стога насељавао муслиманске породице из Босне на упражњене поседе. Пошто су јањичари ипак успели да се докопају Шумадијске области, врховне османске власти решиле су да подаре Србима мање повластице и одређену ограничену аутономност. Тако је настала институција кнежинске самоуправе. На челу сваке од укупно 45 кнежина стајао је локални српски обор-кнез (или баш-кнез), кога је бирала сеоска самоуправна скупштина. Цитирајући мемоаре проте Матеје Ненадовића,³⁴⁵ Екмечић каже да је стварање органа локалне кнежинске аутономије омогућило побољшање квалитета живота српског становништва; ојачала је спољна трговина, унутрашња је постала слободна; градиле су се и обнављале цркве и манастири; Турци нису залазили у српска села да скупљају порез, већ су то чинили кнезови, што је код Срба стварало привид извесне слободе.³⁴⁶

Наведене повластице српском становништву омогућене су за време Хаџи Мустафа-паше (био на челу Смедеревског санџака од 1793. до 1801. године), које је због тога остао упамћен као „српска мајка“ или „добри отац“. Екмечић, међутим, тврди да његов добар однос према хришћанској раји није био мотивисан само племенитим и хуманим разлозима, већ личним, економским интересима – држао је монопол на граничну трговину

³⁴¹ М. Екмечић, „О Светским оквирима Српске револуције 1804-1815.“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 9.

³⁴² М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 145-146.

³⁴³ *Исто*, стр. 146; То је поновио и на страници бр. 148. – Прим. Ј. А.

³⁴⁴ Душан Пантелић, *Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791-1794*, Београд 1927, стр. 58.

³⁴⁵ *Мемоари Матеја Ненадовића*, у: Прота Матеја Ненадовић, *Целокупна дела*, Београд s. a. стр. 25.

³⁴⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 90-92.

сољу, машћу и медом, и за три године, на тај начин, зарадио милион и по гроша.³⁴⁷ Позитивном историјском сећању на период његове власти можда је највише допринео његов трагични крај, сурово убиство од стране дахија, које је од њега створило симбол мученика и праведника.

Оно што је, према Екмечићевим истраживањима, такође значајно у овом периоду јесте стварање српске трговачке елите „каква раније у историји није постојала“.³⁴⁸ Највише се трговало говедима, свињама и другом стоком, која је пласирана на угарско, аустријско и средњенемачко тржиште. Геден Ернест Маретић наводи да се из Србије тада извозило око 200.000 свиња годишње.³⁴⁹ Готово све потоње истакнуте устаничке вође бавиле су се тим занатом.

Екмечић каже да Вук Стефановић Караџић није био сасвим у праву када је писао да „српски народ нема других људи осим сељака“ и да се на Србе варошане „...што живе као трговци и мајстори“ гледало са презиром. Управо су ти Срби себе сматрали најзначајнијим делом свога народа, неком врстом његове елите. Пролазећи кроз „неудобну школу свињских трговаца“, стварали су везе, како међусобно, тако и преко Саве и Дунава, што се показало од немале важности током Српске револуције.³⁵⁰

Пишући о убиству Хаци Мустафа-паше, доласку четворице дахија на власт, те кампањи терора који су завели, Екмечић закључује да су одметнути јањичари заправо сами несвесно упалили искру српске оружане побуне. Он каже да је после „сече кнезова“ међу људима колао глас да су дахије наумиле да сасеку мушко становништво изнад пет година а остатак преведу у ислам.³⁵¹ У таквој атмосфери страха планула је искра српске побуне која се претворила у револуцију.

Као значајан феномен Екмечић истиче податак који говори да Карађорђевог устанак у својој раној фази није био ексклузивно српски – у почетку је наилазио на позитиван одјек и код султана и код дела муслиманског становништва у Србији које је заједно са српским устаницима заједно ратовало против одметнутих јањичара – дахија.³⁵² Тек је заузимање вароши и бежање муслимана из њих раскинуло дотадашњи савез хришћанске и исламске раје. Заузимањем градских управа сељака буна добила је карактер револуције грађанског типа, чија је круна била ослобођење Београда децембра 1806. године, чему су делом, по Екмечићевим речима, помогли и београдски Турци.³⁵³

³⁴⁷ Исто, стр. 92.

³⁴⁸ Исто, стр. 93.

³⁴⁹ Геден Ернест Маретић, *Историја српске револуције 1804-1813*, Београд 1987, стр. 157.

³⁵⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 94.

³⁵¹ Исто, стр. 98.

³⁵² Исто, стр. 97.

³⁵³ Исто, стр. 97.

Када је реч о датуму одржавања збора у Орашцу и Карађорђевој титули коју је тада као вођа добио, Екмечић вели да се и једно и друго да довести „под лупу“ историчара. Користећи дело Мирослава Р. Ђорђевића,³⁵⁴ у *Стварању Југославије* каже да званични датум одржавања збора у Орашцу (14. односно 15. фебруар 1804. године) „није сасвим несумњив“.³⁵⁵ Такође каже да „треба сумњати у упорно веровање историчара да се већ тада употребљава и наслов вожд (мислећи на титулу Карађорђа, прим. Ј. А.), са оним значењем који је касније имао“.³⁵⁶ Цитирајући Милана Ђ. Милићевића и Гедонеа Ернеста Маретића,³⁵⁷ пише да су га устаници тада бирали за „врховног војводу“ и називали га господарем.³⁵⁸ Позивајући се на извор који се чува у једном загребачком зборнику докумената,³⁵⁹ у истом пасусу стоји да се у писму аустријском цару 18. јануара 1807. године сам Карађорђе потписао као „servischer Ober Comandant, sammt den Ältesten der Nation“ – врховни заповедник и старешина нације. Поред тога, проблематизује и број учесника на скупу у Орашцу: каже да их је, по „највишем прорачуну“ било 580, или 300, по једном другом рачуну, а да су појединачно идентификована 63 лица.³⁶⁰ Иако они нису представљали целу Србију, њихов је састав одражавао социјалну структуру српског народа у Смедеревском санџаку: највише је било трговаца, сеоских кнезова и православних свештеника, уз присуство групе хајдука које је водио Станоје Главаш, један од кандидата за вођу устанка.³⁶¹

Према Екмечићевим речима, социјална и економска база српске револуције била је у српској патријархалној задрузи. „Задружна породица је економска основа револуције, јер се из њених средстава врши и исхрана војске, даје јој се главна опрема, а она је и прва ћелија опште војне организације.“³⁶² У нареденом пасусу износи једно врло занимљиво запажање о значају сточарства за успехе српске револуције – „колико год су славне војводе у позлаћеним оделима биле заслужне за ове историјске победе, толико је и мутава овца имала удела у томе“.³⁶³

Говорећи о Карађорђевом систему регрутације по нахијама, кнежинама и војводствима, каже да се радило о копирању традиционалне војне организације још из

³⁵⁴ Мирослав Р. Ђорђевић, *Србија у устанку 1804-1813*, Београд 1979, стр. 46.

³⁵⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 98.

³⁵⁶ *Исто*, стр. 99.

³⁵⁷ М. Ђ. Милићевић, „Кнез Милош прича о себи“, *Споменик САНУ*, XXI, Београд 1893, стр. 3; Гедонеа Ернест Маретић, *нав. дело*, стр. 39, 181.

³⁵⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 99.

³⁵⁹ Карађорђе – цару Францу, Београд, 18. Јануара 1807, у: Dr Ivić Aleksa (ed.), „Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem“, *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog Arkiva*, XXI, XXII, Zagreb 1920, str. 67.

³⁶⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 100.

³⁶¹ *Исто*, стр. 100.

³⁶² *Исто*, стр. 100.

³⁶³ *Исто*, стр. 101.

времена краља Милутина, што се задржало и у ранијим турским војним походима.³⁶⁴ Исти систем задржао је и кнез Милош Обреновић у Другом српском устанку, који је говорио да „сав српски народ јесте под оружјем и војник“. Онима који се не би одазвали позиву за регрутацију, спаљивале би се куће и на праговима вешали заробљени Турци.³⁶⁵ Карађорђе је, према Екмечићу, тежио стварању једне професионалне војске састављене од добровољаца и „бескућника“ („бећара“, „голих синова“), по узору на добровољачке формације какве су постојале у руској и аустријској војсци. На тај начин Карађорђе је средином 1804. године мобилисао око 16.000 људи. О томе је Екмечић писао позивајући се на релевантне ауторе.³⁶⁶

Наводећи радове Лазара Арсенијевића-Баталаке,³⁶⁷ Васе Чубриловића³⁶⁸ и Милована Ристића,³⁶⁹ Екмечић у истом делу вели да је од самог почетка устанка постојало ривалство између Карађорђа и устаничких вођа, као и међу самим војводама, те је Карађорђе стално морао доказивати своју власт (некада и врло суровим примерима, телесним казнама и убиствима). Зато је организација политичке власти представљала највећу слабост Српске револуције.³⁷⁰

Као једну од највећих тековина Српске револуције Екмечић види институцију народних скупштина, од којих се прва одржала у Остружници код Београда почеком маја 1804. године. Оне су имале улогу заметка правне и политичке власти, планера будућих устаничких активности, постављање циљева националне револуције.³⁷¹ Њени захтеви су се, у почетку, сводили на повратак статуса из времена Хаџи Мустафа-паше, али су, они, међутим, пропали, зато што су Карађорђеви устаници тражили да споразум између њих и Турака гарантује хабзбуршки цар.³⁷² Екмечић истиче да је међу Србима и тада било оних који су сањали више циљеве, поткрепљујући своју тврдњу примером митрополита Стратимировића који је послао једну представку руском цару у којој се руски суверен молио да поради на обнови славено-српске краљевине.³⁷³

³⁶⁴ Извор ове тврдње Екмечић је нашао у писањима Станоја Станојевића (Станоје Станојевић, *Стара српска војска. Историјске скице из дела „Народ и земља у старој српској држави“*, Београд 1893, стр. 59.)

³⁶⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 101.

³⁶⁶ Радослав Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957, стр. 165; П. Васић, „Униформе српске војске за време Првог устанка“, *Зборник Историјског музеја Србије*, 5, Београд 1968, стр. 46; Вук Караџић, *Српски рјечник: иступачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Беч 1852; А. Протић, „Повесница од почетка времена војда српског Карађорђа Петровића“, *Споменик*, XIX, Београд 1892, стр. 13; G. Škrivanić, „The Armed Forces in Karadjordje’s Serbia“, u: *The First Serbian Uprising 1804-1813*, (ed. Wayne Vucinich), New York 1982, str. 310, 311.

³⁶⁷ Лазар Арсенијевић-Баталака, *Историја српског устанка*, I, стр. 140.

³⁶⁸ Др Васа Чубриловић, *Историја политике мисли у Србији XIX века*, Београд 1968, стр. 71.

³⁶⁹ Милован Ристић, *Народне скупштине у Првом српском устанку*, Београд 1955.

³⁷⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 103.

³⁷¹ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 157.

³⁷² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 104-105.

³⁷³ *Исто*, стр. 104.

Позивајући се на османске изворе и релевантну историографску литературу³⁷⁴ Екмечић у *Стварању Југославије* пише о настојањима босанског валије Бећир-паше (или Ебу Бекир паша) да разним обећањима и прогласима умири побуњену хришћанску рају у Смедеревском санџаку. Он се начелно залагао за онемогућавање претварања османске државне земље у приватно наследно феудално добро, сузбијање дахија и њиховог насиља и поштовање локалне српске аутономије. Као круну свог својеврсног „мировног плана“, Бећир-паша је поставио 20 српских кнезова и дао им вароши на управу, али је уједно одбио захтев да имају врховног кнеза и гаранцију хабзбуршког владара. Екмечић у томе препознаје историјски тријумф српске побуне и њену легализацију пред османским државним властима.³⁷⁵ Бећир-паша је посредно потврдио првобитне устаничке ставове у којима је стајало да се они не буне против султана, већ против дахија и њиховог терора.³⁷⁶

И у *Историји Југославије*³⁷⁷ и у *Стварању Југославије* и у *Дугом кретању између клања и орања* Екмечић је писао о великим победама српских устаника, посебно стављајући акценат на велике победе Срба против регуларне османске војске на Иванковцу (по њему, једна од прекретница националне револуције), Делиграду и Мишару, што је устаницима дало додатну снагу и самопоуздање.³⁷⁸ Срби се више нису борили против дахија (које су по одобрењу султана и Бећир-паше ликвидирали) већ против османских централних власти. Екмечић наводи да су успеси српских устаника, крунисани ослобођењем Београда у децембру 1806. године, имали значајног одјека и у другим деловима југоисточне Европе у којима су живели Срби. Позивајући се на радове Константина Вакалопулоса,³⁷⁹ Ђока Пејовића,³⁸⁰ Васе Чубриловића,³⁸¹ Славка Гавриловића³⁸² и других историчара, тврди да је ехо Српске револуције одјекивао и у Босни, Црној Гори, Морачи, Дробњацима, Васојевићима, Подрињу, Нишу, Пироту, Подрињу, Старој Србији...³⁸³ Каже да су и стране силе признавале чињеницу да српски

³⁷⁴ Валија босански – сарајевском надкадији и осталим кадијама свих кадилука у босанском ејалету, 18. маја 1804, „Sicilli mahfuz“, бр. 43, рукопис превода Абдулаха Полимца, Гази Хусрев-бегова библиотека, Сарајево, стр. 262; Султанов ферман – мутесалиму Ниша и кадијама пограничних кадилука око Београдског пашалука, 29. јула 1804, „Sicilli mahfuz“, бр. 44, стр. 108; Кадије кадилука крупан, Лозница и Зворник, „Sicilli mahfuz“, бр. 44, стр. 208; Миленко М. Вукићевић, *Карађорђе*, II, Београд 1912, стр. 138; Стојан Новаковић, *Васкрс државе српске*, Београд 1986, стр. 49; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, str. 113; Avdo Sućeska, *Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Sarajevo 1965, str. 8; Коста Протић, „Ратни догађаји из првог српског устанка под Карађорђем Петровићем, 1804-1813“, *Годишњица Николе Чупића*, XIII, Београд 1893, стр. 124.

³⁷⁵ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 159.

³⁷⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 105-113.

³⁷⁷ Ivan Vožić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972; У даљем тексту: I. Vožić, S. Ćirković, M. Ekmečić, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, .

³⁷⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 113-121.

³⁷⁹ Constantine Ap. Vacalopoulos, *La Macedoine vue an debut du XIX siecle par les consuls Europeens de Thessalonique*, Thessalonique 1980, str. 65;

³⁸⁰ Ђоко Д. Пејовић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Београд 1981, стр. 143.

³⁸¹ Васе Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, Београд 1939.

³⁸² Славко Гавриловић, *Грађа бечких архива о Првом српском устанку, I (1804-1810)*, Београд 1985, стр. 13.

³⁸³ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 123-125.

народ заузима знатно шири простор од Смедеревског санцака, језгра националне револуције.³⁸⁴ Ипак, и поред тога, напомиње да појам „Србија“ још није био смештен у реалан географски простор и да свест о српској нацији није била развијена код целог српског народа.³⁸⁵ Мисију јачања националне свести у Срба на њиховом етничком простору повели су интелектуалци у наредним деценијама, углавном они са простора северно од Саве и Дунава.

Као још важнију победу од наведених Екмечић у *Дугом кретању између клања и орања* наводи друштвену и идеолошку трансформацију устанка из хајдучко-сељачке побуне у буржоаску револуцију након заузимања градова и стварања нових револуционарних управа. Управо то је, према његовом схватању, „сељачку хајдучију са циљевима локалне аутономије“ преобразило у револуцију ка вишим националним циљевима суверене државности“.³⁸⁶

Пишући о значају Карађорђевој јаке личности, Екмечић у *Стварању Југославије* истиче да је он био „откриће историје, човек који је разумео њене захтеве и од почетка се наметнуо као непорециви вођа“.³⁸⁷ Користећи недовршене мемоаре Нићифора Нинковића,³⁸⁸ исказује да су сви Карађорђеви савременици били једнодушни у оцени да се радило о великом јунаку, правдољубивом човеку изузетне телесне снаге, али и преке нарави.³⁸⁹ „За стварање државе од сељачког теста састављене – он је био личност коју је изабрала историја. За уједињење нације – у почетку је стајао на томе путу више као препрека него помоћ, а касније ће неопходни заборав од њега направити симбол једног народа“.³⁹⁰

Годину 1806. Екмечић сматра преломном у историји Српске револуције. Анализирајући његово писање, дошли смо до поруке да је она донела толико дубоке промене да се све оно што се потође збило не би смело олако упоређивати са ониме што је та година донела. Њен значај Екмечић одређује праћењем три узајамно условљена факта:

- метаморфозе коначних циљева устаника од локалне аутономије ка самосталној националној држави;
- велике војне победе против регуларне османске војске, које су условиле да српско питање на Балкану добије међународни карактер;

³⁸⁴ Исто, стр. 125-126.

³⁸⁵ Исто, стр. 125, 126.

³⁸⁶ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 160; М. Екмечић, „О Светским оквирима Српске револуције 1804-1815.“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 28.

³⁸⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 127.

³⁸⁸ Нићифор Нинковић, „Жизноописаније моје“, у: Радослав Перовић, *Грађа за историју првог српског устанка*, Београд 1954, стр. 124.

³⁸⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 127.

³⁹⁰ Исто, стр. 128.

- несагласје великих сила према ставовима и циљевима српских устаника, што је искористила Француска да изолује Српску револуцију.

О томе је на бази обимних истраживања, коришћење необјављених историјских извора и релевантне историографске литературе детаљније говорио у чланку „Дозревање идеје о српској националној држави 1806.“, који је објављен у *Огледима из историје* 2002. године.³⁹¹

Најдугорочније последице не само по српски фактор на Балкану, већ и по целокупан јужнословенски свет, Екмечић препознаје у живој делатности француске и аустријске дипломатије против уједињења Србије и Босне. Његова истраживања показују да су обе велике силе пре свега играле на карту религиозне нетолеранције, односно одвајања православних хришћана, римокатолика и мухамеданаца и подстицање њихових међусобних сукоба и омраза. „То ће постати кичма око које ће се ломити и сломити конструктивни историјски односи Срба и Хрвата“, поручује Екмечић.³⁹²

Он у *Дугом кретању између клања и орања* сматра да је Србија од краја 1806. године фактички била независна земља. Срби су, према његовим схватањима, постали суверена нација самим тим што су прекинули везе са османским султаном и прогласили независност 19. марта 1807. године.³⁹³ Међутим, формално међународно признање није било обезбеђено. У том контексту Екмечић је опширно приказивао однос великих сила према Српској револуцији, пре свега Хабзбуршке монархије, Француске и Русије. Позивајући се на дела Нормана Саула,³⁹⁴ Михаила Гавриловића,³⁹⁵ Стојана Новаковића,³⁹⁶ Роџера Пакстона³⁹⁷ и других научника, Екмечић каже да су Француска и Хабзбуршка монархија увек биле подозриве према српском устаничком покрету, а Русија благонаклона, наравно, из својих разлога и интереса.

Простор на коме су Срби подигли своју револуцију Екмечић представља као неуралгичну тачку на којој су се укрштали стратешки интереси великих сила. Ниједна од њих се није посебно бојала српског покрета као таквог, већ да он не постане поуздани савезник једној од њих. Пошто су Срби, као и Руси, православни хришћани, Французи и Аустријанци су у њима видели потенцијалну руску експозитуру у југоисточној Европи, преко које би Русија дошла до топлог мора. Русија је, пак, имала планове о стварању словенско-грчке православне федерације на Балкану под својим протекторатом, али је због њеног тренутног савезништва са Османском империјом (до почетка новог руско-

³⁹¹ М. Екмечић, „Дозревање идеје о српској националној држави 1806.“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 31-51.

³⁹² Исто, стр. 51.

³⁹³ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 169.

³⁹⁴ Norman E. Saul, *Russia and the Mediterranean, 1797-1807*, Chicago 1970, str. 213.

³⁹⁵ Михаило Гавриловић, „Спољашња политика Србије“, *Из нове српске историје*, Београд 1926, стр. 60.

³⁹⁶ Стојан Новаковић, *Васкрс државе српске*, Београд 1954, стр. 159.

³⁹⁷ Roger V. Paxton, „Russian Foreign Policy and the First Serbian Uprising: Alliances Apprehensions and Autonomy, 1804-1807“, у: *The First Serbian Uprising 1804-1813*, New York 1982, str. 62.

турског рата новембра 1806. године) задржавала ширење српског устанка изван граница Смедеревског санцака.³⁹⁸ У одређеним фазама је и предлагала другим силама деобу интересних сфера на овом простору (њој Бока Которска, а Хабзбуршкој монархији Београд и Србија). У *Стварању Југославије* Екмечић је истакао да ће остати „увек правило за будућност, да руска дипломатија не помаже оне снаге, ни оне клице у српском покрету, које теже великим интеграцијама за стварање самосталне државе. Њен је идеал исфрагментирани Балкан“.³⁹⁹ Осамнаест година касније, у *Дугом кретању између клања и орања* наводи две Наполеонове реченице, које су се, по његовом писању, показале као „мртвачки ковчег за српску будућност“. Прва каже да ако би само „један палац земљишта на десној обали Дунава био под руском контролом“ – то би било равно општем расулу Османског царства; друга – да је Аустрија „географски непријатељ Србије“. Из те две дефиниције Екмечић извлачи далекосежне поуке, називајући их „огасоlo Napoleonico“, историјским проклетством над будућношћу српског народа, којем је утиснут белег на чело вечног руског савезника.⁴⁰⁰ Из ових исказа може се закључити да је Екмечић своја размишљања градио на становишту да је српски положај „између чекића и наковња“ био и остао - нека врста његовог усуда. Ипак, треба напоменути да је свој став према руском фактору донекле ублажио у свом раду „Дозревање идеје о српској националној држави 1806.“, који је објављен у оквиру „Огледа из историје“. У том чланку пише да су у балканском геополитичком галиматијасу од свих великих сила „најмањи грешници били руски цар и његови људи“, који су настојали да избегну рат са Османским царством и Србе саветовали да не захтевају радикални прекид са султаном и да у сновима о свом царству не оду далеко“.⁴⁰¹

Примирје у Слобозију, склопљено између Руса и Турака (од 24. августа 1807. до 3. априла 1808. године), било је, према Екмечићевом тумачењу, први међународни уговор у коме су српски устаници посредно добили неку врсту међународног признања. Преноси да су се после његовог истека Руси обавезали да ће се заузети за српске интереси и да их убудуће неће заобилазити.⁴⁰²

Цитирајући радове Вука Стефановића Караџића,⁴⁰³ Миленка М. Вукићевића,⁴⁰⁴ Стојана Новаковића⁴⁰⁵ и других, Екмечић је у *Стварању Југославије* писао о раду Правитељствујушчег совјета сербског, односно некој врсти устаничке владе. Подробно је

³⁹⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 129-130.

³⁹⁹ *Исто*, стр. 130

⁴⁰⁰ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 164.

⁴⁰¹ М. Екмечић, „Дозревање идеје о српској националној држави 1806.“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 43.

⁴⁰² М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 135, 142-143.

⁴⁰³ Вук Караџић, „Правитељствујушчиј совјет сербскиј за време Кара-Ђорђијева, или отимање ондашњијех великаша око власти“, у: *Први и други српски устанак*, Београд 1960, стр. 136.

⁴⁰⁴ Миленко М. Вукићевић, „Последних пет година живота и рада Доситеја Обрадовића“, *Споменица Доситеја Обрадовића*, Београд 1911.

⁴⁰⁵ Стојан Новаковић, „Константин Константиновић Родофиникин“, у: *Из српске историје*, Београд 1966.

говорио о Младену Миловановићу, првом председнику Совјета, ученом Ивану Југовићу (Јовану Савићу, како се стварно звао), онивачу Велике школе, и посебно ономе који га је заменио, Доситеју Обрадовићу, првом српском министру просвете.⁴⁰⁶ Говорећи о Родофиникину, оцењује да се радило о паметном и умешном човеку, посебно вештом у сукобима и интригама: Срби га нису нешто нарочито волели ни ценили, као ни он њих. „Поред све помоћи, суштина његове улоге у Српској револуцији јесте: дозволити да се Срби одметну од Руса и пођу својим путем“.⁴⁰⁷

Пишући о обнављању ратних дејстава током марта 1809. године, Екмечић каже да је план устаничких вођа да се „удара на све стране“ (Јаков Ненадовић и Сима Катић на Босну, Милоје Петровић на Ниш, Хајдук-Вељко Петровић на Белоградчик, и Кладово, Миленко Стојковић на Херцеговину, а Карађорђе на Сјеницу) више био плод сагласности да се избегну међусобне свађе него неке нарочите војне тактике, па је због тога једино Карађорђе имао успеха у свом походу.⁴⁰⁸ Крајем те и почетком наредне године Карађорђе је био принуђен да потражи помоћ од Аустрије и Француске, па је зато у Беч послао Ивана Југовића, а у Париз Радета Вучинића (или Вученића), пречанског Србина из Карловца, за кога Екмечић каже да не треба искључити могућност да је био члан тамошње масонске ложе.⁴⁰⁹

У све три поменуте синтезе Екмечић се бавио уређењем политичке власти у устаничкој Србији, законодавним и уставним питањима, као и новом Карађорђевоом статусу – наследном владару Србије без уобичајене монархијске титуле („Верховни Народа Србскога Вожд“). У сличном тону говорио је и о општим приликама везаним за слом Првог српског устанка, избијање Другог, стање у реокупираној Србији између та два догађаја, стварање тајне организације „Филики Хетерија“ (грч. *Φιλική Εταιρεία*; срп. *Друштво пријатеља*), успон Милоша Обреновића.

Благодарећи својим свеобухватним истраживањима, открива да „Филики Хетерија“ није била организација за вођење народних револуција на Балкану, него тајни инструмент преко којег је руска званична политика вршила контролу над покретима балканских хришћана. Тим податком објашњава зашто руска дипломатија у Букурешту 1812. године није подржала српске захтеве за потпуном самосталношћу, већ је издејствовала врло ограничену контролисану аутономију. „Све су касније тајне организације на овом простору имале овај неказани смисао“, поручује Екмечић на страницама рада „О Светским оквирима Српске револуције 1804-1815.“⁴¹⁰

⁴⁰⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 143.

⁴⁰⁷ *Исто*, стр. 146.

⁴⁰⁸ *Исто*, стр. 147-149.

⁴⁰⁹ *Исто*, стр. 147-149.

⁴¹⁰ М. Екмечић, „О Светским оквирима Српске револуције 1804-1815.“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 15.

Оно што Екмечић у *Дугом кретању између клања и орања* износи као прави еклузивитет јесу подаци о убиству Карађорђа. Позивајући се на радове француског историчара Едуара Дриа, совјетског историчара Г. Л. Арша и румунског историчара Нестора Камариана, он тврди да иза убиства вожда Првог српског устанка заправо стоји функционер Хетерије и капетан Националне гарде Јонских острва Николаос Галатис.⁴¹¹ Он децидирано тврди да иза Карађорђевог убиства трагови воде у Лондон и Беч. По њему су Милош Обреновић и Вујица Вулићевић били само „мали прљави извршиоци“, а прави налагодавци велике силе које перфонисикују поменуте престонице.⁴¹²

Четири основне историјске последице Српске револуције 1804-1815. према његовом писању у „Дугом кретању између клања и орања“ биле су:

- 1.) Створено је језгро државе националног суверенитета, које је стално генерисало политику која се није слагала са аутократским тенденцијама владара;
- 2.) Подрезан је корен исламском државном феудализму, сељаци су постали власници својих баштина и цела нација израсла у заједницу малих слободних сељака;
- 3.) Зауостављен је процес исламизације;
- 4.) Отварање епохе сукоба интереса малих и великих народа у југоисточној Европи.⁴¹³

Сличан закључак изнео је и у *Историји Југославије*, с тим да је у тој синтези истакао још једну тачку – Српска револуција је на Балкану „отворила мотив сукоба великих сила и ослободилачког покрета малог народа“.⁴¹⁴

У раду „О светским оквирима Српске револуције 1804-1815.“ оцењује да је побуна српске раје у датом периоду дала и битан и велики допринос светском добу револуција тога времена по томе што је разорила исламски тип феудализма и створила корене државе слободних грађана у оквиру националног суверенитета.⁴¹⁵

Према исказима у *Дугом кретању између клања и орања*, Српска револуција била је „дестилат“ националне историје, без чијег разумевања је немогуће схватити касније процесе и догађаје у било којој друштвеној области. Екмечић сматра да је без разумевања свих детаља и појединости „најзначајнијег догађаја у целој српској историји“ немогуће пратити „грађање“ из тог корена у „широке крошње наредних деценија и векова“.⁴¹⁶ У *Огледима из историје* природи и резултатима Српске револуције даје значај других

⁴¹¹ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 192-193.

⁴¹² *Исто*, стр. 193.

⁴¹³ *Исто*, стр. 193-195.

⁴¹⁴ I. Вожић, S. Ћирковић, М. Екмечић, V. Дедијер, *Историја Југославије...*, стр. 220.

⁴¹⁵ М. Екмечић, „О Светским оквирима Српске револуције 1804-1815.“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 12.

⁴¹⁶ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 195.

сличних револуција у свету (Америчка, Француска, Грчка), које су створиле основ будућег друштва предузимљивости и демократије.⁴¹⁷

Екмечић у *Стварању Југославије* сматра да се окончањем Другог српског устанка и давањем унутрашње самоуправе Србији ништа није битније изменило (барем у почетку), али да је то био почетак изградње не само једне нове балканске државе, него и потпуно новог друштва које је по свом унутрашњем уређењу било претходница социјалног развоја свих осталих балканских земаља.⁴¹⁸ Он каже да се ослобођењем шумадијских и поморавских сељака од старих окова османског феудализма створио модел социјалног прогреса за целу југоисточну Европу. Иако су неки писци, попут Јована Рајића, и раније ту област називали Србијом, у народу се дуго држао традиционални назив Шумадија или Морава, а Екмечић тврди да се то национално име најпре одомаћило код учених Срба изван тих простора.⁴¹⁹ Укидањем феудализма, изградњом државних институција, добијањем права наследног кнеза-владара, досељавањем становништва из других околних области и доношењем модерног устава, Србија је постала главна етничка област српског народа, а „у исто време и најзначајнија средишња тачка свих Јужних Словена“.⁴²⁰ Сличне наводе потврђује и у *Историји Југославије* и у *Дугом кретању између клања и орања*.

Пишући о демографском развоју Србије и српског народа у првој половини 19. века у *Дугом кретању између клања и орања* оперисао је са подацима разних европских научника (Ј. Г. Вилкинсон, Ами Буе, Карл Чениг), који су говорили да Срба (све три вере) има између пет и пет и по милиона, што је значило да су Срби најбројнији балкански народ. Наводи да је половином 19. века (1850.) у Србији било око 929.000 становника, а 1874. године 1.353.890, што говори о великом српском наталитету у то доба.⁴²¹ Апропо Црне Горе, Екмечић у истој књизи истиче да су подаци крајње непоздани и да се крећу између 130.000 (1862.) и 160.000. становника (1878. године). Православни Срби су у Босни и Херцеговини чинили релативну већину (43-44%), у односу на муслимане (38-39%) и римокатолике (око 18%). Средином 19. века Срби у Војводини (што услед досељавања Немаца, Румуна и Мађара, што због асимилације) падају на 23-24% становника, док их је за један проценат било више у Хрватској са Славонијом. У Далмацији је живело око 17% Срба, док су подаци за Косово и Метохију толико непоздани, да Екмечић каже да их је немогуће тачно навести. Свеједно, износи податке Јозефа Милера који је тврдио да је у Пећком санџаку било 30.000 хришћана и 23.000 муслимана, да су Срби били већина у Приштинском, а муслимани у Призренском санџаку.⁴²²

⁴¹⁷ Милорад Екмечић, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 29.

⁴¹⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 208.

⁴¹⁹ *Исто*, стр. 209.

⁴²⁰ *Исто*, стр. 209.

⁴²¹ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 205.

⁴²² *Исто*, стр. 205-206.

Према његовом схватању, година 1830. чини размеђу две неједнаке епохе развоја државности у Србији: до те године требало је изборити признавање аутономије за српску државу и међународну гаранцију за титулу наследног кнеза у њој; након ње локални људи преузели су све функције и улоге коју су раније обављали муслимански феудалци, па су већ ту, повећану унутрашњу самоуправу, доживљавали као праву независност.⁴²³ Централна личност обе епохе био је кнез Милош Обреновић, који, како Екмечић вели, „знаде како да поступа с Турцима“.⁴²⁴ Вук Стефановић Караџић називао га је „правим тиранином и највећим безакоником“, кога одликује пет „главних својства његових: спрдња, самољубље, презреније свију других људи, самовољно владање и управљање земљом и народом, непостојанство и лаж, неуредан домаћи живот“, а Екмечић, пак, у *Стварању Југославије* пише да су странци и обавештенији савременици видели у њему оличење лепших страна свога времена и били склони да у његовом нехеројском, али мудро понашању, „открију зов историјске величине“.⁴²⁵ Његова памет и разумевање света и времена у којем живи показали су се више пута. Знао је тачно да одмери и процени потезе које ће повући. „Уопште је био редак Србин коме се није журило“.⁴²⁶ Све што је радио за интересе своје младе кнежевине, радио је уз сагласност османских централних власти, и у свим њеним великим ратовима и кризама недвосмислено се стављао на султанову страну, а од њега, мало по мало, узимао комадиће суверенитета. Његово највеће спољнополитичко искушење, по Екмечићу, било је избијање грчке револуције 1821. године. Иако су и Руси и Грци од њега очекивали да се стави на страну грчких устаника, он је мудро остао по страни („Срби су се уморили од рата за слободу, где Руси дају генерале, а они пешаке“, вели Екмечић), јер се „Царства и побију и помире, тешко слабијему који се у бој њин меша, пак после или од једне или од друге стране буде остављен!“⁴²⁷ Исто се поставио и приликом избијања револуције у румунским земљама, као и за време руско-турског рата 1828-1829. године. Његове далековиде одлуке омогућиле су Србији да без „гвожђа и крви“ мало по мало стиче своју самосталност, гради и учвршћује своје институције, преображава своје друштво по узору на модерне европске државе. Такве закључке Екмечић је износио и у другим поменутих делима која су третирали ову тематику.

Екмечић је писао и о противницима кнеза Милоша. Говорио је о Петру Молеру (и његовом плану да Србија постане федерација четири области у којима би управљале четири старешине), митрополиту Мелентију Никшићу, Павлу Цукићу, Сими Марковићу, као и о народним побунама против Милошеве самовласти (Ђакова буна, Чарапићева завера, Милетина буна, Катанска буна). По њему, ове побуне нису биле само израз голог

⁴²³ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 210.

⁴²⁴ *Исто*, стр. 210.

⁴²⁵ *Исто*, стр. 213.

⁴²⁶ *Исто*, стр. 210.

⁴²⁷ Екмечић је ове речи кнеза Милоша цитирао према раду Радоша Љушића „Димитрије Давидовић – секретар кнеза Милоша Обреновића“ (Р. Љушић, „Димитрије Давидовић – секретар кнеза Милоша Обреновића“, *Зборник Матице српске*, 32, Нови Сад 1985, стр. 62).

револта, него у идеје „једне боље и правичније државе“.⁴²⁸ Позивајући се на писмо Вука Стефановића Караџића кнезу Милошу од 12. априла 1832. године, наводи да се у њему најбоље види идеолошка основа захтева за демократизацијом државе. Према „оцу модерног српског језика“, темељ те нове, демократизоване државе, требало би да буде устав који ће сваком човеку осигурати живот, имање и част, „да свака свој посао... може радити по својој вољи... да се без правог узрока и без суда не може чиновник ни из службе истерати нити натраг у мањи чин повратити“.⁴²⁹ Ипак, у истом писму, он је говорио о признању наследних функција и спахилука. Према Екмечићевим речима, и сам Вук Караџић желео је да буде спахија. „Захтеви о спахилуцима су компромитовали Вука као демократу недоследног на делу и површног у идеји“, закључује Екмечић.⁴³⁰

Као једну од последица пораза Османског царства у рату против Русије, Француске и Велике Британије (које су се укључиле у сукоб на страну Грчке револуције), он наводи издавање султановог Хатишерифа 12. децембра 1830. године, којим је „за сва времена укинута турска управа у Србији“.⁴³¹ По његовим речима, савременици су то доживели као признање пуне независности, што су неретко тако и казивали. Ипак, то (још увек) није значило укидање феудализма. На то се морало чекати три године, до 7. новембра 1833. године, када је феудални однос у Србији правно престао да постоји.⁴³² Ипак, као што смо видели у Вуковом писму, и даље су постојале одређене тенденције појединих истакнутих српских првака ка феудализму (желели су да буду спахије уместо спахија). Њихове жеље су коначно „пале у воду“ тзв. Турским уставом из 1838. године, када је феудализам у Србији коначно забрањен.⁴³³ Три године пре поменутог „Турског устава“, у Крагујевцу је на Сретење донет Устав Књажевства Србије, један од најмодернијих и најлибералнијих правних аката дога доба. Њиме је у Србији извршена трипартитна подела власти, прокламована права и слободе човека (без обзира на веру и етничку припадност) и још једном потврђено укидање ропства и феудалних односа. Ипак, и поред тога што је донет од стране Велике народне скупштине и заклетвом потврђен од кнеза Милоша Обреновића, Сретењски устав је суспендован након свега 55 дана, захваљујући притиску Османског царства, Руске империје и Хабзбуршке монархије. Сретењски устав је својим прогресивним начелима постигао немогуће – накратко је ујединио велике феудалне силе које се готово ни око чега нису могле сагласити. Иако је на снази био мање од два месеца, симболички је показао да млада српска кнежевина жели да „прескочи векове“ и ухвати корак са најмодернијим правним државама тога доба.⁴³⁴

⁴²⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 218-219.

⁴²⁹ *Исто*, стр. 219.

⁴³⁰ *Исто*, стр. 221.

⁴³¹ *Исто*, стр. 221.

⁴³² *Исто*, стр. 222.

⁴³³ *Исто*, стр. 222-223.

⁴³⁴ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 204-216.

Као још једну од важних позитивних последица прве владавине кнеза Милоша Обреновића Екмечић у *Стварању Југославије* истиче васпостављање самосталности Српске православне цркве. Васељенски патријарх је конкордатом из септембра 1831. године дао Србији право аутономне цркве. Годину дана касније одобрио је да српски кнез и народ самостално бирају митрополита и епископе. То је означило крај владавине фанариота на простору обновљене Србије, којима је кнез Милош 1831. године пристао подмирити све неисплаћене приходе.⁴³⁵

И у *Историји Југославије* и у *Стварању Југославије* и у *Дугом кретању између клања и орања* Екмечић је подударно писао о односима кнеза Милоша са Русијом, утицајима Француске на равој српских инситутуција, доношењу и суспензији Сретењског устава, наметању „Турског устава“, одласку кнеза Милоша из Србије, трогодишњој влади младог кнеза Михаила, његовом склањању са кнежевског престола, доласку на власт Карађорђевог сина Александра, владању уставобранитељске олигархије, те доношењу Грађанског законика 1844. године од стране угледног српског правника Јована Хаџића. У *Стварању Југославије* подвукао је да је победа Русије, оличена у наметању „Турског устава“ и одласку Обреновића из Србије, уплашило онај круг људи око Дејвида Уркварта и Адама Чарториског у Лондону, па су од тог тренутка настојали да и нову, уставобранитељску власт у Србији усмере истим путем којим је у спољној политици ишао кнез Милош, што се завршило прихватањем „Начертанија“.⁴³⁶

У сва три дела која смо споменули Екмечић је говорио и о урбанизацији Србије, слању ђака у западне земље на школовање, постепеном мењању начина одевања, поздрављања, ословљавања, изградње кућа и саобраћајница, односа према хигијени и култури исхране, модернизације пореског и царинског система, значају оснивања Лицеја (1838-1863), претече српског високог образовања, као и о секуларизацији, односно одвајању световне од духовних власти.⁴³⁷ Изворна база његовог текста у *Стварању Југославије* била су дела Јована Цвијића,⁴³⁸ Јована Гавриловића,⁴³⁹ Џорџа Кастелана,⁴⁴⁰ Олге Срдановић-Бараћ,⁴⁴¹ Атанасија Николића,⁴⁴² Чедомиља Мијатовића,⁴⁴³ Ота Дубислава Пирха,⁴⁴⁴ Милице

⁴³⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 223.

⁴³⁶ *Исто*, стр. 233; Више о томе види у одељку „Начертаније“: програм српског или југословенског уједињења?. – Прим. Ј. А.

⁴³⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 233-246.

⁴³⁸ Јован Цвијић, *Шумадија*, Београд 1903.

⁴³⁹ Јован Гавриловић, *Речник географско статистичниј Србије*, Београд 1846, стр. 252, 253.

⁴⁴⁰ Georges Castellan, *La vie quotidienne en Serbie 1815-1839*, Paris 1967, str. 107.

⁴⁴¹ Олга Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција и пољопривреда од Кочине Крајине до краја прве владе кнеза Милоша (1788-1839)*, Београд 1980, стр. 149.

⁴⁴² Атанасије Николић, *Искусниј земљоделац Чича Срећко и његови совјети српским сељацима у домоводству, земљоделију, стоководству, пчеловодству и свилоденију, I Свезка*, Београд 1844.

⁴⁴³ Ч. Мијатовић, „Један конзулски извештај о Србији год. 1837. Прилог материјалу за историју нашег материјалног развитака“, Споменик, XVII, Београд 1892, стр. 34, 35.

⁴⁴⁴ Ото Дубислав пл. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829.*, Београд 1983, стр. 245.

Јовановић,⁴⁴⁵ Тихомира Ђорђевића,⁴⁴⁶ Вука Стефановића Караџића,⁴⁴⁷ Јована Милићевића,⁴⁴⁸ Ђока Слијепчевића⁴⁴⁹ и других. О томе је писао на сличан начин у *Историји Југославије*⁴⁵⁰ и *Дугом кретању између клања и орања*⁴⁵¹, с тим да у наведеним делима није користио научни апарат.

На основу свега казаног, можемо закључити да је Екмечић крајње студиозно, брижљиво и потковано писао о Српској револуцији и њеном историјском значају. Благодаревши снажном истраживачком пориву, вишедеценијском радном искуству, познавању релевантне историографске литературе и смислу за синтетичко повезивање факта и догађаја, успешно је и свеобухватно обрадио ову изузетно сложену проблематику. И не само то: нудио је нека нова, оригинална тумачења, проналазио нове чињенице, расветљавао уплив великих сила на најважније процесе у овом периоду. Његова смела теза о правим налагодавцима Карађорђевог убиства и дан-данас изазива контроверзе у научним круговима. Исти је случај и са његовом оценом о улози злбодних зидара у догађајима везаним за Српску револуцију. Његови закључци о историјским последицама Карађорђевог и Милошевог устанка отварају нове теме за размишљање, као и перспективу нових истраживачких хоризоната. Мирне душе се може констатовати да Екмечићева научна обрада процеса обнове модерне српске државности кроз више реномираних дела представља незаобилазно штиво за даље изучавање појединих аспеката ове комплексне и захтевне тематике.

⁴⁴⁵ Милица Јовановић, Народна ношња у Србији у XIX веку, Београд 1979, стр. 58, 59.

⁴⁴⁶ Др Тих. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од другог устанка до еснафске уредбе 1847.*, Београд 1925, стр. 34.

⁴⁴⁷ Вук Караџић, *Живот и обичаји народа српског*, Београд 1957, стр. 91.

⁴⁴⁸ Ј. М. Милићевић, „Прва група србијанских студената, државних питомаца школованих у иностранству (1839-1842)“, *Историјски часопис*, IX-X, Београд 1960, стр. 366.

⁴⁴⁹ Др Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, II, Минхен 1966, стр. 375.

⁴⁵⁰ I. Воџић, S. Ћirković, M. Екмеџић, V. Дедијер, *Istorija Jugoslavije...*, str. 222-226.

⁴⁵¹ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 204-228.

III/4 - О историјском развоју земаља Јужних Словена под хабзбуршком и османском влашћу у првој половини 19. века

Паралелно са изучавањем Српске револуције, њених историјских последица и развоја друштва у Србији у првој половини 19. века, Екмечић се у више синтеза и радова бавио истом темом у контексту прилика на просторима Хабзбуршке и Османске империје у којима су живели Јужни Словени. Под „јужнословенским земљама“ у оквиру ове две царевине он је подразумевао словеначке области, Истру, Хрватску и Славонију, Далмацију, јужну Угарску (односно будућу Српску Војводину), Босну и Херцеговину, Црну Гору, Стару Србију и Македонију. Опште карактеристике ових крајева у наведеном периоду Екмечић препознаје у верским диференцијацијама, различитим традицијама политичких организација, различитим друштвеним структурама и различитим историјским циљевима.

У првом тому *Стварања Југославије* Екмечић заступа мишљење да се појам „Хрватска“ и „хрватски народ“ у глави обичног човека тога доба везивао само за кајкавски део хрватских области, односно Банску (Цивилну) Хрватску. Хрвати су живели у четири различита дела хабзбуршке државе и међу њима у том моменту није било свести о припадности истом народу.⁴⁵² Оно што се називало Троједном краљевином односило се само на Хрватску и Славонију (Далмација је 1814. године ушла у састав државе Хабзбурга, али је остала посебно, издвојено управно подручје, исто као Истра и Војна граница).⁴⁵³ Ивршну власт имао је хрватски бан, постављен од бечког двора, службени језик био је латински, а хрватски сабор била је сталешка представничка организација, у коју су улазили само привилеговани чланови хрватског друштва (високи римокатолички свештеници, племићи и други чланови аристократије).⁴⁵⁴

Екмечић у истом делу каже да је битна карактеристика хрватског друштва тог периода постојање националног племства, што тада нема ниједан други јужнословенски народ. Процент његове заступљености у хрватском друштву није исти у Екмечићевим делима – у *Историји Југославије*⁴⁵⁵ Екмечић каже да племство сачињава око 4% популације,⁴⁵⁶ а у *Стварању Југославије* – 2,5%.⁴⁵⁷ Оно је углавном било ниско и шареноликог етничког порекла. Екмечић у *Историји Југославије* пише да се оно свим силама борило да преко сталешких тела очува своје старе привилегије, упркос реформским процесима који су започети још крајем 18. века у време цара Јосифа II.⁴⁵⁸ Поред племства, које је чинило

⁴⁵² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 246.

⁴⁵³ *Исто*, стр. 246.

⁴⁵⁴ *Исто*, стр. 247.

⁴⁵⁵ I. Војић, S. Ћирковић, М. Екмечић, V. Дедијер, *Историја Југославије...*, стр. 227.

⁴⁵⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 252.

⁴⁵⁷ *Исто*, стр. 252.

⁴⁵⁸ I. Војић, S. Ћирковић, М. Екмечић, V. Дедијер, *Историја Југославије...*, стр. 226-227.

неку врсту тадашње хрватске елите, највећи део Хрвата у том периоду били су кметови. Позивајући се на радове неколико хрватских историчара,⁴⁵⁹ Екмечић у *Стварању Југославије* наводи да је њихов положај био врло неповољан, много неповољнији него положај мађарских кметова према племићима. Хрватски кмет био је у обавези да свом племићу плаћа десети део целе годишње сетве, као и свега што би око куће и имања произвео, сакупио или уловио. Без сагласности свог господара није могао да се ожени, да узима дуг који му овај није одобрио, није имао право да носи оружје и није имао право да купује своје основне животне потрепштине ван властелинства у којем живи. „Тако је феудални посед једна затворена економска и социјална целина, која се може нарушити само побуном и бежањем“.⁴⁶⁰ Према Екмечићевом писању, сви остали слојеви хрватског друштва били су дубоко у сенци овог феудалног комплекса који сачињавају кметови и њихови господари племићи. Исти закључак извео је и у *Историји Југославије*.

Као најзначајнију институцију хрватског друштва он у својим радовима апострофира римокатоличку цркву. Њен утицај био је превасходно духовни и идеолошки. У *Огледима из историје* Екмечић каже да је римокатоличка црква у процесу формирања хрватске нације „створила руке, перо и хартију за писање те историје“.⁴⁶¹ Сличне закључке износио је и у првом тому *Стварања Југославије*: „Црква не даје идеологију хрватског националног покрета и њена улога у томе више личи на подметање папира на коме се та идеологија формулише. Судбина хрватског народа везана је за вршење ове улоге, па ће се њихова национална свест уздизати, а и долазити у кризу, упоредо са уздицањем и историјским посртањем ове цркве“.⁴⁶² У истом делу писао је да је највећа радост за тадашње хрватске породица била је кад се „син зареди и први пут држи младу мису“.⁴⁶³ Спомињао је и њено велико материјално богатство, које је чинило најимућнијом установом, која је могла да утиче на све сфере живота. Из свих тих разлога Екмечић је сматра главним духовним и политичким водством Хрвата.

Поред римокатоличке цркве, као главни фактор одгајања будуће хрватске интелигенције Екмечић наводи Загребачку класичну гимназију и Краљевску академију наука у Загребу. Званични језик у овим институцијама био је латински. Загребачка академија, претеча Свеучилишта у Загребу, била је подељена на три факултета – теолошки, филозофски и правни. Екмечић у *Стварању Југославије* тврди да је од 2.191

⁴⁵⁹ Ш. Поповић, „Проблеми и методе истраживања структуре сељачког и властелинског посједа у вријеме ликвидације феудалних односа“, *Радови института за хрватску повијест*, 12, Загреб 1979, стр. 30; Dr Josip Bösendorfer, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb 1950, str. 54; Dr Rudolf Horvat, *Najnovije doba hrvatske povijesti*, Zagreb 1906, str. 6; Milivoj Vežić, *Urbar hrvatsko-slavonski*, Zagreb 1892; Tade Smičiklas, *Povijest hrvatska II, Od godine 1526-1848*, Zagreb 1879, str. 393; Josip Predavec, *Selo i seljaci*, Zagreb 1934; Slavoljub Dubić, *Sociologija sela*, Split 1941; Dr Bogdan Stojšavljević, *Povijest sela. Hrvatska-Slavonija-Dalmacija, 1848-1918*, Zagreb 1973, str. 13; K. Klinggräf, *Predavanja za seljaka horvatsko-slavonskoga*, Zagreb 1842, str. 10-11, 46, 47; Juraj Čuk, *Krašička seljačka buna godine 1830*, Zagreb 1954, str. 48.

⁴⁶⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 253.

⁴⁶¹ М. Екмечић, *Огледи...*, стр. 111.

⁴⁶² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 264.

⁴⁶³ *Исто*, стр. 260-262.

свршеног студента те академије између 1791. и 1830. године образовано језгро касније хрватске интелигенције.⁴⁶⁴

У истом делу политички развој Хрватске после 1815. године Екмечић карактерише у складу са општим стањем у Дунавској монархији којој је припадала. Доба између 1815. и 1830. године било је „лабудова песма“ хрватског племства (и то „најлепша песма коју је оно произвело у својој дуговековној историји“, како каже М. Е.), а после 1830. године кормило националног вођства полако преузима млада хрватска интелигенција, која, ипак, пре револуционарних збивања 1848. године није сањала о тој улози.⁴⁶⁵

Поред Хрвата, у угарском делу Хабзбуршке монархије налазило се и подручје који су насељавали Срби. Екмечић каже да се до проглашења Српске Војводине 1848. године овај ареал називао се јужном Угарском и није имао никакав посебни управни значај, чак ни јединствено географско име. У етничком смислу овај простор био је шаренолик. Позивајући се на истраживање словеначког историчара Франа Звитера, Екмечић у *Стварању Југославије* тврди да су до насељавања великог броја Немаца и Румуна већину у јужној Угарској чинили Срби, који су средином 19. века спали на 23,82% становништва, за разлику од Војне границе где су чинили 32,43%, и Хрватске и Славоније где су чинили 25,64% становништва.⁴⁶⁶ Најзначајнијег чувара српског идентитета на том подручју Екмечић препознаје у православној цркви, која је била подељена у осам дијецеза. У њима је, према Екмечићевим подацима, 1846. године било 1.941 парохија, 1.706 цркава и 1.202 школе, које су и саме биле својеврсни „продужетак цркве“ са 1.299 учитеља и 57.000 ученика.⁴⁶⁷

Екмечић у *Дугом кретању између клања и орања* каже да су већину интелектуалаца у ослобођеној кнез-Милошевој Србији давали управо Срби из јужне Угарске. У истом делу наводи да је захваљујући том делу српског народа између 1820. и 1840. године штампано 31-32 књига годишње; да су они основали прве новине, прве часописе и прву националну Матицу.⁴⁶⁸ У првом тому *Стварања Југославије* пише да је Нови Сад (поред Баје, Суботице, Сомбора, Сремских Карловаца и Земуна) сматран најважнијом српском вароши, „највећим српским општестом на свијету“.⁴⁶⁹ Ту је стасавало српство грађанство и интелигенција који су све више преузимали бакљу националног вођства. Политичке борбе су, према Екмечићу, биле у сенци културе као њиховог основног средства. „Формирањем Матице српске 1826. и покретањем њеног ‘Летописа’ годину дана пре тога,

⁴⁶⁴ Исто, стр. 266-268.

⁴⁶⁵ Исто, стр. 270.

⁴⁶⁶ Fran Zwitter (са мањим прилозима Јарослава Шидака и Васе Богданова), *Nacionalni problemi v Habzburški monarhiji*, Ljubljana 1962, str. 217-219.

⁴⁶⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 253; Извор ових података Екмечићу је био „Universalis Schematismus Ecclesiasticus et Literarius Graeci non uniti ritus“, Budae 1846, str. 218.

⁴⁶⁸ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 234.

⁴⁶⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 277.

војвођански Срби су успели да још за извесно време у својим рукама задрже барјак српског националног покрета у хабсбуршкој држави“.⁴⁷⁰

Под јужнословенским земљама у аустријском делу Хабзбуршке монархије Екмечић подразумева Истру и Далмацију и пет словеначких области. Пишући о Истри у првом тому *Стварања Југославије*, истиче да се радило о етнички изузетно хетерогеној средини. Да би илустровао своју тврдњу, искористио је цитат аустријског државног службеника Чернига: „Тамо се сусрећу не само кроатизовани, него и посрбљени Словенци, словенизовани Хрвати и Власи, затим поиталијанчени Хрвати који су делимично заборавили и свој матерњи језик, похрваћени Италијани с којима је исти случај, а на крају и једна народна мешавина чија је ношња италијанска, обичаји словенски, а језик смеса српских и италијанских речи“.⁴⁷¹ У истом делу наводи да је око 80% становништва живело је на селу, док је остатак био концентрисан у урбанијим насељима као што су Пула, Копер, Пореч, Пазин, од којих се најбрже развијала Пула, захваљујући одлуци бечке владе из 1847. године да се ту изгради највећа аустријска лука.⁴⁷² И поред наглашене мултиетничности, Екмечић каже да је италијански је званични језик управе, културе и друштвеног живота, а да је католичко свештенство било једино социјално вођство словенских становника Истре. Истиче да се у Истри у првој половини 19. века осећао само италијански национални покрет, док су католички свештеници словенског порекла, предводници своје пастве, сматрани симболом превазиђености и застарелости.⁴⁷³

Пишући о Далмацији, која је део Дунавске монархије постала 1814. године, Екмечић каже да је она постала посебна круновина, чије становништво не само да није било интегрисано у хрватску или српску етничку заједницу, већ су у њему постојале бројне разлике и по друштвеном положају, религији и два главна наречја. У *Дугом кретању између клања и орања*, пак, тврди да је Далмација била покрајина у којој хрватска национална свест није постојала“ и да је до 1849. године изгледало да у тој области сем српског националног препорода други и не постоји.⁴⁷⁴

Судећи на основу Екмечићевог казивања, вера је и на том подручју била основни критеријум етничке идентификације. Свештенство је у Далмацији било „свето занимање, по његовим речима. У *Стварању Југославије* наводи да је на 51.000 православних Срба у Далмацији долазио 221 поп, што чини највиши проценат (4,33%) у односу на све остале српске епархије. Још је драстичнији случај у католичкој цркви, где на хиљаду римокатоличких верника долазило 13,7 свештеника, што чини највећи проценат у целој Европи.⁴⁷⁵

⁴⁷⁰ Исто, стр. 278.

⁴⁷¹ Исто, стр. 279.

⁴⁷² Исто, стр. 279-280.

⁴⁷³ Исто, стр. 280-281.

⁴⁷⁴ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 236.

⁴⁷⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 281-282.

Екмечић у истом делу, за разлику од каснијег писања у *Дугом кретању између клања и орања* каже да су до 1848. године национална имена Срба и Хрвата у Далмацији врло слабо развијена, а непосредно после 1815. године једва приметна. Сељаци су се службено називали Морлацима (неслужбено Власима), а становници приморских градова и острва Бодулима.⁴⁷⁶ Слично као у Истри, и у далматинским градовима је владао италијански дух. То је био језик културе, управе и друштвеног престижа. Цитирајући наводе књижевника Николе Томазеа,⁴⁷⁷ Екмечић каже да су „илирски говорили само слуге и сељаци“.⁴⁷⁸

Према Екмечићевим подацима, крајем 18. и почетком 19. века у Далмацији је живело 291.000 становника, рачунајући 35.000 становника Дубровника и околине. Слично као и у Истри, огромну већину становника чинили су сељаци, који су се налазили у колонатском типу аграрне зависности у односу на феудалце.⁴⁷⁹ У *Историји Југославије* пише да у првој половини 19. века трговачке везе између Далмације и Хрватске готово не постоје и да је према Босни и Херцеговини караван био једини облик трговачког транспорта.⁴⁸⁰ Према његовим запажањима у том делу, Далматинци су се у првој половини 19. века углавном бавили земљорадњом, сточарством и риболовом, и то врло примитивно. Судаћи према тексту *Стварања Југославије*, далматинско село било је заостало, царевало је сиромаштво, а по речима француског маршала Огиста Мармона које преноси Екмечић, четири до пет месеци годишње живело се само на трави и козјем млеку. Увођење културе кромпира у Далмацију од стране аустријских (после 1897) и француских власти (око 1806. године), донекле је ублажило периоде глади, мада је није искоренило.⁴⁸¹ Копнени путеви су били слабо развијени, поморски саобраћај нешто бољи, мада и он заостао у односу на развијеније делове Медитерана. У том „мртвилу“, како каже Екмечић у истом делу, разлика између становника руралних и урбаних насеља била је готово окамењена, све до буђења националних покрета.⁴⁸² По његовим запажањима, мало је било разлике између тог света и онога на „турској страни“.⁴⁸³

Говорећи о историјском развоју Словенаца током прве половине 19. века, Екмечић у *Историји Југославије* каже да је то „углавном сељачки народ без буржоазије и својих градова“.⁴⁸⁴ Тврди да њихово национално осећање није било развијено и да су се у том периоду дешавали „чудни демографски процеси“, под којима је подразумевао такмичење између словеначког природног прираштаја и процеса германизације, која се одвијала

⁴⁷⁶ Исто, стр. 284.

⁴⁷⁷ Ivan Katušić, *Vječno progonstvo Nikole Tommasea*, Zagreb 1975, str. 31.

⁴⁷⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 284.

⁴⁷⁹ I. Војић, S. Ћирковић, М. Екмечић, V. Дедијер, *Istorija Jugoslavije...*, str. 228.

⁴⁸⁰ Исто, стр. 228.

⁴⁸¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 285-286.

⁴⁸² Исто, стр. 286-287.

⁴⁸³ Исто, стр. 287-288.

⁴⁸⁴ I. Војић, S. Ћирковић, М. Екмечић, V. Дедијер, *Istorija Jugoslavije...*, str. 229.

највише у градовима.⁴⁸⁵ С тим у вези, касније је у *Стварању Југославије* истакао да „инфраструктурни темељ словеначког националног развоја није историјско дело само тога народа“.⁴⁸⁶ Према Екмечићевим наводима, оквир националног развоја Словенаца налазио се у супростављању утапања аустријских Немаца у јединствену немачку нацију, што би значило крај Хабзбуршке монархије. Зато је званична бечка културна политика форсирала локалне националне покрете, надајући се да ће на бази заједничке католичке баштине „од Баварске и Тирола до Далмације“ полако изградити аустријску националну свест. Њен план је, по речима Екмечића, било стварање „хабзбуршке породице нација“ као савеза шест до седам делова различитих етноса. Таква политика је напуштена тек после револуционарних збивања 1848. године. Подлогу за овакве научне ставове Екмечић је градио на радовима Емануела Турчинског,⁴⁸⁷ Јосипа Мала,⁴⁸⁸ Џона Т. Вотермана,⁴⁸⁹ Фридриха Хера⁴⁹⁰ и Артура Хаса.⁴⁹¹

Позивајући се на писање Антона Мелика,⁴⁹² Екмечић казује да је Крањска била једина област Хабзбуршке монархије у којој су Словенци живели хомогено. Цитирани подаци из његовог дела говоре да су 1846. године у Корушкој Словенци чинили мањину од око 30%, а у Штајерској око 36% становништва. Процент повећања броја Словенаца у овом периоду забележен је једино у Трсту и приморским крајевима. На подручју словеначких крајева будуће југословенске државе 1780. године живело је нешто више од 890.000 људи, да би до 1846. године њихов број порастао на 1.077.000.⁴⁹³

Екмечић у *Историји Југославије* тврди да су племићи и становници градова говорили немачким језиком, језиком државне управе, културе и уметности.⁴⁹⁴ На истом трагу у *Стварању Југославије* пише да се словеначка интелигенција формирала у школама које су крајем 18. и почетком 19. века биле у немачком духу – њихов званични језик био је немачки. Преноси да је тек 1814. године Беч дозволио да се у словеначким руралним крајевима у прва три разреда основне школе уведе народни језик. Према Екмечићевим речима, будући словеначки интелектуалци високо образовање су углавном стицали на универзитетима у Бечу и Грацу.⁴⁹⁵

⁴⁸⁵ Исто, стр. 229-230.

⁴⁸⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 278.

⁴⁸⁷ Emanuel Turczynski, *Konfession und Nation, Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*, Düsseldorf 1976, str. 194-195.

⁴⁸⁸ Dr Josip Mal, *Zgodovina slovenskega naroda. Najnovejše doba*, Celje 1928, str. 236.

⁴⁸⁹ John T. Waterman, *A History of the German Language with Special Reference to the Cultural and Social Forces that Sharped the Standard Literary Language*, Seattle 1966, str. 133, 134.

⁴⁹⁰ Friedrich Heer, *Der Kampf um die österreichische Identität*, Wien 1981, str. 39.

⁴⁹¹ Arthur G. Haas, *Metternich. Reorganization and Nationality 1813-1818. A Story of Foresight and Frustration in the Rebuilding of the Austrian Empire*, Wiesbaden 1963, str. 40, 91.

⁴⁹² Anton Melik, *Slovenija. Geografski opis*, I, Ljubljana 1935, str. 651.

⁴⁹³ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 289.

⁴⁹⁴ I. Vožić, S. Ćirković, M. Ekmečić, V. Dediđer, *Istorija Jugoslavije...*, str. 229-230.

⁴⁹⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 297-299.

Његови наводи у истом делу поручују да су Словенци, и поред наведених неповољних околности, били у великој предности у односу на друге јужнословенске народе јер ниједан други етнички назив који се за њих употребљавао није могао имати двоструко тумачење и увек се односио само на њих. Екмечић мисли да је најзаслужнији за коначно успостављање словеначког националног имена био Јернеј Копитар; иако је у својој граматичкој 1808. године говорио о општесловенском језику, он је у једном писму годину дана касније томе дао ужи, словеначки оквир.⁴⁹⁶ Тако је словеначки национални покрет пошао од основе да је нација заједница језика, а не вере (*credo* Екмечићевог схватања суштине појма нације). „Управо је словеначки национални покрет модел ширег европског који се од верског идентитета преко културне борбе претвара у политички програм, а иза тога у велико стремљење које ће исповедати да се применом насиља ствара своја самостална држава“.⁴⁹⁷ Својеврсне „барјактаре“ словеначког националног препорода Екмечић препознаје у „песничким занесењацима“ као што су Мате Чоп, Франце Прешерн, Андреј Смоле и Станко Враз, који су на историјску позорницу ступили тридесетих година 19. века и кроз књижевност почели будити успавани словеначки дух.⁴⁹⁸

Пишући у *Историји Југославије* о општем стању Османске империје на Балкану, Екмечић истиче да су Српска револуција и Грчки рат за независност, изградивши нова друштва на основама слободног капиталистичког предузетништва, додатно продубили његову кризу. Процес читлукења и полуанархије добио је још већи замаха. Било какви покушаји модернизације наилазили су на отпоре што спахија, јањичара и улеме, што обичних припадника муслиманске раје, који су у томе видели одступање од шеријата и вековних овештаних навика.⁴⁹⁹ Мерило турског друштвеног развоја он препознаје у броју књига које ће се објавити од зачетка модерне турске штампе (1835. године) за пола наредног столећа. У *Стварању Југославије* каже да је у овом периоду објављено је три хиљаде књига од који је 13,45% било о религији, 12,27 поезије, 12,27 о језику, а о природним наукама занемарљиво мало.⁵⁰⁰ У истом делу тврди да су муслимани у Османском царству падали у свим видовима историјског развоја, а нетурски народи се развијали у културном и друштвеном погледу (посебно Јермени и Грци), напомињући да се процењује да је тада у европском делу Османског царства живело око 12 милиона људи, од којих је на муслимане отпадала само једна трећина.⁵⁰¹

Говорећи о процесу растакања старих феудалних односа у Османском царству, Екмечић каже да је „време да се доведе у сумњу да је у том процесу победио капиталистички начин производње“. Он сматра да треба понудити научну теорију по којој

⁴⁹⁶ Исто, стр. 300-301.

⁴⁹⁷ Исто, стр. 302.

⁴⁹⁸ Исто, стр. 302-303.

⁴⁹⁹ I. Božić, S. Ćirković, M. Ekmečić, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, str. 229-230.

⁵⁰⁰ Наведене проценте Екмечић је „извукао“ из дела Стенфорда Шоа и Езела Курала Шоа (Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, London 1977, str. 10).

⁵⁰¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 305.

исход процеса укидања спахија (1833-1851) у европском делу Османске империје није био социјални прогрес, него социјална дегенерација.⁵⁰² У новом систему, у којима је вакуф, исламска верска институција, постао главни облик новог земљишног власништва, Екмечић сматра да су кметови постали још оптерећенији него раније: поред главног пореза властелину (трећине), кмет је држави плаћао десетину, уз сијасет других мањих и већих пореза. У *Стварању Југославије* износи податак да је сељаку од годишњег прихода остајало само 36% вредности, што је био највиши степен социјалне експлоатације сељака у целој Европи.⁵⁰³

Имућнији и виђенији муслимани могли су, по шеријатском праву, имати више жена. Неки су правили праве хареме. Екмечић у више дела наводи парадигматичан пример Хусеин-капетана Градашчевића, најимућнијег и најутицајнијег човека Босне свога времена, који је након изгубљеног војног сукоба са султановом војском око задржавања старих феудалних повластица и исламских постулата у друштву, прешао у Славонију са 12 жена, 135 слугу и 66 мушке чељади.⁵⁰⁴ У раду „Значај британских података о египатским везама са албанском и босанском побуном 1830-1832.“ пише да је услед нестабилног стања у Османском царству држава била претворена у једну конфедерацију осамостаљених беглербеглука, у којима су локални господари држали своје војске и „сјајне дворове на којима би и султан позавидео“.⁵⁰⁵

Апропо побуне Хусеин-капетана Градашчевића, Екмечић у *Дугом кретању између клања и орања* наводи да је она била мотивисана попустљивим односа султана Махмуда II и његовим планираним реформама у циљу европеизације заосталог друштва. Као круну његовог реформског курса Екмечић апострофира доношење Хатишерифа од Гилхане 1839. године, којим је формално дошло до изједначавања османских поданика у правима грађанства и власништва. Иако Екмечић пише да је то у пракси најчешће било само „мртво слово на папиру“, он истиче да је овај правни акт био велика тековина, јер су од тада захтеви за побољшањем положаја хришћана били легитимно право, а не побуна.⁵⁰⁶

О развоју градова, саобраћаја, трговине и занатства на простору Босне и Херцеговине, Црне Горе, Старе Србије и Македоније у првој половини Екмечић је најисцрпније писао у *Стварању Југославије*. Градове описује као неупоредиво примитивније у односу на развијену Европу, парадигматично наводећи да у њима није било књижара. Поменувши пример француског географа и етнолога Гастона Гавијеа, каже да су вароши балканског дела Османског царства стране путописце подсећале на средњи век. На основу његовог писања да се закључити и да је друмски саобраћај био на сличном

⁵⁰² Исто, стр. 308-309.

⁵⁰³ Исто, стр. 310.

⁵⁰⁴ I. Božić, S. Ćirković, M. Ekmečić, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, str. 230-231; M. Ekmečić, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 225; M. Ekmečić, *Стварање Југославије...*, стр. 311.

⁵⁰⁵ M. Ekmečić, „Значај британских података о египатским везама са албанском и босанском побуном 1830-1832.“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 2002, стр. 16.

⁵⁰⁶ M. Ekmečić, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 225-228.

нивоу. Екмечић каже да је путовање од „хрватске границе до Сарајева трајало седам дана, уколико се обавља воловском запрегом“ или пола од тог времена, уколико је путник имао коња.⁵⁰⁷ Пише да је исто било и са банкама – у првој половини 19. века није их ни било; главни зајмодавци били су хришћански и јеврејски трговци, а њихова камата кретала се од 8 до 18 %.⁵⁰⁸ А какав је био начин производње и обраде метала на тим просторима најбоље сведочи цитат који Екмечић наводи из књиге Винка Микољија⁵⁰⁹ у којој пише да су француски научници 1840. године процењивали да је начин производње и обраде гвожђа „сведочанство рађања те вештине у раној људској историји“.⁵¹⁰ Екмечић каже да су еснафи који су се бавили овом привредном граном били укинута у Босни и Херцеговини 1851. године (због присуства бивших јањичара у њима), али су се после брзо обновили. Они су, по речима Екмечића, чували феудални менталитет друштва и стајали на путу модернизације производње и пословања.⁵¹¹

Што се Босне и Херцеговине у наведеном периоду, он је на становишту да је основно обележје њеног историјског развоја између у њеном одвајању од Србије. Такав став изнео је на предавању на семинару за наставнике средњих школа Друштва историчара Србије у Београду 1996. године, које је касније објављено у зборнику радова „Дијалог прошлости и садашњости“. Ту је такође истакао да је, ипак, цела историја Босне и Херцеговине била „тесно везана за развој у матици српског народа“. „Две области су постале браћа близанци које је живот натерао да иду својим путевима, али истом циљу. Ономогућен 1878, он ће се остварити 1918.“⁵¹²

Екмечић у *Стварању Југославије* пише да је православна црква у Босни и Херцеговини била у рукама фанариота, који су „владичанска места плаћали новцем“. Каже да су са собом су „водили свиту од двадесетак људи, као и преводиоце за споразумевање са локалном паством“. Обични свештеници у свих 48 парохија, колико их је, према Екмечићу, било у Босни и Херцеговини у овом раздобљу, мало су се разликовали од обичних верника, и по начину живота и по образовању, чак и по одевању. Тврди да Свето писмо готово да нису ни познавали, а упражњавање вере сводили су на практиковање старих обичаја, разликовање мрсних и посних дана и познавање календара.⁵¹³ За разлику од њих, према Екмечићевим речима у *Историји Југославије*, римокатолици у Босни и Херцеговини имали су најобразованије свештенике, искључиво из реда фрањеваца, чија су упоришта били самостани у Крешеву, Фојници и Гучјем Долу. Каже да су имали одређене привилегије од стране османских власти, били имућнији део хришћани и јахали на коњима као аге. У првој половини 19. века било их је око 250.

⁵⁰⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 314.

⁵⁰⁸ *Исто*, стр. 314.

⁵⁰⁹ Dr. Vinko Miholji, *Povijest željeza i željeznog obrta u Bosni*, Zenica 1969, str. 102.

⁵¹⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 315.

⁵¹¹ *Исто*, стр. 315.

⁵¹² М. Екмечић, „Босна и Херцеговина 1802-1878.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 172.

⁵¹³ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 318-319.

Имали су финансијску подршку аустријског двора од 800 форинти годишње, али Екмечић напомиње да то није значило да су они заступали политичке интересе Хабзбурга, већ да су тада били народно свештенство.⁵¹⁴ Зато је, према његовом писању у *Стварању Југославије*, фрањевце јако узбунило то што је римски папа током 1832. године за босанског бискупа поставио младог Рафу Баришића, повредивши њихово право да сами предложе свог надређеног. Сматрали су да је Баришић био аустријски човек, а не њихов. Екмечићева истраживања су показала да је подозрење фрањеваца према Баришићу било оправдано - његов задатак био је да од римокатоличке цркве одстрани присталице југословенског уједињења. „Био је прва лапта каснијег католичког клерикализма у Босни и Херцеговини“.⁵¹⁵

Што се тиче територија у којима је живело муслиманско становништво, Екмечић у истом делу каже да на том простору није било друштвених снага које би покушале да културу уздигну изнад оријенталног менталитета који је прожимао целу њихову заједницу. Базирајући своја становишта на писањима Славољуба Бошњака,⁵¹⁶ Хамдије Крешевљаковића,⁵¹⁷ Мартина Шора,⁵¹⁸ Сафвета бега Башагића-Реџепашашића,⁵¹⁹ Ахмеда Аличића,⁵²⁰ Васиља Поповића,⁵²¹ Владимира Стојанчевића,⁵²² Скендера Ризаја,⁵²³ Драг. М. Павловића⁵²⁴ и других, закључује да су циљеви свих побуна муслиманске властеле против модернизације Османског царства и његовог покушаја изједначавања исламског и хришћанског становништва били везани за очување традиционалне исламске основе турске државе и њихових привилегија, уз недоречене захтеве за аутономију локалних пашалука.⁵²⁵

Према Екмечићевом писању у *Историји Југославије* и чланку „Босна и Херцеговина 1802-1878.“, национална свест код становника Босне и Херцеговине била је још неразвијена. У прилог истој тврдњи, Екмечић је у *Стварању Југославије* навео цитат

⁵¹⁴ I. Božić, S. Ćirković, M. Ekmečić, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, str. 231.

⁵¹⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 320.

⁵¹⁶ Slavoljub Bošnjak (Ivan Frano Jukić), *Zemljopis i poviestnice Bosne*, Zagreb 1851.

⁵¹⁷ Н. Крешевљакović, „Капетаније и капетани у Босни и Херцеговини“, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, II, Sarajevo 1950, str. 90.

⁵¹⁸ Martin Schor, *Hussein Kapetans Kampf um Bosniens Unabhängigkeit*, рукопис дисертације на Бечком универзитету, 1927, стр. 138, 139.

⁵¹⁹ Safvet beg Vašagić-Redžepašić (Mirza Safvet), *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900, str. 143.

⁵²⁰ А. Аличић, „Razdoblje turske (osmanske) vlasti u istoriji Bosne i Hercegovine“, *Enciklopedija Jugoslavije*, II, Zagreb 1982, str. 184, 185.

⁵²¹ Васиљ Поповић, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине на Леванту и на Балкану*, Београд 1928, стр. 121.

⁵²² В. Стојанчевић, „Из историје Лесковачког краја у другој четвртини XIX века“, *Лесковачки зборник*, II, Лесковац 1966, стр. 89; В. Стојанчевић, „Једна обреновићевска завера против уставобранитељског режима 1846. године (Мирчина и Мирчићева буна)“, *Историјски часопис*, XIV-XV, Београд 1965.

⁵²³ Др. С. Ризај, „Албанија у XVIII и првим деценијама XIX века“, у: *Из историје Албанаца*, Београд 1969, стр. 96.

⁵²⁴ Драг. М. Павловић, *Покрет у Босни и Албанији противу реформи Мехмеда II*, Београд 1913, стр. 72.

⁵²⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 322-327.

католичког фратра Томе Ковачевића, који је, иначе, сматрао да су становници овог подручја пореклом Срби: „Срби мухамеданске вероисповести немају ни појма о народности, а тако исто већа чест Срба источне, а и римске цркве“.⁵²⁶ Њихова основна међусобна идентификација била је по вери, а религијска нетолеранција извор свих мржњи и међусобних сукоба. Цитирајући речи католичког фратра Грге Мартића из 1842. године,⁵²⁷ Екмечић у *Стварању Југославије* каже да православни и католици у Херцеговини због мржње нису хтели ни да ручају за истим столом, иако су народ једног „нашег србског језика“.⁵²⁸ Као фактор додатног продубљивања расцепа између њих Екмечић наводи потискивање ћирилице, која је до почетка 19. века била „писмо целе културе“, којим су писали и римокатолички свештеници из Босне, Херцеговине и средње Далмације.⁵²⁹ Разлог њиховог напуштања ћирилице, према тумачењу Екмечића у истом делу, лежао је у реакцији Аустрије после реформи цара Јозефа II, која је у српској националној идеји видела опасност, јер је она подразумевала да су етничке границе српског народа у границама његовог језика.⁵³⁰

Говорећи у *Историји Југославије* о простору Македоније у првој половини 19. века, наводи да се та област налазила у сличном положају као и остале балканске провинције Османске империје, с тим да је на поменутом ареалу постојала знатно већа етничка измешаност православних, католика, муслимана, Јевреја и унијата. У том делу (а и у *Стварању Југославије*) сматра да национална свест становништва није била пробуђена, већ да се „свет идентификовао по племенима“ (Брсјаци, Мијаци, Копоновци, Пијанци, Бандевци, Пулинаковци, Брзилевци, Мрваџи).⁵³¹ Напоменуо је да је врло тешко одредити територијални опсег Македоније, али је истакао да се ради о подручју које надмашује територију македонског народа из каснијих времена. По његовим писању у *Стварању Југославије*, политичку историју македонског народа највише су условљавала два чиниоца: закашњавање националног покрета и измена мотива на којима ће се он одвијати; одсуство чвршћих веза са културом и политиком осталих Јужних Словена.⁵³² Своје закључке о овој комплексној проблематици у реченом делу градио је на писањима Јована Трифуновског,⁵³³ Десе Миљовске,⁵³⁴ Константина Јиречека,⁵³⁵ Драгана Ташковског,⁵³⁶

⁵²⁶ Т. Ковачевић, *Опис Босне...*, стр. 18; М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 321.

⁵²⁷ Fra Grgo Martić, „Hercegovci (1842)“, u: *Izabrani spisi*, Sarajevo 1956, str. 34, 40.

⁵²⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 321.

⁵²⁹ *Исто*, стр. 321.

⁵³⁰ *Исто*, стр. 322. У следећој реченици Екмечић је написао да је део историјске науке, из идеолошких разлога, покушавао да ћирилицу на босанском и далматинском ареалу издвоји из старе целине. У подножној напомени апострофирао је радове Тира Трухелке и Бенедикта Зелић-Бућана. – *Исто*, стр. 322.

⁵³¹ I. Vožić, S. Ćirković, M. Ekmečić, V. Dediđer, *Istorija Jugoslavije...*, str. 231.

⁵³² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 330, 331.

⁵³³ Ј. Ф. Трифуновски, „О етничком саставу и етничким процесима у Средњем Поводарју“, *Лесковачки зборник*, X, Лесковац 1970, стр. 154.

⁵³⁴ Д. Миљовска, „Две развојни етапи во економско-општествениот развојот на Македонија во XIX век“, *ГИНИ*, VI, 1-2, Скопје 1962, стр. 217.

⁵³⁵ К. И. Иречек, *История Болгарь*, Одесса 1878, стр. 138.

⁵³⁶ Драган Ташковски, *Рагањето на македонската нација*, Скопје 1967, стр. 81.

Климент Цамбазовског,⁵³⁷ Блажеа Конеског,⁵³⁸ Бојана Панева,⁵³⁹ Илије Конева,⁵⁴⁰ Павла Шафарика⁵⁴¹ и других.

Што се тиче Црне Горе у овом периоду, Екмечић у *Историји Југославије* пише да је њена основна карактеристика био процес стварања самосталне државе кроз процес унутрашње трансформације друштва, који су покренула и водила два чувена митрополита-владара – Петар I (1784-1830) и Петар II Петровић Његош (1830-1851). Они су, према његовом писању, ударили темеље модерне државности Црне Горе, покушавајући да мало по мало створе заматак њених институција и успоставе ефикасан државно-правни систем (укидање гувернадурства, оснивање Правитељствујушчег сената црногорског и брдског, образовање Гвардије као неке врсте мале стајаће војске, устаљивање прикупљања пореза (дације) на Ђурђевдан и Митровдан...)⁵⁴² Што се тиче тачног броја становника тадашње Црне Горе, Екмечић у „Стварању Југославије“ каже да није лако утврдити, па се оперише са различитим бројкама: за уже подручје Црне Горе (односи се на тзв. „стару Црну Гору“, односно Катунску, Љешанску, Ријечку и Црмничку нахију) процењује се да је 1812. године живело око 53.000 становника. Тридесет четири године касније, према подацима које је открио, на ширем подручју Црне Горе боравило је око 120.000 људи. Тврди да се половином 19. века говорило да у осам црногорских нахија има 39 племена, да се на челу сваког налази главар, а на челу неколико здружених кнез.⁵⁴³

Као најзначајнију привредну делатност у Црној Гори у *Дугом кретању између клања и орања* наводи сточарство, које је било на толико ниском нивоу да није могло подмирити ни основне потребе за елементарно преживљавање (сматрало се да се црногорско друштво од своје економије може издржавати само осам месеци у години). Према Екмечићевим речима у *Стварању Југославије*, да није било великог иселавања (нарочито у Србију), помоћи из Русије и пљачкања суседног турског подручја, „то очајање не би имало историјских граница“.⁵⁴⁴ Трговина је била јако слабо развијена, занатство такође (њиме се Црногорци нису ни бавили, већ само малобројни Роми, односно Цигани, ако је веровати Вуку Ст. Карацићу). Екмечић у истом делу тврди да уређене друмске саобраћајнице нису постојале и да је први пут почео да се гради у време Његоша, 1835. године, трасом Ријека Црнојевића – Цетиње – Котор; градова у Црној Гори тада није било, иако се Цетиње сматрало каквом-таквом вароши, а о каквом се насељу радило говорило

⁵³⁷ Др Климент Цамбазовски, *Културно-општествени врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје 1960; К. Цамбазовски, „Стојан Новаковић и македонизам“, *Историјски часопис*, XIV-XV, Београд 1965.

⁵³⁸ В. Koneski, „Towards the Macedonia Renaissance“, u: *Macedonian Text-Books of the Nineteenth Century*, Скопје 1961, str. 7.

⁵³⁹ Боян Панев, *Начало на българското възрождение*, София 1929, стр. 20.

⁵⁴⁰ Илия Конев, *Българо-србски литературни взаимоотношения през XIX век*, София 1964, стр. 20.

⁵⁴¹ Р. J. Šafarik, *Slovansky narodopis (1842)*, Praha 1955, str. 55.

⁵⁴² I. Vožić, S. Ćirković, M. Ekmечиć, V. Dediјer, *Istoriја Jugoslavije...*, str. 232-234.

⁵⁴³ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 334-335.

⁵⁴⁴ „Сабља је доносила више него мотика.“ - *Исто*, стр. 335.

подаци да се састојало од једног манастира, једне управне зграде до њега, зване Сионица и девет кућа покривених сламом.⁵⁴⁵ Услед суша, само се свака друга година сматрала нормално родном. Као највећу опасност и константну претњу по тадашње Црногорце Екмечић не препознаје у Турцима – већ у сушама, неродним годинама, глади и заразним болестима.⁵⁴⁶

Као највећу препреку на путу стварања црногорске државне организације Екмечић у „Дугом кретању између орања и клања“ наглашава завађеност племена и крвну освету. У *Стварању Југославије* истицао је да се Петар I Петровић против те пошести заосталог обичајног права борио молбама, клетвама и заклетвама, а његов наследник кажњавањем смрћу.⁵⁴⁷ У том контексту пише да је јачање унутрашње управе и ауторитета државе подигло њен углед не само у Старој Црној Гори, него и у оним крајевима који још увек нису били у њеном саставу. У истом делу истиче да је постепена консолидација црногорских државних институција допринела и крају исламизације.⁵⁴⁸

У *Историји Југославије* подвлачи да се принцип спољне политике Петра I и Петра II Петровића садржавао у крилатици „Моли се Богу и држи се Русије“.⁵⁴⁹ Тиме је симболично истицао њихову блискост са овом великом силом. У *Стварању Југославије* истиче да су и један и други били су ватрени заговорници српског националног уједињења. Први је имао план о стварању „Славјано-српског царства“ а други је написао *Горски вијенац*, велики спев, који је по његовим речима постао еписки основ на коме се изграђивао менталитет модерног српског национализма.⁵⁵⁰ На крају писања о друштвеном развоју Црне Горе у овом делу закључује да је стварање основа црногорске државе и победа њених писаних закона над овешталим обичајним правом, део историјског процеса ослобођења српског народа од „окова Турског Царства“.⁵⁵¹

⁵⁴⁵ Исто, стр. 335-336.

⁵⁴⁶ Исто, стр. 335-336.

⁵⁴⁷ Исто, стр. 336-339.

⁵⁴⁸ Цитирајући В. Вешовића, Екмечић каже да су у појединим крајевима у непосредном суседству Црне Горе неке породице биле верски мешовите, апострофирајући један случај у Васојевићима: „Отац клања, мати се крсти, а ја се чудим“. – Др В. Вешовић, *Племя Васојевићи у вези са историјом Црне Горе и племенским животом сусједних брда*, Сарајево 1935, стр. 277; М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 340.

⁵⁴⁹ I. Војић, S. Ćirković, M. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, str. 233.

⁵⁵⁰ „Био је прва велика песничка персонификација српског народа који с мачем у руци треба да извојује своје уједињење и ослобођење од турске власти.“ – М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 340.

⁵⁵¹ Исто, стр. 342; Екмечић је као базу за своје писање користио радове Томице Никчевића (Др Томица Никчевић, *Политичке струје у Црној Гори у процесу стварања државе у XIX вијеку*, Цетиње 1958, стр. 80), Божана Михаиловића (Б. М. Михаиловић, „Година Његошевог рођења“, *Историјски записи*, VII, 1951, стр. 3), Милоша Поповића (М. Поповић, „Црнагора и Црногорци“, *Гласник Друштва србске словесности*, I, Београд 1847, стр. 197), Ђока Слијепчевића (Др Ђока Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, II, Минхен 1966, стр. 317, 307), Љубомира Дурковића-Јакшића (Љубомир Дурковић-Јакшић, *Србијанско-црногорска сарадња 1830-1851*, Београд 1957, стр. 64, 66 и даље), као и посланице Петра I Петровића Његоша Црногорцима и Брђанима које је скупио, припремио и објавио историчар Душан Вуксан (Д. Д. Вуксан, *Посланице митрополита црногорског Петра I*, Цетиње 1935).

Све у свему, на основу Екмечићевог писања може се констатовати да је рани историјски развој националних препорода Јужних Словена у Хабзбуршкој и Османској царевини текао посве различито. Одвијао се у различитим околностима, са различитим условима и са различитом динамиком. То је пресудно утицало на чињеницу да они поприме међусобно другачију, некада и опречну природу, која је неминовно водила различитим циљевима. Као генерални закључак намеће се утисак да је, анализирајући Екмечићеве текстове који се односе на ову проблематику, могуће уочити сву комплексност посматраног простора, који је захваљујући свом географском, климатском и политичком положају вековима био од немале важности за функционисање државног и друштвеног апарата двеју поменутих империја. Економска развијеност овог ареала зависила је у првом реду од политичког интереса оних који су њиме управљали. Реконструкција политичко-друштвено-економске слике услова у којем су се рађали јужнословенски национални препороди омогућава нам управо да на најбољи могући начин схватимо тај интерес. Не ограничавајући се на проучавање само једног историјског периода, нити само једног аспекта ове тематике, Екмечић је омогућио целовит приказ историјске слике проучаване области. На тај начин, користећи плодове његовог истраживачког рада, могуће је направити верну реконструкцију друштвених прилика на јужнословенским просторима под туђинском влашћу; могуће је схватити како су се родили национални препороди Јужних Словена и како су расли. Његово познавање путева комплексних историјских процеса допринело је да на светлост дана изађу многе интересантне епизоде из раног периода јужнословенских препорода. Својим радом и енергијом Екмечић је креирао оригиналан приступ осветљавању овог дела прошлости. Поставио је чврст и постојан темељ за даље испитивање ове вишеслојне проблематике.

III/5 - Изучавање појаве, карактера и генезе Илирског покрета

Као што смо нагласили, Екмечић је показао да су се српски и хрватски национални препород различито развијали од краја 18. до тридесетих година 19. века. Срби су кроз своју револуцију постепено успостављали државне институције и писали националне програме, а Хрвати у Хабзбуршкој монархији водили битку за очување идентитета на бази сталешког племства и државног права, уз истовремени отпор мађарској доминацији. Кад је гроф Јанко Драшковић увео питање кодификације и коришћења народног језика као политичког средства, хрватски национални препород добио је нову димензију. Рођен је „Илирски покрет“, коме је Екмечић у својим делима посветио достојну пажњу.

Иако је покрет за књижевни језик у Хрватској имао дубље корене, Екмечић у *Историји Југославије* пише да је „Dissertacija iliti razgovor darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonodavcem kraljevinah naših za buduću dietu ungarsku odaslanem“ грофа Јанка Драшковића из 1832. године била први програмски напис на народном језику који је дао снажно политичко образложење националном препороду. „Та је дисертација открила историјски смисао покрета који се распламсавао Хрватском: у скученом облику грађанске Хрватске она ће увек бити подложна Мађарској, па Хрватска може померити у своју корист политичку ‘тезуљу’ само ако против Мађара супростави ширу словенску идеју ‘Велике Илирије’ од Јадранског мора до Дрине, а временом узимајући и Словенију, Драшковић ће касније у спису *Ријечи илирским кћерима 1838.* ову границу Велике Илирије проширити на све јужнословенске земље, укључујући и део Албаније и Бугарску у један политички комплекс од 8 милиона људи.“⁵⁵² У *Стварању Југославије* напомиње да Драшковић не употребљава појам „нација“ у модерном смислу речи, „јер вели да Далматинци и Хрвати нису један пук, говор у Хрватској назива дијалектом, а право на Босну везује за порекло многих великих хрватских породица“.⁵⁵³ Ипак, појаву овог Драшковићевог манифеста види као врло значајан моменат; његово штокавско наречје и реформа латинице Људевита Гаја из 1830. године створили су темељ за један нови књижевни језик, а сходно Екмечићевом ставу – и један нови народ. То је била основа културне фазе Илирског покрета, која је трајала све до 1841. године, када је он прешао у своју политичку фазу оснивањем „Илирске лиге“.⁵⁵⁴ Као преломни моменат за развој хрватског националног покрета у *Историји Југославије* наводи покретање „Новина хорватских“ са додатком „Даница хорватска, славонска и далматинска“, које су од 1836. кајкавско наречје замениле штокавским, а хрватско – илирским именом. Екмечић у преузимању илирског имена од стране хрватских интелектуалаца препознаје њихово

⁵⁵² I. Војић, S. Ћирковић, M. Екмечић, V. Дедијер, *Историја Југославије...*, стр. 238.

⁵⁵³ M. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 448-449.

⁵⁵⁴ *Исто*, стр. 449, 452.

угледање на немачки национални покрет, који је користио име „Германија“ да би под њим ујединио хетерогене немачке земље које нису поседовале заједничку свест. У истој књизи сматра да су Илирци желели да учине исто са Јужним Словенима, узимајући предсловенско име „Илирија“ – којим би „као заједничким презименом“ покрили различита етничка и регионална јужнословенска имена.⁵⁵⁵

Ипак, у *Дугом кретању између клања и орања* Екмечић каже да оснивање хрватског националног покрета под називом „Илирски покрет“ има дубљу историјску позадину и предуслове на којима је растао. Он сматра да је на првом месту треба рећи да је то био „привремено доминантан покрет у Хрватској са циљем стварања заједничке југословенске државе, у коме се меша један природни део, који заиста тежи југословенској држави, и један наметнути историјским околностима.“⁵⁵⁶ У истом делу напомиње да постоје и другачија мишљења, апострофирајући пример Едварда Кардеља, који је говорио да је то био покрет за хрватску хегемонију према Јужним Словенима. Он није био једини који је у „хрватској верзији југословенства“, ако тако смемо оквалификовати Илирски покрет, видео оквир за освајање примата у јужнословенском свету. Екмечић спомиње и познатог путописца, лекара, географа и геолога Амија Буеа, који је оценио да су Илирци били за заједништво са Србима „због сиромаштва своје књижевности и нередовности језика.“⁵⁵⁷

На страницама чланка „Судбина југословенске идеје до 1914.“ Екмечић је истакао своје тадашње уверење да је најдубље значење југословенска идеја прве половине 19. века имала у хрватском илиризму. И не само то: тврдио је да се хрватски национални препород модерног времена конституисао на југословенским основама.⁵⁵⁸ Ипак, био је свестан чињенице да се дословно схваћене Хердереове идеје о језику и нацији нису могле применити на Србе и Хрвате. Цитирајући Роберта Рејнхолда Ерганга,⁵⁵⁹ Екмечић каже да „религиозна секта не потпада под овај стандард који је поставио Хердер“. Зато је хрватска политичка идеологија остала расцепљена између сазнања о својој југословенској природи и реалности потреба прилагођавања историјском процесу идентификовања ужег националног, а не општег југословенског идентитета.⁵⁶⁰

У *Стварању Југославије* каже да су о природи, карактеру и смислу Илирског покрета постојале две школе мишљења: једна каже да је његов циљ био стварање југословенске државе, а друга стварање независне хрватске државе до реке Дрине.⁵⁶¹ Сам

⁵⁵⁵ I. Božić, S. Ćirković, M. Ekmečić, V. Dedić, *Istorija Jugoslavije...*, str. 239.

⁵⁵⁶ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 231.

⁵⁵⁷ *Исто*, стр. 231.

⁵⁵⁸ М. Екмечић, „Sudbina jugoslovenske ideje do 1914.“, *Politički život Jugoslavija između 1914–1941*, („Treći program” Radio Beograda), Beograd 1974, str. 12.

⁵⁵⁹ Robert Reinhold Ergang, *Herder and the Foundations of German Nationalism*, New York 1931, str. 84.

⁵⁶⁰ М. Екмечић, „Sudbina jugoslovenske ideje do 1914.“, *Politički život Jugoslavija između 1914–1941*, („Treći program” Radio Beograda), Beograd 1974, str. 12.

⁵⁶¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 462-463.

Екмечић сматра да је Илирски покрет код Срба изазивао неку врсту амбивалентне комбинације позитивног пријема, опреза, конфузности и неповерења. У прилог томе навео је бојазан члана српске владе Аврама Петронијевића да би усвајањем илирског имена и националног програма Аустрија вршила велики утицај, „особито католицизам“.⁵⁶² С тим у вези, у истом делу напомиње да неки историчари сматрају да ипак не треба правити разлику између књижевне и политичке делатности хрватских Илираца, јер се разликују само у средствима, а циљ им је увек био исти.

Посебно важно поље Екмечићевог истраживања појаве, карактера и генезе Илирског покрета били су његови европски идеолошки корени. У раду „Судбина југословенске идеје до 1914. године“, показао је да су Људевит Гај, Павао Штос, Иван Деркос и други „Илирци“ своје узоре видели у европским рационалистичким филозофима, пре свега у Карлу Фридриху фон Мозеру, који је међу првима заступао становиште да је заједнички језик темељ једне нације и основни идентитетски елемент по којем се одређују елементарне особине једног народа.⁵⁶³ На том су становишту „Илирци“ прилазили тадашњем српском националном покрету. Екмечић, ипак, напомиње да се такво становиште истовремено преплитало и суштински долазило у сукоб са тезом Вука Стефановића Караџића да су сви који говоре штокавским наречјем један народ са три вере. То је, заправо, био концепт уједињења Срба на штокавској језичкој основи, а не Јужних Словена. Екмечић сматра да Вукове тезе изнете у његовом делу „Срби сви и свуда“ (1836.) нису биле оригиналне, већ да су представљале дестилат становишта тадашњих европских слависта као што су Павле Шафарик, Јозеф Добровски, Јернеј Копитар и Франц Миклошић.⁵⁶⁴ Паралелно са тим, Екмечић каже да Илирски покрет у својој политичкој фази заправо није имао јасну представу какву југословенску заједницу жели са Србима (и Словенцима). У *Историји Југославије* цитира Људевита Гаја који је 1841. године узвикивао „да Бог живи конституцију угарску, краљевину Хорватску и народност илирску“, а спомиње да је Иван Кукуљевић у Угарском сабору изјављивао да „Илирци“ не желе никакву независну државу на словенском Југу.⁵⁶⁵ Такви ставови додатно су, према Екмечићу, давали за право оним представницима српског националног препорода који су према Илиризму гајили извесно подозрење. Зато је у *Дугом кретању између клања и орања* истакао цитат Амија Буеа који је говорио да је „подмукли предлог“ Илираца о уједињењу са Србима био „срачунат да изазове нестајање националности, па су га Срби одбили“.⁵⁶⁶

⁵⁶² Исто, стр. 464.

⁵⁶³ М. Екмечић, „Sudbina jugoslovenske ideje“, *Politički život Jugoslavija između 1914–1941*, („Трећи програм” Radio Beograda), Beograd 1974, str. 11–47.

⁵⁶⁴ Исто, стр. 20.

⁵⁶⁵ I. Вожић, S. Ћирковић, М. Екмечић, V. Дедијер, *Istorija Jugoslavije...*, str. 242.

⁵⁶⁶ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 231.

Поред простора Банске Хрватске и великог дела Славоније, Екмечић у више својих дела пише како је Илирски покрет имао значајног успеха у Далмацији и Босни. Посебно истиче да је илиризам у Далмацији одиграо историјски важну улогу, јер је то била област у којој се „мисли и говори талијански, заповеда њемачки, а слуша славенски“.⁵⁶⁷ Зато је промовисање Гајевог концепта јединственог илирског књижевног језика на штокавском наречју заправо био вид отпора италијанској и аустријској доминацији на том делу Јадрана. Што се тиче Босне, Екмечић каже да су „Илирци“ највећу подршку имали код католичких фратора, нарочито из групе која се противила избору за бискупа Рафе Баришића (Иван Франо Јукић, Грга Мартић, Мартин Недић). За најистакнутијег међу њима, Ивана Франа Јукића, држи да је био највише загрејан за концепт југословенског окупљања око Србије као центра, где би Босна била самостална јединица, јер је сматрао да су Босанци посебан народ, а не ни Срби ни Хрвати.⁵⁶⁸

За разлику од Босне и Далмације, Екмечић напомиње да Илирски покрет није имао велики број присталица у словеначким крајевима. Разлоге за то види у два основна фактора:

- Појавио се у време наглашене борбе за словеначку националну свест;
- Штокавско наречје било је одбачено још у Наполеоново доба;

Ипак, он каже да су и прагматични Словенци имали врло конкретне користи од илиризма – усвојили су Гајеву латиницу (гајицу) као службено писмо за свој језик и тако окончали „абecedни рат“ који се водио међу словеначким интелектуалцима тридесетих година 19. столећа.⁵⁶⁹

Екмечић сматра да историјска улога Илирског покрета и његова виталност нису долазили од интелектуалаца који су га водили, него из чињенице да је његов утицај у хрватском народу временом постајао снажнији од свих ранијих покрета на том простору. У свом раду „Црква и нација код Хрвата“, објављеном у склопу „Огледа из историје“, Екмечић каже да се почетком 40-их година 19. века свуда разликовао хрватски и илирски језик, наводећи пример географске карте Павла Шафарика из 1842. године, на којем је хрватско етничко подручје било сведено на кајкавско наречје; у истом тексту наводи пример статистичког приказа Карла Чернига, који је говорио да Срби живе на подручју Јужне Угарске, Срема, целе Славоније до Јасеновца, Лике, Баније, Кордуна, делова Истре и Далмације без градова који су се сматрали „италијанским језичким острвима“.⁵⁷⁰ То значи да су Илирци, прихватањем штокавског модела, временом успели прошире хрватско етничко подручје ван кајкавског говорног подручја, тј. да су радили на томе да преко језика инкорпорирају штокавске католике у хрватски етнички корпус, који до њихове

⁵⁶⁷ I. Božić, S. Ćirković, M. Ekmečić, V. Dedić, *Istorija Jugoslavije...*, str. 241.

⁵⁶⁸ Исто, стр. 241.

⁵⁶⁹ Исто, стр. 241.

⁵⁷⁰ М. Екмечић, „Црква и нација код Хрвата“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 114.

појаве нису имали хрватску националну свест. Ипак, у *Дугом кретању између клања и орања* каже да су без сумње постојале разлике у Илирском покрету, пре свега у домену улоге хришћанске религије у будућој (планираној) заједничкој држави са Србима. „Хрвати још нису успели да кроатизују католичко становништво Далмације, Славоније и Босне и Херцеговине, хрватско национално име било је познато само образованим људима, али далеко од тога да су га и они у почетку прихватили“.⁵⁷¹ Зато у *Стварању Југославије* истиче да је највећа тековина целокупног Илирског покрета била одлука Хрватског сабора од 23. октобра 1847. године да се илирски језик усвоји као званични.⁵⁷² Очито је на становишту да су Илирци, под фирмом заједничког штокавског језика – градили хрватску нацију.

Екмечић у *Историји Југославије* пише да Илирски покрет није само изградио основе модерног хрватског препорода, него је утицао и на равој српског националног покрета у Хрватској, Славонији и Далмацији. Спомиње да је део српске интелигенције био инволвиран у Илирски покрет (Мојсије Георгијевић, Јустин Михаиловић) и да су српски трговци најзаслужнији што је у Далмацији 1835. године покренут „Љубитељ просвештенија Србско далматински алманах“, који је излазио на штокавском наречју.⁵⁷³ Око таквих листова касније су настајале политичке странке, преноси Екмечић.

Илирски покрет је, према Екмечићевим истраживањима, одиграо веома значајну улогу у револуционарним догађајима 1848/49. године. У првом тому *Стварања Југославије* истиче да су управо Илирци заслужни та темељне, револуционарне промене у Хрватској као што су укидање феудализма и „напуштање латинског језика као службеног и уграђивање народног словенског језика у темеље културе и националног живота“, што је довело до „промене и правца развоја хрватске нације“ и изазвало талас демократизације у свим порам тадашњег друштва.⁵⁷⁴ Поред те, суштинске промене, Екмечић сматра да је најзначајнија била она коју је прокламовала једна од 30 тачака загребачке народне скупштине – да се у римокатоличкој цркви укине целибат и уведе словенски језик у богослужење, као што је то некад био случај са поповима глагољашима. Тврди да су се управо око овог захтева „ломила копља“ између „Илираца“ и либералних католика с једне, и врха римокатоличке цркве, с друге стране.⁵⁷⁵

Откуд потреба хрватског вођства за раскидом са дотадашњим службеним језиком и цркве и администрације, откуд потреба за приближавањем православној цркви, откуд потреба за савезништвом са Србима у револуционарним догађајима 1848. године? Екмечић у истом делу даје конкретан одговор на ово питање следећим цитатом: „Иза захтева о јединственом књижевним и службеним језику Срба и Хрвата стајала је

⁵⁷¹ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 231.

⁵⁷² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 466.

⁵⁷³ I. Војић, S. Ћирковић, М. Екмечић, V. Дедијер, *Историја Југославије...*, стр. 241.

⁵⁷⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 553-554.

⁵⁷⁵ *Исто*, стр. 554-555.

претпоставка да су они један народ. Посебно у хрватском случају, назив тог народног језика се врло ретко идентификује са националним називима. Политички савез, прогламован на српској Мајској скупштини и потврђен од Хрватског сабора, називан је народним савезом. Сви значајнији политичари говоре језиком народног уједињења Срба и Хрвата. Јелачић се у више наврата противио деоби народа на Србе и Хрвате: 'Немојмо говорити сада ни о србству ни о хрватству. Ми смо сви један народ, једна браћа без разлике вјере'.⁵⁷⁶

Све те промене биле су, према Екмечићу, плод европског феномена успона идеје либералног католицизма, која је настала у Италији (играла велику улогу у Ризорђименту), а онда се проширила Хабзбуршком монархијом и немачким земљама. У већ поменутом чланку „Црква и нација код Хрвата“ тврди да су сви водећи хрватски интелектуалци тога времена били „либерални католици“, да су веровали да су Срби и Хрвати један народ и да треба да теже једној држави.⁵⁷⁷ Као најзначајније међу њима истиче Људевита Гаја и Ђаковачког бискупа Јосипа Јураја Штросмајера. Сматра да је на њихове реформаторске захтеве и акције знатног утицаја имао пољски либерални католицизам. У чланку „Рад Иполита Терлецкога на уједињењу хришћанских цркава 1848. године“ показао је како су се посредством овог унијатског опата шириле идеје једног дела пољске емиграције које су налагале да се сама римокатоличка црква мора унутар себе изменити, прихватити језик литургије, одежде и обичаје православне цркве и тиме се на чвршћој основи оспособити за уједињење две највеће хришћанске заједнице.⁵⁷⁸

Међутим, званична римокатоличка црква је, заједно са промађарском опозицијом у Хрватској, томе пружала жесток отпор; до те мере да Екмечић у *Стварању Југославије* бележи да је постојала опасност од оружаних обрачуна у Горском Котару; да загребачки бискуп Хаулик, највећи политички противник бана Јелачића и његових реформи, није хтео да прихвати одлуку Хрватског сабора да народни језик прогласи за службени; да католичка црква није хтела да одржи помене поводом смрти војводе Стевана Шупљикца (27. децембра 1848. године), ни задушнице у част палих Срба у нападу Храбровског на Сремске Карловце (12. јуна 1848. године).⁵⁷⁹ Раскорак између Јелачића и „Илираца“ с једне, и конзервативних кругова римокатоличке цркве с друге стране Екмечић препознаје као сусрет две идеологије, либералног и традиционалног католицизма, од којих је први усвајао идеју о народу као заједници језика, а други сматрао да је то пред јединством у католичкој цркви, само привремена невоља.⁵⁸⁰ Он каже да је у једном од одговора на писма поменутог бискупа, 1. септембра 1848. године, бан Јелачић аргументовано изнео

⁵⁷⁶ Исто, стр. 555. Наведени Јелачићев цитат Екмечић је преузео из „Ријечи у расправи на Хрватском сабору, 6. и 7. јуна 1848. године“, која је нашла своје место у књизи Радослава Перовића *Грађа за историју српског покрета у Војводини 1848-1849*, I, Београд 1952, стр. 419.

⁵⁷⁷ М. Екмечић, „Црква и нација код Хрвата“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 121.

⁵⁷⁸ М. Екмечић, „Rad Ipolita Terleckoga na ujedinenju hrišćanskih crkava 1848. godine“, *Prilozi*, Sarajevo 1972, str. 273-280.

⁵⁷⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 561-567.

⁵⁸⁰ Исто, стр. 567.

све разлоге због којих је ушао у савез са Србима, заложивши се за превазилажење верских, догматских разлика између римокатоличке и православне цркве, да су и једни и други хришћани и да као такви једни друге морају поштовати.⁵⁸¹ Ипак, његове речи нису уродиле плодом. Иако је у почетку деловало да ће Јелачић, Гај, Штросмајер и њихова илирска позадина однети превагу, Екмечић закључује да се десило управо супротно.

Он кроз своје писање показује да је временом традиционална римокатоличка црква све чвршће збијала своје редове, све више добијала на снази, а после конференције немачких католичких бискупа средином новембра 1848. године на којој је осуђено свештенство које у „савезу са непријатељима цркве поткопавају њене основе (...) и допуштају неприличне новотарије“, добила одлучујући „ветар у леђа“. Јелачићева струја била је, према Екмечићевом мишљењу, осуђена на пораз. Као пресудан моменат истиче меморандум председника бечке царске владе Шварценберга („Аустрија и црква“), којим је осуђен либерални католицизам и дат подстицај тријумфу традиционалног католичанства не само у Хрватској, већ и на целом простору Хабзбуршке монархије. „Овој историјској победи цркве, огромна већина ће пригнути на колена. Тога су ослобођени они који су остали верни старом илирском револту, као и група око Ј. Ј. Штросмајера који ће и сам постати функционер цркве, па ће тако успети да илирску идеју југословенског јединства спасе од верског потопа“.⁵⁸² Тиме је, према његовој интерпретацији, Илирски покрет ипак на неки начин преживео и нову форму конкретног, политичког деловања добио оснивањем Народне странке на челу са Ј. Ј. Штросмајером и Фрањом Рачким.

На тај начин је још једном показао да је религија била одлучујући фактор и формална граница интеграције народа на штокавском језичком подручју. Религијом је одређивана припадност појединца већој заједници. У раду „Судбина југословенске идеје до 1914.“ истакао је да ипак религија не ствара нацију. Стварају је социјалне промене у друштву, а религија јој даје спољни оквир.⁵⁸³

Уопште узев, ценимо да је Екмечић најсажетију дефиницију историјске улоге Илирског покрета дао у *Историји Југославије*. Он сматра да је најзначајнија мисија „Илираца“ била у томе што су створили модерну хрватску националну идеологију. „Илиризам је постао идеолошки темељ новог хрватског друштва које се стварало. Ту је прави корен свим будућим променама и покретима у хрватском народу (...) Борба за један језик је у духовном погледу оборила границе између Хрвата са севера и оних са југа стварајући једну нову кохезију народа која раније није постојала (...) Хрватска је привремено добила политичко вођство код Јужних Словена и свесно стављена у

⁵⁸¹ Исто, стр. 567-568. Екмечић је на ове две странице пренео цело писмо. На препису писма забележено је да је исто „видио Кукуљевић“ (тако стоји у подножној напомени). – Бан Јелачић – бискупу Ожеговићу, Загреб, 1. септембра 1848, бр. 15, АХЗ ПО, кутија 12.

⁵⁸² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 573.

⁵⁸³ М. Екмечић, „Судбина југословенске идеје до 1914.“, *Политички живот Југославија између 1914–1941*, („Трећи програм” Radio Beograda), Beograd 1974, стр. 29.

политичко средиште као њихов вођ.⁵⁸⁴ Из тога се може закључити да је Екмечић на становишту да се путем Илирског покрета одвијао процес на два колосека: први се односио на изградњу и повезивање штокавских католика у хрватску нацију, а други на покушај обједињавања јужнословенског света око Хрватске, а не око Србије. Паралелно са тим, кроз његово писање провлачила се мисао којом је поручивао да је процес изградње нације уједно био процес за увођење новог друштва, којим се влада на принципу суверенитета народа, а не државног и сталешког права. У сударању „старог“ и новог“, модерног и традиционалног, либералног и конзервативног, Екмечић препознаје европске феномене тога времена који неумитно утичу на хрватске и општебалканске прилике. А ако уз то имамо у виду факторе које неизбежно провлачи - улогу великих сила, тајних организација и религиозну нетолеранцију, онда добијамо јасну слику комплексних историјских услова у којима је Екмечић илустровао историјски развој Илирског покрета.

⁵⁸⁴ I. Božić, S. Ćirković, M. Ekmečić, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, str. 241-242.

III/6 - Екмечић о историјском смислу „Начертанија“: настанак, аутор(и), тумачења, циљеви

Судећи према Екмечићевим делима, програм српског националног спољнополитичког плана био је уско везан за Илирски покрет. Он чак тврди да се „највиши историјски домет хрватског либералног католицизма“ испољио у стварању прве српске националне доктрине, познате као „Начертаније“.⁵⁸⁵ У истом раду у којем је изнео такву тврдњу подвлачи да су многи римокатолички свештеници из Далмације, Славоније и Босне и Херцеговине учествовали у настанку „Начертанија“, а касније били Гарашанинови повереници у спровођењу идеје уједињења Босне и Херцеговине са Србијом. Као најистакнутије међу њима помиње Матију Бана и Тому Ковачевића. „Уопште је главни историјски допринос либералног католицизма био у инспирисању политичких програма за стварање заједничке југословенске државе са Србима и Београдом као њеном престоницом“.⁵⁸⁶

Екмечић у раду „Европска позадина ‘Начертанија’ Илије Гарашанина из 1844.“ заступа став да сваки истраживачки подухват у циљу реконструкције историје постанка српске националне доктрине 1844. „треба почети од основне тачке да је она настала у оквиру циљева српске револуције 1804-1815, али да је Срби нису формулисали, него прихватили и дорадили када су је развили британски и француски дипломати од 1832. године“.⁵⁸⁷ Највећу улогу у креирању овог документа он додељује Дејвиду Уркварту, контроверзном британском дипломату. Екмечић у *Стварању Југославије* пише да се Уркварт, обављајући дужност секретара британског посланства у Цариграду, два пута састајао са кнезом Милошем и после тога написао извештај, чија се преписана верзија нашла међу хартијама пољског племића Адама Чарториског; у истој фасцикли налазили су се документи на основу којих је касније настало „Начертаније“.⁵⁸⁸ Српски спољнополитички програм су, судећи по Екмечићевим истраживањима, формирали један Шкот (Дејвид Уркварт), један Чех (Франтишек Зах) и један Пољак (Адам Чарториски), а Илија Гарашанин га само уобличио и формулисао.⁵⁸⁹ У поменутом раду „Црква и нација код Хрвата“ каже да је Уркварт све битне идеје „Начертанија“ још раније објавио у часописима „Portfolio“ и „British and Foreign Quarterly Review“, саветујући Србе да је боље да не прелазе границе Османског царства у напорима за своју независност.⁵⁹⁰ Путем Екмечићевог чланка

⁵⁸⁵ М. Екмечић, „Црква и нација код Хрвата“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 122.

⁵⁸⁶ Исто, стр. 123.

⁵⁸⁷ М. Екмечић, „Европска позадина ‘Начертанија’ Илије Гарашанина из 1844.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 99.

⁵⁸⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 225.

⁵⁸⁹ Исто, стр. 224-228.

⁵⁹⁰ М. Екмечић, „Црква и нација код Хрвата“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 123.

„Маргиналије о српско-бугарским везама 1844-1851.“ сазнајемо да је Уркварт још 1837. године у свом делу *La Turquie ses ressources, son organisation municipale, son commerce* заговарао стварање Дунавске конфедерације „под заштитом Аустрије“ коју би чинили Србија (потенцијално уједињена са Босном), Бугарска, Молдавија и Влашка.⁵⁹¹ У чему је историјски смисао ових Урквартових акција, у којима су учествовали и Зах и Чарториски? Према Екмечићевом виђењу, њихов циљ био је одбијање Србије од Русије и панславистичког покрета путем њене вестернизације, која се поистовећивала са стицањем независности. Креирајући план српског националног покрета за будуће деценије, ови знаменити странци српске историје су, по Екмечићевим закључцима, сматрали да би Србију требало инкорпорирати у блок „западног словенства“ насупрот руском царском панславизму, који су поистовећивали са империјализмом.⁵⁹² Судаћи према Екмечићевим исписима грађе за историју настанка „Начертанија“ из пољских, британских, француских, аустријских, руских и југословенских архива, Уркварт је на томе предано радио још пред завршетак Грчке националне револуције (1821-1830).⁵⁹³ Очито је поново дошла до изражаја Екмечићева теза о страху великих западних сила да би Срби могли постати „руски коњовоци“ на топла мора.

У *Дугом кретању између клања и орања* загонетно провлачи мисао да се у години званичног настанка „Начертанија“ (1844.) истовремено код Грка појављује „Мегали идеја“ („Велика идеја“, грч. Μεγάλη Ιδέα), а код Италијана „Speranze d'Italia“ (Чезаре Балбо), два судбоносна нацрта националних доктрина. Није разјаснио да ли између ових планова постоји нека веза или је реч о пукој коинциденцији.⁵⁹⁴ Кроз текст „Европске позадине ‘Начертанија’ Илије Гарашанина из 1844.“ констатује да су од ове три велике националне доктрине две „историјски пропале“ а трећа, италијанска, победила кроз успон идеја католичких снага у европском развоју.⁵⁹⁵

Ваља истаћи да се Екмечић посебно бавио идеолошким нацртом Чезара Балба из 1844. године и његовим дугорочним утицајима на европску, југословенску и српску историју. У раду „Балканска политика Аустро-Угарске после Берлинског конгреса“ истакао је да је Балбов план заправо био стратешки минимум коме би се све католичке и некатоличке западне државе требале приклањати. Шта је такав спољнополитички програм подразумевао? Екмечићева истраживања показују да је Чезаре Балбо предвиђао да би се италијанско национално уједињење морало остварити као завет свих цивилизованих земаља – у које се не броји Русија – да нађу место под сунцем за одржањем хабзбуршке

⁵⁹¹ М. Екмечић, „Маргиналије о српско-бугарским везама 1844-1851“, *Револуција 1848. и Балкан*, Београд 2000, стр. 232-279.

⁵⁹² М. Екмечић, „Европска позадина ‘Начертанија’ Илије Гарашанина из 1844.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 112-116.

⁵⁹³ Споменути исписи су који су према Екмечићевом сведочењу „пропали почетком грађанског рата 1992. године у Сарајеву“. – Прим. Ј. А.

⁵⁹⁴ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 218-220.

⁵⁹⁵ М. Екмечић, „Европска позадина ‘Начертанија’ Илије Гарашанина из 1844.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 117.

монархије и када јој „посмртно звоне почне ударати, одпадањем италијанских и немачких покрајина“.⁵⁹⁶ Објављујући превод овог списка као посебан прилог у зборнику „Дијалог прошлости и садашњости“,⁵⁹⁷ Екмечић презентује суштину Балбове идеје која подразумева неопходност да „Аустрија замени италијанске и немачке покрајине са турским“.⁵⁹⁸ Из тога произилази поклапање са једном Екмечићевом тезом која каже да су стари правци хабзбуршког продирања на европски југоисток потицали још од времена Еугена Савојског, и да су само настављени током 19. века. На основу његовог превода можемо закључити да је Балбов спис имао и своју, може се рећи, култур-расистичку димензију, кроз наратив да се словенски народи не могу „цивилизovati“ без германизације њихових области. Он при томе мисли на насељавање плодних словенских ораница новим немачким насељима. „Није утопија да би Немачка требало да напусти исток Европе. Супротно од тога, утопија је мислити да би се исток Европе могао настанити без Немаца у близини“, преноси Екмечић Балбове речи.⁵⁹⁹ Он је очигледно био на становишту да цивилизацију међу словенске народе носе Немци – пруски Немци у Пољску, а аустријски на Балкан.

Екмечићева истраживања показују да је хабзбуршки двор ово Балбово „Начертаније“ кооптирало као свој историјски програм 1866. године, када је у рату са Прусом и Италијом коначно изгубио покрајине које ће те државе уклопити у своје нове границе. Тада је, према његовим сазнањима, дошло до дефинитивне одлуке да се ни по коју цену не дозволи српско национално уједињење. Тврди да се на првом месту то односило на могућност српског ослобођења Босне и Херцеговине, која би са српским уједињењем почела из темеља да угрожава хабзбуршку државну егзистенцију.⁶⁰⁰ Тако је српско „Начертаније“ дошло у колизију са хабзбуршким „Начертанијем“ Чезареа Балба, а српски национални покрет постао смртни непријатељ „Црно-жутој монархији“.

Уопште узев, чини се да је најцелисходнији суд о најзначајнијем српском спољнополитичком плану 19. века Екмечић изнео у *Стварању Југославије* кроз речи да Начертаније није плод домишљања Илије Гарашанина, нити његовог саветника Франтишека Заха, па ни делатности кнеза Адама Чарториског, већ да је то „исцеђен сок српског историјског искуства борбе за самосталну и демократску државу од времена сукоба кнеза Милоша са руском дипломатијом 1833 (...) резултат проверених веза са представницима околних националних покрета“.⁶⁰¹ Сматра да само непознавање праве

⁵⁹⁶ М. Екмечић, „Балканска политика Аустро-Угарске после Берлинског конгреса“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 75/76 (2007), стр. 145.

⁵⁹⁷ М. Екмечић, „Улога католичке политичке идеологије у Источном питању 1844-1878.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 229-234.

⁵⁹⁸ *Исто*, стр. 229.

⁵⁹⁹ *Исто*, стр. 234.

⁶⁰⁰ М. Екмечић, „Балканска политика Аустро-Угарске после Берлинског конгреса“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 75/76 (2007), стр. 145.

⁶⁰¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 479.

природе настанка тог документа опредељује део историчара „да га оцењују као извор великосрпске хегемоније“.⁶⁰²

Међутим, судећи према његовом рукопису, оптужбе на рачун „Начертанија“ за тобожње „великосрпске циљеве“ имају дубок корен који се протеже све до 60-их година 19. века, када је француска дипломатија помагала стварање Странке права у Хрватској са циљем католичке експанзије. Од тада је, према његовим истраживањима, почело оцењивање „Начертанија“ као „пројекта великосрпске хегемоније“, уз порицање његовог декларисаног циља – стварање слободне југословенске државе са Србијом као Пијемонтом.⁶⁰³ Ипак, прави неспоразуми у научним круговима око природе „Начертанија“ према његовом мишљењу настају тек онда када је немачка политичка идеологија након 1930. почела оптуживати Србију да је одговорна за рат 1914, а то везивала за целу њену националну политику. Екмечић помиње да је немачким нападима на Србију и њену националну доктрину тада асистирао и последњи аустро-угарски гувернер Босне и Херцеговине Стјепан Саркотић, кроз писање предговора немачких записника Бањалучког процеса из Првог светског рата.⁶⁰⁴ „Под таквим околностима научници су пошли од погрешне претпоставке да је Чарториски 1843. понудио српској влади један пољски пројекат југословенског јединства, а Гарашанин направио од њега 1844. један српски. Оно што Чарториски нуди није пољски нацрт, него широк програм српског окупљања, што води ширем југословенском, који је до 1833. створио Милош Обреновић. Од српског програма југословенског јединства, Гарашанин је задржао његов смисао, а одбацио пољско поверење у историјску моћ хрватског либералног католицизма, као основе реалне политике једне државе.“⁶⁰⁵

„Начертаније“ се оптуживало и за време Другог светског рата⁶⁰⁶, а у периоду социјалистичке Југославије представљало „јабуку раздора“ између хрватских и југословенски оријентисаних „посленика музе Клио“. Права поплава нових-старих оцена о „Начертанију“ као „једном од извора за великосрпску агресију“ била је део колорита ратова на тлу бивше Југославије. Екмечић каже да су оцене хрватских историчара Мирка Грмека, Марка Ђидаре и Невена Шимца о „Начертанију“ као идеолошком нацрту етничких чишћења с циљем стварања Велике Србије⁶⁰⁷ „представљале пуцање бране где је

⁶⁰² М. Екмечић, „Црква и нација код Хрвата“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 122.

⁶⁰³ М. Екмечић, „Европска позадина ‘Начертанија’ Илије Гарашанина из 1844.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 98.

⁶⁰⁴ *Исто*, стр. 98.

⁶⁰⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 484.

⁶⁰⁶ Ту Екмечић наводи пример књиге Петра Шимунића „Начертаније. Тајни спис србске националне и вањске политике“ (Petar Šimunić, *Načertanije. Tajni spis srbske nacionalne i vanjske politike*, Zagreb 1944).

⁶⁰⁷ Mirko Grmek, Mark Đidara, Neven Šimac, *Le nettoyage ethnique. Documents historique sur une ideologie serbe*, Paris 1993.

једна ирационална поплава сличних написа по целом свету довела до тога да се свака реч научног истраживања почиње сматрати делом завере која је рођена 1844.⁶⁰⁸

Кад смо већ код фамозног термина „Велика Србија“, вреди напоменути да се Екмечић њиме посебно бавио у реферату „Појам Велике Србије према светским узорима“, који је изложио на међународном научном скупу у Српској академији наука и уметности у Београду крајем октобра 2002. године. „Велика Србија“ је, према његовом схватању, представљала легитимну идеју права српског народа да у своје политичке границе окупи све покрајине у којима живи српски народ. Као и у свим другим европским узорима, то није значило да се окупљају само земље где српски народ живи у етничкој већини, па би већ статистички на то имао право, него и оне граничне зоне где је живео као знатна етничка скупина, иако не и већинска по броју. Сматра да је тежња за уједињењем свих етничких области једног народа, са стратешким заокружењем њених граница, подлога сваке суверене државе. Истиче да право разумевање појма „Велика Србија“ ваља увек посматрати у односу на историјске стандарде код немачког и других европских народа, јер је то један од мотива развоја српске прошлости који је од почетка био европски условљен, а његов се развој увек на тој подлози развијао, доживљавао успоне и падове, као и коначни залазак.⁶⁰⁹

Истражујући проблематику историјског смисла прве српске спољнополитичке доктрине, Екмечић је доказао исправност своје тврдње изречене у *Стварању Југославије* – да се ништа битно на Балкану није десило без посредног или непосредног учешћа великих сила. У поменутој књизи је, поред необјављених докумената из југословенских и европских архива, за грађење својих ставова користио записе једног од аутора Начертанија, Дејвида Уркварта,⁶¹⁰ али и класике српске историографије као што су дела Чедомиља Мијатовића,⁶¹¹ Милана Ђ. Милићевића,⁶¹² Драгослава Стрњаковића,⁶¹³ Љубомира Дурковића-Јакшића,⁶¹⁴ Војислава Вучковића⁶¹⁵. Консултовао је и страну литературу, углавном пољске провенијенције.⁶¹⁶ У каснијим радовима који су третирали

⁶⁰⁸ М. Екмечић, „Европска позадина ‘Начертанија’ Илије Гарашанина из 1844.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 98.

⁶⁰⁹ М. Екмечић, „Појам Велике Србије према светским узорима“, у: *Велика Србија: истине, заблуде, злоупотребе: зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Српској академији наука и уметности у Београду од 24. до 26. октобра 2002. године*, Београд 2003, стр. 15.

⁶¹⁰ David Urquart, *England and Russia: being a fifth Edition of England, France, Russia and Turkey*, London 1835.

⁶¹¹ Ч. Мијатовић, „Кнез Милош и пуковник Хоцес. Грађа за историју прве владавине кнеза Милоша“, *Споменик*, XVII, Београд 1892, стр. 71, 72.

⁶¹² Милан Ђ. Милићевић, *Кнез Милош прича о себи*, Београд 1893.

⁶¹³ Драг. Стрњаковић, „Како је постало Гарашаниново Начертаније“, *Споменик САН*, ХСI, 70, Београд 1939, стр. 88.

⁶¹⁴ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Бранислав. Први југословенски илегални лист 1844-1845*, Београд 1968.

⁶¹⁵ Војислав Ј. Вучковић, *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије 1859-1874*, Београд 1956.

⁶¹⁶ Henryk Batowski, *Podstawy Sojuszu Balkanskiego 1912. Studium z historii dyplomatycznej 1806-1912*, Krakow 1939, str. 21, 22; Marcei Handelsman, *Adam Czartoryski*, II, Warszawa 1949, str. 95, 96; Barbara Konarska, *W*

ово питање укључио је још неколико својих радова који су у међувремену настали⁶¹⁷ али и јамачно најкомплетнију студију о томе – „Књигу о Начертанију“ Радоша Љушића“.⁶¹⁸ Као нови допринос изучавању ове тематике, на крају рада „Европска позадина ‘Начертанија’ Илије Гарашанина из 1844.“ додао је два прилога на енглеском језику. Први је насловљен као „Projet de Memoir of the Serbian Government“, а други „(David Urquart): The Affairs of Serbia.

На основу досадашњег казивања можемо рећи да је Екмечић на основу изворне грађе и релевантне историографске литературе показао да „Начертаније“ заправо није било плод српске политичке мисли, већ дело тројице европских дипломата и државника, који су из својих интереса сачинили план српског националног уједињења у склопу југословенске заједнице. Целу историју овог документа пратиле су бројне контроверзе, које је Екмечић, захваљујући исцрпним архивским истраживањима и ишчитавањем томова и томова књига успешно рашчишћавао. Исти је случај и са злонамерним оценама и оптужбама на рачун „Начертанија“, које су, по Екмечићевом суду, готово по правилу биле ваннаучне и служиле као идеолошко оправдање за експанзију других сила на рачун српских интереса. По њему су „прави противници трезвеног изучавања Начертанија западни генерали, а не големе књиге које се ради њихових потреба пишу“.⁶¹⁹ И поред тога што је, према Екмечићевом писању, овај документ „ушао у све преамбуле оптужнице Савезне Републике Југославије, свих појединаца окривљених за ратне злочине у грађанском рату у Хрватској и Босни и Херцеговини Међународног суда правде у Хагу, као и Међународног трибунала за ратне злочине у Хагу“, његов научни став о „Начертанију“ је јасан: радило се о доктрини чији је коначни циљ стварање југословенске државе на природним основама српског етничког уједињења.

krengu Hotelu Lambert. Wldyslaw Zamoyski w latach 1832-1847, Wroclow 1971, str. 167; Dr. T. Grzebieniowski, „The Polish cause in England a century ago“, The Slavonic (and East European) Review, XI, London 1932-1933, str. 82, 83.

⁶¹⁷ М. Екмечић, „Географски непријатељ Србије“ (Улога католичке политичке идеологије у Источном питању 1844-1878). *Огледи из историје*, Београд 1999, стр. 53-111; М. Екмечић, „Српско-бугарски односи половицом XIX века (1844-1853)“, *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад 2000, стр. 280-295.

⁶¹⁸ Радош Љушић, *Књига о Начертанију. Национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Београд 1993.

⁶¹⁹ М. Екмечић, „Европска позадина ‘Начертанија’ Илије Гарашанина из 1844.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 129.

III/7 - Екмечић о стандардизацији језика као фактору југословенског (не)јединства

Екмечић у *Стварању Југославије* није случајно подвукао да је највећа тековина целокупног Илирског покрета била одлука Хрватског сабора од 23. октобра 1847. године да се илирски језик усвоји као званични.⁶²⁰ Стандардизација књижевних језика била је једна од главних етапа у грађењу модерних нација западне Европе. Исти је био случај и на јужнословенском простору. Екмечић у поменутој синтези каже да су „Немци били јужнословенски учитељи“ када је у питању тај процес.⁶²¹ У прилог научној заснованости те његове тврдње сведочи чињеница да је Вук Стефановић Караџић своју познату филозофију „пиши као што говориш“ управо и преузео од немачких научника, језикословаца и песника – Јохана Леонарда Фриша, Бартолда Хајнриха Брокеса, Јакоба и Вилхелма Грима, најпосле и Јохана Кристофа Аделунга, који је прави аутор овог знаменитог ортографског принципа. Ипак, он напомиње да је такав начин размишљања код Срба постојао и пре Вука – користио је Сава Мркаљ у свом делу „Сало дебелог јера либо Азбукопротрес“, на кога је утицала лингвистичка филозофија Џона Лока која је подразумевала да је свако слово знак за звук и да у једној речи треба да буде онолико знакова колико има звукова у њој.⁶²² Као други значајни европски филолошки правац који је утицао на Јужне Словене Екмечић апострофира италијански пример, који је посебно утицао на хрватске језикословце. Према Екмечићевом писању да се закључити да су најистакнутији „Илирци“ (Људевит Гај, Иван Деркос, Петар Прерадовић) желели да створе јединствени јужнословенски језик подељен на два кајкавска (крањски и хрватски) и један штокавски (српски), по узору на италијански књижевни језик, који је створен од чак петнаест различитих дијалеката, са тосканским наречјем у средини.⁶²³

Екмечић каже да је, поред немачке класичне филозофије, велики утицај на јужнословенске националне покрете оставила француска класична филозофија, посебно учења Жан Жак Русоа, која су говорила о суверенитету народа и потреби одгајања националне свести.⁶²⁴ О томе је говорио и спомињани Јохан Готфрид Хердер, за кога је настава историје била најбоље средство за неговање патриотског духа, али је за разлику од револуционарног Русоа, по Екмечићевим истраживањима тврдио да је његов став плод природног историјског развоја, „разумска еволуција ствари“, а не револуција.⁶²⁵

Из тих разлога он у чланку „О језику роде“ каже да у „азбучним ратовима“ Јужни Словени нису изумели ниједно оружје“, већ да су од Европе учили правила стварања

⁶²⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 466.

⁶²¹ *Исто*, стр. 365.

⁶²² *Исто*, стр. 387.

⁶²³ *Исто*, стр. 388.

⁶²⁴ *Исто*, стр. 389.

⁶²⁵ *Исто*, стр. 389-390.

књижевног језика, али и упутства како се она мењају. Преноси да европско правило јединственог језика гласи: један национални дијалект се ставља у основу једног језика, па се затим обогаћује језиком најбоље националне књижевности. То је део општег језичког правила да је сваки књижевни језик вештачки и да се нигде не говори од обичног народа.⁶²⁶

У раду „Судбина југословенске идеје до 1914.“ он употребљава метафорички опис „таласа опште необавештености“ када говори о историјском оквиру почетка 19. века у којем су се развијали балкански народи и њихови језици. Позивајући се на истраживања познатог италијанског картографа тога времена Адријана Балбија, сматра да се већ тада илирство почело везивати заједницу народа који говоре једним истим језиком. По њему је Балби изједначавао Илире са Јужним Словенима, иако је под појмом „Славонаца, Србијанаца, Срба или Илира“ подразумевао само „Србе, Црногорце, Босанце и Бугаре“.⁶²⁷

Важнијим од Балбија за истраживање и дефинисање језика Јужних Словена сматра европске слависте, међу којима по значају издваја Павела Шафарика. Он је, према Екмечићевом писању, захваљујући вишедеценијском проучавању језика, књижевности, порекла и историје јужнословенског простора, поставио најтемељније и најважније тезе о овој проблематици, истовремено снажно утичући на Вука Стефановића Карацића. Екмечић наводи да је овај знаменити словачки научник у „Словенским старожитностима“ први објаснио општу језичку основу Јужних Словена, мислећи да су Срби и Хрвати један народ, међу шест других балканских етноса (Турци, Грци, Србо-Хрвати, Бугари, Румуни и Албанци).⁶²⁸ Преноси да је слично говорио и Ами Буе, називајући народ између Шар-планине и словеначких области Србо-Хрватима.⁶²⁹ У истом раду, међутим, пише да је с друге стране Шафарик појам „Илира“ и њиховог језика поприлично нејасно и конфузно доживљавао: док на једном месту говори о Србо-Хрватима као једној етничкој целини, на другом „Илире“ везује за Србе „три закона“.⁶³⁰ Као што је познато, управо је на темељу тог учења Вук Стефановић Карацић дефинисао српски језик и народ који га користи.

Екмечић у *Дугом кретању између клања и орања* истиче да је главна тековина српског националног препорода било стандардизовање српског језика. Говорио је о историјском делу Вука Стеф. Карацића, његовом објављивању буквара (1814.), првог р(ј)ечника (1818.), превода *Светог писма* (1847.), раду на пољу прикупљања и публиковања дела народне књижевности.⁶³¹ Ипак, у *Стварању Југославије* истиче да Вукова језичка борба није била нимало лака и једноставна. Писао је о поделама и расправама међу српским

⁶²⁶ М. Екмечић, „О језику роде“, *Књижевна реч - лист књижевне омладине Србије: лист за књижевност, уметност, културна и друштвена питања*, год. 22, бр. 425, Београд 1993, стр. 3.

⁶²⁷ М. Екмечић, „Sudbina jugoslovenske ideje do 1914.“, *Politički život Jugoslavija između 1914–1941*, („Treći program” Radio Beograda), Beograd 1974, str. 14.

⁶²⁸ Исто, стр. 15.

⁶²⁹ Исто, стр. 15.

⁶³⁰ Исто, стр. 15.

⁶³¹ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 233.

интелектуалцима по питању реформи азбуке („дебелојеровци“ и „јотовци“), као и међу хрватским и словеначким мислећим људима око увођења дијакритичких знакова у абечеду. Као кључни моменат победе Вуковог принципа над становиштима Милована Видаковића, Јована Хацића и митрополита Стевана Стратимировића наводи штампање великих дела српске и југословенске књижевности на Вуковом народном језику – Гундулићев *Осман* (1844), Мажуранићев еп *Смрт Смаил-аге Ченгића* (1846) и Његошев *Горски вијенац* (писан старим српским правописом, 1847.).⁶³²

Победу „вуковаца“ над „антывуковцима“ Екмечић доживљава као победу европских лингвистичких принципа над застарелим језичким традицијама. Он је на становишту да је Вук Карацић ишао истим оним путем којим су раније ишли развијени европски народи. Држао се правила да треба изабрати дијалекат у средини националне територије и обогатити га језиком најбоље књижевности. „Као што су у Италији оба та улога нађена у Тоскани, тако их је и Карацић нашао у Херцеговини. Тамо је био средњи говор, а епске песме на ијекавском херцеговачком су тада сматране, по својој прилици до данас и остале, најбољи примерци народне књижевности“, сматра Екмечић.⁶³³

Он стандардизацију српског књижевног језика не доживљава само као једну од најважнијих детерминанти у историји српске лингвистике, већ и као један од кључних фактора у процесу изградње и развитка југословенске идеје. Он каже да је стандардизација народног језика као књижевног језика требала да попуни празнине које су постојале у знању о распрострањености различитих нација на Балкану. Сматра да је то истовремено био историјски напор да се интегрише једна нација или да се у оквирима различитих варијаната једног језика интегришу различите нације.⁶³⁴ С тим у вези, у чланку „Судбина југословенске идеје до 1914.“ промовисао је следећу тезу: докле је један језик дотле је граница једног јединственог народа, а по том стандарду су Југословени испадали заиста као један народ. У томе су илирци, са својим поимањем да не само један јединствени језик, него и сродни језици једне групе, сачињавао један народ, били доследни ученици Хердерови него Вук Карацић који је под Копитаровим утицајем ударао јасну границу штокавског дијалекта од кајавског и чакавског.“⁶³⁵

Даље се надовезивао на питање да ли постоји континуитет између идеја о југословенском националном уједињењу пре и после 1815. године, флуидни појам „илиризма“, тадашњем устаљеном мишљењу у европској класичној филозофији да су сви Словени у свету једна нација, а Јужни Словени њена племена (с тим да се нису знале границе између Срба, Хрвата, Словенаца и Бугара и њихових језика). Преносио је

⁶³² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 437-439.

⁶³³ М. Екмечић, „О језику роде“, *Књижевна реч - лист књижевне омладине Србије: лист за књижевност, уметност, културна и друштвена питања*, год. 22, бр. 425, Београд 1993, стр. 3.

⁶³⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 434.

⁶³⁵ М. Екмечић, „Судбина југословенске идеје до 1914.“, *Politički život Jugoslavija između 1914–1941*, („Трећи програм” Radio Beograda), Београд 1974, стр. 19.

размишљања Јернеја Копитара, Јозефа Добровског, Димитрија Давидовића, Људевита Гаја, Станка Врза, Јанка Драшковића, Ивана Крељановића, Ивана Каталинића и Николе Томазеа који су на различите начине покушавали да дефинишу просторе на којима су живели поменути народи и да дају основе описе њихових идентитета.⁶³⁶ Према Екмечићу, поменути језикословци су, између осталог, констатовали да Јужни Словени углавном користе различита писма: православни су, углавном, користили ћирилицу, а католици, углавном, латиницу (иако је било супротних примера на обе стране). Екмечић у *Дугом кретању између клања и орања* констатује да је стандардизацију српског (као и хрватског) језика на подручју Дунавске монархије извршила бечка царска влада из својих потреба; ако је коришћено ћирилично писмо, језик је називан српским или „илирско-српским“, а ако је писан латиницом – хрватским, односно „илирско-хрватским“.⁶³⁷ Поново је дошао до истог закључка – верски расцеп био је главни фактор који је пресудно одредио јужнословенско национално нејединство. Зато је нација Србо-Хрвата остала само неостварена теорија у књигама европских слависта.

Када је у питању случај кодификације словеначког језика, Екмечић сматра да је сам његов назив у првој половини 19. века врло флуидан и упитан. Пише да су неки интелектуалци језик Словенаца називали „словенско-вендски“, „вендски“, „виндски“ или су, пак, употребљавали регионалне, односно покрајинске називе („крањски, штајерски“, „корушки“, „долењски“...). Исти је случај и за име словеначког народа. Екмечић кроз текст *Стварања Југославије* поручује да Словенци сами себе тако називају тек после 1848. године.⁶³⁸ Као додатну отежавајућу околност за стандардизацију истиче необичан податак да су Словенци говорили са чак 46 различитих дијалеката. У *Историји Југославије* понавља да су све тадашње културне институције имале немачки карактер (немачки језик био је језик „дама и госпoде“, а народни, односно потоњи словеначки, језик оних који их служе). Зато је Екмечић констатовао да борба за стандардизацију словеначког књижевног

⁶³⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 420-429; Приликом писања о наведеном, користио је разна историографска дела. Навешћемо само нека од њих: Јаков Игњатовић, *Мемоари. Репродуције из прошлог српског живота*, Београд 1966, стр. 27; Архимандрит Г. (Поповић), „Мненије о књижевном српском језику“, *Гласник Друштва србске словесности*, VII, Београд 1855, стр. 1-2; Ј. Šidak, „Odjeci Francuske revolucije i vladanje Napoleona I u hrvatskim zemljama“, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreba 1973, str. 93; Francesco Maria Appendini, *Grammatica della lingua illyrica*, Ragusa 1808, str. 9; Ignaz Al. Berlić, *Grammatik der illirischen sprache, wie solche in den südslawischen Ländern, Serbien, Bosnien, Slavonien, Dalmatien, Kroatien und von den Illirien und Serben in Ungarn und der Vojvodina gesprochen wird*, Zagreb 1850, str. 3; Adrian Balbi, *Atlas ethnographique du globe*, Paris 1828; Fr. Miklosich, *Barth. Kopitars kleinere schriften*, Wien 1857, str. 35; Josip Marn, *Kopitarjeva spomenica*, Ljubljana 1880, str. 39; Димитрије Давидовић, *Историја народа српског*, Виена 1821; „Сeбске летописи за годину 1825“, Будим 1824, стр. 56; Paul Joseph Šafarik, *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur*, Pest 1826; М. С. Милојевић, *Народности и земљописни преглед средњег дела Праве (Старе) Србије са етографском мапом српских земаља*, Београд 1981; Никола Радојчић, *Географско знање о Србији почетком 19. века*, Београд 1927, стр. 82; N. Stančić, „Gajeva klasifikacija južnoslavenskih jezika i naroda u vrijeme nastanka Kratke osnove hrvatsko-slavonskoga pravopisanija iz 1830. godine“, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 18, Zagreb 1985, str. 90; I. Kukuljević v. Sacci, „Die Nationalität in Kroatien und Slavonien“, *Luna. Agramer polit. Zeitung*, Zagreb 1842, str. 3-5.

⁶³⁷ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 235.

⁶³⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 457.

језика посредно има и један револуционарни, политички смисао.⁶³⁹ Истиче да се тог посла најпре прихватио Копитар још 1809. године, а његов рад на својеврсан начин шеснаест година касније наставио католички свештеник Метелко, узевши долењски дијалект као основу језика, истовремено покушавајући да састави словеначку абечеду (користећи чак и неке ћириличне елементе). Екмечић каже да је, за разлику од Копитара, католички свештеник Петар Дајнко за основу књижевног језика узео штајерско наречје и креирао своју верзију словеначке абечеде. Иако је до 1834. године објављено 50.000 књига на његовом језику, Екмечић поручује да је Гајева абечеда на крају коначно победила. Ипак, као најзначајније личности које су допринеле стандардизацији књижевног језика у Словенаца не наводи лингвисте, већ песнике као што су Франце Прешерн, Андреј Смоле и Матија Чоп. Посебно апострофира дело Прешерна, који је својим „Сонетним венцем“ и „Здравицом“, писаним на централном љубљанском дијалекту словеначког језика, направио прекретницу у том процесу.⁶⁴⁰

Екмечић у *Стварању Југославије* подвлачи да је најзначајнији догађај везан за развој националног питања у југословенским земљама био бечки „Књижевни договор“ од 28. марта 1850. године, којим је ударен темељ јединственом језику Југо-Словена.⁶⁴¹ Наводи да је тим споразумом као основа за њихов заједнички књижевни језик узет народни говор Босне и Херцеговине и Дубровника, карактеристичан по штокавском наречју и ијекавском изговору. Преноси да је договор постигнут између осморице јужнословенских књижевника, држављана Хабзбуршке монархије, од којих су петорица били Хрвати, двојица Срби и један Словенац (Иван Кукуљевић, Димитрије Деметер, Иван Мажуранић, Вук Стефановић Караџић, Винко Пацел, Франц Миклошич, Стефан Пејаковић, Ђура Даничић). Екмечић наводи да је једини „камен-спотицања“ у дијалогу јужнословенских лингвиста било име тог језика; неки су га звали „српским који се и илирским назива“, неки „српско-илирским“, неки само „илирским“, неки „нашим народним“, неки „славо-илирским“...⁶⁴²

Историјским значајем Бечког књижевног договора Екмечић се посебно бавио у раду „Вук и Хрвати“. Подробно испитујући све околности које су довеле до овог споразума, закључио је да је поменути договор најмање био „пакт“ српских и хрватских књижевника око усаглашавања правописних норми, него да се заправо радило о својеврсној декларацији о етничком јединству два народа. Открива да је Вук Стеф. Караџић предлагао да се проблем именовања заједничког језика Срба и Хрвата остави по страни, а да се уместо тога треба усресредити на стандардизовање заједничког књижевног језика и усвајање ћирилице и латинице, по узору на Немце, који су имали и готицу и латиницу, а сматрали их својим националним писмима подједнаког значаја.⁶⁴³ Ипак, констатовао је да

⁶³⁹ I. Војић, S. Ћirković, M. Екмечић, V. Dediјer, *Istorija Jugoslavije...*, str. 244-245.

⁶⁴⁰ Исто, стр. 244-245.

⁶⁴¹ M. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 600.

⁶⁴² Исто, стр. 600-610.

⁶⁴³ M. Екмечић, „Вук и Хрвати“, *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад 2000, стр. 34-35.

не само да није нормиран заједнички правопис Срба и Хрвата, већ да у пракси није нормиран ни на једној од две стране које су се договориле о јединству. За практично неиспуњење тог споразума он не криви српске и хрватске језикословце; сматра да су за то најодговорније „цркве и државе“, које су, према његовим схватањима, на нормирање језика пристајале само онда када је било потребно да се њиме истакне разлика, а не јединство.⁶⁴⁴ „У том заосталом и дубоко конзервативном друштву религија је остала интегрисајући фактор у народу и стварно је она на српско-хрватском говорном подручју, а не јединствен језик, представља историјску вододелницу нације. Та је граница, коју црква стално изнова обнавља и учвршћује таласима религиозне нетолеранције, била далеко дубља и трајнија од било каквих граница које би јединствени књижевни језик поставио“, преноси Екмечић путем текста „Судбина југословенске идеје до 1914.“⁶⁴⁵

Ипак, његова истраживања преточена у чланак „Вук и Хрвати“ показала су да су фактори страних сила такође утицали на то да до успостављања заједничког језика и писма Срба и Хрвата не дође. То се, пре свега, односи на Хабзбуршку монархију, која је, према његовим сазнањима, страховала да би Бечки књижевни договор био полазна основа за креирање националног програма Срба и Хрвата с циљем образовања јединствене народне државе. Позивајући се на један необјављен извор из бечког државног архива,⁶⁴⁶ преноси да је на седници министарског већа у Бечу прочитано саопштење да је у Београду, под Гарашаниновим руководством, формиран Централни одбор за француско-пољску пропаганду, што су хабзбуршки политичари доживели као претњу и потенцијалну опасност по своје интересе. Зато је Александар Бах, према Екмечићевим речима, наредио хапшење Људевита Гаја, члана ове (полу)конспиративне организације, у којој су хабзбуршке власти препознавале потенцијал за дизање нове револуције. Екмечић је уверен да је управо страх од револуције, односно српског (и јужнословенског) националног ослобођења, наводио званични Беч да уложи све снаге како би Бечки књижевни договор пропао.⁶⁴⁷

У историјској трансформацији типологије „српскохрватског национализма“ са лингвистичког на религиозни тип Екмечић детектује још један битан чинилац који је условио неизградњу јединственог језика и писма Срба и Хрвата. Он мисли је да је у време постизања Бечког књижевног договора тај процес већ почео и да су водећи интелектуаци националних покрета Јужних Словена јасно видели да прети опасност да верска подела међу њиховим сународницима истовремено и овековечи националну поделу. „Људи 1850. су веровали да постоји бољи пут у односима Срба и Хрвата, него што је стварност наметала. Они нису имали лека да у том одлучном, а историјски и првом искушењу

⁶⁴⁴ М. Екмечић, „Вук и Хрвати“, *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад 2000, стр. 35.

⁶⁴⁵ М. Екмечић, „Sudbina jugoslovenske ideje do 1914.“, *Politički život Jugoslavija između 1914–1941*, („Treći program” Radio Beograda), Beograd 1974, str. 24.

⁶⁴⁶ Staats Archiv Wien, Ministerrath Protokoll, 1308, ex. 1849, Ministerrath Protokoll der Sitzung am 29. April 1849.

⁶⁴⁷ М. Екмечић, „Вук и Хрвати“, *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад 2000, стр. 33-34.

јужнословенских национализама (...) утичу на будући ток његовог дубоког расцепа“, поручио је Екмечић са страница ове студије.⁶⁴⁸

На крају је, према његовим уверењима, нерешено питање имена јединственог језика посејало семе раздора међу српским и хрватским интелектуалцима. Управо је то, судећи према његовом писању, била тачка после којег се „гаси дух југословенског јединства“, након које је једна страна употребљавала само оне норме, изразе и граматичка правила која је друга страна одбацивала. „У нормирању језика победило је начело верског идентитета. Посебне варијанте заједничког језика, које настоје да продубе своје разлике до ирационалних граница, постају трајно обележје верске припадности. Нација се посматра као јединица верског опредељења, а главни задатак врло неговане језичке науке своди се на стално усавршавање невидљиве верске границе, која иде кроз тамне вилајете људске душе.“⁶⁴⁹ Речени цитат најбоље илуструје његово становиште о овој комплексној проблематици.

О питању језика као фактора (не)јединства Јужних Словена, Екмечић је расправљао и у својим доцнијим студијама. У чланку „Национални идентитет, синтетичке нације и будућност демократије“, објављеном 2002. године у зборнику „Дијалог прошлости и садашњости“ каже да је „Југославија данас претворена у покусни териториј на коме се увежбава нови идентитет, уместо онога на коме је створена класична југословенска држава 1918.“, где се прва и основна ствар којом се доказује посебност узима управо – језик.⁶⁵⁰ Сматра да се ради исто оно што се радило у изградњи модерних националних језика „од Дантеа 1305. до данас“: на једној дијалектској подлози језик се обогаћује речником и облицима уметничке литературе. „У случају покушаја да се изгради хрватски, бошњачки и црногорски језик иде се истим методама, али са потпуно друкчијим циљевима: уместо интегрисања једне велике, од ње се дезинтегрише више малих нација.“⁶⁵¹ Очигледно је на становишту да се крајем 20. и почетком 21. века догодила својеврсна историјска инверзија по питању језика и националних идентитета на јужнословенском простору. Док се у време романтизма тежило да се од више различитих наречја и дијалеката стандардизује један књижевни језик за све Југо-Словене, у доба глобализације дешава се сасвим супротно: од једног језика (односно штокавског језичког система) тежи се вештачком формирању више мањих, као основа нових идентитета. Сличну ситуацију Екмечић препознаје само у западној Украјини, Аустрији и Белгији.⁶⁵²

Обрађујући тематику процеса стандардизације књижевних језика Срба, Хрвата и Словенаца у 19. веку, Екмечић је на још једном пољу приказао сву комплексност историје

⁶⁴⁸ М. Екмечић, „Вук и Хрвати“, *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад 2000, стр. 36.

⁶⁴⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 610.

⁶⁵⁰ М. Екмечић, „Национални идентитет, синтетичке нације и будућност демократије“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 70.

⁶⁵¹ *Исто*, стр. 70.

⁶⁵² *Исто*, стр. 70.

јужнословенских националних препорода у овом периоду. Следећи европске рационалистичке принципе, српски, хрватски и словеначки језикословци покушали су створити јединствен језик који би био духовна подлога стварања јединствене нације. То се, међутим, показало као немогућа мисија. Анализирајући прворазредне историјске изворе и релевантну литературу Екмечић је установио да је главни непријатељ тог подухвата била религиозна нетолеранција и политика великих сила. Колико год се истакнути јужнословенски интелектуалци трудили да премосте међусобне разлике, колико год напора и енергије улагали, показало се да су ова два фактора ипак била јача. Зато је језик, према Екмечићевом мишљењу, уместо кључног чиниоца јединства југословенских народа, постао још једна њихова „јабука раздора“. Никад је нису успели превазићи. Напротив, језичко је питање на штокавском подручју временом доведено до нивоа пароксизма. Од несумњиво једног језичког система од Истре до Тимока вештачки се ствара више њих. Појаве „политичких језика“ попут бошњачког и црногорског Екмечић је доживљавао као историјску дегенерацију. Говорио је да „црногорски језик није срамота једног народа, српске нације и неписмене интелигенције, него срамота цивилизације”.⁶⁵³ Фихтеова теза о „језику-нацији“ коју је он највише заступао, на штокавском подручју показала се неодрживом. Времена која су пред нама даће одговор на питање да ли је на овом простору могуће природно спајање различитих дијалеката истог језика или ће он остати трајно фрагментисан.

⁶⁵³ „И Дорћолци ће тражити свој лекторат“, преузето са интернет адресе <http://www.politika.rs/scc/clanak/399585/%D0%9A%D1%83%D0%BB%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%98-%D0%94%D0%BE%D1%80%D1%9B%D0%BE%D0%BB%D1%86%D0%B8-%D1%9B%D0%B5-%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B8%D1%82%D0%B8-%D1%81%D0%B2%D0%BE%D1%98-%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%82> 12. децембра 2020. године у 15:47 ч.

III/8 - Екмечићево изучавање „Пролећа народа“ 1848/49. године у контексту значаја за југословенске националне препорде

Промене друштвено-политичких односа на Балкану у 19. веку спадају у ред главних Екмечићевих истраживачких питања којима је посвећивао пажњу током читаве каријере. Једна од главних етапа у развоју националних препорода Јужних Словена према његовом писању била је Револуција 1848-1849. године. О њој је говорио у више чланака („Покушаји уједињења хришћанских цркава 1848. и Јужни Словени“, „Рад Иполита Терлецкога на уједињењу хришћанских цркава 1848. године“, „Црквени фактор у сукобу великих сила у Источном питању 1848. године“, „Неколико уломака о руској политици према Јужним Словенима у време Револуције 1848. године“, „Русија и народни покрети Балкана 1848. године“, „Гарашанин, Чарториски и Мађари 1848-1849. године“, „Народни покрети као фактор у односима великих сила на Балкану 1848-1849. године“, „Маргиналије о српско-бугарским везама 1844-1851. године“, „Српско-бугарски односи половицом XIX века (1844-1853)“, али и у својим синтезама (*Историја Југославије, Стварање Југославије, Србија између Средње Европе и Европе, Дуго кретање између клања и орања*).

Корене револуционарних догађаја на јужнословенском простору он препознаје у тежњи угарске елите да створи мађарску националну државу на принципу политичке нације, што би значило да би 37% Мађара требало доминирати над скоро две трећине осталих и временом их асимиловали путем државних институција. У *Дугом кретању између клања и орања* тврди да су се покушаји језичког помађаривања већине народа дешавали сто година касније, та би се политика назвала геноцидом.⁶⁵⁴ Зато „јужнословенску револуцију 1848-1849.“ суштински види као одговор Срба и Хрвата на покушај затирања њиховог идентитета.

Екмечић је „јужнословенску револуцију 1848-1849.“ периодизовао на следећи начин:

- 22. март (велика народна скупштина у Загребу) - 31. октобар 1848. године (слом демократске побуне у Бечу);
- 31. октобар 1848. (крах бечке демократске побуне) - 4. март 1849. године (наметање Октроисаног устава Хабзбуршкој монархији од стране новог цара Фрање Јосифа);
- 4. марта 1849. - 13. август 1849. године (војни пораз мађарске војске у бици код Вилагоша и њена капитулација).

⁶⁵⁴ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 238.

У *Историји Југославије* Екмечић пише да је после избијања Мађарске револуције 15. марта 1848. године, доношења мађарског националног програма у 12 тачака којим се Хабзбуршка монархија практично претварала у персоналну унију аустријског и угарског дела царства, те попуштања бечког двора пред наведеним мађарским захтевима, међу Хрватима и Србима дошло је до великог узбуђења и комешања. И поред отвореног бунта највећег дела Срба и Хрвата, он каже да је и код једних и код других било оних који су били промађарски настројени (нарочито „мађарони“ у Хрватском сабору на челу са бароном Левином Раухом).⁶⁵⁵ У *Стварању Југославије* је детаљније писао о активностима Људевита Гаја (његовом путовању у Грац и састанку са надвојводом Јоханом, а затим и у Беч, где се срео са словенском универзитетском омладином), улози пуковника Јосипа Јелачића, његовом именовану за бана и заповедника војске у Хрватској, његовом укидању кметства у Хрватској и одговору Хрватског сабора на мађарски програм („захтевање народа“), којим се у 30 тачака тражило формирање посебне „народне страже“, заседање сабора у четири хрватска покрајинска центра (Загреб, Осиек, Ријека и Задар), посебно министарство за Хрватску и увођење „народног језика у унутарње и изванско управљање краљевинах наших и заједно све вишје и мање учионице“.⁶⁵⁶ Нарочити акценат је ставио на мисију Паје Чавловића у Београду, кога је Људевит Гај тамо послао да „засади клицу ширих југословенских решења“, која су подразумевала проглашење кнеза Александра Карађорђевића „краљем Илирије“, односно стварање јужнословенске федерације око Србије. Ово су, по Екмечићу, прихватили и српски кнез и министар Илија Гарашанин, уз алтернативу у виду „Српског вицекраљевства“, о чему је такође писао.⁶⁵⁷ За Гарашанина, „spiritus movensa“ српске спољне политике, тврди да се залагао за консолидацију и заједничко деловање српског и илирског покрета у Хабзбуршкој монархији. С тим у вези, напомиње да је прекодунавским Србима преко својих агената (посебно Матије Бана) саветовао да захтевају аутономију у Угарској, какву су имали Хрвати, а „Илирцима“ да у ново министарство Троједне краљевине Далмације, Хрватске и Славоније изаберу једног или два српска министра, „да у будућности једна федерација зближи Јужне Словене“.⁶⁵⁸

У све три поменуте синтезе Екмечић је писао о околностима уочи Мајске скупштине у Сремским Карловцима (13. маја 1848.), неуспешној мисији српске делегације

⁶⁵⁵ I. Војић, S. Ћирковић, M. Екмечић, V. Дедијер, *Историја Југославије...*, стр. 250-252.

⁶⁵⁶ M. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 502.

⁶⁵⁷ *Исто*, стр. 502-503, 511. „Српско вицекраљевство“ је, према речима Екмечића, био француски дипломатски пројекат који је за циљ имао образовање једне аутономне целине у оквиру Османске империје, у којој би се ујединио српски народ. Постојале су две верзије овог пројекта: једна је налагала да се Србија, Босна, Херцеговина, Црна Гора и северна Албанија уједине под српским краљем, а друга у састав ове државе уђе и Бугарска. Ова српска „вицекраљевина“ имала би готово све прерогативе државности, али би признавала врховну султанову власт. У креирању овог нацрта учествовао је и Константин Николајевић, секретар српског посланства у Цариграду (Екмечић га у тексту погрешно ословљава као „Косту Николајевића“). – M. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 511, 516-518.

⁶⁵⁸ M. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 512.

код угарских власти,⁶⁵⁹ окупљању Срба у Новом Саду и исказивању њиховог револта у виду спаљивања матичних књига на мађарском језику,⁶⁶⁰ догађајима на самој Мајској скупштини и њеним најважнијим одлукама – стварању Српске Војводине и образовању њене владе (Главни одбор), избору њеног првог војводе (Стеван Шупљикац) и српског патријарха (Јосиф Рајачић).⁶⁶¹ Посебно је било речи о српско-хрватском савезништву, идеји о југословенској федерацији, подршци бана Јелачића одлукама Мајске скупштине и његовим плановима око српско-хрватског уједињења. У прилог Јелачићевом југословенском опредељењу, у *Стварању Југославије* је истакао цитат из писма које је хрватски бан упутио влади Кнежевине Србије, односно Томи Вучићу Перишићу: „А жеље њихове да банови хрватски буду бирани наизменице из западне и источне виере, а тако исто и војводе србског народа да се један пут из једног а други пут из другог виероисповиједања узимају, најпоследње и министри да буду једнаким диелом Хрвати и Србљи, јесу праведне и ми овдје по постављању званичниках по таквом основу, кои својим жељама одговара већ и владамо. Министри бит ћеду сигурно половином Хрвати, а половином Србљи“.⁶⁶²

Екмечић је својим истраживањима покушао одговорити на питање да ли је постојао унапред договорени план на основу кога су се 1848. године усклађивали српски и хрватски интереси или је то наметала сама логика историјског развоја без неке мистичне „тајне силе“. Он је мишљења да тако нешто формално није постојало, али је заиста фактички егзистирало, пре свега у смислу узајамног разумевања о потребама јединственог деловања, како у односу према бечком двору, као и према угарским властима. С тим у вези, у два своја рада, „Покушаји уједињења хришћанских цркава 1848. и Јужни Словени“ и „Рад Иполита Терлецкога на уједињењу хришћанских цркава 1848. године“, представио

⁶⁵⁹ Делегација српских интелектуалаца из Новог Сада, коју су предводили Александар Костић и Ђорђе Стратимировић, 8. априла 1848. године дошла је у Пожун (данашња Братислава), да угарском државном врху предоче прокламацију „напојену француским идејама“ о српској аутономији. Сви српски захтеви били су одбијени, а Лајош Кошут је изјавио „да ће односе између Срба и Мађара морати да реши мач“. – М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 513.

⁶⁶⁰ Екмечић је поменути догађај, који је симболично представљао српски отпор мађаризацији, илустровао стиховима Бранка Радичевића из песме „Јуриш Србе!“, која је објављена у „Даници“, у Загребу, 12. августа 1848. године:

„Мјесто Јован Јанош веле,
Мјесто Глиша Гергел желе,
Мјесто Паја Палчи ишту,
Од Стеве ти граде Пишту.
Јуриш Србе, јуриш брате,
Та срамота није за те!
Још се ето Мацар тужи

Што мацарски поп не служи.“ – Branko Radičević, „Juriš Srbe!“, *Danica*, br. 33, Zagreb, 12. avgusta 1848. godine; М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 514; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 238.

⁶⁶¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 513-516.

⁶⁶² Исто, стр. 519; Треба напоменути да је овај извор Екмечић цитирао без навођења назива архива, фонда и архивске јединице, већ је у подножној напомени само написао „Бан Јелачић – Српској влади, Загреб, 20. маја 1848“.

је иницијативе заступника идеје либералног католицизма за приближавање православној цркви. Они су, према његовом писању, улагали велике напоре да се изврши реформа унутар саме римокатоличке цркве како би се створили повољни услови да православни Срби прихвате унију са католицима. Анализирајући проблематику историјског значаја мисије Иполита Терлецког, открива да је овај унијатски калуђер и пољски политички емигрант папи Пију IX понудио програм приближавања православној цркви кроз девет тачака. Користећи његове записе које је за часопис „Руске старине“ приредио А. Лопатински,⁶⁶³ Екмечић тврди да је манифест Иполита Терлецког подразумевао следеће:

- 1.) Православна црква ће бити под покровитељством Рима, али ће сачувати неповредивост својих обреда. Обреди римокатоличке цркве неће имати никаква преимућства над православним.
- 2.) У колегију кардинала морају бити укључени и чланови источних цркава, пре свега представника грчко-словенског обреда;
- 3.) Све латинске мисије међу православним хришћанима морају бити укинуте и замењене мисијама у којима би учествовали људи који припадају дотичним „народима истока“;
- 4.) Главна пажња треба бити посвећена Словенима, који на истоку имају преовлађујући утицај, а с тим циљем треба бити основан и руско-словенски патријархат са правима других патријаршијских престола;
- 5.) Све ново што је уведено под утицајем Латина и по обрасцу римског обреда у источним с Римом уједињеним црквама, треба да се укине и на тај начин да се опет успостави првобитна чистота источног обреда;
- 6.) Сваком оном чији су преци прешли на латинство треба да се дозволи да се без икакве запреке врате у крило своје првобитне цркве;
- 7.) Треба да се подигне сјај и привлачност источних, с Римом уједињених цркава даривањем њиховог свештенства свим преимућствима и привилегијама којима се користи свештенство латинско, као и ширењем међу свештеницима на истоку вишег образовања, због чега би требало да се у Риму оснује једна посебна типографија за источне језике;
- 8.) Због тога што се без Божије милости не може рачунати на успех, требало би да се успоставе братства чији ће циљ бити да се моле за уједињење цркава и да се сви католици позову да у њима учествују;
- 9.) Да би доказао колико верује у остварење свог програма, сам Терлецки молио је папу за дозволу да се врати обредима својих предака, тј. грчко-словенском (православном) обреду.⁶⁶⁴

⁶⁶³ „Записки архимандрита Владимира Терлецкого, бывшего греко-униатского миссионера, 1808-1858“, *Русская старина*, књ. 63, 1889 и књ. 70, 1891 (Екмечић није навео место издања ове публикације, прим. Ј. А.)

⁶⁶⁴ М. Екмечић, „Рад Иполита Терлецкого на уједињењу хришћанских цркава 1848. године“, *Революција 1848. и Балкан*, Београд 2000, стр. 61-62.

Екмечић преноси да је амбициозни унијатски опат Терлецки, и поред своје упорности и марљивости, три месеца чекао папин одговор на свој предложени програм, и да је на крају морао да затражи личну аудијенцију код римокатоличког поглавара. Он тврди да је Терлецки био јако изненађен сазнањем да је папа загубио његов разрађени манифест, због чега је касније морао да напише други. Ипак, било како било, Екмечић апострофира да на крају интезивни рад Иполита Терлецког није дао очекиване плодове: „Папа је захвалио Терлецком на његовом труду око ширења уније цркава, иако је признавао да у њему, ‘како се види по резултатима (...) нема воље Божије.’“⁶⁶⁵ Зато је мисија опата Терлецког, према његовим сазнањима, са Балкана усмерена на Галицији, где су његова искуства са јужнословенског простора могла бити искоришћена за интересе римокатоличке цркве.⁶⁶⁶

И поред наизглед добре воље и помирљивог тона манифеста Иполита Терлецког, Екмечић мисли да је међу Србима било доста оних који су позадину критике либералних католика према конзервативним деловима римокатоличке цркве схватили само као заобилазни пут ка њиховом одвајању од православља. Исти је случај био и са институцијом православне цркве, која је, према његовим речима, у целини одбацила папске поруке које је носио опат Терлецки; зато није био забележен ниједан случај међу православним Србима који су 1848-49. године подржали признање римског папе као свог верског поглавара.⁶⁶⁷

Зашто покушаји уједињења хришћанских цркава 1848. године нису уродили плодом? Екмечић одговор на наведено питање нуди путем неколико теза до којих је дошао опсежним претресом необјављене архивске грађе:

- Римски папа је идејом за уједињење хришћанских цркава вршио „експеримент“, како Екмечић каже, на старим унијатским темељима;
- Пољска емиграција је преко мисије Иполита Терлецког покушавала да направи темеље једног антируског словенског покрета на чијем би челу она стајала;
- Људи око Илије Гарашанина и Људевита Гаја сањали су да би приближавањем римокатоличке и православне цркве биле створене добре основе за креирање јединствене нације;
- Загребачки богослови су у томе видели стварање народне цркве за коју су се борили, а она још нигде није постојала.⁶⁶⁸

⁶⁶⁵ М. Екмечић, „Рад Иполита Терлецкога на уједињењу хришћанских цркава 1848. године“, *Револуција 1848. и Балкан*, Београд 2000, стр. 66.

⁶⁶⁶ Исто, стр. 66.

⁶⁶⁷ М. Екмечић, „Покушаји уједињења хришћанских цркава 1848. и Јужни Словени“, *Револуција 1848. и Балкан*, Београд 2000, стр. 37-58; М. Екмечић, „Рад Иполита Терлецкога на уједињењу хришћанских цркава 1848. године“, *Револуција 1848. и Балкан*, Београд 2000, стр. 59-66.

⁶⁶⁸ М. Екмечић, „Покушаји уједињења хришћанских цркава 1848. и Јужни Словени“, *Револуција 1848. и Балкан*, Београд 2000, стр. 58.

„То је био сусрет не разнородних политика него разнородних утопија које су једна другој стајале на путу“, поручује Екмечић.⁶⁶⁹ Из таквог становишта произилази објашњење зашто су настојања либералних римокатолика за сједињавањем са православном црквом током Револуције 1848-1849. године остала без резултата.

На страницама реферата „Револуција, балкански покрети и интереси Русије 1848-1849.“ који је Екмечић припремио за научни скуп САНУ поводом 150 година Револуције 1848-1849. године, а чија је проширена верзија објављена у склопу књиге *Срби на историјском раскрићу*, открива да је у формулисању циљева балканских националних покрета велику улогу имала свенемачка Франкфуртска скупштина, односно њене одлуке. Оне су, према његовом писању, подразумевале доношење јединственог устава за све немачке државе, чиме би се фактички остварило немачко национално уједињење, с тим да би аустријски део Хабзбуршке монархије био сведен на источну област уједињене Немачке. Антипанславистички карактер ове скупштине и њене одлуке којима би германски фактор, у савезништву са мађарским, Словене поставио у положај „између чекића и наковња“ за Екмечића представљају иницијалну капислу приближавања националних покрета хабзбуршких Словена, што је формализовано на Свесловенском конгресу у Прагу јуна 1848. године.⁶⁷⁰

Да би дочарао колику је забринутост код Срба и других Словена изазвао покушај немачког националног уједињења у Франкфурту, Екмечић је искористио један цитат из писма патријарха Јосифа Рајачића руском цару из маја 1849. године у коме је стајало да је „известно да Срби и Словени коначно морају пасти“ и да би биле довољне „једна-две генерације да се потисну вера, име, језик и народност Срба и Словена“.⁶⁷¹ Преноси да је слична бојазан владала и код Хрвата, који су били затечени стварањем јединствене и велике германске државе „из које су они олако избачени као риба на песак“, препуштени Угарској у којој би били изложени убрзаној асимилацији. Управо је страх од таквог сценарија, према порукама овог чланка, натерао хрватско вођство на тешњу сарадњу са Србима. Он је ишао дотле да Екмечић каже да је Павле Чавловић упућен у Београд са овлашћењима да изјави како су Хрвати спремни да са Србијом стварају заједничку државу са српским кнезом на челу; званични изасланик бана Јелачића, гроф Нижан, истакао је да би Хрвати радије прихватили да буду под османским суверенитетом какав је постојао над српском кнежевином, него да буду део велике угарске државе.⁶⁷² Из таквих ставова произишао је проглас „Захтевање народа“ у 30 тачака, кога Екмечић назива хрватским националним програмом у Револуцији 1848-1849. Тај је програм, према његовом тумачењу, подразумевао образовање хрватско-далматинско-славонске краљевине, која би ступила у савез са војвођанским Србима и суседним словенским покрајинама и која би у

⁶⁶⁹ Исто, стр. 58.

⁶⁷⁰ М. Екмечић, „Револуција, балкански покрети и интереси Русије 1848-1849.“, *Срби на историјском раскрићу*, Београд 1999, стр. 16-32.

⁶⁷¹ Исто, стр. 32.

⁶⁷² Исто, стр. 33.

односу на уједињену немачку државу (са Аустријом као њеним саставним делом) била у врло лабавој вези, скоро па конфедералној. Истиче да је Хрватски сабор формирао одборе са задатком спровођења овог програма, укључујући и тачке које су се односиле на темељне реформе римокатоличке цркве са циљем њеног приближавања православној, као основе будућег народног савеза између Хрвата и Срба.⁶⁷³ Ипак, као што је познато, исход револуционарних збивања 1848-1849. године у југоисточној Европи онемогућио је да се наведени план спроведе у дело.

Проблематику религијског чиниоца у сукобу великих сила око Источног питања половином 19. века Екмечић је посебно третирао кроз опсежна истраживања преточена у рад „Црквени фактор у сукобу великих сила у Источном питању 1848. године“. Установио је да је међународна криза која је довела до избијања Кримског рата 1853. године била својеврсна комбинација „светог и профаног“, односно интереса вере и геополитике, у чијој је основи био страх да иза формално религијских разлога стоји жеља за доминацијом на Медитерану. Оцењује да се куповином пароброда и изградњом железничких пруга од својих северних крајева до црноморске обале Руска империја желела „приблизити“ свом вечитом геостратешком сну – мореузима и Цариграду, чијим би евентуалним заузимањем постала доминантна сила у Средоземљу. Зато је, према његовом тумачењу, римокатоличка црква, уплашена због потенцијалне хегемоније једне православне силе, заједно са својим савезницима широм света радила на томе да подржи Француску у њеној намери да апсолутно контролише право приступа хришћанским светим местима у Палестини.⁶⁷⁴ Сматра да су економија и општа стратегија великих сила били одлучујући закулисни разлог њиховог сукоба, а да је француско-руска утакмица око контроле светих места била само згодан повод за окршај, који су једва дочекале државе које су страховале од појачаног руског утицаја на Медитерану. Ту Екмечић пре свега мисли на Велику Британију, која је целу своју колонијалну политику водила на бази таласократије, односно владавине морима. У њеном страху од јачања Русије у близини њених трговачких путева он препознаје главни мотив за британску сарадњу са Француском. С друге стране, сматра да све што је Русија чинила „на Балкану и Истоку 1848. проистицало је из страха да неповољан развој на том простору може довести у питање њен положај на Блиском истоку и протекторски положај који је имала у Турској“.⁶⁷⁵

Зато је он на становишту да је геополитичка утакмица око моћи и хегемонија на Медитерану прави разлог сукоба великих сила у том делу света, а да су религиозна питања била њихов саставни елемент који је додатно подгревао дух усађених предрасуда, нетрпељивости и искључивости. У прилог томе истиче да је и поред конкордата који је римски папа договорио са Русијом 1847. године, у тој земљи исте године обновљен закон

⁶⁷³ Исто, стр. 34-43.

⁶⁷⁴ М. Екмечић, „Црквени фактор у сукобу великих сила у Источном питању 1848. године“, *Револуција 1848. и Балкан*, Београд 2000, стр. 67.

⁶⁷⁵ Исто, стр. 71-72.

против прозелитизма, чиме се наглашавао примат православне цркве. Питање положаја православне цркве и католичког прозелитизма не само у Руској царевини, већ и у Османском царству, за руску спољну политику је, према Екмечићевом тумачењу, представљало питање ултимативних права у којима се знала граница преко које се не сме ићи.⁶⁷⁶ Управо је то, између осталог, одређивало понашање Русије према Јужним Словенима у време „Пролећа народа“. Тиме се Екмечић особено бавио у раду „Неколико уломака о руској политици према Јужним Словенима у време револуције 1848. године“.

Новембра 1981. године, када је, како сам сведочи, у Архиву спољне политике Русије исписивао податке из грађе за више тема, пронашао је и неколико наизглед неповезаних фрагмената о руској спољној политици 1848. године, који су подсећали на „неколико камичака у ископаним остацима неког старог мозаика у коме су били део изгубљене целине“.⁶⁷⁷ Њиховом анализом установио је да је Русија избијање револуције 1848. године у Европи доживела као неку врсту освете за раније пропуштене прилике да се онемогући свеопшта револуционарна бура употребом војне силе, за шта се залагао руски цар Николај I (1825-1855). Екмечић открива да се Русија у оружаном гушењу револуција на европском тлу одлучила из страха да развој револуционарног врења на пољском и балканском простору не измакне контроли, што би овој словенској империји створило немале проблеме. Као главни циљ руске интервенције на Балкану апострофира онемогућавање изоловање Русије од балканских хришћана над којима је она имала право протектората од Кучукаинарцијског мира 1774. године.⁶⁷⁸

У чињеници да је Русија била стара, конзервативна империјална сила, која се грозила сваке револуције, сваке радикалне друштвене промене која би је скренула са њеног историјског курса, Екмечић види основни, природни разлог због којег највећа словенска држава 1848. године није подржала ниједан јужнословенски национални покрет. Напротив, на основу ишчитавања пронађених „уломака“ наводи да је она била оштро против потенцијалних револуционарних акција насупрот Османског царства у Бугарској и Босни и да се истовремено залагала за очување и спасавање територијалне целине Хабзбуршке монархије.⁶⁷⁹ Зато је Русија, према Екмечићевом схватању, заузела негативан став према делатности Милоша и Михаила Обреновића, који су желели подићи нови српски устанак у Османском царству.

С тим у вези, занимљиво је његово писање о боравку кнеза Милоша у Загребу (21. мај – 9. јун 1848. године) и његовом хапшењу од стране бана Јелачића, који се није хтео замерити влади српских уставобранитеља некаквим евентуалним „шуровањем“ са бившим српским кнезом, за кога Екмечић тврди да је планирао да се прво споразуме са Мађарима

⁶⁷⁶ Исто, стр. 73-74.

⁶⁷⁷ М. Екмечић, „Неколико уломака о руској политици према Јужним Словенима у време револуције 1848. године“, *Револуција 1848. и Балкан*, Београд 2000, стр. 89.

⁶⁷⁸ Исто, стр. 93, 94.

⁶⁷⁹ Исто, стр. 94-95.

а затим подигне устанак у Турској.⁶⁸⁰ Шта је био смисао његовог доласка у хрватску престоницу тих револуционарних дана? Према Екмечићевом тумачењу у *Стварању Југославије*, залагање Људевита Гаја за могућност да Милош постане српски и југословенски кнез. Дакле, према његовим истраживањима можемо закључити да је и ова кнез-Милошева „затворска афера“ такође била везана за планове стварања уједињене југословенске државе, али и за стварање пукотине између бана Јосипа Јелачића и Људевита Гаја. Та пукотина се, Екмечићевим речима у истом делу, још више проширила на дан устоличења Јелачића за бана (5. јун 1848. године), када је Људевит Гај, упркос противљењу католичког клера и недоговарању с Јелачићем, на ову свечаност позвао патријарха Јосифа Рајачића. Екмечић мисли да ту посредније била Јелачићева верска нетолеранција (управо обратно, он се залагао за зближавање римокатоличке и православне цркве), већ његова неодлучност по питању „расцепа између хрватске револуције и католичке цркве“.⁶⁸¹ Све док Русија није јасно ставила до знања да је против растурања Дунавске монархије, није знао „коме се приволети царству“, што је Екмечић показао на основу информација из „уломака“ пронађених у Архиву спољне политике Руске империје.⁶⁸²

Основну последицу таквог развоја историјских прилика он препознаје у чињеници да српска влада у време револуционарних збивања 1848. године није била суверени „господар у својој кући“. Архивски подаци које је открио показали су да је Русија имала одлучан утицај на значајну опозициону струју у Србији, што је уставобранитељски режим знао и покушавао да се ослонцем на Француску и Османско царство консолидује и поврати пољуљани углед. То је, према Екмечићевом становишту, битно утицало на понашање уставобранитељске владе, која у одсудним тренуцима револуционарног врења 1848. није могла водити политику онако како је замишљала и стварно могла, што је битно утицало на коначни исход револуције.⁶⁸³

Ваља напоменути да су документи које је пронашао у руском спољнополитичком архиву послужили као добра полазна основа за даље изучавање проблематике односа Русије и балканских народних покрета током 1848. године. Новембра 1984. године Екмечић је у поменутом архиву добио на увид комплетну дипломатску преписку, која му је послужила као изворна база за писање рада под насловом „Русија и народни покрети Балкана 1848. године“, који је првобитно излаган на научном скупу у организацији Академија наука и уметности СССР-а и САНУ од 9. до 11. октобра 1985. у Москви. Анализирајући поменути обимни архивски материјал, Екмечић је посебно покушавао да појасни руско поимање идеје нације на Балкану, прикаже паралеле између руских акција „на турској и аустријској страни“, докучи дубинске разлоге ривалитета Русије и

⁶⁸⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 520-521.

⁶⁸¹ *Исто*, стр. 525-526.

⁶⁸² М. Екмечић, „Неколико уломака о руској политици према Јужним Словенима у време револуције 1848. године“, *Револуција 1848. и Балкан*, Београд 2000, стр. 96-100.

⁶⁸³ *Исто*, стр. 120.

Француске око усмеравања балканских националних покрета, осенчи револуционарна кретања у Босни и Бугарској.⁶⁸⁴

Свако од наведених питања представљало је посебан одељак унутар овог чланка. Уколико бисмо покушали представити неке опште Екмечићеве закључе везане за ову проблематику, они би морали подразумевати да је у време Револуције 1848-1849. Русија настојала сачувати status quo, да не би подстицала револуцију у Хабзбуршком царству и формирање нових националних творевина које би угрозиле њене традиционалне позиције у Источном питању. Он сматра да половином 19. века национални покрети балканских народа још нису добили развијенију форму и да се руска дипломатија на овом простору држала својих идеја о националностима као статичним формама везаним за државу и религију. Зато је, према његовом мишљењу, Руска империја стално неговала политичку фрагментираност већих нација и њихове покрете каналисала у оквиру постојећих политичких граница.⁶⁸⁵

Насупрот томе, открива да су француска дипломатија и пољска пропаганда пре Русије разумевале да је реч о процесима за уједињење мањих обласних идентитета у веће нације. Разматрајући француско-пољске погледе на развој националних покрета средње и југоситочне Европе, показао је да ипак ни они нису били у стању да преферирање ослобађања Мађара ускладе и са истоветним подршкама јужнословенским националним покретима у Османском царству.⁶⁸⁶

Изучавањем дипломатске преписке похрањене у руском спољнополитичком архиву Екмечић долази на становиште да је руска дипломатија имала више интереса да националне покрете у Хабзбуршком царству усмерује ка аутономији у оквирима старих граница и да је на простору Османског царства она имала неједнаку подршку међу различитим балканским националним покретима. Примера ради, наводи да је румунски био изразито усмерен против руских интереса, а да су јужнословенски били подељени у слабију струју средњих слојева који су подржавали француске акције и бројчано јачу струју нижих слојева која се традиционално држала руске политике.⁶⁸⁷ То објашњава чињеницом да је румунски национални покрет био у револуцији ограничен не само војном интервенцијом, него и сталном навиком руске царске дипломатије да национални идентитет на том простору веже само за молдавске и влашке оквире. Подвлачи да се то делимично може односити и на Јужне Словене, иако се у оба случаја мора признати да се не може очекивати од једне дипломатске службе да признаје стања која се још историјски нису била наметнула сама од себе. С тим у складу, његова општа оцена процеса стварања јединствених тела нација, против којих се Русија борила и код Румуна, и код Јужних

⁶⁸⁴ М. Екмечић, „Русија и народни покрети Балкана 1848. године“, *Револуција 1848. и Балкан*, Београд 2000, стр. 121-162.

⁶⁸⁵ *Исто*, стр. 161-162.

⁶⁸⁶ *Исто*, стр. 161-162.

⁶⁸⁷ *Исто*, стр. 161-162.

Словена, гласи да она још увек нису била прерасла у више фазе, иако су била довољно идентитетски обликована да се зна да као историјски фактор постоје.⁶⁸⁸

Током својих вишегодишњих архивских истраживања Екмечић је специфичну пажњу посвећивао комплексним односима између Илије Гарашанина, пољске емиграције и представника мађарског националног покрета у време Револуције 1848-1849. године и њиховим последицама по историјски развој југословенске идеје. Шта је, према његовом схватању, повезивало ова три засебна фактора од којих је сваки имао своје партикуларне интересе, неретко различите од друга два? Суштина објашњења које је понудио може се свести на једну дефиницију – страх од Русије и решења које би она евентуално наметнула након гашења револуционарног пожара.⁶⁸⁹

Полазећи од становишта да су Гарашанинови људи и мађарски револуционари били нека врста невољних савезника, истиче да контакти који су међу њима успостављени у мају и јуну 1849. били тактичке, а не стратешке природе. Потенцира да је те две стране спајао избор циљева мањег зла, али да су их истовремено раздвајали стратешки циљеви поимања будућности јужнословенских народа у Угарској. Из те чињенице произилази његов став да је сваки српско-мађарски споразум био нека врста куповине времена. Ослањајући се на дотадашња историјска искуства и прокламоване циљеве Срба и Хрвата у Револуцији 1848-1849. Екмечић исказује уверење да ни Срби ни Хрвати у случају нестанка заједничке хабзбуршке државе не би прихватили велику Угарску са либералним реформама, него да би тежили једној јужнословенској федерацији какву је у марту 1848. имао у виду Људевит Гај.⁶⁹⁰

Његова истраживања показала су да вођство мађарске револуције није давало озбиљне знаке да прихвата пожељне основе за споразум са Јужним Словенима. Проучавајући мађарску политику тога доба, преноси да би представници мађарског националног покрета немађарским народима у Угарској максимално могли да понуде оно што су нудили Румунима, а то је отприлике статус мањине какав је постигнут након Нагодбе 1867. године. Зато каже да и поред пољског посредовања, заснованог са циљем да се Јужни Словени пошто-пото одвоје од руског утицаја, Срби и Мађари нису успели да ускладе своје интересе.⁶⁹¹ Разматрајући последице неуспеха измирења Јужних Словена са Мађарима уз пољско посредовање, оцењује да су се оне негативно одразиле како на будуће јужнословенско-угарске односе, тако и на поверење Срба и Хрвата у моћ пољске политичке емиграције. Ипак, он истиче да се у оквирима тих турбулентних догађаја

⁶⁸⁸ Исто, стр. 161-162.

⁶⁸⁹ М. Екмечић, „Гарашанин, Чарториски и Мађари 1848-1849.“, *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад 2000, стр. 163.

⁶⁹⁰ Исто, стр. 211-212.

⁶⁹¹ Исто, стр. 211-212.

изграђивао заједнички политички програм јужнословенске револуције из 1848-1849. и да она неке друге заједничке подлоге и идеологије заправо није ни имала.⁶⁹²

У чему он детектује кључне узорке неуспеха мађарско-словенског споразума? У раду „Револуција, Балкански покрети и интереси Русије 1848-1849.“ износи тезу да се ради о логичној последици нереално схваћене историјске стварности положаја и историјске мисије мађарског становништва, која је подразумевала да је Мађарска, као брана хришћанства и цивилизације против Турака у средњем веку, неизоставно мора да остане и брана цивилизације и француске револуције, као универзалних тековина, против. Оцењује да је то била самообмана једне водеће класе, која је олако прихватала стратешке прорачуне западноевропских држава да, уместо Хабзбуршке монархије, подунавски католички народи са собом преносе на себе ону историјску улогу коју је она раније имала и у томе није успела: „Уместо да постане *antimurale christianitatis*, мађарски национални препород је био историјски процес једног заосталог феудалног друштва, чији је задатак био да најпре уједини своју неинтегрисану нацију.“⁶⁹³

Интересантно је приметити да Екмечић српско-хрватске политичке акције у Хабзбуршкој монархији и планове српске владе према Босни и Бугарској представља као део истог историјског процеса, и поред различитог развоја прилика у Османској империји, једној од ретких великих европских држава у којој није било револуционарног врења. Анализирајући многобројне историјске изворе, долази на становиште да је јужнословенска зависност од интервенције руске војске против мађарске револуције и попуштање свих других великих сила према снагама које су конзервативно чувале целину османске и хабзбуршке државе, „изазвало парализу код оних напора Јужних Словена који су ишли за конституисањем једног заједничког јужнословенског покрета и његовог општег програма у револуцији“.⁶⁹⁴

Екмечић сматра да је из таквог развоја околности произашла немоћ јужнословенских друштава да подигну једну снажну националну револуцију. Та је немоћ, према његовом научном гледишту, осудила све српске и хрватске покушаје да остану у оквирима дипломатских погађања, преговарања и различитих мисија за добијање стране новчане подршке за формирање револуционарне војске. Али, ни у једној револуцији света побуна се није финансирала само из страних буџета, каже Екмечић.⁶⁹⁵ Једину праву наду у успех јужнословенских циљева током Револуције 1848-1849. он је видео у постизању споразума са Мађарима о конфедерацији. Ипак, његова проучавања дипломатских архивалија показала су да је споразум из дубине заправо зависио од спољне политике Француске и

⁶⁹² Исто, стр. 211-212.

⁶⁹³ М. Екмечић, „Револуција, Балкански покрети и интереси Русије 1848-1849.“, *Срби на историјском раскрићу*, Београд 1999, стр. 49-50.

⁶⁹⁴ М. Екмечић, „Гарашанин, Чарториски и Мађари 1848-1849.“, *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад 2000, стр. 211-212.

⁶⁹⁵ Исто, стр. 211-212.

њених тежњи ка увођењу постепеног реформисања у хабзбуршку и турску државу. И то се, као што знамо, показало неуспешно. Зато Екмечић поручује да је „каснија зависност јужнословенских покрета од спољне политике великих сила на Балкану почивала на развалинама ових утопистичких покушаја из времена Револуције 1848-1849.“⁶⁹⁶

Велику улогу у свим збивањима на јужнословенском простору током овог периода он приписује пољској политичкој емиграцији. Екмечић сматра да је њена активност у Османском царству више била супротна ослободилачким циљевима Срба и Бугара него истоветна с њима. У раду „Српско-бугарски односи половицом XIX века (1844-1853)“ оцењује да је суштина пољских намера била да се на Балкану подрежу коренови руске политике утицањем на балканске националне покрете и њихово преумеравање на реформне склоности Османског царства. „Упоредо стоји и католичка пропаганда и скривена нада Пољака да ће тако створити основ за ширење уније двеју цркава (...) У једном мемоару папи из марта 1844, а затим и поново 1845, Чарториски је упозорио на могућност ширења католичанства у словенском свету, укључујући ту и Бугарску. Босански су католици са својим фрањевцима у том послу добили посебно место“, поручује Екмечић, тврдећи да је овакву политику потпомагала и Француска.“⁶⁹⁷ Он сматра да је и закулисна пољска борба за унију двеју цркава преко мисије Иполита Терлецког и француски напор око чувања целине Османског царства била „сасушена грана која јужнословенским националним покретима, сем идеологије, није нудила ништа практично“.⁶⁹⁸

Истраживања које је обавио за потребе писања студије „Народни покрети као фактор у односима великих сила на Балкану 1848-1849.“ неумитно су га навела на закључак да су народни покрети на Балкану за ослобођење од османске и хабзбуршке власти у целој овој историји били значајан, иако недовољно моћан фактор. У вишеслојној анализи ове комплексне проблематике поновио је своје раније становиште да су од самог почетка Револуције 1848. године све велике силе желеле да се ослободе овог нежељеног партнера, свака из својих разлога. Особито је анализирао понашање Русије, Француске и Велике Британије према балканским народним покретима током бурних револуционарних дана 1848-1849. године.⁶⁹⁹

Што се тиче Русије, наводи да је она 1848. године настојала да усклади покрете хабзбуршких Словена са очувањем територијалне целине Хабзбуршке монархије и да је, истовремено, од свих великих сила чији су се интереси тада укрштали међу балканским народима, Русија била најближа тим покретима, али је уверен да у њеној политици стоји

⁶⁹⁶ Исто, стр. 211-212.

⁶⁹⁷ М. Екмечић, „Српско-бугарски односи половицом XIX века (1844-1853)“, *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад 2000, стр. 284-285.

⁶⁹⁸ Исто, стр. 294.

⁶⁹⁹ М. Екмечић, „Народни покрети као фактор у односима великих сила на Балкану 1848-1849.“, *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад 2000, стр. 213-231.

упорно негована идеја да су циљеви ослобођења и уједињења балканских народа плод западне идеологије и као такав штетан тим народима. Такву политику је, према његовом становишту, Русија очигледно исказала оружаним гушењем револуције у Молдавији и Влашкој заједно са Османским царством.⁷⁰⁰

Зашто је Русија имала такав став према ове две историјске румунске области, а посредно и према јужнословенским крајевима? Екмечић на ово питање одговара тезом да Русији у оружаним побунама Влаха и Молдаваца не смета само опасност ремећења установљеног социјалног поретка, него више од тога идеја да су Румуни једна нација која се треба ослободити и ујединити. Тиме се практично борила против утицаја француских идеја еманциповања нације као заједнице људи који говоре истим језиком, али и против француског утицаја у овом делу Европе. Екмечић наводи да је руска царска дипломатија улагала напоре да смири духове и у Грчкој и Србији, где је њен утицај на јавна мњења и сељачки свет традиционално био најдубљи. Указујући на чињеницу да је руски цар одаслао писмо грчком краљу да смирује побуну народа са циљем стварања велике националне државе на рачун Османског царства, а то је исто урадио и у самој Србији, Екмечић поручује да је руска дипломатија имала или идентичне или врло сличне механизме деловања према православним земљама Балкана. Истиче да је и без тога и у Србији и у Грчкој постојала широка друштвена група (Екмечић је назива „странком“), која је безусловно прихватала руску балканску политику као своју звезду водилу, ослањајући се на културне и верске везе између Руса и православних Балканаца.⁷⁰¹

По питању француске политике према јужнословенском простору током 1848-1849. године Екмечић открива да је француска привремена влада проверавала уверљивост своје намере да јавно прокламује подршку свим демократским покретима у Европи, али да у исто време направи од тога изузетак на Балкану, јер се бојала да би на том простору побуне за стварање самосталних држава искористила Русија. Испитујући обимну дипломатску преписку, „ископао“ је податак да су Руси већ у октобру 1848. године на саслушању неких револуционара у подунавским кнежевинама сазнали да су они били повезани са одређеним круговима у Паризу. „Ако се руски цар мога хвалити да су покрети хришћански народа у Османском царству на његовој страни, уз своје границе је имао знатно развијеније мреже револуционарних организација и идеологије које су биле организоване од стране Француске“, закључује Екмечић.⁷⁰²

Његова истраживања показала су да једино Велика Британија (зачудо) није имала никакав утицај на националне покрете Балкана и њихове тајне организације, па је тек подршком мађарским и пољским бегунцима покушавала да попуни ту празнину. Наглашава да је од марта 1848. године Висока Порта од ње тражила помоћ за случај руског напада, али су да Британци остајали равнодушни. Из тога је, према његовом

⁷⁰⁰ Исто, стр. 213-231.

⁷⁰¹ Исто, стр. 213-231.

⁷⁰² Исто, стр. 229.

тумачењу, произашло османско попуштање под руским притисцима, па је Османско царство формално морало да постане савезник Русије у гушењу револуције у Влашкој.⁷⁰³ Екмечић је убеђен да је основа британског понашања у Источном питању овога времена био страх да Русија може обновити свој доминантни утицај у Османском царству који је имала у периоду од 1833. до 1841. године. Користећи један цитат лорда Палмерстона из зборника радова о коренима Кримског рата,⁷⁰⁴ истиче да се овај знаменити британски државник бојао да би у том случају Русија контролисала европски континент „од севера до југа – држећи Балтик и Средоземље, обухватајући целу Немачку и области пуне сваке врсте природних извора. Она би тако постала опасна европским слободама, а њена би моћ постала судбоносна за независност других држава.“⁷⁰⁵ Та је опасност по британске интересе, према Екмечићевом објашњењу, била тим већа што је Русија имала највише утицаја у доњим грчким класама, управо на оном балканском простору који је стратешки био најзначајнији. Преноси да је још 1815. године један енглески путописац открио да британска политика има упоришта само код трговачких слојева острвске Грчке, интелигенција и део континенталних трговаца су гледали у Француску, „док су ниже класе и онај део становништва који је везан за националну веру били спремни да прихвате Русе као њихове ослободиоце.“⁷⁰⁶

Екмечићевом истраживачком инстинкту није могла промаћи информација да је изван Грчке Велика Британија још могла рачунати на повећан утицај горње класе османског друштва, али да је код нижих слојева балканског становништва помен о њој био само симболично присутан. Закључује да је у таквим, вишеслојно замршеним околностима, страх од балканске револуције против Османског царства, чије би плодове унапред побирала Русија, био основни мотив који је одређивао понашање великих сила у време стварања коалиције за Кримски рат. Оног тренутка кад су Француска и Британија почеле добијати знаке да је Аустрија била уморна и уплашена од савезништва са Русијом, оне су и саме имале подршку мађарској побуни и њеним пребеглим вођама сводиле на ритуалну политику од које су више имале користи у свом јавном мњењу него у спољном свету, открива Екмечић на страницама чланка „Народни покрети као фактор у односима великих сила на Балкану 1848-1849.“⁷⁰⁷

Специфичан значај у својим научно-истраживачким пословима Екмечић је придавао односима између српског и бугарског националног покрета половином 19. века. Као плод опсежног проучавања архивских извора и релевантне историографске литературе настала су два оригинална чланка: „Српско-бугарски односи половицом XIX века (1844-1853)“ и

⁷⁰³ Исто, стр. 229.

⁷⁰⁴ Н. С. F. Bell, „The Home secretary in Foreign Affairs“, у: *The Origins of the Crimean War*, Lexington 1965, стр. 34.

⁷⁰⁵ М. Екмечић, „Народни покрети као фактор у односима великих сила на Балкану 1848-1849.“, *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад 2000, стр. 231.

⁷⁰⁶ Исто, стр. 231.

⁷⁰⁷ Исто, стр. 231.

„Маргиналије о српско бугарским везама 1844-1851. године“. Први поменути рад објављен је у београдском „Историјском часопису“ (бр. 27) 1980. а други у „Годишњаку Друштва историчара Босне и Херцеговине“ (бр. 16) 1965. године.⁷⁰⁸

Ваља нагласити да Екмечић сматра да није никакво чудо што су људи у српској политици односе са Бугарима посматрали као први национални задатак, јер су веровали да је Бугарска она земља „у којој се руски и српски уплив најпре и највише сусрести мора“. Као „разлог бр. 2“ наводи њихово уверење да ако Србија на том простору не буде распростирала свој утицај, Русија ће је са њега потпуно истиснути. Користећи писање Драгослава Стрњаковића,⁷⁰⁹ Екмечић преноси да су тадашњи српски политичари мислили да Србија за Бугарску нешто мора учинити, „пошто љубав и помоћ мора бити узајамна“; тим пре што се под утицајем неких западноевропских писаца на Бугаре у Србији почело гледати као на нератоборан народ, који је вичнији плугу него мачу. Истичући да је српско-бугарска сарадња трајала најмање пола века пре Гарашанинове иницијативе за приближавање бугарском националном покрету, Екмечић каже да је сама природа два национална покрета заповедала тесну сарадњу између њихових људи. Ту је, пре свега, мислио на сличност и блискост славеносрпског и славенобугарског језика, православље, везе са Русијом, тежње ка ослобођењу од Османског царства, као и на чињеницу да су Срби Бугарима били први посредници са европским Западом.⁷¹⁰

И поред тога што наглашава да се овде ради о узајамном утицају двају националних култура и њиховом дубоком вековном прожимању, Екмечић тврди да је највише узајамних политичких веза између Срба и Бугара успостављено након 1844. и посебно у време Кримског рата. Користећи дела Илије Конева,⁷¹¹ Жака Натана,⁷¹² Стилијана Чилингирова⁷¹³ и Владимира Стојанчевића,⁷¹⁴ Екмечић преноси да је тада је у Србији било доста пребеглих и настањених Бугара, а по Бугарској доста српских учитеља. У истим књигама пронашао је податке који су говорили да је у време Карађорђевог устанка 1804. године, а нарочито за владе кнеза Милоша, успостављана чврста сарадња са Бугарима; на том темељу у време Нишког устанка 1841. убацивани су људи из Кнежевине Србије преко границе. То је, према Екмечићевом тумачењу, послужило као добра вежба за координацију акција око евентуалног будућег устанка против Османског царства. Анализирајући исписе из необјављене грађе, дошао је до информације да је од времена

⁷⁰⁸ Напомињемо да смо за анализу наведених радова користили њихове верзије које су касније прештампане у књизи „Револуција 1848. и Балкан“. – Прим. Ј. А.

⁷⁰⁹ Драгослав Стрњаковић, *Како је настало Гарашаниново „Начертаније“*, Београд 1939, стр. 81.

⁷¹⁰ М. Екмечић, „Српско-бугарски односи половицом XIX века (1844-1853)“, *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад 2000, стр. 281.

⁷¹¹ Илија Конев, *Българо-срџбски литературни взаимоотношения през XIX век*, София 1964, стр. 20; Илија Конев, *Българо-срџбски и Българо-хърватски книжевни взаимоотношения*, София 1964, стр. 20

⁷¹² Жак Натан, *Болгарское возрождение*, Москва 1949, стр. 82-83.

⁷¹³ Стилијан Чилингиров, *Българска читалица преди освобождението*, София 1930, стр. 39.

⁷¹⁴ В. Стојанчевић, „Кнез Милош према Бугарима и Бугарској“, *Историјски гласник* (бр. 4), Београд 1954; В. Стојанчевић, „Политички погледи кнеза Милоша на проблем ослобођења балканских народа“, *Историјски часопис* (бр. IX-X), Београд 1959.

збацивања кнеза Милоша са власти у Србији припремана српска и бугарска емиграција у Влашкој за упад преко Дунава и организацију општег устанка на бугарској страни. Зато претпоставља да је могуће да је српска влада пала 1842. године због активног мешања у покрет хришћанског становништва у Османском царству.⁷¹⁵

Разматрајући генезу бугарског националног препорода, Екмечић објашњава да је, поред Србије и Русије, на његов развој утицала и млада грчка држава, па је немогуће тачно разазнати шта је био чији улог и колики је био. Пошто су грчки национални препород и нова грчка култура били модел бугарским препородитељима, тврди да је требало времена да се они осамостале управо у сазнању да су им Грци исто толико историјски противници колико и пријатељи.⁷¹⁶

Основну карактеристику раздобља српско-бугарских односа до 1848. године он препознаје у сукобу два мотива у узајамној сарадњи Срба и Бугара: прва је била проруска, а друга противруска варијанта националног покрета. Обе су опције, према Екмечићевом мишљењу, поделиле судбину свих других балканских конспирација пре и после овога времена: биле су немоћне да повежу коначне политичке циљеве, делатност и политику великих европских сила са сељачком револуцијом, која је била заснована на социјалном питању.⁷¹⁷ Он је на становишту да су промене на Балкану 1848. и 1849. године представљале локални прилог европској револуцији тога времена, чији је основни смисао у тежњи да се у оквиру Османског царства створи аутономна и федеративна јужнословенска држава са Србијом у центру и османским султаном као сувереном.⁷¹⁸

Стога истиче да није никакво чудо што је управо 1849. године Гарашанин направио политички заокрет и уместо политике ослонца на добре намере Османског царства и Француске све више почео размишљати о будућој националној револуцији Јужних Словена у Османском царству. Један од разлога за то је било избијање народног устанка око Видина. Србија је, према Екмечићевим речима, (барем јавно) одбијала да пружи отворену помоћ бугарским устаницима у страху да не уђе у рат са Турцима.⁷¹⁹ Ипак, и поред тога, он открива да је Гарашанин на тајним револуционарним плановима радио од пролећа 1849. године. У том контексту посебно спомиње улогу Матије Бана, за кога каже да је био кључни чинилац у стварању конспиративне организације са циљем подизање јужнословенске револуције у Османском царству, која је имала седиште у Београду и две гране којом су управљали брати Томо Ковачевић и Стјепан Верковић.⁷²⁰

⁷¹⁵ М. Екмечић, „Српско-бугарски односи половицом XIX века (1844-1853)“, *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад 2000, стр. 282.

⁷¹⁶ *Исто*, стр. 283.

⁷¹⁷ *Исто*, стр. 288.

⁷¹⁸ *Исто*, стр. 289.

⁷¹⁹ *Исто*, стр. 292.

⁷²⁰ *Исто*, стр. 293.

Изучавајући ток буне у видинском крају 1850-1851. Екмечић гради становиште да је она подстицала наде да се те области могу ујединити са Србијом, с тим да, наравно, народу тих крајева није пред очима била нација или држава, него ослобођење, нови социјални ред и слобода, „што се у сељачким главама и поступцима мисаоно не формулише, него му се нагонски тежи, као што је увек са људском слободом“. „Историја је на Балкану давала садржај појму националности (народ једног језика, посебност вере, посебна држава), али док она то на дужој стази није урадила, српски су препородитељи у сарадњи са бугарским онога времена осећали слободу да тај садржај они сами одреде широм и питомијом идејом јужнословенске нације коју историјска стварност није прихватила,“ поручује Екмечић⁷²¹

Разматрајући историјски биланс буне у бугарским северозападним крајевима које је помагао Гарашанин преко тајних организација, он констатује да је њен слом уједно значио и српски неуспех, и то не само неуспех у Бугарској, него и неуспех њене политичке филозофије борбе против Османског царства уз ослонац на бугарски национални покрет. То је временски коинцидирало са поновним ступањем Хабзбуршке монархије на позорницу Источног питања, што је, према Екмечићевим истраживањима, натерало Гарашанина да 1850. године распусти своје тајне организације, иако се тиме никако није одрицао свог политичког програма и варљиве филозофије политичког опортунизма базираног на идеји тактичког чекања да се Висока Порта смилује и почне примењивати повољнију политику према Србији. Ипак, Екмечић помиње да то није био једини разлог Гарашаниновог калкуланства; он мисли да је то само природни продужетак његове погрешно постављене идеолошке премисе: југословенство са вештачки заједничком основом језика и на брзину прокламованом истом народношћу.⁷²²

Размишљајући о тој Гарашаниновој унапред постављеној идеолошкој премиси, закључује да је она морала имати за природан резултат неоперативну и у основи инертну политику, „која – не само у историјској пракси, него ни у дипломатији – није никада стала на своје ноге, иако се страховито дуго одржавала“. Зато је бугарски (и српски) пораз из 1851. године, према његовом тумачењу, у клици већ постојао 1844. године. „Невоља је била у томе што се то друштво није рађало из разума, него из малог сељачког поседа и његовог социјалног ослобођења“.⁷²³ И у овом раду и у другим својим делима, показао је да велике интегралне нације стварају темељити историјски процеси, а да идеје у историју увек улазе накнадно. Напомиње да не треба заборавити да су покрети са унапред постављеном идејом појава за једно друго време и једно друго друштво. Зато понавља да је погрешно постављена Гарашанинова премиса на бази савеза Срба и Бугара условила да цела ова акција буде изван оне струје која је формирала модерну бугарску нацију – борба

⁷²¹ М. Екмечић, „Маргиналије о српско бугарским везама 1844-1851. године“, *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад 2000, стр. 277.

⁷²² Исто, стр. 277-278.

⁷²³ Исто, стр. 278.

за своју националну, а не општејугословенску православно-католичку цркву. То је и главни разлог неуспеха ове српске сарадње са Бугарима, оцењује Екмечић.⁷²⁴ На трагу таквог начина размишљања износи да су шансе које су на тај начин изгубљене у раздобљу од 1844. до 1853. године само помогле каснијем расцепу српског и бугарског националног покрета, јер је њихово јединство у федеративној држави у то време било подређено неконструктивним историјским циљевима очувања Османског царства које је историја већ била осудила на пропаст.⁷²⁵

Из пораза Гарашанинове политике јужнословенства на српско-бугарској основи, Екмечић препознаје почетак заокрета Србије ка Западу, што је одредило њену судбину за неколико наредних деценија. Следствено томе, његово писање показује да је управо из таквог развоја околности, из интензивираних контаката са другим јужнословенским народима и њиховим националним препородима, Србија формирала своје историјске циљеве, па је у сусрету са тим народима кренула у процес стварања југословенске државе.⁷²⁶

Српски заокрет ка Западу он тумачи и као својеврсно бежање од Русије - бежање од велике светске политике, што даље од руског друма за Цариград, од српског и југословенског националног питања као прворазредног европског питања. Српској влади је, према његовом мишљењу, била потребна нова политичка храброст, којом би на светској дипломатској игри себи страховито дигла цену, лавирајући између интереса великих сила. Оцењује да би Србија, приближавајући се Русији, уз разумну дистанцу и задржавање права одлучивања о сопственој судбини, и за Србе и за Бугаре далеко више учинила него што је то био случај. Ипак, његова истраживања показала су да српска влада у том моменту за тако нешто није имала снаге и да једноставно није била дорасла историјском тренутку.⁷²⁷ Било како било, Екмечић је на примеру српско-бугарских и уопште међународних односа на Балкану својим писањем доказао, усудићемо се рећи, закономерност једног давнашњег историјског правила - тамо где су велике силе ломиле копља око својих глобалних интереса, тамо где су оне силом наметале своја решења - Србија је морала одступати.

Дан устоличења Јелачића за хрватског бана Екмечић у *Историји Југославије* карактерише као највиши домет савеза између Срба и Хрвата, који су још раније, имали узајамне представнике (код Хрвата Светозар Кушевић, код Срба гроф Нижан), а потом решили да пошаљу две делегације из Војводине и Хрватске цару Фердинанду I Аустријском (1835-1848) у Инсбрук, како би дипломатским путем покушали да рашчисте

⁷²⁴ Исто, стр. 278.

⁷²⁵ М. Екмечић, „Српско-бугарски односи половицом XIX века (1844-1853)“, *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад 2000, стр. 294.

⁷²⁶ М. Екмечић, „Маргиналије о српско бугарским везама 1844-1851. године“, *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад 2000, стр. 276.

⁷²⁷ Исто, стр. 276.

односе са мађарским властима.⁷²⁸ Ипак, судећи према његовом писању, планирани заједнички наступ није успео, јер је, аустријски цар, нашавши се под притиском мађарског кнеза Пола Естерхазија, српску и хрватску делегацију раздвојио, а потом примио само хрватску, и то обучен у мађарску магнатску одору. Тиме је његова порука била јасна. Иако је његовом двору одговарала јужнословенска противмађарска побуна, Екмечић каже да је морао да испоштује снагу мађарске револуционарне владе (морао је да „седи на две столице“).⁷²⁹

Екмечић на страницама *Стварања Југославије* знатну пажњу посвећује делатности министарства иностраних дела Русије у свим револуционарним догађањима на јужнословенским просторима 1848. године. Он оцењује да је руска дипломатија одиграла позитиву улогу усмеравајући јужнословенски отпор мађаризацији у „леgitимном правцу спасавања Хабзбуршког царства, уз изразито непријатељство према мађарској политици“.⁷³⁰ С друге стране, у *Дугом кретању између клања и орања* истиче да се руски император бојао ширења револуција на Балкану, па је упутио писмо српском кнезу и Грчком краљу са захтевом да делују против револуционарних акција. „Коначно је на обе стране, хрватској и српској, руски цар пресудио да се одрекну далекосежних експеримената и целу своју делатност усмере на очување Хабзбуршког царства.“⁷³¹ У истом делу Екмечић сматра да је та одлука руске спољне политике била преломна тачка у развоју јужнословенске револуције 1848-49. године; Срби су од тада могли рачунати највише на евентуалну аутономију коју би им хабзбуршки монарх потврдио, а преговори између бана Јелачића и угарског кнеза Бићанија су пропали, и поред тога што су Мађари били склони да признају отцепљење Хрватске и да прихвате чисту федеративну везу са њом, уз задржавање Ријеке, излаз Мађарске на море са гаранцијама слободног приступа и слободне трговине.⁷³²

Екмечић је у *Стварању Југославије* писао и о „пролећу народа“ у Европи, револуционарним збивањима широм Старом континента, посебно онима који су утицали на судбину Јужних Словена (сазивање свенемачког парламента у Франкфурту и Свесловенски конгрес у Прагу) и закључио да је јужнословенска револуција 1848. године била само ехо европске револуције тога времена.⁷³³ Напомиње да тај ехо није био исти у јужнословенским областима Хабзбуршке монархије: није снажно одјекнуо у Истри и Далмацији,⁷³⁴ а талас побуна „умирао је пре рођења у све четири словеначке покрајине“. Цитирана констатација везана за словеначке области била у нескладу са његовом каснијом

⁷²⁸ I. Božić, S. Ćirković, M. Ekmečić, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, str. 250-253.

⁷²⁹ *Исто*, стр. 250-253.

⁷³⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 530.

⁷³¹ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 241-242.

⁷³² *Исто*, стр. 242-243.

⁷³³ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 535-537.

⁷³⁴ „Јужнословенски национални радници су са жаљењем гледали немоћ да се уз јадранску обалу почне један покрет који би се прикључио покрету Хрвата и Срба на северу. Само су сељаци још били сачувани“. – М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 542-543.

тврђом да је група бечких словеначких интелектуалаца крајем марта 1848. године конципирала словеначки национални програм који се огледао у захтеву за оснивањем покрајинског сабора, кредитног завода, школа и права на употребу словеначког службеног језика у законодавству и управи.⁷³⁵ Она, ипак, не мења речену чињеницу да револуционарних збивања није било на словеначком етничком простору.

Њих, међутим, није мањкало на просторију јужне Угарске, Славоније и Хрватске. Екмечић је у *Историји Југославије, Стварању Југославије и Дугом кретању између клања и орања* говорио о оружаним дејствима хрватских трупа под командом бана Јелачића и српских устаника из Војводине и добровољаца из Србије под вођством Ђорђа Стратимировића против мађарске војске. Јако је похвално писао о Јелачићевим војничким и личним карактеристикама,⁷³⁶ херојском отпору Срба код Сентомаша (који је због тога прозван Србобраном), размирицама међу српским вођама, брзом продору кроз Мађарску, а затим и заустављању Јелачићевих снага, те мађарском противудару и великим успесима угарске армије.⁷³⁷ Као једну од преломних тачака „Револуције 1848-49. године наводи улазак Русије у рат на страни бечког двора и њену одлучујућу победу код Вилагоша над мађарском војском. Казивао је и о избијању нове, демократске револуције у Бечу, која је представљала наду Јужних Словена да ће се њеном евентуалном победом царство реформисати, а они добити права која су тражили. Међутим, њеном пропашћу (31. октобра 1948.), а победом старих конзервативних снага, Екмечић констатује да је њихова нада спласнула: „Једна велика нада из времена када је револуција почињала, да Јужни Словени отпором мађарској политици денационализације, идентификују своје јединство, полако се топила у сивилу општег разочарења“.⁷³⁸

У раду „Значај руске архивске грађе за историју револуције 1848-1849. у Подунављу“ истакао је да је од исхода револуције 1848-1849. зависила је каснија судбина хрватског и српског народа. Констатовао је да је, након свих лутања, хрватска политика коначно завршила са програмом у захтеву Банског већа од 31. децембра 1848. да се Хрвати приклоне општем савезу целе хабзбуршке државе са новом и уједињеном Немачком. Хрвати су тада веровали да би се и војвођански Срби томе приволели. „То ће

⁷³⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 537, 539.

⁷³⁶ Пренећемо један Екмечићев упечатљив опис лика и дела ове знамените личности хрватске и југословенске прошлости: „Био је више војник него политичар, више племић него човек из народа и више извршилац задатака историје, него њихов творац. Иза копрене коју су историчари тек подигли, стоји човек који се повија према околностима. Говори о легитимним правима Царства, али и о југословенском уједињењу, шаље свог човека пољском агенту у Цариград, помишља на раскид са Царством и на савез са Србима и револуционарном Италијом, да би завршио у групи реакционарних генерала, који га охоло посматрају као скоројевића који није заслужио место на које се стицајем прилика нашао. Без двојбе, био је политички реалан и није хтео да ратује са историјом, већ се пред њом сагињао. Укратко – један балкански Бонапарта, који је добио све битке и на крају изгубио рат“ - М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 549.

⁷³⁷ *Исто*, стр. 546-550.

⁷³⁸ *Исто*, стр. 553.

остати трајни хрватски циљ у целој модерној историји“, преноси Екмечић.⁷³⁹ С друге стране, са пропашћу пројеката о Вицекраљевству српском из 1848-1849. српска је национална политика, према његовим речима, остала без једног циља који је тада изгледао реалан. У сенци хабзбуршке политике он је препознавао главну препреку српским националним тежњама. Чак и корене „пораза на Берлинском конгресу 1878.“ проналази у овим догађајима тридесет година раније.⁷⁴⁰

И поред неповољног завршетка револуције по Јужне Словене, Екмечић наводи је и она донела одређене позитивне последице: „код Срба у јужној Угарској укинут је феудализам, срушена жупанијска структура старе феудалне администрације и уведени народни одбори“, а у Хрватској је напуштено коришћење латинског језика као службеног и уведено је коришћење народног, што је довело до „промене и правца развоја хрватске нације“ и изазвало талас демократизације у свим порам тадашњег друштва.⁷⁴¹ Поред те, суштинске промене, Екмечић вели да је најзначајнија била она коју је прокламовала једна од 30 тачака загребачке народне скупштине – да се у римокатоличкој цркви укине целибат и уведе словенски језик у богослужење, као што је то некад био случај са поповима глагољашима. Управо су се око овог захтева „ломила копља“ између „Илираца“ и либералних католика с једне, и врха римокатоличке цркве, с друге стране.⁷⁴²

У својим синтезама говорио је и о становиштима Томе Вучића Перишића и Илије Гарашанина према револуционарним дешавањима у Хабзбуршкој монархији, покретању загребачког листа „Славенски југ“, оснивању организације „Славенска липа“, делатности групе „Илираца“ окупљене око адвоката Драгојла (Драгутина) Кушлана, значајном утицају пољске емиграције на јужнословенске националне покрете (као и њеним покушајима пактирања са Мађарима), те, коначно, последицама неуспеха јужнословенске револуције. Из свих поменутих бурних догађања, Екмечић је извукао пет основних историјских закључака, које је најјезгровитије презентовао у *Стварању Југославије*. Пренећемо их у аутентичном облику:

„1.) То је била прва велика историјска проба идеологија националних препорода код Јужних Словена. У њој је идеја о нацији као заједници језика доживела историјски пораз, и уместо тога национална интеграција је враћена у црквени резерват. Од тада ће преовлађивати мотиви сектаријанског (религиозног) типа национализма. Основни разлог за ово је отуђеност основне народне масе, коју воде заостале хршћанске цркве и дају оквир његовој култури, од интелектуалне градске елите коју води застава рационалистичке филозофије. Од тада ће јењавати јединствена а убрзаће се посебне аимилације, нарочито кроатизацијом Славоније и Далмације.

⁷³⁹ М. Екмечић, „Значај руске архивске грађе за историју револуције 1848-1849. у Подунављу“, у: *Споменица академику Здравку Антонићу* (гл. уредник академик Рајко Кузмановић), Бања Лука 2012, стр. 88.

⁷⁴⁰ Исто, стр. 88-89.

⁷⁴¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 553-554.

⁷⁴² Више о томе види у делу рада који се бави Илирским покретом. – Прим. Ј. А.

2.) Революција је имала вид рата за националну еманципацију Срба и Хрвата, против покушаја да се изврши њихова денационализација у оквирима мађарске демократске државе. То је разлог што историјска наука прво у њој види средство за спасавање Хабсбуршке монархије, а тек касније открива у њој националну револуцију, са унутрашњим социјалним, политичким и религиозним обрачунима. (...)

3.) Революција је везана за пројекте ослобођења Јужних Словена у Турском Царству. Ту је била под већим оптерећењем политике великих сила него иначе. Русија је била главни фактор у одлучивању да се јужнословенски отпор против мађарске денационализације претвори у војну интервенцију против револуционарне Мађарске. Њен основни интерес је био да сачува Хабсбуршко Царство, као будућег партнера у решавању Источног питања. Обе су стране биле против стварања јединствене југословенске заједнице, а љути су противници исфрагментираних националних тела Срба, Хрвата, Словенаца, Бугара и Румуна. Не само аустријска и руска влада тога времена, него и велики део историјске науке потоњих времена, упорно сводили значај ове јужнословенске револуције у спасавање Хабсбуршког Царства од пропасти. Било је ретких умова који су на време уочили ову опасности. (...)

4.) Срби и Хрвати су својом револуцијом постигли велики углед и постали значајан фактор у решавању европских питања. Иако је покушавала да неспретно игра између супротних интереса великих сила Србије је успела да сачува самосталност у одлучивању и 'постала је најстарији брат раштркане породице Јужних Словена'.

5.) Революција је проредила становништво. Само у Хрватско-славонској Војној граници попис становништва је показао пораст од 30 хиљада удовица. На српском подручју границе Срема и Баната, где је страдало и обично становништво а не само војска, нестало је преко 22 000 мушкараца и 18 000 жена. У ово је урачунат и изванредан број оних који су умрли од колере, која је у време револуције харала тим подручјем, али и знатно шире у Угарској, Србији и деловима Русије. Погинулих је било само 1 295, а остали узроци су били главни разлог да се сваки десети граничар није вратио кући.⁷⁴³

Наведене закључке касније је допунио у *Дугом кретању између клања и орања* са још две тезе:

- Јужни Словени су, генерално гледано, доживели пораз у смислу да ниједан од главних циљева њихових националних препорода није остварен. „Најкиселији плод“ ове револуције било је стварање „Војводства Србије и Тамишког Баната“, у којем Срби нису били „код своје куће“;

⁷⁴³ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 594-595.

- Хабзбуршко царство враћено је у гору форму диктатуре него што је раније било. Наступало је доба „Баховог апсолутизма“, либерални католицизам је слабио, а антисемитизам остао једна од духовних подлога ове државе.⁷⁴⁴

Из наведених теза из оба дела може се приметити да оне нису суштински одступале од првобитних Екмечићевих ставова изнетих у *Историји Југославије*. У тој синтези констатовано је да је цела југословенска политика током Револуције 1848-1849. године остала „пука идеологија у пракси увек оптерећена политичком стерилношћу јужнословенских водећих слојева, који су више рачунали на светске преокрете и помоћ дипломатије него на народне покрете“.⁷⁴⁵ Зато је, између осталог, према Екмечићевом тумачењу, положај Јужних Словена након свих ових бурних догађаја био још неповољнији него раније.⁷⁴⁶ Сличне ставове заступао је и у другим радовима које смо анализирали.

Слободни смо закључити да је Екмечићева обрада Револуције 1848/49. у контексту историје националних препорода Јужних Словена једна од најчвршћих карика у ланцу његовог историографског опуса. Из грађе које је користио и текста који је састављао извлачио је и више од голих чињеница. На основу научног увида у ова драматична дешавања која су битно утицала на судбину јужнословенског простора у 19. веку, он је интерпретирао далекосежне поруке и наравоученија. Заступао је становиште да је трагична последица југословенске историје чињеница да је сваки велики процес почињао уз изразиту асистенцију великих сила, па је сваки покрет, који није извирао из социјалне дубине балканских друштава, бивао у почетној фази прекидан. Свака је, дакле, балканска револуција морала бити неприпремљена и дата као гола стихија, и свака је од њих, од 1848/49. године па на даље, била под будном присмотром страних сила. Дугу руку неуспеха јужнословенских револуционарних врења из 1848-49. године он види у аустро-угарској окупацији Босне и Херцеговине 1878. године. У томе препознаје још једну ненаучену поуку. Зато цело раздобље 1848-1878. Екмечић у стилу Антонија Грамшија назива „промашеном револуцијом“.⁷⁴⁷ Детектовати и именовати узроке и последице свега тога за њега значи открити унутрашњу логику југословенске прошлости половином 19. века. То је истовремено и утврђивање смисла тадашњих историјских збивања. Својим дугогодишњим ангажманом на овом пољу попунио је многе „историјске белине“. Даље тематско продубљивање Револуције 1848-49. и јужнословенских националних препорода наставиће нове генерације – на раменима његових истраживачких резултата.

⁷⁴⁴ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 248-250.

⁷⁴⁵ I. Воџић, S. Ћirković, М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, стр. 254.

⁷⁴⁶ *Исто*, стр. 254.

⁷⁴⁷ М. Екмечић, „Spoljni faktor u balkanskim revolucijama 1849-1878.“, *Jugoslavenski istorijski časopis (JIČ)*, br. 3, Beograd 1964, str. 35.

III/9 - Екмечић о односу римокатоличке и православне цркве према југословенским националним препородима

Улога религије у историји југоисточне Европе била је једна од стално присутних тема у Екмечићевом истраживачком видокругу. Она се попут танке нити константно провлачила кроз највећи број његових текстова. Та га чињеница сврстава у ред ретких српских и југословенских историчара који су толико пажње придавали овој осетљивој и важној теми. Своје научне резултате штедро је и промишљено „уграђивао“ у бројна историографска дела, темељећи их на сувереном владању необјављеним изворима. Ваља напоменути да се превасходно бавио фактором Римске курије на јужнословенском простору. У мањој мери бавио се односом православне цркве према идеји југословенског окупљања. Улогу исламског чиниоца на Балкану подробије је испитивао у познијем периоду стваралаштва. Своја размишљања о наведеној проблематици изложио је у више запажених радова и синтеза.

У раду „Географски непријатељ Србије (Улога католичке политичке идеологије у Источном питању 1844-1878.)“ Екмечић тврди да без познавања природе покрета тзв. „Католичког романтизма“ (а касније и његовог антипода, „Социјалног католицизма“) није могуће схватити појаву југословенске идеје и (посебно) Илирског покрета. Основни смисао појаве идеологије „католичког романтизма“, који он назива „либералним католицизмом“, препознаје у покушају француских либералних католика да се руководство римокатоличке цркве разувери да су феудализам и аутократска држава једино решење које одговара верској заједници. Према његовим схватањима, римској курији су као свој концепт нудили националну државу, засновану на рационалистичкој концепцији, али која не би била у сукобу са католичком црквом, већ напротив – међусобно би се помагале и допуњавале.⁷⁴⁸ Као првог теоретичара који је објаснио смисао ове идеје навео је књижевника Франсоа Ренеа де Шатобријана, чије су се идеје, према Екмечићевим речима, највише примиле онде где је „католичка традиција обликовала душу маса“ – на Апенинском полуострву. „Католички романтизам“, рођен у италијанским државама, постаће једна од основа изградње будуће италијанске нације, састављене разних „италијанских народа“ (Сицилијанци, Наполитанци, Тосканци, Лигурци, Пијемонтежани, Ломбарђани и Венецијанци) који су вековима живели у различитим државама, али остали јединствени у заједничкој религији, култури и цивилизацији, поручује Екмечић.⁷⁴⁹

⁷⁴⁸ М. Екмечић, „Географски непријатељ Србије (Улога католичке политичке идеологије у Источном питању 1844-1878.)“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 59.

⁷⁴⁹ *Исто*, стр. 61-63.

У вези корена „католичког романтизма“, односно либералног католицизма, Екмечић је у *Стварању Југославије* покушавао дати одговор на питање како је било могуће да се у религиозно мотивисаним друштвима „вишег степена“, у које је убрајао и јужнословенска, јаве друштвени покрети засновани на култури (дакле, не примарно на религији). Његова истраживања су показала да је сваки европски национални препород имао један религиозни увод на свом почетку, „као матичар који ће му у књигу историје унети рођење“, а исто тако је социјално учење цркве утицало на менталитет сваког народа.⁷⁵⁰ После 1815. године са запада су почеле да долазе нове идеје које су за циљ имале секуларизацију друштва. Једна од њих била је управо она о којој је говорио - „либерални католицизам“. Преко ње су, према Екмечићевом тумачењу, јужнословенске средње класе покушале да у друштво и обичан народ унесу дух западноевропске рационалистичке филозофије. То је био историјски увод за општи исход националних покрета на југословенском простору.⁷⁵¹ Као отежавајућу околност за бављење овом проблематиком у подножној напомени на истој страници цитираног податка навео је да је југословенска историографија мало писала о либералном католицизму пре 1848. године, издвајајући свега неколико студија.⁷⁵²

Када су у питању јужнословенски народи, идеја либералног католицизма захватила је широк круг римокатоличких свештеника и световних интелектуалаца, с тим да Екмечић каже да треба изнијансирати разлику између словеначког и хрватског либералног католицизма, јер је први више био под аустријским утицајем. Код Хрвата као кључне личности овог покрета апострофира бискупа Јосипа Јураја Штросмајера и књижевника Имбра Игњатовића Ткалца, а као њиховог духовног претходника бискупа Максимилијана Врховца, који је својим деловањем спојио споху старог реформног католицизма са новим, либералним католицизмом.⁷⁵³ Поред њих, спомиње и значајне личности потоњег Илирског покрета, као што су Стјепан Мојзес и Људевит Гај, надахнути либерални католици међу свештенством Хрватске, Далмације и Босне (Павле Штос) и словеначки интелектуалци (Зупан, Чоп, Прешерн).⁷⁵⁴ Као једну од њихових главних карактеристика Екмечић истиче залагање за сарадњу са српским националним препородом. Питање сарадње и утицаја између хрватских либералних католика и српских националних првака и њихово међусобно прожимање било је од велике важности за српску културу и политику 19. века; према његовом ставу, толико значајно, да без тога „ни српска званична политика, ни српска народна мисао никада не би биле у стању да природно и безболно усвоје циљеве по којима је цело штокавско језичко подручје Јужних Словена укључивано

⁷⁵⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 350.

⁷⁵¹ *Исто*, стр. 151.

⁷⁵² Ivan Prijatelj, *Duževni profil slovenskih prepородiteljev, Izabrani eseji, I*, Ljubljana 1952; Ferdo Šišić, *Biskup Strossmayer i Jugoslavenska misao*, Beograd 1922; Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb 1985; Moritz Csaky, *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95*, Wien 1967.

⁷⁵³ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 358-361.

⁷⁵⁴ *Исто*, стр. 361-364.

у српски етнички простор“.⁷⁵⁵ Следствено томе, тврди да су се многи католички интелектуалци Далмације, Босне, Херцеговине и Славоније идентификовали са српском културом и били део српског националног покрета (Натко Нодило, Лука Ботић, Тома Ковачевић, Иван Франо Јукић, Грга Мартић, Мартин Неђић, Мате Топаловић...).⁷⁵⁶ Најзначајнију личност међу либералним католицима српског националног опредељења Екмечић препознаје у дубровачком књижевнику и фрањевачком калуђеру Матији Бану, о чијој је делатности писао на бази више архивских извора и релевантних историографских наслова.⁷⁵⁷

Поновићемо да Екмечић сматра да је највиши утицај на српски национални препород европски либерални католицизам постигао у виду „Начертанија“ Илије Гарашанина; делатност Дејвида Уркварта, Франтишека (Фрање) Заха и кнеза Адама Чартотијског у вези овог документа била је, по његовом схватању, „део напора европске демократије да Јужни Словени избегну контролу царске Русије и буду своји“.⁷⁵⁸

Поред пољског, Екмечић је у чланку „Географски непријатељ Србије“ говорио о италијанским утицајима на развој идеја либералног католицизма на јужнословенском простору.⁷⁵⁹ Према његовим истраживањима, персонификацију тих утицаја представљао је Никола Томазо, књижевник, новинар и лингвиста родом из Шибеника. У *Стварању Југославије* пише да је Томазо себе идентификовао са својим „далматинским, илирским и српским пореклом“ и био „један од првих далматинских препородитеља који није осећао грех што у себи открива Србина“.⁷⁶⁰ Преноси да је Томазо преводио српске народне епске песме и дивио им се, залагао се за јединство хришћанских цркава, за реформу словенске католичке цркве која би подразумевала богослужења на словенским језицима, „старе обичаје и одежде“, покушавао да смири сукоб између фрањевачких редовника Босне и Херцеговине и бискупа Баришића, али је био и ватрени присталица стварања уједињене италијанске федеративне државе под папским вођством.⁷⁶¹

Све у свему, значај либералног католицизма, према Екмечићевој оцени, лежи у томе што је он „успео да ублажи раније непролазни јаз између хришћанских заједница,

⁷⁵⁵ Исто, стр. 364.

⁷⁵⁶ Исто, стр. 364.

⁷⁵⁷ Исто, стр. 369-372; Матија Бан – брату, Цариград, 1. августа 1844. године, Архив Историјског института Србије, оставштина Матије Бана; Матија Бан – Људевиту Гају, 17. фебруара 1844. године, Архив Историјског института Србије, оставштина Матије Бана; Матија Бан – Александру Бановићу, 10. Децембра 1844. године, Архив Историјског института Србије, оставштина Матије Бана; М. Екмеčić, „Pokušaji ujedinjenja hrišćanskih crkava 1848. I Južni Sloveni“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, VI, Sarajevo 1970-71, str. 407; М. Милићевић, „Из својих успомена“, *Годишњица Николе Чунића, XII*, Београд 1897; М(atija) B(an), „Essame delle questioni politico-slave“, *L'Avenir*, I, Dubrovnik 1849, str. 106; V. Cević, „Reformistički pokret rimokatoličkog svećenstva u Hrvatskoj godine 1848“, *Republika*, X, I, 14, Zagreb 1954, str. 357;

⁷⁵⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 365.

⁷⁵⁹ М. Екмечић, „Географски непријатељ Србије (Улога католичке политичке идеологије у Источном питању 1844-1878.)“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 66-73.

⁷⁶⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 373.

⁷⁶¹ Исто, стр. 373-376.

што је дозволио да идеје суверенитета народа и демократске државе постану полазиште националних препорода“.⁷⁶²

У свом раду „Црква и нација код Хрвата“ истиче да постоје три фазе развоја католичке политичке идеологије које су оставиле видљиве трагове на процесу изградње хрватског националног идентитета:

- „Реформни католицизам“ (1780-1815);
- „Либерални католицизам“ (1830-1870, са обновама 1905-1918);
- „Социјални католицизам“ (од 1905. „Католичка акција“) – од 1870. године до данас.⁷⁶³

Као што се да приметити из ове периодизације, Екмечић еру либералног католицизма омеђује 1870. годином и каснијим обнављањем између 1905. и 1918. године. Међутим, ваља нагласити да у другим својим делима пораз револуционарних снага 1848-1849. године и увођење „Баховог апсолутизма“ у Хабзбуршкој монархији он уједно види као дебакл либералног католицизма. Екмечић у *Стварању Југославије* каже да је основна идеолошка компонента Бахове диктатуре представљало уверење да је либерални католицизам довео до револуције 1848-1849 и да је национално осећање грех према Богу, па је ова идеологија морала бити потиснута.⁷⁶⁴ Такво становиште је, према његовим истраживањима, произилазило из закључака немачких католичких конгреса (почели да се одржавају од 1848. године), који су римокатолицизам стављали испред националног принципа. „Ово немачко католичко искуство се преноси на целу југоисточну Европу, а у том духовном значењу велики преломни тренутак је наступио тек након катастрофе 1945. Све до тада, Немци су политички учитељи јужнословенских католика (...) У том погледу, били су и прва клица из које се стао будити балкански дремеж хрватског католичанства“, открива Екмечић.⁷⁶⁵

Самог Александра Баха, „укротитеља“ либералног католицизма и персонификацију периода историје Дунавске монархије од 1851. до 1859. године, он у истом делу назива „политичким конвертитом, који је од убеђеног демократе у младости догурао до министра полиције у влади“.⁷⁶⁶ Време његове власти у *Историји Југославије* окарактерисао је као доба покушаја грубе централизације и убрзане германизације Хабзбуршке монархије, уз доследну борбу против националних покрета који су деловали на њеној територији. Према Екмечићевим тврдњама, основа таквог политичког курса почивала је на убеђењу да Хабзбуршка монархија по сваку цену мора спречити нову револуцију чији би могући

⁷⁶² Исто, стр. 381.

⁷⁶³ М. Екмечић, „Црква и нација код Хрвата“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 119.

⁷⁶⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 641.

⁷⁶⁵ Исто, стр. 642-643.

⁷⁶⁶ Исто, стр. 641.

духовни центар био у Паризу, а једно од могућих жаришта Балканско полуострво.⁷⁶⁷ Зато је Бахова влада онемогућавала сваки покрет који би пропагирао окупљање Јужних Словена, а један од главних, есенцијалних, Екмечић препознаје управо у – либералном католицизму.

Са потискивањем либералног католицизма, стратешки простор добијао је покрет који је Екмечић именовано као „социјални католицизам“, за који каже да се још назива и „католички клерикализам“ и „Католичка акција“. У чланку „Црква и нација код Хрвата“ истицао је да се у јужнословенским областима овај покрет развијао по моделима политичке идеологије и организације немачке католичке цркве. Као први значајнији теоретски покушај дефиниције идеологије социјалног католицизма Екмечић наводи папино пастирско писмо („Alocutio“) из априла 1849. године у коме су, постављени основни елементи ове идеологије. Они су, према његовом тумачењу, били садржани у осуди рационалистичке филозофије и њеног гесла о слободи, једнакости и братству; поред тога, осуђивала се и идеја суверене нације и „уопште љубав према својој земљи“.⁷⁶⁸

Он је у другом тому *Стварања Југославије*, изнео став да је најадекватнију дефиницију појма „клерикализам“ дао далматински политичар, првак Народне странке, Натко Нодило: „Клер, промашући духовну властиту задаћу, хоће да у свјетовним дебљим пословима подвргне цивилно друштво свећеничкој изравној заповиједи, или барем послушно учини“.⁷⁶⁹ Пише да се идеологија социјалног католицизма касније проширила на цели свет, и то не само на његове католичке делове. Екмечић наводи пример да се она јавила и код православних Јужних Словена под утицајем руског словенофилског покрета, а и код муслимана под утицајем панисламизма. Ова идеологија је, према његовим сазнањима, посебно велику улогу играла у процесу уједињења Италије. Истакао је да римокатоличка црква никада није прихватила уједињење Италије у једну демократску државу, сматрајући то насиљем над њом, њеним правима и надлежностима.⁷⁷⁰ И не само то: тврди да је својој пастви пропагирала пружање пасивног отпора италијанској држави.⁷⁷¹ Поред начела националног уједињења, Екмечић каже да је непријатељ социјалног католицизма био и убрзан процес индустријске револуције: „Светиња традиционалног начина живота без

⁷⁶⁷ I. Božić, S. Ćirković, M. Ekmечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, str. 262-264.

⁷⁶⁸ М. Екмечић, „Црква и нација код Хрвата“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 125-126.

⁷⁶⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 140-141.; N. Nodilo, „Klerikalizam i liberalizam“ (1907), u: *Izabrani spisi*, Split 1982, str. 251; V. Cević, „Nodilo prema rimokatoličkoj crkvi i prema klerikalizmu“, *Republika*, X, II, br. 10, Zagreb 1954, str. 805.

⁷⁷⁰ С тим у вези ваља напоменути да је Папска држава била независна до 1870. године, када је укинута и прикључена уједињеној Краљевини Италији. После тога, папа Пије IX повукао се из своје резиденције Квиринале у Ватикан и прогласио се заробљеником, не признавајући укидање своје државе. Спор између Италије и вођства римокатоличке цркве решен је тек 1929. године Латеранским уговором, којим је Ватикан признат као независна држава. – Прим. Ј. А.

⁷⁷¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 143-144.

употребе машина, неповредивост брака и породичне заједнице, као и обавеза верника да подижу подмладак, били су стубови ове филозофије“.⁷⁷²

Екмечић на основу својих истраживања у истом делу поручује да је идеологија социјалног католицизма код јужнословенских римокатолика нашла свој израз у изразитој верској нетолеранцији и отвореном супростављању стварања јединственог националног покрета са православним Србима, заједничком књижевном језику Срба и Хрвата, једном речју, зближавању Јужних Словена. Највећи домет ране фазе католичког клерикализма детектује у једној расправи босанско-херцеговачког фрањевца Петра Бакуле, у којој је он осуђивао револуцију 1848. године, распрострањену појаву идентификовања католика као Срба или Словена, сарадњу хрватског и српског националног покрета, идеју југословенског националног уједињења, истичући да је рад намерно писан икавицом, јер је сматрано да је то наречје погодније за књижевни језик католика од штокавског.⁷⁷³ Истиче да су заступници ове идеје свако напредовање и истицање неког хабзбуршког државног службеника православне вере доживљавала као опасност за католичанство, наводећи пример случаја генерала Лазара Мамуле, који је био постављен за гувернера Далмације).⁷⁷⁴ Занимљиво и помало несвакидашње звучи Екмечићево становиште да је католичка реакција била и један од утемељитеља комунистичке идеологије, с циљем да се она у будућности супростави демократској идеји сувереног народа.⁷⁷⁵ Још интригантније звучи његов став изнесен у раду „Црква и нација код Хрвата“ који каже да покрет католичког клерикализма „још историјски није завршен и представља једну од духовних основа грађанског рата у данашњој Југославији“.⁷⁷⁶

Као својеврсни пандан социјалном католицизму, развијала се идеја православног клерикализма, која је, према Екмечићевим истраживањима, потекла из руских славенофилских кругова. Најконцизнију дефиницију „славјанофилства“ изнео је у „Дугом кретању између орања и клања“ цитирајући речи Фјорода Михајловича Достојевског, који је рекао да та идеологија „осим уједињења Словена под вођством Русије, означава и духовни савез свих оних који верују да ће наша велика Русија на челу уједињених Словена рећи читавом свету, читавом европском човечанству и његовој цивилизацији, своју нову здраву реч, реч коју свет није чуо“.⁷⁷⁷ Екмечић је у *Стварању Југославије* на становишту да је за руске славенофиле питање поимања нације било суштински црквено, а за Србе – политичко. То је био повод за критику српског националног покрета од стране руских клерикалних славенофила, од којих је Екмечић посебно апострофирао А. С. Хомјакова и његову „Посланицу Србима“ (објављена у Лајпцигу 1860. године) у којој је он осудио сарадњу српског националног покрета са римокатоличким Хрватима и цео покрет за

⁷⁷² Исто, стр. 144.

⁷⁷³ Исто, стр. 144-145.

⁷⁷⁴ Исто, стр. 645-648.

⁷⁷⁵ Исто, стр. 644-645.

⁷⁷⁶ М. Екмечић, „Црква и нација код Хрвата“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 125.

⁷⁷⁷ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 284.

јужнословенско уједињење, препоручујући Србима да одбаце своју сарадњу са католичким Западом и заснују своје тежње на православљу.⁷⁷⁸ Највећи домет ове идеологије Екмечић види у књизи руског дипломате Н. Ј. Данилевског *Русија и Европа*, у којој је замишљено стварање свесловенског царства са седиштем у Цариграду, на чијем би челу био руски император; Данилевски и славенофилска идеологија, заснована на православној вери, полазила је од тога да су изворни облици словенске државности засноване на руском самодржављу, а српско угледање на парламентаризам Запада сматрано је издајом словенског учења. Иако се та идеологија није примила у вођству српског националног покрета, Екмечић тврди да руски славенофилски покушаји заматања православног клерикализма међу Србе нису престајали ни неколико наредних деценија.⁷⁷⁹

Као прекретнице у развоју социјалног католицизма Екмечић наводи папске енциклике 1880. 1891 и 1900. године. Иако је енциклика „Grande munus“ из 1880. године била јако битна за јужнословенске римокатолике, јер су захваљујући њој добили право да користе словенски језик и писмо у цркви, као најважнију папску упутницу апострофира „Regum novarum“ („О новим стварима“) Лава XIII, којом је римокатоличка црква показала нарочито интересовање за друштвена, економска, политичка и културна питања. Екмечић каже да се у њој оштро критиковала капиталистичка привреда, али и социјалистичка идеја; према његовом тумачењу, њена основна порука била је да се држава и владајуће класе морају удружити са црквом, како би се пронашло решење за бројне нагомилане проблеме. Даљом анализом ове тематике, установио је да је као лек за њих папска посланица „преписивала“ уређено капиталистичко друштво са обнављањем некадашњих старих организација (као што су цехови или ханзе) и увођењем новог духа класне сарадње и солидарности у циљу што веће друштвене хармоније.⁷⁸⁰ Он у *Стварању Југославије* пише да су после те енциклике процветале бројне радничке, сељачке и културне католичке организације. Као директну политичку последицу јачања социјалног католицизма Екмечић акцентује оснивање Хришћанско-социјалне странке у Хабзбуршкој монархији, чији је вођа био познати антисемита Карл Луегер, потоњи бечки градоначелник и издвајање фракције из велике немачке сељачке католичке Партије центра из које је настао моћан покрет „Народна воља“.⁷⁸¹ Изворна основа Екмечићевог писања о јачању католичког клерикализма у средњој Европи била су релевантна историографска дела, углавном стране провенијенције.⁷⁸²

⁷⁷⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 146-148.

⁷⁷⁹ *Исто*, стр. 149-152.

⁷⁸⁰ *Исто*, стр. 359-364.

⁷⁸¹ *Исто*, стр. 359-364.

⁷⁸² Emile Poulat, *Catholicisme, democratie et socialisme. Le mouvement catholique et Mgr benigne de la naissance du socialisme a la victoire du fascisme*, Casterman 1977, стр. 64, 65, 76; Gianfranco Poggi, *Catholic action in Italy. The sociology of a sponsored organization*, Stanford 1967, стр. 17; Eucardio Momigliano, *Tutte le encicliche deo sommi pontefici*, Milano 1959, стр. 362, 365, 366, 371; Otto Gierke, *Natural law and the theory of society*, Cambridge 1958, стр. 63, 89; J. K. Širmer, „Ljute rane modernoga društva“, *Vrhbosna*, I, 7, Sarajevo 1887, стр. 115-118; Dr Rudolf Hrašćanec, *Socijalni katolicizam*, Zagreb 1942, стр. 2-3; Giuseppe Faniulli, *Don Bosko*, Torino 1941,

Kao jednu od važnijih implikacija jačanja ideologije socijalnog католицизма на простору Хабзбуршке монархије на коме су живели Јужни Словени, Екмечић подвлачи промену политичке климе у центру хрватске националне мисли: Загреб је постао „свети католички град“, седиште загребачке надбискупије, главно католичко подручје Јужних Словена. У радовима „Географски непријатељ Србије“ и „Црква и нација код Хрвата“ пише да је потоња хрватска престоница од седишта „Илирског покрета“, постала један од центара политике осуђивања поистовећивања Хрвата и Срба, става по којем је илирско и југословенско име било туђе за хрватски народ. Сличан процес дешавао се и у словеначким областима, у којима, додуше, либерални католицизам није ни био толико снажан (Екмечић у *Историји Југославије* пише да су се у зениту „Илирског покрета“ око њега у словеначким крајевима окупљали само „осамљени представници средњих слојева и неколико истакнутих имена као што је Станко Враз“).⁷⁸³ Он у *Стварању Југославије* тврди да је Словенија постала „први историјски експеримент друштва организованог по принципима социјалног католицизма“.⁷⁸⁴ Основни чинилац тог „експеримента“ била је, по свему судећи, организација „Леонова дружба“, чији је вођа био бискуп др Антун Махнич, а потпредседник Јанез Е. Крек. Екмечић пише да је „Леонова дружба“ имала разгранате одсеке (богословија, филозофија, књижевност, право, природне науке, историја, социјално питање), да је издавала часопис „Католички обзорник“, да се залагала за преображај друштва у складу са порукама из енциклике папе Лава XIII, нападала модерну филозофију, модерну уметност, модерне романе, дарвинизам, словеначке либерале и њихов лист „Словенски народ“. Према Екмечићевом схватању, њен суштински задатак био је да под својом контролом држи језгро словеначке интелигенције и да преко ње управља развојем словеначке нације у целини.⁷⁸⁵

Екмечић каже да је „Леонова дружба“ утицала и на хрватске римокатолике: бискуп Махнич био је покретач и организатор Првог хрватског католичког конгреса који је одржао у Загребу 1900. године, такође на бази идеја католичког клирикализма.⁷⁸⁶ Ипак,

str. 158; J. Pušek, „Zrnce o socijalnom pitanju“, *Vrhbosna. Katoličkoj prosvjeti*, I, 3, sarajevo 1887, str. 43; Mario G. Rossi, *Le origini del partito cattolico. Movimento cattolico e lotta di classe nell' Italia liberale*, Roma 1977, str. 24; Horstwalter Heitzer, *Der Volkverein für das katholische Deutschland im Kaiserreich 1890-1918*, Mainz 1979, str. 18; Dr Anton Jeglič, „Sastanak austrijskih katolika u Beču“, *Vrhbosna. Katoličkoj prosvjeti*, III, 10, Sarajevo 1889, str. 162-168; „Govor poslanika Tuškana na zagrebačkom kongresu“, *Hrvatska-Croatia*, Zadar, 20. novembra 1900. godine; M. Деспот, „Протужидовски изгреди у Загорју и Загребу 1883“, *Јеврејски алманах 1957-58*, III, Београд 1958.

⁷⁸³ I. Војић, S. Ћирковић, M. Екмечић, V. Дедијер, *Историја Југославије...*, str. 241.

⁷⁸⁴ M. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 365.

⁷⁸⁵ *Исто*, стр. 367-369.

⁷⁸⁶ Изворна основа Екмечићевог писања о „Леоновој дружби“ и њеним утицајима били су следећи наслови: *Katolički obzornik*, II, 2, Ljubljana 1898, str. 359; Dr A. Ušeničnik, „Leonova družba“, *Katolički obzornik*, I, 1, Ljubljana 1897, str. 6, 7. J. E. Krek, „Materijalističko modroslovlje“, *Katolički obzornik*, I, 1, Ljubljana 1897, str. 47-49; J. E. Krek, „Načelo gospodarskega liberalizma v razpadu“, *Katolički obzornik*, II, 2, Ljubljana 1898, str. 169; Dr A. Ušeničnik, „Ut omnes unus sint“, *Katolički obzornik*, I, 2, Ljubljana 1897, str. 122; Dr A. Ušeničnik, „Po shodu slovenskih visokoškolcev“, *Katolički obzornik*, II, 4, 1898, str. 346; Jernej Andrejka, *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini*, I, Celovec 1904, str. 6; „Naša akademična društva. (Ob desetletnici 'Danice')“, *Katolički obzornik*, VIII, Ljubljana 1904, str. 427.

Екмечић сматра да је римокатоличка црква и пре јачања делатности организација католичке акције проналазила начине како да утиче на социјалне погледе на свет својих верника. С тим вези наводи реформисање и реоснивање Трећег реда светог Фрање Асишког, организације која је имала огранке у многим римокатоличким крајевима јужнословенског простора; имала је правила која су тежила да одреде понашање верника у свакодневном животу и што више га вежу за католичку цркву.⁷⁸⁷

Посебну пажњу посветио је поменутом Првом хрватском католичком конгресу одржаном у Загребу од 3. до 5. септембра 1900. године. На страницама другог тома *Стварања Југославије* можемо прочитати да је у његовом раду учествовао врх хрватске католичке цркве, персонификован у лику загребачког надбискупа Јураја Посиловића, сарајевског надбискупа Јосипа Штадлера, ђаковачког бискупа Јосипа Јураја Штросмајера; скупом је председавао гроф Мирослав Кулмер, коме је присуствовало око 1.200 хрватских католичких делегата из Босне, Херцеговине, Далмације, Истре и Словеније, као и више хиљада људи из Загреба и околине. Према Екмечићевим речима, основна интенција овог конгреса била је идеја да постулати католичке акције постану темељ хрватског националног покрета, база на којој ће се даље развијати хрватска нација. Он сматра да је овај скуп био основа модерног хрватског национализма. Јавио се онда када је елитни тип национализма, како каже, „куцао на врата“ масовног. Оно што је њему нејасно је шта је то спречило хрватску католичку акцију да створи политичку странку по узору на словеначки модел, мада после тога вели да Хрватска сељачка странка Антуна и Стјепана Радића (основана 1904. године) своје корене има управо у овом конгресу. Тај закључак је извукао из њених ставова који су објављивани у страначком листу „Дом“, према којима су хрватске земље Хрватска, Славонија, Далмација, Истра, Босна, Херцеговина, Срем и Бока Которска. Тврди да је сам Антун Радић присуствовао том скупу и у њему видео почетак уједињења хрватских крајева „са свим хрватским бискупима и хрватским краљем на челу“.⁷⁸⁸ Поред тога, позивајући се на један необјављени извор,⁷⁸⁹ напомиње да су хрватски католички идеолози велику пажњу посвећивали јужним деловима Далмације, Дубровнику и Боки Которској, страхујући да би ти крајеви могли потпасти под српски утицај који се у том историјском моменту врло осећао.⁷⁹⁰

Према Екмечићевом писању у истој синтези, једини прави чувар српског националног идентитета на простору Хабзбуршке монархије у време раста католичког клерикализма била је Карловачка патријаршија, којој бечки двор из политичких разлога није дозвољавао да под своје скуте окупи све православне Србе, па су они били подељени у неколико различитих црквених управа (Далматинска епархија, Которска епархија, касније постале део Буковичко-далматинске митрополије). Због свог противљења процесу

⁷⁸⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 367-369.

⁷⁸⁸ *Исто*, стр. 408.

⁷⁸⁹ Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 34, 114, 157, Извештај „Галијана“, Дубровник, 29. XII (година у подножној напомени није наведена, прим. Ј. А.)

⁷⁹⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 410.

мађаризације, демократског избора свештеника (у чему су учествовали и верници), те либералном односу према разводу и мешаним браковима, постала је све прихватљивија, па и чак пожељна, за многе јужнословенске римокатолике (Екмечић је као парагигматичан пример навео прелазак целог шокачког села Сантова у православље 1899. године).⁷⁹¹ Ипак, он тврди да се српска црква, услед притисака и незавидних околности, на простору Војводине тада налазила у историјској дефанзиви: „цела је црква у сенци денационализације, паничног страха од пада наталитета и с тим броја верника, као и могућности да се у источним областима и они сами могу одредити за румунску народност и сходно томе променити и црквену припадност“.⁷⁹²

„У раду „Грађани и зелоти: Традиција и перспективе демократије у Југославији“, истакао је мисао да је српска црква увек ближа „краљевству Србији него краљевству небеском“. Ипак, његове критичке анализе су показале да њен утицај на политичко понашање народа никада није било довољно организовано. И само православно свештенство је неретко учествовало у политичком животу, и то у различитим странкама. Није се, дакле, понашало попут хрватског католичког свештенства, које је после загребачког конгреса 1900. године листом заузимало исту идеолошко-политичку линију.⁷⁹³

Какве је реперкусије произвело јачање социјалног католицизма на југословенску идеју и односе између православних и римокатоличких Јужних Словена? Најконкретнији одговор на то питање Екмечић даје у „Дугом кретању између орања и клања“: тврди да је главна последица јачања ове идеологије саздана у чињеници да су код Срба прве масовне организације биле политичке странке, а код јужнословенских римокатолика – црквене организације. Као типичан пример споја римокатоличке идеологије и политике наводи Хрватску пучку сељачку странку браће Радић. По њему су управо римокатоличке организације заслужне за касније хрватске претензије на целу Босну и Херцеговину. До 1860. године најистакнутији хрватски политички представници (попут бискупа Ј. Ј. Штросмајера) за источну границу свог етничког подручја наводили су реке Врбас и Пливу; после Првог католичког конгреса у Загребу 1900. године све политичке странке у Хрвата протезали су је - до Дрине.⁷⁹⁴ У вези са тим сматра да се на јужнословенском простору примењивала политика изградње католичког цивилног друштва да се сви који другачије верују издвајају у заједницу „*statu in stato*“ – посебног народа у народу.⁷⁹⁵ Такав закључак практично је произилазио из његовог писања у *Стварању Југославије*, где је истакао да је католички клерикализам у борби против демократизације католичких земаља и либералног католицизма организовао пет сектора: општа католичка акција (удружења),

⁷⁹¹ Исто, стр. 38.

⁷⁹² Исто, стр. 38-39.

⁷⁹³ М. Екмечић, „Грађани и зелоти: Традиција и перспективе демократије у Југославији“, *Срби на историјском раскршћу*, Београд 1999, стр. 349-350.

⁷⁹⁴ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 293-295.

⁷⁹⁵ Исто, стр. 300-301.

политичке партије, просвета, штампа и уметност. Зато су, према Екмечићевом писању, бискупи Штадлер и Махнич предано радили на оснивању културних институција хрватским римокатолика као што су листови („Хрватска стража“, „Јутро“), певачка друштва („Хрватски корали“), просветна друштва („Збор духовне младежи“), радничка друштва („Хрватски кршћански раднички савез“, „Организација радника Хрвата“), ђачка удружења („Хрватска“, Качић“, „Препород“), сеоске организације („Маријине конгрегације“), организације деце предшколског („Маријини вртићи“) и школског узраста („Срца Исусова“), усмеравали их, водили, финансирали.⁷⁹⁶

Он је на становишту да идеологија социјалног католицизма (католичке акције) није свуда једнако успевала на јужнословенском простору, али да је католизација тог ареала био њен дугорочни и стратешки задатак. Навео је да су „сви функционери хрватске државе иза 1914. до 1941.⁷⁹⁷ били у ‘Маријиним конгрегацијама’ или сличним друштвима“. Дакле, били су директан плод удружења која су баштинила идеју католичке акције. Она је, по Екмечићу, била главни опонент идеји југословенског уједињења. Тај став поткрепио је следећим примером: у оним словеначким областима у којима је доминирао католички идентитет, југословенска идеја је назадовала, а када је у тим покрајинама растао немачки национализам, у словеначком народу расла је „љубав за југословенску заједницу“.⁷⁹⁸

У раду „Црква и нација код Хрвата“ Екмечић пише да је од 1908. до 1918. године хрватски народ био на раскрсници на којој се одређивало да ли ће његову историјску судбину одређивати Ватикан и „католичка акција“ или ће кренути правцем којим неће руководити црква. Из његових речи да се закључити да је највећи део Хрвата прихватио прву солуцију: „У свим судбоносним догађајима који су уследили, ватиканско је вођство присутно у кључним одлукама националних политичких партија и касније владе“.⁷⁹⁹ Тврди да је Први светски рат оснажио доминацију социјалног католицизма. Кроз репресалије и погроме који су над српским становништвом у Босни и Херцеговини вршени од стране следбеника ове идеологије после Сарајевског атентата Екмечић препознаје генералну пробу геноцида из Другог светског рата. „Не само називи него и цео дух у којем се подиже овај католички радикализам је био основа каснијег хрватског фашизма (...) Дух нетолеранције и суштинска језгра свих установа геноцида су тада створени“.⁸⁰⁰

⁷⁹⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 512-517.

⁷⁹⁷ На овом месту у оригиналу стоји „иза 1941. до 1914“. Верујемо да се ради о штампарској грешки. – Прим. аут.

⁷⁹⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. стр. 520, 522.

⁷⁹⁹ М. Екмечић, „Црква и нација код Хрвата“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 133.

⁸⁰⁰ *Исто*, стр. 133-134.

Једну од нових теорија о схватању историјског смисла Првог светског рата донео је Екмечић својом тезом о Великом рату на Балкану као верском оружаном сукобу. Ову смелу тезу подрбно је образлагао у својој књизи *Ратни циљеви Србије 1914*.

Његова истраживања показују да су Јужни Словени у рат 1914. године ушли са надом да ће њихове верске заједнице бити измењене, да ће тада „проговорити историјски инстинкт јединства“, вековима разаран утицајима католичке Хабзбуршке монархије и исламске Османске империје. Према његовом давнашњем ставу, предуслов инфраструктурног уједињења „три племена једног народа“ лежао је у помирењу римокатоличке и православне цркве. Иако је тежња за успостављањем јединства хришћанских цркава на словенском југу била друштвено-политички мотивисана, Екмечић каже да је она имала дубље историјске корене у Илирском покрету половином 19. века, односно учењу његових најзначајнијих личности Људевиту Гају и Јосипу Јурају Штросмајеру (о чему смо већ писали). Они, међутим, нису били једини заговорници измирења две велике гране хришћанства, преноси Екмечић: то је била једна од основа идеологије свесловенства и руског словенофилства (Достојевски, Хомјаков, Берђајев). Најзначајнији представник ове идеје код Хрвата био је, по Екмечићевим речима, Стјепан Радић, а код Срба Николај Велимировић.⁸⁰¹ Посебну пажњу он је посветио текстовима (потоњег) владике Николаја Велимировића, који се и уочи и током Великог рата горљиво залагао за уједињење православне и римокатоличке цркве на јужнословенском подручју, пре свега у евангеличким, теолошким и литургијским питањима, али и у домену свакодневних послова. Сматра да је овај познати православни теолог своје мисли у том смислу најбоље представио у беседи „Сан о словенској религији сањан целог једног живота“: „Словени морају створити једну религију на принципима светости, соборности и апостолства. Соборност значи уједињење хришћанских цркава. Докле ће се мржња једнога олтара према другом олтару сматрати за службу Богу?... Јединоспасавајуће цркве још нема; све су полуспасавајуће. Ви ћете доћи и сазидати међу људима цркву соборну, јединоспасавајућу. На вас се чека. У вас се гледа.“⁸⁰² Насупрот Николају Велимировићу, који је био један од ретких који је југословенство везивао за словенофилство и религију, највећи број тадашњих српских интелектуалаца сумњао је у помирење православне и римокатоличке цркве ради југословенског идеала. Њихов став Екмечић персонификује кроз исказе Јована Скерлића који је тврдио да „српскохрватска народна мисао, или ће бити антиклерикална, или је неће бити“.⁸⁰³ Они су очито, на трагу западноевропских рационалистичких узора, заједнички језик стављали изнад припадности некој светској

⁸⁰¹ Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*. Београд – Гацко 2014, стр. 150; У даљем тексту: М. Екмечић, *Ратни циљеви...*

⁸⁰² Исто, стр. 151; Екмечић је наведени цитат преузео из књиге Николаја Велимировића „Изнад греха и смрти: Беседе и мисли“ (Николај Велимировић, *Изнад греха и смрти: Беседе и мисли*, Београд 1914, стр. 112).

⁸⁰³ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 153. Ту се Екмечић позвао на Скерлићеву студију „Слободна мисао у Србији“ из 1911. године (Јован Скерлић, „Слободна мисао у Србији“, у: *Сабрана дела*, Београд 1964, стр. 267).

организованој религији, што је и Екмечић сматрао леком против „сектаријанског типа национализма“, који је на крају победио на јужнословенском подручју.

Као пандан Велимировићевом настојању да што више приближи православне и римокатолике Екмечић види захтеве далматинског католичког клера папи Бенедикту XIV септембра 1914. године за очување старословенског језика у богослужењу. У томе он препознаје симболичан наставак негдашње борбе попова глагољаша за очување свог писма. Од истакнутих хрватских политичара који су се борили за сарадњу међу црквама на југословенском простору он помиње Франа Супила, који се плашио да „вјера не постане основа новом оргијању које се на Балкану назирало, пијанству без вина“.⁸⁰⁴

Према Екмечићевим истраживањима, почетком Првог светског рата и многи хрватски и многи српски интелектуалци мислили су да се један од најважнијих кључева будућег *стварања Југославије* налази у рукама Ватикана. То се нарочито односило на српске дипломате у Риму (Михајловић) и Бордоу (Веснић) који су се још пре избијања рата желели што више приближити Ватикану зарад успостављања што бољих односа Србије са центром римокатоличког света. Четири дана пре Сарајевског атентата, 24. јуна 1914. године њихов труд је уродио плодом – склопљен је Конкордат између Свете Столице и Краљевине Србије, који је услед ратних неприлика ратификован тек 20. марта 1915. године. Екмечић каже да је тим уговором Ватикан желео ојачати свој утицај у том делу Балкана, а Србија да ће се приближити јужнословенским католицима извесним одредбама из Конкордата (старословенски обред, глагољица, ћирилица, српски језик), гајећи наду да римокатоличка црква неће постати уточиште антисрпских активности.⁸⁰⁵ Избијање Великог рата показало је да та нада није била реална – средиште католичанства је по природи ствари било на страни Аустро-Угарске, чији је цар носио титулу апостолског владара. Упркос томе, Екмечић децидирано подвлачи је нетачна представа да је Ватикан у принципу био против Словенства. Цитирајући француску историчарску Кристин Аликс,⁸⁰⁶ он каже да је постизање Конкордата са Србијом католичко признање српске нације „као вриједног оквира за хармоничан развој католичанства“, што је наишло на незадовољство католичког свештенства у Аустро-Угарској.⁸⁰⁷

Међутим, његово писање на неким другим страницама ове монографије долазе у колизију са таквим закључком. Екмечић истиче да је католичка црква у Хрватској и Босни почетак Првог светског рата искористила као погодни тренутак са обрачун са заклетим непријатељем – православљем. Бискупи су држали ватрене проповеди против Срба, држали свакодневне молитве за победу аустро-угарског оружја, чак и прикупљали добровољце за рат против Србије. Своје излагање базирао је на релевантним изворима и

⁸⁰⁴ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 154-155, 156.

⁸⁰⁵ *Исто*, стр. 158-159.

⁸⁰⁶ Christine Alix, *Le Saint-Siege et les nationalismes en Europe 1870-1960*, Paris 1962, стр. 111, 112, 163.

⁸⁰⁷ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 160.

историографској литератури.⁸⁰⁸ Сматра да су последице ових „верских неспоразума“, како их еуфемистички назива, биле катастрофалне за будућност; завршни чин уједињења Јужних Словена одигравао се у атмосфери изразите верске нетолеранције.⁸⁰⁹

За православну цркву у Србији тврди да је била једина без ванјугословенске позадине и интереса које би морала бранити у току рата; традиционално је била ослоњена на Русију и делила идеологију свог јавног мњења. „Потпуно уједињење српског народа, црква је узимала као претпоставку будућности.“⁸¹⁰ У томе се, према Екмечићевом уверењу, састојала суштина њеног политичког циља. Цитирајући „Гласник православне цркве у Краљевини Србији“ он напомиње да је то само био само профани, односно световни циљ; много крупнији био је духовни преображај Срба: „Српски црквени и просветни радници дужни су просветом Нову Србију препородити у духу Савине науке; све грађане у њој у свему изједначити с народом у старим границама Србије. Кад духовно уједињење постигнемо, ми ћемо бити најближе времену, када ће бити остварен српски аманет, да се цело Српство уједини духовно и политички“.⁸¹¹ Из тога Екмечић извлачи закључак да православна црква у Србији није имала нетолерантан однос према припадницима других конфесија, напротив – пропагирала је њихову потпуно интеграцију у тадашње друштво, са истим правима и обавезама. То је био један од разлога због којег је са територије које је ослободила Црна Гора у Првом балканском рату на територију Србије пребегло неколико хиљада муслимана; што због тога, што због насилних покрштавања која су вршена од стране Црногораца у Васојевићима, Плаву, Гусињу и Метохији, оцењује Екмечић.⁸¹²

Он је у овој књизи писао и о једној теми која наизглед нема директне везе са односом хришћанских верских заједница према југословенској идеји - мисији православне цркве у Србији према главном такмацу у новоослобођеним областима после Балканских ратова – бугарској егзархији. Екмечић је својим истраживањима показао да је та тема заправо била од немалог значаја. Као битну последицу потискивање бугарске и успостављање српске црквене јурисдикције у Вардарској Македонији он препознаје промену односа између српског православља и римокатоличке цркве. Пре свега, из

⁸⁰⁸ Viktor Novak, *Magnum Crimen: Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1948, str. 24, 26; Henry Wiekham Steed, *The Hapsburg monarchy*, New York 1969, str. 107, 108, 111; „Prijestolonašljednik Franjo Ferdinand i vojvotkinja Sofija Hoenberg“, *Kršćanska obitelj. Poučni i zabavni list za hrvatski katolički puk*, br. 7, Mostar, 1. jul 1914. godine; *Nadbiskupova okružnica povodom rata*, Zagreb, 29. srpanj 1914. godine; *Službeni glasnik Nadbiskupije zagrebačke*, br. 4, 20. listopad 1914, str. 83; „Pastirsko pismo biskupa Mišića 10. Kolovoza 1914. Časnoj braći dušebrižnicima i svemu pravovjermom katoličkom narodu biskupije Mostar – Trebinje“, *Kršćanska obitelj. Poučni i zabavni list za hrvatski katolički puk*, br. 9, Mostar, 1. rujna 1914. godine; D. Šepić, „Svjedočanstva suvremenika o radu Frana Supila“, *Историски преглед – Historijski pregled*, god. 9, br. 4, str. 307.

⁸⁰⁹ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 164.

⁸¹⁰ *Исто*, стр. 165.

⁸¹¹ Екмечић је овај цитат преузео из већ поменутог „Гласника“ (Јос. В. Стојановић, „Српски аманет“, *Гласник православне цркве у Краљевини Србији. Орган архиепископског сабора*. Београд, 15/28. фебруара 1914. године, бр. 3-4).

⁸¹² М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 165-167.

разлога што је на том подручју од 19. века постојала снажна тенденција за унију са римским папом, која је повратком српских црквених власти доживела осетан пад. Ипак, Екмечић пише да су и ватикански и аустро-угарски фактори и даље рачунали на поменути тенденцију, посебно у пробугарском делу становништва вардарске долине. Према његовим речима, за то је нарочито био заинтересован сам бугарски цар Фердинанд I, који се искрено залагао за идеју преласка Бугара у католичанство, сматрајући да ће се тако, уз помоћ Ватикана, Немачке и Аустро-Угарске формирати нова, велика, независна Бугарска на латинској основи. То су подржавали и неки интелектуалци и политичари из Вардарске Македоније.⁸¹³

Насупрот томе, српска црква је настојала да под своју духовну јурисдикцију поврати све оно што је раније, у средњем веку, било српско, а што су Бугари преко егзархије присвојили (али и оскрнавили или девастирали (Екмечић наводи пример фресака кнеза Лазара и Стефана Дечанског чија су имена брисана, а преко њих писано име бугарског цара Шишмана)). О свему томе писао је углавном на основу необјављених докумената из Архива Србије.⁸¹⁴ Базирајући своја истраживања на поменутој грађи, Екмечић показује да је српска црква у социјално-католичким, аустро-угарским и бугарским плановима препознавала велику опасност и свим се силама трудила да паству држи чврсто око себе, гледајући са великим неповерењем на Ватикан. „Црквена ситуација у Македонији надопуњавала је балкански политички мозаик на коме је важило опште правило да су вјера и црква биле институције или емоционалне и духовне интеграције друштва, или етничког и духовног отуђења дијелова друштва.“⁸¹⁵ Но, и пред тога, Екмечић је на становишту да српска црква никада није била у принципу против сарадње са римокатолицима и сматра да је следила политику југословенских ратних циљева Краљевине Србије.

Ствари су, према његовим делима, стајале потпуно другачије када је у питању римокатоличка црква. Иако у раду „Црква и нација код Хрвата“ казује да се католичка

⁸¹³ Исто, стр. 171-172.

⁸¹⁴ Навешћемо највећи део њих: Архив Србије (АС), Министарство просвете и црквених послова, Вршилац дужности окружног протојереја Божићар Николић - Министарству просвете и црквених послова, Тетово, 28. јун/11. јул 1914. године; АС, Министарство просвете и црквених послова, протојереј округа битолског Јован З. Поповић - Министарству просвете и црквених послова, Битољ, 17. мај / 1. јун 1914. године; АС, Министарство просвете и црквених послова, вршилац дужности окружног протојереја у Кавадарцима Јован Поповић - Министарству просвете и црквених послова, Кавадарци, 10/23. март 1914. године; АС, Министарство просвете и црквених послова, митрополит београдски Димитрије - Министарству просвете и црквених послова, Београд, 27. децембар 1914/9. Јануар 1915. године, бр. 2076; АС, Министарство просвете и црквених послова, Министарство просвете – епископу велешко-дебарском Варнава, Београд, 2./15. новембар 1913. године, бр. 1625; АС, Министарство просвете и црквених послова, митрополит београдски Димитрије – „Вршиоцима дужности окружних протојереја у новоослобођеним областима“, Београд, 28. фебруар/13. март 1914. године; АС, Министарство просвете и црквених послова, министар просвете и црквених питања Љубе М. Давидовића – епископу велешко-дебарском Варнави, Ниш, 16./29. март 1915. године; АС, Министарство просвете и црквених послова, окружни протојереј охридски – Министарству просвете и црквених послова, Охрид, 8./21. март 1914. године.

⁸¹⁵ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 173.

црква (невољно) помирила са неминовношћу пропасти Аустро-Угарске и образовањем државе Јужних Словена 1918. године, касније у *Дугом кретању између клања и орања* истиче другачији став:

- Водећи фактор религиозне нетолеранције била је римокатоличка црква, која југословенску државу никада није прихватила као своју. Желела је да стабилизује границу свог поимања Европе на реци Дрини. Поспешивала је окаснелу хрватизацију католика у Далмацији, Славонији, Босни, Херцеговини и Војводини. У целом раздобљу 1918-1922. била је везана за велике силе које су желеле доминирати планетом; од 1922. за њу је карактеристичан „филофашизам“, а од 1945. године „филоамериканизам“. Све силе које су рушиле југословенску државу имале су је за свог важног савезника.⁸¹⁶

Кроз речи наведеног цитата може се назрети суштина Екмечићевог становишта према политици Римске курије на јужнословенском подручју. Његова дела су недвосмислено показала да је утицај римокатоличке цркве на формирање и развој хрватског и словеначког националног препорода био од круцијалне важности. Од идентичног је значаја и њен ефекат на понашање споменутих националних препорода према српском фактору. Своја гледишта о тој тематици градио је на бази изучавања бројних фондова необјављене грађе, уз консултацију реномираних чланака својих колега. Није бежао од британских оцена и смелих научних судова. Исти је случај када је реч о његовој обради улоге православне цркве по овом питању. Из његових анализа произилази порука да њена улога није била ни близу оној какву је имала римокатоличка црква: ни по начину деловања, ни по стратешким плановима, ни по дугорочним циљевима. Нерадо се упуштао у шира спекулативна разматрања и непотребна теоретисања. Припадао је школи која је доследно поштовала критичко начело тежње ка научној објективности. Веровао је у „Ранкеово правило“ да прави историчар мора рећи шта се тачно догодило, тачно онако како се догодило. Зато његова писана заоставштина, не само у домену ове проблематике, има аутентичну историографску вредност.

⁸¹⁶ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 376-380.

III/10 - Екмечић о политичком развоју националних препорода Јужних Словена од половине 19. до почетка 20. века

За разумевање историјског развоја одређеног националног препорода од енормне је важности упознавање његове политичке компоненте. Томе је Екмечић придавао посебну истраживачку пажњу. Изучавајући његов научни опус по том питању установили смо да је политички развој југословенских националних препорода после Револуције 1848-49. године делио у три етапе:

- Период од 1860. до 1875. године;
- Период Велике источне кризе;
- Период од Берлинског конгреса до Мајског преврата.

У даљем тексту посветићемо се анализи Екмечићеве историографске обраде првог и трећег периода, док ћемо други, услед његовог специфичног значаја, критички третирати у посебном поглављу.

Као што се да приметити, прву етапу политичког развоја националних препорода Јужних Словена у другој половини 19. века Екмечић је хронолошки омеђио доласком кнеза Михаила на власт у Србији и почетком Велике источне кризе. Који су догађаји и процеси пресудно утицали на овакав начин Екмечићеве периодизације? Проучавајући више његових радова, можемо издвојити следеће:

- увођење либералних режима у свим земљама Хабзбуршког царства, ера либерализације и у другим европским земљама;
- време смена династија у Србији и покушај реформи у Османском царству; заостајање Јужних Словена у интеграцији својих националних друштава у односу на земље средње и западне Европе;
- покушаји Русије да се на Балкану поново наметне као велика сила кроз споразум са неком другом великом силом на двојној основи
- „Невесињска пушка“, односно отварање Велике источне кризе.

То су били услови у којима се одвијао политички развој југословенских народа између 1860. и 1875. године. Током свог истраживања, Екмечић је велики значај придавао развоју Србије и Црне Горе у датом времену, јединим јужнословенским областима које су се налазиле на путу стицања државне независности. Иако су се ове две кнежевине разликовале по површини територије, друштвеној структури и економском напретку,

Екмечић у *Стварању Југославије* каже да су у политичком смислу имале много тога заједничког, пре свега у вези истог националног задатка – ослобођења српског народа.⁸¹⁷

Што се тиче политичког развоја Србије од 1860. године, Екмечић је у више синтеза (*Историја Југославије, Стварање Југославије, Историја српског народа (V-1), Дуго кретање између клања и орања*) говорио о повратку кнеза Милоша Обреновића на власт у Србији, његовој новој, двогодишњој владавини (1858-1860), а онда и о његовом наследнику, сину Михаилу (1860-1868). У *Историји Југославије* позну фазу уставобранитељске власти назива „тортуром“, после чије смене је омогућено расправљање о политичким правима.⁸¹⁸ За кнеза Михаила, најмодернијег српског владара друге половине 19. века сматра да у души није другачије размишљао о управљању државом од свог ауторитарног оца (који је хтео да влада народом „као бабо сељачком породицом“), али да су га високо образовање и однеговани европски манири терали да у људима који не мисле као он не види непријатеље своје династије. Пише да је сарађивао са представницима конзервативне струје српског политичког живота (некадашњим Уставобранитељима) више из нужде, него из идеолошких разлога; са либералима није био у најбољим односима јер су они, по Екмечићевим речима у *Стварању Југославије*, „шуровали с Русима“ („његов стварни противник није либерализам него руски прсти иза тога“).⁸¹⁹ У „Дугом кретању између орања и клања“ Екмечић сматра да русофилство српских либерала води порекло из убеђења руских словенофила да се српска слобода разликује од западне слободе и да је она изражена у постојању институције народне скупштине, а не парламента бираног на бази пореског цензуса и ограниченог бирачког права.⁸²⁰

На страницама *Стварања Југославије* пише да су по поимању Михаила Обреновића у српском политичком развоју приоритет имали државна независност, страховање од руског патроната и жеља да се створи национална војна снага; желео је да се Србија од једне оријенталне полунезависне кнежевине претвори у развијену модерну државу европског профила, али не до краја парламентарну. Ипак, Екмечић каже да је и поред своје просвећене, али ауторитарне природе, кнез Михаило једна од најзаслужнијих личности за демократизацију српског друштва и развој његовог парламентаризма – посебним законима укинуо је октроисани „Турски устав“ из 1838. године и инсистирао на доношењу новог, демократскијег. На Преображенској скупштини 1861. године, на његову иницијативу, усвојен је закон о Државном савету којим је одређено да су чланови Државног савета одговорни кнезу, а не Високој Порти; потом је усвојен и закон о

⁸¹⁷ „Две српске државе су биле партнери у напорима да се ослобођење српског народа постави као непосредни задатак. Ова блискост гледишта постала је основа политике стварања Првог балканског савеза.“ – М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 173.

⁸¹⁸ I. Војић, S. Ђирковић, М. Екмечић, V. Дедијер, *Историја Југославије...*, стр. 265.

⁸¹⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 174-175. За ове тврдње Екмечић није навео ниједан извор. – Прим. Ј. А.

⁸²⁰ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 261.

Народној скупштини која је и даље остала ипак остала само саветодавно тело (кнез је страховао да снажни парламентаризам не добије, како Екмечић каже, „славјанофилско обличје за вежбање у политици московских богомољаца“).⁸²¹ Касније је донет и закон о општинама који је омогућио бирање локалних чиновника, док је одобрење председника општине било у рукама окружног начелника. Све у свему, Екмечић ове потезе режима кнеза Михаила оцењује као једну „неприродну мешавину покушаја да се владарско самодржавље разблажи надама о постепеном увођењу парламентарног поретка, од општинске основе, до државног врха“.⁸²²

Према његовом схватању, кнез-Михаилова је заслуга што су се у Србији први пут родиле праве политичке странке. Прве странке које је споменуо биле су конзервативна и либерална. За њих каже да у почетку људи нису разумели у чему се разликују. Њихови чланови били су углавном из истих социјалних слојева (чиновници, наставници, интелектуалци). Они су, по речима Екмечића, почели да се раздвајају у време афере око тзв. „дукатовачких чланака“ које је током августа и септембра 1859. године у „Српским новинама“ објављивао Матија Бан, под надзором (тада) кнежевића Михаила, у којима је конципиран програм подршке личној кнежевској власти против већих овлашћења Народне скупштине. Пошто је Народна скупштина постала „трећи точак власти“ (поред кнеза и Државног савета), она је постала камен спотицања и полигон вербалних обрачуна две политичке групације из којих ће настати либерали и конзервативци. Екмечићева истраживања показала су да су либерали хтели да успоставе демократију на основама појединих патријархалних друштвених институција, а конзервативци да спроведу у пракси идеју слободног тржишта. Ипак, и поред тих разлика, били су истоветни у много чему; Екмечић поручује да је вероватно истинита оцена да је ова политичка борба у свом повоју заправо била утакмица нагомиланих чиновничких кандидата.⁸²³

Посебну пажњу посвећивао је о идеологу српских либерала, Владимиру Јовановићу, његовим политичким погледима на свет и српско национално питање, Јовану Ристићу и либералима блиској Уједињеној омладини српској, чији су чланови били многи истакнути Срби тога доба (Јеврем Грујић, Светозар Милетић, Никола Пашић, Никола I Петровић Његош, Марко Миљанов Поповић, Машо Врбица, Лазар Томановић, Владимир М. Јовановић, Валтазар Богишић...).⁸²⁴ Према Екмечићевим интерпретацијама изнетим у више синтеза, њихови задаци били су следећи:

⁸²¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 175-176.

⁸²² Исто, стр. 176. Изворну базу за писање о томе Екмечићу су чинила дела Миливоја Поповића (Миливоје Поповић, *Борба за парламентарни режим у Србији*, Београд 1939, стр. 31), Јаше Продановића (Јаша М. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, Београд 1936, стр. 140, 151; Јаша М. Продановић, *Историја политичких странака у Србији*, I, Београд 1947, стр. 289) и Федора Никића (Др Федор Никић, *Локална управа Србије у XIX и XX веку, Област – Округ – Срез*, Београд 1927, стр. 87).

⁸²³ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 177.

⁸²⁴ I. Воџић, S. Ћirković, M. Екмечић, V. Dediјer, *Историја Југославије...*, стр. 274-275; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 262; М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 178-182;

- преображај Србије у уставну монархију са демократским политичким системом и слободном штампом;

- савез са „либералним народима“ (Грци, Италијани, Мађари, Румуни и Јермени), а на првом месту, са другим „словенским племенима“;

- право на побуну и уједињење „пет милиона Срба који живе у Србији, Славонији, Угарској, Далмацији, Херцеговини, Босни, Албанији, Старој Србији, Македонији и Црној Гори“.

Екмечић сматра да су на српске либерале највише утицали немачки филозоф Георг Вилхелм Фридрих Хегел, италијански револуционар Ђузепе Мацини и енглески мислилац Џон Стјуарт Мил, чије су идеје следили. Покушали су да их прошире и међу Србима у Османском царству (посебно у Босни), али су тамо наилазили како на жестоко противљење како „турских власти“ тако и фанариотских владика (Екмечић посебно апострофира сарајевског епископа, који је заслужан за прогон Богољуба Петрановића, Јакова Вуковића, Петра Митровића и Васе Пелагића).⁸²⁵ Он сматра да је један део младог српског либерализма еволуирао у револуционарни омладински покрет и социјализам, персонификован у Живојину Жујовићу, Светозару Марковићу, Драгиши Стојановићу и Васи Пелагићу. Критиковање капиталистичког друштвеног поретка, залагање за већа права сељака и радника, преображај постојеће државе у скуп самоуправних општина, уз наклоњеност идејама Михаила Бакуњина (само у почетку) и Карла Маркса, били су основни постулати раних српских социјалиста, оцењује Екмечић.

Међутим, он њихове слабости препознаје у недостатку социјалних темеља у друштву на којима би се могла изградити њихова идеја, доминацији апостолског типа мислилаца са ограниченим бројем следбеника из круга интелигенције, а не нижих социјалних слојева, те опеређеношћу идеологијом. И поред тога што су по својој природи били социјалисти и левичари, Екмечић мисли да би било погрешно рећи да они нису били део српског националног покрета, наводећи примере Светозара Марковића који је сматрао да је уједињење српског народа само по себи револуционарно јер разара две империје (Дунавску монархију и Османско царство) и Васе Пелагића, који је као српске земље сматрао Србију, Црну Гору, Стару Србију, Војводину, Славонију, Лику, Приморје и Далмацију. Екмечић верује да је управо из тих раних социјалистичких корена касније никла Радикална странка, чија је идеја снажних локалних самоуправа као темеља боље и ефикасније државе била њено основно учење.⁸²⁶

Формирање модерне војске Кнежевине Србије било је, према Екмечићевом писању, од изузетног значаја. У раду „Српска војска у националним ратовима од 1876. до 1878.“

⁸²⁵I. Војић, S. Ћirković, M. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, str. 274-275; M. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 262; M. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 178-182;

⁸²⁶I. Војић, S. Ћirković, M. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, str. 274-275; M. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 262; M. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 178-182;

пише да се она у периоду 1860-1875. развијала под начелом „сав народ српски јесте под оружјем и војник“. То је, према његовом поимању, била народна, слабо наоружана армија, која није била одвојена од свог огњишта, која, за разлику од, примера ради, Пруске, није била машина која брзо развија друштво. Наводи да је Војна академија (основана марта 1850. године) „избацивала“ свега десетак официра годишње, војни завод у Крагујевцу производио је око 500 нових и прерађивао око 5.000 старих пушака. Иако је оцењује као недораслу снагу каснијим, одсудним догађајима, Екмечић каже да је војска и поред тога одиграла своју битну историјску улогу.⁸²⁷

У *Стварању Југославије* подробно је говорио о читавом низу догађаја почетком 60-их година 19. века који су усмеравали даљи ток српске историје: активностима кнеза Михаила везаним за рад на припремању српског устанка у Османском царству, оживљавању конспиративних организација, стварању тајних упоришта у Сарајеву, Бањој Луци, Маглају и Травнику, повезивању са истакнутим православним Србима Босне и Херцеговине (Мићо Љубибратић, Васа Пелагић, Серафим и Јово Перовић) и муслиманима (Ризванбеговић из Херцеговине и Тескерцић, Миралемовић, Идризбеговић, Куленовић, Назифагић и Филиповић из Босанске Крајине), али и о победи Црне Горе на Граховцу (13. маја 1858. год.), јачању њеног угледа међу Србима, потписивању протокола о разграничењу Црне Горе и Османског царства, настојањима књаза Данила да јој омогући међународно признање, те његовом убиству у Котору (12. августа 1860. год.).⁸²⁸ У истом делу писао је и о догађају код Чукур-чесме, бомбардовању Београда од стране Турака, конференцији у предграђу Цариграда и захтеву српске владе о предаји градова, сарадњи београдског и цетињског двора, помагању бугарских добровољаца, походу Омер-паше Латаса на Црну Гору и његовом пустошењу њених крајева, пристанак Црне Горе на Омер-пашине услове мира у Ријечи Црнојевића (8. септембра 1862. године) и смени Луке Вукаловића са чела херцеговачких устаника од стране књаза Николе I Петровића Његоша и постављању Богдана Зимоњића на његово место.⁸²⁹

Екмечић подвлачи да је више од војничког пораза Црне Горе 1862. године значајнији по српске интересе био пораз српске политичке доктрине да са мањим и изолованим сукобима са Османским царством, без подршке великих сила, сем Русије („оптерећене синдромом православља и славјанофилске филозофије“) може покренути питање српског националног уједињења. После тога, каже он, Србија и Црна Гора се све више разилазе (сем једног покушаја стварања јачег савеза) и постају нека врста политичких ривала. Као основу Првог балканског савеза он препознаје споразум војног карактера склопљеног 5. октобра 1866. године између два кнеза, Михаила и Николе, којим је договорено припремање против Османског царства. Поред тога, као посебно

⁸²⁷ М. Екмечић, „Српска војска у националним ратовима од 1876. до 1878.“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, стр. 123-125.

⁸²⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 189-190.

⁸²⁹ *Исто*, стр. 191-193.

значајну ставку, Екмечић апострофира да је договорено да ће у будућој уједињеној српској држави владарску функцију имати династија Обреновића, док би Петровићи имали посебан положај. Спомиње да је исте године дошло до зближавања српске владе са хрватским политичарем Јосипом Јурајем Штросмајером и његовом Народном странком. С тим у вези, наглашава да су најистакнутији хрватски политичари прихватили могућност да се Босна и Херцеговина (у том моменту, главна тежња српског националног покрета) припоји Србији. У *Стварању Југославије* детаљно се говорило о дипломатским успесима кнеза Михаила у циљу зближавања и повезивања балканских хришћана: споразуму између бугарских емиграната и српске владе који предвиђа стварање заједничке српско-бугарске државе у форми конфедерације (1867.); споразуму са Грчком којим су се обе чланице обавезале да уђу у рат против Османског царства уколико једна од уговорних држава буде нападнута (1867.); преговорима између кнеза Михаила и румунске елите о заједничкој сарадњи (помињала се и могућност конфедерације, мада Екмечић каже да је то више била само прича, јер су на снази остале старе склоности да се чврст савез уопште не постиже).⁸³⁰

Ипак, преносећи речи Ј. Ј. Штросмајера да кнез Михаило није дорастао „задаћи својој“, Екмечић у истом делу сматра да је, услед недоследности у решености да води ослободилачки рат, кнез Михаило својим поступцима знатно допринео да се Први балкански савез представи у историји као једно недовршено дело, један неуспели покушај. Његово убиство у Кошутњаку,⁸³¹ 11. јуна 1868. године, у режији браће Радовановић (Коста и Павле), донело је значајне измене у српској политици, по општој оцени, коју дели и Екмечић. Иначе, о том, никад до краја разјашњеном злочину, око којег су се дуго ломила

⁸³⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 193-196; Изворну основу Екмечићевог писања о дипломатским активностима кнеза Михаила у *Стварању Југославије* чинила је следећа грађа: Христо Христов, *Предговор за Документи за българското възраждане от Архива на Стефан И. Веркович, 1860-1893*, Софија 1969, стр. 9; АВПРМ, Главни архив, V-A2, дело 1184, Руски конзул из Солуна – А. М. Горчакову, солун, 7. фебруара 1862. године; Ј. Милићевић, „Историја предаје турских градова у Србији српској влади 1867. г.“, у: *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867*, Београд 1970, стр. 248; Др Р. Јовановић, *Политички односи Црне Горе...*, стр. 103; Р. Јовановић, „Црна Гора и предаја градова“, у: *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867*, Београд 1970, стр. 248; D. Đorđević, „Project of the federation of South-East Europe in 1860's and 1870's“, *Balkanica*, I, Beograd 1970, str. 142; Б. Петровић, *Јован Ристић...*, стр. 29; Војислав Ј. Вукчевић, *Политичка акција Србије у јужнословенским земљама Хабзбуршке монархије 1859-1874*, Београд 1965, стр. 164; М. Екмечић, *Устанак...*, стр. 47; В. Крестић, „Југословенска политика Јосипа Јурја Штросмајера“, *Југословенски историјски часопис*, I, Београд 1969; J. Šidak, „Hrvatska politika u 60-im godinama XIX stoljeća do Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868)“, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb 1973, str. 336; M. Laskaris, „La premiere alliance entre la Grece et la Serbie“, *Le Monde Slave*, 9, Paris 1926, str. 409; К. Џамбазовски, „Идеје и пројекти Србије о српско-бугарској федерацији у току 1861“, *Balkanica*, II, Београд 1972; В. Стојанчевић, „Георги Сава Раковски и питање српско-бугарске сарадње за ослобођење балканских народа“, *Југословенски историјски часопис*, 1-2, Београд 1968; Д. Мекензи, *Илија Гарашанин...*, стр. 377; Гргур Јакшић и Војислав Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила*, Београд 1963, стр. 398; Eduard von Wertheimer, *Graf Julius Andrassy: Sein Leben und seine Zeit*, I, Stuttgart 1910, str. 457; Josip Perwolf, *Ugarska i Iztočno pitanje Historijsko razmatranje (prevod sa češkog jezika)*, Sisak 1871, str. 106.

⁸³¹ У Екмечићевом тексту уместо „Кошутњака“ пише „Топчидер“. Иако то у основи није грешка, јер се Кошутњак налази унутар топчидерске градске четврти и парка, ценимо да је зарад прецизности исправније рећи да се убиство догодило у Кошутњаку. – Прим. Ј. А.

„историографска копља“ он има посебно објашњење: извор убиства треба тражити у незадовољству у српској и руској политици због одлуке кнеза Михаила да у договору са Угарском и хабзбуршким двором предузме ослобођење српског народа и уједињење Босне са Србијом; „то је противречило основи руске доктрине о Источном питању“.⁸³² Иако не наводи ниједан историјски извор који експлицитно говори у прилог његовој тврдњи, он вели да трагови кнежевог убиства воде у руску престоницу.⁸³³ Исту тврдњу изнео је у *Дугом кретању између клања и орања*.⁸³⁴

У свим синтезама које смо досад спомињали Екмечић је говорио о „привременом намесништву Књажевског достоинства“ (Миливоје П. Блазнавац, Јован Ристић и Јован Гавриловић) које је владало Србијом док је кнез Милан, брат од стрица Михаила Обреновића био малолетан и њиховој највећој тековини – доношењу новог Устава (29. јуна 1869. године). Према његовом мишљењу, то је био први највиши правни акт модерне Србије којим је успостављен представнички систем, усвојено начело трипартидне поделе власти и призната основна лична и политичка права грађана. Србија је практично претворена у уставну и парламентарну монархију енглеског типа, што је, према Екмечићевом уверењу, било дело српских градова.⁸³⁵ Он такође сматра да је у то доба унесена још једна трајна историјска новина српског националног покрета – интересовање за Македонију и настојање се да се одреди нејасни појам Старе Србије, „прве српске домовине“. Крај намесничке власти и долазак младог кнеза Милана на српски трон оцењује као епоху која је обележила Миланова нестабилна личност, која је од кнеза Михаила наследила име, али не и моралну основу.⁸³⁶ Као кључни општи акценат српске политике, којим би се могао дефинисати њен развој између 1860. и 1875. године, Екмечић у *Историји Југославије* истиче - припремање рата са Османским царством.⁸³⁷

Што се тиче политичког развоја јужнословенских крајева Хабзбуршке монархије у периоду између 1860. и 1875. године, Екмечић је и о томе говорио кроз текст поменутих синтеза и више научних радова. Што се тиче општих праваца развоја, писао је о мењању уставног поретка у Дунавској монархији након њеног изгубљеног рата са Француском и Сардинијом (1859. године), формирању дводомног парламента у Бечу (Reichsrat) са 343 посланика бираних од покрајинских сабора (Landtag), увођењу система курија⁸³⁸ уместо

⁸³² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 198-199.

⁸³³ *Исто*, стр. 200-201.

⁸³⁴ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 267.

⁸³⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 201-202.

⁸³⁶ *Исто*, стр. 203.

⁸³⁷ М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, str. 275.

⁸³⁸ Тај систем подразумевао је поделу становништва по социјалном положају у четири изборне класе: прву су чинили велики земљопоседници који су давали 25% посланика, другу богати становници градова који су такође давали четвртину посланика, трећу интелектуалци који су давали мање посланика од прве две курије, и, на крају, четврту, коју су чинили богатији сељаци и бирали две петине посланика. Из овог изборног система били су практично искључени сељаци, мали градски поседници и радници. Овај изборни систем је касније доживео одређене промене, али и поред тога, Екмечић каже да се рачунало да на изборима за

општег бирачког права, улози покрајинских сабора у изградњи националне свести код Јужних Словена, покушају да се одреди разлика и граница између хрватског и српског народа, узимању тробојке као хрватске националне заставе и форсирању грба „Троједнице“ као хрватских националних симбола.⁸³⁹

Екмечић преноси да је поменути уставним решењима Српска Војводина укинута, и да се са тим Срби нису помирили - организовали су црквено-народни сабор на Благовести, априла 1861. године („Благовештански сабор“), на којем је формулисан програм од 16. тачака. Према његовом резонувању ствари, тај програм је подразумевао предлог стварања Српске Војводине у чији би састав ушли Срем, Доња Бачка са Шајкашом, Банат и Војна граница. Екмечић напомиње да је бечка влада о овом предлогу двапут расправљала, али да га је на крају одбила због догађаја у Србији 1862. године (посебно бомбардовање Београда), страхујући да Срби сањају о једној великој држави чијем успостављању на путу стоји управо Хабзбуршка монархија. Иако Срби тиме нису негирани као етничка заједница у Угарској, он тврди да су сматрани угарским „политичким народом“, према концепту Јозефа Етвеша.⁸⁴⁰ Цитирајући речи Светозара Милетића преузетих из једног рада историчара Николе Петровића, Екмечић истиче да је српска аутономија сахрањена, „али не и у срцима честитих Србаља“, којима је оснивање аутономне Војводине остао циљ и у наредним деценијама.⁸⁴¹

С тим у вези, писао је о политичком организовању војвођанских Срба, истичући да је формирање политичких партија дошло као последица неуспеха да се обнови аутономно војводство. Према његовом ставу, неке културне институције, као што су Српско народно позориште и Матица Српска, те листови „Застава“ и „Дневник“, имале су наглашенију политичку улогу, него што би такве институције обично имале. Управо око једне од њих, каже он, око листа „Дневник“ окупљала се једна група српских интелектуалаца на челу са Светозаром Милетићем, која се због тога колоквијално називала „Дневниковцима“, пре њеног службеног конституисања у Српску народну слободоумну странку. Екмечић је сматра најзначајнијом политичком партијом Срба у јужној Угарској. За њу тврди да је била либералног усмерења, да се противила дуалном уређењу Хабзбуршке монархије, да се залагала за „муниципану аутономију“, већу слободу удруживања и организација, неговала стратегију организовања српске народне револуције у Османском царству, како би се после тога могло отворити и питање „пречанских Срба“, односно Срба који су живели у Аустро-Угарској. Као неку врсту опозиције Милетићевој странци Екмечић наводи окупљање једне групе конзервативаца око Ђорђа Стратимировића („Калуђерска

државни парламент не учествује више од 2% становништва. - М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 206, 210.

⁸³⁹ М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, стр. 265-269; М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 204-209; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 262-264.

⁸⁴⁰ Више о томе види у поглављу „Нација и национализам: појам и генеза током 19. века“. – Прим. Ј. А.

⁸⁴¹ Н. Петровић, „Историјско место и значај Туцинданског чланка“, у: *Око Милетића и после њега*, Нови Сад 1964, стр. 41.

странка“), која се залагала за програм сарадње са бечким двором и мађарском владом ради побољшања положаја српског народа.⁸⁴² За писање о политичком организовању војвођанских Срба током шесте деценије 19. века Екмечић је користио записе Светозара Милетића (С. Милетић, „Основа програма за српску либерално-опозициону странку“, у: *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа, 1860-1885*, I, Сремски Карловци 1968.) и књигу Лазара Ракића „Радикална странка у Војводини 1902-1919“ (Лазар Ракић, *Радикална странка у Војводини 1902-1919*, Нови Сад 1983.).

На страницама више дела Екмечић казује да је почетак шездесетих година 19. века на јужнословенским просторима „Црно-жуте монархије“ обележен захтевима и других народа за успостављање аутономних јединица. Наглашава да су тада Словенци оживели идеју „Зједињене Словеније“ из 1848. године, а Хрвати позивали Далматинце на уједињење у једну националну целину.⁸⁴³ Екмечић у *Стварању Југославије* тврди да је темељ модерног хрватског националног покрета усвајање законског чланка 42 од стране Сабора којим се од централних хабзбуршких власти захтевало признање целине свих територији на које је Хрватска полагала историјско право, с тим да би се приликом решавања Источног питања хрватској аутономној јединици придодало и део Босне до реке Врбас. У истом делу напомиње да је исти сазив Хрватског сабора чланком 58 одредио да се књижевни језик назове југословенски, са равноправном употребом латинице и ћирилице, уз отпадање других, алтернативних назива тог истог језика („хрватско-славонско-србски“, „хрватско-славонски“, „хрватско-србски“, „хрватски или србски“, „хрватски“, „србски“, „народни у троједној краљевини језик“).⁸⁴⁴

Према његовом мишљењу, прелазак на нови уставни систем Хабзбуршке монархије имао још једну значајну последицу - поделу хрватске политичке сцене на четири различита политичка табора:

- Народна либерална странка (формално су је водили Фрањо Рачки и Матија Мразовић, њен идеолог и главни лидер био је Ј. Ј. Штросмајер);
- Самостална народна странка, која је настала одвајањем од Народне либералне странке (њен лидер био је Иван Мажуранић);
- Странка Униониста (наследник негдашње Хрватско-вугерске (угарске) странке, водио је Мирко Боговић);
- Странка права (њен неприкосновени лидер био је Анте Старчевић).

⁸⁴² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 232-234; За писање о политичком организовању војвођанских Срба Екмечић је користио записе Светозара Милетића (С. Милетић, „Основа програма за српску либерално-опозициону странку“, у: *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа, 1860-1885*, I, Сремски Карловци 1968, стр. 583) и књигу Лазара Ракића „Радикална странка у Војводини 1902-1919“ (Лазар Ракић, *Радикална странка у Војводини 1902-1919*, Нови Сад 1983, стр. 7).

⁸⁴³ М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, стр. 265-272; М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 204-209; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 262-264.

⁸⁴⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 213-214.

О свима њима Екмечић је писао кроз синтезу и радове које смо досад спомињали.

Анализом политичког програма Народне либералне странке установио је да је њен главни циљ била тежња ка стварању уједињене југословенске државе, са Хрватском као једним њеним делом. У раду „Црква и нација код Хрвата“ пише да је њен духовни вођа, Ј. Ј. Штросмајер у преписци са српским кнезом Михаилом говорио да је дужност Србије да ослободи и уједини Босну и Херцеговину, а како у Босни и Херцеговини живи и део католичког живља, веровао је да би Србија после тога била присиљена да води југословенску политику, а не уже српску.⁸⁴⁵

На страницама *Стварања Југославије* каже да се Самостална народна странка издвојила се из Народне либералне странке због њеног покушаја решења југословенског питања пактирањем са Мађарима, с чим се група око Ивана Мажуранића није сложила, већ се залагала за остваривање циљева преко Беча. Према његовом схватању, „хрватски самосталци“ тежили су потпуном осамостаљењу од Угарске и претварању Дунавске монархије у лабаву федерацију у којој би Хрватска имала аутономију без војске, дипломатије и финансија. Насупрот томе, Унионистичку странку окарактерисао је као отворено промађарску, која је тежила што тешњој сарадњи са Пештом и одржавањем старих веза Хрватске и Мађарске, у оквиру ранијих историјских и уставних права. За Странку права мисли да је била политичка организација која се знатно разликовала од свих побројаних, како по својој идеологији, тако и по политичкој пракси. Као њене основне тачке истиче залагање за самосталну Хрватску на бази „хрватског државног права“, негирање постојања Срба као народа у Хрватској и изражени антисемитизам.⁸⁴⁶

Треба истаћи да је Екмечић у својим делима посебно детаљно анализирао идеје два хрватска политичка антипода – „народњака“ и „праваша“, односно идеологију Народне странке и Странке права. Судећи по његовим речима, трајна идеја водила руководства хрватске Народне странке била је да Србија у борби за уједињење Јужних Словена има политичку, а Хрватска културну мисију, по узору на италијански процес уједињења (Србија – Пијемонт, Хрватска – Тоскана). То је, према његовом писању, важило за доба док клерикализам још увек није имао дубок корен у хрватској култури. На основу онога што нам Екмечић показује у својим радовима, може се рећи, напротив - Штросмајер, као најистакнутија личност оновремене хрватске политичке сцене био је заступник струје либералног католицизма и као такав био велики критичар централизоване и апсолутне власти римског папе. У *Историји Југославије* сматра да програм и идеологију Народне странке не одређује само њен корен у Илирском покрету, већ и историјски догађаји који су били јачи од ње. Према том становишту, историјска мисија Народне странке „била је стварно југословенска, али у прво време Хрватска се ставља у њен центар, као што се до слома илузија у добре намере бечког двора 1867. мисли на решавање југословенског

⁸⁴⁵ М. Екмечић, „Црква и нација код Хрвата“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 124.

⁸⁴⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 215-218.

политичког комплекса (укључујући и Босну) у оквиру монархије и без Србије“.⁸⁴⁷ У истом делу каже да је југословенство Народне странке подразумевало да су Југословени једна народ са четири стара „генетичка имена“ (Срби, Хрвати, Словенци и Бугари), чија је основа заједнички језик и „потреба његовог стварања“, али такође напомиње да је са „илирским духом југословенског јединства била присутна и његова невидљива историјска претпоставка – борба за престиж између источних и западних делова Јужних Словена“.⁸⁴⁸

Као важан догађај за развој хрватске Народне странке (и хрватске политичке сцене, генерално) Екмечић апострофира Први ватикански концил 1870. године, на којем је Ј. Ј. Штросмајер био један од главних противника идеја социјалног католицизма, доктрине о непогрешивости римског папе и његове апсолутне власти у католичком свету. Ипак, Екмечић констатује да је био у мањини – од 600 прелата на концилу, свега 88 њих било је против ове доктрине: папа је званично проглашен непогрешивим, а група немачких либерала је основала Старокатоличку цркву.

Исте године одржан је још једна скуп, који Екмечић карактерише као врло значајан, не само за Народну странку, већ и за целокупну идеју југословенског уједињења. Ради се о првом Јужнословенском конгресу у Љубљани, који се одржао од 1. до 3. децембра 1870. године управо на иницијативу хрватске Народне странке. Према његовим речима, скупу је присуствовало око 100 представника политичких странака из разних југословенских крајева, укључујући и Истру, из које је дошао један представник. Екмечић пише да се на њему се разговарало о могућности спајања језика, под условом да Словенци прихвате српскохрватски језик као службени, евентуалном уједињењу хрватских и словеначких крајева у једну југословенску заједницу, односу Светозара Милетића према југословенској идеји, који се супростављао замисли уједињења Јужних Словена у оквиру Аустро-Угарске.⁸⁴⁹ И поред тога што овај конгрес није донео никакве конкретне одлуке и закључке, Екмечић сматра да је смисао њеног организовања, и уопште, јужнословенског покрета у то време, изражен у ставу Народне странке: „Најкрајњи циљ заједничких тежњи и заједничкога рада народнога код Хрвата, Срба, Словенаца и Бугара, треба да буде њихово уједињење у независну, слободну, народну и државну југословенску заједницу“.⁸⁵⁰

Како због супростављања идејама Првог ватиканског концила, тако и због свог тадашњег југословенског опредељења, Екмечић тврди да је Штросмајер био на мети и бечког двора и мађарске владе. У *Стварању Југославије* га оцењује као „моралног патријарха хрватске и југословенске демократије онога времена“ и каже да је његов пад и слабљење утицаја Народне странке у политичком развоју хрватског народа била „вододелница либералног од искључивог хрватског идентитета“.⁸⁵¹ На страницама „Дугог

⁸⁴⁷ М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, str. 309.

⁸⁴⁸ *Исто*, стр. 309-310.

⁸⁴⁹ *Исто*, стр. 283.

⁸⁵⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 235.

⁸⁵¹ *Исто*, стр. 245.

кретања између орања и клања“ истиче да ће Штросмајер касније „напустити идеје југословенског окупљања и постати оштар критичар православља“.⁸⁵²

Када је реч о хрватској Странци права, Екмечић сматра да је она, као носилац идеје хрватске националне интеграције изван југословенских оквира, плод реакције на изгубљену демократску револуцију 1849. године и да се, иако противна руским словенофилским идејама, појавила у савршеном складу са уверењима руских православних словенофила који су се залагали за одвајање српског и хрватског покрета, са циљем да се не дозволи њихово уједињење. У раду „Географски непријатељ Србије“ истиче да је Еуген Кватерник, један од очева хрватског праваштва, био у контакту са принцом Жеромом Бонапартом, Квуром и преко римске Конгрегације за пропаганду вере аустријским министром спољних послова Рехбергом којима је нудио неке тајне документе о опасностима од руског православља, али да је истовремено оправдано претпоставити да су руски словенофилски кругови подржавали Кватерникову мисију на Западу и његове антисрпске иступе, мислећи да ће тако лакше раздвојити католичке Хрвате од православних Срба.⁸⁵³

Историјски смисао хрватског праваштва Екмечић у *Историји Југославије* препознаје у томе што он „чини гнездо у коме се одгојио ексклузивни хрватски национализам“, који је прекинуо југословенски континуитет хрватске националне идеологије и конституише чисто хрватску нацију, издвојену из југословенских оквира.⁸⁵⁴ Према Екмечићевом писању у више дела, хрватски праваша су се разликовали од „народњака“ и у питању поимања хрватског простора – док је Богослав Шулек, један од наистакнутијих чланова Народне странке, хрватске етничке границе одредио реком Рашом, Далмацијом до Котора (без Дубровника) и „Турском Хрватском“ до реке Врбаса и Пливе, праваша су под „хисторичном и природном“ Хрватском подразумевали све крајеве од Соче на западу до неодређене границе на истоку (некад до Дрине, некад до Тимока и Бојане).⁸⁵⁵ Наводи да су за остварење својих наума хрватски праваша перманентно очекивали помоћ и подршку неке велике силе у погодном тренутку: у почетку Француске, касније Немачке, а једно време и Русије. С тим у вези, Екмечић у раду „Улога католичке политичке идеологије у Источном питању 1844-1878.“ спомиње да је Еуген Кватерник још 1858. године у својој књизи „Хрватска и италијанска конфедерација“ у Паризу предлагао стварање велике хрватске католичке државе, која би са истока штитила италијанску конфедерацију.⁸⁵⁶ Екмечић сумња да иза поменуте Кватерникове књиге заправо стоји

⁸⁵² М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 266.

⁸⁵³ М. Екмечић, „Географски непријатељ Србије“ (Улога католичке политичке идеологије у Источном питању 1844-1878). *Огледи из историје*, Београд 1999, стр. 89-90.

⁸⁵⁴ М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, str. 311.

⁸⁵⁵ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 263-264; М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, str. 311.

⁸⁵⁶ М. Екмечић, „Улога католичке политичке идеологије у Источном питању 1844-1878.“ *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 225.

католички клерикалац и бонапартиста Леусон ле Дик и преноси мишљење италијанског историцара Анцилотија који је говорио да је „књижицом“ „Хрватска и италијанска конфедерација“ бонапартистичко вођство покушало да разграничи хабзбуршке Словене у Истри.⁸⁵⁷

О главним идеолозима Странке права Екмечић различито говори. Еугена Кватерника врло грубо оцењује описом да је био „болесно религиозан човек, који у сну разговара са мртвим оцем и од њега прима савете, а његов однос према стварности је у много случајева изгледао као на граници душевног поремећаја“.⁸⁵⁸ Насупот томе, Старчевића је у *Стварању Југославије* окарактерисао као високообразовану „личност која стоји на својим ногама“, способну да оригинално мисли и гради свој филозофски систем. Према његовом мишљењу, један од услова историјског успеха Старчевићеве странке био је његов недоследан став према религији – иако је некада гајио антицрквену реторику, остављао је простор за клерикализам, што је привукло значајан број католичких свештеника, који су јој у каснијим годинама одређивали смер у оквирима социјалног католицизма.⁸⁵⁹ Ипак, уопште узев, као главну (и трајну) историјску тековину хрватских праваша Екмечић доживљава продубљење политичког расцепа између Срба и Хрвата.⁸⁶⁰

Што се тиче политичког развоја Словенаца у периоду између 1860. и 1875. године, Екмечић истиче да су они врло касно упознали институцију политичке партије и да се тек од устава 1867. године може говорити о политичким удружењима, с тим да се ни она још нису претварала у странке нити су кандидовала своје посланике за изборе.⁸⁶¹ Он мисли да је то било доба које је старија историјска наука квалификовала као доба смене „старословенаца“ (1848-1868) „младословенцима“ (1868-1895), време „претварања становништва у народ“, односно формирања националне свести, која је подразумевала да су Словенци посебна јединка у оквиру Јужних Словена. Поновио је своју ранију оцену да се римокатоличка црква наметнула као искључив фактор развоја и обликовања словеначке нације. Сматра да је то био један од разлога напуштања идеје заједничког језика са Србима и Словенцима.⁸⁶²

Што се тиче првих словеначких политичких удружења, Екмечић апострофира два најважнија, која су заправо предводила два идеолошка блока – либерале и конзервативце. Према његовом писању у *Историји Југославије* и *Стварању Југославије*, либерали су за циљ имали територијално груписање словеначких области у једну целину, а конзервативци да се не треба издвајати у „једну управу јединицу“, већ да се у свакој словеначкој покрајини организују посебне националне курије; либерали су били окупљени

⁸⁵⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 225.

⁸⁵⁸ *Исто*, стр. 245.

⁸⁵⁹ *Исто*, стр. 247-248.

⁸⁶⁰ М. Екмечић, „Улога католичке политичке идеологије у Источном питању 1844-1878.“ *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 226.

⁸⁶¹ М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, стр. 313.

⁸⁶² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 227-232.

око листа „Словенски народ“, а конзервативци око „Словенца“.⁸⁶³ Екмечић каже да је њихову снагу додатно ојачала институција табора, односно масовних окупљања око заједничког програма и циља; тиме су Словенци изашли из читаоница и почели да стварају прва самостална политичка друштва. Прво такво друштво носило је име „Словенија“, чиме је, према Екмечићевом схватању, симболично истакнут смисао и циљ његовог постојања.⁸⁶⁴

Као општу битну карактеристику развоја политичких организација код Срба, Хрвата и Словенаца он истиче да су од 1860. године до краја 19. века оне већином еволуирале у националистичке странке, које су се показале као најефикаснија институција за изградњу националне свести и идеологије, „толико ефикасна да је изгледало да тек од партије национализам и постоји“.⁸⁶⁵ Друга битна последица политичког развоја југословенских националних препорода у наведеном временском оквиру била је, по Екмечићевој оцени, премештање акцента историје са села у вароши – тада су средњи градски слојеви полако почели да преузимају национално кормило у свим крајевима у којима су живели Јужни Словени, изузев у Црној Гори и Османском царству.⁸⁶⁶

Као догађаје од великог значаја за развој Јужних Словена у Хабзбуршкој монархији Екмечић у својим делима апострофира две „Нагодбе“: аустро-угарску (1867.) и хрватско-угарску (1868.). Оба документа дошла су, према његовом виђењу, делом као последица пораза Хабзбуршке монархије у рату са Пруском и Италијом 1866. године, делом као резултат тежње мађарске политичке елите да заокружи националну територију Угарске и има што већу аутономију у односу на Беч. Преноси познате историјске чињенице о карактеру аустро-угарске Нагодбе, које су подразумевале претварање јединствене Хабзбуршке монархије у Двојну, односно дуалну државу, у којој су Беч и Будимпешта управљали својим делом територија, а повезивали су их заједнички кајзер, односно краљ (цар Аустрије и краљ Угарске), министарства финансија, дипломатије, војске и двора, као и царинска унија; све остало било је подељено, укључујући и председника владе и парламент. Далмација и словенски део Истре припали су аустријском, а Хрватска, Славонија и (негдашња) Војводина угарском делу државе. Трансилванија и Војна крајина, области са посебним видом аутономије су укинуте, а њихове територије су постале делови Аустрије или Угарске.⁸⁶⁷

За други договор, угарско-хрватску Нагодбу, каже да је регулисала однос Хрватске и Угарске, односно положај Троједне краљевине и Краљевине Угарске. Екмечић пише да је Будимпешта према „Нагодби“ признавала одређењу аутономију Хрватске у односу на

⁸⁶³ М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, str. 313; М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 227-232.

⁸⁶⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 231.

⁸⁶⁵ М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, str. 314.

⁸⁶⁶ *Исто*, стр. 314.

⁸⁶⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 219-222; М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, str. 266-267.

њу, али је истовремено стављала у зависан и подређен положај у односу на Угарску. Истиче да су се обавезе Хрватске као аутономне целине угарског дела монархије делили на аутономне, заједничке хрватско-угарске и заједничке послове са осталим земљама Хабзбуршке монархије. Као један од најважнијих делова угарско-хрватског споразума (и уједно извор сталних хрватско-угарских трзавица) Екмечић подвлачи накнадно дописану „Ријечку крпицу“, којом су град Ријека, његова лука и целокупна ријечка област директно стављени под управу Угарске, уз допуштење да о ријечној аутономији одлуку донесу заступници града и Угарског и Хрватског сабора, што су и једни и други касније прихватили, иако преноси да је у Хрватској владало велико незадовољство поменути одредбама. Преносећи речи групе аутора *Повијести хрватскога народа 1860-1914*⁸⁶⁸, Екмечић поручује да су Хрватској према слову „Нагодбе“ недостајала нека битна обележја државности и да се налазила у зависном положају у односу на Угарску у свим питањима националног развоја. Историјска важност „Нагодби“ према Екмечићевим закључцима лежи у томе што су оне представљале оквир за даљи политички развој српског, хрватског и словеначког националног покрета у Дунавској монархији. Од тада, према његовом схватању, почиње међусобно условљена и супростављена борба за различите интересе: Угарска тежи ка мађаризацији немађарских становника на њеној територији, Хрватска ка што већој аутономији, Срби ка обнови Војводине, а Словенци ка националној еманципацији и одбрани од германизације. О „Нагодбама“ је највише најдетаљније писао у *Стварању Југославије*, углавном на бази релевантне историографске литературе.⁸⁶⁹

У *Историји Југославије* Екмечић истиче да је Босна била кључно подручје развоја југословенске политике.⁸⁷⁰ Он тврди да је најстарији и најснажнији национални покрет у тој области био српски. Заступао је становиште да је српски национални покрет у Босни и Херцеговини био старији од турског, да је имао доста широку социјалну основу у друштву и да је као такав био опасан по османске централне власти, које су као одговор на његово јачање форсирани идеју о босанској нацији. Ипак, та се идеја није примила.⁸⁷¹ Према његовом писању у *Стварању Југославије*, постојали су покушаји да српски национални покрет превазиђе конфесионалне разлике између православних, муслимана и католика, али ни они нису уродили плодом. „Сва сведочанства тога времена откривају увек исту

⁸⁶⁸ Dr Jaroslav Šidak, Dr Mirjana Gross, Dr Igor Karaman, Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914*, Zagreb 1968, str. 43.

⁸⁶⁹ J. Horvat, *Politička povijest...*, str. 225; Louis Horvat, *Le compromis Austro-Hongois de 1876. Etude sur le dualisme*, str. 466; Dr Ivan pl. Bojničić, *Zakoni o Ugarsko-Hrvatskoj nagodbi*, Zagreb 1907, str. 33; Ferdo Šišić, *Hrvati i Mađari. Rijeka i Riječko pitanje od godine 1790. do 1870*, Zadar 1913, str. 31; Dr Franjo Rački, *Rieka prema Hrvatskoj*, Zagreb 1867; Dr Jaroslav Šidak, Dr Mirjana Gross, Dr Igor Karaman, Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914*, Zagreb 1968, str. 43; Karl Kaser, Freier Bauer und Soldat. *Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft in der kroatisch-slavonische Militärgrenze (1535-1881)*, Graz 1986, str. 503; Z. Szas, „Die Entmilitarisierung der Militärgrenze“ (реферат на заједничком научном скупу Мађарске академије наука и САНУ, одржаном у Будимпешти 14. маја 1985. год. који Екмечић није именован); Milutin Nehajev, *Rakovica. O 60. godišnjici smrti Eugena Kvaternika*, Zagreb 1932, str. 275, 276; M. Valentić, „Osnovni problemi o ekonomici Hrvatsko-Slavonske Krajinе 1850-73“, *Historijski zbornik*, XVIII, Zagreb 1965, str. 89.

⁸⁷⁰ М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, стр. 275.

⁸⁷¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 255.

слику, да национална свест у народу није развијена, да је подела по верама сматрана поделом на нације и да је од националних идеја једино српска давала јасне знаке живота.⁸⁷²

Поред тога, напомиње да је истовремено било покушаја да се уз помоћ Русије пребаце организоване групе преко српске границе у османске вилаете и тамо изазову буну, око чега је највише био укључен један од ранијих устаничких вођа Ристо Јеић. Истиче да је једна од претпоставки дизања евентуалне буне била је да се не изазове српска социјална револуција (дакле, да се од муслиманских феудалаца не одузима земља и дели онима који је обрађују), него политички устанак целог српског народа све три конфесије. Стављањем националне, уместо социјалне примисе у средиште свог плана, српски национални прваци су, према Екмечићевом схватању, желели на своју страну привести муслиманске феудалне породице Босне и Херцеговине, што су успели у само малом, ограниченом броју; највећи део муслиманских феудалаца остао је веран становиштима старог исламског поретка. Зато Екмечић у својим радовима истиче да су они остали највећи противници свих покушаја реформи и модернизацијских процеса у Османском царству.⁸⁷³

Као опште услове политичког развоја Босне и Херцеговине у периоду између 1860. и 1875. године Екмечић наводи почетак и крај покушаја османских султана да изврше дубоке, суштинске промене у свом царству и заостало друштво преокрену од исламског извора ка узорима са развијеног европског Запада. Сматра да њихови покушаји реформи од Хатихумајуна 1856. године, којим су се правно изједначили муслимани и хришћани, преко промена у војсци, државној управи, локалној самоуправи, судству, уз узимање великих кредита од западноевропских земаља, на крају ипак нису уродили плодом, напротив; Османска империја, финансијски исцрпљена, изнутра нагризена свеprisутном корупцијом, слабошћу државних институција, етничким и конфесионалним сукобима, нашла се у још већим проблемима који су кулминирали Великом источном кризом.⁸⁷⁴

Екмечић у својим делима пише да је основна ћелија српске националне активности у Османском царству била црквена општина, чувар верске аутономије православних Срба (мада он напомиње да је био и понеки меџлис). Сем те институције и школе није било других снажних институција у којима би се приметила клица српског националног препорода. И централне и вилаетске османске власти нису дозвољавале штампање новина и књига ван црквених потреба. Ипак, и поред тога, преноси да је „Босанско-српски календар“ (први број изашао 1869. године), иако конципиран црквени лист, на својим

⁸⁷² Исто, стр. 255.

⁸⁷³ М. Екмечић, „Кратски ход по мукама кроз историју Босне“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 137-155; М. Екмечић, „Босна и Херцеговина 1802-1878.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 155-173.

⁸⁷⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 249.

страницама преносио приче о битним датумима националне историје, па закључује да су Срби користили сваки начин за промоцију националне мисли.⁸⁷⁵

Говорећи о школама у Босни и Херцеговини, истиче да су то најважније националне институције у османским покрајинама; позивајући се три историографска наслова,⁸⁷⁶ у *Стварању Југославије* каже да је у тим крајевима после пропасти османске управе остало 56 православних (уз две богословије) и 54 католичких школа са мање од 6.000 ђака. Што се тиче верских муслиманских школа, тврди да их је 1877. године у Босни и Херцеговини било 917, а средњих и виших школа за световну и верску наставу укупно 44.⁸⁷⁷ Као симболички важне податке истиче да је у српским школама обавезна била слика Светог Саве, а у римокатоличким слика аустријског цара; напореда са тим, у српским трговачким кућама држале су се слике српских владара и јунака, а у прозорима католичких кућа палиле су се свеће за рођендан бечког кајзера. Утицај националних препорода је одредио да се створи навика код Срба да се имена деци дају по националним владарима и херојима (Душан, Лазар, Милош). Екмечић напомиње да су то приметиле и аустријске уходе.⁸⁷⁸ Он такође каже да се у време одржавања вилајетског меџлиса (неке врсте османске обласне скупштине, у којој је тада делегирано 16 муслимана, 4 православца, 4 римокатолика и један Јеврејин) током прве половине 1873. године први пут осетило да је немуслиманским посланицима досадило „да додају чибук“ муслиманима; то је према његовом схватању значило да симболичко јачање српског грађанског слоја Босне и Херцеговине, који се није мирио са перманентном дискриминацијом (у конкретном случају, радило се о одузимању школа српској црквеној општини). Као важан детаљ за политички развој српског националног покрета истиче да су управо у времену 1860-1875. на историјску сцену ступили људи које ће у наредним деценијама водити и усмеравати Србе у Босни и Херцеговини (Јефтановић, Деспих, Петрановић, Видовић, Билбија, Косановић).⁸⁷⁹

Екмечић је у својим делима говорио и о политичком развоју друштва на простору Старе Србије и Македоније између 1860. и 1875. године. Он нам преноси да су покушаји реформи и на том подручју резултирали политичком нестабилношћу, наводећи пример Скадарског вилајета, у коме се од 1872. до 1873. године пет пута мењао валија, односно први човек те области, у чији је меџлис улазило пет муслиманских, два католичка и један православни представник. Напомиње да је у то доба полако долазило до сазревања албанског националног покрета, који је претендовао да се у оквиру Османског царства створи посебан албански вилајет. Екмечић тврди да је српска влада покушавала да у

⁸⁷⁵ Исто, стр. 258-259.

⁸⁷⁶ В. Богвић, *Историја развитка...*, стр. 32; И. Иванић, „Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској“, *Годишњица Николе Чупића*, 33, Београд 1914, стр. 330; Митар Папић, *Хрватско школство у Босни и Херцеговини до 1918. године*, Сарајево 1982.

⁸⁷⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 260.

⁸⁷⁸ Исто, стр. 261.

⁸⁷⁹ Исто, стр. 262.

балкански савез укључи и албанске крајеве стварајући везе са њиховим истакнутим народним првацима (Целал-паша из Дебра, Хасан-бег из Дебра, Ахмед Четан из Маћа). С тим у вези, у *Стварању Југославије* изнео је једну врло занимљиву констатацију – да су све врлине и мане српске националне делатности око стварања савеза балканских народа за ослобођење од Османског царства највише дошле до изражаја у албанском случају. „Одлука владе да ће приступити у извођењу великог устанка против Турске само у време незаинтересованости великих сила, није никада дозволила да се овај рад дефинитивно оконча и са речи пређе на дела“.⁸⁸⁰ Зато закључује да су преговори између званичне Србије и албанских народних првака о међусобној сарадњи и узајамној помоћи у борби за ослобођење мало утицали „на положај српског и македонског народа у овим областима“, мада потенцира да је сарадња са албанским старешинама у време стварања Првог балканског савеза показала да је могуће повезати антитурске планове Срба и Албанаца.⁸⁸¹

Цитирајући меморандум дечанског игумана Хаџи Серафима Ристића османском султану⁸⁸² и *Књигу о Косову*⁸⁸³ Димитрија Богдановића показује да су Срби у Старој Србији уочи Велике источне кризе живели у изузетно неповољном положају, под констатним притисцима и насиљима. На страницама *Историје Југославије* пише да је у наведеном периоду постојала веза између владе Србије и Срба са Косова преко одбора за помагање српске просвете који су водили архимандрит Нићифор Дучић и историчар Стојан Новаковић,⁸⁸⁴ да би у *Стварању Југославије*, на основу својих истраживања утврдио да су на простору Старе Србије и Македоније постојале српске тајне организације које су се спремале за евентуални општенародни устанак за ослобођење. До њега, као што знамо, није дошло.

Што се тиче Македоније и њеног политичког развоја између 1860. и 1875. године, Екмечић у својим делима издваја неколико битних фактора који одређују његову историјску суштину:

- увођење османских административних реформи као подстицај националним препородима, од којих су највећи били бугарски и грчки (за оба напомиње да нису настали на македонском простору, већ да се на њега шире);
- неразвијеност националне свести словенског становништва целе Румелије, односно Македоније и јужне Бугарске;

⁸⁸⁰ Исто, стр. 263-264. За писање о покушајима српско-албанске сарадње Екмечић је у *Стварању Југославије* користио ова дела: Ђ. Микић, „Албанско питање и албанско-српске везе у XIX веку (до 1912)“, *Марксистичка мисао*, 3, Београд 1985; И. Г. Сенкевич, *Албанија в период восточног кризиса (1875-1881 гг.)*, Москва 1965, стр. 33, 50, 51, 54; Веселин Трајков, *Идеологически теченија и програми в национално-освободителни движењенија на Балканите до 1878 година*, Софија 1978, стр. 342.

⁸⁸¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 264.

⁸⁸² *Плач Старе Србије*, Земун 1864.

⁸⁸³ Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1985, стр. 132.

⁸⁸⁴ М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, стр. 278.

- султанова прокламација о стварању Бугарске егзархије 1870. године као аутокефалне цркве бугарског народа;
- раздвојеност града од села као услов одлагања „пуног расцвета националног духа“;
- улога руског чиниоца, који је преферирао стварање велике бугарске државе (да би преко ње Русија лакше избила на Средоземље), а Србију усмеравао према Косову;
- флуидност националног опредељења македонских интелектуалаца;
- истовремене претензије грчког, бугарског и српског националног покрета на ову област.⁸⁸⁵

Уопште узев, Екмечић је писањем о политичком развоју југословенских народа и њихових друштава у раздобљу између 1860. и 1875. године верно и акрибично приказао сву његову комплексност, динамичност и међусобну условљеност. Током истраживачког процеса покушавао је пронаћи праве одговоре на питања да ли су национални покрети Срба, Хрвата и Словенаца у тој историјској етапи били кадри да зближе своје (религијом одељене) етносе. На основу релевантне историјске грађе показао је да је дух југословенске сарадње у периоду 1860-1875. био врло жив, практично у свим крајевима у којима су живели Јужни Словени (укључујући и Бугарску), који је своје оваплоћење доживео у краткотрајном Првом балканском савезу на челу са српским кнезом Михаилом. Ипак, показао је и да су велике силе, као и много пута и пре и после тога, својом улогом можда и пресудно утицале да се савез балканских народа распадне и пре него што је створен. Поред тога, једно од кључних питања које је потенцирао током научне обраде ове теме јесте значај затворености јужнословенских аграрних друштава за ближу и чвршћу интеграцију југословенских народа, уз неизбежан фактор декадентног стања Османске империје и његових неуспелих реформи. Управо су та питања представљала полазну основу истраживачког рада за његову докторску дисертацију која се бавила Великом источном кризом и устанком у Босни (1875-1878).

* * *

Време између Берлинског конгреса и Мајског преврата Екмечић у својој периодизацији историје националних препорода Јужних Словена смешта у „Доба политике“, односно у доба интезивног деловања политичких идеологија и организација. Као предуслове те чињенице спомиње напредак градова као фактора јачања средње класе и повећање броја интелектуалаца као чиниоца снажења институција за изградњу националне свести. Као најважније опште политичке карактеристике јужнословенског простора у периоду 1878-1903. на страницама другог тома *Стварања Југославије* подвлачи пораз дефиниције нације као заједнице језика и тражење њеног дефинисања у оквиру историјског права и црквене припадности, „азбучне ратове“ код Македонаца и Албанаца, доминацију интереса великих сила на Балкану, кризу југословенске идеје кроз

⁸⁸⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 265-271; М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, стр. 277-280.

промену ранијег поимања етничких граница Срба и Хрвата и ширење мржње између ова два народа на верској основи.⁸⁸⁶

Сви поменути процеси одвијали су се под будним оком, сталним мешетарењима и притисцима Аустро-Угарске. Вршећи опсежну анализу њене политике на Балкану после Берлинског конгреса, Екмечић у раду „Балканска политика Аустро-Угарске после Берлинског конгреса“ каже да је најкраћа оцена историјског учинка Аустро-Угарске на балканском простору у датом периоду исказана кроз једну целину од близу пола века у којој је подунавска монархија тражила мотив опстанка под сунцем система великих сила. Он сматра да се већ одавно осећало да је „Црно-жута монархија“ изгубила основни мотив постојања, да је дошла у контрадикцију са правцима општег демократизовања који су као поплава долазили са јачањем појма националног суверенитета сваког појединачног европског народа.⁸⁸⁷ Оцењује да држава Хабзбурга овај процес 1878. почела на исти начин како га је 1918. године завршавала - као покушај да се балканским народима наметне католичка, а све више и клерикална Средња Европа као успешна алтернатива. Апострофира да је у оба случаја на почетку и на концу ове полувековне политике, „српско национално питање представљало главни фактор, који ову историју покреће и завршава“.⁸⁸⁸

Проучавајући начин коришћења спољнополитичких инструмената Аустро-Угарске после Берлинског конгреса, Екмечић долази до сазнања да су њене акције правдане наводном завером православне цркве и панславистичког покрета. „Након Берлинског конгреса се српски и руски панславизам оптужује да су револуционарни противник монархијског, конзервативног принципа државе основане на црквеној подршци коју јој нуди Света столица. Они европски војни савези који су на тим идеолошким основама стварани иза 1878. године, у мало промењеној идеолошкој клими ће почети велики светски рат 1914.“, тврди Екмечић.⁸⁸⁹ Као податак од немерљивог значаја за даљи историјски развој Балкана подвлачи да је Ватикан преко аустро-угарске окупационе администрације у Босни и Херцеговини добио преко потребни, „а најоданији од свију“, механизам директног контролисања политичког, црквеног и социјалног развоја балканских народа. Истицањем да је рад на унијаћењу стално подгреван, Екмечић показује како је римокатоличка црква нападно желела искористити велику прилику која јој се указала преко аустро-угарске спољнополитичке стратегије. У прилог том ставу апострофира чињеницу да је католички теолог Тондини својом мисијом за идеју уније 1884. године чак успео да придобије нишког владику.⁸⁹⁰ Поред тога, наводи да је 1894. године римски папа дао одобрење да се у Босни може радити на конверзији муслиманских

⁸⁸⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 333-338.

⁸⁸⁷ М. Екмечић, Балканска политика Аустро-Угарске после Берлинског конгреса“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 75/76 (2007), стр. 143.

⁸⁸⁸ *Исто*, стр. 143.

⁸⁸⁹ *Исто*, стр. 155.

⁸⁹⁰ *Исто*, стр. 151.

девојчица на католицизам од 12 година и дечака од 14 година. „Значајнија је намера која је тиме откривена, него оно што је у том погледу урађено“, поручује Екмечић.⁸⁹¹

Што се тиче развоја Србије и Црне Горе, јединих независних држава Јужних Словена, он сматра да су обе државе у овом периоду изгубиле свој положај међу њиховим националним препородима, да је Берлински конгрес онемогућио раније планове о уједињењу српског народа преко националне револуције у јужнословенским покрајинама Османског царства, да се уместо тога национална политика водила преко модерних политичких партија и да су сви покушаји да се тајне организације за припремање националне револуције једино за последицу имали да се оне претворе у официјерску завереничку групу која ће довести до Мајског преврата.⁸⁹² У *Дугом кретању између клања и орања* истакао је да верује у неки дубљи смисао чињенице да велике силе нису дозволиле српско национално уједињење 1878. године, а 40 година касније јесу, али у форми шире етничке заједнице, где се српски фактор стављао у равнотежу са католичким. Сматра да се „иза брега“ крије страх Запада да би српска држава у етничким границама, стратешки гледано, била претходница руског продора на јужна топла мора. Стога је западна србофобија уствари само рукавац њене русофобије, која је за развој српске националне политике и културе дубље последице имала код Срба него код Руса.⁸⁹³

Цитирајући политичара и публицисту Живана Живановића,⁸⁹⁴ истиче да се историчари слажу у оцени да се од 1880. године у Србији све мења: „Владалац, Влада и Политичке странке, а за овима и цео народ, од овог доба, престају бити фактори, која хармонично дејствују у једном и истом правцу (...) одатле следе сукоби, претње расулом и катастрофе државе“.⁸⁹⁵ Томе у прилог говори хронична политичка нестабилност и бурни догађаји који су се издешавали у наведеном периоду, о којима је Екмечић касније писао у неколико дела.

Што се тиче општих прилика у Црној Гори, напомиње да племенска структура друштва у том периоду још увек није дозвољавала савремену модернизацију, па су све политичке реформе пратиле политички развој Русије, главног спољнополитичког патрона. Цитирајући историчара Новицу Ракочевића,⁸⁹⁶ подсећа да књаз Никола није желео да донесе устав, сматрајући да је то „гола лаж и опсјена“ и да је доношење Општег имовинског законика 1888. године био покушај усавршавања обичајног права и самосталних народних институција, без довођења у питање апсолутне власти књаза.

⁸⁹¹ М. Екмечић, Балканска политика Аустро-Угарске после Берлинског конгреса“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 75/76 (2007), стр. 151.

⁸⁹² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 369.

⁸⁹³ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 293, 302.

⁸⁹⁴ Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, II, Београд 1924, стр. 6.

⁸⁹⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 369.

⁸⁹⁶ Н. Ракочевић, „Црна Гора. Лична власт књаза и уставне борбе“, у: *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1983, стр. 210.

Помало неуобичајено за њега, не наводећи догађаје до 1916. године, Екмечић сматра да ће се у тој години кризе показати да сем старовремених владара и државних старешина нема ниједне изграђене државне институције Црне Горе која би представљала њен континуитет и да је то плод ових невоља из претходних деценија.⁸⁹⁷

Описујући стање у Србији после 1878. године, у више дела говорио је о преласку са система народне милиције на стајаћу војску, разочарању које је владало у српској политици и култури недобијањем Босне, Херцеговине и Старе Србије на Берлинском конгресу,⁸⁹⁸ „безизгледном спољнополитичком положају Србије“, политици обновљеног Тројецарског савеза (1881. год.), улози Русије и тражењу Србије да Бугарској она не буде мајка а Србији маћеха, Тајној конвенцији са Аустро-Угарском,⁸⁹⁹ делатности „словенофилског емисара“ Петра Матановића да у Београду окупи један тајни одбор у који су касније ушли Јован Ристић, митрополит београдски Михаило, нека истакнута имена тадашње српске културе (Милош Милојевић, Манојло Ђорђевић, Ђока Симић, Милорад Шапчанин), као и неки истакнути емигранти из Босне и Херцеговине (Васа Пелагић, Мићо Љубибратић и Нићифор Дучић) са циљем договарања новог устанка у Босни и Херцеговини, уз услов споразумевања са Бугарима око Македоније.⁹⁰⁰

Анализирајући рађање првих модерних политичких странака у Србији, Екмечић је највише пажње посветио идејном политичком изданку социјалистичких идеја Васе Пелагића и Светозара Марковића – Народној радикалној странци (иако тврди да су „прави наследници Марковићевог социјализма“ припадници београдског „Општег радничког друштва“ које је предводио Мита Цекић). Радикали су, према његовим истраживањима, у свом зачетку били врло блиски тадашњим левим идејама: залагали су се за промену Намесничког и доношење либералнијег устава, суверенитет кроз вољу народа, а не владара, праведно распоређено опорезивање, слободу штампе и удруживања, јавног окупљања и политичке акције, независност судства, реформу школства, бесплатно школовање, народну а не стајаћу војску, јаку локалну самоуправу, личну и имовинску

⁸⁹⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 370.

⁸⁹⁸ Ту је Екмечић нарочито био експлицитан. Можда чак и сувише личан и емотиван: „Добици након мира 1878. и постизања независности, нису могли да надокнаде губитке које је цео српски народ доживео тада. Не ради се само о томе да нису ослобођене Босна, Херцеговина и Стара Србија, у што је српски народ утрошио сву своју енергију од 1815, него је изгледало као да је прекинут логичан ланац његове историје. Постала је једна тешка прошлост без вишег смисла и послања. Сва је политика и култура ушла у једно доба опште трулежи.“ – М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 371.

⁸⁹⁹ Подсетимо, Тајном конвенцијом, потписаном на Видовдан, 28. јуна 1881. године предвиђено је чврсто политичко и привредно везивање Србије са Аустро-Угарском и њено одрицање од борбе за Босну и Херцеговину. Заузврат, Аустро-Угарска је Србији обећала да ће подржавати њену стабилност и територијално проширење ка Старој Србији и Македонији. Екмечић одговорност за овај споразум додељује лично кнезу Милану и каже да је он прекинуо континуитет српске националне идеологије и уместо тежњи за стварањем веће јужнословенске државе, Србија њиме пристала да своје националне идеале усклади са политиком великих сила. – М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 372; М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, стр. 319-321.

⁹⁰⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 370-374; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 293, 302-306; М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, стр. 319-321.

сигурност. Екмечић сматра да су њене истакнуте личности, Адам Богосављевић, Милија Миловановић и Пера Тодоровић своје идеолошке узоре видели су у француским радикал-социјалистима Леона Гамбете и у складу са тим креирали програм српских народних радикала. Објављивање поменутог програма у листу „Самоуправа“ јануара 1881. године, Екмечић види као рађање Народне радикалне странке. Преноси да је прва скупштина ове политичке организације одржана је у Крагујевцу од 7. до 9. септембра 1882. године, на којој је усвојен горепоменути програм као идеолошка основа, а за председника странке изабран Никола Пашић, некадашњи поклоник анархистичких идеја Михаила Бакуњина.⁹⁰¹ О томе је писао на основу релевантног историографског материјала.⁹⁰²

Поменуто залагање радикала за народну, а не стајаћу војску, била је једна од основа Тимочке буне, којој је Екмечић посветио значајну пажњу. Он сматра да је наредба владе Србије о одузимању оружја сељацима донета у са намером спречавања устанка уласком чета из Бугарске.⁹⁰³ Преноси да ту наредбу становници из зајечарског краја (завичаја Николе Пашића) нису хтели да испоштују, већ су на наговор вође радикала подigli оружану побуну, на коју је краљ Милан одговорио проглашењем ванредног стања, слањем војске, укидањем закона о штампи и зборовима и увођењем преког суда. Што се тиче броја осуђених на смрт, ухапшених и пуштених, Екмечић износи различите податке. У *Историји Југославије* пише да је преки суд на смрт осудио „близу 100 побуњеника, на робију преко 550 и на заточење пет лица“.⁹⁰⁴ У *Стварању Југославије* каже да је од 809 оптужених, 94 побуњеника кажњено стрељањем, а пресуда на крају извршена над њих 20, а од 650 ухапшених, пуштено је на слободу њих 75.⁹⁰⁵ За политичке инспираторе побуне, Николу Пашића и Алексу Ацу Станојевића, наглашава да су осуђени на смртну казну, али да су је избегли емигрирањем у Бугарску. Према виђењу Екмечића, ова неуспела побуна зауставила је процес демократизације Србије и уназдила радикалску

⁹⁰¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 374, 382-388; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 293, 316-317; М. Екмечић, V. Dedijer, *Историја Југославије...*, стр. 307-308.

⁹⁰² Др Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, I, Београд 1985, стр. 65; Др Драгослав Јанковић, *О политичким странкама у Србији XIX века*, Београд 1951; Др Сергије Димитријевић, *Социјалистички раднички покрет у Србији 1870-1918*, Београд 1982, стр. 66, 75; Латинка Перовић, *Пера Тодоровић*, Београд 1983, стр. 84; С. Seignobos, „Histoire du Parti republicain“, у: *La politique republicaine*, Paris 1924, str. 29, 30; Драгослав Јанковић, *Почеци Радикалне странке у Србији*, Београд s.a.; Јаша М. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, I, Београд 1947, стр. 442; Милоје Поповић, *Борба за парламентарни режим у Србији*, Београд 1939, стр. 54; Ј. Перовић, „Српски социјалисти и Тимочка буна“, у: *Тимочка буна 1885. године*, стр. 128; Antonio Gramsci, *Letters from prison*, New York 1973, str. 423; Др Владан Ђорђевић, *Крај једне династије. Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1900*, III, Београд 1906, стр. 579; Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I, Београд 1929, стр. 115; Карло Сфорца, *Неимари савремене Европе*, Београд 1933, стр. 141; Архив Србије, Београд, фонд ВЈМ, ф-78, Посланик Думба – Министарству иностраних послова, Београд, 31. марта 1903. године; Д. Ђорђевић, „Србија и Балкан на почетку XX века (1903-1906)“, у: *Југословенски народи пред први светски рат*, Београд 1976, стр. 212, 213.

⁹⁰³ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 376.

⁹⁰⁴ М. Екмечић, V. Dedijer, *Историја Југославије...*, стр. 321.

⁹⁰⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 376; Вреди напоменути да идентичке бројке наводи у „Дугом кретању између клања и орања“ на страници бр. 317. – Прим. Ј. А.

опозицију. Не наводећи извор своје тврдње, у другом тому *Стварања Југославије* изражава став да се радило о типичној балканској побуни у које „издалека и невидљиво мешају прсте руски људи: дају обилату помоћ и у свему одоцне“.⁹⁰⁶

Надовезујући се на такав став, Екмечић каже да је од Тимочке буне остала „дубока рана у односима са Бугарском“: она је постала средиште окупљања српске емигрантске опозиције, углавном радикала, који су били повезани са бугарским либералима, с којима су делили основна програмска уверења (с тим да су „пашићевци“ Македонију сматрали српском земљом).⁹⁰⁷ Истиче да су односи између две, до тада блиске балканске земље и два блиска национална покрета додатно су се погоршали када је у Пловдиву, главном граду Источне Румелије, средином септембра 1885. године проглашено уједињење са Кнежевином Бугарском у јединствену националну државу; на тај начин Бугарска је увећана за 35.900 km² и 815.000 становника, што је српски владар Милан сматрао кршењем основних тачака Берлинског конгреса, ремећењем равнотеже снаге на Балкану и одузимањем неких делова пограничних територија на које је Србија претендовала (ту се, пре свега мислило на области северозападних предела потоње Бугарске, где је и пре тога вршена значајна политичка агитација српске владе). Екмечић ни у овом случају „није могао без Руса“: тврди да су уједињењем две бугарске области они добили онолико колико су друге велике силе изгубиле. Зато су, према његовом схватању, велике западне државе сматрале да Србија у том случају треба „да се намири“ у Македонији, иако нису знале на који начин то да уради, нити су нудиле икакву помоћ у том правцу.⁹⁰⁸

У више дела Екмечић преноси да је краљ Милан своју познату ратну авантуру са Бугарском започео 14. новембра 1885. године мобилишући 51.000 војника од којих је један део формацијски поставио тако да могу интервенисати у случају побуне у Србији. Казује да је за ратни циљ одређено да се заузме северозападни део Бугарске од Лома и Ихтимана и да се онда чека са решењем великих сила, што је у почетку изгледало као врло оствариво, с обзиром да се српска војска без већих проблема пробијала кроз бугарску територију све до Сливнице, места које се налази 28 километара од Софије. Истичући општепознате детаље неочекиваног пораза српске војске, наглашава да се после њега тежишта рата пребацило на тле Србије, из чега је произишао пад Пирота. С друге стране, Екмечић помиње да је једна српска дивизија била пред Видином. Као кључни догађај у смиривању оружаних сукоба наводи аустро-угарску дипломатију, која је успела да приволи две стране да потпишу мир 3. марта 1886. године у Букурешту, којим је договорено да се све враћа на стање какво је било пре избијања сукоба (дакле без територијалних губитака), с тим да је бугарски кнез постао гувернер Источне Румелије. Ипак, и поред тога, Екмечић овај рат оцењује као поразан: идеја савеза са Бугарима у

⁹⁰⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 377.

⁹⁰⁷ *Исто*, стр. 378.

⁹⁰⁸ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 317-318; М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 379; М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, стр. 321.

процесу решавања Источног питања била је онемогућена, а Србија је била осрамоћена порицањем начела народности, на основу којег је једино могла да постоји.⁹⁰⁹

Као једну од последица овог рата он наводи политичко раслојавање партија у Србији. Поред најјаче и најорганизованије, Народне радикалне странке, наводи још две – Либералну и Напредну, које је окарактерисао као „политичке установе уморног дела српског народа“, од којих ниједна није могла да се супростави утицају и историјском значају радикала, сем у време њиховог прогона (1883-1887).⁹¹⁰

Што се тиче Либералне странке, пише да је основана 1881. године од стране идеолошких потомака Владимира Јовановића, Јеврема Грујића, Алимпија Васиљевића и других либерала из времена после револуције 1848. године, наводећи да је њен председник био знаменити српски дипломата и историчар Јован Ристић. Иако су и име и основне идеје наследили од Владимира Јовановића, Екмечић каже да су они суштински потпуно напустили његову идеологију, ослањајући су се на помоћ цркве (сам митрополит београдски Михаило је био либерал) и руских словенофила. Као циљ српских либерала истиче уједињење српског народа „у природним етнографским границама, а у облику старе историјске славе и моћи, како на политичком, тако и на црквеном пољу“, а да се после тога тежи зближавању и савезу са источним народима који имају слину историјску судбину и једнаке културне и политичке интересе.⁹¹¹ На страницама његових дела можемо видети да су после наглог јачања радикала и доношења новог Устава 1888. године либерали свој програм донекле кориговали да би се приближили Пашићевој странци; zaloжили су се за опште право гласа, слободу избора и штампе, општинску самоуправу, бесплатно образовање, шира овлашћења за локалне самоуправе, укидање смртне казне и министарску одговорност пред парламентом. Према Екмечићевом писању, они су, након доласка на власт 1892. године, поново променили своју политику у складу са својим ранијим начелима, али им се већ следеће године „полако затире траг у историји“. На становишту је да је њихов пад условљен неуспешним покушајем спајања идеје изворне словенске слободе и европске демократије.⁹¹²

Што се тиче друге значајне политичке организације, Напредне странке, Екмечић каже да су њени прваци, у почетку покушавали да уводе демократске мере у српску краљевину, али да су временом постали „дворска странка“, односно партија која је заступала интересе династије, богаташа, интелигенције и чиновника. Као њене најистакнутије људе спомиње Милана Пироћанца, Милутина Гарашанина, Стојана Новаковића и Чедомиља Мијатовића, у којима види идеолошке настављаче негдашњих конзервативаца (Илија Гарашанин, Филип Христић, Коста Цукић...). Имали су „11

⁹⁰⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 380; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 317-318; М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, стр. 321.

⁹¹⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 388, 389.

⁹¹¹ *Исто*, стр. 388-389; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 318.

⁹¹² *Исто*, стр. 389; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 318.

правила странке“ и лист „Видело“. Њихов главни циљ препознаје у цитату једног познатог напредњака који је говорио да жели „да од наше патријархалне земље начини савремену европску земљу“. Екмечић напомиње да се напредњаци, за разлику од радикала и либерала, нису залагали за уједињење српског народа, већ за „чување драгоцених народних особина и изван граница српске кнежевине“. Напомиње да је ова политичка странка постојала до 1896. године, када је распуштена („али су њени прваци и даље остали у кругу који ствара и обара владе“), да би је десет година касније неки њени чланови поново обновили на темељима умереног либералног конзервативизма.⁹¹³

Екмечић је у својим делима говорио и о доношењу већ поменутог Устава из 1888. године, абдицирању краља Милана и доласку на власт његовог сина Александра. Апропо устава, његов колоквијални назив („Радикалски Устав“), према Екмечићевом тумачењу можда најбоље одражава његову суштину: прокламована је заштита слободе од самовоље државне власти, слобода штампе, збора, договора и удруживања, забрањен политички прогон грађана, прописан начин лишења слободе, окрузи и општине добили већа овлашћења, Државни савет постао највиши управни суд у земљи. Компромис радикала са краљем Миланом Екмечић препознаје у одредбама Устава које прописивале увођење изборног цензуса од 15 динара годишње, постојања квалификованих посланика, Државног савета, стајаће војске и забране новина које су вређале краља, страног владара или позивале на оружје. Он сматра да је краљ Милан пристао на овакав Устав у нади да ће тиме привремено умирити унутрашње политичке сукобе, да ће њиме „преотети Бугарима заставу демократије на Балкану“ и истовремено створити услове за лакшу абдикацију на коју се још раније решио.⁹¹⁴

То је и учинио марта 1889. године, а Екмечић, користећи један рад Гргура Јакшића⁹¹⁵ тврди да су разлози за абдикацију биле „бесане ноћи и страх од лудила“, неспоразуми око развода са краљицом Наталијом, љубавна афера са Артемизом Христић, немогућност самовољног владања, финансијска криза.⁹¹⁶ Он наводи да су због сукоба са Намесништвом радикали изазвали политичку кризу и пре времена прогласили принца Александра пунолетним, па је он 1. априла 1893. године извршио државни удар, збацио власт намесника и постао краљ.⁹¹⁷ „Краљ Милан се брзо вратио бечким глумицама у хабзбуршком егзилу, а нови краљ Александар је протраћио десет година да поправи углед, свој лично, и своје династије“, оцењује Екмечић у *Дугом кретању између клања и орања*.⁹¹⁸ Разматрајући историјску улогу његовог оца на страницама чланка „Балканска политика Аустро-Угарске после Берлинског конгреса“ износи мишљење да је краљ Милан

⁹¹³ Исто, стр. 389; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 318;

⁹¹⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 390-391.

⁹¹⁵ Гргур Јакшић, *Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд 1953, стр. 195.

⁹¹⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 391.

⁹¹⁷ Исто, стр. 391. М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, стр. 321;

⁹¹⁸ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 318.

понудио само оквир времена и мотива у којима је српски национални фактор био готово дословно одсутан. Метафорички га назива „веселим тамбурашем под српским вешалима“, који је страховао од Русије, страховао од националне револуције, „па завредео име најгорег српског владара у историји“.⁹¹⁹

Занимљиво је приметити да је Екмечић у својим делима више пажње посветио стварању и делатности тајне официрске завере против краља Александра него његовој бурној, нестабилној десетогодишњој самосталној владавини, за чије је време извршено четири државна удара, 12 промена владе и неколико Устава, уз један наметнут, односно „октроисан“, што је био основни разлог краљевог сталног сукоба са јавним мњењем, који је кулминирао његовом женидбом са дворском дамом Драгом Машин.⁹²⁰ Он сматра да историјска наука још није пронашла корене „Црне руке“ која је Мајским превратом искоренила једну династију а другу довела на српски престо, али напомиње да је то било доба када су постојале сличне тајне организације на Балкану (у Грчкој „Филики амина“, у Османском царству „Јединство и напредак“) и да је ова завера, „као и остале код балканских народа, била везана за тајне масонске ложе“.⁹²¹ На основу својих истраживања дошао је до податка да је после приближавања краља Александра Обрановића Русији он позвао шефа руске балканске обавештајне службе Грабова да из Букурешта пређе у Београд и штити њега и његову породицу за 100.000 динара.⁹²²

Проучавајући позадину официрске завере против краља Александра и краљице Драге, у раду „Аустро-угарска обавештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903“, тврди да је аустро-угарски министар финансија Бењамин Калај био „у танчине обавештен о постојању завере и о припремама за убијање српског краља“, али да нема никаквих података из којих би се смело закључити да је и он стимулисао црнорукачку заверу, „иако су неки завереници њихови агенти“.⁹²³ Ипак, и поред тога, Екмечић у *Стварању Југославије* износи још једну смелу (али, изворно непоткрепљену тврдњу): „Научно истраживање није довело у сумњу убеђење историчара да иза ове завере стоји Русија“.⁹²⁴ На основу истраживања необјављене архивске грађе и коришћења релевантне историографске литературе, у поменутом чланку „Аустро-угарска обавештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903“ износи закључак који каже да су се обавештајне службе

⁹¹⁹ М. Екмечић, Балканска политика Аустро-Угарске после Берлинског конгреса“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 75/76 (2007), стр. 155.

⁹²⁰ Што се тиче женидбе краља Александра Обреновића, Екмечић у *Стварању Југославије* каже да је он имао проблема да пронађе своју животну сапутницу, а као разлог за то наводи једну „лако отклоњиву, али деликатну телесну ману“. Извор за овакву тврдњу није навео. – М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 392.

⁹²¹ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 318; М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 393.

⁹²² М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 318; М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 393.

⁹²³ М. Екмечић, „Аустро-угарска обавештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903“, *Историјски часопис*, XXXII, Београд 1986, стр. 209-232.

⁹²⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 394.

Русије и Аустро-Угарске још од 1900. године такмичиле да успоставе контролу на будућом српском политиком, „у часовима дубоке кризе старог режима за који се очекивало да неће издржати историјски притисак српског јавног мишљења и националног покрета за уједињење“.⁹²⁵ Сматра да је историјско дело ове завере имало велики значај за српску и балканску историју: верује да је била у тесној вези са југословенским омладинским организацијама и имала своје место у припремама и извођењу Сарајевског атентата 11 година касније. „Та је завера убрзала процес српског и услуге би уједињење било стављено на боље темеље“.⁹²⁶ Наведеним становиштима Екмечић је дефинитивно унео нов поглед на ову проблематику. Даље и дубље их је разрађивао и у трећем издању *Ратних циљева Србије 1914*.⁹²⁷

На страницама више синтеза Екмечић је писао о политичком развоју Босне и Херцеговине, Хрватске, Далмације, Истре, Словеније и Војводине између 1878. и 1903. године, као и о улози цркве на простору Дунавске монархије у наведеном периоду. Његова истраживања показују да је основа на којој се развијала историја јужнословенских народа у „Црно-жутој монархији“ у датом времену може свести на покушај да се идеологија римокатоличког клерикализма постави као њен једини оквир, чији је циљ био да се онемогући рађање новог покрета за југословенско уједињење изван Аустро-Угарске.⁹²⁸ Екмечић је остао на свом ранијем мишљењу да је поразом српског националног покрета у Великој источној кризи југословенска идеја прешла у дефанзиву, да су се странке које су подржавале ту мисао расипале, а јачале оне које су се залагале за уједињење посебних јужнословенских нација, сепаратисаних од заједничке целине и непријатељски настројених према њој. „Ово је време пораза и мртвила“, резигнирано закључује Екмечић у *Стварању Југославије*.⁹²⁹

Он сматра да су аустро-угарске власти после окупације Босне и Херцеговине у овој јужнословенској земљи покушале да изграде свест о једној посебној босанској нацији, како би она из свог „територијалног срца“ разбила могућност уједињења Срба и Хрвата. Истражујући ову тематику у светлу балканске политике Аустро-Угарске, показује да је од 1882. године министар финансија Бењамин Калај направио историјски заокрет и почео цело друштво да одгаја „у свести о припадању непостојећој босанској нацији“, са циљем вештачког стварања још једне јужнословенске нације, чиме би се зауставити процес израстања јужнословенске солидарности под вођством Србије и српског друштва.⁹³⁰ Истовремено истиче да су угарске државне службе преко школства вршиле мађаризацију

⁹²⁵ М. Екмечић, „Аустро-угарска обавештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903“, *Историјски часопис*, XXXII, Београд 1986, стр. 232.

⁹²⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 395.

⁹²⁷ Више о томе види у одељку рукописа који третира тематику Сарајевског атентата и „три завере“ које стоје у његовој позадини. – Прим. Ј. А.

⁹²⁸ *Исто*, стр. 395.

⁹²⁹ *Исто*, стр. 395.

⁹³⁰ М. Екмечић, Балканска политика Аустро-Угарске после Берлинског конгреса“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 75/76 (2007), стр. 151.

словенског, немачког и румунског становништва у свом делу монархије, изузев у Хрватској, која је благодарећи Угарско-хрватској нагодби уживала одређени степен аутономије. Напоредо са тим тврди да је трајао процес кроатизације католичког становништва Далмације коме су се супростављали један југословенски и један српски католички покрет. Његово писање показује да је интеграцију хрватске (а и словеначке нације) спроводила римокатоличка црква са својом идеологијом социјалног католицизма, што је либерално настројене јужнословенске католике окренуло према немачким и италијанским либералним и демократским странкама. Тада се у приморским областима развила борба између хрватског, словеначког и италијанског националног покрета, према којима се римокатоличка црква, према Екмечићевим истраживањима, понашала амбивалентно: у Сарајеву и Котору подржавала је ширење хрватског утицаја, у северним словеначким дејецезама немачки, а у јужним словеначки национални дух. Он тврди да су заговорници идеје социјалног католицизма желели потиснути југословенски настројене либералне римокатолике, персонификоване у лику бискупа Штросмајера, и да су за његовог својеврсног антипода поставили Јосипа Штадлера на место загребачког надбискупа, против кога су иначе били и Беч и Будимпешта.⁹³¹

Посебну пажњу Екмечић је посветио политичком развоју Босне и Херцеговине у овом периоду. Као један од ретких момената заједничке борбе православних хришћана и муслимана у овој области навео је отпор аустро-угарској окупацији. Најзвучније име ове борбе види у Салиху Вилајетовићу (познатијем као Хаџи Лојо), који је, према његовим речима, био „муслимански фанатик“, страх и трепет сарајевске хришћанске чаршије. Екмечићева истраживања показују да је аустро-угарска војска наишла на неочекивано жилав отпор, који је трајао пуна три месеца, да је до већих окршаја је дошло код Кључа, Јајца, Добоја, Тузле и Сарајева и да је тек октобра 1878. године аустро-угарска војска успоставила контролу над читавом Босном и Херцеговином.⁹³² На трагу поменуте краткотрајне сарадње православних и муслимана дошло је до формирања својеврсног „српско-муслиманског савеза“, који је довео до устанка у Херцеговини јануара 1882. године, о чему је Екмечић говорио у посебном раду. У чланку „Устанак у Херцеговини 1882. и историјске поуке“ пише да је оружана побуна, организована од стране Стојана Ковачевића, Салка Форте, Пера Тунгуза и Ибрахим-бег Ченгића, збунила аустро-угарску политику и њеној дипломатији помрсио рачуне у припремању брзог прогласа анексије Босне и Херцеговине. Иако је, према његовом писању, устанак фактички угушен три месеца касније (мада напомиње да су га поједине групације одржавале све до новембра 1882. године), Екмечић сматра да је он био довољно моћан да га „цели цивилизовани свет схвати као аутентични крик народа против међународног насиља над њим“.⁹³³ С друге стране, у истом тексту тврди да је брутално гушење устанка охрабрило оне људе у аустро-

⁹³¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 396-399.

⁹³² *Исто*, стр. 325-326, 329-33.

⁹³³ М. Екмечић, „Устанак у Херцеговини 1882. и историјске поуке“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 2002, стр. 346-347.

угарским круговима који су мислили да је насиље средство којим се може одржавати поредак, што је почетком Првог светског рата инспирисало фелдмаршала Конрада да разради концепт репресалија којим се може предупредити отпор непослушног становништва.⁹³⁴

У својим синтезама подробно је писао о Калајевом окупационом режиму у Босни и Херцеговини, таласу кроатизације ових области преко латинице као службеног писма и хрватске варијанте народног језика, нерешеном аграрном питању, напору Бењамина Калаја да изврши административну и технолошку модернизацију, уз придобијање исламског феудалног племства као основе стварања „једне вештачке нације“, те, најпосле, неуспеху те идеје и формирању српског, муслиманског и хрватског културно-националног покрета на верској основи, из кога ће настати прве модерне политичке партије у Босни и Херцеговини.⁹³⁵

Апропо политичког развоја „банске Хрватске“, у истим делима Екмечић је говорио о режиму бана Куена Хедерварија у Хрватској („Славонца по пореклу, Мађара по образовању, наклоностима и политичкој пракси“, како га описује), слабљењу утицаја Народне странке и наглом јачању Странке права (за коју вели да је постала најзначајнија хрватска партија тог раздобља), њеној подели на „франковце“ (фракција Јосипа Франка) и „домовинаше“ фракција Франа Фолнеговића) по питању дуалистичког уређења Хабзбуршке монархије (што је довело до стварања Чисте странке права Анте Старчевића и Јосипа Франка и Хрватске странке права Франа Фолнеговића).⁹³⁶ Што се тиче развоја Далмације и Истре у овом периоду, Екмечић тврди да је он обележен тражењем пута националне интеграције словенског становништва, с тим да је до раздвајања Срба и Хрвата у далматинској Народној странци изгледало да се политичка борба одвоја само између два блока – јужнословенског националног и италијанског иредентистичког покрета. Сматра да се после тога она пренела и на српско-хрватски терен. Његово писање показује да се борба за коришћење „хрватског или српског језика“ у службеној употреби у многим приморским местима водила и почетком 20. века. Тврди да је и у приморским местима Странка права јачала на рачун Народне странке, што је проузроковало да се из једног крила југословенског либералног католицизма 1882. године издвоји група Срба католика који су сматрали да у приморским крајевима „не може ни говора бити о каквој другој народности, него о нашој народности српској“. Они су посебно били активни у Дубровнику, где су, према Екмечићевим истраживањима, око себе окупили цвет градске интелигенције. Као важну чињеницу апострофира да се Странка права, исто као у

⁹³⁴ Исто, стр. 347.

⁹³⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 410-422; М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, стр. 324-325.

⁹³⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 422-427; М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, стр. 322-323.

Хрватској, поделила на клерикално крило (настало око листа „Католичка Далмација“ и негдашњег јужнословенског родољуба, свештеника Миховила Павлиновића) и друго, секуларно-националистичко, око листа „Црвена Хрватска“ и Франа Супила. За обе фракције истиче да су негирале постојање српског идентитета на хрватском државном простору и да су се обе бориле против идеје о јединству Јужних Словена.⁹³⁷

Када је у питању словеначки и хрватски национални покрет у Истри, Екмечић сматра да им је католичка црква давала духовно вођство и да је бечка влада настојала да ова два покрета уједини на основама идеје социјалног католицизма, насупрот Италијанима, који су у својим рукама држали градове, културне институције и привреду. Његова истраживања показују да су Италијани јачали из године у годину, и да су после проширења изборног права 1897. године у бечком парламенту основали „Италијански клуб“ заједно са италијанским посланицима из Трста, Горице и Тирола (Истру су сматрали својом националном покрајином). То је, према Екмечићевом писању, натерало хрватске и словеначке политичке представнике да у бечком Рајхсрату оснују Славенско-кршћански народни савез, из којег су се Срби издвојили, јер се политичка платформа ове групације заснивала на идеологији католичке акције.⁹³⁸

Значајан простор у својим синтезама Екмечић је посветио политичком развоју Срба у Хабзбуршкој монархији, посебно на територији (некадашње) Српске Војводине и (некадашње) Војне границе између 1878. и 1903. године. На њиховим страницама оцењује да је заједничко обележје српског националног покрета на том подручју губљење нада од пре 1878. године да ће се српско питање у Аустро-Угарској решити након успешног окончања Источног питања. Према његовом схватању, Срби на тим просторима нису били интегрисани у једну целину у политичком смислу – „идеологија Католичке акције га је осудила на изолацију и опортунизам“.⁹³⁹ Као еклатантни пример за то наводи дешавања унутар главне српске политичке организације северно од Саве и Дунава - Српске народне слободоумне странке, у којој су се јасно диференцирале три струје: радикална, окупљена око Јаше Томића и Лазе Нанчића, конзервативна („нотабилитети“) окупљена око Нике Максимовића и Светислава Касапиновића и средња, коју су чинили умерени либерали на челу са Михаилом Полит Десанчићем и Мишом Димитријевићем. Истиче да је струја око Нике Максимовића и Светислава Касапиновића током априла 1884. године организовали скуп у Кикинди са циљем успостављања новог политичког курса странке, око чега се развила жестока расправа, а после ње и политичка подела. Три године касније, последњи пут је, некада снажна Милетићева странка, покушала да на збору у Србобрану заједнички

⁹³⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 427-430; М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, стр. 322-323.

⁹³⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 430-434; М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, стр. 323.

⁹³⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 438-439.

донесе важне одлуке и премости унутарпартијске разлике, а копча су се, према Екмечићевим речима, овога пута ломила око програма са којим ће српски посланици наступити у Угарском сабору: једни су били за проширени Великочекеречки програм из 1869. године (струја Јаше Томића), а други за непромењени Великочекеречки програм из 1872. године (струја Михаила Полит Десанчића. Ипак, Екмечић каже да разлике нису успели да превазиђу и да су се на крају дефинитивно раздвојили и основали нове партије: Јаша Томић – Српску народну радикалну, а Михаило Полит Десанчић – Српску народну либералну странку.⁹⁴⁰

Што се тиче развоја српског покрета у Далмацији, Екмечић сматра да је његов главни циљ био ширење свести о српској народности. Као отежавајући фактор наводи да су Срби на том простору били подељени на православне и католике, иако су у политичком смислу имали исти циљ; православни су 1880. године основали Српску народну странку на Приморју која је имала два крила (демократско, на челу са Савом Бјелановићем и клерикално, на челу са епископом Никодимом Милашем).⁹⁴¹ За православно крило српског покрета у Далмацији истиче да је настојало сарађивати са хрватском Народном странком и другим групама либерално-католичке провенијенције. Што се тиче Срба католика, остао је на свом ранијем становишту – да су углавном припадали градском интелектуалном свету, да им је центар био у Дубровнику и да су се окупљали око листова „Дубровник“ и „Срђ“. Разлику између православних и католичких Срба Екмечић је видео у ономе што дели „образовани свет од сељака: Срби католици су политички слободоумнији, верски толерантнији, наглашавају српство, а не црквено-школску и покрајинску аутономију у хабсбуршкој држави и не сматрају да је само ћирилица српско писмо“.⁹⁴²

Апропо политичког развоја словеначког националног покрета између 1878. и 1903. године, Екмечић у *Историји Југославије* пише да се одвијао у атмосфери последица пораза јужнословенског пораза на крају Велике источне кризе. Зато су се Словенци, према његовим истраживањима, задовољавали „политиком мрвица“, надајући се да ће у систему дуализма моћи да се одрже и напредују као народ. Преноси да је таква стратегија некада

⁹⁴⁰ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 318; М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 438-440. Екмечићева изворна основа за писање о догађајима око Српске народне слободоумне странке, политичара и партија који су из ње потекли, била су следећа дела: А. Раденић, „Боба за политичка права у јужној Угарској“, у: *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1983, стр. 510, 528; Лазар Ракић, *Радикална странка у Војводини, I (до почетка XX)*, Нови Сад 1975, стр. 91 (45); Лазар Ракић, *Јаша Томић (1856-1922)*, Нови Сад 1986, стр. 48; Лазар Ракић, *Радикална странка у Војводини, 1902-1919*, II, Нови Сад 1983, стр. 8.

⁹⁴¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 441.

⁹⁴² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 441; За писање о политичком развоја Срба у Далмацији између 1878. и 1903. године Екмечић је у *Стварању Југославије* користио следећу литературу: Станко Кораћ, *Књижевно дјело Симе Матавуља*, Београд 1982, стр. 15; К. Милутиновић, „Настанак политике новог курса на Приморју“, *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1983, стр. 353; Др Александар Митровић, *Двадесет година политичке борбе на Приморју (1880-1900)*, Котор 1910, стр. 28; В. Крестић, „Политички, привредни и културни живот у Хрватској и Славонији“, *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1983, стр. 379; А. Freiherrn von Mollinary, *46 Jahre im österreich-ungarische Heere 1833-1879*, II, Zürich 1905, str. 276, 277.

давала резултате, а некад и не – у Крањској је од 1882. године напредовао словеначки језик, улазио у основне школе, судство, делом и у управу, док су у другим областима Словенци постали „још угроженији као народ“ услед процеса германизације.⁹⁴³ Из тог процеса је произашло померање словеначке националне границе на југ, примећује Екмечић. Он истиче да су се словеначки национални радници против тога борили оснивањем различитих друштава за његовање словеначке националне свести као што је „Дружба светог Ћирила и Методија“ и интезивирањем рада Матице Словенске, која је преко науке, културе и уметности покушавала очувати словеначки национални корпус. Као специфику словеначког националног покрета апострофира чињеницу да је он од самог почетка вођен и подржан од стране католичког клера, што до појаве идеологије социјалног католицизма није био случај са другим католичким народима.⁹⁴⁴ Зато, између осталог, Екмечић закључује да је југословенска идеја била слабије развијена код словеначких елита, које су првенствено желеле афирмацију своје нације и заштиту од немачке доминације која је претила да их усиса.

Посебно утицајан и важан фактор политичког развоја јужнословенских националних покрета Екмечић види у омладинским организацијама, које су у том периоду „ницале као печурке после кише“. Његова истраживања показују да је нови талас јужнословенске сарадње покренула управо омладина: свршени српски сарајевски матуранти 1898. и српски и хрватски студенти са Универзитета у Прагу, чији су узор били Ђура Даничић и Фрањо Рачки. „Уједињена српска и хрватска омладина“, организација коју су основали, одбацивала је теорије да је однос Срба и Хрвата узаамни однос „species“-а и „genus“-а у једној етници и сматрала да се ради о једној целини.⁹⁴⁵ Према његовом писању у *Историји Југославије*, ветерани идеје јужнословенског јединства, Ј. Ј. Штросмајер, Матија Бан и Михаило Полит-Десанчић, одушевљено су поздравили покрет њихових идејних настављача.⁹⁴⁶ Међутим, Екмечић истиче да појава тог покрета није значила да је у српско-хрватским односима почело да „тече мед и млеко“. Напротив, напомиње да су се управо у време цветања поменуте омладинске организације у Загребу одиграле тродневне антисрпске демонстрације које су оставиле ружан белег у дотадашњој историји два јужнословенска народа. „Тадашњи патријарх српске културе Јован Скерлић, после антисрпског погрома у Загребу 1903, када је разорено све српско што је затечено на улицама, мисли да је југословенско јединство неминовност, али немогуће пре него што се учини крај тако дубоким верским осећањима. Био је то пророчки зов у пустињи“, поручује Екмечић преко „Дугог кретања између клања и орања“.⁹⁴⁷ Из његовог писања може се препознати становиште да су немири у Хрватској, крај Калајевог режима у Босни и Херцеговини и смена династија у Србији била три

⁹⁴³ М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, стр. 324.

⁹⁴⁴ Исто, стр. 324.

⁹⁴⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 442-443.

⁹⁴⁶ М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, стр. 323.

⁹⁴⁷ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 325.

символична догађаја која су навестила корените промене у политичкој историји свих Јужних Словена и да их зато квалификује као својеврсне историјске „камене-међаше“.⁹⁴⁸

Као главну историјску тековину Јужних Словена између 1878. и 1903. године Екмечић види стандардизовање „српскохрватског језика“ у Србији и Хрватској на бази фонолошких принципа Вука Стефановића Караџића. Он истиче да је Вукова основа узета и за превод *Светог писма*, с тим да су неки називи прилагођени римокатоличком изговору (православни Исус – католички Исукрст, Господ – Господин, Јеванђеље по Јовану – Еванђеље по Ивану итд.); коначну адаптацију Вуковог правописа за римокатоличку верзију *Библије* завршио је познати дубровачки Србин католик Милан Решетар. Међутим, Екмечић тврди да римокатоличка црква није благонаклоно гледала на ту верзију *Библије* и да је желела да је што више потисне. Његова истраживања показују да је једино одобравала превод католичког богослова Валентина Чебушника, а и поред тога, својим верницима није препоручивала да читају целу Библију. Истиче да конзервативни врхови римокатоличке цркве нису били једини фактор који се противио заједничком језику Срба и Хрвата – томе су се противили и хрватски праваши, који су у међувремену постали релевантна политичка снага.⁹⁴⁹

Као посебно значај фактор за историју јужнословенских народа у периоду 1878-1903. Екмечић у својим делима апострофира албански национални покрет, који је произишао из Призренске лиге 1878. године. Иако напомиње да се Призренска лига у сукобу са званичном османском владом распала, Екмечић каже да је њена делатност била солидан темељ на коме се касније зидало здање националне независности. Према његовим истраживањима, овај национални покрет тада се још увек налазио у раној фази елитног типа национализма; његови заступници били су подељени на интелектуалце, који су своје узоре тражили на Западу и крупне земљопоседнике, који су се држали Османског царства. Преноси да су албанска културна удружења активно деловала углавном ван албанских крајева: у Букурешту су излазили часописи „Drita“ и „Dituria“ (касније је створена и организација „Shpresa“), у Софији је створено друштво „Dëshira“, у Лондону је излазио лист „Млада Албанија“, у Београду „Албанија“ (између 1901. и 1906. г.), а албанска удружења постојала су чак и у Египту („Vëllazëria Shqiptare“). Ипак, он сматра да је албански национални покрет најбоље финансијске услове за културну и политичку делатност имао у Аустро-Угарској и Италији. Према његовом писању, и једна и друга држава су активно учествовале у процесу изградње албанске нације, али су били и конкуренти у томе која ће имати већи утицај на албанском етничком простору. На бази обимних истраживачких поступака дошао је до податка да су ове две силе 1897. године склопиле договор по коме су се обавезале да не дозволе трећој страни да се меша у албанско питање и да се у случају ослобођења Македоније Албанија успостави или као

⁹⁴⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 443.

⁹⁴⁹ *Исто*, стр. 354-355.

независна држава или као аутономна област са широким овлашћењима у оквиру Османског царства.⁹⁵⁰

Изузетну пажњу Екмечић је посветио утицају Аустро-Угарске на формирање албанске нације, посебно када се ради језику, писму и националним симболима. Позивајући се на необјављене историјске изворе, тврди да су, после неуспелог предлога италијанског професора Де Раде о формирању заједничког албанског алфавета и правописа, Аустро-Угари преко фрањевца Ловра Михачевића и њиховог конзула у Скопљу Јулија Писке креирали граматику албанског језика, албански алфавет, а питања ортографије, прегласника, вокала и слова за посебне албанске звукове решавали путем преписке поменутих језикословаца са Земаљском владом у Сарајеву.⁹⁵¹ Према Екмечићевим истраживањима, циљ званичног Беча одређен је на две конференције министарства спољних послова у новембру и децембру 1896. године; он је подразумевао да се у северним, римокатоличким, и средњим, муслиманским деловима Албаније створи самостална кнежевина под аустро-угарским протекторатом, а Грчкој би се, уз услов сарадње, препустили јужни делови. Тај моменат наводи као почетак захуктавања аустро-угарске делатности на формирању јединствене албанске националне свести.⁹⁵²

С тим у вези, Екмечић у *Стварању Југославије* доноси податке о ангажованости историчара Лудвига (односно Лајоша) Талоција, који је преузео на себе обавезу да напише историју Албанаца, што је и учињено и штампано на немачком језику („Populäre Geschichte der Albanesen“), али без његовог потписа.⁹⁵³ Њен циљ је, према Екмечићевом тумачењу, био да „претпостављањем велике прошлости буди осећања нације и заједничке

⁹⁵⁰ М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, стр. 327; М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 447-450; О томе је Екмечић писао на основу релевантне историјске грађе: Др Владан Ђорђевић, *Арнаути и велике силе*, Београд 1913; Владимир Бован, *Јастребов у Призрену. (Културно-просветне прилике у Призрену и рад руског конзула И. С. Јастребова у другој половини деветнаестог века)*, Приштина 1983, стр. 175; Б. Храбак, „Идеја о арбанашкој аутономији и независности 1876-1880“, *Историјски часопис*, 25-26, Београд 1878-79, стр. 173; А. Хадри, „Национални покрет албанског народа од тридесетих година XIX века до краја 1912“, у: *Из историје Албанаца. Зборник предавања. Приручник за наставнике*, Београд 1969, стр. 140; S. Skendi, *The Albanian...*, стр. 102; В. Stulli, „Albansko pitanje (1875-1882)“, *Rad JAZU*, 318, Zagreb 1959, стр. 323; И. Г. Сенкевич, *Албанија в период восточногo кризиса (1875-1881 гг.)*, Москва 1965, стр. 178; Б. Соколова, „Албанският емигрантски печат в Българија и някои вопросы на албанската национална револуција“, *Studia balcanica*, 8, Софија 1974, стр. 195; Angelo Tamborra, *L'Europa centro-orientale nei secoli XIX-XX (1880-1920)*, Milano 1970, стр. 316; Basil Kondis, *Greece and Albania 1908-1914*, Thessaloniki 1976, стр. 30.

⁹⁵¹ Екмечић је наведене податке црпео из необјављених извора: Архив БиН, Сарајево, фонд ZMF, Präs. 808/1897, Poslanik Passeti – Goluhovskom, Rim, 31. маја 1897. године; Архив БиН, Сарајево, фонд P. R. (Briefe), br. 189/1894; Архив БиН, Сарајево, фонд P. R. (Briefe), два писма конзула Приска из Јанјине од 25. фебруара и 2. децембра 1894. године; Архив БиН, Сарајево, фонд P. R. (Briefe), Кућера – Kalaju, Сарајево, 30. децембра 1894. године.

⁹⁵² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 453.

⁹⁵³ *Исто*, стр. 453.

припадности Албанаца без разлике језика и вере“.⁹⁵⁴ Ипак, то није било све. Позивајући се на необјављене архивске изворе,⁹⁵⁵ Екмечић тврди да је Талоци креирао изглед грба и заставе Албаније, за чије је сликање платио 15 форинти.⁹⁵⁶ „Двоглави црни орао је измишљен да буде ближи хабзбуршком грбу“, тврди Екмечић у *Дугом кретању између клања и орања*.⁹⁵⁷ На страницама *Стварања Југославије* истиче да је Талоци годину дана касније саставио и један албански буквар по моделу буквара за основне школе које је аустро-угарска власт отварала у Босни, са нарочитим задатком да се преко њега придобију муслимани. Све у свему, својим писањем поручује да се тежило да се „на брзину“ изгради једна нова нација, чији би геополитички задатак био „ударање клина између Србије и Црне Горе“, стварање одређене противтеже српском националном покрету на Балкану.⁹⁵⁸ Његов закључак у вези са развојем албанског националног покрета између 1878. и 1903. године може се свести на мисао да је његова главна карактеристика неуспех покушаја да се интегрише преко образоване интелигенције, културних и политичких институција, које су остале подељене на хришћанске и муслиманске, од којих су прве тежиле да осамостале Албанију као модерну европску нацију, а друге да је садрже у оквиру исламског културног круга и османске државне традиције. Процесима изградње албанске нације су, судећи према Екмечићевим истраживањима, очигледно управљале велике силе које су албански фактор желеле искористити као противтежу српском фактору на Балкану.

Говорећи о Србима на Косову (и генерално, Старој Србији) у датом периоду, Екмечић наглашава да је основна карактеристика историје српског народа на поменутом простору потпуно национално интегрисање у општу националну историју Срба тога времена. Као њихову другу битну особеност наводи напор за преживљавање у изразито неповољних околностима. Позивајући се на писање Новице Ракочевића⁹⁵⁹ и Павла Орловића,⁹⁶⁰ Екмечић истиче да се до Првог балканског рата из Старе Србије и Македоније у Србију преселило око 400.000 Срба, мада напомиње да ове бројке нису довољно тачне да би биле аналитички оперативне.⁹⁶¹ Да би смањила притисак на Србе, олакшала њихов положај и радила на спречавању њиховог масовног иселавања, српска влада је, према његовим истраживањима, путем разних културно-просветних организација (посебно преко „Друштва Светог Саве“) покушавала да их политички организује и заштити, на чему се посебно ангажовао познати српски историчар Стојан Новаковић. Значајан корак у том смеру препознаје у виду усаглашавања конзулске конвенције између

⁹⁵⁴ Исто, стр. 453.

⁹⁵⁵ Архив ВиН, Сарајево, фонд ZMF, Präs. 1526, Ministarstvo spoljnih poslova – Zajedničkom ministarstvu finansija („Geheim“), Wien, 25. novembra 1897. godine; Више докумената уз наведени допис, уз потврду на 15 форинти „für Ausführung des Wappens sommt Fahne“.

⁹⁵⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 453.

⁹⁵⁷ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 325.

⁹⁵⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 453-454.

⁹⁵⁹ Н. Ракочевић, „Историја српског народа у Турском царству“, у: *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1983, стр. 266.

⁹⁶⁰ Павле Орловић, *Питање о Старој Србији*, Београд 1901, стр. 5.

⁹⁶¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 456.

Краљевине Србије и Османског царства (1886. године), после које су отворени конзулати Краљевине Србије у Скопљу и Солуну (1886), Битољу (1888.) и Приштини (1889. године). То је, према његовом писању у *Стварању Југославије*, посредно омогућило отварање српских основних школа у Приштини, Грачаници, Неродимљу, Косовској Митровици, Гњилану, Вучитрну и многим другим местима, оснивање првог листа на српском језику („Цариградски гласник“), именовање Србина за владика у скопској и велешко-дебарској епархији.⁹⁶²

Велики простор у својим ситензама Екмечић је посветио македонском питању и развоју македонског националног покрета. Његово писање о тој тематици почива на ставу да је основна карактеристика политичког развоја Македоније од 1878. до 1903. године интерес великих сила за ово подручје и доминација организованих напора бугарске, грчке и српске владе на стварању упоришта у култури, просвети и цркви, преко којих би изграђивале националну свест становништва Македоније према својим аспирацијама. Према његовим истраживањима, опредељивање за словенску или грчку цркву на простору Македоније у то време, значило је и опредељивање за националну припадност.

Што се тиче македонског националног препорода, Екмечић тврди да његов талас почиње после 1878. године и да се и он уздиже на лингвистичкој основи. Према његовом схватању, младом македонском покрету ишла је на руку необична чињеница да се бугарски књижевни језик стандардизовао на бази источнобугарских а не централнобугарских дијалеката (можда и због тога што је централни бугарски дијалект покрива и говор између Софије и Ниша, који по својој форми више подсећа на српски него на бугарски). Он сматра да се први корак ка конституисању македонског као посебног језика десио у оквиру бугарског националног покрета, у фази интелектуалних расправа о националном питању и институцијама за изградњу националне свести. Помиње случај аутора шеснаест уџбеника за наставу језика на простору Македоније од 1857. до 1880. године где се једна половина аутора заложила да се изгради заједнички македонски-бугарски, а други чисто македонски књижевни језик. Позивајући се на дела Блаже Конеског⁹⁶³ и Александра Тројановског⁹⁶⁴ тврди да је први међу писцима македонску основу за језик узео кукушки епископ Партеније Зографски, који је због склоности према унији са католицима касније изгубио свој положај. Један његов следбеник, Кузман Шапкаров, залагао се стварање „општег бугарског језика“ као неку врсту компромиса између македонског и бугарског, други, Горги Пулевски је, пак, и Македонце и њихов језик сматрао посебним у односу на Бугаре. Његова истраживања показују и да је српска влада преко Стојана Новаковића (а и преко других националних радника) имала одређену улогу у одвајању македонског од бугарског језика, штампајући 7.000 примерака

⁹⁶² Исто, стр. 456-459.

⁹⁶³ Блаже Конески, *Кон македонската преродба: македонските учебници од 19 век*, Скопје 1959, стр. 24, 35, 44.

⁹⁶⁴ Др А. Тројановски, „Римокатоличка пропаганда и унијатските црквено-школске општини во Македонија“, *Југословенски историјски часопис*, 3, Београд 1987, стр. 57.

„Македонског буквара“. За коначну превагу македонског над бугарским каже и да је значајна књига Крсте Мисирикова „О Македонских дјелах“ из 1903. године у којој се овај аутор заложиио за неговање посебне македонске националне свести и стандардизацију македонског језика на бази велешко-прилепско-битолско-охридском наречју.⁹⁶⁵

Од културно-просветних организација које су деловале на том подручју он апострофира грчко удружење „Силагос“, српско „Друштво Светог Саве“ и удружење „Србо-Македонци“, бугарско „Друштво Ђирила и Методија“ и „Македонски комитет“. Тврди да је њихово међусобно ривалство повећано након стварања тајних организација за револуционарну делатност. Посебно детаљно говорио је о једној – Внатрешној македонској и одринској револуционарној организацији (ВМОРО), која је настала у Солуну почетком новембра 1893. године под именом Бугарски македоно-одрински револуционарни комитети. Као њеног главног идеолога истиче Бориса Сафарова, а као политичке руководиоце Ђорче Петрова, Гоце Делчева, Дамјана Грујева, Петра Поп Арсова, Ивана Хаџи Николова и Андона Димитрова. Према његовим речима, ова организација је имала два крила – једно које се залагало за стварање (прво) аутономне, а касније независне Македоније и друго, које је ову област видело у оквирима граница Велике Бугарске. То је створило клицу сукоба унутар саме организације, за коју Екмечић тврди да се „није никад јавно, неповратно и одлучно одлепила од бугарске националне идеје“, тј. то „још није био разлаз две нације, него стварање институционализоване пукотине која ће у каснијем развоју то остварити“.⁹⁶⁶ Позивајући се на истраживања британског историчара Вилкинсона,⁹⁶⁷ Екмечић каже да су о Македонцима као посебној нацији први почели да говоре руски научници, међу којима су се издвајали П. Д. Драганов и Н. С. Зарјанко.

⁹⁶⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 346-347.

⁹⁶⁶ М. Екмечић, V. Dediјer, *Istoriја Југославије...*, стр. 329; М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 466-467; Екмечићева изворна основа за писање о настанку и делатности ВМОРО-а била је релевантна историјска грађа: Крсте Битоски, *Македонија и Кнежество Бугарија (1893-1903)*, Скопје 1977, стр. 15, 18, 24; *Austro-Hungarian Documents relating to the Macedonian struggle 1896-1912*, Thessaloniki 1976, str. 65; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 416, Војни аташе посланства у Цариграду Гисл – начелнику генералштаба Беку, Цариград, 4. марта 1901. године; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 546, Јулиус Писко – Голуховском, Скопје, 16. априла 1897. године; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 1240, Препис извештаја српског посланика из Лондона, о разговору са британским премијером, од стране аустро-угарског обавештајног центра (Фајфер – Лерман), Београд, 30. септембра 1900. године; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 265, аустро-угарски конзул у Скопљу Шмукер – Калнокију, Скопље, 15. марта 1893. године; Лубен Лапе, *Извештаји од 1903 година на српските конзули, митрополити и училишни инспектори во Македонија*, Скопје 1954, стр. 47; Др А. Христов, „Принципот на автономна Македонија во програмата на Внатрешната Македонска Револуционарна Организација (ВМОРО)“, *Гласник на Институтот за национална историја*, 2, Скопје 1963; *Историја на македонскиот народ*, II, Скопје 1969, стр. 147-293; Цанко Христов, *Револуционарните судови на ВМОРО*, Скопје 1951; И. Катарциев, „Некои прашања за уставите и правилниците на ВМОРО до Илиденското востание“, *Гласник на Институтот за национална историја*, 1, Скопје 1961.

⁹⁶⁷ Н. А. Wilkinson, *Maps and politics. A review of the ethnographic cartography of Macedonia*, Liverpool 1951, str. 150.

Као највећи домет македонског националног покрета он истиче Илинденски устанак, подигнут на православни празник Светог Илије, 2. августа 1903. године, на подручју између Велеса и Дебра. На страницама својих синтеза преноси да су истог дана устаници заузели град Крушево, које је постало средиште устанка, место успостављања народне скупштине, коју је сачињавало 60 делагата, место проглашења републике, за чијег је председника изабран социјалиста Никола Карев.⁹⁶⁸ После објављивања тзв. „Крушевског манифеста“, документа који је одређивао циљеве Илинденског устанка и организовање македонске аутономије после његовог успешног окончања, Екмечић каже да је Висока Порта реаговала бруталном силом: након артиљеријског дејствовања по престоници револуционалне македонске територије и жестоких окршајима са устаницима (посебно са онима којима је командовао Питу Гули), Османлије су ушле у Крушево. Последице сламања крушевског устанка биле су страшне – погинуло је 994 устаника, око 40.000 људи остало је без кућа, 22 села сравњено је са земљом, а стрељано 8.816 цивила, преноси Екмечић у *Стварању Југославије*.⁹⁶⁹

Екмечић сматра да су једину праву корист од неуспелог Илинденског устанка имале грчке политичке конспирације у Македонији, које су и саме учествовале у његовом гушењу. Као политичку последицу тих дешавања он види долазак времена у којем је наступило време оружаног обрачунавања између македонских, бугарских и српских чета. Констатацијом да се „перманентни грађански рат разбуктавао, а светска дипломатија студирала стање у Македонији према месечним подацима о убијенима, као неким курсним листама“,⁹⁷⁰ окончао је своје обрађивање „доба политике“ у другом тому *Стварања Југославије*. Према његовој периодизацији историје југословенских националних препорода, тада је наступила нова епоха: епоха преласка елитног типа национализма у масовни и – епоха насиља.

Пишући о историјском развоју националних препорода Јужних Словена између 1878. и 1903. године, Екмечић је, захваљујући вишедеценијском истраживању, радном искуству и ерудицији дао још један оригинални поглед на ову етапу балканске историје. Провео нас је кроз оснивачке зборове првих модерних српских странака, презентовао њихове програме и начин рада, насликао портрете њихових најистакнутијих личности. Упознао нас је са личношћу краља Милана Обреновића, његовим породичним односима,

⁹⁶⁸ М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, стр. 330; М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 466-467.

⁹⁶⁹ Наведене податке Екмечић је црпео из следећих извора: Манол Д. Пандевски, *Илинденското востаније во Македонија 1903*, Скопје 1978, стр. 145, 510; В. Стојанчевић, „Оружани акцији на Македонскиот комитет во предилинденскиот период“, у: *Илинденски зборник*, Скопје 1970, стр. 175; А. Митрев, „Илинденски устанак“, *Војноисторијски гласник*, II, 5, Београд 1951, стр. 100-123; Лубен Лапе, *Писмата на Гоце Делчев*, Скопје 1951, стр. 11; Душан Поповић, *О Цинцарима. Прилози питању постанка нашег грађанског друштва*, Београд 1937, стр. 295, 296; Архив Србије, Београд, фонд ВЈМ, ф-78, Извештај из Софије 14. јуна 1903. године; А. Христов, „Карактерот на интервенците на ВМРО пред големите сили во време на Илинденското востаније“, у: *Илинденски зборник*, Скопје 1970, стр. 75.

⁹⁷⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 472.

аферама и интригама, био оштар према његовој спољној политици, али није пропустио истаћи и његове добре особине и државничке потезе.

Посебну је пажњу посветио официрској завери која је довела до Мајског преврата 1903. године и тој теми дао свој особени печат. Његове смеле тврдње које кажу да су за црноручке планове знале и Русија и Аустро-Угарска отварају потенцијално нове хоризонте свим истраживачима који се баве том тематиком. На страницама својих синтеза представио је политички развој Војводине, Славоније, Хрватске, Далмације, Истре, словеначких крајева и јужнословенских земаља под влашћу Османског царства. Детаљно је образлагао узроке који су довели до кризе југословенске идеје, али и њеног узлета кроз омладинске покрете почетком 20. века.

Као посредан, али битан део мозаика развоја југословенских препорода, Екмечић кроз ову тематику наводи албански фактор. Његова истраживања, базирана на необјављеној архивској грађи, показују да је за изградњу албанске нације најзаслужнија Аустро-Угарска, која је у албанском чиниоцу препознавала противтежу српском фактору. Да су ови Екмечићеви ставови издржали текст времена и показали се научно оправданим, доказала је бугарска историчарка Теодора Толева, која је у својој докторској дисертацији „Утицај Аустроугарске империје на стварање албанске нације, 1896-1908.“ изнела малтене идентичне закључке.⁹⁷¹

У својим синтезама ново светло је бацио на развој македонског питања и македонског националног покрета, везујући га за тајне организације и идеолошко-лингвистичке распре у оквиру бугарских интелектуалних кругова. Као његов највећи домет препознаје Илинденски устанак, који касније описује као један од темеља изградње македонске нације. И његово рађање и његов слом везује за „политичке конспирације“ и међусобну борбу грчког, бугарског и српског националног покрета око Македоније. Прелазак са поља пропаганде, просвете и културе на герилске оружане обрачуне између четника, комита и андарта Екмечић карактерише као знак преласка из доба политике у доба насиља. Зато бурна 1903. година, година Мајског преврата, година пада режима Куена Хедерварија, година краја Калајевог режима у Босни и Херцеговини, најпосле, година рађања и пропасти Илинденског устанка, представља гранични камен нове ере у његовом поимању историје југословенских народа.

⁹⁷¹ Теодора Толева, *Утицај Аустроугарске империје на стварање албанске нације, 1896-1908.*, Београд 2018.

III/11 - Од елитног ка масовном типу национализма: Екмечић о националним препорудима југословенских народа од 1903. до 1914. године

Као један од кључних периода за разумевање развоја националних препорода Јужних Словена, Екмечић означава раздобље између 1903. и 1914. године, којем је у својим делима (највише у синтезама) посветио више него достојну пажњу. Једанаест година турбулентних догађаја темељно су мењале јужнословенски свет и убрзавале процесе дугог трајања на том простору. Уколико бисмо анализирали основну поруку Екмечићевих дела која се односи на овај период историје Јужних Словена, неумитно бисмо дошли до закључка да се ради о времену постепеног прелаза елитног типа национализма на масовни, с тим да је тај процес највише одмакао код Срба пре 1918. године, код Хрвата је већ био видљив, а код Словенаца, Албанаца и Македонаца знатно каснио. У складу са својим (тадашњим) југословенским опредељењем, Екмечић у *Стварању Југославије* заступа став који каже да се национална интеграција не завршава само процесом откривања себе у себи, него и откривањем себе у југословенској целини.⁹⁷² Сматрао је да је после 1903. године само код Срба јачао осећај националне припадности, осећај да је све подређено јединственом мотиву, усклађено са идејом уједињења, док је код Хрвата јачи фактор идентитета веровање, а не осећање националне припадности (што повезује са чињеницом да се процес стварања хрватске националне заједнице није окончао, чак ни у неким изразито словенско-католичким деловима Славоније и Срема). Апропо словеначке националне политике, на становишту је да се налазила у рукама цркве, што се, према његовом схватању, најбоље видело на плебисциту о статусу Корушке после Првог светског рата, на коме је један део Словенаца гласао за уједињење са Краљевством СХС, а други, под утицајем католичког клера, за останак у Аустрији.⁹⁷³

Иако напомиње да историјска наука није тачно утврдила елементе који су пресудно утицали на прелазак елитног типа национализма у масовни, Екмечић подвлачи да се без сумње он морао испољавати у условима укрштања борбе за опште бирачко право гласа и процента писмености код ширих народних маса. С тим у вези говорио је о „читачкој револуцији“ код Јужних Словена (посебно у Србији, где је то било нарочито видљиво, иако је свега нешто више од петине становника било писмено), утицају западноевропских идеја о нацији и решавању крупних националних проблема силом („дихотомија пера и мача“), појави замисли о тријалистичком преуређењу Аустро-Угарске, јачању немачког национализма и појави девизе „Drang nach Osten“, којом се суштински описивао план продора немачке колонизације на исток, у оквиру кога је настала изведница „Drang nach

⁹⁷² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 475-476.

⁹⁷³ *Исто*, стр. 475-476.

Südosten“ („Продор на југоисток“), која се односила на Балкан.⁹⁷⁴ У *Дугом кретању између клања и орања* пише да је „цела интелектуална и градска елита свих јужнословенских народа“ у откривању „моћне подлоге“ прерастања српског националног покрета из елитног у масовни тип добила „снажан подстицај и открила оправдање у супростављању одржавања хабзбуршке империје“.⁹⁷⁵ Преплитање свих тих процеса Екмечић очито препознаје као једну од главних особености атмосфере на „словенском Југу“ између 1903. и 1914. године.

Као једну од битних карактеристика на међународном плану која је битно утицала на развој идеје југословенског уједињења Екмечић наводи преображај словенофилства у идеологију неославизма, која је уследила после „слома самодржавља у Русији 1905. године“. Према његовим истраживањима преточеним у рад „Неославизам као претпоставка уставног поретка у Црној Гори“, Екмечић закључује да су заступници идеје неославизма напустили негдашњу панславистичку основу „православље – самодржавље – националност“ и покушали да на бази словенске солидарности и заједничких вредности (слободе савести, говора, савести и збора, социјалних реформи, једнаких права за све народе и религије, мирољубиве спољне политике) уједини Словене против заједничких непријатеља – немачких колонизационих планова, аустро-мађарске доминације и османског угњетавања.⁹⁷⁶

Он у свом капиталном делу *Ратни циљеви Србије 1914.* пише да је неославизам касније уздигнут на ниво филозофских расправа о судару култура и светско-историјском непријатељству Немачке и Русије, односно Германа и Словена. Екмечић истиче да су поједини руски интелектуалци (Погодин, Булгаков, Берђајев) ишли толико далеко да су тврдили да је Русија дужна да открије човечанству „тајну људског живота“ и створи универзално, теократско хиљадугодишње „царство светих“ на земљи, победивши протестантско-католичку Немачку која се одрекла Бога.⁹⁷⁷ Наводећи један цитат Шарла Луја Сигера⁹⁷⁸, он каже да су неославистичка идеологија и вера у историјску мисију Русије која је подразумевала победу над митским германским непријатељем, територијално увећање царства и заузимање Цариграда снажно утицала на министра спољних послова Сергеја Сазонова. Анализирајући изворе стране провенијенције дошао је до информације да су заточници неославистичке идеологије имали своје пандане у начелнику немачког генералштаба Хелмуту фон Молткеу (млађем) и идеологији

⁹⁷⁴ Исто, стр. 476-483.

⁹⁷⁵ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 325.

⁹⁷⁶ М. Екмечић, „Неославизам као претпоставка уставног поретка у Црној Гори“, *Дијалог између прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 292-297.

⁹⁷⁷ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 226.

⁹⁷⁸ „Славенофилство осуђује европску цивилизацију en bloc, као корумпирану атеизмом и као испољавање индивидуализма. Руској нацији приписује провиденцијалну мисију супериорне културе. У области религије Славофили прокламују да је само руска православна црква остала вјерна Христовим заповјестима.“ – Charles Louis Seeger, *The memoirs of Alexander Izwolsky: Formerly russian minister of foreign affairs and ambassador to France*, London 1920, стр. 99.

пангерманизма, чија је основна премиса била да се питање односа између Германства и Словенства неизбежно мора решити ратом.⁹⁷⁹ Ипак, у поменутом чланку „Неославизам као претпоставка уставног поретка у Црној Гори“ преноси да неославенство никада није успело да постане масовни народни покрет, већ да је остало на нивоу неке врсте елитистичке идеологије, коју су углавном баштинили виши слојеви (у Русији круг око царске породице, у Србији двор, православна црква и Пашићеви радикали, код Хрвата Стјепан Радић, а код западних Словена Карел Крамарж).⁹⁸⁰

Као један од битних услова за транзицију елитног типа национализма у масовни Екмечић наводи процват институција за неговање и развијање националне свести као што су новине, часописи, културна, певачка, музичка, хуманитарна и спортска друштва, заставе, грбови, химне, уметничке слике, позоришне представе, архитектонски споменици. Њихов развој у периоду 1903-1914. произвео је нове организације са истим задатком, међу којима Екмечић посебно истиче српску „Народну одбрану“. Иако напомиње да наука није довољно истражила историју ове „институције“ како је назива, тврди да је јасно да је настала према страним моделима, апострофирајући немачку „Deutschland für Ausland“ и румунску националну организацију „Културна лига“ („Liga culturoloa“). Цитирајући њен програм из 1911. године,⁹⁸¹ Екмечић у *Стварању Југославије* наводи шест основних задатака које је „Народна одбрана“ требала да изврши: јачање српске националне свести, „витешка делатност“ (неговање соколске гимнастике и вежбања), рад са женама, одржавање веза са Србима изван граница Србије, скупљање новчане помоћи за потребе у будућим кризама, обука и опрема добровољаца намењених за специјалне акције. Пре тога је споменуо да се њен задатак у време Анексионе и Скадарске кризе састојао у организацији српске и југословенске револуције у Аустро-Угарској.⁹⁸²

Екмечић пише да се „Народна одбрана“ после нереализације тог смело замишљеног плана поделила на два крила: једно, персонификовано у лику Стојана Новаковића, који се залагао за српско и југословенско уједињење „бестелесним силама“, односно просветом и културом и друго, које је остало на револуционарним позицијама. Оно што је, према његовим истраживањима, врло битно истаћи јесте чињеница да се од 1911. године у „Народну одбрану“ инфилтрирала конспиративна официрска организација „Уједињење или смрт“ („Црна рука“), која је кроз њу деловала. Он оцењује да је то нанело немерљиву историјску штету српском народу, јер је убацивање „Црнорукаца“ у ову институцију дало повод аустро-угарској влади да целу српску културу, политику и цркву „збрише са земље као да нису ни постојале“.⁹⁸³ Зато поприлично оштро закључује следеће: „У официрском коцкању *va banque*, у коме се као улог ставља цела нација без остатка,

⁹⁷⁹ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 227-228.

⁹⁸⁰ М. Екмечић, „Неославизам као претпоставка уставног поретка у Црној Гори“, *Дијалог између прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 293-298; М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 229-230.

⁹⁸¹ *Народна одбрана*, Београд 1911.

⁹⁸² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. стр. 495.

⁹⁸³ *Исто*, стр. 497.

изгубио је само српски народ. Губитак у крви, људима и култури се више никад није могао надокнадити. До рата 1914. српску културу и југословенску идеју представљају у свету Мештровић, Тесла, Пупин, Скерлић, Цвијић, Буковац, Пашић, филозоф Кнежевић и математичар Петровић. После тога све је засенио шеф обавештајне службе пуковник Апис.⁹⁸⁴

Као посебно значајан фактор јачања идеје југословенског уједињења Екмечић истиче улогу омладинског покрета између 1903. и 1914. године. Он сматра да се ради о наставку омладинског покрета с краја 19. века, с тим да је, уз политичку нетрпељивост и сукоб са старијом генерацијом, битна карактеристика нове омладине било уверење да је дошло њених „пет минута“, да је то генерација која ће донети крупне историјске промене на јужнословенском простору. Његова истраживања показују да су се разне јужнословенске ђачке и студентске организације, које обележава јединственим именом „омладински покрет“, различито називале („Млада Хрватска“, по часопису из 1894, 1902, 1907-8. године, „Млада Босна“ (израз који је 1907. године први употребио Петар Кочић), „Млада Далмација“), али да је историјски најмеродавнији израз употребио аустро-угарски генерал Оскар Потјорек – „Jungslawen“, према њиховом главном циљу – стварању југословенске државе. Атмосферу коју су креирале описивао је као „какофонију идејних, политичких и социјалних примеса који се губе у једној анонимној целини и не раздвајају се“.⁹⁸⁵ Као личности које симболизују пет различитих струја, пет различитих стремљења омладинског покрета, које су у много чему били различите, а опет припадале истом корпусу, Екмечић наводи Младена Стојановића, Јездимира Дангића, Милета Будака, Аугуста Цесареца и Иву Андрића: „Смерни краљеви посланици се међу њима не разликују од потоњих бољшевика и националиста, али су те разлике као у свакој прегршти непрепознатљивог семена трава, од почетка биле у малим клицама присутне.“⁹⁸⁶

Једну од карактеристика овог покрета Екмечић детектује у бунтовништву и револту, тежњи омладине за великим индивидуалним обележјем, што је проистекло из социјалног статуса највећег броја јужнословенских школараца и студената. За највећи број њих тврди да су потицали из сеоских или нижих градских слојева, а како су у хабзбуршком друштву само порекло и, делом, факултетска диплома, отварали врата животне перспективе, јасно је да су се они осећали дискриминисаним. Зато су, према Екмечићевом схватању, између осталог, почели да имитирају европске револуционаре, организовали протесте и штрајкове у школама, били хапшени и осуђивани. Главни разлог

⁹⁸⁴ Исто, стр. 497.

⁹⁸⁵ Исто, стр. 523-525.

⁹⁸⁶ Исто, стр. 525; Основу за овакве описе Екмечић је градио на следећој грађи: Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 778, Генерал Потјорек – Билинском, Сарајево, 1. јула 1914. године; Владимир Дедијер, *Сарајево 1914*, I, Београд 1914, стр. 464; М. Екмечић, „Национални покрет у Босни и Херцеговини“, у: *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1983, стр. 630; Tin Ujević, „Za mladu Dalmaciju (1912)“, у: *Sabrana djela*, X, (место издања и година нису наведени, прим. Ј. А.), str. 77; Tin Ujević, *Borba nacionalističke omladine*, (место издања и година нису наведени, прим. Ј. А.), str. 88; Đ. Šurmin, „Jugoslovenska omladina poslije aneksije Bosne i Hercegovine 1908“, *Kalendar „Sveti Sava“*, Zagreb 1934, str. 14.

за то, за тзв. „културу ђачког револта“, он види у чињеници да су школски бунтовници били интелектуални подмладак масовног типа национализма који је полако „куцао на врата“ јужнословенских области и што су, као што је већ речено, највећи број њих био сељачког порекла.⁹⁸⁷ „Тешко је и говорити о једној правој идеологији, сем чињенице да им је заједничка жеља за побуном“, оцењује у *Дугом кретању између клања и орања*.⁹⁸⁸

Посебну улогу Екмечић приписује утицају немачких националних омладинских организација („Wanderwogel“), италијанских револуционарних националних покрета (посебно „Младе Италије“ Тузепеа Мацинија), социјалистичких идеја, посебно оних које су долазиле из Русије, те хрватског праваштва, на развој идеологије југословенског омладинског покрета.⁹⁸⁹ На трагу анализе прворазредне историјске грађе закључује да се она најбоље могла очитовати на саслушању осумњичених саучесника Сарајевског атентата и на тузланском судском процесу ђацима, на коме су читани писмени састави за матурски испит Младена Стојановића и Тодора Илића под задатом темом „Одушевљење је извор великих дјела“. Цитирајући један необјављени документ из Архива Босне и Херцеговине,⁹⁹⁰ Екмечић пише да су обојица „младобосанаца“, суштински, сматрала да се одушевљење увек завршавало у покретању националних револуција које су „створила здраву основу људском друштву, развиле највећу еманципацију личности, створиле ауспиције повољне за опстанак, развој и прогрес друштва“.⁹⁹¹ Њихове интелектуалне узоре он препознаје у Платону, Аристотелу, Русоу, Бакуњину, Ничеу, Жоресу, Гистав Ле Бону, Ибзену и италијанским футуристима. Занимљиво је приметити да Екмечић, осим револуционарности и одушевљености за херојским делима које мењају историју, питање еманципације жена такође види као једну од стубова идеологије јужнословенског омладинског покрета, што је у то доба представљало авангарду.⁹⁹²

Што се тиче хрватске националне омладине, Екмечић каже да се она поделила у две струје: југословенску и клерикалну. Његова истраживања показују да су се кризом идеологије Анте Старчевића и његове странке, поједине омладинске групе издвајале из тог круга и све више приближавале југословенском. Као симболичне, персонификоване примере у корист своје тврдње наводи Исидора (Иса) Кршњавија и Милета Будака, који су (барем у једној фази свог политичког деловања) били на линији идеје југословенског уједињења. Међутим, напомиње да је католичка акција у лику бискупа Махнича одмах покушала да направи противтежу Будаковој „Младој Хрватској“, стварајући студентско удружење „Домагој“. Истиче да су из обе струје су доцније произашле личности које су утицале како на српско-хрватске односе, тако и на ток југословенске историје. „Каснији

⁹⁸⁷ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 330-332.

⁹⁸⁸ *Исто*, стр. 331.

⁹⁸⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. стр. 527-532.

⁹⁹⁰ Архив БиХ, Сарајево, фонд „Окружни суд Тузла ц/а Тодор Илић“, IV-4-2, бр. 250, Препис матуралне радње из српско-хрватског језика ђака Младена Стојановића.

⁹⁹¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. стр. 532.

⁹⁹² *Исто*, стр. 532-533.

идеолошки бездан који ће делити католичке од југословенских јавних и тајних дружина, у почетку је један безазлени поточић у коме се не наговештава ширина, која тек треба да се створи“, поручио је Екмечић.⁹⁹³

За преломни догађај у дозревању југословенског омладинског покрета он сматра појаву прво друштва, а затим и листа „Словенски југ“, идејног барјака југословенске омладине, који је проповедао културно уједињење јужнословенских народа, са поштовањем свих разлика које међу њима постоје. Користећи писање Јована Скерлића,⁹⁹⁴ Екмечић каже да је гашење „Омладинског гласника“, часописа који је одбацивао пут „месије Масарика“, узора јужнословенске револуционарне младости, пропагиравши да „све што човечанство има доброг, лепог и великог долази од мисленог, слободног, радног, енергичног Запада“, оставило простора за раст и развој новог гласила, које је уздизало култ акције и словенске солидарности. Сукоб прозападних „скерлићеваца“ и присталица словенске солидарности свој израз нашао је у на првом југословенском конгресу у Београду 1904. године, када је Стјепан Радић, хвалећи Масарикову свесловенску идеологију, према Екмечићевим наводима, наљутио Скерлића који је јавно рекао „да је Запад извор светлости и жижа живота на земљи; да се за нове народе има два пута, или примити западну културу, као Јапанци, и живети, или јој стати насупрот, и бити прегажен, као амерички црвенокошци или аустријски црнци; да је словенска култура празна реч, да немачку културу, култуту Гетеа, Хегела и Вирхофа, не треба мешати са културом полуфеудалне и клерикалне Аустрије; и најзад, да нимало није привлачна перспектива губљења словенских река у рускоме мору, и ако се већ бори то није да се мења јарам, но да се задобије пуна слобода човечанска, у дефинитивној победи Демократије“.⁹⁹⁵ Екмечић овај Скерлићев наступ не само да оцењује као „глас вапијућег у пустињи“, већ и као сведочанство умне, али безуспешне алтернативе.⁹⁹⁶

У додатни прилог својој тврдњи да је дух тадашњег времена омогућио бујање омладинских покрета, он истиче чињеницу је 1910. године у Прагу формиран „Савез југословенских друштава“ у који су ушли бугарска „Седјанка“, српска „Шумадија“, хрватски „Хрват“ и „Клуб хрватских техничара“, као и словеначка „Адрија“, „Илирија“ и „Клуб словенских техников“. Према Екмечићевим написима, циљ ове организације био је „рад на реалном и практичном делу југословенске узајамности“, као предуслов за „свесловенско и свељудско културно приближавање“.⁹⁹⁷ Као необично важан догађај за историју југословенске идеје истиче уједињење српске и хрватске омладине у Далмацији 16. марта 1913. године, у кући Оскара Тартаље у Сплиту. Према Екмечићевом казивању, као даљи вид српско-хрватске омладинске интеграције уследило је покретање листа

⁹⁹³ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 331

⁹⁹⁴ Јован Скерлић, *Омладински гласник. Сабрана дела*, VII, Београд 1966, стр. 89;

⁹⁹⁵ Цитирано према : Јован Скерлић, *Омладински конгреси. Сабрана дела*, VII, Београд 1966, стр.95.

⁹⁹⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. стр. 535-539.

⁹⁹⁷ Екмечић је овај цитат навео према: Ivan Janez Kolar, *Preporodovci 1912-1914, 1914-1918, Kamnik* 1930, стр. 167.

„Уједињење“ два месеца касније од стране актера истог догађаја (Ујевић, Бартулица, Тартаља, Милаш, Ендлихер, Јенко и др.) Као својеврсно финале процеса приближавања српских и хрватских омладинских организација, Екмечић апострофира куриозитетну чињеницу која каже да је до великог уједињења југословенских омладинских организација дошло на сам Видовдан 1914. године у Бечу, истог дана када се одиграо Сарајевски атентат. Његова истраживања показују да је руководство свих југословенских струја донело одлуку да се до 1917. године припреми народна револуција у Аустро-Угарској и да је с тим у вези формиран централни одбор овог омладинског савеза.⁹⁹⁸ Ратни догађаји су, као што је општепознато, помели њихове планове.

Он је у својим делима истицао да је врло значајна одлика овог периода појачано присуство полиције у свим унутрашњим и спољним догађајима, што је посебно било карактеристично за Хабзбуршку монархију, која је, према његовим истраживањима у бечким архивима, свој репресивни и шпијунски апарат довела скоро до савршенства. Тако је, судећи према порукама његових дела, полиција постала врло битан фактор, који не само да је усмеравао појединца и разне организације, већ управљао ширим друштвеним развојем.

То је, такође, било време атентата. Екмечић је писао о покушају атентата Богдана Жерајића на генерала Маријана Вранешанина, гувернера Босне и Херцеговине од 1909. до 1911. године. Богдан Жерајић, ватрени млади револуционар, како га Екмечић описује, који је веровао да ће насиљем мењати историју, у својој намери није успео, па је на лицу места извршио самоубиство. Тиме је, према његовом схватању, стекао ореол хероја-мученика, једног од узора „Младе Босне“. То је покренуло ланац штрајкова школске омладине и покушаја других атентата, од који је Екмечић споменуо покушај убиства хрватског бана Луке Цуваја од стране Луке Јукића и покушај атентата на комесара Шкерлеца.⁹⁹⁹ То је био само почетак европске спирале насиља која ће кулминирати неколико година касније. Да би се схватила бунтовност „Jungslawen“-а, односно генерације која је изнедрила „Младу Босну“, Екмечић препоручује читање приповетки Мирослава Крлеже „Млада миса Алојза Тичека“ и „Велики мештар своју хуља“ у којима је можда најбоље пренесен дух револта, „крик једне младости, без јасних циљева“.¹⁰⁰⁰

Он сматра да је историографија начинила „неопростив грех“ што је цело истраживање идеологије и политичких мотива југословенског омладинског покрета везала за питање Сарајевског атентата и одговорности за избијање Великог рата који је потом уследио. Вршећи дубинску анализу ове проблематике дошао је до закључка да је далеко значајније од тога питање какав је општи смисао историје овог покрета. Он је на то дао свој одговор: „Општи смисао омладинског покрета 1903-1914. је у томе што је историјски подигао водство југословенске револуције 1941-1945. са приближно истом смесом

⁹⁹⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 539, 542.

⁹⁹⁹ *Исто*, стр. 543-544.

¹⁰⁰⁰ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 332.

посуђених идеја које ће покушати да проведу у дело. Историјска величина југословенске револуције 1941-1945, као и њене слабости, заокрети и коначни неуспех, били су садржани већ у том младом семену. У потрази за богатством, цела је једна генерација доживела грозницу, а злата наша није“.¹⁰⁰¹

Такво становиште посебно је развијао у реферату „Младобосанска генерација“, који је пријавио за научни скуп „Српске политичке генерације (1788-1918)“ у организацији Историјског института САНУ (мај 1997. године). Вреди напоменути да је на самом почетку свог рукописа проблематизовао појам „генерације“ и предложио врло оригиналну дефиницију која каже да се ради о нараштају синова који се побунио против својих очева, а није их само наследио: „Генерација је друштвена група која изграђује менталитет епохе, својом бројчаном инфериорношћу покушава да учини супститут масовном покрету и која свест о себи постиже накнадно“.¹⁰⁰² Младобосанску генерацију по друштвеним коренима и унутрашњој динамици види као гнездо каснијег југословенског комунистичког покрета, мада се по прокламованим циљевима, наравно, од њега знатно разликовала. Што се тиче социјалног профила „Младобосанаца“, Екмечићева истраживања показала су да су они били мешаног порекла, углавном из крајишких и херцеговачких села. Иако преноси да се обично каже како се израз „Млада Босна“ први пут појавио 1907. године, а касније и одомаћио, он тврди да се за ту организацију поменути назив усталио тек после Првог светског рата. Иако напомиње да су њени чланови били различитог идеолошког усмерења, Екмечић истиче да су веровали да је историјска мисија српског народа „из дубине прошлости била усмерена да у себи окупи све југословенске делове и да им смисао једне виталне европске нације“.¹⁰⁰³

Ипак, њихова идеолошка разноврсност избила је на површину у периоду између два светска рата, када су се растурили на „сто страна“: неки су постали прослављени писци, неки амбасадори (неки и једно и друго), неки челници водећих политичких странака, а неки совјетски агенти и непријатељи југословенске монархије. „Ипак је између два светска рата постојало нешто што је ове људе, различитог богатства и занимања, још спајало. Српска национална идеја, схваћена као вековна мисија која се отелотворује у југословенској држави, остала је на дну сваког срца, без изузетка“, тврди Екмечић и апостофира још једну смелу мисао – сви су веровали да комунизам представља нову историјску снагу коју треба мирити са судбином српског народа.¹⁰⁰⁴ Као додатне елементе који су повезивали идеолошки разноврдне припаднике „Младе Босне“ он наводи отпор према католичком клерикализму и свим његовим политичким дериватима и поштовање култа херојског жртвовања. Управо култ херојства, односно херојског жртвовања за више циљеве и идеале Екмечић препознаје као фактор који „Младу Босну“ сврстава у део

¹⁰⁰¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 545, 546.

¹⁰⁰² М. Екмечић, „Младобосанска генерација“, *Срби на историјском раскришћу*, Београд 1999, стр. 258, 263.

¹⁰⁰³ *Исто*, стр. 265.

¹⁰⁰⁴ *Исто*, стр. 267-268.

европског омладинског феномена. Сматра да је то био део опште идеологије тадашњег модернизовања.¹⁰⁰⁵ Крај историјског бивствовања младобосанске генерације датује у њеном учешћу у догађајима од 27. марта 1941. године. Њу је, према његовом мишљењу, касније или асимиловао или ликвидирао југословенски комунизам, уколико у првом није успео („као они своје очеве, тако су и њих казнили њихови синови“).¹⁰⁰⁶

Екмечић у својим делима опсежно описује политички развој Јужних Словена периоду између 1903. и 1908. године. Анализирајући тај процес у оквиру својих синтеза, преноси да је једна од битних карактеристика овог развоја била „слабљење покрајинског значаја“, спајању обласних политика у националне матице („далматинске са хрватском, босанске са србијанском“) и њихово узајамно преплитање, уз истовремено јачање опозиције поменутом југословенском интегрисању. Он сматра да је историјска претпоставка за те процесе била везана за јачање градова, повећање опште могућности комуникације међу људима.¹⁰⁰⁷

На страницама својих текстова говорио је о општим политичким приликама у Србији, првим годинама владавине краља Петра I Карађорђевића, његовим тежњама ка изградњи модерног и демократског друштва, јачању локалне самоуправе, повећању бирачког права (на чак 70% , што је Србију ставило на прво место у Европи по том питању), цепању старих политичких странака (Народна радикална - Самостална радикална странка, Либерална странка – Национална странка и Либерално демократска група) и оснивању нових (Српска социјалдемократска странка). Достојну пажњу посветио је Миловану Миловановићу, „идеологу Народне радикалне странке“, који је, према његовим речима, у листу „Дело“ разрадио њене политичке циљеве, сажете на основи идеје да се српски народ уједињава у будућој југословенској заједници, као њен стуб и оквир.

Своје спољнополитичке погледе Миловановић је, према Екмечићевом писању, базирао на ослонцу на Русију, коришћење тадашњег историјског тренутка савезништва Француске и Русије, покушају компромиса са Бугарима око Македоније кроз разграничење интересних сфера у овој области, односу према Хрватима као истоветном народу Србима, који међусобно воде „непрекидну, неуморну (...) борбу око тога да у заједничком, јединственом организму народном размакну што је могуће даље границе ономе што ће се звати специфично, искључово, у ужем смислу, српским или хрватским“. Проучавајући политичко наслеђе Милована Миловановића, Екмечић сматра да је слабост Миловановићевог мишљења лежала у одсуству помена Словенаца, критика хрватског национализма као претходнице аустро-угарске политике, без објашњења где је право место хрватског национализма у оквиру заједничког српско-хрватског народа, ка чијем је конституисању тежио.¹⁰⁰⁸ Он, такође, напомиње да је радикалска политика зближавања са

¹⁰⁰⁵ Исто, стр. 272.

¹⁰⁰⁶ Исто, стр. 272.

¹⁰⁰⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 546.

¹⁰⁰⁸ Исто, стр. 551-555.

Хрватима (оличена у Миловану Миловановићу и Стојану Протићу) наишла је на отпор војвођанских радикала Јаше Томића, који су, пак, сматрали да се хрватским националистима треба супроставити због њихових претензија на српске покрајине, пре свега на Босну и Херцеговину.¹⁰⁰⁹

У *Стварању Југославије* било је речи и о настојањима Србије да систематизује политичку и материјалну помоћ српском и југословенском покрету у Османском царству и Аустро-Угарској. Екмечић преноси да се обнављала делатност „Друштва Светог Саве“ и „Одбора за пропаганду“, у чији су се рад укључили и сам српски суверен Петар, Никола Пашић, Радомир Путник и митрополит Инокентије, интензивирале културно-просветне (али и тајне оружане) акције у Старој Србији и Македонији, остваривала сарадња са дубровачким Србима католицима, али и истакнутим политичким представницима Срба и Хрвата у Хрватској и Славонији (пре свега са Прибићевићем, Хинковићем и Радићем). Писао је о појачаној активности „Словенског југа“, чија су девизе („Јужни Словени уједините се“, „Револуција у неослобођеним крајевима“) одражавале смисао овог листа, који су подржавали људи као што су Јован Цвијић, Богдан Поповић, Јован Скерлић, Љуба Давидовић, Божа Марковић, Јаша Продановић... Екмечић каже да је праву оцену појачаног националног рада Србије дао аустро-угарски посланик Форгач, који је мислио да се њиме језгро јужнословенског питања ограничава унутар граница Дунавске монархије. „Неспособна да води и решава историјски процес југословенског уједињења, хабсбуршка влада га је претворила у персонификовани фантом тајне завере и почела га огњем и мачем сатирати. На том неспоразуму са историјом ће коначно и пропасти“, подвлачи Екмечић.¹⁰¹⁰ Дубински истражујући ову проблематику извукао је закључак да главни задатак српске националне политике после 1903. године није био припремање револуције у Аустро-Угарској, већ жеља да се стави у средиште решавања југословенског питања легалним средствима. Своје ставове углавном је базирао на необјављеној архивској грађи.¹⁰¹¹

¹⁰⁰⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 556-557.

¹⁰¹⁰ *Исто*, стр. 562-563.

¹⁰¹¹ Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 1178, „Приватно писмо барона Стефана Буријана – Земаљској влади, Беч, 9. новембра 1904. године; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs 1187, Поверљиви извештаји Еден Хорват Тимоњија и „Дојчина“, Беч, 24. новембра 1904. године; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 7/1905, Војни аташе у Београду – шефу генералштаба генералу Беку, Београд, 20. децембра 1904. године; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 255, Поверљиви извештај Мирослава Побрића, Сарајево, 20. фебруара 1905. године; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 1498, Поверљиви извештај „Тинтора“, 7. септембра 1908. године; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 5/1908, Поверљиви извештај из Земуна, 22. децембра 1907. године; Д. Јанковић, „Нишка декларација. (Настајање програма југословенског уједињења у Србији 1914. године)“, *Историја 20. века*, X, Београд 1969, стр. 11; Владимир Торковић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936, стр. 535; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 956, Форгач – Еренталу, Београд, 10. маја 1908. године; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 7/1905, Војни аташе београдског посланства – шефу генералштаба Беку, Београд 20. децембра 1904. године; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 132/1908, Копија записника седнице „Југословенског клуба“ од 25. новембра 1905. године; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 338, Ерентал – Буријану, Беч, 28. фебруара 1908.

Што се тиче хрватске политичке сцене, писао је о цепању Странке права на више фракција и формирању нових партија, од којих је посебну пажњу посветио Хрватској сељачкој странци, коју су основали Антун и Стјепан Радић. Узрок тих промена види у дуготрајном незадовољству хрватског јавног мњења својим положајем у Краљевини Угарској, дуалистичким уређењем Хабзбуршке монархије, „најгорим изборним правом у Европи“ (од 2.750.000 становника, свега 49.000 људи је имало право гласа), финансијској зависности од будимпештанске касе, све већем укључивању клерикалаца у политички живот и организовање странака.¹⁰¹²

Посебан нагласак Екмечић је ставио на идеологију Хрватске пучке сељачке странке, организације коју сматра најзначајнијим инструментом прерастања хрватског национализма из елитног у масовни тип. Његова истраживања показују да је Стјепан Радић у пролеће 1905. године одлучио да оснује посебну странку, засновану на три стуба: сељачка култура, Старчевићев идеал хрватске националне државе и Штросмајеров култ словенства. Екмечић тврди да је њену идеолошку подлогу формирао Антун Радић на правашким темељима.¹⁰¹³ Иако се издавала за сељачку, неклерикалну странку, Екмечић мисли да је прва и основна намера браће Радић била да створе велику народну странку, која би окупила најшире хрватске социјалне слојеве. „Историјски је странка изишла из епрувете католичког хрватског конгреса 1900. и ломова у његовом одбору за сељачка питања“.¹⁰¹⁴ Што се тиче њених основних политичких ставова, Екмечић преноси да се залагала за федеративну хабзбуршку државу, демократско судство и опште изборно право; била је антикапиталистички, али и антисемитски настројена странка нижих и средњих католичких друштвених слојева који воде адвокати из урбаних средина. Ипак, поред свега тога, Екмечић заступа становиште да је главни задатак Хрватске пучке сељачке странке био - стварање јединствене хрватске нације.¹⁰¹⁵

Апропо политичких збивања у другим областима Аустро-Угарске у којима су живели Јужни Словени, казивао је о доминацији клерикалаца на словеначкој политичкој сцени, политици „новог курса“ зближавања српских и хрватских странака на трагу програма Милована Миловановића о превазилажењу унутрашњих разлика у заједничком народу Србо-Хрвата, чији је врхунац био остварен у Задарској резолуцији 17. октобра 1905. године (договорено да се заједнички народни језик убудуће зове хрватски или српски, да се у школама равноправно учи хрватска и српска историја, латиница и ћирилица, а да се на далматинским општинама у којима је барем трећина српских заступника поред хрватске вијори и српска застава), што је било темељ будуће Хрватско-српске коалиције. То је, према Екмечићевом схватању, био један од битнијих момената у

године; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 172, Ерентал – Буриану, Беч, 3. фебруара 1908. године; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 348, Ерентал – Буриану, Беч, 28. фебруара 1908. године.

¹⁰¹² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 567-573.

¹⁰¹³ *Исто*, стр. 573-576.

¹⁰¹⁴ *Исто*, стр. 573.

¹⁰¹⁵ *Исто*, стр. 577-580;

процесу јужнословенског уједињења. Насупрот католичким клерикалцима, који су се залагали за тријалистичко преуређење Аустро-Угарске, односно за уједињење Јужних Словена на католичкој основи, Екмечић каже да се Хрватско-српска коалиција залагала за политику заједничке народности Срба и Хрвата, уједињење Далмације са Хрватском, а Босне и Херцеговине са Србијом, као основе будуће југословенске државе.¹⁰¹⁶ Тај политички савез, тврди Екмечић, помагала је српска влада (финансијски, пре свега), а његови највећи опоненти били су следбеници Јосипа Франка и званични Беч, који је по сваку цену желео да разбије сарадњу Срба и Хрвата. Ипак, према његовом тумачењу, то је био споредни удар у програм југословенског окупљања – главни је ишао према Србији, којој је Аустро-Угарска објавила царински рат, због њене тежње ка економској самосталности и све већем прихватању улоге својеврсног југословенског Пијемонта.¹⁰¹⁷

Што се тиче политичког развоја Црне Горе у периоду 1903-1914. Екмечић је, осим у својим синтезама, најконкретније писао у већ поменутом раду „Неославизам као претпоставка уставног поретка у Црној Гори“. У том чланку изнео је став да је Црна Гора малтене у свему копирала аутократски модел државног уређења Русије, говорио о њеној зависности од највеће словенске земље у спољној и унутрашњој политици, прокламацији црногорске универзитетске омладине којим је осудила такав начин владавине, доношењу првог Устава на Никољдан 1905. године и формирању првих политичких организација (Народна странка и Права народна странка).¹⁰¹⁸ Он сматра да је такав начин унутрашњег устројства Црне Горе допринео продубљавању размирица између званичног Београда и Цетиња, јер је Србија свој друштвено-политички модел градила на потпуно другим основама: на француским узорима, „где је држава ратовала са црквом око права грађанина да сам организује демократију и свој лични живот“. ¹⁰¹⁹ Русији је, према његовом писању, ближе била „црногорска кошуља од србијанског капута“, па је преко неославизма желела што чвршће држати у својој зони утицаја.¹⁰²⁰

Као реакцију на застарело копирање руског самодржавља књаза Николе Петровића, Екмечић апострофира стварање тајних официрских организација од јануара 1909. године, које су се залагале за увођење модерног типа демократије. Кулминацију сукоба између ауторитарног модела владања и тежњи за демократизацијом друштва Црне Горе он детектује у тајном процесу пред Великим војним судом у Колашину, на којем је пет лица осуђено на смрт и стрељано (шест других које је допала иста казна нису били доступни суду). Посматрајући прилике у Црној Гори у светлости тих чињеница, мишљења је да је књаз Никола у циљу учвршћивања власти, на педесетогодишњицу своје владавине, 28. августа 1910. године прогласио Црну Гору краљевином, сматрајући да јој тај статус,

¹⁰¹⁶ Исто, стр. 580-584.

¹⁰¹⁷ Исто, стр. 584-587.

¹⁰¹⁸ М. Екмечић, „Неославизам као претпоставка уставног поретка у Црној Гори“, *Дијалог између прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 293-298; М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 287-303.

¹⁰¹⁹ Исто, стр. 303.

¹⁰²⁰ Исто, стр. 303.

као „класичној српској земљи у којој је створена прва средњовековна српска краљевина по заслуги припада“.¹⁰²¹ Ипак, и поред тога, Екмечић истиче да је у јесен наредне године, на изборима за нови сазив Народне скупштине, значајан број гласова узела опозиција, што је према његовом схватању био симболички приказ стремљења највећег дела црногорског друштва ка модернизацији.

Тема анексије Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске октобра 1908. године била је једна од централних теми Екмечићеве обраде раздобља између Мајског преврата и почетка Првог светског рата. Тај чин је, према његовом писању, унео велике измене у развој односа између југословенских националних покрета и њихових политичких групација у наредном периоду. Благодарећи његовим истраживањима, преточеним у рад „Анексија Босне и Херцеговине 1908. и историјске последице“ кључни спољнополитички фактори који су довели до анексије Босне и Херцеговине и настанка Анексионе криза били су следећи:

- аустро-угарска тежња да то више „притисне“ и ослаби Србију;
- немоћ османских централних власти да уведу мир у Македонији и задовоље захтеве Младотурака;
- настојање Бугарске да постане независна држава;
- промена спољнополитичке доктрине Русије, која се после губитка рата са Јапаном (1904-1905), поново окренула Источном питању и Балкану, на коме се доказивала као велика сила.¹⁰²²

Изворна основа Екмечићевог писања о овој теми, заснована на необјављеној архивској грађи, показује да је подлога аустро-угарске анексије Босне и Херцеговине лежала у тајним договорима аустро-угарске и руске дипломатије. Екмечић, пре свега, потенцира споразум који је постигнут 15-16. септембра 1908. године на имању у Бухлау између аустро-угарског министра иностраних дела Алојза Лекса фон Ерентала и његовог руског колеге Александра Петровића Извољског. Они су се, према његовим тврдњама, слично као и раније, договорили о подели интересних зона на Балкану: Русији се допуштало да оствари слободан пролаз за њене ратне лађе кроз теснаце, а Аустро-Угарској се допуштало анексија Босне и Херцеговине; договорено је да ће самом прогласу о анексији претходити бугарска одлука о независности и да ће Новопазарски санџак (односно територије тадашњег Пљеваљског и Сјеничког санџака) остати у оквиру Османског царства као нека врста тампон-зоне између Србије и Црне Горе. Екмечић каже да су представници обе силе претпостављали да ће две српске државе бурно реаговати на

¹⁰²¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 616-617.

¹⁰²² М. Екмечић, „Анексија Босне и Херцеговине 1908. и историјске последице“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, стр. 373-399.

поменута решења, па су имали идеје о некој врсти компензација, којима би се делимично задовољили српски интереси, али, као што је познато, до тога није дошло.¹⁰²³

Он је на становишту да је главни мотив свих спољнополитичких процеса на Балкану у датом периоду био страх Беча да би уједињење српског народа на његовом природном етничком простору завршило стварањем веће и јаче југословенске државе, која би постала „магнет“ и „шаблон“ свим словенским народима Аустро-Угарске. Управо то је, према његовој анализи обимне историјске грађе, био и основни мотив за присаједињење Босне и Херцеговине од стране Дунавске монархије. Ипак, и поред тога, он тврди да је тај чин уједно био признање да су пропали сви ранији покушаји да се угуши национални покрет у Босни и Херцеговини који се залагао за уједињење са Србијом, уз пропаст Калајевих напора за стварање вештачке босанске нације; православни и муслимански покрети за културно-просветну и верску аутономију показали су се као јачи.¹⁰²⁴ На страницама поменутог рада „Анексија Босне и Херцеговине 1908. и историјске последице“ износи мишљење да је смисао анексије био у томе да је она била одговор на „препород идеологије југословенског уједињења 1905. године“, односно политику „заједничке српско-хрватске народности“ коју су заступали Народна радикална странка и Хрватско-српска коалиција. Та политика подразумевала је да су Босна и Херцеговина српске земље и да је задатак владе Србије да их ослободи у моменту повољних међународних околности, преноси Екмечић.¹⁰²⁵ Цитирајући више аутора у *Стварању Југославије*,¹⁰²⁶ истиче да је српска влада увек саветовала босанско-херцеговачке Србе да са муслиманима проналазе заједничке тачке деловања, што је више пута остварено. Тврди да су везе владе Краљевине Србије са муслиманским првацима Босне и Херцеговине заправо биле много дубље него што се да претпоставити.¹⁰²⁷

Његова истраживања показују да је српска влада настојала да добије међународну подршку за постизање аутономије Босне и Херцеговине, а касније за међународну конференцију која би одредила територијалне компензације Србији и Црној Гори, али да је у томе била усамљена, јер иза њених захтева у том моменту није стала ниједна велика сила.¹⁰²⁸ Екмечић сматра да у томе лежи кључни разлог који је натерао Србију да невољно

¹⁰²³ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 589-591.

¹⁰²⁴ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 335-336.

¹⁰²⁵ М. Екмечић, „Анексија Босне и Херцеговине 1908. и историјске последице“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, стр. 393.

¹⁰²⁶ Божо Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просветну самоуправу*, Сарајево 1982; В. Богићевић, „Стање Српске православне цркве у Босни и Херцеговини од окупације 1878 до почетка борбе за верско просветну аутономију 1896“, *Споменица осамдесетогодишњице окупације БиХ, педесетогодишњице Анексије 1908, и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења 1918*, Београд 1959; Р. Грђић, „Борба за црквено-школску аутономију у Босни и Херцеговини“, *Споменица осамдесетогодишњице окупације БиХ, педесетогодишњице Анексије 1908, и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења 1918*, Београд 1959; В. Скарић, О. Нури-Хацић, Н. Стојановић, *Босна и Херцеговина под аустро-угарском управом*, Београд, s. a.

¹⁰²⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 591-592.

¹⁰²⁸ М. Екмечић, „Анексија Босне и Херцеговине 1908. и историјске последице“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, стр. 395.

призна анексију Босне и Херцеговине, и поред тога што су Срби већ почели да скупљају добровољце за евентуални рат. Ипак, он поручује да то није био крај. Цитирајући један поверљив извештај из Београда од 5. априла 1909. године,¹⁰²⁹ наводи да се прави историјски значај анексије Босне и Херцеговине види из речи које се приписују Николи Пашићу: „... Сматрам да је босанско питање отворено. Оно ће се врло брзо поново ставити на дневни ред. До тада, Србија мора да остане један наоружани логор. Наш ће се однос према Русији у најскорије време поставити на приснију и свесрднију основу јер је и тај народ разјарен због нама учињене неправде. Аустрија поново води антисловенску, а на првом месту антисрпску политику. То ће јој се осветити. Аустрија је натерана под нас Србе и Југословене. Ми ћемо је бацити у ваздух – јер ми смо експлозив“.¹⁰³⁰

Екмечић мисли да је Анексиона криза била „велика основна школа“ у којој су се савезници и противници трудили да убеди светско јавно мњење да је процес српског и југословенског уједињења отворен и да је „било више него белодано да свет доживљава Босну и Херцеговину као српске земље“ и поред настојања хрватских интелектуалаца и политичара да докажу да ове области припадају хрватском етничком простору. Сматра да је анексија била тријумф социјалног католицизма (додуше, привремени), али и знак да је насиље постало легитимно средство за решавање крупних политичких питања.¹⁰³¹ Као једну од њених последица види померање тежишта рада на југословенском уједињењу са политичких партија на револуционарну омладину и убрзавање припрема Аустро-Угарске за рат против Србије, у склопу којих помиње и два „велеиздајничка процеса“ (први против 53 српска политичара у Загребу, други против угледног аустријског историчара Хајнриха Фридјунга).¹⁰³²

Анексиона криза није имала само балканске, већ глобалне реперкусије. Захваљујући обимним емпиријским истраживањима преточеним у рад „Место анексије Босне и Херцеговине 1908. у савременој историји“, Екмечић је закључио да је њен прави значај у томе што је она била кључна тачка која је у даљем развоју, до јуна 1914, водила право у Велики рат. Преноси да је такво становиште најсажетије формулисао Винстон Черчил у својим успоменама 1923. године: „Русија је пала под претњом, као што је Француска урадила три године пре тога... Теутонски тријумф био је потпун. Али то је била победа постигнута по сваку цену. Ефекат са Русијом био је најозбиљнији. Раширило се кроз целу Русију горко супростављање Аустрији, што постаје претпоследњи узрок великог рата“.¹⁰³³ Други важан закључак до кога је Екмечић дошао гласи да је чин

¹⁰²⁹ Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Pгäs. 996, У поверљивом извештају из Београда, 5. априла 1909. године.

¹⁰³⁰ М. Екмечић, „Анексија Босне и Херцеговине 1908. и историјске последице“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, стр. 396-397.

¹⁰³¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 609-610.

¹⁰³² *Исто*, стр. 640-612.

¹⁰³³ М. Екмечић, „Место анексије Босне и Херцеговине 1908. у савременој историји“, у: *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине* (ур. Рајко Кузмановић), Бања Лука 2009, стр. 35.

анексије био први свесно учињен акт рушења међународног права и преласка на силу, изазвану ултиматумима. То је, према његовом мишљењу, био и разлог што је потоњи Први светски рат окончан стварањем версајског система, чије су одредбе налагале формирање Лиге народа као инструмента онемогућавања кршења међународних правила.¹⁰³⁴

Када је у питању Босна и Херцеговина, вреди истаћи да је Екмечић писао и о формирању и деловању првих модерних политичких странака на њеној територији. Његове студије показују да су прве политичке организације основали босанско-херцеговачки муслимани, међу којима се издвајају Муслиманска народна организација и Муслиманска напредна странка. Екмечић каже да је основа програма Муслиманске народне организације било аграрно питање, односно његово решавање, а уз то и тежња ка што широј културно-просветној и верској аутономији. Он износи податак да је око 130.000 муслимана изабрало тзв. „милетске одборе“ (месне канцеларије), који су послали своје делегате у Будимпешту 11. марта 1907. године, где је тада формално створена поменута муслиманска босанско-херцеговачка партија, са извршним одбором од 18 чланова и председником Али-бегом Фирдусом. Током 1908. године настала је и Муслиманска напредна странка, под вођством Адем-аге Мешића, која је, према Екмечићевим речима, била прохрватски настројена и настојала да помири дух ислама и европског Запада. Символику такве политике Екмечић препознаје у њеном залагању за арабицу као службено писмо за муслимане, а латиницу за хришћане. Корене фракционаштва међу политичким представницима муслимана он види у скривеним напорима Аустро-Угарске да разбију главну муслиманску босанско-херцеговачку партију, чији је јави и тајни циљ била коалиција са главном српском странком. Међу њеним припадницима било је и истакнутих национално свесних Срба, од којих Екмечић спомиње Смаја Темаловића и Османа Ђикића.¹⁰³⁵

У време формирања Муслиманске народне организације и босанско-херцеговачки Срби створили су своју политичку странку – Српску народну организацију, којој је Екмечић такође посветио значајну пажњу. Пише да је основана на Митровданској скупштини у Сарајеву, између 7. и 11. новембра 1907. године, када је 71 делегат изабрао главни одбор ове странке. Тада је донет и политички програм који је подразумевао право

¹⁰³⁴ М. Екмечић, „Место анексије Босне и Херцеговине 1908. у савременој историји“, у: *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине* (ур. Рајко Кузмановић), Бања Лука 2009, стр. 35.

¹⁰³⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 593-595. За писање о муслиманским политичким опцијама у Босни и Херцеговини почетком 20. века Екмечић је користио следеће наслове: Ferdinand Hauptmann, *Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-tearifsku autonomiju. Građa*, Sarajevo 1967, str. 26; Nusret Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1980; Robert J. Donia, *Islam under the double eagle: The muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878-1914*, Boulder 1981; F. Hauptmann, „Die Mohammedaner in Bosnien und Herzegovina“, *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, IV, Wien 1985, str. 694; М. Екмечић, „Аустроугарска обавештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903“, *Историјски часопис*, XXXII, Београд 1985, стр. 217; М. Екмечић, „Национални покрет у Босни и Херцеговини“, *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1983, стр. 626.

сваког народа на самоопредељење, једнакост пред законом, заштиту економских, културних и националних интереса српског народа, залагање за опште право гласа и српски као службени језик Босне и Херцеговине. Као најистакнутије лидере Српске народне организације Екмечић истиче Петра Кочића, Васиља Грђића, Глигорија Јефтановића и Данила Димовића. Он тврди да су чланови ове партије блиско сарађивали са Муслиманском народном организацијом и да су обе опције биле помагане од стране владе Краљевине Србије. Ипак, истиче да је и у једној и у другој народној организацији било фракција које су се томе противиле. „Све оно код Срба што говори сељачким језиком није скилоно сарадњи са муслиманима у државним питањима“, каже он.¹⁰³⁶ С друге стране, напомиње да су се поједини муслимански прваци, окупљени око листа „Бошњак“, противили сарадњи са Србима и инсистирали на панисламском политичком концепту. Као једну од карактеристика Српске народне организације наводи њену идеолошку хетерогеност, која је допринела томе да се прва модерна српска политичка странка у Босни и Херцеговини подели у четири фракције, окупљене око различитих листова: око часописа „Народ“ окупљала се група Васиља Грђића, око „Отаџбине“ група Петра Кочића, око „Српске ријечи“ група Глигорија Јефтановића и око „Истине“ Данило Димовић са својим сарадницима. Поред ових политичких струја, Екмечић помиње и посебну, Српску самосталну странку, за коју каже да није имала неки већи значај.¹⁰³⁷

Што се тиче босанско-херцеговачких католика, Екмечић је писао о две њихове политичке организације: Хрватској народној заједници и Хрватској католичкој удрузи. Изучавајући обимну историјску грађу, долази до податка да је прва основана крајем фебруара 1908. године у Доцу. Њени најистакнутији лидери били су Иво Пилар, Никола Мандић и Јозо Сунарић. Екмечићева истраживања откривају да је тајни програм ове организације („Пунктације“) подразумевао је да су Босна и Херцеговина хрватске земље, које се морају ујединити са Хрватском у оквиру Аустро-Угарске. С тим у вези, напомиње да је избегавала сарадњу са Србима, односно курс који је одредила Хрватско-српска коалиција. Према Екмечићевом схватању, њен главни циљ био је подршка анексији Босне и Херцеговине. Иако је, барем у почетку, ова организација имала блиску сарадњу са врхбосанским надбискупом Јосипом Штадлером и његовим удружењем (Хрватска католичка удруга), он тврди да је касније дошло до разилажења у ставовима ове две

¹⁰³⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 595.

¹⁰³⁷ Исто, стр. 593-597; За писање о Српској народној организацији и првим годинама њеног политичког живота Екмечић је користио следећу грађу: Н. Стојановић, „Поглед на босанску политику од 1903. до 1914.“, *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929, стр. 170; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 1933, Али-бег Фирдус, Интервју „Икдам-у“, 13. новембра 1908. године; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 1432, Земаљска влада – Заједничком министарству финансија, Сарајево, 7. септембра 1908. године; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 1133, Милан Ђуковић (наставник гимназије) – Васиљу грђићу, Мостар, 25. јуна 1908. године; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 541, М. Ц. Чаушевић, Прилог листа „Бошњак“, бр. 13, Сарајево, 2. априла 1908. године, препис са арапског писма на латиницу; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 88/1908, Поверљиви извештај од 14. јануара 1908. године; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 1411, Поверљиви извештај од 5. јуна 1909. године; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 2133, Поверљиви извештај од 12. децембра 1909. године; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 920, Телеграм Самосталаца – цару, Босански Шамац, 17. јуна 1908. године.

политичке опције. Иако Екмечић каже да нису довољно познати разлози сукоба између Хрватске народне заједнице и Хрватске католичке удруге, он симптоматично наглашава да се Штадлер није слагао са профилем Хрватске народне заједнице јер није имала искључиво католички карактер (сарађивала је и са муслиманима, од којих су најистакнутији били Сафвет-бег Башагић и Хамид Екрем Сахиновић). Као последицу те фрагментације наводи поделу католичког бирачког тела, па је на поменутих првим изборима за Земаљски сабор Босне и Херцеговине Хрватска народна заједница освојила 12, а Хрватска католичка удруга 4 мандата. Екмечић сматра да је католичко становништво у том периоду пролазило кроз исту политичку еволуцију криз коју је прошло становништво Хрватске око 1870. године. Након Првог ватиканског концила, тврди Екмечић, „подрезан је корен југословенски усмереном и демократском хрватству“.¹⁰³⁸ Своје ставове о политичким организацијама босанско-херцеговачких римокатолика базирао је на необјављеној грађи и релевантној литератури.¹⁰³⁹

Поред писања о три националне организације, Екмечић је у краћим цртама говорио и о зачецима радничког покрета у Босни и Херцеговини. Он је мишљења да су српски социјалисти „умешали прсте“ у формирање Социјалдемократске партије Босне и Херцеговине, али да ни српске националне организације у тим областима, ни аустро-угарска окупациона администрација нису благонаклоно гледали на сађење социјалистичког семена у тврду босанско-херцеговачку земљу: Срби су имали неповерење према социјализму, бојећи се да се ради о потенцијалном средству германизације, а Аустро-Угари су у њему видели природног српског савезника и свог непријатеља.¹⁰⁴⁰

Вреди споменути да је у предговору за књигу др Божидара Маџара „Просвјета: српско просвјетно и културно друштво 1902-1949.“ Екмечић истакао уверење да је управо ова организација била нека врста расадника не само српске интелигенције, него и нека врста модела по којем су стварана и муслиманска („Гајрет“) и хрватска („Напредак“) народна удружења. Он тврди да се „у развоју до 1945, а можда и грађанског рата 1992, јасно показало да је цела секуларна интелигенција Босне и Херцеговине израсла на овом почетном српском пању“.¹⁰⁴¹ И не само то: Екмечић мисли да је српска интелигенција, поникла на „Просвјетиним“ идејама, била нека врста гаранта мирног живота и лаганог друштвеног прогреса Босне и Херцеговине; у два историјска момента кад је хрватска

¹⁰³⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 597-600.

¹⁰³⁹ Лука Ђаковић, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata (I dio: do otvaranja sabora 1910)*, Zagreb 1985, str. 230, 271; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 637, Програм рада Хрватске народне заједнице („Пунктације“), 22-23. фебруара 1908. године; Архив БиХ, Сарајево, фонд ЗМФ, Präs. 1989, Фрањевачки провинцијали Милетић и Комадановић – петиција цару, Сарајево, 20. новембра 1908. године; Kasim Isović, *Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906*, II, Sarajevo 1963, str. 682; M. Gross, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914. Godine“, *Historijski zbornik*, XIX-XX, Zagreb 1966, str. 30-34, 39; Dr Fra Ignacije Gavran, *Lucerna lucens? Odnos vrhbosanskog ordinarijata prema bosanskim franjevcima (1881-1975)*, Visoko 1978, str. 84; A. Malbaša, *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska u svijetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera*, Sarajevo 1933, str. 26.

¹⁰⁴⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. стр. 601.

¹⁰⁴¹ др Божидар Маџар, *Просвјета: српско просвјетно и културно друштво 1902-1949*, Бања Лука, Српско Сарајево 2001, стр. 12.

интелигенција преузела кормило и избацила српску интелигенцију из друштва - почели су грађански ратови.¹⁰⁴²

Он је, поред политичке сцене Босне и Херцеговине, описивао политичке прилике и у другим крајевима Аустро-Угарске у којима су живели Јужни Словени. Његова истраживања показују да је у периоду између 1908. и 1914. године дошло до укрупњавања политичке сцене јужнословенских народа, што је манифестовано стварањем Хрватске самосталне странке (фузионисањем Напредне странке и Хрватске странке права), уједињењем словеначких покрајинских клерикалних партија у Свесловенску народну странку под вођством Ивана Шуштершића, залагањем хрватских и словеначких клерикалаца за тријалистичко преуређење Аустро-Угарске, „уз негацију Срба и православља“, те организовањем прве југословенске социјалдемократске конференције у Љубљани (21. новембра 1909. године) на којој су учествовале партије ове оријентације из Словеније, Хрватске, Босне и Херцеговине и Србије.¹⁰⁴³ Као парадигматичан пример утицаја нових идеолошких тенденција на југословенске политичке странке наводи случај копирања антисемитских и хришћанско-социјалистичких идеја бечког градоначелника Карла Луегера у словеначким крајевима. „Словенци су били једини народ на свету који је имао антисемитске партије и идеологију, а није имао Јевреје“, преноси Екмечић на страницама „Дугог кретања између клања и орања“.¹⁰⁴⁴

Значајну пажњу Екмечић је посветио развоју организације „Уједињење или смрт („Црна рука“)“, која је, према његовом становишту, у складу са „добом политичког насиља“ у којем је деловала, заступала тезу да је рат за ослобођење српског народа неизбежан, чији би исход био уједињена Југославију, са Србима и Хрватима као једним народом. Извлачењем података из необјављене архивске грађе, Екмечић открива да су, поред тога, у свом програму предвиђали свеобухватни препород „целе расе“, укључујући и обнову вере и цркве, кроз стварање једног покрета младих свештеника који би би ренесансу водили, а тиме истовремено покренули „точак културном, духовном и националном препорођењу нашег народа“. Цени да је такво становиште своје идеолошке узоре имало у немачком и италијанском ауторитарном национализму, чији су путеводитељи били познати европски интелектуалци као што су Корadini, Спенсер, Д’Анунцио и Гумпловиц. У *Дугом кретању између клања и орања* износи податак да је руски војни историчар Јарослав Вишњаков 1999. године објавио неколико до тада непознатих докумената које потенцирају да је руска војнообавештајна служба знала за планове и акције „Црне руке“.¹⁰⁴⁵ У истом делу наводи да су постојале идеје „црнорукаца“ о што већем учвршћивању ауторитета војске, формирању језгра нове националне партије око листа „Бијемонт“ и образовању персоналне уније између Србије и Бугарске са

¹⁰⁴² др Божидар Маџар, *Просвјета: српско просвјетно и културно друштво 1902-1949*, Бања Лука, Српско Сарајево 2001, стр. 12.

¹⁰⁴³ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. стр. 613-616.

¹⁰⁴⁴ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 322.

¹⁰⁴⁵ *Исто*, стр. 336.

црногорским принцем Мирком на челу.¹⁰⁴⁶ Ипак, судећи према његовом писању, сви поменути планови Аписа и његових сарадника остали су неостварени. Његово мишљење о историјској улози „Црне руке“ најбоље је описано у једном пасусу *Стварања Југославије*: „То је увек остала једна тајна конспирација карбонарског типа којој је разрађивање филозофске подлоге представљало само утеху и оправдање пред самим собом да оно што раде представља историјски прогрес. (...) У ствари, радило се о једној од многих ранијих европских варијанти официрских завера, на подлози масонских ложа“.¹⁰⁴⁷ Констатује да би без „црноручких услуга“ идеја југословенског уједињења боље напредовала и на свет „доносила стабилније плодове“.¹⁰⁴⁸

Као један од најзначајнијих догађаја у периоду 1903-1914. који је утицао на историјска збивања на јужнословенском простору Екмечић истиче Младотурску револуцију, односно „Хуријет“. О њеним најистакнутијим људима пише као о групи секулариста, прозападних модерниста и националиста, окупљеним на масонској основи, који су заузимањем полуга власти, враћањем устава из 1876. године, оснивањем дводомне скупштине и проглашењем једнакоправности свих религија, покушали „одозго“ да створе основ за формирање јединствене османске нације. Тврди да им, међутим, то није пошло за руком, јер су против таквог били прво арапски, а затим и балкански национални покрети. Као директну последицу „Хуријета“ он истиче бујање политичких партија, које су терет националне борбе пребациле из шуме на терен политике. Од најважнијих политичких организација апострофира „Савез бугарских уставних клубова у Турској“, Народну федералну партију (социјалистичког усмерења), коју је водио некадашњи челник ВМРО Јане Сандански, „Албански клуб“, али и „Српску демократску лигу“ на челу са Богданом Раденковићем, чиме је, према Екмечићевом тумачењу, коначно призната српска нација у Османском царству, што је био јединствен пример, с обзиром на то да то признање није било везано за претходно признање цркве, као што је раније био случај.¹⁰⁴⁹

Његова истраживања говоре да су се у периоду између 1903. и 1908. године на тлу Македоније водили прави мали герилски ратови између различитих наоружаних група (бугарски комити, српски четници, грчки андарти), што је потпуно у сагласју са „добом насиља“ (М. Е.) које је на том простору завладало после слома Илинденског устанка. Цитирајући Дагласа Дакина,¹⁰⁵⁰ тврди да је британски конзул у Солуну 1907. године рачунао да је од 1.241 убијеног, бугарских жртава било 755, грчких 230, српских 58, румунских 38, албанских 128, а османских 135.¹⁰⁵¹

¹⁰⁴⁶ Исто, стр. 336.

¹⁰⁴⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 626, 627.

¹⁰⁴⁸ Исто, стр. 628.

¹⁰⁴⁹ Исто, стр. 640-642.

¹⁰⁵⁰ Douglas Dakin, *The Greek struggle in Macedonia, 1897-1913*, Thesaloniki 1966, стр. 312.

¹⁰⁵¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 634.

Анализирајући релевантну дипломатску грађу Екмечић долази до сазнања да су највећи број оружаних сукоба приметали људи из ВМРО, која још увек није била до краја подељена на македонско и бугарско крило. Међутим, у *Стварању Југославије* преноси познате факте који говоре да је касније ипак дошло до њихове отворене поделе на три струје: прву, коју су чиниле старе вође ВМРО (Груев, Гавранов, Татарциев и Матов), другу, коју су водили Сандански, Чернопеев, Пашов и Стефанов (просоцијалистичка фракција) и трећу, под контролом Бориса Сарафова, Чоколарева, Тосева и Лозанчева, који су имали везе са српском владом, али се ослањали на званичну Бугарску и од ње имали помоћ. Унутрашњи расцеп, примена терористичких метода и „одвајање од народа“, су, према Екмечићевом суду, имали за последицу да се основни циљ ВМРО – припремање новог националног устанка, све више измицао. Овај покрет остао је „инфериорни политички фактор. То је корен историјског неуспеха: организација се није наметнула као незаобилазна снага у питању судбине нације“, оцењује Екмечић.¹⁰⁵² Зато је његова констатација, која каже да је основна намена ВМРО постала борба за истискивање српског и грчког утицаја у Македонији, суштински прецизна и чињенична.

Према Екмечићевом писању, најмање користи од свих промена које је донела Младотурска револуција имао је албански национални покрет, јер је, вођен од стране угледника у султановој војсци, све више постајао жртва несклада између процеса националне еманципације и духа панисламизма, муслиманске солидарности, што је довело до његове фрагментације на конзервативце, присталице исламског друштвеног поретка (Иса Бољетини, Барјам Цури, Идриз Сефери), либерале, борце за албанску државну аутономију (Хасан Приштина, Нецип Драга, Исмаил Кемал) и „средњаке“, који су били нешто између та два правца, односно, оне који су били најближи идејама Младотурака.¹⁰⁵³

Он је на становишту да је највећа тековина албанског националног покрета у овом периоду био покушај да се на конгресу у Битољу (14-21. новембар 1908. године), коме је присуствовало 300 делегата из Скадарског, Битољског, Јањинског и Косовског вилајета, коначно реши питање јединственог књижевног језика и правописа. Његова истраживања показују да је на том скупу постигнуто компромисно решење у виду допуштења две абецете, „истамбулске“ и „башкими“, а албанским Тоскама на југу оставио могућност коришћења грчког алфабета. Ипак, то није био крај мешању страних сила у питање албанског књижевног језика и то су, према Екмечићевим тврдњама, чиниле све до његовог стандардизовања 1923. и 1968. године. Апропо великих сила и околних држава, Екмечић, на основу књиге Басила Кондиса „Грчка и Албанија 1908-1914“,¹⁰⁵⁴ пише да је свака од њих у албанском националном покрету нађе свог савезника, посебно Аустро-Угарска, која

¹⁰⁵² Исто, стр. 636.

¹⁰⁵³ Исто, стр. 642.

¹⁰⁵⁴ Basil Kondis, *Greece and Albania 1908-1914*, Thessaloniki 1976, str. 45, 61-62.

је настојала да се Бугари и Албанци поделе на Вардару, са целим Косовом као делом будуће Албаније.¹⁰⁵⁵

Као врхунац акција албанског националног покрета Екмечић наводи период после априла 1912. године, када је албански Централни комитет у Цариграду донео одлуку о покретању устанка, што је потврђено на већању са свим главним албанским првацима (Барјам Цури, Иса Бољетини, Риза Беј, Хасан Приштина, Неџип Драга) у селу Јуник код Ђаковице 20. маја исте године. Његово брижљиво „прочешљавање“ „Докумената о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914.“ уз консултовање релевантне историографске литературе омогућило је ближи увид у циљеве устанка, који су, према његовим сазнањима, подразумевали следеће:

- аутономија за Скадарски, Косовски, Битољски и Јањински вилајет;
- албанска управа и судови на албанском језику;
- употреба албанског језика и писма;
- да се Албанци у униформама Османског царства у време мира не шаљу изван граница будуће аутономне албанске државе;
- заокруживање граница Албаније у чији би састав улазили Тузи, Груде, Гусиње, Рожаје, Митровица, Приштина, Гњилане, Качаник, Куманово, Скопље, Крушево, Прилеп, Охрид, Битољ и цело македонско подручје источно и јужно од Охридског и Преспанског језера, што се поклапало са аустро-угарским предлозима нацрта децентрализације Османског царства у Европи.¹⁰⁵⁶

Управо су те чињенице – албански устанак и могућност да се он оконча поделом европских делова Османске империје у две велике муслиманске територије (албанске и османске), према Екмечићу, натерале балканске православне државе да се споразумеју о склапању савеза. Зато у *Дугом кретању између клања и орања* децидирано тврди – „Први Балкански рат 1912. је избио због решавања албанског питања, без балканских држава.“¹⁰⁵⁷

Наслов једног одељка *Стварања Југославије* Екмечић је позајмио од познатог дубровачког књижевника Ива Војновића – „Дан великог обрачуна“, што се односило на Балканске ратове (1912-1913) и протеривање османске управе са европског југоистока. Тај наслов доиста одговара реченој тематици, којом се он бавио, што на бази необјављене грађе, што на бази релевантне домаће и стране историографске продукције. О

¹⁰⁵⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 645.

¹⁰⁵⁶ S. Skendi, *Albanian...*, str. 435; Ernst Christian Helmreich, *The diplomacy of the Balkan wars 1912-1913*, New York 1938, str. 91, 123-124, 132; „Diplomatist: Nationalism and war in the near east“, *Carnegie Endowment for international peace*, Oxford 1915, str. 95; Constantine A. Chekrezi, *Albania. Past and present*, New York 1971; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, Београд 1985, стр. 162-163, 180; Богумил Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Метохији од краја 1912. до краја 1915*, Врање 1988, стр. 10.

¹⁰⁵⁷ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 337.

преговорима између Србије, Бугарске, Црне Горе и Грчке писао је углавном на бази литературе стране провинијенције.¹⁰⁵⁸ Осим поменутог албанског фактора, који доживљава као једног од кључних, сматра да је на стварање новог Балканског савеза утицао један врло битан догађај на међународном плану – Италијанско-турски рат (1911-1912).

Анализирајући обимну дипломатску грађу дошао је до закључка да су се баш због тога од 3. октобра 1911. до 13. фебруара 1912. године водили преговори о војном савезу између Србије и Бугарске, који су окончани успешно. Напомиње да су, поред тога, обе државе током маја, септембра и почетка октобра исте године испреплетале међусобна савезништва са Црном Гором и Грчком. Као главни „камен спотицања“ између чланица Балканског савеза истиче питање разграничења у Македонији. Ипак, када је то у питању, Екмечић износи једно врло занимљиво виђење. Он, наиме, тврди да је „македонско питање“ више оптерећивало бугарско-грчке, него бугарско-српске односе, јер су обе стране Солун сматрале својим градом. Ипак, као што је познато, Други балкански рат није избио због Егејске, већ због – Вардарске Македоније. Екмечић саопштава да је бугарско-српски споразум као неспорну српску зону признавао косовску област, северно и западно од Шар-планине, а као неспорну бугарску источно од реке Струме и Родопа. Преноси да је формално договорено да се створи аутономна македонска држава, а уколико се то изјалови, да се њена територија подели дијагоналном североисток-југозапад, од Големог врха северно од Криве Паланке, преко Сопота на Вардару, до Охрида, чиме би Србија добила целу северозападну Вардарску Македонију са Скопљем и Кумановом, а Бугарска остатак.

Као битну информацију у *Стварању Југославије и Дугом кретању између клања и орања* Екмечић истиче да се после 1913. године у научној литератури појавила тврдња да се евентуални спор између ове две земље решава посредством руског цара, али да је већ те исте године познати српски филолог Александар Белић објаснио како је та тврдња прво настала на стубцима бугарског часописа „Echo de Bulgarie“, а да се онда нашла и у извештају Карнегијеве задужбине за међународни мир након завршетка Балканских ратова.¹⁰⁵⁹ Занимљиво је да у *Дугом кретању између клања и орања* износи мишљење да је Србија страховала од руске арбитраже у случају српско-бугарског спора, „јер би се то то svelo на погађање посредством америчке International Section of the Carnegie Endowment for International Peace“ у којој је главну улогу играо познати бугарофил Павле Миљуков. За саму Карнегијеву комисију тврди да има европско залеђе, нарочито у Великој

¹⁰⁵⁸ Peter W. Reuter, *Die Balkanpolitik des französischen Imperialismus 1911-1914*, Frankfurt 1979, str. 1974; Ivan Geschoff, *The Balkan league*, London 1915; Eduard Thaden, *Russia and the Balkan alliance of 1912*, Philadelphia 1965, str. 102; *Österreich-Ungarns ussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914*, IV, Wien 1930, br. 3687; Andrew Rossos, *Russian and the Balkans: Inter-Balkan Rivalries and Russian foreign policy 1908-1914*, Toronto 1981, str. 42-44; Туше Влахов, *Отношенията между България и Централните сили во време на войните 1912-1918 г*, София 1957, стр. 32, 33.

¹⁰⁵⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 649; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 337.

Британији и Аустро-Угарској. Не позивајући се на историјске изворе, сматра да „треба претпоставити да њене конце повлаче људи у масонским ложама“.¹⁰⁶⁰

На страницама обе поменуте синтезе бавио се општим местима Балканских ратова (1912-1913). Екмечић је казивао о објави рата Црне Горе Османском царству 8. октобра 1912. године, којој су се девет и десет дана касније придружиле остале три чланице Балканског савеза, њиховим ратним плановима и операцијама, учешћу македонских добровољаца на бугарској, српској и грчкој страни, великим победама српске војске код Куманова и Битоља, ослобођењу Старе Србије и Вардарске Македоније, успешном садејству бугарске и српске војске код Једрена, успесима грчке армије, проглашењу независности Албаније под аустро-угарским патронатом, Лондонској мировној конференцији, Скадарској кризи, неслагањима Бугарске, Србије и Грчке око разграничења у Македонији, стварању ратоборне атмосфере у Бугарској која је, уз обећану помоћ Аустро-Угарске, допринела да Бугарска без објаве рата на препад нападне српске и грчке положаје, бици на Брегалници, поразу Бугарске у Другом балканском рату и мировним преговорима у Букурешту, којима је завршено десетомесечно балканско војевање.¹⁰⁶¹

Основне последице ових оружаних сукоба Екмечић детектује у ставу да је учињена јасна подела на Балкану ко је историјски носилац демократије, а ко се с њоме није могао поистоветити. Путем чланка „Утицај балканских ратова 1912-1913. на друштво у Босни и Херцеговини“ преноси информацију да је аустро-угарска обавештајна служба сумирала програм београдског клуба „Народно уједињење“ као тежњу да се успоставе: „суверенитет српско-хрватског народа у држави заснованој на демократским основама. За остварење овога програма морају се превазићи сукоби националних и натионалних струја у српско-хрватском народу, мора се водити радикални антиклерикализам, корјенито смањивање страних утицаја, дегерманизација и одмађаривање, славизирање културе, експропријација црквених и племићких добара, изједначавање свих социјалних слојева и пропаганда демократизовања политичке управе.“¹⁰⁶² Овај програм Екмечић посматра као симбол нараслих тежњи српске и хрватске интелектуалне омладине ка југословенском уједињењу. Истиче да се његов дух из Србије пренео у јужнословенске области Дунавске монархије; да је у Босни добијао карактер тајних споразумевања, а да се у Далмацији испољавао у тенденцији дизања револуције. Као одговор на то апострофира

¹⁰⁶⁰ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 337.

¹⁰⁶¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 650-660; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 337-339.

¹⁰⁶² М. Екмечић, „Утицај балканских ратова 1912-1913. на друштво у Босни и Херцеговини“, *Марксистичка мисао: Часопис за теорију и праксу социјализма и социјалистичког самоуправљања*, бр. 4, Београд 1985, стр. 157.

аустро-угарско проповедање рата, политичког апсолутизма и насилног обрачуна са југословенским покретом.¹⁰⁶³

Екмечић у истом раду тврди да је међу југословенским муслиманима владала дубока апатија изазвана сломом Османског царства на Балкану. Из ње су се, према његовим истраживањима, само ојачавале пансисламске струје које су се груписале око часописа „Бисер“ и „Муслиманске библиотеке“ у којој су се објављивала дела о панисламизму, пантурцизму и ширила идеја о потреби ревалоризације исламске и европске културе у корист ове прве. Преноси да је слично расположење владало и у католичким клерикалним круговима. Зато, између осталог, каже да су у Босни и Херцеговини побеђивале и губиле исте снаге као у балканским ратовима.“¹⁰⁶⁴

Према Екмечићевом схватању, можда најтачнију оцену последица Балканских ратова дао је вођа Српске социјалдемократске странке Димитрије Туцовић речима да је „на Брегалници остала велика гробница у којој данас леже сахрањени најбољи изгледи заједничке будућности балканских народа“.¹⁰⁶⁵ У горенаведеном раду „Утицај балканских ратова 1912-1913. на друштво у Босни и Херцеговини“ истиче да су Балкански ратови од акција усамљених атентатора и идеалиста „венац историје пренели у пробуђени југословенски покрет“.¹⁰⁶⁶ Што се тиче његових општих теза о историјском смислу Балканских ратова, оне су следеће:

- Балкански ратови су до „немерљивих граница подigli ослободилачки дух јужнословенских народа“ у Аустро-Угарској;
- То је била велика школа за вођење наступајућег глобалног сукоба годину дана касније и први корак ка томе;
- Идеологија социјалног католицизма и аустро-угарска спољна политика су се осећале и понашале као да су оне изгубиле рат, а не Османско царство, па су само чекале прилику да се обрачунају са Србијом;
- Балкански ратови донели су трагичну тековину пресељења становништва у тежњи да се постигне етнички безбедна граница и земљиште;
- Вардарска Македонија је ослобођена на темељу напора српског националног покрета за српско и југословенско уједињење, чиме је прекинут процес изградње македонске нације у бугарским државним границама и смештен у међе будуће југословенске заједнице.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁶³ М. Екмечић, „Утицај балканских ратова 1912-1913. на друштво у Босни и Херцеговини“, *Марксистичка мисао: Часопис за теорију и праксу социјализма и социјалистичког самоуправљања*, бр. 4, Београд 1985, стр. 157.

¹⁰⁶⁴ Исто, стр. 158.

¹⁰⁶⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 660.

¹⁰⁶⁶ М. Екмечић, „Утицај балканских ратова 1912-1913. на друштво у Босни и Херцеговини“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, стр. 421-422.

¹⁰⁶⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 662-665.

Тим закључцима окончава комплетну анализу историјског развоја југословенских националних покрета између 1903. и 1914. године. Изучавањем наведених закључака, али и његовог писања о овој тематици, ценимо да је Екмечић на становишту које подразумева да је својеврсна позадина свих бурних дешавања на Балкану између 1903. и 1914. године развој српског националног покрета до тачке суштинске трансформације елитног типа национализма у масовни, са свим карактеристикама његових европских парњака и узора. Анализирајући обимну историјску грађу показао је да је тај процес утицао малтене на све битне догађаје и феномене на Балкану у наведеном раздобљу: од интензивирања српске четничке акције у Старој Србији и Македонији 1903. године, образовања Хрватско-српске коалиције у Аустро-Угарској, преко стварања модерних политичких странака у Босни и Херцеговини, отпора самодржачкој власти књаза/краља Николе Петровића, збивања око Анексионе кризе, напора југословенске националне омладине за уједињење, до Балканских ратова (1912-1913) и протеривања османске државе, али и стварања великог српско-бугарског анимозитета око питања Вардарске Македоније. Посебан допринос дао је изучавању природе албанског националног покрета, који је, захваљујући политици званичног Беча, постао један од важних чинилаца геополитичког галиматијаса југоисточне Европе; толико важан да је, према његовом схватању, кључно утицао на формирање Балканског савеза и почетак Првог балканског рата. Донео је нове погледе на развој ВМРО-а и развејао, усудићемо се рећи, неке устаљене ставове о историјској улози тог покрета, показавши да се ради о, шире гледано, инфериорном политичком фактору који се од револуционарне организације претворио у средство за потискивање српског и грчког елемента из Македоније. Додатну специфичну тежину Екмечићевом делу о овом периоду дала су његова истраживања историјског карактера полуконспиративних организација као што су „Народна одбрана“ и „Уједињење или смрт“ („Црна рука“). Иако их различито оцењује („Црну руку“ сликавши тамнијим бојама), чини се да кроз своја истраживања проноси мисао да су оне заправо биле један од најпрепознатљивијих симбола преласка елитног типа национализма у масовни, што је посебно било видљиво приликом експлозивног одазива Срба на позив „Народне одбране“ поводом анексије Босне и Херцеговине. Тријумф тог процеса сматра једним од кључних предуслова дефинитивне победе идеје југословенског уједињења, коначно сазреле почетком 20. века. Наставши на француским, италијанским и немачким узорима, како је Екмечић доказао, и она је до свог остварења морала проћи истим путем: страхотном стазом „гвожђа, суза и крви“ – рата.

Екмечићева научна обрада историје националних препорода Јужних Словена у дугом 19. веку представља прави пример свеобухватног приступа прошлости. Од првих корена модерних југословенских национализама крајем 18. столећа до њиховог сазревања и преласка из елитног у масовни тип он није проучавао само њихову политичку димензију. Екмечић је покушао да изврши реконструкцију „тоталне историје“ јужнословенског поднебља у датом периоду, анализирајући детаље из свакодневног живота, као што су обичаји, начин одевања, начин ословљавања и међусобног поздрављања, култура исхране, стилови стамбених, пословних и сакралних објеката. Ту је, наравно, заступљена минуциозна обрада развоја привреде, економије, инфраструктуре, демографије, просвете, културе, уметности, социјалних односа. Да би у том и више него захтевном подухвату остварио жељени успех више деценија је истраживао у архивима и библиотекама Југославије, Аустрије, Совјетског Савеза, Немачке, Велике Британије и Француске. Благодарећи мукотрпном раду, на светлост дана изнео је читав низ нових чињеница, објашњења и интерпретација које до његовог времена нису биле познате у историјској науци. Оне су попуниле многе белине у балканској историографији, подстицале на размишљања и преиспитивања утврђених становишта, отварале нова истраживачка питања. Додатну вредност његовој обради ове комплексне проблематике даје чињеница да он није мењао свој проверени метод саопштавања научних резултата. Његов израз је јасан, директан, концизан, а опет богат, стилски питак и акрибичан. Тиме је стао „раме уз раме“ врних „посленика музе Клио“ попут Стојана Новаковића, Владимира Ћоровића, Васиља Поповића, Слободана Јовановића, Радована Самарџића.

Мотиви који откривају како Екмечић сагледава историју националних препорода Јужних Словена не приказује неке нарочито веселе призоре. Нашавши се на рубовима трију цивилизација, стешњени различитим геополитичким интересима великих сила, суочени са најразличитијим искушењима, а највише са сиромаштвом, југословенски народи, према његовом схватању, нису имали ни довољно времена, ни довољно простора, ни довољно снаге да афирмишу све своје потенцијале, превазиђу међусобне разлике и надокнаде објективни цивилизацијски заостатак за земљама развијеног Запада. Језик и култура, посебно неке њене форме, попут књижевности или уметности, требали су, према његовом мишљењу, постати везивно ткиво југословенских народа и основа њиховог заједништва. Међутим, религиозни фактор показао се јачим од свих осталих. Отуд и његов став да разлоге неуспеха југословенске идеје, пре свега, треба тражити у инфериорности културе народа који су је обликовали у односу на ону ка којој су стремили. Из тих разлога са страница његових дела исијава порука да прави смисао историје југословенских препорода ваља изучавати у њој самој, па тек онда на другим странама, у свим другим реалним околностима и силама које су неминовно детерминисале.

Као аутор који верно тумачи прошлост јужнословенских националних препорода, а нарочито као теоретичар идеја о том периоду балканске историје, Екмечић се посебно надовезивао на неке модерне расправе о валоризацији знања и вредности историјског искуства. Насупрот ставовима неких модерних мислилаца и социјалних аналитичара попут Гинтера Андерса или Франсиса Фукујаме који су заговарали филозофију застаревања историјског метода и наговештавали „крај историје“, Екмечић је на становишту да историјско знање и те како има конкретну гносеолошку вредност и специфичну тежину духовне и етичке поуке коју са собом носи. Потребне за знањем о прошлости и трагање за коренима савремених идентитета сматра природним. И поред тога што је био свестан чињенице да је модерна технологија у многоне утицала на промену улоге човека као субјекта историје, истицао је да постоје простори где је прошлост и даље жива, где се неки њени одблесци стално појављују, где неки њени недовршени процеси утичу на животе савременика. У такве просторе убрајао је и Балкан. Зато је његов начин научне обраде историје националних препорода Јужних Словена заправо покушај да се разумеју и објасне тајни механизми историје које су обликовали њихов свет. Тиме се он није доказао само као изузетни истраживач, већ и као надарени филозоф историје и тумач њених скривених порука. У томе је, између осталог, једна од највећих вредности његовог научног опуса, и то не само у контексту ове мултидимензионалне проблематике.

IV

Велика источна криза у контексту Источног питања и балканске политике великих сила

Анализирајући Екмечићеву импресивну научну заоставштину дошли смо до закључка да је један од својих највећих истраживачких напора усмеравао ка проучавању и разумевању Источног питања и свих његових битних аспеката. Од „чланка-првенца“ „Почетак босанског устанка 1875. године“, објављеног у „Годишњаку Историског друштва Босне и Херцеговине“ 1954. године, па све до „Радова из историје Босне и Херцеговине XIX века“ (2002.) и његове последње синтезе „Дуго кретање између клања и орања“ (2007.), Екмечићева истраживачка радозналост била је усмерена према крупним, замршеним и вишеслојним процесима који су обликовали историју Источног питања, посебно његовог сегмента везаног за историју Балкана. Тиме се бавила и његова докторска дисертација „Устанак у Босни 1875-1878“, одбрањена на Свеучилишту у Загребу 1958. године. Вреди напоменути да је у унеколико измењеном издању штампана три пута – 1960. 1973. и 1996. године. Према његовом сведочењу у трећем издању „Устанка у Босни 1875-1878.“, основни подстицај за истраживање ове тематике пружио му је чланак Васиља Поповића „Маргиналије у проблематици ризорђимента и југословенства“ из 1935. године, у којем је овај знаменити историчар изнео мисао о аграрном питању у Босни и Херцеговини као нужном корелату националне борбе за ослобођење и уједињење.¹⁰⁶⁸

Сам је Екмечић, иначе, био на становишту да историјска наука није понудила једну, заједничку, општеприхваћену дефиницију Источног питања. Он је лично највише ценио учење Васиља Поповића када је у питању наведена тематика, иако је напомињао да су пре његова постојале две вредне школе мишљења - И. В. Цинкајзена (1855.) и Дриоа (1921.). Као што је познато, Васиљ Поповић је у својој волуминозној студији о Источном питању из 1928. године заступао став да се оно веже за целу историју сусрета европске и исламске цивилизације од првог великог додира на Балкану од 14. века па све до пропасти Османског царства. Ваља напоменути да је његов колега Станоје Станојевић сматрао да је Источно питање старо колико и историја Балканског полуострва и да оно у својој суштини има предхришћанску и предисламску основу.¹⁰⁶⁹ Савремени историчари Источно питање најчешће везују за време деканденције Османске империје од неуспеле опсаде Беча (1683.)

¹⁰⁶⁸ Милорад Екмечић, *Устанак у Босни 1875-1878*, Београд 1996, стр. 17.

¹⁰⁶⁹ М. Екмечић, „Spoljnopolitički okvir jugoslovenske istorije novog veka“, *Jugoslovenski istorijski časopis (JIČ)*, Београд 1988, стр. 31.

или Карловачког мира (1699.) до његовог историјског краја и стварања модерне Републике Турске (1923.). Неки теоретичари мисле да Источно питање заправо никада није решено и да оно и дан-данас егзистира у појединим појавним облицима (Курдско питање, Јерменско-азербејџански сукоби, Кипарско питање, питање Босне и Херцеговине, питање Косова и Метохије).

Екмечић је путем својих опсежних истраживања покушао понудити аутентичне одговоре на ова захтевна питања. Чини се да је обе споменуте дефиниције, и Поповићеву и Станојевићеву, сматрао недовољно исправним и оправданим. За прва је мислио да садржи неуверљиво идеолошко предубеђење да је постојао вечити сукоб инфериорног Истока и напредног Запада и да је, по томе, Источно питање стални сукоб исламског света са европском цивилизацијом. Апропо друге каже да је, и поред правилне периодизације, понудила само пола одговора, јер је Источно питање значило деобу османских територија само у време кад је на европском западу био мир.¹⁰⁷⁰ Тиме је, заправо, преносио становиште Јакоба Буркарта да се Источно питање јављало само онда када је западна Европа мировала и у њој нису постојале кризе и сукоби европских народа међу собом. С тим у вези је објашњено како је то био филозофски резиме политике коју су британска и француска влада следиле.

Екмечић мисли да је Источно питање отворено крајем 18. столећа споразумевањем Русије, Пруске и Аустрије тек пошто је постигнут споразум око деобе Пољске. Тиме је поручивао да је недовољно дефинисати Источно питање као поделу Османске империје. На то се односи његов став о Станојевићевој дефиницији као „пола истине“. Друга половина се, према Екмечићевом схватању, односи на то да је та подела вршена само у време када европски Запад није имао својих међусобних сукоба и када су односи у њему били прегруписани. Другим речима, решавање Источног питања је увек пратила прерасподела и ново споразумевање у односима западноевропских држава и Русије.¹⁰⁷¹ Та се линија, према његовим истраживањима, увек повлачила преко српског и јужнословенског простора и увек је била разлог његове политичке нестабилности. Из тога је следио његов закључак да Источно питање у свом класичном облику може постојати само у својој суженој варијанти, као питање разграничења сфера утицаја Русије и Запада на рачун балканских народа.¹⁰⁷²

Још један битан мотив интересовања великих сила за подручје Балкана био је везан за стратешки положај Цариграда и мореуза. Екмечић је у једном великом интервјуу за НИН подвукао да је Наполеон, у време пропасти Млетачке републике 1797. године формулисао стратешки аксиом да поседовање Јонских острва има исти стратешки значај као и поседовање целе Италије. Важност тог подручја препознаје у томе што се одатле

¹⁰⁷⁰ М. Екмечић, „Покушаји периодизације и дефиниције Источног питања“, *Срби на историјском раскршћу*, Београд 1999, стр. 83.

¹⁰⁷¹ *Исто*, стр. 83-84.

¹⁰⁷² *Исто*, стр. 84.

контролишу мореузи и прати ситуација у Османској империји. Имајући у виду ту чињеницу, белодано је јасан његов став да „ко поседује мореузе, осуђен је од историје да влада оним подручјем које је некада уздигло Византију и касније Отоманско царство.“¹⁰⁷³

Интересантно је напоменути да је један од извора српске спољнополитичке доктрине Екмечић везивао за формулацију Доситеја Обрадовића из 1788. године да Русија и Аустрија ратују на балканском простору „за интерес својих царстава“, али да то ипак треба благословити. Друкчије казано, он је на становишту да те силе нису водиле политику ослобођења јужнословенских народа, него остваривања својих интереса, али да њихово надгорњавање Јужни Словени ипак морају искористити. Истиче да је касније Вук Караџић то поновио: Русија на Балкану ради „своје користи ради“, али нико ништа не ради без користи и само из љубави, па то треба мудро искористити.¹⁰⁷⁴

Пратећи историјску генезу те мисли, преноси да су је прваци Народне радикалне странке касније претворили у своју спољнополитичку концепцију која је улогу Русије у балканским питањима поредила са ватром: треба јој се пажљиво примаћи, искористити могућности, али чувати руке да се на том руском огњу не опеку. Екмечић каже да су српски политичари само два пута занемарили такву стратегију - први пут у „Начертанију“ 1844, други пут у стварању југословенске државе 1918. године. Те битне изузетке он тумачи као тежњу српске политике за отклоном од руског и аустријског челичног загрљаја и покушајем грађења будућности уз ослонац на Француску и Велику Британију. Сумирајући резултате наведене стратегије, закључује да она у случају „Начертанија“ није дала плодова, а да је у другом послужила као основа образовања југословенске државе. Русија се, према његовим истраживањима, није слагала са стварањем јединствене југословенске државе, па је она историјски створена у сукобу против непријатеља и пријатеља, а не само непријатеља.“¹⁰⁷⁵

Таквим начином резоновања Екмечић је показивао да су сви процеси у историји јужнословенских народа били смештени у вишеслојне комплексне спољнополитичке оквири, изван којих се не могу посматрати као потпуно самосталне целине. Из тог факта је произишло уверење да су Источном питању подређени сви историјски процеси, а на првом месту оцена шта је то балканска историја и шта у њу улази. С тим у вези, проблематизовао је сам и појам Балкана, за који мисли да је несрећно скован термин. Његово порекло проналази код немачког географа Цојнеа, који је 1808. године применио то име на цело једно полуострво, погрешно верујући да и оно, као италијанско и шпанско, има за подлогу само један интегрисани систем планинских ланаца. Тиме је, према Екмечићевој интерпретацији, у историјску науку ушло поимање о балканским друштвима, балканској историји, балканској цивилизацији и сијасет других области који имају неку

¹⁰⁷³ М. Екмечић, „Полемика о Југославији“, *Недељне информативне новине (НИН)*, год. 38, бр. 2037 (14. јануар 1990. године), Београд 1990, стр. 36-37.

¹⁰⁷⁴ *Исто*, стр. 37.

¹⁰⁷⁵ *Исто*, стр. 37.

смислену целину. Тврди да су само румунски историчари на једном међународном скупу захтевали да светска наука званично уврсти њихову прошлост у балканску историју. Насупрот томе, подвлачи да у свим другим случајевима постоји некад потајна, а некад јасно декларисана жеља, да се буде даље од тих граница. „Ово бежање од балканских оквира је посебно наглашено у југословенској историјској науци, где је делимично и подлога за опште раздвајање на источне и западне области југословенског простора“, поручио је Екмечић.¹⁰⁷⁶

Што се тиче евентуалне обнове Источног питања у класичном смислу, он сматра да би то било могуће само у условима осамостаљења Курда у независну државу. Без тога, оно ће, према његовом виђењу, стално живети под променљивом маском сукоба Русије и Запада око границе утицаја на Балкану. Изражавао је наду да се Источно питање у савременом облику неће преобразити у нешто што ће по злу бити његова гора копија.¹⁰⁷⁷

На крају, понудио је и своју аутентичну дефиницију којом је објаснио потпуну суштину Источног питања: „Источно питање је питање прерасподеле утицаја, моћи и територија између консолидоване Западне Европе и Русије, на рачун Османлијског царства у време његовог историјског назадовања од 1683. до 1923.“¹⁰⁷⁸

Једна од етапа Источног питања која је круцијално утицала на његов историјски развој свакако јесте Велика источна криза (1875-1878). Њу је, као што је познато, покренула „Невесињска пушка“, односно устанак у Херцеговини и Босни, коме је Екмечић посветио своју докторску дисертацију. Захваљујући чврстој хеуристичкој основи рукописа, заснованом на изобиљу како необјављене, тако и објављене архивске грађе, али и релевантне историографске литературе, Екмечић је успешно обрадио феномен социјалне и националне револуције у Босни и Херцеговини 1875-1878. у једној заокруженој целини од почетка до краја. Међутим, питањем Велике источне кризе није се бавио само у својој дисертацији, већ и у другим делима и радовима као што су „Историја Југославије“, *Стварање Југославије II*, *Историја српског народа (V-I)*, *Дуго кретање између клања и орања*, „Српска војска у националним ратовима од 1876. до 1878.“, „Слика о Босни и Херцеговини у европској путописној литератури од 1850. до 1878. године“, „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875-1878. године“ и др. Путем опсежних истраживања и писања научних чланака, који су му служили као нека врста „лабораторијских узорака“ за грађење каснијих синтеза, покушавао је дати теоријска објашњења следећих проблема:

¹⁰⁷⁶ М. Екмечић, „Spoljnopolitički okvir jugoslovenske istorije novog veka“, *Jugoslovenski istorijski časopis (JIČ)*, Београд 1988, стр. 31.

¹⁰⁷⁷ М. Екмечић, „Покушаји периодизације и дефиниције Источног питања“, *Срби на историјском раскршћу*, Београд 1999, стр. 84.

¹⁰⁷⁸ *Исто*, стр. 84.

- Узроци Велике источне кризе;
- Социјалне претпоставке устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878;
- Друштвена кретања и идеје у БиХ и другим балканским крајевима уочи устанка;
- Почетак устанка;
- Однос Србије, Црне Горе и великих сила према устанку;
- Ток устанка од почетка до прогласа уједињења Босне са Србијом и Херцеговине са Црном Гором;
- Рајхштатски договор Аустро-Угарске и Русије око поделе интересних зона на Балкану;
- Значај ратова Србије и Црне Горе (1876-1878) са Османским царством за устанак у БиХ;
- Формирање привремене босанске владе;
- Санстефански мир и Берлински конгрес према устанку у Босни и Херцеговини;
- Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878.

За сам појам „Велике источне кризе“ Екмечић каже да је дошао из речника европске дипломатије 19. века и да се првобитно односио само на период од избијања рата Србије и Црне Горе против Османског царства до краја Берлинског конгреса, али да је историјска наука склона да у овај процес укључи и сељачке устанке у османским крајевима западног Балкана почевши са Невесињском пушком (9. јул 1875. године), оружаних окршаја на простору Бугарске, Македоније и Косова, рата Србије и Црне Горе, а после и Русије са Османским царством, закључно са мировним конгресом у Берлину (13. јун – 13. јул 1878. године). Иако је својим истраживањима, радовима и синтезама покрио најзначајније тачке ове проблематике, у другом тому *Стварања Југославије* истиче да не постоји ниједна синтеза на „српско-хрватском језику“ која на свеобухватан начин обрађује Велику источну кризу, већ „ланац појединачних историја из којих не види једна јужнословенска целина“.¹⁰⁷⁹ Ту је навео већи број релевантних наслова из продукције југословенске и европске историографије које је и сам користио за обраду ове теме.¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 275.

¹⁰⁸⁰ Навешћемо само неке од њих: Васа Пелагић, *Историја босанско-херцеговачке буне, у свези са српско, влашко, бугарско и руско-турским ратом у години 1875, 1876, 1877 и 1878 (Штудија за народ и државнике)*, Будимпешта 1879; Владимир Карић, *Устанак у Босни од 1875-1878 год. Грађа за новију српску историју рата за ослобођење*, Нови Сад 1884; Васа Чубриловић, *Босански устанак 1875-1878*, Београд 1930; Мило Вукчевић, *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874-1876*, Цетиње 1950; Х. Шкапур, „Босански устанак 1875-1878“ (рукопис рађен на турским изворима), *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugom balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine*, I-III, Sarajevo 1977; Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875-1878*, Sarajevo 1960; Eduard von Wertheimer, *Graf Julius Andrassy. Sein Leben und seine Zeit*, I-III, Stuttgart 1910; David Harris, *A diplomatic history of the Balkan crisis of 1875-1878. The first year*, Stanford 1936; В. Н. Sumner, *Russia and the Balkans 1870-1880*, Oxford 1937; G. H. Rupp, *A wavering friendship – Russia and Austria 1876-1878*, London 1941; David McKenzie, *The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875-1878*, Ithaca 1967.

У чему Екмечић препознаје основне узроке Велике источне кризе? Пре свега, у реформама Османског царства које су почеле да дају супротан ефекат: уместо да постану фактор стабилизације и интеграције друштва, постале су кључни чинилац његове дезинтеграције. Наводи да су османске власти за потребе спровођења реформи узимале велике зајмове од британских, француских и аустријских банака, који су покушавале да враћају вишеструким увећањем пореза по систему закупа на четири ступа. То је, према његовом писању, довело до додатног осиромашења ионако сиромашног становништва Босне и Херцеговине, али и до подизања огромног беса и незадовољства, па је цела 1874. година протекла у сељачким немирима и мањим побунама.¹⁰⁸¹

Екмечић сматра да је немогуће схватити смисао устанка 1875-78. и његове опште улоге уколико се не узме у обзир чињеница да је разарање феудализма на том простору закаснило, односно напротив - док је у Србији 1833. године феудализам ишчезао, у Хабзбуршкој монархији на селу срушен током Револуције 1848-49, у Босни и Херцеговини је негован и дограђиван. У свом првом објављеном научном раду „Почетак Босанског устанка 1875. године“ показује да је апсолутна већина хришћана у овој области у социјалном погледу представљала зависан народ – од 77.000 породица слободних сељака само око 5% било је сељака хришћана.¹⁰⁸² Како је изгледао живот и положај хришћанских кметова у БиХ почетком 70-их година 19. века најбоље сведочи цитат из записника Димитрија Дукића, који Екмечић наводи у својој докторској тези: „Кршћанин се сматра робом те добива као такав само по комад земљишта од спахије на обрађивање и култивирање, од којег мора кршћанин и држави и спахији велики данак плаћати. Ако кршћани своју земљу лијепо обраде те се иста његову спахији свиди, одузме му он ту земљу по вољи те га се свога кућанства протјера“.¹⁰⁸³ Из тога се може закључити да је животна егзистенција босанско-херцеговачких хришћана била сведена на минимум, достојанство гажено, а страх од насиља и притисака феудалаца-спахија полако прелазило у очај и бес. Судећи према Екмечићевим писањима, вишеструко повећање пореза од османских централних власти (повећање закупа десетине), уз друге мање дажбине (војница, порез на стоку и шљиве и низ других мањих издатака), додатно су „долили уље на ватру“.

Он је кроз више радова проблематизовао питање колико је код сељака постојала развијена свест о потреби насилног освајања слободног власништва над комадом земље коју обрађују, односно да ли је њихова основна мотивација за покретање устанка лежала у општем ослобођењу од феудалног поретка и стварању друштва слободних сељака по узору на Србију. Након опсежних истраживања установио је да у почетку устанка сељаци нису ни могли, нити су били способни, нити су осећали политичке потребе, да захтев за

¹⁰⁸¹ Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875-1878*, Sarajevo 1973, str. 24-28; У даљем тексту: М. Екмечић, *Ustanak u Bosni 1875-1878...*, .

¹⁰⁸² М. Екмечић, „Почетак босанског устанка 1875. године“, *Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине*, год. 6, Сарајево 1954, стр. 267-305.

¹⁰⁸³ М. Екмечић, *Ustanak u Bosni 1875-1878...*, str. 22.

слободним земљишним власништвом стављају у први план. Наводи да је то потпуно разумљиво, из простог разлога што је само један одсто становништва био писмен. Према емпиријски заснованим подацима на које се позива, основни мотиви за побуну били су слични онима који су покренули Српску револуцију седам деценија раније – огромни намети који су готово онемогућавали голо преживљавање хришћанских кметова, безобзирност муслиманских земљопоседника, „страх од клања“ и несносност „зулума турскога“.¹⁰⁸⁴ Из таквих Екмечићевих констатација можемо закључити да он сматра да је корен устанка у Босни и Херцеговини био чврсто везан за аграрно питање, али и истовремено испреплетен са мотивима националног ослобођења. С тим у вези, у *Историји Југославије* износи дефиницију која исијава духом дијалектичког материјализма: „Узроци устанка били су у несавремености социјалне структуре друштва под турском влашћу, као и у зрелости потлачених националних заједница да створе самостална друштва изван турског државног механизма.“¹⁰⁸⁵

Као јако битан сегмент предисторије почетка устанка у Босни и Херцеговини Екмечић у својој докторској дисертацији спомиње тајне националне организације које су стваране у овој области уз помоћ владе Кнежевине Србије. На основу истраживања обимне архивске грађе утврдио је да су оне настајале преко ситних трговаца, који су инструкције добијали од „одговорне управе у Београду“ на чијем су челу стајали архимандрит Нифифор Дучић, Мићо Љубибратић и Нико Окан.¹⁰⁸⁶ Њихова суштинска улога се, према Екмечићевом казивању, може препознати у припремању устаничких чета као војног додатка српско-турском рату, уз придобијање и окупљање босанских бегова и њиховог помирења са кметовима; у првом случају планови су предвиђали покретање рата Србије против Османског царства, а у другом задржавање крупних земљишних поседа.¹⁰⁸⁷ Екмечић сматра да је такав приступ, и добре намере српске владе и националних радника, био погрешан, јер ниједан устанак у Босни и Херцеговини није покренут на тај начин – или су учествовали сами бегови (углавном за очување својих феудалних привилегија) или сами кметови. „Тако је српска национална организација у планове ослобођења уносила двије супротности, двије крајности, од којих је свака представљала засебан појам о ослобођењу. Ослобођење раје увијек је најприје значило ослобођење од бегова. Та организација спајала је уједно пожар и воду.“¹⁰⁸⁸ То су, према Екмечићевим оценама, били кључни разлози због којих није дошло до реализације наведених планова.

Он је у контексту предустаничких прилика говорио и о утицајима и „комбинацијама“ великих сила на Балкану (посебно Тројецарском савезу Русије, Аустрије и Немачке, који је, према његовом тумачењу, формиран да би онемогућио неку евентуалну револуцију),

¹⁰⁸⁴ М. Екмечић, „Национална политика Србије према БиХ и аграрно питање (1844-1875)“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 2002, стр. 25-47.

¹⁰⁸⁵ М. Екмечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije...*, стр. 316.

¹⁰⁸⁶ М. Екмечић, *Ustanak u Bosni 1875-1878...*, стр. 40-41.

¹⁰⁸⁷ *Исто*, стр. 41-54.

¹⁰⁸⁸ *Исто*, стр. 54.

бугарским тајним друштвима око Љубена Каравелова и Васиља Левског, активностима Луке Вукаловића и његовим прокламацијама становницима Босне и Херцеговине све три вере (да се подигну на буну и одметну од султанове власти), сличним акцијама српских социјалиста које је предводио Васа Пелагић, изузетно лошој финансијској ситуацији у Османском царству.¹⁰⁸⁹

Било је речи и о додатној невољи за босанско-херцеговачке сељаке почетком 1875. године – необично јакој зими која је проузроковала помор стоке и глад у многим деловима ове области. Као моменат који је довео до тачке кључања Екмечић истиче лицитацију за нови закуп десетине у јуну 1875. године. „Власти су одлучиле да натјерају сеоске општине да оне саме исплате десетину. На тај се начин тражило да сељак за рачун државе сам себе пљачка.“¹⁰⁹⁰ Наводи да је било и хапшења сеоских кнезова, њиховог шамарања, понижавања и претњи да ће, уколико не сакупе новац за закуп десетине, платити својим главама. Присилјавање сиромашних, гладних, понижених, малтретираних кметова да по сваку цену преузму закуп десетине и исплате је османским државним органима била је „кап која је прелила чашу“.¹⁰⁹¹

Иако је 9. јул 1875. године општеприхваћен датум почетка устанка у Херцеговини, Екмечић је на страницама неколико чланака објашњавао да је пушкарања и мањих устанака било и пре тога, наводећи да је још крајем јуна те године била побуна католичког становништва Поповог Поља, и да је црногорски књаз Никола 6. јула (дакле, три дана пре „Невесињске пушке“) обавестио далматинског гувернера да је устанак избио у Невесињу, Стоцу и долини Неретве.¹⁰⁹² Он у *Стварању Југославије* износи занимљиву констатацију која каже да би се имало разлога сумњати у „невиност црногорских и аустро-угарских власти око избијања ове побуне“, јер су обе стране имале својих интереса у њој: Аустро-Угарска нипошто није желела да се Босна уједини са Србијом и под својим „меким трбухом“ добије увећану српску државу која би засигурно представљала прави магнет и потенцијални Пијемонт за Јужне Словене на њеној територији (иако се у почетку устанка Аустро-Угарска формално држала неутрално); Црна Гора желела је да присаједини Херцеговину.¹⁰⁹³

Што се даљег распламсавања устанка тиче, Екмечић пише да се он половином августа 1875. године из Босанске Крајине проширио и на источну Босну, Новопазарски санџак и Васојевиће, претивши да запали комплетан јужнословенски простор Османског царства. Тврди да је иза побуне стајао Главни одбор Босанског устанка за ослобођење под

¹⁰⁸⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 276-281.

¹⁰⁹⁰ М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875-1878...*, стр. 33.

¹⁰⁹¹ М. Екмечић, „Почетак босанског устанка 1875. године“, *Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине*, год. 6, Сарајево 1954, стр. 267-305.

¹⁰⁹² „М. Екмечић, „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875-1878. године“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 2002, стр. 174-175; М. Екмечић, „Почетак босанског устанка 1875. године“, *Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине*, год. 6, Сарајево 1954, стр. 267-305.

¹⁰⁹³ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 282-286.

вођством Васа Видовића и Косте Угринића, којима су из других крајева (углавном из Србије) у помоћ дошли Васа Пелагић, Петар Поповић Пеција, Голуб Бабић и Петар Карађорђевић (алиас Петар Мркоњић).¹⁰⁹⁴ Базирајући своје ставове на необјављеној архивској грађи,¹⁰⁹⁵ он у другом тому *Стварања Југославије* негира „у литератури прихваћено становиште“ да сељачки устанак без политичке подршке нема национални карактер. Према његовом схватању, устанак је национални карактер имао – само што је сељак своје национално осећање сводио на верску искључивост и нетолеранцију. Зато истиче да су православни хришћани (и значајан део римокатолика, посебно они око дон Ивана Мусића) масовно су узели учешће у устанку, а муслиманско становништво је, напротив, стварало добровољачке јединице за његово гушење заједно са османским трупама.¹⁰⁹⁶ Екмечић сматра да акције гушења устанка од стране тих муслиманских јединица нису биле политичка одмазда, већ - почетак верског рата до истребљења.¹⁰⁹⁷

Као један од пресудних фактора за судбину устанка 1875-1878. Екмечић у својим радовима апострофира однос Аустро-Угарске, Србије и Црне Горе према његовом развоју. Он наглашава да су велике силе својим залагањем спречиле и делимично онемогућиле директну повезаност устанка са Србијом, чија је влада сматрала да устанак треба помагати јер има изванредан значај за остваривање српских политичких циљева. У својој објављеној дисертацији пише да је влада Данила Стефановића упућивала добровољце у побуњене крајеве, слала помоћ и подршку.¹⁰⁹⁸

Анализом релевантне историјске грађе, дошао је до становишта да је одлазак српског кнеза Милана у Беч био од судбоносног значаја за устанак и српску политику. Отпутовавши у престоницу Аустро-Угарске поводом своје веридбе, али и држања великих сила према устанку, кнез Милан је, према Екмечићевој оцени, пре него што је ишта озбиљно предузео, као претпоставку држања своје земље узео туторство и свакојака ограничења великих сила; и не само то – тиме се суочио са интересима европских сила у Источном питању које је било од велике важности за њихову спољну политику.¹⁰⁹⁹ „Политичке поуке које је од службеника аустроугарских и руских кругова добио кретале су се у оквиру савјета да се држи строге неутралности и мира“, а и једни и други су гајили бојазан од „јужнословенског револуционарног покрета“.¹¹⁰⁰ То је посебно важило управо за Аустро-Угарску, за коју Екмечић тврди да је одбијала сваку могућност да Босна и

¹⁰⁹⁴ М. Екмечић, „Почетак босанског устанка 1875. године“, *Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине*, год. 6, Сарајево 1954, стр. 267-305; М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 286, 288, 289.

¹⁰⁹⁵ АНЗ, фонд 135 „Bosanski ustanak“, Grenzverwaltung, Präs 1258, „Waso“ Vidović i Jovan Bilbija – Molinarija, bez datuma, 1875. godine; АНЗ, фонд 135 „Bosanski ustanak“, Grenzverwaltung, Präs 218, Leopold Belobrajdić, Izvještaj iz Divuše, 15. februara 1876. godine;

¹⁰⁹⁶ М. Екмечић, *Ustanak u Bosni 1875-1878...*, str. 112-113; „М. Екмечић, „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875-1878. године“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 2002, стр. 173-202.

¹⁰⁹⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 287.

¹⁰⁹⁸ М. Екмечић, *Ustanak u Bosni 1875-1878...*, str. 115.

¹⁰⁹⁹ *Исто*, стр. 115.

¹¹⁰⁰ *Исто*, стр. 123.

Херцеговина припадно Србији и Црној Гори из страха од стварања јаке словенске државе која би била брана њеним интересима на Балкану и истовремено „магнет“ за Јужне Словене на њеној територији. Зато је она, према Екмечићевим истраживањима, још пре избијања устанка почетком јула 1875. године себи за циљ поставила освајање Босне и Херцеговине, али не отвореним ратом, већ суптилним дипломатским методима и договорима са другим великим силама.¹¹⁰¹

С тим у вези, врло занимљиво звучи Екмечићева мисао која каже да је званичној бечкој влади више проблема у погледу устанка задавао хрватски, него српски национални покрет. Он је мишљења да је тежња Аустро-Угарске по сваку цену била усмерена на то да се не дозволи ниједно решење питања Босне и Херцеговине изван њене окупације, а да је Народна странка, у то време најјача хрватска политичка организација, била против тога. На основу својих истраживања показао је да је руководство Штросмајерове странке постигло договор са владом Кнежевине Србије о подели Босне на реци Врбас, само да није јасно да ли се подела односила на Србију и Хрватску или Србију и Аустро-Угарску.¹¹⁰² Колико је, према Екмечићевим речима, подршка најзначајнијих политичких представника Хрвата устанку у Босни и Херцеговини (која није била само морална, већ и финансијска и материјална) иритирала централне власти у Бечу сводочи и телеграм у којем је стајала претња да ће хрватски Сабор бити растеран уколико уопште буде расправљао о босанско-херцеговачком устанку.¹¹⁰³

Обећававши аустро-угарским и руским дипломатама да ће Србија остати пасивна према устанку у Херцеговини, кнез Милан је, према Екмечићевим речима, радио на томе да се устанак смири и престане, што је довело до оставке Данила Стефановића и његове владе, која је била на становишту да се устаницима мора помоћи. Он напомиње да је српски владар био таквог мишљења и из других разлога: знао је да Србија у том моменту нема никакве могућности за рат и бојао се за свој престо и династију, који би били угрожени услед неке неуспеле ратне авантуре.¹¹⁰⁴ Ипак, и поред тога, Србија није остала немушта према догађајима у Босни и Херцеговини: Екмечић пише да је књижевник Матија Бан добио задатак да формулише програм за делатност у вези устанка, што је и учињено – планирано је да се побуне муслимани Албаније и Босне, па да општи немир постане изговор српској војсци да „у султаново име“ уђе у побуњене области; Јован Ристић осмислио је предлог аутономије Босне и Херцеговине, чиме се не би провоцирале велике силе и истовремено оставила нада да ће у будућности доћи до уједињења.¹¹⁰⁵ Уопште узев, Екмечићев став о понашању званичне Србије према устанку у Херцеговини и Босни почива на становишту да се она, услед притисака великих сила и обавеза о

¹¹⁰¹ Исто, стр. 116-119.

¹¹⁰² Исто, стр. 120-121.

¹¹⁰³ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 291-292.

¹¹⁰⁴ М. Екмечић, *Ustanak u Bosni 1875-1878...*, стр. 125-126.

¹¹⁰⁵ М. Екмечић, „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878.“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 2002, стр. 224-225; М. Екмечић, *Ustanak u Bosni 1875-1878...*, стр. 125-126.

неутралности, налазила у изузетно нелагодној позицији из које је закулисно покушавала помагати устанике, али да за шири оружани сукоб није била спремна; штавише, на устанак народа гледала је само као на „нужан додатак рата српске државне војске против Турске“.¹¹⁰⁶

Међутим, несагласје према устанку у Херцеговини и Босни није било карактеристично само за политичке кругове у Србији. На основу Екмечићевог писања у више радова можемо констатовати да је и међу устаничким вођама било различитих политичких струја, које се могу поделити у две основне: социјалистичку и ону која се држала службене политике Кнежевине Србије. Екмечић спомиње и трећу, Петра Мркоњића, односно Петра Карађорђевића, који је и војно и политички био одвојен од ове две фракције. Према Екмечићевом казивању, Коста Угринић и Васа Пелагић били су најистакнутији лидери социјалиста, а Васа Видовић и Јово Билбија струје која се држала званичне политике српске владе. Наводи и да је у северној Босни постојао и један недовољно издвојен политички круг, који је заступао идеју откупа беговских поседа. Он истиче да су у погледу на устанак све ове струје радиле заједно на његовом организовању и помагању, али да су у домену будућег уређења Босне имали донекле различите идеје; оне су изложене у програму који се непотписан појавио у једним новинама током прве половине јануара 1876. године под насловом „Пројект једног Босанца. О преуређењу Босне и Херцеговине по сувременим демократским начелима“. Тај програм је, према Екмечићевом истраживању, имао 26 тачака и подразумевао Босну у државном савезу са Србијом, са заједничким монархом, тим да би Босна имала своју скупштину и владу; подразумевао је и неке социјалистичке елементе као што су општинска самоуправа, ниске чиновничке плате, развијен школски систем, подела земље сеоским задругама и као такав представљао темељ Пелагићевог каснијег „Усташког програма“.¹¹⁰⁷ Ваља подвући да у свом чланку „Бакуњин као побуњени интелектуалац“ Екмечић налази да су Бакуњинова левичарско-анархистичка учења пресудно утицала на Пелагићева залагања за решавање аграрног питања путем стварања сеоске задруге. Исто тврди и за програм раних српских социјалиста.¹¹⁰⁸

У својој дисертацији пише да наведене поделе на различите политичке струје нису биле оштре нити нарочито јасне устаницима, који су политичке разлике схватили као део личних размирица између устаничких вођа. „Између групе социјалиста и оне која се ослањала на српску службену политику владала је политичка толеранција. Пелагић је вршио извјесне функције у Главном одбору, а Угринић је био његов предсједник.“¹¹⁰⁹ Касније у *Историји српског народа(V-1)* износи другачије закључке: „Устанак је од почетка патио од болести због које ће доживети катастрофу: неспособности да се уједини

¹¹⁰⁶ М. Екмечић, *Ustanak u Bosni 1875-1878...*, стр. 129.

¹¹⁰⁷ Исто, стр. 135-136.

¹¹⁰⁸ М. Екмечић, „Bakunjin kao pobunjeni intelektualac“ у: *Mihail Bakunjin: Ispovijed*, Osijek 1976, стр. 158.

¹¹⁰⁹ Исто, стр. 141.

као национални покрет са јединственим циљевима. Основни је био расцеп између две династије и две издвојене државности“ (мисли се на Обреновиће и Петровиће, односно на Србију и Црну Гору, прим. Ј.А).¹¹¹⁰

Као врло важан фактор у даљем смеру устанка Екмечић подвлачи проглашење османских реформи у Босни 20. септембра и 2. октобра 1875. године, које је Висока Порта донела што под притиском великих сила, што због распламсавања оружаних борби у Босни и Херцеговини и њихових последица. Реформске мере су, према Екмечићевом казивању, подразумевале укидање десетинске четвртине и опраштање пореских дугова после 1873. године и то изузимајући закупнике, њихове јемце и богате људе који држави дугују. И поред очекивања османских званичника да ће наведеним планом одброволити кметове, Екмечић истиче да његове одредбе нису допрле до босанског сељака, односно да су биле недовољне. И не само то. „Умјесто да помире завађене класе у Босни, турске реформе су их још више завадиле. Срачунате на то да умире босанског хришћанског сељака, реформе су имале за последицу узнемиреност босанских бегова. Турска држава давала је сељацима реформе, крајишки бегови у име њих давали су им батине“, закључује Екмечић.¹¹¹¹

Оно што он у својим радовима такође истиче као битан и интересантан податак јесте чињеница да су први пут у историји репортери страних листова слали извештаје са бојишта, па је европска јавност била упозната са догађајима у Босни и Херцеговини. Екмечићева истраживања показују да политички и финансијски интереси нису дозвољавали земљама Запада да се благонаклоно односе према демократским захтевима устаника, већ су, напротив, ближи били очувању Османског царства него његовој дисолуцији. Позивајући се на више радова у *Стварању Југославије*,¹¹¹² Екмечић тврди да је демократско право на ослобођење Срба и других Јужних Словена највише подржавала Италија и њено јавно мњење, што због тога што су устаници у њеном националном уједињењу видели свој идеал, што због мацинијевског и гарибалдијевског наслеђа. У истом делу напомиње да је велики део руског јавног мњења такође био уз устанике, али и да је постојао један круг људи који се залагао за обазриву политику према Аустро-Угарској и њеним интересима, наводећи пример руског амбасадора у Бечу, Новикова, који

¹¹¹⁰ Владимир Стојанчевић, Јован Милићевић, Чедомир Попов, Радоман Јовановић, Милорад Екмечић, *Историја српског народа(V-1)*, Београд 1994, стр. 512; У даљем тексту: В. Стојанчевић, Ј. Милићевић, Ч. Попов, Р. Јовановић, М. Екмечић, *Историја српског народа...*, .

¹¹¹¹ М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875-1878...*, стр. 169.

¹¹¹² Dr Grga Novak, *Italija prema stvaranju Jugoslavije*, Zagreb 1925; J. Prijevec – Pierazzi, „Italijanska levica in vstaja v Bosni in Hercegovini 1875-1876“, *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine*, I, Sarajevo 1977, str. 211; Љ. Алексић-Пејковић, „Италија и српско-турски ратови 1876-1878 године“, *Историјски гласник*, XXXII, Београд 1985, стр. 153.

је говорио да задатак Русије није да помаже национално ослобођење Јужних Словена, већ да чека време да их русификује.¹¹¹³

Као најзначајнијег сведока и највернијег извештача са босанско-херцеговачког ратишта Екмечић апострофира британског путописца и новинара Артура Еванса, који је иза себе оставио две књиге посвећене устанку 1875-1875: „Кроз Босну и Херцеговину пешке током побуне аугуста и септембра 1875.“ и „Илирска писма“. Екмечић је написао предговоре за оба дела поводом њиховог издања на српскохрватском језику.¹¹¹⁴ „У побуњеном народу, његовим песмама и обичајима, откривао је хомерску старину, па се његове књиге доимају као археологија у два смера: у првој књизи археологија античких каменова и остатака, у другој копање по живим људима, њиховим песмама, обичајима и формама друштвене организације“, преноси Екмечић у свом раду „Слика о Босни и Херцеговини у европској путописној литератури од 1850. до 1878. године“.¹¹¹⁵ На страницама истог рада каже да је Артур Еванс био и вешт цртач, па је своју прву књигу напунио илустрацијама старих каменова, типова људи у народној ношњи, кућа покривених сламом, воденица, алатки, група људи... Сматра да је Јужне Словене и њихову националну борбу представио у пунијем светлу него ранији писци, али и да је ипак закључио да би најприроднија ствар била да Босна и Херцеговина припадне Аустро-Угарској.¹¹¹⁶ Очито се радило о традиционалном британском страху да би уједињење Босне и Србије омогућило Русији да се преко њих приближи Јадрану. Ипак, Екмечић напомиње да је Еванс након избијања Првог светског рата донекле кориговао своје ставове и показао више поверења за тежње Јужних Словена ка самосталним и слободним животом.¹¹¹⁷

Екмечић сматра да је најважнији догађај у историји устанка у Босни до половине 1876. године била скупштина у селу Јамница (близу Двора на Уни) која се одржала 16. и 17. децембра 1875. године у локалном школском објекту. Према истраживањима објављеним у његовој докторској дисертацији, на скупштини је било присутно око 80 устаничких представника, као и разних делегата одбора за помоћ устаницима, међу којима су биле познате устаничке вође као што су Јово Библија, Спасоје Бабић, Васо Видовић, Васо Пелагић, Симо Билбија, али и Васо Тоскић, члан Главног одбора за помоћ устаницима из Београда. Занимљиво је истаћи да је скупштином је председавао загребачки трговац и потпредседник загребачког Одбора за помоћ устаницима Илија Гутеша. Екмечић тврди да се Петар Мркоњић тада први пут у устанку представио правим именом -

¹¹¹³ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 289-290; Извор за тврдњу о формулацији руског амбасадора у Бечу Новикова Екмечић је пронашао у раду С. А. Никитина (С. А. Никитин, „Славјанскиј вопрос и русское общество в 1867-1878 годах“, Славјанскиј сборник, Москва 1948, стр. 105-106).

¹¹¹⁴ Artur Dž. Evans, *Ilirska pisma*, Sarajevo 1967, str. 5-9; Artur Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875*. Sarajevo 1965, str. 5-7.

¹¹¹⁵ М. Екмечић, „Слика о Босни и Херцеговини у европској путописној литератури од 1850. до 1878. године“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 2002, стр. 165.

¹¹¹⁶ *Исто*, стр. 165-166.

¹¹¹⁷ *Исто*, стр. 166.

као Петар Карађорђевић. Према Екмечићевом писању, скупштински дневни ред састојао се од неколико тачака: држање према објављеним Портиним реформама, наставку борбе са османским трупама, смиривању и превазилажењу међусобних подела и стварању јединственог националног фронта. Он каже да је после већања одлучено да се реформни султанови фермани одбаце и да се устанак продужи током целе зиме. Такође напомиње да је устаничка скупштина упутила и једну представку страним силама, као и проглас упућен муслиманима од којих се тражило да се придруже православнима у борби за ослобођење.¹¹¹⁸

Након жестоке расправе, која је могла да се претвори у оружани обрачун око династичког спора („обреновићевци“ – „карађорђевићевци“) Екмечић истиче да се већина устаничких вођа негативно одредила према учешћу Петра Мркоњића у устанку, закључивши да његово присуство смета даљим ратним операцијама; скупштинска већина је гласањем одлучила да у року од осам дана Петар Карађорђевић напусти устаничко подручје. Поред тога, подвлачи да су се сви сложили да у моменту уласка Србије у рат устаници одмах прогласе уједињење са њом. Поред осталих једна од најзначајнијих одлука скупштине у Јамници било је образовање устаничког руководећег тела, неке врсте устаничке провизорне владе; словеначки типограф, добровољац, Мирослав Хубмајер, изабран је за команданта устаничке војске, преноси Екмечић на страницама књиге *Устанак у Босни 1875-1878.*¹¹¹⁹

О развоју устанка у Херцеговини више је и подробније писао у другим делима. У другом тому *Стварања Југославије* тврди да је херцеговачки устанак био боље организован од устанка у Босни, да су на том подручју устаници су остварили велике победе и наносили озбиљне губитке регуларној војсци Османске империје, наводећи пример две битке на Муратовици новембра 1875. и фебруара 1876. године у којима су устаници двапут поразили османске низаме. Посебну је пажњу посветио походу Мухтар-паше, једног од најистакнутијих османских команданата, који је половином априла 1876. године кренуо са 22.000 војника ка Никшићу. Екмечић истиче да су борбе трајале дан и ноћ од 14. до 17. априла 1876. године, да су османске трупе претрпеле значајне губитке и биле приморане да се повуку према Гацку. У истом делу апострофира да је Мухтар-паша у Гацку појачао снаге још више, на 29 батаљона-низаме и око 5.000 башибозука и са тим снагама 28-29. априла продро у Никшић, ослободивши османску посаду која се умало предала због глади.¹¹²⁰

Важну функцију у Херцеговачком устанку Екмечић у својим радовима приписује покрету дон Ивана Мусића у доњој Херцеговини, посебно у контексту тајних дипломатских активности Аустро-Угарске. Према његовим истраживањима преточеним у рад „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875-1878. године“, овај

¹¹¹⁸ М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875-1878...*, стр. 141-149.

¹¹¹⁹ *Исто*, стр. 141-149.

¹¹²⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 293-295.

католички свештеник и устанички војвода имао је живу везу са грофом Ђулом Андрашијем, од кога је добијао инструкције за свој рад. Екмечић тврди да је његова стварна улога била у томе да у одређеном моменту прикривено ради против црногорских планова о припајању Херцеговине и послужи као морална и стварна противтежа снагама у устанку које су желеле да створе једну јаку словенску државу.¹¹²¹ Зато у наведеном чланку истиче да упутства која је Андраши давао покрету дон Ивана Мусића нису биле усмерена строго на борбу против турске феудалне власти, али да је он ту борбу узимао као претпоставку из које је извлачио корист за интересе Дунавске монархије. Из тога је произишао Екмечићев закључак да је Мусићев социјални и политички програм изгубио револуционарни карактер због кога је настао и постао тајна „продужена рука“ Аустро-Угарске у њеној балканској политици.¹¹²²

Идентичне закључке изнео је и у раду „Идеје Ђуле Андрашија о уређењу окупираних покрајина Босне и Херцеговине, 1871-1878“. Ту је показао да је аустро-угарска спољна политика, персонификована у лику Ђуле Андрашија, од почетка устанка планирала да онемогући снажан покрет у близини њених граница који би покушао да од устанка у суседним османским покрајинама направи јужнословенску националну револуцију.¹¹²³ Према Екмечићевим анализама, Андраши је предано радио на цепању и удаљавању српског и хрватског националног покрета, уз тежњу да на Босну и Херцеговину по окупацији пресади оне друштвене институције које су у Угарској већ постојале, уз форсирање идеје заједничког живота муслиманског племства и хришћанског становништва. Андрашијева концепција доживела је тријумф на Берлинском конгресу, када је Аустро-Угарска остварила своје проширење на Балкан без покретања великог европског рата, а његова политика постала је идеолошки темељ каснијег Калајевог режима, оцењује Екмечић.¹¹²⁴

Најистакнутију личност Херцеговачког устанка Екмечић препознаје у Мићу Љубибратићу, човеку који је радио на организацији и координацији устаника, дисциплини, планирању, преоријентисању на герилске акције и формирању Земаљске управе са називом Привремена управа херцеговачка (планирао је да на чело овог тела доведе Светозара Милетића). Он истиче да је Љубибратић, захваљујући својим личним везама, успео да успостави и сарадњу са неким муслиманским првацима и да их наговори да се придруже устанку, али је на основу својих истраживања утврдио да су их агенти црногорског књаза Николе поубијали.¹¹²⁵ Екмечић каже да је најпознатији херцеговачки устаник крајем марта 1876. године покушао да се пребаци на подручје Босне, али да је

¹¹²¹ „М. Екмечић, „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875-1878. године“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 2002, стр. 173-202.

¹¹²² *Исто*, стр. 202.

¹¹²³ М. Екмечић, „Идеје Ђуле Андрашија о уређењу окупираних покрајина Босне и Херцеговине, 1871-1878“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 239-251.

¹¹²⁴ *Исто*, стр. 247-250.

¹¹²⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 293-295.

тада био заробљен од стране аустро-угарских „безбедњака“ и интерниран у Линц. Његово искључивање из устанка Екмечић оцењује као катастрофу политичке доктрине да се устанак води као самостална српска народна револуција са јединственим плановима и заједничким циљевима. Према његовим речима, главна брана тој замисли, поред Аустро-Угарске био је – књаз Никола Петровић Његош.¹¹²⁶ Функцију Црне Горе у развоју устанка у Херцеговини генерално описује као пресудну, али у основи сепаратистичку.¹¹²⁷

Улогу црногорског суверена у Херцеговачком устанку Екмечић врло оштро и негативно оцењује. Његов меморандум од 21. јула 1875. године, односно договор са Аустро-Угарском о територијалном проширењу Црне Горе на њене „природне границе“ (на истоку током реке Мораче, а на западу ланцем планина којим би се обухватио и Никшић) Екмечић карактерише као „историјски пример дипломатске неписмености“, акт којим је више штете нането Црној Гори, српском и југословенском покрету за уједињење од било ког другог документа. „Један брдски књаз, који боље мисли јатаганом него главом, наведен је да се истрчи и унапред нацрта поклон који жели да добије и тиме затвори могућност било каквог ширег захтевања. Као дете које су утешили лизалицом да оде на спавање, пре него што старији почну гозбу“.¹¹²⁸

Што се тиче развоја устанка у Босни после Јамничке скупштине, Екмечић каже да га карактерише неуспех превазилажења оквира мањих локалних подухвата, иако истиче да је априла 1876. године бројна снага устаника износила 10.000 – 12.000 људи и да се устаничка територија простирала од Дервенте до Бања Луке и од Прњавора до Приједора. Као додатну отежавајућу околност навео је велики број хришћанских избеглица, које су се повлачиле пред османском оружаном силом и прелазиле или на устаничку територију или на подручје Аустро-Угарске. Спомиње и битке устаника и Турака између Дервенте и Кобаша, али недостатак вести о значајнијим устаничким акцијама од маја 1876. године наводи га на закључак да је устанак у Босни у том периоду лагано слабио. Узроке томе не налази само у слабости организације, стихијском деловању и финансијској оскудици, већ и у чињеници да су аустро-угарске власти гониле неке најистакнутије вође устаника као што су Васа Пелагић, Симо и Јово Билбија, Петар Мркоњић и поп Каран, које су због тога

¹¹²⁶ Исто, стр. 293-295, 298-299. Екмечићева изворна основа за писање о Херцеговачком устанку и улози Мића Љубибратића у *Стварању Југославије* састојала се у следећим насловима: А. Фелкнер, *Славјанска борба 1875-1876*, Санкт Петербург 1877, стр. 48; *Мемоари војводе Гавра Вуковића*, стр. 148, 142; Др С. Љубибратић и Т. Крушевац, „Прилози за проучавање Херцеговачког устанка“, *Годишњица Друштва историчара БиХ*, VIII, Сарајево 1956, стр. 310; А. Соловјев, „Богишићев нацрт закона за херцеговачке усташе“, *Споменик*, 70, Београд 1931, стр. 141; Др Радоман Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860-1878*, Цетиње 1977, стр. 252; Dr R. Jovanović, „Sukob uticaja Crne Gore i Srbije u hercegovačkom ustanku 1875-1878“, *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine*, II, Sarajevo 1977, str. 95; P. Luković, „Nekoliko podataka o bitnijim obeležjima partizanskog ratovanja ustanika u Hercegovini i Bosni 1875-1878“, *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine*, II, Sarajevo 1977, str. 203.

¹¹²⁷ В. Стојанчевић, Ј. Милићевић, Ч. Попов, Р. Јовановић, М. Екмечић, *Историја српског народа...*, стр. 512.

¹¹²⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 291-292.

стално биле на опрезу и у покрету, онемогућени да адекватно из једног центра руководе акцијама.¹¹²⁹

Развој устанка у југозападној Босни Екмечић везује за Голуба Бабића, којег због његових особина, угледа и организационих способности описује као „хајдучког монарха“. За разлику од многих других устаничких вођа, за њега тврди да није само желео узбунити сељаке, већ да створи праве војне јединице, које би биле кадре за дуг и озбиљан сукоб са османском војском. Сем њега, као главну личност знаменитих Црних Потока, Екмечић истиче Петра Узелца, чија се речитост, бистрина и лукавост добро укалапала са тврдом нарави Голуба Бабића.¹¹³⁰ Но, и поред тога што је на основу својих истраживања утврдио да су њихови устаници спроводили неке успешне акције (напад на Бјелај) и чврсто држали територију између Дрвара и Босанског Грахова, Екмечић оцењује да су резултати њиховог војевања били готово поразни, јер су резултирали великим бројем избеглица и кризом у односима између устаничких вођа у книнског одбора за помоћ устанку поводом различитих војних и политичких концепција. Ипак, како год се развијао устанак на подручју југозападне Босне до краја јуна 1876. године, Екмечић закључује да је он ипак трајао у непрекинутом временском континуитету, што није био случај са другим крајевима, због чега су, према његовим истраживањима, поједине устаничке чете из северне Босне прелазиле у југозападну, напомињући да никаквог војног јединства није било између ове две територије.¹¹³¹

Уопште узев, сматра да је устанак хришћанских кметова већ постигао значајне резултате. Велики део источне Херцеговине и северне Босне био је под контролом српских устаника, а османски друштвени механизам у Босни и Херцеговини био је разбијен.¹¹³²

„Устанак је имао силног одјека у Хрватској, Далмацији и Војводини“, пише Екмечић у *Историји Југославије*.¹¹³³ У истом делу преноси да је у Македонији избио „жилав народни устанак“ фебруара 1876. године на челу са „старим чланом Гарашанинових тајних организација, Димитријем Поп Георгијевићем Беровским“, који је у Солуну сковао план оружане побуне; каже да је Светозар Милетић позвао војвођанске Србе да у моменту уласка Србије у рат и они подигну устанак за национално уједињење, што је угарској влади послужило као повод за његово хапшење; апострофира да су Штросмајер и Рачки подржавали уједињење Босне и Србије, и поред тога што неке њихове присталице у Хрватској и Далмацији нису делили то мишљење.¹¹³⁴ Све у свему, Екмечић је на становишту да је устанак хришћанских сељака у Херцеговини и Босни из

¹¹²⁹ М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875-1878...*, стр. 177-180.

¹¹³⁰ *Исто*, стр. 185-187.

¹¹³¹ *Исто*, стр. 187-196.

¹¹³² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 299.

¹¹³³ М. Екмечић, V. Дедијер, *Историја Југославије...*, стр. 317.

¹¹³⁴ *Исто*, стр. 316-317.

темеља протресао јужнословенски свет и подгрејао наде југословенски настројених елита у коначно ослобођење и уједињење њихових земаља.

Као једну од прекретница Велике источне кризе Екмечић у својим радовима наводи улазак Србије и Црне Горе у рат против Османског царства. У другом тому *Стварања Југославије* говорио је о условима постизања договора између две српске кнежевине о заједничкој објави рата Османском царству и ратном савезу без уједињавања, мада напомиње да су се и раније водили преговори између Ранка Алимпића и цетињског двора, као и приликом доласка Филипа Христића у црногорску престоницу. Према његовом писању, територија од Ниша преко Качаника, до јадранске обале код Бара ослободила би се и поделила између Србије и Црне Горе. У том смислу Екмечић је поново био поприлично оштар према политичким намерама књаза Николе. Према његовим истраживањима, главни циљ црногорског суверена био је да добије источну Херцеговину и излаз на море, а Србији да остави већу територију, на којој је живело пола милиона муслимана, што је било тешко и заузети и задржати.¹¹³⁵ У *Дугом кретању између клања и орања* констатује да је династичко питање онемогућило конкретнији рад на моменталном уједињењу сем заједничке војне конвенције. У том делу истиче да се у преговорима између београдског и цетињског двора чак спомињала могућност да би и неки муслимански угледник могао постати српски владар, у случају да њихове династије остану без потомства.¹¹³⁶

Србија је у рат ушла 30. јуна 1876. а Црна Гора одмах за њом, иако је формалну ратну објаву објавила раније. Екмечић констатује да је уласком две српске кнежевине у рат, цео босанско-херцеговачки устанак добио други смисао и друге циљеве. У *Стварању Југославије* пише да су устаници у Босни на четири места од 30. јуна до 2. јула 1876. године прогласили уједињење са Србијом, а устаници у Херцеговини – са Црном Гором.¹¹³⁷ У *Дугом кретању између клања и орања* као прогласе уједињења наводи Видовдан 1876. године.¹¹³⁸ На страницама своје објављене докторске дисертације тврди да проглас о уједињењу није наишао на знатнији међународни одјек. Русија је, сходно ранијем тајном договору са Аустро-Угарском, реаговала ћутке. Према Екмечићевој оцени, „најгоре је је вијест о српско-турском рату примила аустроугарска политика. Она је одмах, као одговор, истурила нека војна појачања према Србији.“¹¹³⁹ У истом делу истакао је да је Србија у Босну послала руског царског пуковника Милету Деспотовића са упутом да од устаника створи јединствену војску, управља устанком у име Србије, једном речју, да буде

¹¹³⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 300-301.

¹¹³⁶ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 286.

¹¹³⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 301, 303.

¹¹³⁸ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 286.

¹¹³⁹ М. Екмечић, *Ustanak u Bosni 1875-1878...*, str. 223-224.

политички и војни вођа устанка. Сматра да је његовим доласком у Босну почетком августа 1876. године устанак стварно организован као део српско-турског рата.¹¹⁴⁰

И поред тога што је Деспотовић својим радом делимично успео да уведе војни ред и уједини северно и југозападно устаничко крило Босне, Екмечић у *Дугом кретању између клања и орања* каже да он није постигао свој главни задатак – да приволи муслимане на заједничку борбу за ослобођење.¹¹⁴¹ Уопште узев, закључује да је проглашење уједињења Босне са Србијом за устанак у Босни имало и позитивне и негативне стране: позитивно је било то што је устанак од разбијеног четовања постао озбиљан и јединствен војни подухват, не више у уским, регионалним, већ у ширим, балканским оквирима; негативна страна прогласа о уједињењу састојала се у томе што се судбина Босне везивала за ратну срећу српских армија и официјелне политике Србије, која се у европским кабинетима слабо ценила. Ипак, према Екмечићевом схватању, уједињење са Србијом било је природна последица устанка и веран израз националних осећања и политичких стремљења побуњених хришћанских сељака.¹¹⁴²

Главни ратни циљ Кнежевине Србије био је да се ослободи ослободи Босна, Стара Србија и Рашка област, мада Екмечић каже да је у војно-стратешком смислу можда још важнији циљ био удар према Софији и изазивање новог бугарског националног устанка на том подручју.¹¹⁴³ Као наистакнутијег српског команданта истиче руског генерала Михаила Г. Черњајева, који је лета 1876. године дошао у Србију са неколико хиљада добровољаца и постао главнокомандујући српске војске на Моравском фронту. Цитирајући дела Владана Ђорђевића¹¹⁴⁴ и Слободана Јовановића,¹¹⁴⁵ Екмечић преноси да га поједини историчари називају „привременим диктатором Србије“.¹¹⁴⁶

Иако у *Историји српског народа* истиче да је у време уласка Србије у рат против Османског царства истовремено био „врхунац целог покрета српског народа на побуњеном турском простору“,¹¹⁴⁷ у *Дугом кретању између орања и клања* каже да је њена војска у Првом српско-турском рату „придонела каснијим уцбеницима војне вештине како не би требало радити“.¹¹⁴⁸ Иако је српска војска мање од два месеца од објаве рата остварила своју најзначајнију победу у боју на Шуматовцу (код Алексинца) 23. августа 1876. године, Екмечић преноси да је на другим бојишним правцима доживела неуспехе; ибарска војска, подељена у три колоне (главна, под непосредном командом

¹¹⁴⁰ Исто, стр. 218-223.

¹¹⁴¹ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 286.

¹¹⁴² М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875-1878...*, стр. 223.

¹¹⁴³ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 302.

¹¹⁴⁴ Др Владан Ђорђевић, *Српско-турски рат. Успомене и белешке из 1876, 1877 и 1878 године*, I, Београд 1907, стр. 464.

¹¹⁴⁵ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II, Београд 1934, стр. 71.

¹¹⁴⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 304.

¹¹⁴⁷ В. Стојанчевић, Ј. Милићевић, Ч. Попов, Р. Јовановић, М. Екмечић, *Историја српског народа...*, стр. 519.

¹¹⁴⁸ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 288.

генерала Франтишека Заха на правцу Јавор – Сјеница, помоћна, под командом архимадрита Нићифора Дучића на правцу Увац - Нова Варош и лева, под командом потпуковника Илије Чолак Антића, на правцу Рашка Нови Пазар) није остварила своје борбене задатке, изузев јединица архимадрита Дучића, које су продрле од Увца према Кокином Броду и Новој Вароши и пресекле „босански пут“, изузетно битну стратешку линију. За остале офанзиве констатује да су пропале.¹¹⁴⁹

У *Стварању Југославије* преносио је опште податке о даљем неуспешном току Првог српско-турског рата и великом поразу српске војске код Ђуниса, који је резултирао њеним скоро потпуним сломом и молбом кнеза Милана Руској империји да приволи Османско царство на примирје са Србијом. Захваљујући руском ултиматуму који је Висока Порта морала прихватити, примирје између Кнежевине Србије и Османског царства ступило је на снагу 1. новембра 1876. године на бази *status quo ante bellum*, што је значило да се све враћа на стање какво је затечено пре избијања сукоба. Главне разлоге за неуспех Србије у овом рату Екмечић је у истом делу видео у војној неспремности, неразвијености националног морала, поноса и борбеног пркоса – према његовом схватању, елитни тип национализма још увек није постао масовни, а нација још увек није била одгајана у духу јединства.¹¹⁵⁰

У раду „Српска војска у националним ратовима од 1876. до 1878.“ износи нешто другачије погледе. Сматра да се ослонац на стране официре као командни кадар показао као фатална грешка. И не само на официре него и на стране ратнике: „Страни су се добровољци занимали својом политиком, Руси славјанофилским програмима, а Италијани отварањем масонске ложе у Београду. Због тога ни Главни штаб Черњајеву на фронту није функционисао како треба.“¹¹⁵¹ Једноставно, овај рат је према његовом мишљењу био изгубљен пре свега јер српска војска њему није била историјски дорасла. Ипак, као значајну поуку из овог пораза наводи разматрање плана напуштања система народне

¹¹⁴⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 302-305.

¹¹⁵⁰ За писање о војним операцијама за време Првог српско-турског рата Екмечић је у „Стварању Југославије“ користио следеће наслове: Новица Б. Ракочевећ, *Ратни планови Србије против Турске од Војводе Карађорђа до Краља Петра*, Београд 1933, стр. 65; Р. Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије...*, стр. 275, 276; Dimitrije Đorđević, *Revolutions nationales des peuples balkaniques 1804-1914*, Beograd 1965, str. 135; М. Екмечић, *Ustanak u Bosni...*, str. 231; Ђорђе Микић, *Друштвени и политички развој Косова и Метохије у XIX веку (до 1912. године)*, (рукопис), Бања Лука 1985, стр. 51; С. Магдаленић, „Генерал Черњајев“, у: *Слике из наших ратова с Турцима и Бугарима 1876, 1877-78 и 1885-86 године*, II, Београд 1910, стр. 31, 32; Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875-1878*, I, Београд 1896, стр. 147; Сава Грујић, *Наша офанзива 1876 године*, IV прилог за историју српско-турског рата те године, Београд 1898, стр. 10; Ђузепе Барбанти Бродано, *Гариобалдинци на Дрини 1876*, Београд 1958; С. Игњић, „Догађаји на Дрини 1876. године“, *Војно-историјски гласник*, 2-3, Београд 1973; Милева Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића у свези са догађајима из најновије српске историје*, Београд 1892; Станислав Бинички, *Одломци из ратних бележака 1876 г.*, Београд 1891, стр. 4; Ј. Јовановић, „Сергеј Михајлович Кравчинскиј – Степњак. Учесник у Херцеговачком устанку 1875. године“, *Годишњак Друштва историчара БиХ*, XIX, Сарајево 1973, стр. 273; М. Екмечић, „Српска војска у националним ратовима од 1876. до 1878“, *Balkanica*, IX, Београд 1878, стр. 122.

¹¹⁵¹ М. Екмечић, „Српска војска у националним ратовима од 1876. до 1878.“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, стр. 143.

војске и стварање професионалне стајаће армије, који је спроведен током наредних деценија.¹¹⁵²

Пратећи даљи ток ратних дешавања, преноси да је судбина Црне Горе била другачија, која је своје највеће снаге усмерила према Херцеговини (само је један мањи део снага окренула ка Бару и Гусињу), упутивши ка њој 14 батаљона које је лично предводио књаз Никола. Истиче да се највећи број херцеговачких устаника прудружио ратним напорима Црне Горе и постао део њене војске. И поред тога што су били мање бројни од Турака и имали слабију војну опрему и технику, Екмечић оцењује да су се прекаљеност и фанатизам Црногораца и Херцеговаца показали јачим, што је показала битка на Вучјем Долу 28. јула 1876. године, где су „на јатаган“ победили османске трупе. У *Стварању Југославије* открива информацију да је том приликом заробљен један од тројице паша-команданата, преко 3.000 официраи војника, као и око 500 муслиманских светих књига.¹¹⁵³ У истом делу напомиње да је после тога главнина црногорске војске усмерена ка Подгорици, у чијој је околини дошло до одличујуће битке на Фундини 14. августа 1876. године, где су Црногорци остварили још једну значајну победу и себи подигли углед у свету. И поред преговора о миру са Османским царством, Екмечић напомиње до њега није дошло, па су се ратне операције наставиле у пролеће 1877. године.¹¹⁵⁴

Ипак, и поред војних успеха Црне Горе, босанско-херцеговачки устаници и две српске кнежевине играли су, судећи према његовом писању, унапред „намештену“ ратну утакмицу. Његова истраживања показују да су се Русија и Аустро-Угарска усменим споразумом у Рајхштату 8. јула 1876. године договориле око поделе интересних сфера на Балкану, на уштрб српских националних интереса у Босни и Херцеговини.¹¹⁵⁵ Рајхштатским споразумом договорено је да Аустро-Угарска заузме највећи део Босне и Херцеговине, уз услов допуштања територијалног проширења Србије на недефинисано парче Босне и Новопазарског санџака до реке Лим, а Црној Гори део источне Херцеговине, подручје до Лима и излаз на море код Спича. Како је споразум био усменог карактера, остављао је простор за многе спекулације и произвољна тумачења, па су руске дипломате касније говориле да су споразумом у Рајхштату дале „зелено светло“ Аустро-Угарима да се прошире само на западну Босну до Врбаса (тзв. „Турска Хрватска“) а не на остатак Босне и Херцеговине, што, наравно, није прихваћено, поручује Екмечић.¹¹⁵⁶ У *Стварању Југославије* истиче да су све недоумице око деобе интересних сфера на Балкану

¹¹⁵² Исто, стр. 143-144.

¹¹⁵³ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 307.

¹¹⁵⁴ Исто, стр. 307-308.

¹¹⁵⁵ М. Екмечић, *Ustanak u Bosni 1875-1878...*, стр. 230-233.

¹¹⁵⁶ Изворна база Екмечићевог писања о споразуму у Рајхштату представљају следећи наслови: Eduard von Wertheimer, Graf Julius Andrassy, sein Leben und seine Zeit, II, Stuttgart 1913, стр. 248; Fritz Leidner, *Die Aussenpolitik Österreich-Ungarns vom Deutsch-Französische Kreige bis zum Deutsch-Österreichischen Bündniss, 1870-1879*, Kiel 1934, стр. 53-55; Dr August Fournier, *Wie wir zu Bosnien kamen?*, Wien 1909, стр. 44; Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire. The Great powers and the Straits Question 1870-1887*, Bloomington 1973, стр. 110.

између Аустро-Угарске и Русије решене Будипештанским конвенцијама 15. јануара 1877. године. Према његовим наводима, Русија „под своје“ добила Бугарску, а Аустро-Угарска Босну и Херцеговину. Србији и Црној Гори су остављене територије, које би, како Екмечић каже, поменути великим силама биле само „мука и терет“.¹¹⁵⁷

На страницама *Устанка у Босни 1875-1878*. Екмечић пише да су неславни крај Првог српско-турског рата, српско-турски мир и мирнодопски период између Првог и Другог српско-турског рата најгоре примљени у Црној Гори, чији је двор сматрао да је излазак Србије из оружаног сукоба са Османским царством нека врста издаје Црне Горе и устаника у Босни и Херцеговини, што је означено као повод за раскид српско-црногорског ратног савеза и заједничких циљева. То је, према његовој оцени, значио крај једног заједничког подухвата, јер је читав српски национални покрет почивао на претпоставкама савезништва две кнежевине против Османског царства у циљу ослобођења и уједињења српског народа.¹¹⁵⁸ Друга важна последица ових догађаја био је заокрет српске владе у односу на устанак у Херцеговини и Босни: Екмечић на основу консултовања обимне архивске грађе показује да је влада Кнежевине Србије од потписивања мира са Османским царством на принципу *status quo ante bellum* престала да помаже устанак, настојала га да смири, а проглашење уједињења Босне са њом сматрала неважећим - једном речју, дигла је руке од устанка.¹¹⁵⁹ С друге стране, напомиње да је истовремено довршена и аустро-угарска политика према свим кључним питањима на Балкану за време Велике источне кризе методом сарадње и тајних договора са руском дипломатијом.¹¹⁶⁰

И поред свих тих неповољних околности, Екмечић у својим радовима показује да устаници нису „губили главу“ и да су током пролећа 1877. године јачали своје чете, спремајући се да приме нови удар османске војске. Такође истиче да су средином априла 1877. године устаничке вође прогласиле Милету Деспотовића за генерала, врховног управитеља босанског народа и главнокомандујућег свих устаничких одреда који су деловали у Босни. Апострофира да је паралелно са тим догађајима текла мобилизација босанско-херцеговачких муслимана и довлачење нових османских трупа у Босну, напомињући да су неке јединице долазиле чак из Штипа.¹¹⁶¹ Екмечићево писање показује да нагомилавање и јачање муслиманске армије у почетку није донело жељене резултате током неколико похода између маја и августа 1877. године, односно да су се устаници солидно држали. Ипак, 4. августа 1877. године дошло је до чувене битке на Црним Потоцима, где су, према Екмечићевим речима, устаници доживели тежак пораз; погинуло их је 150, а остатак се дао у бег према Лици, укључујући и њиховог команданта Милету Деспотовића, који се потом предао аустро-угарским властима. „Страховит војни пораз

¹¹⁵⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 314-316.

¹¹⁵⁸ М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875-1878...*, стр. 261-262.

¹¹⁵⁹ *Исто*, стр. 263.

¹¹⁶⁰ *Исто*, стр. 262.

¹¹⁶¹ *Исто*, стр. 276-281; М. Екмечић, „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878.“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 2002, стр. 248.

устаника и дубока политичка промјена која је услиједила након овога пораза судбински су утицали на даљи ток устанка. Послије овог пораза устанак се више никада није могао подићи до ранијег значаја“, оцењује Екмечић.¹¹⁶² Главни узрок ове катастрофе он препознаје у томе што је, према његовом схватању, устанак престао бити стварни устанак народа Босне и Херцеговине и што је његов циљ развојем политичких околности бачен у подручје међународних односа као повод и оправдање за надгорњавања и тајне договоре великих сила.¹¹⁶³ Из тога се може закључити да је Екмечић на становишту да устаници и њихова борба више нису били самостални субјект који се бори за остварење својих интереса, већ само фигура у напетом балканској геополитичкој партији шаха.

Главну посредну последицу устаничког пораза на Црним Потоцима Екмечић препознаје у формирању привремене босанске владе, која је себи за задатак поставила бригу о даљој политичкој судбини устанка. У својој дисертацији преноси да је она образована на једној скупштини (присутствовало око 200 делегата) у селу Кравјаку; за председника Народне скупштине изабран је Симо Чавка, а за чланове „Привремене народне босанске владе“ именовани су Голуб Бабић, Јово Билбија, Владимир Јонин, Вид Милановић, Јово Скобла, поп Јово Пећанац, Перо Крецо, Тривун Бундало, Нико Буро, фра Боно Дрежњак, Мато Јурета, Илија Шевић, Божо Љубоје и Илија Трикић. Председник владе постао је Владимир Јонин, брат руског конзула у Дубровнику.¹¹⁶⁴ Према Екмечићевим истраживањима, циљ стварања ове владе био је обелодањивање циљева устанка у којима је доминирао захтев за аутономним уређењем Босне и Херцеговине, уз одбијање аустро-угарске окупације и нуђење алтернативног решења у виду уједињења са Србијом. Он тврди да је устаничку владу признао црногорски кнез Никола, али да јој никакву помоћ није дао, а да је званични Београд ни признао из страха да тиме не испровоцира Аустро-Угарску, која је формирање Привремене босанске владе посматрала као директан атак на њене интересе.¹¹⁶⁵ Иначе, треба рећи да Екмечићева истраживања показују да је сама идеја формирања устаничке владе потекла из руских кругова, који су, и поред жртвовања Босне и Херцеговине Аустро-Угарској у Рајхштату, из својих политичких рачуна остали на идеји о аутономној Босни и Херцеговини, што се најбоље испољило Санстефанским миром. Ипак, и поред тога, он сматра да привремена босанска влада није оставила дубљег трага, сем што је њен рад довео до поштравања аустро-угарских мера против устанка и губљења његовог политичког ослонца.¹¹⁶⁶

У свим закулисним дипломатским играма, споразумима и замешатељствима, Екмечић посебно мрачним бојама слика улогу Русије, њених државних представника, посебно словенофила, који су, према његовим истраживањима, по сваку цену желели спречити југословенско уједињење. „Горе од московских славјанофила је о Србима

¹¹⁶² М. Екмечић, *Ustanak u Bosni 1875-1878...*, стр. 288.

¹¹⁶³ *Исто*, стр. 288-290.

¹¹⁶⁴ *Исто*, стр. 294-297.

¹¹⁶⁵ *Исто*, стр. 299-302.

¹¹⁶⁶ *Исто*, стр. 302.

мислио сам руски цар и руска званична политика. Она је од почетка тражила начина како да српски покрет искористи као изговор, онемогућавала планове за уједињење Јужних Словена онда када их нико честито не ставља на папир“.¹¹⁶⁷ Он тврди да је највећа словенска земља у рат против Османског царства ушла тек након договора са Аустро-Угарском у Рајхштату и Будимпешти - то је учинила 24. априла 1877. године, пребацивши своју војску преко Румуније и Дунава на бугарску етничку територију. Преноси да је на превоју званом Шипка дошло је до великих окршаја између руске војске и бугарских добровољаца с једне, и османске војске с друге стране, а потом и до дуготрајне опсаде Плевне, коју су Османлије врло жилаво браниле. Према његовим речима у „Историји српског народа“, неочекивано велики губици и рат који се одужио, натерали су Русију да позове Србију да поново уђе у рат против Османског царства, што је Србија и учинила 2/13. децембра 1877. године, након руске финансијске помоћи и гушења Тополске буне.¹¹⁶⁸

Према Екмечићевом писању, циљ Кнежевине Србије у Другом српско-турском рату било је ослобођење и присаједињење што већег дела Старе Србије. Ратне операције српске војске су, за разлику од Првог српско-турског рата, текле врло успешно. За нешто више од два месеца, од децембра 1877. до првих фебруарских дана 1878. године, заузета су следећа места: Куршумлија, Бела Паланка (или Ак Паланка, како се тада називала), Лесковац, Пирот, Кула, Брезник, Трн, Радомир, Ниш, Врање, Гњилане и Грачаница. Позивајући се на Владимира Стојанчевића,¹¹⁶⁹ Екмечић наводи да се српска коњица код Сливнице (30 километара од Софије) састала са руском војском. Нашавши се пред потпуним дебаклом, Османско царство било је принуђено да затражи примирје, које је договорено 31. јануара 1878. године. Месец дана су се водили преговори, а онда је 3. марта 1878. године склопљен мир у Сан Стефану, малом месту у близини Цариграда.¹¹⁷⁰

Овим документом су, према Екмечићевом схватању, али и резону Јована Ристића, нацртане границе Велике Бугарске и Велике Црне Горе, а Србији је дато знатно уже територијално увећање него што је она својом војском ослободила.¹¹⁷¹ Зато је наметнуто

¹¹⁶⁷ Исто, стр. 314. Корен оваквог становишта Екмечић је пронашао у грађи руске, британске и немачке провенијенције: Русский архив, 6, Москва 1897, стр. 260, „Накануне нашей последней войны. Письмо председателя Московского славянского комитета, 4. XII 1876 г. из Москви в Бельградъ; Н. С. Киняпина, *Внешняя политика России второй половины XIX века*, Москва 1974, стр. 144; В. Н. Sumner, *Russia and the Balkans 1870-1880*, Oxford 1937, str. 208; Spiridon Gopčević, *Russland und Serbien 1804-1915 nach Urkunden der Geheimarchive von Petersburg und Paris und des Wiener Archives*, München 1916, str. 183.

¹¹⁶⁸ В. Стојанчевић, Ј. Милићевић, ч. Попов, Р. Јовановић, М. Екмечић, *Историја српског народа...*, стр. 521-523.

¹¹⁶⁹ Владимир Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, Београд 1986, стр. 18.

¹¹⁷⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 319.

¹¹⁷¹ Исто, стр. 319; Санстефанским уговором створена је аутономна Кнежевина Бугарска, која је требало да обухвати бугарску националну територију од Дунава до Егејског мора, затим пиротски и врањски округ, целу Вардарску Македонију, као и неке крајеве данашње источне Албаније и северне Грчке. Лука Солун није била обухваћена санстефанским границама Бугарске, али је Бугарској дат широк приступ Егејском мору са градом Кавалом. Кнежевина Србији призната је државна независност и одређено територијално

руско решење од комплетне српске политичке јавности и државног врха доживљено као прави шок и понижење, што је изазвало њихово окретање ка Аустро-Угарској, која им је, опет, поручивала како се Србија јавно мора одрећи Босне и Херцеговине.¹¹⁷² Србија се, према Екмечићевим анализама, нашла у процепу интереса две велике силе које су унапред договориле разграничење својих сфера на штету српских националних интереса.

Он тврди да се са одлукама Санстефанског мира није слагала ниједна велика европска сила, па чак ни неки представници руске владе. Зато је већ у мају 1878. године између њих и дипломатских представника Велике Британије потписана конвенција којом је Русија пристала на ревизију Санстефанског уговора.¹¹⁷³ Тиме је утабана стаза за сазивање конгреса у Берлину, скупа који је имао задатак да исцрта нову мапу Европе.

Берлински конгрес Екмечић сматра прекретним догађајем српске, балканске и европске историје.¹¹⁷⁴ Преноси да су представници Немачке, Аустро-Угарске, Француске, Велике Британије, Италије, Русије и Османског царства од 13. јуна до 13. јула 1878. године на двадесет седница одлучивали о судбини тадашњег света, док су мање државе попут Грчке, Румуније и Персије имале право изношења предлога, али без права на одлучивање. Екмечић сматра да то право Србија преко свог делегата Јована Ристића није хтела да искористи, сматрајући да се више може постићи закулисном дипломатијом. Што се тиче представника устаника из Босне, помиње Деспотовића и Видовића, који су добили могућност да пре једне седнице „провире“ у дворану и на столове оставе своје писмене захтеве.¹¹⁷⁵ Једном речју, његово писање показује да су велике силе одлучивале о свему, а да су мале играле сасвим споредне или епизодне улоге. Екмечић каже да су велике силе из корена промениле одредбе Санстефанског мира и потпуно измениле територијални распоред балканских држава. Кључне одлуке Берлинског конгреса за Балкан и прибалканске територије које Екмечић наводи као судбоносне биле су следеће:

- Правно је призната независност Србије (територијално увећана за 11.100 km²), Црне Горе (уз уздвострученост територије) и Румуније (после Османског царства, териотријално највећа балканска држава, 130.200 km²). Бугарска је подељена на аутономну Кнежевину Бугарску и Источну Румелију;

проширење које је обухватало Ниш, Лесковац и Топлицу, као и Лаб и делове новопазарске и косовскомитровачке нахије, али без Новог Пазара и Косовске Митровице. Црној Гори је такође призната независност и одређено велико проширење: уз градове Никшић, Гацко, Спуж, Подгорица и Жабљак, припао јој је и Бар, преко којег је добила излаз на Јадранско море. Ипак, две трећине предвиђене територије, Црна Гора је тек требала заузети од Турака и Арбанаса. За Босну и Херцеговину, Епир, Тесалију и Крит, мировни уговор је предвиђао широке административне реформе у оквиру Османског царства, с тим што је Русија нагласила да, сходно својим обавезама из Рајхштата, нема ништа против ни аустро-угарске окупације Босне и Херцеговине.

¹¹⁷² Исто, стр. 320.

¹¹⁷³ Исто, стр. 320.

¹¹⁷⁴ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 290.

¹¹⁷⁵ М. Екмечић, „Карактеристике Берлинског конгреса 1878. године“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 2002, стр. 257-281; М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 324.

- Признато право Аустро-Угарске на окупацију Босне и Херцеговине;
- Румунија је вратила Русији део територије Бесарабије који је одвојен од Русије Париским уговором из 1856. године, који је на западу ограничен средњим током реке Прут а на југу средњим током рукавца Килија и ушћем Стари Стамбол;
- Османско царство је уступило Русији Ардахан, Карс и Батум (данашња Јерменија и Грузија, са малим делом североисточне Турске) у Азији, заједно са луком ове последње поменуте територије;
- Османско царство је преузело обавезу да на острвцу Крит доследно примењује Органски закон из 1868. године уз модификације које се могу сматрати правичним;
- Духовна лица, ходочасници, као и монаси свих националности који путују у европски део Османског царства, или у њен азијски део, уживаће иста права, повластице, као и привилегије;
- Великој Британији дато је право да запоседне острво Кипар.¹¹⁷⁶

И поред тога што Русија није успела наметнути своје решење као коначно, Екмечић сматра да је она на Берлинском конгресу остварила стратешки успех. Цитирајући Стојана Новаковића из једног архивског извора,¹¹⁷⁷ он вели да је најбољи пресек руске балканске политике између 1856. и 1914. године дао руски државник Сергеј Вите 1888. године: „Став Русије према устанцима у Босни не треба узимати озбиљно, ‘то се питање употребљава данас да поплаши Аустрију, да би она у другим питањима попустила, али да у интересу руске политике никако није да босанско питање реши, него, напротив, да га непрестано нерешено одржава, како би јој, кад год затреба, могло послужити било у политичком шаху с Аустро-Угарском, било у ономе са српским државама и са целим југословенским покретом’.“¹¹⁷⁸

Зашто су велике западне силе наметнуле решења на Берлинском конгресу каква су наметнула? Према Екмечићевом схватању, њихова основна интенција била је у следећем:

- успоставити „хармонију доминације“ над оним што је остало од Османског царства;
- обезбедити равнотежу немоћи између балканских држава;
- успоставити апсолутну контролу над могућим жариштима криза, побуна или револуција;

¹¹⁷⁶ М. Екмечић, „Карактеристике Берлинског конгреса 1878. године“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 2002, стр. 257-281; М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 324; За писање о Берлинском конгресу Екмечић је користио немачку грађу: Imanuel Geiss, *Der Berliner Kongress 1878. Protokolle und Materialien*, Boppard am/R, 1878, str. 18; Н. Batowski, „Die territoriale Bestimmungen von San Stefano und Berlin“, u: *Der Berliner Kongress vom 1878. Die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der Zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1982, str. 60, 61.

¹¹⁷⁷ Архив ДСИП, Београд, II, бр. 21, Стојан Новаковић – Министарству иностраних дела, Цариград, 26. Јануара 1888.

¹¹⁷⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 325.

- што више удаљити Русију од Средоземља.¹¹⁷⁹

Које су онда биле опште тековине судбоносног Берлинског конгреса? Екмечићев одговор на то питање гласи:

- јачање савеза Немачке и Аустро-Угарске у условима ојачавања европске равнотеже и пораза духа револуције на Балкану;
- олакшавање европске железничке и опште транспортне експанзије у условима разбијања првобитне целине тржишта Османског царства;
- дубока криза балканских националних покрета и јачање њихових међусобних антагонизама: Срба и Хрвата око Босне и Херцеговине, Срба, Бугара, Грка и Албанаца око Македоније, Албанаца и Грка око епира, Бугара и Румуна око Добруце, Румуна и Руса око Бесарабије;
- миграције са османске и на османску територију и промена структуре градског становништва у неким деловима Балкана;
- победа начела религиозне нетолеранције и права мањине, што први пут у историји југоисточне Европе добија међународну санкцију;
- јачање дипломатског модалитета споразумевања великих сила, што је за последицу имало избегавање и одлагање великог европског рата (или ратова) за неколико деценија.¹¹⁸⁰

Ту долазимо до трећег важног питања ове проблематике - у чему је био историјски значај и смисао устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878. према Екмечићевом становишту? Његово писање нуди опширан, комплексан одговор који се може свести у десет основних тачака:

- 1.) Устанак у Босни и Херцеговини 1875-1878. био је најмасовнији устанак српског народа у целом 19. и делу 20. века. Имао је једнак историјски значај као Српска револуција 1804-1815. или српска револуција северно од Саве и Дунава 1848-1849. године. У политичком смислу устанак је постао стварна српска национална револуција за уједињење целог српског народа. Сматрало се да је дух ослобођења захватио и Банат, Војводину, Хрватску и Славонију;
- 2.) У босанско-херцеговачком устанку 1875-1878. године дошло је до „провале сељачких маса у политику“. Покрет угњетених хришћанских сељака измешао се са политиком великих сила, дипломатским играма и националним идеологијама. Устанак је остварио основу за преуређење Балкана на националном принципу и направио такав потрес у друштвеним односима Босне и Херцеговине да су сви каснији покрети на босанско-херцеговачком селу изгледали као бледа сенка овог

¹¹⁷⁹ М. Екмечић, „Карактеристике Берлинског конгреса 1878. године“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 2002, стр. 257-281; М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 324, 327, 330, 331.

¹¹⁸⁰ Исто, стр. 281-282.

великог устанка. Покрет хришћанских сељака дао је значајан допринос рушењу Османске империје и њеном коначном изгону са Балкана и поред њиховог коначног ратног неуспеха;

- 3.) Устанак је ипак, поред свега, доживео историјски пораз. Од самог почетка устанак је открио неспособност националне политике и идеологије у свим јужнословенским крајевима да усклади циљеве народа израсле на захтевима за решење аграрног питања са циљевима и методама постојећих политичких покрета, партија и влада. Функција коју је неуспели устанак вршио на потоњи развој је функција коју све неуспеле револуције врше на будућност;
- 4.) Присуство великих сила које постају основни носиоци решавања Источног питања одређује правила понашања свих учесника у том проблему. После окупације Босне и Херцеговине и Србија и Црна Гора постале су зависније од Аустро-Угарске, која је форсирала расцеп Срба и Хрвата и тежила да приближи католике и муслимане;
- 5.) Берлинским конгресом ниједна варијанта југословенских националних питања није решена. Премоћ великих европских сила довела је до тога да се не усагласе циљеви устанка и ратова Србије и Црне Горе против Османског царства. Српски национални покрет није искористио огромну енергију сељачке социјалне револуције, а стално испољаваним концептом покушајима сарадње са муслиманском аристократијом допринео је отуђењу тог аграрног слоја у Босни и Херцеговини од општих националних циљева, опадању револуционарног таласа и свођењу циљева устанка на деобу територија;
- 6.) Устанак је доживео не само политички, већ и социјални пораз. Аустро-угарска окупациона власт прихватила је друштвени систем какав је постојао под Османским царством. Хришћански кметови вратили су се у социјални положај какав су имали пре устанка. Испало је да су узалудно ратовали;
- 7.) Аустро-Угарска је окупацијом Босне и Херцеговине направила историјску грешку, јер је ојачала свој унутрашњи ирендетизам словенских народа, а сталним чувањем старог социјалног система Османског царства и политичког расцепа по верском и националном кључу несвесно подгрејала сепаратистичке процесе на својој територији и убрзала свој слом;
- 8.) Устанак у Босни и Херцеговини био је везан за појаву модерног панисламизма. Као што је Српска револуција 1804-1815. била праћена преношењем вахабитског покрета на европско копно, панисламизам 1876-1878. представљао је другу велику фазу у еволуцији модерног исламског фундаментализма.
- 9.) По својој форми устанак је био герилски рат, који је показао одређену историјску ефикасност и вредност тог начина војевања. Фактори сељачке социјалне основе, територијалног распореда, близине границе, народних збегова, одржавања војних јединица са ослоном на становништво, рађања вођа од способних људи из народа, произвели су једно немерљиво искуство и послужили као својеврсни модел герилског војевања у потоњим временима, посебно у светским ратовима;

- 10.) Дух југословенског уједињавања доживео застој, ојачан процес кроатизације на целом римокатоличком српскохрватском говорном подручју, а процес претварања лингвистичког типа национализма у верски доживео је успон. Југословенска идеја доживела је пад, али не и слом.¹¹⁸¹

Све у свему, може се констатовати да је Екмечић систематично, документовано, акрибично и марљиво обрадио проблематику Велике источне кризе (1875-1878). Прилазећи теми са више аспеката, показао је да је аграрно питање, које је лежало у корену „Невесињске пушке“, било у каузалној вези са питањем националног ослобођења, односно да је једно произишло из другог и међусобно се прожимало. Симбиоза ова два питања била је, према порукама његових дела, карактеристика не само ратова током Велике источне кризе, већ и једна од главних особености модерне српске историје уопште. Захваљујући вишегодишњим истраживањима, кроз своју докторску дисертацију, али и друге радове, доносио је важне новине када је у питању ова хронолошко-тематска целина. Примера ради, поставио је питање улоге тајних организација (пре свега, код Срба) и њихове улоге у организовању и вођењу устанка; имплементирао је тезу о „провали маса у политику“, односно о улози малог, потлаченог човека у вртлогу међународне политике; изнео смелу теорију о везаности појаве модерног панисламизма за устанка у Херцеговини и Босни 1875-1878; разотривао праве намере неких важних личности устанка, показујући њихове „тамније стране“ (то се, пре свега, односи на руске словенофиле, као и на дон Ивана Мусића и кнеза Николу I Петровића); преносио атмосферу првих политичких, односно идеолошких подела међу устаничким вођама; развијао теорију о устанку 1875-1878. као феномену у којем, и поред огромних напора и жртава народа који у њему учествује, кључну улогу играју „људи иза кулиса“, односно дипломате које у потаји кроје судбину Балкана; још једном показао да је у сукобу верског и лаичког, верског и језичког, верског и класног – надјачавао верски принцип.

Последњи закључак имао је, према Екмечићевом писању, круцијалну важност за даљи историјски развој националних препорода Јужних Словена. Битно је напоменути да је Екмечић и ову тему обрађивао из контекста њеног значаја за ту тематику, иако је она врло јасно хронолошки, тематски и просторно омеђена. Зато кризу идеје јужнословенског заједништва и јачање идеологије социјалног католицизма апострофира као једну од

¹¹⁸¹ М. Екмечић, *Ustanak u Bosni 1875-1878...*, стр. 328-330; М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 324-332; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 289-291; В. Стојанчевић, Ј. Милићевић, Ч. Попов, Р. Јовановић, М. Екмечић, *Историја српског народа...*, стр. 524-526; М. Екмечић, V. Dediјer, *Istoriја Jugoslavije...*, стр. 316-320; М. Екмечић, „Српска војска у националним ратовима од 1876. до 1878.“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, стр. 119-151; М. Екмечић, „Идеје Ђуле Андрашија о уређењу окупираних покрајина Босне и Херцеговине, 1871-1878“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 239-251; М. Екмечић, „Српско питање у Источној кризи 1875-1878“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, 193-213; М. Екмечић, „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878.“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 2002, стр. 203-257; М. Екмечић, „Карактеристике Берлинског конгреса 1878. године“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 2002, 257-283.

највећих последица неуспеха устанка 1875-1878. Православни, муслимани и римокатолици Босне и Херцеговине остали су у забранима својих конфесија, немоћни да изградње јединствен национални покрет на језичком принципу. Екмечић поручује да за то није одговорна само религиозна нетолеранција, већ и спољни притисак, који се у том случају највише осећао од Аустро-Угарске. Окупацију Босне и Херцеговине од стране ове силе Екмечић не препознаје само као њено ширење на Балкан, већ и као наметање борбе на живот и смрт српском националном покрету - јужнословенском Пијемонту. У контексту те чињенице одвијао се даљи развој југоисточне Европе наредних деценија. Плодови његовог пожртвованог проучавања Велике источне кризе у контексту Источног питања и балканске политике великих сила представљају вредну ризницу чврсто утемељеног знања. Тај их квалитет сврстава у ред незаобилазних научних штива за даље испитивање ове проблематике. Тиме је Екмечић оставио још један особени печат у европској историјској науци.

Први светски рат и стварање југословенске државе

Етапа развоја југословенске идеје 1914-1918, односно ратне фазе која је довела до њеног оваплоћења у виду стварања Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, представља једну од централних тема Екмечићевог научно-истраживачког рада. Вишегодишње проучавање необјављене архивске грађе, уз консултовање релевантне историографске литературе, произвели су волуминозне синтезе, гранитне споменике његове научне мисли. То се, пре свега, односи на *Ратне циљеве Србије 1914.*, *Стварање Југославије II* и *Дуго кретање између клања и орања*, али и на објављене радове као што су „Планови за герилски рат 1914.“, „Жалосна баштина из године 1914“, „Белешка о улози расизма у одређивању немачких ратних циљева 1914-1918.“ и др. Основна карактеристика свих наведених дела јесте њихова чврста хеуристичка основа, оригиналност и интенција да се отворе нови истраживачки хоризонти. Према Екмечићевом сведочењу у предговору првог издања „Ратних циљева Србије 1914.“, намера и мотив за писање једне овакве студије нису били жеља да се наведена проблематика обради на једном месту и у једном обиму, већ да отвори „један мајдан више за истраживање“ и тако поље истраживачке знатижеље прошири изван оквира у којима је до тада „дозријевао“.¹¹⁸² Иако се у наслову експлицитно каже на шта се односи смисао ове студије, он напомиње да његов задатак није био да анализира какви су били српски ратни циљеви уопште, већ „како су се изградиле његове историјске основе“ током првих месеци Великог рата, односно који су све и на који начин домаћи, балкански и међународни фактори утицали на њихово формирање. Да би тај задатак успешно остварио користио је необјављену архивску грађу из десет југословенских и страних архива, исписе из 13 домаћих и страних новина, белешке из 30 мемоарских списа, 19 зборника објављених архивских извора, као и огроман списак разноврсне историографске литературе, што само по себи довољно говори о научном квалитету ове монографије.

Износећи чињеницу да је о Првом светском рату написано око 11.000 књига, Екмечић поручује да тај податак речито казује о експлоатисаности наведене тематике. Ипак, као човек пера и струке, он тврди да је међу тих 11.000 наслова апсолутна већина политички ангажована, а да су вредна научна остварења у мањини, посебно када се ради о јужнословенском простору. „Историчари својски војују против бивших председника влада, шефова генералштабова и генерала дуго пошто су они престали да се броје међу живе. Ослободити историографију овог наслеђеног комплекса обрачунавања с мртвима до оне крајње тачке до које она као наука то дозвољава, није ни лак ни захвалан посао, и тежак је тачно онолико колико је тешко и незахвално покушавати да се коригују јавна

¹¹⁸² М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 43.

мишљења формирана на предрасудама“.¹¹⁸³ Као светле примере иностране историографије о Првом светском рату апострофира књиге Михаила Николајевича Покровског¹¹⁸⁴ и совјетских историчара потеклих из његове школе, Луиђија Албертинија¹¹⁸⁵ и Фрица Фишера¹¹⁸⁶, а у југословенском случају подвлачи дела Ферда Шишића,¹¹⁸⁷ Владимира Ђоровића,¹¹⁸⁸ Миладе Паулове,¹¹⁸⁹ Богдана Кризмана,¹¹⁹⁰ Анте Мандића,¹¹⁹¹ Владимира Дедијера¹¹⁹², Драгована Шепића¹¹⁹³ и Драгослава Јанковића.¹¹⁹⁴ Радове свих поменутих аутора обилно је користио за за креирање својих чланака и синтеза.

Што се тиче Екмечићевог писања о збивањима од Сарајевског атентата 1914. до Прводецембарског акта 1918. године, он је кроз свеобухватна истраживања покушавао понудити теоријска образложења следећих проблема:

- Предисторија Сарајевског атентата;
- Сарајевски атентат: актери, налагодавци, завере, политичка позадина;
- Јулска криза и стратегије великих сила према Балкану и јужнословенском питању;
- Почетак Првог светског рата и привремена војна победа Србије (1914-1915);
- Формулисање ратних циљева Србије;
- Криза око Бугарске и притисак на Србију да приступи обнови балканског блока;
- Криза око уласка Италије у рат и однос Србије са југословенском политичком емиграцијом;
- Италијанска криза и српска политика према Албанији и Црној Гори;
- Улога Лондонског уговора у међународној дипломатији ратних циљева;
- Привремени пораз Србије;
- Значај Мајске, Крфске и Женевске декларације за процес југословенског уједињења;

¹¹⁸³ Исто, стр. 50

¹¹⁸⁴ М. Н. Покровский, *Царская Россия и война*, Москва 1924; У даљем тексту: М. Н. Покровский, *Царская Россия...*, .

¹¹⁸⁵ Luigi Albertini, *The origins of the 1914*, Oxford 1952.

¹¹⁸⁶ Fritz Fisher, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszieldpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/1918*, Düsseldorf 1962.

¹¹⁸⁷ Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919*, Zagreb 1920; Ferdo Šišić, *Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta (1870-1915)*, Split 1933.

¹¹⁸⁸ Владимир Ђоровић, *Велика Србија*, Београд 1924; Владимир Ђоровић, *Црна књига: патње Срба Босне и херцеговине за време светског рата 1914-1918*, Београд 1920;

¹¹⁸⁹ Milada Paulova, *Jugoslavenski odbor: Povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914-1918*, Zagreb 1925.

¹¹⁹⁰ В. Krizman, „Stvaranje jugoslavenske države“, *Historijski pregled*, br. 3-4, Zagreb 1958.

¹¹⁹¹ Dr Ante Mandić, *Fragment za historiju ujedinjenja*, Zagreb 1956.

¹¹⁹² Владимир Дедијер, *Сарајево, 1914*, Београд 1966.

¹¹⁹³ D. Šepić, „Srpska vlada, Jugoslavenski odbor i pitanje kompromisne granice sa Italijom“, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 3, Beograd 1964; Dragovan Šepić, *Pisma i memorandumi Frana Supila (1914-1917)*, Beograd 1967; dr Dragovan Šepić, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914-1918*, Zagreb 1970.

¹¹⁹⁴ Др Д. Јанковић, „Нишка декларација (Настајање програма југословенског уједињења у Србији 1914. године)“, *Историја XX века*, 10, Београд 1969 (у фусноти нису наведени бројеви страница, прим. Ј. А.).

- Стварање Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца: историјски дестилат југословенске идеје.

Он је на становишту да је подлога свим судбоносним дешавањима лета 1914. године била чињеница да је Аустро-Угарска 1878. године окупирала „једну непријатељску земљу“, чије становнике за четири наредне деценије није била кадра да придобије, а њеном анексијом разбуктала српски и (јужнословенски) национализам, посебно код омладине, која је, „прерано политизована“, била спремна за разне радикалне и револуционарне акције. Отуд „страх од деце“ („Angst vor Kinder“) који је чак постојао и у званичној аустро-угарској политици. Тај израз Екмечић је употребио цитирајући чиновника Земаљске владе Босне и Херцеговине барона Коласа, потом га поткрепљујући једним необјављеним документом¹¹⁹⁵ који сведочи о саслушању дванаестогодишњег српског дечака Славка Мичића, оптуженим да је још као десетогодишњак врхом цепног ножића пробоо поштанску марку са царевим ликом. Према његовим истраживањима преточеним у рад „Утицај балканских ратова 1912-1913. на друштво у Босни и Херцеговини“,¹¹⁹⁶ „погонско гориво“ омладинске националне опијености биле српске победе у Балканским ратовима, у којима су учествовали и добровољци из Босне и Херцеговине, па је званична Србија још крајем новембра 1912. године наређивала четничким командантима, нарочито капетану Војиславу Танкосићу, да у своје редове не примају прекодринске младиће, јер „Аустро-Угарска чека на најмањи повод да нам осујети досадашње тековине и уђе у Србију“.¹¹⁹⁷

Што се тиче научног истраживања позадине видовданског атентата у Сарајеву, Екмечић каже да се она углавном базира на „стерилним криминалистичким експертизама“, које се доводе у питање када се само једна од претпоставки покаже погрешном. Сматра да све док се не открију тајни документи обавештајних служби укључених у балканске прилике (посебно аустро-угарске), неће бити до краја расветљене све околности око овог догађаја. Констатује да су, као и свим другим историјским догађајима, „поводи подређени узроцима и те две стране треба посматрати као однос случајности и закономерности“.¹¹⁹⁸ У три синтезе (*Ратни циљеви Србије 1914., Стварање Југославије II, Дуго кретање између клања и орања*), говорио је о „Полицијској завери“, „Мађарској завери“ и „Политичком злочину“, односно о три теорије о кривици за

¹¹⁹⁵ Архив БиХ, Сарајево, фонд „Окружни суд Тузла ц/а Тородор Илић“, IV-4-2, бр. 233, 223, Саслушање Славка Мичића“. Пре тога навео је још један пример извештаја из штампе („Шегрт велеиздајник“, *Српска ријеч*, 188, Сарајево, 8. септембра 1908. године), у којем се писало о одвођењу у истражни затвор једног четрнаестогодишњака под оптужбом „да је погрђивао цара“.

¹¹⁹⁶ М. Екмечић, „Утицај балканских ратова 1912-1913. на друштво у Босни и Херцеговини“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, стр. 399-423.

¹¹⁹⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 682; Екмечић је овај навод пронашао у тадашњем Архиву Војноисторијског института у Београду (данас Војни архив, прим. Ј. А) – АВИИ, к. 20. Ф. 7, бр. 20/4, Министарство војно (на захтев Министарства иностраних дела) – Врховној команди, Београд, 25. новембра 1912. године. У истој фусноти напомиње да је било више оваквих захтева.

¹¹⁹⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 681.

Сарајевски атентат које је преузео од француског историчара Пјера Ренувена, кога сматра најбољим познаваоцем Великог рата.¹¹⁹⁹ Такође наводи и четири различите „школе мишљења“ (заступљене у литератури која одговорност за избијање рата приписује Србији): да иза атентатора стоји њена влада; да њихов траг води до међународне масонерије; руске обавештајне службе; угарске владе.¹²⁰⁰ За саме „Младобосанце“, организаторе убиства аустро-угарског престолонаследника Франца Фердинанда (и његове супруге Софије која је непланирано настрадала), Данила Илића, Недељка Чабриновића, Гаврила Принципа, Мухамеда Мехмедбашића, Трифка Грабежа, Васу Чубриловића и Цветка Поповића тврди да су по политичким уверењима били „српски и југословенски револуционари са левим, анархистичким и анархо-комунистичким идеолошким склоностима, на њима невидљивој инфраструктурној подлози немачке националне идеологије“.¹²⁰¹

У *Стварању Југославије* писао је о степену укључености српске тајне војне организације „Уједињење или смрт“ у Сарајевски атентат. Цитирајући дела Милана Живановића¹²⁰² и Карла Федерна¹²⁰³ у којима је истакнуто признање Драгутина Димитријевића Аписа на Солунском процесу 1917. године о припремању атентата, напомиње да постоје тумачења да је та одлука донета по савету руске обавештајне службе да се онемогући спровођење у дело одлуке немачког кајзера и престолонаследника Фердинанда да се опроба рат; насупрот томе постоји теорија да је подршку атентаторима давао само Апис лично, што потврђује и највећи број истраживача повода за избијање Првог светског рата, који сматрају да су одлуку о атентату донели сами „Младобосанци“ и да је улога „Црнорукаца“ у томе споредна.¹²⁰⁴ Екмечић сматра да делимична одговорност „Црне руке“ за атентат пре свега лежи у три чињенице: давање оружја „Младобосанцима“, помоћ приликом њиховог преласка границе и планирању евентуалне југословенске револуције у аустро-угарској позадини у случају напада ове државе на Србију. Ипак, његова лична коначна оцена Сарајевског атентата јесте да је то био „плод смесе система и случаја“, где се за прво побринула српска омладина у Босни и Херцеговини, уз помоћ српске обавештајне службе и појединих „Црнорукаца“, а за друго сијасет околности, полицијска алкавост и одбијање политичара да оформе одговарајуће обезбеђење, да не би

¹¹⁹⁹ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 14-30; М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 683; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 340-342.

¹²⁰⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 683.

¹²⁰¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 685; Ваља напоменути да је у чланку „Бакуњин као побуњени интелектуалац“ Екмечић заступао становниште да су идеје Михаила Бакуњина снажно утицале на „Младобосанце“ и значајно допринеле њиховом револуционарном расположењу, спремности на употребу оружја и (само)жртвовање. - М. Екмечић, „Bakunjin kao pobunjeni intelektualac“ u: *Mihail Bakunjin: Ispovijed*, Osijek 1976, str. 158-159.

¹²⁰² Милан. М. Живановић, *Пуковник Апис. Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте*, Београд 1955, стр. 560.

¹²⁰³ Karl Federn, *Die Politik des Dreibundes und der Krieg*, München, Berlin 1915, str. 46.

¹²⁰⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 686-687. Ту је у подножној напомени навео врло значајне домаће и стране историчаре као што су Владимир Дедијер, Војислав Богићевић, Боривоје Јеврић, Р. В. Ситон-Вотсон, В. А. Долф Овингс, Никола Прибић, Елизабета Прибић.

изазвали утисак народног незадовољства. Према његовом схватању, најбољу оцену политичке позадине Сарајевског атентата дао је Никола Форкапић, један од његових учесника: „То је било без икаква размишљања, као кад вода налети, без икакве суставности“.¹²⁰⁵

Ваља напоменути да постоји приметна разлика у Екмечићевом стилу писања и начину саопштавања научних резултата у позној фази његовог стваралаштва у односу на ранији период. Једна од карактеристика те промене јесте релативно личан приступ научној обради. Тако је, примера ради, на првим страницама трећег издања „Ратних циљева Србије 1914.“ казивао о судбини своје породице (кроз коју се симболично приказује живот свих Срба у Босни и Херцеговини), детињству испуњеном причама о доласку муслиманског феудалца Хасана да узме трећину прихода („Оприспи балијо и при јунету има уже“), затварању његовог деде и свих одраслих српских мушкараца у околини Чапљине после Сарајевског атентата, пљачкању и рушењу локалне цркве од комшија римокатоличке и исламске вере... „Поново су је рушили и опухали из ње позлаћена крста, рипиде и чираке, а онда и по трећи пут 1992, кад се распала држава којој се мој деда 1914. почео да радује. Ко је тада плакао и данас плаче, ко је подизао палом престолонаследнику споменик у Сарајеву, подиже га и данас по други пут.“¹²⁰⁶

Што се тиче Екмечићевог става према Гаврилу Принципу, он је јасан и директан – „сви који су 1914. морали да оприспе, Гаврила су сматрали херојем“.¹²⁰⁷ Из тога јасно произилази да Екмечић Принципа сматра јунаком малих и потлачених, симболом борбе за ослобођење од окупације. То је важно знати, јер се крајем 20. и почетком 21. века појавио значајан број студија медијски јако експонираних историчара (Ноел Малколм, Кристофер Кларк, Маргарет Мекмилан) који су Гаврила Принципа проглашавали терористом и директним кривцем за почетак светске катаклизме 1914. године. Насупрот њима, Екмечић истиче да је светска наука „одавно преломила штап на суђењу“ ко је крив за Сарајевски атентат; Версајски мировни уговор из 1919. године садржи тачку да је главни кривац за рат била Немачка. То је, према његовим тврдњама, највећи број немачких историчара одлучно побијао до 1962. године када се појавила књига Фрица Фишера *Посезање за светском моћи* (у оригиналу *Griff nach der Weltmacht: Die Kriegzielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–1918*), у којој је на бази релевантне грађе доказана одговорност „Другог Рајха“ за избијање Првог светског рата.¹²⁰⁸ Екмечић јасно подвлачи да је Сарајевски атентат на српски национални празник Видовдан био повод, а не узрок рату и да од времена Аристотела за сваки догађај постоји исто правило, да је закономерност његове

¹²⁰⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 690-691; Овај цитат је преузео из зборника докумената који је приредио Војислав Боггићевић (*Sarajevski atentat. Izvorne stenografske bilješke sa glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova*, Sarajevo 1954, стр. 200).

¹²⁰⁶ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 2.

¹²⁰⁷ *Исто*, стр. 3.

¹²⁰⁸ *Исто*, стр. 4-5.

појаве у дубоким коренима, а повод сасвим случајан.¹²⁰⁹ У прилог својој тврдњи наводи и став британског историчара Алана Џона Персивала Тејлора да би се исто десило када би енглески краљ одлучио да посети Даблин у Ирској на дан Светог Патрика.¹²¹⁰ Екмечић недвосмислено сматра да одговор о узроцима Великог рата мора бити у складу са општим начелима историјске методологије, односно да се све значајне појаве из прошлости морају посматрати као плод дугих процеса, тј. „процеса дугог трајања“. Из тога логично следи да су узроци Првог светског рата такође морали бити светски.¹²¹¹

На стогодишњицу избијања Првог светског рата (2014.) он поставља питање „да ли данас нешто славимо, или у духу покушавамо да обновимо једну трагедију која нас је опет снашла“ и одмах затим даје одговор - „нити славимо, нити обележавамо, него гледамо како се оно што се догодило пре једног века, поново покушава обновити.“¹²¹² Провлачећи кроз читав текст предговора трећег издања „Ратних циљева Србије 1914.“ аналогије везане за Велики рат и догађаје крајем 20. и почетком 21. века, утицај САД на светске политичке токове, феномен англосаксонске србофобије као рукавца русофобије, политику „Свете алијансе“ (савеза Ватикана и Америке из 1984. године) према југословенској држави и српском националном питању, закључује да је рушење версајског мировног система, „света демократије под вођством Француске“ – срушило обе Југославије. И парламентарну монархију (1941.) и социјалистичку републику (1992. године). „Као и 1914. данас су многи убеђени да су за све то криви Млада Босна и српска влада, народ и држава из ње. Од велике буке и старих дана данас не разабрамо ништа друго“, оцењује он.¹²¹³

Оно што је такође ново, оригинално у Екмечићевом позном стваралаштву, јесте његово схватање дубинских узрока Великог рата. Према његовим речима из маја 2011. године, главни дубински узрок избијања глобалног оружаног сукоба било је систематско насељавање 240.000 хабзбуршких досељеника у Босни и Херцеговини. „Од три Виндхорста на том путу, Кенигсфелда, па Рудолфстала, од Маховљана са тиролским италијанским досељеницима, сада је остао само црквени торањ у неоготском стилу. Од Виндхорста није остало ни име, од Рудолфстала је Милорад Додик направио лепо европско насеље. Оно што је остало је настојање да се етничка структура против Срба наново прочисти“, поручује Екмечић.¹²¹⁴

По питању аустро-угарског ултиматума Србији у 10 тачака (упућен 23. јула са истеком 25. јула 1914. године увече), Екмечић је на становишту да је тај документ намерно написан тако да се не може у целости прихватити и да је представљао део војне стратегије,

¹²⁰⁹ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 342.

¹²¹⁰ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 5.

¹²¹¹ *Исто*, стр. 12-13.

¹²¹² *Исто*, стр. 1.

¹²¹³ *Исто*, стр. 29-30.

¹²¹⁴ М. Екмечић, „Једино против Срба су сви сложни“, преузето са интернет линка <http://www.nspm.rs/hronika/milorad-ekmecic-jedino-protiv-srba-su-svi-slozni.html> 20. јуна 2020. године у 17:42 h.

решености Дунавске монархије да Краљевини Србији пошто-пото објави рат. Користећи записе Конрада фон Хецендорфа,¹²¹⁵ начелника генералштаба аустро-угарске војске, тврди да је он сматрао да се атентат мора искористити као добар повод за рат, жалећи што Србији рат није објављен још 1908. године, јер је она тада могла мобилисати највише 200.000 војника, а обући око 20.000. Србија је на ултиматум, према општој оцени коју прихвата и Екмечић, дала крајње уравнотежен и помирљив одговор, слушајући савете британске дипломатије, трудећи се да на сваки начин избегне рат који јој се наметао, прихватајући све тачке аустро-угарског диктата, сем тачке б која се грубо косила са њеним државним суверенитетом и елементарним националним достојанством.¹²¹⁶ Даљи развој догађаја је познат – Аустро-Угарска је 28. јула објавила рат Србији обичним телеграмом, као да се ради о неком војничком или љубавном писму, а своју ратну прокламацију обнародовала дан касније. Велики рат био је на помолу.

¹²¹⁵ Conrad von Hötzendorf, *Private Aufzeichnungen. Erste Veröffentlichungen aus den Papieren des k. u. k. Generalstabs-Chefs*, Herausgegeben von Kurt Peball, Wien 1977, str. 66, 123, 128.

¹²¹⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 692-693.

V/1 - Екмечић о стратегији и циљевима великих сила на Балкану током Првог светског рата

Цитирајући писмо аустријског дипломате Мусулина на страницама „Ратних циљева Србије 1914“, у којем је он италијанском новинару, историчару и политичару Луиђију Албертинију¹²¹⁷ написао да је Аустро-Угарска 1914. године у рат ушла „са сумњичавом одлучношћу са којом тешки болесник одлажи на неизбјежну хируршку операцију“, Екмечић цени да је то мање-више исто вредело за све зарађене стране. Према његовом тумачењу је рат, барем у фази почетног избијања, већини држава био наметнут као „спољна нужност“.¹²¹⁸ Сматра да се прави историјски смисао Првог светског рата могао схватити тек након завршетка Другог, јер су све идеје и решења највећег сукоба у историји цивилизације своје корене имале у Великом рату. Исто важи и за политичке функционере који су их водили. „Погонско гориво“ оба рата било је, према Екмечићу, садржано у колосалној снази национализма, а почетак Првог светског рата био је логичан завршетак националних препорода од револуционарне 1848. године.¹²¹⁹ Као дубински и скривени узрок избијања Великог рата он наводи „бригу око распадања Аустро-Угарске“, везану за немачке тежње продора на Исток, односно тежње ка хегемонији светској моћи. Мале државе, у које он убраја и Србију, биле су жртве ратних програма великих сила и стајале у сенци поменутих тежње немачких националних елита.¹²²⁰

Екмечић је значајан простор у својим истраживањима посветио плановима и анализама аустро-угарске и српске армије, долазећи до логичног закључка да се радило о сукобу драстично неједнаких у свему (Србија је 11 пута била мања држава, са вишеструко мањом и слабије наоружаном војском). Као битне моменте почетка напада Аустро-Угарске на Србију истиче стратешке грешке аустро-угарских генерала (пре свега, оној која се односи на усмеравање правца напада преко Дрине), улазак Црне Горе у рат на страну Србије („ми смо с вама да дијелимо зло и добро, судбина Србије је наша“), рад на уједињењу две српске краљевине, које је рат натерао на заједничко деловање, али и настојања краља Николе Петровића да „игра на две столице“, односно да пасивизацијом у рату против Аустро-Угарске, „искамчи Скадар као награду“.¹²²¹

Посебан домен Екмечићеве истраживачке знатижеље представљају ратни циљеви и стратегије сваке појединачне велике силе у домену јужнословенског простора и Балкана

¹²¹⁷ На овом месту позвао се на лично Албертинијево сведочанство исказано у његовој књизи „The origins of the 1914“ (Luigi Albertini, *The origins of the 1914*, Oxford 1952).

¹²¹⁸ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 47.

¹²¹⁹ *Исто*, стр. 48-49.

¹²²⁰ *Исто*, стр. 49.

¹²²¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 693-700.

уопште. Анализирајући обиље стране дипломатске грађе, преноси да је немачки план „продора на Исток“ пресецао линије руских планова о пенетрацији на топла мора код Цариграда, њене главне геополитичке жеље, али да је такође пресецао и њен споредни план излаза на Јадран или Егеј. Истовремено су, према његовим наводима, наведени руски планови пресецали планирану немачку пругу Берлин – Багдад, а уз то директно угрожавали британску доминацију у Средоземљу. Из тога је произилазила његова релација да су Немачка и Русија по природи својих интереса отворени непријатељи, а Велика Британија и Русија невољни пријатељи и потајни такмаци.¹²²²

Подаци до којих је Екмечић дошао показују да су немачке амбиције уочи и током Првог светског рата биле далеко веће у односу на њен капитал. Према информацијама које саопштава, „савез елита Немачке“ планирао је да Русију сведе да границе пре Петра Великог, а да Украјину, Пољску и више мањих нација упере против ње и доведу их у већи или мање зависан положај у односу на Немачки рајх. Базирајући своје писање на волуминозној књизи Фрица Фишера *Посезање за светском моћи*¹²²³ он тврди да би после тога граница немачког утицаја ишла преко Кавказа ка југу, где би се спајала са исламским светом; слични су планови постојали у вези Медитерана, француских и британских афро-азијских колонија. Другим речима, сматра да је Немачка желела да после Великог рата постане „светски број један“, држава од које ће све зависити у међународним односима. Зато Екмечић напомиње да се „хитлеризам у основним идеолошким и политичким контурама почео конституисати још 1914, па и прије“.¹²²⁴ У свим тим мегаломанским идејама, Аустро-Угарска је више виђена као немачки млађи партнер него главни савезник, држава која ће сасвим извесно на крају бити утопљена у Немачко царство. Позивајући се на више релевантних наслова стране провенијенције,¹²²⁵ Екмечић тврди да су кораци у том правцу чињени одмах после избијања Првог светског рата 1914, а да су се интензивирали наредне, 1915. године, формулацијом плана о изградњи савезних веза у политичком, привредном и војном смислу; тим програмом Аустрија се намеравала претворити у немачку источну марку.¹²²⁶

Поред мегаломаније, Екмечић открива да је расизам био један од кључних мотива за одређивање немачких ратних циљева у Првом светском рату. На бази необјављене архивске грађе, као хеуристичке основе чланка „Белешка о улози расизма у одређивању немачких ратних циљева 1914-1918.“, показује да су немачке елите веровале да

¹²²² М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 55-56.

¹²²³ Fritz Fisher, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/1918*, Düsseldorf 1962; У даљем тексту: F. Fisher, *Griff nach der Weltmacht...*, .

¹²²⁴ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 57.

¹²²⁵ Ф. И. Нотович, *Захватическая политика германского империализма на востоке в 1914-1918*, Москва 1947, стр. 8; Paul R. Sweet, *Germany, Austria-Hungary and Mitteleuropa, August 1915 – April 1916*, Wien 1957, str. 181; F. Fisher, *Griff nach der Weltmacht...*, str. 252-253, 256-257; Dr Gustav Gratz, Richard Schüller, *The economic policy of Austria-Hungary during the war in its external relations*, New Haven 1928, str. 9-12; Henry Cord Meyer, *Mitteleuropa in German thought and action 1815-1945*, The Hague 1955, str. 13, 21, 67.

¹²²⁶ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 57-59.

представљају супериорну расу којој је суђено да управља светом. Корене таквог начина размишљања Екмечић препознаје у чињеници да је код Немаца свест о јединственом идентитету дошла од расе, а не од нације и да је расизам био нека врста супститута за врло слабу националну свест.¹²²⁷ У истом раду апострофира да су теорије о немачкој супремацији потхрањивали и научници који су заступали тезе о неједнакости људских раса (Фридрих Науман, Паул Рорбах, Хјустон Стјуарт Чемберлен), који су у то доба били врло утицајни и популарни. „Сви су немачки политичари у време Првог светског рата говорили језиком расизма.“¹²²⁸

Друга велика сила која је играла важну улогу у историји Великог рата била је Италија. На трагу анализе дипломатске грађе, Екмечић каже да су на Балкану њене најважније стратешке тачке будуће доминације биле лука Валона, Црна Гора са Бокоторским заливом и Далмација. Подаци до којих је дошао сведоче да је у све поменуте ареале Италија улагала значајан капитал, преко којих је желела пласирати своје интересе. Носилац империјалних амбиција Италије био је ужарени национализам, који Екмечић види као основу италијанске фашистичке идеологије, која је своје корене имала управо у временима пре избијања Великог рата. Као парадигматичан пример суштинских тежњи италијанских националиста он наводи говор посланика Федерционија који је једном приликом рекао „Ми хоћемо да смо оснивачи нове италијанске цивилизације, којој је намијењено да освоји свијет“.¹²²⁹

Према Екмечићевом суду, ова идеологија била је директно уперена против Јужних Словена и Србије, у којој су Италијани видели југословенски Пијемонт. То се видело по избијању рата и преговарању Антанте са Италијом око уласка ове земље у сукоб на њену страну. Анализом стања тадашњих међународних односа он закључује да су, и поред формалног савезништва Италије и Србије током Великог рата, њихови интереси у погледу јужнословенске јадранске обале били толико супростављени да су подсећали да се ради о две непријатељске државе.¹²³⁰ Преноси да је италијанско-српске односе додатно компликовала чињеница да је Италија пре избијања Великог рата одржавала интезивне контакте са Аустро-Угарском и са њом склопила неколико споразума о одржавању ситуације *status quo* на Балкану. Аустро-Угарска је, према Екмечићевим речима, и по почетку рата, максимално желела да изглади и унапреди своје односе са Италијом, да је што даље држи од Антанте, тиме уједно и од Србије. Зато је Екмечић на становишту да је

¹²²⁷ М. Екмечић, „Белешка о улози расизма у одређивању немачких ратних циљева 1914-1918.“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 273.

¹²²⁸ Исто, стр. 277.

¹²²⁹ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 61. Поменути цитат преузео је од Миодрага Ристића (М. Ристић, „Италијански национализам“, III, *Дело: лист за науку, књижевност и друштвени живот*, Ниш, 1. јула 1915. године, стр. 64.

¹²³⁰ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 61, 63.

Србија у случају Италије (а неретко и у случају Велике Британије и Русије) јавно водила рат против Централних сила, а тајно – против својих формалних савезника.¹²³¹

Трећа важна сила која је утицала на судбину јужнословенског света била је Русија. Екмечић истиче да су, поред Галиције и Јерменије, највећи руски апетити били усмерени према Цариграду и мореузима који су га окруживали. Позивајући се се на релевантну историографску литературу иностране провенијенције,¹²³² апострофира да је Цариград из руске визуре посматран не само као „други Рим“, престоница православља, већ и као кључна географска координата којом се стиче стратешко преимућство и према дубини европског континента и према Малој Азији; ко је држи под својом контролом обнавља моћ великих историјских империја. Слично је било и са мореузима, посебно Босфору и Дарданелима, који су представљали јако битан економски и стретешки фактор. Ипак, Екмечић у руским плановима за владавином тим географским подручјима препознаје други мотив: „Великој сили, да би била велика сила, потребно је једно нестабилно подручје на коме ће вршити арбитражу, или сама или у заједници са другим великим силама. У историји руске спољне политике, такво подручје био је Балкан, иако је било историјских фаза кад су ту улогу преузимали Блиски исток, Далеки исток, или западна Европа – као последице Наполеонових ратова.“¹²³³ Русија се, према Екмечићевој оцени, „преко леђа“ балканских Словена борила за светску моћ и суверену хегемонију у југоисточној Европи. Зато у свом раду „Русија и Балкан 1914.“ закључује да таква руска политика никако није ишла на рачун Србије, која је „од почетка врло јасно видела да се цела битка не води око ње, ни због посуда Босне, Далмације и Македоније, него због руских захтева за мореузима и Цариградом“.¹²³⁴ Из таквог закључка произилази његов став да је српска влада по избијању Великог рата „живјела у погрешном убјеђењу да је Русија ушла у рат због Србије“, и да су се тек касније неки званичници бунили због таквог

¹²³¹ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 64-66, 67.

¹²³² ¹²³² Р. Р. О. Ф. О. 438/3, бр. 53082, Џорџ Бјукенен (G. Buchanan) – Е. Греју, Петроград, 25. септембар 1914. године; А. Ф. Миллер, *Турција и проблеми проливов*, Москва 1947, стр. 14; М. Н. Покровский, *Царская Россия...*, стр. 7; Edward C. Thaden, *Russia and the Balkan Alliance of 1912*, University Park Pennsylvania 1965, str. 131; Maurice Paleologue, *An ambassador's memoirs*, I, London 1923, str. 189, 168; R. J. Kerner, „The mission of Liman von Sanders“, *The Slavic Review*, 17, 1927, str. 353; George W. F. Hallgarten, *Imperialismus vor 1914. Die Soziologischen Grundlagen der Aussenpolitik Europäischer Grossmächte vor dem Ersten Weltkrieg*, München 1963, str. 449-450; М. Екмечић, „Русија и Балкан 1914“, *Летонис Матуце српске*, Нови Сад, мај 1971 (у фусноти није наведен број свеске, ни број страница, прим. Ј. А.); Sergei Sazonov, *Les annees fatales*, Paris 1927, str. 219; Sir George Buchanan, *My mission to Russia and the other diplomatic memoirs*, I, London 1923, str. 181; G. Zotiades, „Russia and the questions of Constantinople and the Turkish straits during the Balkan wars“, *Balkan studies*, vol. 11, number 2, Thessaloniki 1970, str. 284; Д. Поповић, „Дипломати у Петрограду у време Балканских ратова“, *Годишњица Николе Чуића*, књ. XLIII, Београд 1934, стр. 61; М. Н. Покровский, „Как началась война 1914 года“, *Пролетерская революция. Исторический журнал Инстпарта (ЭО)*, Москва 1924, стр. 9-11; В. С. Дякин, *Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны (1914-1917)*, Ленинград 1967, стр. 48, 49; W. A. Renzi, „Great Britain, Russia and the Straits, 1914-1915“, *The Journal of modern history*, vol. 42, March 1970, str. 2 (у фусноти није наведено место издања, прим. Ј. А.); J. Nevakivi, „Lord Kitchener and the partition of Ottoman empire 1915-1916“, *Studies in international history. Essays presented to W. Norton Medlicott*, London 1967, str. 317.

¹²³³ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 71.

¹²³⁴ М. Екмечић, „Русија и Балкан 1914.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 328.

становишта, схвативши да је реч о међународним интересима великих сила, а не „жртвовању за српску независност“.¹²³⁵

Највећи руски такмац на овом подручју била је Велика Британија, о чијој је политици Екмечић нарочито подробно писао. Једна од претпоставки њеног односа према јужнословенском питању, према његовим речима, заснивала се на убеђењу да ће се рат, како се год окрене, завршити лоше по њене интересе на овом простору. Благодаревши истраживању обимне архивске грађе, он поручује да се, протежирајући Османско царство и Аустро-Угарску у односу на Руску империју (формалног савезника), Британско царство водило логиком, „боље најслабија европска сила (Аустро-Угарска) и скоро уједињена Италија од моћне Руске империје“. Екмечић у својим наводима потенцира чињеницу да су почетак Великог рата британске елите виделе као сукоб „Тевтона и Словена“ око супремације на Балкану, који се није њих много тицао, али су у њему морале учествовати захваљујући механизму система савеза између Русије, Француске и Велике Британије.

Ипак, њене политичке позиције почеле су да се мењају онда када је Османско царство, непланирано по британске интересе, заратило са Русијом крајем октобра и почетком новембра 1914. године. То је (према Екмечићевим показатељима, невољно) имплицирало да у новонасталим околностима Британија мора усклађивати своје интересе са руским министарством иностраних дела. Зато је већ 25. новембра 1914. године договор, за Русију круцијално важан, споразум о судбини мореуза и Цариграда. Британија је, како Екмечић имплицира, „прогутала горку пилулу“ да би задовољила своју велику савезницу, водећи се следећим планом: допустити Русији да заузме Цариград и околне мореузе, али истовремено уклонити или драматично смањити њен утицај у Софији, Букурешту, Београду, Будимпешти, Бечу и Прагу. Британци у том моменту нису желели уништење Немачког рајха и Аустро-Угарске, већ њихово слабљење, зауздавање, али ипак задржавање у концерту великих сила, зарад задржавања европске равнотеже. Плашили су се руско-француске доминације. Ипак, цитирајући историчара Вилијема Рензија,¹²³⁶ Екмечић каже да је препуштање Цариграда Русима била „највећа цијена цијелог рата“, за коју су Британци тражили од њих да се не мешају у британску зону утицаја у персијском и арапском свету.

Самим тим што се Британија залагала за опстанак Аустро-Угарске и ослабљене Немачке, она је, према Екмечићевом схватању, била против југословенског програма владе Краљевине Србије. Његова истраживања показују да се евентуално могла сложити да Србија добије нека проширења у виду Босне, Херцеговине, северне Далмације и северне Албаније (а да велики део Вардарске Македоније препусти Бугарима), уз велике резерве. Британци су, иначе, и пре тога према Србији имали крајње неповерљив став, некада отворено непријатељски, посматрајући је као „руског коњовоца на топла мора“.

¹²³⁵ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 99.

¹²³⁶ W. A. Renzi, „Great Britain, Russia and the Straits...“, стр. 7.

Позивајући се на Викема Стида,¹²³⁷ Екмечић истиче да је након Сарајевског атентата у британском јавном мњењу владала противсрпска атмосфера, изражена до те мере да је „The Manchester Guardian“ писао да би „најбоље било извести Србију на отворено море и потопити је на дно“.¹²³⁸ Такав став је драматично промењен након неочекивано успешног држања Србије на фронту против Аустро-Угарске у првим месецима Великог рата. Цитирајући Херберта Адама Гибонса,¹²³⁹ Екмечић подсећа на податак да су Срби у британској штампи прешли пут од „неморалне расе ниткова“ до „храбре и племените мале расе, надахнутог браниоца слободе у Европи“. И поред тога, напомиње да нико није могао бити сигуран да се старе култур-расистичке представе о Србији и Србима неће обновити. Све у свему, вреднујући према Екмечићевим писањима, Краљевина Србија налазила су се у опасном процепу британско-руских интереса. Остајало јој је да врло пажљиво лавира између ове две велике силе, „опредјељујући се полако и тајно на страну Британије“.¹²⁴⁰

Екмечићева истраживања дипломатске грађе установила су да је једино Француска од свих великих сила стварно изгледала као да нема ништа против процеса југословенског уједињења које би било крунисано стварањем државе. Позивајући се на дописе српског амбасадора у Паризу Миленка Веснића,¹²⁴¹ Екмечић тврди да је француска дипломатија била на становишту подршке креирања јединствене Југославије са Србијом као Пијемонтом. Подаци до којих је дошао говоре да је Француска још 1914. године имала стратешки интерес стварања једне велике јужнословенске државе као алтернативе Аустро-Угарској и бране германском фактору (што се касније остварило у виду Краљевине СХС/Југославије). Међутим, Екмечић истиче да је Француска, поред стратешког, имала и своје економске интересе. То се, пре свега, огледало у уложеном капиталу, додељеном зајму и огромним испорукама оружја. Напомиње да не треба занемаривати ни њен утицај на многе српске интелектуалце који су се школовали у Паризу и према њој имали посебан, лични однос.¹²⁴²

Ваља подвући да је Екмечић француско-српско пријатељство сматрао „вишим од војног савезништва“, чему је посветио једну значајну студију, у којој се, између осталог, бавио и француским изучавањем етничке природе Југословена. Као сликовити приказ француског утицаја на српско друштво почетком 20. столећа, он преноси сведочанство Јована Дучића који је говорио да су београдски интелектуалци отварали кишобран када чују да у Паризу пад киша и да су због свог обожавања француске културе одбацивали бурек и јогурт, свој надражи оброк. Поред тога, наводи да су у политичкој свести и националној култури Срба и Француза постојале две битне сличности које су их

¹²³⁷ W. Steed, „Les Anglais et la Guerre“, *La Revue de Paris*, 1. June 1915, str. 457.

¹²³⁸ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 88-89.

¹²³⁹ Herbert Adam Gibbons, *The new map of Europe 1911-1914*, London 1914, str. 151.

¹²⁴⁰ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 93.

¹²⁴¹ Миленко Веснић – Пашићу, Бордо, 4/17. Новембар 1914. године, лично писмо без броја, кутија 2, бр. 11 (Екмечић на овом месту није навео назив архива и фонда, прим. Ј. А.); Веснић – МИД, Париз, 11/24. Август 1914. године, ДАЈ пов. бр. 3969.

¹²⁴² М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 93-96.

зближавале: непланирана подударност у резултатима изучавања етничке природе Југословена и Балканског полуострва и отпор католичком клерикализму као главном противнику демократског устројства државе и будућег друштва после Великог рата.¹²⁴³ Темељно разматрајући ову тематику, Екмечић показује да је за француско републиканско секуларно друштво католички клерикализам био унутрашња друштвена бољка, а за Србе духовна и идеолошка подлога аустро-угарске непријатељске политике. Захваљујући еквивалентном односу према тој идеологији, али и истоветним оценама српских и француских научника менталитета и националног осећања балканског становништва, Екмечић сматра да су сви политички програми и циљеви Првог светског рата завршавали француско-српским убеђењем да су Југословени једна етничка заједница, да је то јединство гарант будућег демократског устројства државе која ће се на Балкану створити и да ће она по својој историјској предестинацији бити битан и веран француски пријатељ у послератном свету.¹²⁴⁴ На тим су основама, према Екмечићевом схватању, учвршћени темељи савезништва Србије и Француске, без којег идеја југословенског уједињења не би имала никакве реалне шансе за реализацију.

Према Екмечићевим оценама, основна карактеристика политике ратних циљева свих чланица Антанте била је у томе што је проблем југословенског уједињења посматран као део општеевропског. Његови рукописи показују да је глобални оружани сукоб 1914. године постао рат против непријатеља и против формалних савезника; против првих ратовало се јавно, а против других тајно. Основни мотиви ратних програма били су међусобно супростављени национализми. То је оставило дугорочне последице на даљи историјски развој Европе и света. „И Други свјетски рат је почео 1914 – барем што се тиче мотива и далекосежних циљева“, каже Екмечић.¹²⁴⁵ Из таквог става произашла је његова теза да је историјски проблем Србије и Јужних Словена 1914. године био у питању да ли ће „Јужни Словени сами за себе, око Србије која се налази у њиховом центру, дефинисати своју будућност, или ће се силом уклопити у неки европски оквор који је наметала Немачка на свом путу ка свјетској сили“.¹²⁴⁶

¹²⁴³ М. Екмечић, „Више од војних савезника 1914. (Прилог о француском изучавању етничке природе Југословена)“, *Огледи из историје*, 192-193.

¹²⁴⁴ М. Екмечић, „Више од војних савезника 1914. (Прилог о француском изучавању етничке природе Југословена)“, *Огледи из историје*, 193.

¹²⁴⁵ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 97.

¹²⁴⁶ *Исто*, стр. 97.

V/2 - Екмечићево изучавање узрока и околности настанка српских ратних циљева

Реконструисавши изузетно комплексан међународни контекст почетка Првог светског рата, Екмечић је приказао услове у којима је Краљевина Србија градила своје ратне циљеве. Ова држава је, према Екмечићевим подацима, и поред несумњиво снажног руског политичког уплива и притисака од стране других великих сила, ратне циљеве изградила самостално, на темељу своје историјске баштине и националне идеје која се у том моменту окретала ка југословенству. Његова истраживања показују да је један од најважнијих задатака српске дипломатије био придобијање Русије за југословенску опцију, која је са подозрењем гледала на римокатолички део јужнословенског простора. И поред великог ослањања на Русију као основне премисе које се политика и дипломатија Краљевине Србије држала у лето 1914. године, Екмечић је на становишту да постоји још шест принципа од којих је она полазила у формирању своје стратегије ратних циљева:

- 1.) Уједињење Југославије као трајан циљ српске историје;
- 2.) Немоћ да се премости религиозни јаз међу Југословенима; стога је Први светски рат уједно био верски рат на Балкану;
- 3.) Покушај да се борба за ослобођење и уједињење Јужних Словена претвори у ствар целог српског народа, а не само званичне политике и дипломатије; ту спадају и планови о герилском рату на простору Аустро-Угарске;
- 4.) Идеологија Словенства и неспоразуми око ње;
- 5.) Веревање да ће рат бити кратак, уз теорију прве победе као одлучујуће;
- 6.) Избегавање непосредне моралне и дипломатске одговорности за могућно продубљење кризе око Италије и Бугарске.¹²⁴⁷

Зашто Екмечић уједињење јужнословенских земаља у једну државну целину види као трајан циљ српске историје (и то не само у контексту ратног програма владе Краљевине Србије 1914. године)? Можда најјезгровитији и приближно најтачнији одговор на то питање даје следећи цитат: „Требало је створити нешто што ће превазићи балканску историју, мада је сваком било јасно да нема довољно јаких плећа за тако огромно бреме. Та тежња за трајним рјешењем на Балкану потирала је основну жељу српске дипломатије да не дође у отворени конфликт с Русијом, која је ту имала много својих старих и нових рачуна. Свако трајно рјешење претпостављало је одсуство великих сила, и Русије с њима заједно, као фактора арбитраже са Балкана, а то двоје је у развоју ствари морало доћи у

¹²⁴⁷ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 116.

отворен конфликт. Између тих крајности плеле су се нити српске дипломатије и то је одређивало и њену методологију, као што је и дефинисало цијелу њену историју.“¹²⁴⁸

Апропо званичног југословенског ратног програма српске владе, Екмечић истиче да је он имао подршку како српске интелектуалне елите, тако и српског јавног мњења, који су се у томе углавном допуњавали, уз повремене моменте разилажења. То се, пре свега, односило на присталице листа „Пијемонт“, који је неговао другачију врсту југословенства, засновану на уверењу да ратни циљ Србије треба бити стварање велике националне државе на штокавском, односно српско-хрватском подручју, без словеначких области (уз задржавање целе Вардарске Македоније). Ипак, сви релевантни подаци до којих је дошао говоре да су најзначајнији универзитетски професори, културни посленици, уметници, адвокати, лекари, политичари и др. били опијени југословенском идејом. Апострофирајући два парадигматична текста Станоја Станојевића,¹²⁴⁹ Екмечић каже да се тада мислило да су Срби, Хрвати и Словенци један народ који се у раном средњем веку раздвојио, а касније све више разилазио услед утицаја великих империја. „Године 1914. вјеровало се да је ова југословенска идеологија основана на науци, природан завршетак јужнословенских националних покрета и националних препорода који су тежили да обнове онај митски етнички савез из своје митске прошлости. Без тог уједињења, цијели национални препороди прошлога вијека остали би без свог природног завршетка, јер идеја народности налази свој крај само у уједињењу народа“.¹²⁵⁰

У корист остварења тог подухвата писана су и научна дела, која су за циљ имала доказивање тезе о Југословенима као јединственом етносу са три имена. То се, према Екмечићевим напоменама, пре свега односи на дела Јована Цвијића,¹²⁵¹ Александра Белића,¹²⁵² Миливоја Павловића,¹²⁵³ Милана Марјановића,¹²⁵⁴ Шукрије Куртовића¹²⁵⁵ и Ивана Мештровића.¹²⁵⁶ Ваља истаћи да је немалу пажњу посветио и писању „Пијемонта“ и његовој већ поменутој тези о стварању јединствене државе на штокавском говорном подручју, али без Словенаца. Према његовом становишту, иза тог заговарања крила тајна официрска организација „Уједињење или смрт“, односно „Црна рука“. Она је била врло

¹²⁴⁸ Исто, стр. 117.

¹²⁴⁹ С. Станојевић, „Наше претензије“, *Политика*, бр. 3885, 10/23. децембар 1914. године (није наведен бр. страница, прим. Ј. А.); Станоје Станојевић, *Шта хоће Србија?*, Ниш 1915, стр. 21.

¹²⁵⁰ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 133.

¹²⁵¹ Јован Цвијић, *Аутобиографија и други списи*, Београд 1965; Ј. Цвијић, „Јединство и психички типови динарских Јужних Словена“, у: *Говори и чланци*, том II, Београд 1921.

¹²⁵² Александар Белић, *Србија и јужнословенско питање*, Ниш 1915.

¹²⁵³ М. Павловић, „О члану у дијалектима источне половине Балканског полуострва“, *Дело*, Ниш 1915, стр. 86.

¹²⁵⁴ Milan Marjanović, *Narod koji nastaje: zašto nastaje i kako se formira jedinstveni srpsko-hrvatski narod*, Rijeka 1913; Милан Марјановић, *Културне тенденције Југословена*, Ниш 1915.

¹²⁵⁵ Шукрија Куртовић, *О национализовању Муслимана*, Сарајево 1914;

¹²⁵⁶ Dr Niko Županić, *O Slovincima*, Njujork 1915 (аутор предговора био је Иван Мештровић, у коме је Југословенство поистовећивао са Српством; ту је сковао термин „Маркова нација“ као метафору будуће југословенске нације, по јунаку народних епских песама Марку Краљевићу, прим. Ј. А.)

важан фактор, јер је по Екмечићевим речима практично „господарила војском“, а пукотина у ратним циљевима српске владе и ове организације почела се осећати још на почетку рата.¹²⁵⁷ Ове две стране разликовале су се, судећи према Екмечићевим написима, по питању стварања будуће државе онолико колико су се разликовале у поимању демократије – „Црнорукци“ су зазирали од парламентарног облика друштваног уређења, а влада и интелектуалци су то сматрали историјском тековином борбе за обнову српске државности. Њихови путеви морали су се разићи. Екмечић је својим писањем „држао страну“ српској влади – сматрао је да је програм југословенског уједињења био историјска неминовност.¹²⁵⁸

Суочивши се са руским притисцима да Бугарској уступи Штип и Кочане са подручјем до Вардара у циљу њеног уласка у рат на страни Антанте, Србија је, према Екмечићевим истраживањима, вешто измицала овим захтевима, тражећи начин да своје ратни циљ – стварање Југославије, представи компатибилним са руском пансловенском политиком и са интересима Француске и Велике Британије.¹²⁵⁹ За те потребе њена влада је ангажовала еминентне научнике као што су Александар Белић, Јован Цвијић, Слободан Јовановић и др. са задатком да формулишу српски ратни циљ, који би пред Савезницима био представљен као будућа чврста брана германским силама, пре свега Немачкој. Цитирајући забелешке Јована М. Јовановића Пижона и Драгована Шепића,¹²⁶⁰ Екмечић пише да је њихова експертиза битно утицала на конкретизовање српског ратног програма у „његовом најзначајнијем документу – циркуларној ноти од 4. септембра 1914. године“, чије су најважније тачке биле:

- 1.) Стварање једне јаке централне државе ради очувања будућег мира на Балкану и Европи;
- 2.) Та држава треба да се састоји од Србије са Босном, Херцеговином, Војводином, Далмацијом, Хрватском, Истријом и Словеначком;
- 3.) Та би држава требала чувати равнотежу у Јадранском мору, самим тим и у Средоземљу;
- 4.) У њен састав могла би ући и Бугарска на федералистичкој или некој другој сличној основи.¹²⁶¹

На та четири стуба почивала је грађевина будућег званичног ратног програма Србије израженог кроз слово Нишке декларације.

Насупрот ратним циљевима Србије о стварању југословенске државе, велике силе су, према Екмечићевим истраживањима, имале сасвим другачији став по том питању. Он у

¹²⁵⁷ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 146.

¹²⁵⁸ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 148.

¹²⁵⁹ *Исто*, стр. 119-120.

¹²⁶⁰ D. Šepić, „Srpska vlada i počeci Jugoslavenskog odbora“, *Historijski zbornik*, XIII, Zagreb 1960, str. 3.

¹²⁶¹ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 123-124.

Стварању Југославије износи мишљење да је главна опасност по тај циљ била могућност да њене савезнице одреде границе Велике Србије, „не обзирајући се на поруке југословенске историје“. Не наводећи извор своје тврдње, пише да су чланице Антанте биле сагласне о неопходном минимуму који Краљевина Србије након рата треба да добије: Босна, Херцеговина, део Македонија, део јужне Угарске и велики део, или цела Далмација.¹²⁶² Разлог томе види у ставу да би се без Југославије велике силе лакше односиле према бугарским, румунским, грчким и италијанским захтевима, а и судбина Аустро-Угарске би давала практичнија решења у којима би свако могао лако бити задовољен малим уступцима.¹²⁶³

Што се тиче ратних дешавања на Балканском фронту током прве године Великог рата, Екмечић је највише писао о Церској (15. август – 24. август 1914. год.), Дринској (6. септембар – 4. октобар 1914. год.) и Колубарској бици (15. новембар – 16. децембар 1914. год.). За прву, Церску, подцртава да се радило о првој победи савезничких снага над Централним силама у Првом светском рату. Констатује да се страх Антанте да ће српски фронт бити њена најслабија тачка показао као неоснован и наглашава да је углед српске војске нагло порастао како у њеним, тако и у очима непријатеља. Позивајући се на фелдмаршала Конрада¹²⁶⁴ и Едмунда Глајзеа Хорстанауа,¹²⁶⁵ истиче да су губици Поћорекове армије били несразмерно велики и да је из строја, само на Церу, избачено око 25.000 војника. Преноси да су после наредних покушаја заузимања ширег подручја западне Србије аустро-угарски војници иза себе остављали бројне злочине, па је српска влада позивала „европске сведоке“ да виде ужасне призоре покоља жена, деце и старца од стране оних који су се до тада представљали као професионална армија која поштује законе и обичаје ратовања.¹²⁶⁶ О томе је писао на основу објављених извора из едиције „Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца“ и књиге Живка Г. Павловића „Битка на Јадру августа 1914.“¹²⁶⁷

Иако су и Церска и Дринска битка са војног аспекта представљали чисте поразе аустро-угарске солдатеске, Екмечић сматра да су оне имале одређеног политичког, па и стратешког успеха. Према његовом тумачењу, оне су омогућиле вођству аустро-угарске војске да легализује захтеве за увођењем ауторитарног режима, поништи постигнуте демократске тековине, умањи националне аутономије, уведе захтеве за повећање значаја немачког језика у просвети и државној управи, повећа напор ка онемогућавању српског народног устанка у Босни и Херцеговини и актуелизује раније планове расељавања српског становништва из сарајевског округа (Срби из тог краја су учествовали у борбама

¹²⁶² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 724-725.

¹²⁶³ *Исто*, стр. 724-725.

¹²⁶⁴ Feldmarschmal Conrad, *Aus meiner Dienstzeit 1906-1918*, IV, Wien 1923, str. 463, 484.

¹²⁶⁵ *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914-1918, I, Das Kriegsjahr 1914 (ur. Edmund Glaise-Horstenau)*, Wien 1930, str. 134.

¹²⁶⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 700-701.

¹²⁶⁷ ВРС, I, Београд 1924, стр. 160, 223, 266; Живко Г. Павловић, *Битка на Јадру августа 1914. године*, Београд 1924, стр. 525.

на страни војски Србије и Црне Горе кад су оне дошле до Гласинца, односно Калиновика, септембра и октобра 1914. год.).¹²⁶⁸

Кад смо споменули учествовање Срба из Босне и Херцеговине у операцијама српске војске, вреди нагласити да је Екмечић томе посветио посебну пажњу у раду „Планови за герилски рат године 1914.“ Користећи више необјављених извора¹²⁶⁹ Екмечић тврди да је већ крајем јула 1914. године српска Врховна команда разрађивала планове за народни устанак у Босни који би био координисан са операцијама српске војске. Ипак, напомиње да су и пре те одлуке формирана четири четничка одреда (Горњачки, Руднички, Јадарски, Златиборски) са циљем деловања у непријатељској позадини. Борачки састав ових јединица био је углавном српски, мада његово писање показује да је било доста пребеглих са аустро-угарске стране, као и добровољаца из прекоокеанских земаља. Екмечић истиче да је међу добровољцима са Балкана било и муслимана, али да се на њих после објављивања султанове фетве гледало са обазривошћу и подозрењем.¹²⁷⁰

Анализом више необјављених докумената, Екмечић долази до сазнања да су се ове добровољачке јединице требале понашати у складу са посебним „Упутом за извођење четничке војне у рату са Аустроугарском“. Према овом необјављеном документу који је Екмечић открио у Војном архиву,¹²⁷¹ било је предвиђено да у одређеном моменту пређу на непријатељску територију и постану језгро народног устанка у крајевима где су живели Срби. За ареале где би се потенцијални устанак подигао спомиње да су одређени планински делови Босне (Мајевица, Звијезда, Грмеч, Трескавица, Радуш, Грмеч), Баније (Козара), делови Срема (Фрушка Гора) и Баната (Базјаш, Бела Црква). На трагу поменутог извора преноси да би се из тих првих центара постепено продирало у нове центре и полако ширио пламен устанка на непријатељској територији. У даљем тексту пише да се подразумевало да из поменутих предела вреди прикупити најпоузданије људе, потенцијалне борце и са њима образовати веће устаничке чете; од најспособнијих устаника образовале би се посебне групе које би имале вршиле атентате на више команданте аустро-угарске војске, а у случају дефанзиве устаници би нападали трупе и објекте непријатеља у позадини, повлачећи се у неприступачне пределе, шуме, гудуре и

¹²⁶⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 705-706.

¹²⁶⁹ ВИБ, пописник 3, кутија 57, бр. 1/12, Министарство војно – Врховној команди, Ниш, 25. јул / 7. август 1914. године; ВИБ, пописник 3, кутија 93, бр. 4/11, Врховна команда – Команданту Прве армије у Рачи, Крагујевац, 21. јул / 5. август 1914. године; ВИБ, пописник 3, кутија 57, бр. 1/5, Команда Трупа нових области – начелнику главног Ђенералштаба, Скопље, 14./27. јул 1914. године; ВИБ, пописник бр. 9, кутија 106, бр. 60/1, Командант Дринске дивизије – команднату Четвртог пешадијског пука у Обреновцу, 26. фебруара / 11. марта 1915. године.

¹²⁷⁰ М. Екмечић, „Планови за герилски рат године 1914.“, *Радови из историје Босне и Херцеговине*, Београд 1997, стр. 428-429.

¹²⁷¹ ВИБ, пописник бр. 3, кутија 93, бр. 4/11, „Упут за извођење четничке војне у рату са Аустроугарском“, без датума.

планине.¹²⁷² Треба рећи да је, према Екмечићевим сазнањима, сличне планове имала и Црна Гора, посебно у рејону Херцеговине и делова источне Босне.¹²⁷³

Ипак, и поред разрађених планова Србије и Црне Горе за герилски рат на аустро-угарској територији, Екмечић истиче да они нису спроведени у дело. Главне разлоге за њихов неуспех види у суровој аустро-угарској репресији коју образлаже путем неколико теза:

- За сузбијање устанка у корену Аустро-Угарска је употребила целокупан административни и репресивни апарат;
- Први концентрациони логори у Европи управо су отворени 1914. године за немирно српско становништво Босне и Херцеговине;
- За пацификацију поменутих крајева аустро-угарске власти користиле су и домаће мухамеданско и римокатоличко становништво, формирајући специјалне жандармеријске јединице „Schutzcorps“ („Шуцкори“), које су се истакле по терору, пљачки и злочинима;
- У урбаним срединама над Србима су спровођени погроми. Србима је ограничавана слобода кретања, а њихови најистакнутији прваци су убијани, понижавани, затварани. Овај народ је искључен из друштвених токова „Црно-жуте“ монархије готово у свим њеним јужнословенским покрајинама.¹²⁷⁴

С тим у вези, путем дубинске анализе обимне историјске грађе Екмечић је објавио рад „Жалосна баштина из године 1914.“ у коме је говорио о „Велеиздајничким процесима“, страдању Срба у Босни и Херцеговини, оснивању концентрационих логора за Србе из тих области у Добоју, Жегару, Телесдорфу, Туроњу, Кечкемету, Нежидеру, Грацу, Шопроњаку, Араду и другим местима, поручујући да је тим мерама аустро-угарска власт желела уништити српски национални покрет, дати застрашујући пример другим националним покретима на територији „Црно-жуте монархије“, увести војну управу и спровести германизацију путем школа и државних служби.¹²⁷⁵

Према Екмечићевим истраживањима, три су кључне историјске последице проистекле из такве политике:

- Срби су били принуђени да своје национално питање реше у току рата стварањем југословенске државе или би уследило потпуно милитаризовање аустро-угарске

¹²⁷² М. Екмечић, „Планови за герилски рат године 1914.“, *Радови из историје Босне и Херцеговине*, Београд 1997, стр. 425-438; М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 194-195.

¹²⁷³ М. Екмечић, „Планови за герилски рат године 1914.“, *Радови из историје Босне и Херцеговине*, Београд 1997, стр. 425-438; М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 195.

¹²⁷⁴ М. Екмечић, „Планови за герилски рат године 1914.“, *Радови из историје Босне и Херцеговине*, Београд 1997, стр. 425-438; М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 200-222.

¹²⁷⁵ М. Екмечић, „Жалосна баштина из године 1914.“, *Радови из историје Босне и Херцеговине*, Београд 1997, стр. 439-468.

администрације у свим њеним јужним областима по узору на Босну и Херцеговину;

- Цена аустро-угарског апартхејда против Срба била је за њу фатална, јер је њиме „подрезала корене“ демократији у својој држави, па на крају рата није имала с чим изаћи пред представнике сила победница;
- Уништавање потенцијалног развоја српског народног устанка у Босни, Херцеговини, Банији, Срему и Банату условило је да циљеве српског и југословенског уједињења као свој инструмент користи само службена влада Краљевине Србије. Професионални политичари и дипломате добили су шансу да се истакну као једини прави заступници народних интереса.¹²⁷⁶

Велики значај Екмечић у својим делима придаје Колубарској бици, коју сматра назначајнијом на Балкану у Првом светском рату. Оцењује да је она показала неспособност аустро-угарске Балканске војске за велике историјске подухвате, зрелост српског војсковође Живојина Мишића да води битке светског значаја, али и рањивост српског фронта због опште оскудице у артиљеријској муницији.¹²⁷⁷ На другом месту апострофира да је велика српска победа на Колубари, уопште узев, дала благодетне резултате у ослободилачкој мисији Србије – омогућила јој је да сама формулише своје ратне циљеве и легитимизује их код савезника. „Онолико колико је српским војводама требало да у колубарском блату натерају хабсбуршку војску на бежање, толико је српским дипломатама требало енергије да у савезничким министарствима спољним легализује питање југословенског уједињења око Србије, као меродаван циљ светског рата.“¹²⁷⁸ Она је, према његовим речима, натерала и аустро-угарску политику да се мења: захтеви за стварање апсолутистичко-милитаристичког режима по окончању рата били су компромитовани, а глас политичких партија и њихових истакнутих појединаца у покрајинским саборима је полако почео да се буди. Такав став поткрепљује чињеницом да се уместо идеје о увођењу војне диктатуре све се више помањала мисао о преуређењу хабсбуршке државе у тријалистичку монархију, на подлози идеје хрватског државног права, са јужнословенским социјалним римокатолицизмом као њеним главним представником.¹²⁷⁹

Следствено свом изреченом ставу да је српска дипломатија уложила онолико напора за легитимизацију својих ратних циљева колико и војници на Церу, Дрини и Колубари, Екмечић сматра да колико су непријатељи Србије порицали њено право да одлучује у рату, толико су јој савезници то исто право порицали за зеленим столом. Положај Србије „између чекића и наковња“ најпрецизније је илустровао кроз питање укључивања Бугарске и Италије у рат на страну Антанте.

¹²⁷⁶ М. Екмечић, „Планови за герилски рат године 1914.“, *Радови из историје Босне и Херцеговине*, Београд 1997, стр. 425-438; М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 200-222.

¹²⁷⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 708.

¹²⁷⁸ *Исто*, стр. 721.

¹²⁷⁹ *Исто*, стр. 721-722.

Екмечићева истраживања показују да је српска политика према Бугарској вођена врло суздржано и без претераних захтева, да Бугарска ниједан српски потез не би могла схватити као провокацију која би јој пружила алиби за њено приступање Централним силама. И поред тога што преноси да је Бугарска по избијању рата давала изјаве преко својих званичника да неће улазити у рат против Србије, подвлачи да је такав став био порилично амбивалентан, јер је Бугарска од краја Првог балканског рата целокупну спољну политику формирала на противсрпској основи. У прилог томе наводи два податка: чињеницу да је након Сарајевског атентата бугарска штампа повела жестоку медијску кампању против Србије, стварајући моралну припрему за рат; стварање комитских чета које би се убацивале у Вардарску Македонију са циљем подизања устанка против Срба.¹²⁸⁰

Екмечићево казивање, углавном засновано необјављеној грађи,¹²⁸¹ показује да је Србија у галиматијасу око надгорњавања великих сила у погледу Бугарске била у уском процепу различитих интереса великих сила у којем је покушавала вешто да балансира. И поред њеног крајње неповољног дипломатског положаја, сматра да је донекле имала и среће, јер су се бугарски национални циљеви више разилазили са погледима Русије и савезника од ње. Такво становиште поткрепљује бугарским мегаломанским сновима о западној граници са Албанијом, контроли над вардарском долином, Солуном као својој луци. Екмечић тврди да је крајња инстанца ове мегаломаније био Цариград, што је од почетка удаљило Бугаре од Руса. Ипак, маниром искусног истраживача, доказује да је Русија и поред тога веровала у могућност окретања Бугарске од мореуза ка западу, односно ка споразумевању са Србијом, што је посебно дошло до изражаја после изјаве председника бугарске владе августа 1914. године да се његова држава одриче испуњења свог националног идеала и територијалних претензија.¹²⁸²

На основу Екмечићевог излагања може се закључити да су и Британци и Французи и Руси били јединствени у захтеву (пре свега, према Србији) да се што пре обнови Балкански савез. Наравно, свако из својих интереса: Русија, јер је сматрала да би његова обнова била уперена против Аустро-Угарске, а Велика Британија – против Османског царства (а, посредно, из даље тачке гледишта и против Русије). Британци су, такође, тежили да Аустро-Угарску одвоје од Немачке, придобију је на своју страну и окрену је против Русије, како би некако спречили највећу словенску државу у њеним намерама да заузме мореузе. Анализом дипломатске грађе стране провенијенције Екмечић долази до сазнања да су, и поред својих закулисних тајних игара, Британци и Руси новембра 1914. године поново покушали наступити заједно према Србији и другим балканским државама

¹²⁸⁰ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 262-264.

¹²⁸¹ Oscar Randi, Nicola P. Pašić, Roma 1927, str. 52; M. V. Pundeff, „Bulgarian nationalism“, u: *Nationalism in eastern Europe*, Seattle, London 1971, str. 138-139; K. Kratchounov, *La politique exteriure de la Bulgarie 1880-1920*, Sofia 1932, str. 63; IBZI, II, 6 – 1, стр. 30, Савински – Сазонову, Софија, 27. јул/ 9. август 1914. године; АС, ДАЈ, бр. пописног листића 838, Пашић – посланству у Лондону, Ниш, 2./15. август 1914. године; АС, ДАЈ, пов. бр. 2789, Спалајковић – МИД, Петроград, 13./26. јул 1914. године; АС, ДАЈ, пов. бр. 2821, Јовановић – МИД, Берлин, 14./27. јул 1914. године.

¹²⁸² М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 264-266.

у циљу оживљавања балканског блока и то на следећи начин: Бугарској су обећавали линију Енос – Мидија према Османском царству и Македонију из договора Миловановић – Гешов; Србији – излаз на море преко континуиране територије, северну Албанија и Босну и Херцеговину; Грчкој – Епир и острва која би се одузела од Османског царства; Румунији – Трансилванију и Јужну Буковину. Све се то, наравно, нудило иза леђа Србији, која је била битку свог опстанка на фронтима према Дрини, Сави и Дунаву.¹²⁸³

Србија је, према Екмечићевим разматрањима, у теснацу између притисака две велике силе и непријатељства (формално неутралне) Бугарске градила свој ратни програм тако да будућу југословенску државу представи као свој, а не посредан руски излаз на Средоземље. Он је на становишту да македонско питање, „рак-рана“ бугарско-српских односа, не би постојало као политички проблем међу зараћеним државама и савезницима да није било надгорњавања и притајеног сукоба Русије и Велике Британије око Цариграда и мореуза.¹²⁸⁴ Слично као много пута до тада, балкански сукоби били су само ехо борбе великих сила око много крупнијих и значајнијих геостратешких питања.

Позивајући се на релевантне изворе и литературу,¹²⁸⁵ Екмечић на страницама „Ратних циљева Србије 1914.“ уводи и фактор Румуније у ову проблематику. Анализирајући поменути грађу, дошао је информација да је званична политика румунске владе подразумевала да Румунија после рата мора постати доминантна балканска сила. Зато јој се, према његовим речима, није журило да се одређује на било коју страну. Он сматра да су се њени мегаломански захтеви према јужнословенским територијама најбоље могли видети на Версајској мировној конференцији, када је тражила скоро целу Бачку и Банат. Очито се радило о томе да Румуни, слично као и Бугари, строго прагматично посматрају

¹²⁸³ Исто, стр. 292-298.

¹²⁸⁴ Исто, стр. 304-311.

¹²⁸⁵ Pamfil Seicaru, *La Roumenie dans la grande guerre*, Paris 1968, str. 88; Shemarman D. Spector, *Rumania at the Paris peace conference. A study of the diplomacy of Ioan I. C. Bratianu*, New York 1962, str. 23, 22; Lilio Cialdea, *La politica estera della Romania nel quarantani prebellico*, Bologna 1933, str. 191; АС, ДАЈ, пов. бр. 9257, Балугџић – МИД, Атина, 24. децембар 1914. / 6. јануар 1915. године; АС, ДАЈ, пов. бр. 2960, Спалајковић – МИД, Петроград, 11./24. јул 1914. године; Р. Р. О. Ф. О. 371/190, бр. 82036, Де Граз – Греју, Ниш, 12. децембар 1914. године; Alfred J. Rieber, *Russian diplomacy and Rumania*, New York 1963, str. 236; Joseph M. Baernreither, *Fragmente eines politischen Tagebuches. Der Südslavische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg*, Berlin 1928, str. 317; Z. Szaz, „The Transylvanian question: Romania and the Bellingrents, July October 1914“, *Journal of central European affaires*, Vol. XIV, br. 4, str. 348; Lilio Cialdea, *L'intervento romeno nella guerra mondiale, Giugno 1914-Agosto 1916*, Pavia 1941, str. 62; G. Torrey, „Iredentism and diplomacy: The Central Powers and Rumania, August – November, 1914“, *Südostforschungen*, Bagd XXV, München 1966, str. 286-288; АС, ДАЈ, пов. бр. 256, Спалајковић – МИД, Петроград, 13./26. септембар 1914. године; ИВЗІ, II, 6 – 1, Страндман – Сазонову, Ниш, 1./14. октобар 1914. године; АС, ДАЈ, пов. бр. 5431, Пашићева забелешка на полеђини документа Ристић – МИД, Букурешт, 14./27. септембар 1914. године; АС, АЈБ Пижон, књига 1, бр. 6, Ристић – МИД, Букурешт, 6/19. септембар 1914. године; Др Г. Јакшић, „Питање Баната“, *Revue Hebdomadaire*, бр. 32, 7. август 1915. године; АС, ДАЈ, пов. бр. 7366, Пашић – посланству у Букурешту, Ниш, 8./21. новембар 1914. године; АС, ДАЈ, пов. бр. 5431, Пашићева забелешка на полеђини документа Ристић – МИД, Букурешт, 12./25. септембар 1914. године; Р. Р. О. Ф. О. 371/2257, бр. 63945, Српско посланство у Лондону – Foreign office, Лондон, 7./20. мај (није написана година, прим. Ј. А.); Р. Р. О. Ф. О. 371/1902, бр. 82100, Бакс-Ајронсајд – Е. Греју, Софија, 13. децембар 1914. године; Nicolas Basilescu, *La Roumenie dans la guerre et dans la paix*, tom I, Paris 1919, str. 7, 185, 186.

стање на фронтovima и чекају „ко ће више да понуди“. То је, према његовом суду, био кључни разлог због којег је напор Антанте, а нарочито Русије, у правцу обнове Балканског савеза против Централних сила – остао бесплодан.¹²⁸⁶

Истражујући обимну необјављену грађу иностране провенијенције,¹²⁸⁷ Екмечић је нарочито подробно писао о преговорима Антанте са Италијом, које су је пошто-пото желеле увући у рат на своју страну. „Савезничке силе, укључујући на првом месту Русију, придобијале су Италију обећањима која су ишла формално на рачун Аустроугарске, а стварно на територијални и политички рачун Југословена који су у цјелини били искључени из игре.“¹²⁸⁸ Тврди да су Италији нуђени Трентино, Трст и Валона, уз могућност освајања Далмације од Задра до Дубровника. Из такве тврдње произлазио је његов закључак да се, парадоксално, чинило да би Србији више одговарало да Италија уопште не уђе у рат на њеној страни, него да уђе, јер би стајањем на страну Антанте она неминовно постала заклето српски такмац на јадранској обали.¹²⁸⁹

Он је на становишту да би у својеврсној трговини (јужнословенским) територијама између Антанте и Италије за Србију најопаснија била претпоставка да ће Русија подржавати италијанске претензије на Јадрану. Позивајући се на записе Ивана Мештровића,¹²⁹⁰ преноси да је руска визија преуређења јужнословенског простора полазила од тога да би Србија, Црна Гора и Хрватска биле посебне државе. Цитирајући забелешке Јована Јовановића Пиждона,¹²⁹¹ Екмечић истиче да је занимљиво да је и Италија заправо нудила врло сличан план преко свог амбасадора у Нишу Сквитија. Овај искусни дипломата је преко црногорског посланика Лазара Мијушковића српској влади нудио решење „јадранског питања“ на следећи начин:

- Италија би добила Трст, Истру, пристаниште Полу, Тирол и Валону;
- Србија би ујединила српске крајеве, укључујући Црну Гору и Дубровник;

¹²⁸⁶ Исто, стр. 323.

¹²⁸⁷ Р. Р. О. Ф. О. 371/2162, бр. 36484, Е. Греј – Бјукенену у Петроград, Foreign Office, 6. август 1914. године; Р. Р. О. Ф. О. 371/2163, бр. 37467, Е. Греј – Р. Росу у Рим, Foreign Office, 9. август 1914. године; Foreign Office, 6. август 1914. године; Р. Р. О. Ф. О. 371/2164, бр. 38083, Ц. Бјукенен – Е. Греју, Петроград, 10. август 1914. године; Р. Р. О. Ф. О. 371/2163, бр. 37523, Р. Род – Е. Греју, Рим, 9. август 1914. године; Р. Р. О. Ф. О. 371/2009, бр. 59736, Р. Род – Е. Греју, Рим, 9. август 1914. године; Р. Р. О. Ф. О. 371/2163, бр. 37523, Р. Род – Е. Греју, Рим, 10. август 1914. године; Р. Р. О. Ф. О. 371/2008, бр. 45701, Р. Род – Е. Греју, Рим, 2. септембар 1914. године (до краја септембра 1914. Род је Греју послао још шест дописа које је Екмечић цитирао, прим. Ј. А.); Р. Р. О. Ф. О. 371/2008, бр. 51781, Бенкендорф – Е. Греју, Лондон, 10. август 1914. године; Р. Р. О. Ф. О. 371/2008, бр. 57095, Бјукенен – Е. Греју, Петроград, 7. октобар 1914. године; Р. Р. О. Ф. О. 371/2095, бр. 51213, Лорд Киченер – Е. Греју, War Office, 20. септембар 1914. године.

¹²⁸⁸ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 333.

¹²⁸⁹ Исто, стр. 335-340.

¹²⁹⁰ Ivan Meštrović, *Uspomena na političke ljude i događaje*, Zagreb 1969.

¹²⁹¹ Архив Југославије (АЈ), АЈБ Пиждон, кутија 4, бр. 23, Забелешка Ј. Ј. Пиждона 16/29. септембра 1914. године; АЈ, АЈБ Пиждон, кутија 4, бр. 23, Забелешка Ј. Ј. Пиждона 12/25. октобра 1914. године; АЈ, АЈБ Пиждон, кутија 4, бр. 23, Забелешка Ј. Ј. Пиждона 13/26. октобра 1914. године.

- Албанија би била ликвидирана као независна држава (била би подељена између Грчке, Србије, Црне Горе и Италије);
- Хрватска и Словеначка ујединиле би се у једну аутономну провинцију;
- Далмација би постала аутономна регија;
- Формирала би се конфедерација Србије, Хрватске и Далмације.¹²⁹²

Екмечић мисли да је и руском и италијанском предлогу заједничка копча била подела јужнословенских територија по верском кључу. Такав резон извлачи из података да су Италијани од Словеније, Хрватске, Далмације, Славоније и делова Босне очито желели створити аутономне католичке провинције насупрот православној Србији. Његово писање доказује да су оба плана била суштински противна прокламованом ратном циљу Србије – југословенској државној заједници од Алпа до Егеја.¹²⁹³

¹²⁹² М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 338.

¹²⁹³ *Исто*, стр. 338-350.

V/3 - Екмечићево изучавање односа српске владе и Југословенског одбора

Врло значајан простор у Екмечићевим делима заузима његово писање о историји Југословенског одбора и односу овог емигрантског тела и српске владе. На основу његовог рукописа, дало би се закључити да Екмечић плејаду значајних хрватских емиграната генерално описује као мале паланачке политичаре који су се нашли у великој бури светске историје. Као битну чињеницу апострофира недостатак заступника Хрватског сабора унутар Југословенског одбора, људи који су чинили бит тадашње хрватске политике. Између њих и Далматинаца постојала је велика разлика: толика да Екмечић тврди да су се далматински прваци у Загребу сматрали странцима, наводећи пример Ивана Мештровића, који у хрватској престоници једно време није могао добити атеље за свој рад. Његова истраживања показују да су далматински политичари свој занат „пекли“ на потки зближавања са Србима, заједничкој борби против проиталијанских аутономаша, али и на разним фазама хрватског праваштва. На страницама „Ратних циљева Србије 1914.“ потенцира се мисао да је страх од Италије био кључни мотив приближавања далматинских Хрвата ка југословенској опцији, али да је главнина политичке елите уже Хрватске била углавном противсрпски настројена.¹²⁹⁴ Цитирајући један рад Драгована Шепића,¹²⁹⁵ Екмечић истиче да је сам Фрањо Супило, најистакнутије име далматинске политике, говорио да у Хрватској „данашња генерација у већини није за Југославију, иако се омладина у великом дијелу испољава за то јединство“.

С тим у вези, вреди истаћи да је Екмечић у другом тому *Стварања Југославије* доста подробно говорио о диференцијацији унутар хрватског политичког бића на три дела почетком Првог светског рата. Први део оличава у Стјепану Радићу, за кога каже да је од противника монархизма направио „идеолошки салто-мортале“ и постао ватрени заговорник опстанка Аустро-Угарске. Цитирајући један рад Богдана Кризмана¹²⁹⁶ Екмечић каже да се потоњи вођа Хрватске пучке сељачке странке чак нудио хабзбуршкој влади за посредника између ње и Бугарске за ратни савез против Србије. Оцењује да је Радићев циљ био да заједно са Странком права створи једну велику политичку снагу која би била у стању интегрисати хрватску нацију.¹²⁹⁷ Други политички курс хрватске политике Екмечић персонификује у Ивану Лорковићу, за кога тврди да се формално залагао за опстанак

¹²⁹⁴ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 366-378.

¹²⁹⁵ D. Šepić, „Svjedočanstva suvremenika o radu Frana Supila 1914-1917“, *Historijski pregled*, br. 4, Zagreb 1963, str. 307.

¹²⁹⁶ B. Krizman, „Stjepan Radić i Hrvatska pučka seljačka stranka u prvom svjetskom ratu“, *Časopis za suvremenu povijest*, II, Zagreb 1970, str. 170.

¹²⁹⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 738.

Дунавске монархије, а суштински за самосталну хрватску државу на челу са неким страним принцем. Као симптоматичну карактеристику овог дела хрватског политичког спектра Екмечић наводи ослањање на помоћ хрватске правашке емиграције у Русији (Крунослав Херуц и Иван Гарапић), која се надала да ће уз руско садејство обезбедити независност Хрватске. Своја сазнања о групи Ивана Лорковића и делатности хрватских праваша у Русији углавном је базирао на основу дела чешке историчарке Миладе Паулове „Југославенски одбор, повијест југославенске емиграције за свјетског рата од 1914-1918.“ и једног научног чланка Ивана Очака.¹²⁹⁸ Трећем делу хрватске политичке сцене Екмечић је посветио највише пажње – оном који је заступао идеју јужнословенске интеграције, односно главнини будућег Југословенског одбора.

Разматрајући наведену проблематику, Екмечић преноси да је влада Николе Пашића страховала да Аустро-Угарска не искористи антисрпски дискурс значајног дела хрватске политике као додатни аргумент против југословенског заједништва. Истиче да је слична бојазан постојала и када су у питању Британци, за које се веровало да ће дати подршку том „хрватском сепаратизму“, али и Американци, у чијој је земљи деловао прорадићевски „Хрватски савез“, који се залагао за очување хабзбуршке државе на тријалистичкој опцији. Екмечићево претресање дипломатске грађе показује да је српска влада улагала велике напоре да гро југословенског емигрантског покрета каналише у смеру своје политике, да га придобије за свој ратни програм и стави у погон његовог остварења. Управо се зато тако интезивно радило на формирању будућег Југословенског одбора, чији је историјски смисао, према Екмечићевом схватању, лежао у задатку да се преко њега онемогући „хрватски сепаратизам“ у иностранству и да се у часу одлучивања судбине јужнословенских народа не дозволи да Аустро-Угарска постане оквир у којем би се то питање решило.¹²⁹⁹

Ипак, уколико анализирамо Екмечићево писање, можемо закључити да то није било нимало лако, јер је међу самим југословенских емигрантима било озбиљних несугласица. Екмечић наводи пример нераздевања између Николе Стојановића с једне, и Франа Супила и Анте Трумбића, с друге стране. Поменути српски политичар из Босне је, према његовим истраживањима, страховао да ће ови далматински политичари у дослуху са Британцима (посебно Ситон-Вотсоном) више радити на ратном програму који би више био прилагођен будућем ривалству Русије и Велике Британије, него историјској потреби да се ради на завршној етапи процеса југословенског уједињења.¹³⁰⁰ Таква врста неслагања потхрањивала је убеђења чланица Антанте да Јужни Словени поседују одређени „анархистички инстинкт“ који их онемогућава да створе заједничку државу. Међутим, поред те, готово расистичке предрасуде савезника, Екмечић истиче да је далеко већи

¹²⁹⁸ Milada Paulova, *Jugoslavenski odbor, povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914-1918*. Zagreb 1925, str. 44; I. Očak, „Krunoslav Heruc, pobornik hrvatsko-ruskih veza potkraj XIX i početkom XX stoljeća“, *Historijski zbornik*, XXXVII (1), Zagreb 1984, str. 158.

¹²⁹⁹ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 366-378.

¹³⁰⁰ Исто, стр. 380-385.

фактор неразумевања између самих емиграната, али и између српске владе и хрватске политичке емиграције, био концепт будућег унутрашњег уређења Југославије.

На основу његовог писања може се искристалисати теза да је највећи утицај на визију будуће југословенске државе код најзначајнијих хрватских емигрантских представника (Супило, Трумбић, Мештровић) имао британски историчар и политичар Роберт Вилијам Ситон-Вотсон. Цитирајући његов меморандум британској влади похрањен у архиви Форин офиса,¹³⁰¹ Екмечић тврди да се он залагао за идеју заједничке државе Лужних Словена на федеративној бази, у којој би католички запад временом преузео водећу улогу и својом („супериорнијом“) културом надјачао њен православни (источни) елемент. Према том документу, Хрватска би са словеначким крајевима образовала једну државну целину, Србија са Босном, Црном Гором и Вардарском Македонијом другу, а онда се заједно спојиле на принципу дуалне уније. Преносећи даље детаље наведеног извора, Екмечић апострофира да би се владар те будуће замишљене српско-хрватске државе овенчао и круном Србије и хрватском „круном Звонимира“; српска народна скупштина би наставила своје постојање (у чији би састав ушла и црногорска), као и хрватски сабор, у који би се утопили локални парламенти Далмације, Истре и Крањске; централни федерални парламент заседао би у Сарајеву, као географском средишту југословенских земаља или би „шетао“ од Скопља и Београда до Загреба и Љубљане.¹³⁰² Једном речју, тај би пројекат, судећи према Екмечићевом исказу, личио на неку врсту балканске Аустро-Угарске.¹³⁰³

Претресајући релевантну историјску грађу,¹³⁰⁴ Екмечић показује да се Ситон-Вотсонов план највише „примио“ код далматинског политичара Франа Супила. Као предуслов за то Екмечић апострофира Супилово зазирање од православља, (евентуалног) руског утицаја на Јадрану и веровање у супериорност западне културе над „источњачком“, што је била карактеристика и једног и другог. Екмечић на основу поменуте грађе поручује да се Супило залагао за стварање двојне државе, чија би граница (не у правом смислу те речи) била на Дрини, с чијих би страна живело по око шест милиона људи у два државна ентитета (хрватски и српски). Преноси да је овај познати далматински политичар пропагирао стапање Словенаца у Хрвате путем усвајања хрватског књижевног језика, да је босанско-херцеговачке муслимане сматрао Хрватима, а Македонце Бугарима. Очито се радило о „прикривеном синдрому правашког национализма“ (М. Екмечић), с тим да за разлику од Старчевића идеју Велике Хрватске није протезао преко Дрине. Ситон-Вотсон

¹³⁰¹ P. R. O. F. O. 371/1905, бр. 55136, Меморандум Р. В. Ситон-Вотсона („Scotus Viator“) о југословенском питању, без наслова и адресе, 1. октобар 1914. године, предат Форин офис-у (Foreign Office).

¹³⁰² М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 410-411.

¹³⁰³ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 349.

¹³⁰⁴ Dragovan Šepić, *Pisma i memorandumi Frana Supila (1914-1917)*, Beograd 1967; D. Šepić, „Frano Supilo“, *Časopis za suvremenu povijest*, II, Zagreb 1970, str. 214; F. Supilo, „Odgovor na anketu časopisa Veda o budućnosti slovenačkog jezika“, u: *Politički spisi*, Zagreb 1970; Count Carlo Sforza, *Italy and the Yugoslav idea: Past and present*, London 1938, str. 330; D. Šepić, „Iz korespondencije“, *Arhivski vjesnik*, Zagreb 1958, str. 287; Leo Valiani, *La diisoluzione dell' Austria Ungheria*, Milano 1966, str. 28; AJ, АЈБ Пижон, кутија 20, свежањ 23, Белешка др Луја Војновића, Рим, 17. јул 1916. године.

је, према Екмечићевим речима, утицао и на Трумбића, који је такође веровао у Југославију са „западњачком варијантом“, с тим да је протезирао идеју јединствене, чвршће државе, која би уважила постојеће „племенске разлике“ Срба, Хрвата и Словенаца. И он се залагао за Сарајево као главни град будуће државе. У случају да велике силе не дозволе стварање Југославије, као алтернативну идеју видео је стварање увећане Србије и независне Хрватске, при чему Србија не би имала излаз на море у Далмацији.¹³⁰⁵ Насупрот томе, у *Дугом кретању између клања и орања*, Екмечић тврди да су савезничке владе практично гарантовале излаз Србије на море, тако да је ово Трумбићево виђење „падало у воду“.¹³⁰⁶

Као што се из досадашњег казивања да приметити, Екмечић је очито на становишту да су се најзначајнија имена хрватске емигрантске политичке сцене од самог почетка борила за неку врсту савезне, федералне или конфедералне југословенске државе, у којој би Хрвати имали свој омеђени национални простор. С друге стране напомиње да се влада Краљевине Србије залагала за централизовану државу „једног народа са три имена“, што је јасно стајало и у Нишкој декларацији, која је почивала на мисли о ослобођењу и уједињењу „све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца“. Кроз своје писање Екмечић је потенцирао чињеницу да Србија није имала никаквог искуства са федералним државним устројством и сваку назнаку ка омеђивању посебних националних јединица препознавала је као потенцијално опасни сепаратизам који би распарчао српске етничке територије. С тим у вези дошао је до сазнања да је после информација о пропагирању самосталности Пашић наредио да се крене са радом „у смислу великосрпском“,¹³⁰⁷ односно у смеру тзв. „малог решења“ – ослобођења српских етничких крајева и њиховог уједињења са Србијом. Да је његово остварење била једна од реалних опција сведочи белешка Едварда Греја на извештају Де Граза из Ниша 3. маја 1915. године, коју Екмечић наводи у форми цитата: „Побједа савезника ће обезбиједити Србији најмање ослобођење цијеле Босне и Херцеговине, њихово уједињење са Србијом и широк излаз на Јадран у Далмацији. О даљој федерацији одлучиће Хрвати сами.“¹³⁰⁸ Из тога је произишло Екмечићево схватање да је Хрватска у плановима званичника Велике Британије, главне силе на коју су се ослањали Супило и Трумбић, свођена на ужи део банске Хрватске.¹³⁰⁹

Екмечић оцењује да је „коначан плод Вотсоновог и Супиловог западњаштва“ суштински био негативан: Антанта није озбиљно узимала у обзир хрватско питање, већ га је само користила као аргумент да се Срби и Хрвати не могу ујединити у једну државну целину. Сматра да је Супилов закулисни рад на посебном хрватском програму напослетку њега довео до отвореног сукоба са српском владом, која је од Југословенског одбора

¹³⁰⁵ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 412-415.

¹³⁰⁶ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 349.

¹³⁰⁷ Наведени цитат Екмечић је преузео са Пашићеве забелешке на полеђини извештаја који је српски посланик у Риму послао Министарству иностраних дела 21. септембра/4. октобра 1914. године (АЈ, АЈВ Пижон, кутија 1, бр. 5).

¹³⁰⁸ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 416-417; Р. Р. О. Ф. О. 371/2257, бр. 53757, Забелешка Е. Греја на извештају Де Граза из Ниша 3. маја 1915. године.

¹³⁰⁹ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 417.

захтевала да спрече његов „штетан рад код британске владе“.¹³¹⁰ У једном свом чланку меморандум Ситон-Вотсона назива „успелим антисрпским *начертанијем*“, чији је дух и наредних деценија колао српским и јужнословенским просторима.¹³¹¹

Све већа колизија у ставовима и касније Супилово напуштање Југословенског одбора је ослабило ово емигрантско политичко тело, које је, према Екмечићевим речима, „затајило у свом основном задатку који је требало да уради – да припреми пројекат будуће државе – и коначно се свело на оно што је Пашић потајно желио да он уради: да послужи као инструмент који ће онемогућити хрватски сепаратизам у савезничким земљама у вријеме Првог свјетског рата“.¹³¹² Доневши такав закључак Екмечић поручује да су несугласице између српске владе и хрватских политичара, али и међу самим члановима Југословенског одбора, само давале доказ у прилог тврдњи многих утицајних дипломата великих сила која је говорила да би евентуална будућа заједничка држава Јужних Словена била врло нестабилна, односно, за њих – права главобоља.¹³¹³

¹³¹⁰ Исто, стр. 418.

¹³¹¹ М. Екмечић, „Историјски значај меморандума Р. В. Ситона-Вотсона о југословенском питању 1914. године“, *Глас САНУ – Одељење историјски наука*, књ. 16, Београд 2012, стр. 388.

¹³¹² М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 418.

¹³¹³ Исто, стр. 419.

V/4 - Екмечићево изучавање српске спољне политике у контексту њених ратних циљева и планова великих сила

Посебан проблем Екмечићевог истраживачког рада представља питање планова Србије према Албанији током Великог рата, нарочито у контексту српско-италијанског сукоба око будућности јадранске обале. Он сматра да је анархична ситуација унутар Албаније представљала кључни предуслов за поновно активирање српских претензија према северним крајевима ове балканске државе, која је своју независност стекла благодарећи делатности Аустро-Угарске и Италије, управо са циљем да се Србија што више удаљи од Јадрана. Разматрајући прилике у Албанији на бази релевантне грађе¹³¹⁴, Екмечић долази до закључка да су поделе по верском кључу потпуно поцепале патријархално албанско друштво, које се састојало од 27 различитих племена. Муслиманска побуна против наметнутог немачког принца Вилхелма фон Вида и његов одлазак из ове земље оставили су је на кратко без владара што је искористио Есад-паша Топтани, прогласивши себе председником владе албанског исламског емирата. Оно што Екмечић истиче као интересантан податак јесте чињеница да је он на власт дошао уз помоћ Србије, иако је био протурски настројен (чак је усвојио увођење османске заставе као државне, прогласио сувереност османског султана над Албанијом и затражио да син султана Абдулхамида, принц Бурханедин, постане њен владар). Према Екмечићевом схватању, Србији је очито више одговарао представник старог муслиманског племства, ослоњен на Османско царство, него Исмаил Кемал и Пренд Биб Дода, који су подршку тражили на Западу.

Анализом поменутих извора Екмечић је дошао до сазнања да је председник српске владе Никола Пашић септембра 1914. године у Нишу договорио споразум са Есад-пашом који је предвиђао изградњу железнице од Србије до Драча, војну сарадњу и финансијску

¹³¹⁴ Joseph Swire, *Albania. The rise of kingdom*, New York 1930, str. 183; P. R. O. F. O, 371/2099, br. 10435, Краканторп – Е. Греју, Београд, 12. март 1914. године; Constantine A. Chekrezi, *Albania. Past and present*, New York 1971, str. 120; G. V. Leon, „Greece and the Albanian question at the outbreak of the First world war“, *Balkan studies*, vol. 11, Solun 1970, str. 64-65; William Miller, *The Ottoman empire and its successors, 1801-1927*, Cambridge 1936, str. 520; *Пијемонт*, 13/26. новембар 1914. године, бр. 287; АЈ, АЈБ Пижон, кутија 11, бр. 52, Балугџић – посланству у Лондону, Атина, 19. август/1. септембар 1914. године; АЈ, АЈБ Пижон, кутија 7, бр. 40, Пашић – посланству у Лондону, Ниш, 15/28. новембар 1914. године; P. R. O. F. O, 421/292, br. 173, Вицеконзул Греиг – Краканторпу, Битољ, 29. јануар 1914. године; ДАЈ, пов. бр. 348, Начелник округа охридског – Министарству иностраних послова, Охрид, 26. јун/9. јул 1914. године; ВИБ, кутија 50, бр. 5/3, Министарство војно – Врховној команди, Ниш, 25. јул/7. август 1914. године (цитирано је још десетак оваквих дописа током лета 1914. године, прим. Ј. А.); Edith Pierpont Stickney, *Southern Albania or Northern Epirus in European international affairs, 1912-1913*, Stanford university press 1926, str. 57; R. W. Seton-Watson, „Italy’s Balkan policy in 1914“, *The Slavonic review*, vol. 13, jul 1926, str. 62.

помоћ Србије Албанији, као и снабдевање Есад-пашиних снага реда неопходном опремом.¹³¹⁵ Изучавајући тај документ, Екмечић је дошао до информације да је овај договор био потребан обема странама, свакој из својих разлога: Есад-паши да би добио ефективну заштиту и помоћ у борби против својих противника, а Србији из разлога њених стратешких интереса на јужном Јадрану и ублажавању опасности од антисрпских албанских организација на Косову, Метохији и Вардарској Македонији, повезаних са младотурским покретом. Поред тога, Екмечић подвлачи да је српска влада са Есад-пашом имала још једна споразум који се тичао будућег статуса Албаније. Он је предвиђао Албанију као аутономну државу под суверенитетом будуће Југославије.¹³¹⁶ Такође додаје да су српски војни кругови тежили корекцији административне линије са Албанијом, тако да би нова граница ишла између леве обале Дрима и Јадранског мора, уз подизање варошице у Љум-кули где би била железничка станица на прузи од Дунава до Скадра.¹³¹⁷

Позивајући се на обилну необјављену архивску грађу,¹³¹⁸ Екмечић је, у светлу поменутих договора, писао о припремама српске војске за улазак у Албанију, које су се одвијале од краја децембра 1914. половине маја 1915. године. На крају је, према његовим сазнањима, формирана посебна команда „албанских трупа“ од војних посада са Косова и из Вардарске Македоније, које су средином 1915. године ушле у Албанију „као вода у песак“ (М. Екмечић), заузеле кључне стратешке тачке на јужном Јадрану и одагнале страховања да ће се ту развити један снажан антисрпски покрет који би угрожавао Србију с југозапада. Као важну чињеницу истиче да је Есад-паша Топтани био врло захвалан српској војсци на овој интервенцији, јер је она прекинула стање анархије у северноалбанским крајевима, а њему сачувала власт. Преноси да је српска армија ухватила и Есад-паши предала тројицу побуњеничких вођа (Муфтија Тирански, Муса Ефендија и Хаци Ђамил), које је он у Драчу обесио. Као трајну тековину српског заузимања кључних тачака северне Албаније Екмечић види „сламање кичме“ младотурском покрету у овој земљи. Остало је питање унутрашње управе у поседнутим

¹³¹⁵ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 427.

¹³¹⁶ *Исто*, стр. 440.

¹³¹⁷ *Исто*, стр. 440.

¹³¹⁸ ВИБ, кутија 50, бр. 5/60, Министарство војно – Врховној команди, Крагујевац, 24. децембар 1914. године/6. јануар 1915. године; ВИБ, кутија 50, бр. 5/71, Команда Трупа нових области – Врховној команди, Скопље, 28. јануар/10. фебруар 1915. године; ВИБ, кутија 76, бр. 7/1, Министарство спољних послова – војводи Путнику, Ниш, 15/28. децембар 1914. године; ВИБ, кутија 76, бр. 7/3, Министарство војно – војводи Путнику, Крагујевац, 31. децембар 1914. године/13. јануар 1915. године; ВИБ, кутија 50, бр. 5/128, Команда албанских трупа – Команда Трупа нових области, Дебар, 30. август/12. септембар 1915. године; ВИБ, кутија 73, бр. 2/48, Команда Трупа нових области – министру војном, Ниш, 17/30. април 1915. године; ВИБ, кутија 76, бр. 7/10, Команда Трупа нових области – Врховној команди, Скопље, 21. мај/3. јун 1915. године; ВИБ, кутија 73, бр. 2/56, Команда Трупа Нових области – министру војном, Скопље, 15/28. јул 1915. године; Команда Трупа нових области – Врховној команди, Скопље, 31. мај/13. јун 1915. године; ВИБ, кутија 50, бр. 5/102, Команда Трупа нове области – Врховној команди, Скопље, 20. јун/3. јул 1915. године.

крајевима, фиксирање корекције граница око реке Дрим и најважније - питање каснијег државно-правног статуса Албаније.¹³¹⁹

Ово потоње, међутим, није била само ствар перспективе српско-албанских односа, већ део општег система корелација савезничких сила, које су, као што смо из досадашње анализе Екмечићевог казивања видели, дубоко биле инволвиране у све крупне балканске проблеме. Како су оне гледале на српске акције у Албанији? Резултати Екмечићевих истраживања показују следеће:

- Русији је било у интересу да се Бугарска што више прошири на запад, на рачун српских поседа у Вардарској Македонији, за шта би Србија добила компензације управо у Албанији и јужнословенским крајевима Аустро-Угарске. Стога се она залагала за поделу Албаније између Србије и Грчке (приближно) линијом између Гега и Тоска;
- Италија се жестоко противила оваквом концепту, плашећи се да би Срби и Грци, контролисавши албанске луке, контролисали кључеве Јадрана. Зато је крајем децембра 1914. године окупирала Валону, под изговором увођења реда у анархичну Албанију;
- Велика Британија је такође била против руског плана, мислећи да би цепање Албаније без додатка Италији гурнуло Италију у загрљај Централних сила. Традиционално се прибојавала српског излаза на топло море, мислећи да би Руси преко Срба на том простору остварили доминантан утицај;
- Србија и Грчка су још војном конвенцијом из 1913. године установиле споразум, у коме је један члан предвиђао заједничку одбрану државних интереса у случају да нека трећа сила покуша нарушити аутономију Албаније, из чега је произилазио став грчког премијера Венизелоса (предочен Британцима октобра 1914.) да Срби и Грци имају договор о евентуалној подели Албаније „у случају да Европа то одлучи“;
- Бугарска је желела целу Вардарску Македонију са Охридом, а потајно се, „у најлуђим сновима“, надала изласку на албанску обалу;
- Црна Гора је желела Скадар са залеђем.¹³²⁰

Изучавајући комплексну проблематику овог колоплета различитих интереса Екмечић је напослетку закључио да је идеја поделе Албаније међу савезницима дозрела, али да је нико није јавно прихватио. Он сматра да је, слично као у случају Вардарске Македоније, остало да сукоб између Русије и Велике Британије одложи свако решење, да се препусти ратној срећи и непредвидивим наступајућим догађајима.¹³²¹

¹³¹⁹ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 440-446.

¹³²⁰ *Исто*, стр. 446-456.

¹³²¹ *Исто*, стр. 455-456.

У светлу таквих међународних околности, као један од најзначајнијих закулисних споразума који су мењали историју Великог рата и снажно утицали на судбину југословенске идеје Екмечић истиче Лондонски споразум, потписан 26. априла 1915. године између Антанте и Италије. Анализирајући његово писање о овом контроверзном документу, можемо рећи да је Екмечић на становишту да је за српску владу овај уговор дошао као „гром из ведра неба“. Позивајући се на релевантну литературу,¹³²² тврди да је према Лондонском уговору, Италија требало да пређе на страну Антанте и објави рат Централним силама, а да заузврат добије велико државно проширење и територије: цео Тирол до превоја Бренер, Трентино, Трст, целу Истру и Далмацију до рта Плоче, уз највећа и најважнија далматинска острва, корушка подручја Понтеба и Малборгето-Валбруна, крањске округе Випава, Идрија и Илирска Бистрица, луку Валону у Албанији, архипелаг Додеканези и део немачких афричких и азијских колонија. Италија је, према Екмечићевом казивању, овим била задовољна и три дана након што је италијански парламент потврдио Лондонски споразум, она ушла у рат.¹³²³

Његова истраживања показују да је влада Краљевине Србије врло негативно одреаговала на овај документ. На основу извештаја италијанског амбасадора у Србији,¹³²⁴ Екмечић у другом тому *Стварања Југославије* тврди да су српске дипломате италијанском посланику у Нишу 3. маја 1915. године предочиле да знају за Лондонски уговор и да за Србију он није само разочарање, већ „морални ударац у срце који јој је задала Италија, јер је тиме доведен у питање принцип права који је и за њу био основа постојања“ и да она никада неће прихватити такву неправду.¹³²⁵ „Лондонски пакт је обећавао стварање Велике Србије, али је није и створио“, поручује Екмечић на страницама „Дугог кретања између клања и орања.“¹³²⁶ Иако су и Србија и Црна Гора Лондонским уговором добијале значајна територијална проширења,¹³²⁷ за званичну Србију је он био суштински неприхватљив, јер се косо са њеним прокламованим југословенским ратним програмом. Такав став Екмечић у *Стварању Југославије* отворено похваљује и оцењује да је Србија заслужила историјско признање што се по први пут у целој јужнословенској историји питање балканских граница није решавало „иза затворених врата, него и утицајем на јавна мишљења

¹³²² Mario Toscano, *La Serbia e l'intervento in guerra dell'Italia*, Milano 1939, str. 9; Ferdo Šišić, *Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta*, Split 1933; Milan Marjanović, *Londonski ugovor iz godine 1915*, Zagreb 1960; Mario Toscano, *Il Patto di Londra*, Bologna 1934; Bernadotte E. Schmitt, Harold C. Vedeler, *The world in crucible 1914-1919*, New York 1984, str. 94; Е. А. Адамов, *Сборник договоров России с другими государствами, 1851-1917*, Москва 1952.

¹³²³ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 350-351.

¹³²⁴ Тај извештај цитирао је из књиге италијанског политичара Сиднија Сонија „Carteggio 1914-1916“ (Sidney Sonnino, *Carteggio 1914-1916*, Roma-Bari 1974, str. 469)

¹³²⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 749.

¹³²⁶ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 351.

¹³²⁷ Србија је требало да добије Босну и Херцеговину, Срем, Бачку, Славонију, јужни део Далмације између Крка и Стона, са полуострвом Пељешац, градом Сплитом и острвом Брачком, а Црна Гора део далматинске обале између Будве и Стона, укључујући Дубровник и Боку Которску, као и део албанске обале до луке Свети Јован. Две српске краљевине су, према Лондонском уговору, требале да поделе и неке јасно неодређене делове северне Албаније. – прим. Ј. А.

европских држава“.¹³²⁸ Проучавајући дипломатску грађу, преноси да су се за то ангажовали бројни српски и југословенски интелектуалци, који су се у савезничке земље слали како би показали да јужнословенски становници Аустро-Угарске желе исто што и Србија – Југославију. Констатовано је да је значајан део тог лобирања „обавио хрватски интелектуалац“.¹³²⁹ Могуће да је један од мотива таквог залагања хрватских интелектуалаца у иностранству лежао у томе што Лондонски уговор није предвиђао образовање самосталне хрватске државе, а Далмације није, према Екмечићевим речима, сматрана хрватском државном територијом, „што заиста није ни била, иако је етнички била хрватска“.¹³³⁰ Било како било, Екмечић је својим истраживањима доказао да је српска влада, и поред свих притисака великих сила и њихових примамљивих понуда, остала верна свом конституисаном ратном циљу – образовању југословенске државе.

Односи Србије и Црне Горе 1914-1915. били су посебна тема Екмечићеве научне обраде у контексту ове етапе процеса југословенског уједињења. Анализирајући његово писање у више синтеза, можемо констатовати да је Екмечић на становишту да између српске владе и црногорског суверена Николе I Петровића никада није било правог поверења. Иако је почетак Првог светског рата од обе стране дочекан као велики историјски тренутак за уједињење српског народа, Екмечић сматра да су званичне државне политике имале два приступа том циљу: са црногорске стране заговарана је идеја уједињења династија, а са српске уједињење народа, тј. једни су се залагали за модел персоналне, а други за модел реалне уније. „Прва и основна разлика јесте у томе што преписку о уједињењу нације води један монарх који влада као господар, ослањајући се на стари главарски слој, и један председник владе који је одговоран модерном парламенту. Кроз дипломатске папире види се сусрет старог и новог концепта друштва, а не двије различите политике. Прво води старомодни господар својим јатаганом, друго буржоазија сјеверних градова парламентарним смицилицама.“¹³³¹ Према Екмечићевим разматрањима, влада Краљевине Србије није прихватала становиште краља Николе јер је сматрала да у његовом становишту о уједињењу српског народа има превише простора за мешање страних сила, пре свега Русије, на коју се Црна Гора највише ослањала. Цитирајући један допис Николе Пашића Спалајковићу и Бошковићу¹³³² Екмечић мисли да се циљ Србије према Црној Гори најкраће може формулисати на следећи начин: Династији Петровић-Његош дала би се „највећа материјална обештећења“, уз очување престижа „за вечита времена“, али под условом да се уједињење Србије и Црне Горе изврши барем на принципу реалне уније; питање граница између двеју краљевина сматрало би се унутрашњим српским проблемом. У склопу тог пројекта подразумевало се да ни Србија

¹³²⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 737.

¹³²⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 737.

¹³³⁰ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 352.

¹³³¹ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 457.

¹³³² ДАЈ, Дворски архив, фон Војислава Јовановића Марамбоа, пов. бр. 5211, Пашић – Спалајковићу и Бошковићу, Ниш, 14/27. мај 1915. године.

ни Црна Гора не би склапале посебне споразуме са великим силама науштрб коначног ратног циља – стварања југословенске државне заједнице.¹³³³

На основу Екмечићевог излагања у *Ратним циљевима Србије 1914.* може се закључити да је он мишљења да званична Црна Гора поменути концепт Пашићеве владе није прихватала не из државних и националних, већ из династичких (и главарских) разлога. Позивајући се на меморандум председника црногорске владе Јована С. Пламенца из марта 1919. године,¹³³⁴ Екмечић каже да је званична Црна Гора полазила од става да она у српском народу има предност у односу на Србију, односно да је „српскија“ од Краљевине Србије, те да из тог разлога њој припада првенство у процесу српског и југословенског окупљања. Тиме је, с друге стране, према његовом схватњу, довођена у питање историјска основа црногорске државности, јер је принцип једна нација – једна држава био подразумевачки, односно нешто ка чему се тежило. Обе државе залагале су се за уједињење, „али какву ће форму то јединство добити, зависило је од политике и интереса јаче стране“, преноси Екмечић.¹³³⁵

Анализирајући обимну архивску грађу¹³³⁶ он је у истој синтези посебно подробно писао о тежњама краља Николе да „побегне“ од формуле уједињења које је заговарала Србија, за шта је добијао подршку Италије и неких утицајних руских кругова око великог кнеза Николаја Николајевича. Његова истраживања показују да је Италија подржавала црногорског суверена због својих претензија у Далмацији, а део руске политике због перспективе изградње руске поморске базе у Боки Которској која би након завршетка рата евентуално припала Црној Гори. Ипак, Екмечић тврди да је званична Русија била подељена према Црној Гори у истој равни на којој је била подељена према стварању Југославије; министар спољних послова Сазонов био је против „црногорског сепаратизма“, а руски отправник послова на Цетињу против идеје да Французи заузму Котор, јер би га могли предати Црној Гори и преко њега се везати са овом балканском државом против српских и словенских интереса.¹³³⁷ Руси су се традиционално опредељивали за ону балканску државу на коју ће највише имати интереса. Насупрот томе, Пашић је, према Екмечићевим сазнањима, био заговорник идеје о француском заузимању Котора; руско присуство у том делу Јадрана није му било по вољи, јер би

¹³³³ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 457.

¹³³⁴ „Меморандум председника црногорске владе Јована С. Пламенца Конференцији мира у Паризу 1919-1920“ (у фунсоти није наведен извор овог документа, али је истакнута захвалност историчару др Новици Ракочевићу за уступљени податак. – Прим. Ј. А.)

¹³³⁵ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 461.

¹³³⁶ *IBZI II*, 6 – 1, Strandman – Sazonovu, Niš, 26. jul/8. avgust 1914. godine; ДАЈ, забелешка уз бр. 3440, пописни листић 793, МИД – Врховној команди, Ниш, 29. јул/11. август 1914. године; ДАЈ, пов. бр. 3914, Гавриловић – МИД, Цетиње, 9/22. август 1914. године; АЈ, АЈБ Пижон, кутија 54, бр. 247, Забелешка Ј. Ј. Пиждона о разговору са италијанским послаником Сквитијем, 6/19. август 1914. године; ДАЈ, повр. Бр. 6198, Гавриловић – МИД, Цетиње, 6/19. октобар 1914. године; *IBZI II*, 6-1, Обнорски – Сазонову, Цетиње, 3/16. август 1914. године.

¹³³⁷ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 465, 469.

западни савезници тиме добили потврду своје (неутемељене) предрасуде да су Срби „руски коњовоци на топло море“.¹³³⁸

Разматрајући проблематику тихог дипломатског сукоба званичног Београда са ужим црногорским концепцијама рата, Екмечић тврди да је српска влада успела да на своју страну приволи све чланице Антанте. Он је на становишту да се тај тихи сукоб није одвијао на „црногорском сепаратизму“ већ на тумачењу његовог практичног војног издвајања на јужна ратишта према Скадру, Котору и Дубровнику, што је наишло на велико неслагање Србије. Као „најспектакуларнији догађај у кризи српско-црногорских односа“ наводи аферу око одласка из Србије црногорског представника код српске војске генерала Јована Бећира, који је тврдио да се враћа у Црну Гору „јер је констатовао да се у српској војсци говори како треба извршити српско-црногорско уједињење насилним путем, тј. уклањањем династије Петровића“.¹³³⁹ Екмечић преноси да је српска влада на ову оптужбу одговорила циркуларном нотом посланствима у Лондон, Бордо, Петроград и Рим, у којој је стајало да је генерал Бећир био лични повереник краља Николе послат са намером да минира разговоре о српско-црногорском уједињењу, династичким питањима и деоби земаља у случају доброг исхода рата. Било то тачно или не, Екмечић сматра да је српска влада овом афером добила предност у политици ратних циљева; формула уједињења краља Николе добила је дефанзиван карактер и придонела губљењу позиција код Антанте. Њоме је, према Екмечићевом схватању, постало јасно да се повољан договор о моделу српског уједињења не може постићи у директном преговарању два двора, две владе и две различите политичке концепције.¹³⁴⁰

На страницама *Ратних циљева Србије 1914.* он потенцира још једно специфично гледиште: наиме, Екмечић сматра да је питање уједињења две српске краљевине у једну државу замагљивало друго битно питање – интервенцију савезничке дипломатије у циљу спречавања посебне стратегије Црне Горе око заузимања делова Албаније са Скадром и Далмације са Дубровником уз помоћ Италије. Изучавање дипломатске грађе Екмечића је навело на тврдњу да би поменути црногорски планови Италији засигурно послужили као ваљан разлог да тражила нове уступке код Антанте, која је „муку мучила“ око начина на који би привела Италију увући у рат на своју страну.¹³⁴¹ Цитирајући неколико Пашићевих дописа,¹³⁴² Екмечић је подвукао да је српска влада упозоравала посланике како у Лондону и Петрограду, тако и у Риму и на Цетињу на делатност краља Николе, „који би, користећи се Италијом, створио препреке остварењу сједињења свих Срба“. Зато

¹³³⁸ Исто, стр. 469.

¹³³⁹ Екмечић је овај цитат преузео из књиге Николе Шкерковића „Црна Гора за вријеме првог свјетског рата“ (Никола Шкерковић, Црна Гора за вријеме првог свјетског рата, Титоград 1963, стр. 30).

¹³⁴⁰ М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 471.

¹³⁴¹ Исто, стр. 472.

¹³⁴² ДАЈ, Дворски архив, фонд Војислава Јовановића Марамбоа, пов. бр. 5211, Пашић – Спалајковићу и Бошковићу, Ниш, 14/27. мај 1915. године; ДАЈ, пов. бр. 792, Пашић – посланству на Цетињу, Пашићева забелешка на полеђини извештаја Балугџић – Пашићу, Атина, 10/23. мај 1915. године, Ниш, 11/24. мај 1915. године, иста збирка.

је закључио да се на овом расцепу две политике остало све док догађаји у рату нису сами од себе на површину избацили нова решења, слично као у случају Албаније и македонског питања.

Што се тиче даље хронологије Великог рата и процеса југословенског уједињења током његовог трајања, Екмечић је на страницама другог тома *Стварања Југославије* и „Дугог кретања између клања и орања“ подробно говорио о „привременом поразу и васкрсу“ Србије и њене војске између јесени 1915. и лета 1917. године. Кроз наведене синтезе читаоце је упознавао са мање-више општепознатим догађајима у наведеном периоду: неуспеху Галипољске експедиције и намери Антанте да формира Солунски фронт, покушајима савезника да приволе Грчку и Румунију да уђу у рат на њиховој страни, нападу Немачке, Аустро-Угарске и Бугарске на Србију почетком октобра 1915. године, великом отпору, али и слому српске одбране, одступању војске преко Косова и Метохије, одлуци у Пећи да се крене у повлачење преко североисточних делова Црне Горе и Албаније, „Албанској голготи“, пребацивању са албанске обале на Крф и Бизерту, функционисању српске државне управе Грчкој, пребацивању реорганизоване и опорављене српске војске на Солунски фронт, њеној великој победи на Кајмакчалану и ослобођењу Битоља. Поред тога, било је речи и о Мојковачкој бици, капитулацији Црне Горе и одласку краља Николе I Петровића у емиграцију, прихватању српских ђака од стране Француске, Швајцарске, Велике Британије и Италије, аустро-угарској и бугарској окупацији Србије и Црне Горе, герилском отпору против њихове управе, „добровољачком покрету“, односно добровољцима који су долазили на Солунски фронт да би ратовали на страни Србије, покушајима савезника да од заробљених аустро-угарских војника формирају „Југословенску легију“, страху Србије од тајних договора између савезника који би подразумевали опстанак Аустро-Угарске, као „најлакше цене да се рат часно заврши“, те, на крају, дугог бањалучког „велеиздајничког процеса“, који је, према Екмечићевим речима, требао имати значајну улогу у припремама будућег светског мира, јер је наводно доказано „да Србија није невина у избијању рата“.¹³⁴³

Изучавајући проблематику дипломатских закулисних игара у процесу југословенског уједињавања током задње две године Великог рата (1917-1918), Екмечић је поново дошао до података који говоре да су у томе значајну улогу имале конспиративне организације. С тим у вези спомиње одржавање конференције масона савезничких земаља у Паризу која се одржавала од 14. до 16. јануара 1917. године. Он сматра да су њене одлуке битно утицале на процес југословенског уједињења, јер су слободни зидари потврдили своју ранију решеност да помажу разбијање Дунавске монархије и уједињење јужнословенских

¹³⁴³ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 751-770; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 352-357.

области, али и да је међу њима дошло до разлаза између француских и италијанских масона око граница будуће југословенске државе.¹³⁴⁴

Што се тиче догађаја од светскоисторијског значаја - Фебруарске револуције у Русији и америчког уласка у Велики рат, Екмечић је на становишту да су представљали дугорочну добит за југословенску ствар, и поред почетних главобоља које су оба догађаја изазивале код српске владе (посебно улазак САД у рат, које у почетку нису желеле распад Аустро-Угарске, већ њено преуређење у вишеентитетску федерацију). Према његовом схватању, и један и други догађај приносили су уношењу духа демократизма и признавању права сваког народа да одлучује о својој судбини (једна од Вилсонових тачака, на којима је изграђен темељ будуће српско-хрватско-словеначке краљевине). Као посебну важност оба догађаја истиче тековину која је из њих проистекла - одбацивање методе тајне дипломатије, којима су до тада иза затворених врата доношене одлуке о многим питањима (а са тим и дотадашње тајне уговоре, склопљене током 1915. и 1916. године).¹³⁴⁵ Као прву реакцију на тековину наведеног духа демократизације он препознаје попуштање ванредних мера у Аустро-Угарској, оживљавање њеног политичког живота, заседање скупштине аустријског дела државе у Бечу, одржавање седница Угарског и Хрватског сабора, лагано ослобађање штампе. Ипак, наглашава да Земаљски сабор Босне и Херцеговине није сазиван из страха да би његови српски посланици, пуштени из затворских казамата, користили прилику да шаљу меморандуме силама Антанте, и да је уместо тога католичка црква у БиХ у одсуству парламентарног живота развијала идеју о потреби стварања Велике Хрватске у оквирима Дунавске монархије.¹³⁴⁶

Као најзначајнији догађај у првој половини 1917. године у светлу процеса југословенског уједињења, Екмечић апострофира Солунски процес, односно суђење вођи организације „Уједињење или смрт“ Драгутину Димитријевићу Апису, његовим блиским сарадницима Љубомиру Вуловићу и Радету Малобабићу и стављање под истрагу још укупно 124 лица, за наводни покушај атентата на регента Александра Карађорђевића. У својим синтезама заступа став да је историографија остала поприлично недоречена и нејасна према овом догађају, пишући да преовлађује убеђење да се српска влада тиме припремала за могуће покретање преговора о сепаратном миру са Аустро-Угарском. Цитирајући Андреја Митровића,¹³⁴⁷ тврди да постоји и теорија да је унутрашњи политички неспоразум у српској националној политици главни разлог за наведени судски процес, а потом каже да је ондашња српска штампа тврдила да је управо тајна „црнорукачка група“ радила на покретању сепаратног мира, а не званична Србија. Позивајући се на Драгослава Јанковића,¹³⁴⁸ у *Стварању Југославије* каже да научна литература стоји на становишту да се веза између Солунског процеса и понуда сепаратног

¹³⁴⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 770-772.

¹³⁴⁵ *Исто*, стр. 772-775.

¹³⁴⁶ *Исто*, стр. 775-776.

¹³⁴⁷ Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, стр. 315.

¹³⁴⁸ Драгослав Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917. године*, Београд 1967, стр. 72.

мира не може доказати и да она остају у домену претпоставке, али ипак обазриво наводи да то питање треба оставити као отворени истраживачки задатак.¹³⁴⁹

Какво је Екмечићево становиште о овом контроверзном питању? Поново, као и у неким другим приликама, поприлично смело. Без позивања на изворну грађу, он тврди да је основа целе политике српске владе била жеља да се ослободи унутрашњег партнера који има помоћ од Русије, која је, напомиње, од почетка процеса изградње модерне Србије до 1917. године у њој увек имала поузданог унутрашњег савезника преко којег је одређивала њену будућност. Такав став најбоље осликава следећи цитат: „Солунским процесом 1917. се прекида овај континуитет, па све до 1937. српска влада, а затим за њом и југословенска, имају слободне руке и немају за вратом унутрашњу снагу која националне циљеве добија из вана. То је једини историјски предах од Русије у целој српској и југословенској историји. Ликвидацијом ‘Црне руке’ консолидује се српски национални покрет око званичне владе.“¹³⁵⁰

Као специфичан израз демократизације средстава и циљева идеје јужнословенског уједињења Екмечић препознаје и у појави герилског рата на окупираним подручјима Србије и Црне Горе.¹³⁵¹ Сматра да је оружани покрет српских устаника извео српску и југословенску националну политику тога доба „из замраченог дипломатског кабинета и ставио је на осветљену позорницу, пред очи целог света.“¹³⁵² Позивајући се на релевантну литературу и архивске изворе,¹³⁵³ у *Стварању Југославије* је детаљније писао о Топличком устанку, његовим узроцима и последицама, сукобу између његових најистакнутијих личности (Коста Војиновић и Коста Миловановић Пећанац), оцењујући да историјски значај овог устанка превазилази временске оквире његовог трајања и да је он представљао модел за „народну револуцију 1941. године“. Вреди напоменути да је у овој синтези изнео један, усудићемо се рећи, помало анахрон закључак, који каже да је и унутарсрпски расцеп у јесен 1941. године „на комунисте и националисте“ историјски

¹³⁴⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 777-778.

¹³⁵⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 779.

¹³⁵¹ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 357-358.

¹³⁵² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 779.

¹³⁵³ Јован Дерок, *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916-1918*, Београд 1940, стр. 25; Миливоје Перовић, *Топлички устанак 1917*, Београд 1971, стр. 61; Михајло Милинковић, *Топлички устанак 1917*, Ниш 1927, стр. 27; Сретен Динић, *Бугарска зверства у врањском округу*, II, Београд 1921, стр. 72; Д. Туровић, „Јабланички комитски покрет 1916-1918“, *Лесковачки зборник*, XXVIII, Лесковац 1988, стр. 29; ДАЈ, П. О. фасц. VIII, дос. 4, Министарство војно – председнику владе, Солун, 15. септембра 1917. године; Др Н. Ракочевић, „Настанак комитског покрета у Црној Гори и одлазак комитске чете из округа колашинског у Србију у јесен 1916 године“, *Лесковачки зборник*, XXVIII, Лесковац 1988, стр. 42; Ј. Павићевић, „Одјек Топличког устанка 1917. године у Црној Гори“, *Лесковачки зборник*, XXVIII, Лесковац 1988, стр. 51; Б. Дјевори, „Ослобођење, организација власти и окупација Прокупља у устанку 1917. г.“, *Лесковачки зборник*, XXVIII, Лесковац 1988, стр. 17; Н. П. Илић, „Борбена искуства 1917. и њихово прилагођавање у устанку 1941“, *Лесковачки зборник*, XXVIII, Лесковац 1988, стр. 159; ДАЈ, П. О. фасц. VIII, дос. 4, Министарство војно – Министарство иностраних дела, Београд, 10. децембра 1918. године.

корен имао управо у сукобу око тактике и руковођења устанком између Војиновића и Пећанца.¹³⁵⁴

Његова истраживања показују да је током прве половине 1917. године талас демократизације заплуснуо и Аустро-Угарску. Према Екмечићевим речима на страницама „Дугог кретања између клања и орања“, највише се и најгласније расправљало о преуређењу Хабзбуршке државе. Он преноси да је иницијатор сталних дебата о тој теми била римокатоличка црква, која је и сама била распопуњена у заговарању две крајности – стварању Велике Хрватске до реке Дрине или федералне југословенске јединице у оквиру Аустро-Угарске.¹³⁵⁵ Изучавајући наведене политичке концепте, Екмечић сазнаје да до краја Великог рата она није успела помирити ова два становишта, па су она постала квасац за унутрашње несугласице и сукобе између јужнословенских католичких политичких лидера. То је био разлог који је по његовом мишљењу онемогућио покушаје да се створи снажна католичка партија кроз „националну концентрацију“.¹³⁵⁶

У прилог овој комплексној политичкој проблематици наводи да је Антон Корошец испред „Југословенског клуба“ 30. маја 1917. године прочитао декларацију у којој је садржан програм преуређења Аустро-Угарске у тријалистичку монархију на бази „народног начела и хрватског државног права“, што је подразумевало образовање треће федералне јединице, формиране од земаља на којој живе Словенци, Хрвати и Срби, под жезлом Хабзбурга. О Мајској декларацији и њеним одјецима Екмечић је писао и у *Стварању Југославије* и у *Дугом кретању између клања и орања*, наглашавајући да ју је српска влада осуђивала, као и неки клерикални политичари (Шуштершич и Штадлер), као и представници босанско-херцеговачких муслимана, који су Босну и Херцеговину доживљавали као посебну земљу између Србије и Хрватске.¹³⁵⁷

Као о својеврсном одговору на Мајску декларацију југословенских посланика у бечком Царевинском већу Екмечић је у обе поменуте синтезе писао о Крфској декларацији – једном од најважнијих докумената на путу стварања југословенске државне заједнице. На страницама тих дела углавном је преносио опште информације о настанку овог важног договора између представника српске владе и Југословенског одбора, којим је, после 36 дана расправе у 24 седнице (15. јун – 20. јул 1917. године) коначно усаглашена заједничка изјава којом су „нацртане“ контуре будућег уређења југословенске државе.¹³⁵⁸ Ипак, вреди истаћи да је у *Дугом кретању између клања и орања* проблематизовао питање разлога непокретања питања стварања југословенске федеративне државе од стране Хрвата и Словенаца, већ прихватање једне, мање-више унитарне, са српском династијом

¹³⁵⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 781.

¹³⁵⁵ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 358-359.

¹³⁵⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 782-785;

¹³⁵⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 782-785; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 359-361.

¹³⁵⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 791-792.

Карађорђевића на челу. Према његовом мишљењу, хрватски представници на Крфу „нису хтели да ризикују голу ба унитарне Југославије“ у корист „врапца федеративне Југославије“.¹³⁵⁹ Он оцењује да су се и Мајска и Крфска декларација, иако формално „супротне и непријатељске“, на невидљив начин допуњавале: демократски дух будуће југословенске краљевине, широка верска и културна толеранција, који су насликани у Крфској изјави били су подлога на којој су раније формулисани унитаристички принципи Мајске декларације. Ова два историјска документа су се, према његовим речима, политички искључивала, али, истовремено – историјски условљавала.¹³⁶⁰

Није згорег поменути да се у контексту ових декларација, али и хрватских планова за решавање хрватског националног питања, Екмечић врло директно осврнуо на страницама „Дугог кретања између орања и клања“ следећим речима: „Хрватске странке су своје национално питање покушавале да реше на три начина: асимилацијом Босне и Херцеговине до реке Дрине, како се залажу клерикалци око надбискупа Штадлера и уз помоћ Аустро-Угарске 1918; геноцидом над Србима до реке Дрине и уз ослонац на Немачку 1941; етничким чишћењем Срба, уз територијално проширење у Истри, уз помоћ Сједињених Америчких Држава 1995. Основа те трагедије је у неспремности да се жртвује менталитет религиозне нетолеранције, који на истој територији води католичка Хабзбуршка монархија већ пет векова.“¹³⁶¹

Као још један од светских догађаја који је битно утицао на питање успостављања јединствене југословенске државе Екмечић апострофира Октобарску револуцију. С тим у вези, писао је о покушајима Пашића да успостави контакте са Лењином преко свог емисара Милана Маринковића у циљу српске и југословенске ствари, бољшевичкој пропаганди међу српским добровољачким јединицама у Русији и на Солунском фронту, распламсавању незадовољства и револуционарног врења у многим аустро-угарским, али и немачким крајевима.¹³⁶² Оцењује да је Пашић бољшевички сепаратни Брест-литовски мир са Централним силама (март 1918. године) сматрао историјском трагедијом руског народа, а Лењинов револуционарни режим промашајем.¹³⁶³

Посебна тематика Екмечићевог истраживачког напора био је развој идеје југословенског уједињења у Македонији и у муслиманском свету Босне и Херцеговине за време Првог светског рата. Изучавајући присутност југословенске идеје на простору Македоније у наведеном периоду, дошао је до закључка да је борба за југословенско уједињење у Великом рату била преломна у македонском националном покрету, јер се тада, по први пут у историји, јасно формулисао програм македонске аутономије у

¹³⁵⁹ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 363-364.

¹³⁶⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, 793-794.

¹³⁶¹ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 364.

¹³⁶² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 794-799. М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 364-365.

¹³⁶³ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 365.

југословенској заједници, тврдећи да је, гледано у целини, Први светски рат био „лабудова песма политике македонског идентификовања у бугарском државном оквиру“.¹³⁶⁴ Што се тиче босанско-херцеговачких мухамеданаца, сматра да је тешко реконструисати како је напредовала југословенска идеја код њих, осим да је установљена чињеница да је потоње уједињење већина одобравала и поздрављала. На једном месту у *Стварању Југославије* навео је извештај аустро-угарског гувернера БиХ Стјепана Саркотића,¹³⁶⁵ у којем је стајало да је „мухамедански елеменат покрајине најмање инфициран југословенском пропагандом, па је због верских и привредних противности са хришћанским конфесијама предодређен да се прикључи земљама Угарске“, а на другом каже да су у емиграцији били присутни и неки истакнути муслимански интелектуалци (Шукрија Куртић, Мухамед Хацић, Хасан Ребац), који су били пројугословенски оријентисани. Све у свему, Екмечићева истраживања очито показују да је међу муслиманским светом Босне и Херцеговине владао амбивалентан однос према концепту обједињавања Јужних Словена – већина га је подржавала, али је било и оних који су исповедали мисао о босанско-херцеговачкој аутономији у оквиру Краљевине Угарске.¹³⁶⁶

¹³⁶⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 800-802.

¹³⁶⁵ Arhiv Hrvatske, Zagreb, Sarkotićeve ratne zabeleške, beleška br. 1334, Sarkotićeve zabeleška od 28-30. septembra 1918. godine.

¹³⁶⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 802-803.

V/5 - Екмечић о завршним догађајима Првог светског рата на јужнословенском простору

Екмечићева дела минуциозно су третирали проблематику војне победе Србије на концу Првог светског рата и перипетије око завршног чина југословенског уједињења током јесени 1918. године. Анализирајући њихове редове, примећујемо да Екмечић потенцира чињеницу да је уместо очекиваног расплета рата на Западном фронту („зауостављање немачке офанзиве пред Паризом“), крај уследио након трифумфалног пробоја Солунског фронта од стране српске војске после 15. септембра 1918. године и да је прва велика последица слома фронта Централних сила имала за последицу да се сва политичка решења окрећу према српској влади као средишту. Као реперкусију таквог развоја ситуације он апострофира крах замисли преображаја Аустро-Угарске из дуалистичке у тријалистичку или, пак, полифедеративну монархију.¹³⁶⁷

У контексту тих турбулентних дешавања говорио је и о погоршању односа између српске владе и Југословенског одбора. Екмечићева научна сазнања указују да је до тога дошло због наводне Пашићеве сумње у Крфску декларацију као метод уједињења, мада на другом месту каже да су разлози за то дубљи, јер „историчар још не зна шта се све иза кулиса радило“).¹³⁶⁸ Позивајући се на релевантну историографску литературу,¹³⁶⁹ у *Стварању Југославије* казивао је о изјави „Југословенског клуба“ у бечком парламенту којом се тражило право на самоопредељење, његовој иницијативи за формирању Народног вијећа Срба, Хрвата и Словенаца, оснивању „покрета већа“ у свакој већој јужнословенској вароши, политички амбивалентним ставовима Стјепана Радића по питању југословенског уједињења („за то кратко време је онолико тумбе правио заокрета,

¹³⁶⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 803.

¹³⁶⁸ Исто, стр. 804-807.

¹³⁶⁹ Поп – Марко Протић, *Златни дани Суботице. Од ослобођења 13. новембра до потписа мира 4. јуна 1920. Записи и историја*, Суботица 1930, стр. 17, 21, 23; Б. Храбак, „Записник Темишварског Народног већа“, *Зборник Матице српске*, 10, Нови Сад 1955, стр. 2; М. Екмечић, „Генерал Саркотић и планови спаса монархије 1918.“, *Zbornik radova posvećen uspomeni Salke Nazečića*, Сарајево 1972; N. Petrović, „Nacionalni i socijalni pokreti i njihovi nosioci 1914-1918. u Vojvodini“, u: *Stvaranje jugoslovenske države 1918*, Београд 1983, стр. 246; J. Šorn, „Narodni svet u Ljubljani i njegov gospodarski odsek“, u: *Stvaranje jugoslovenske države 1918*, Београд 1983, стр. 283; N. Šehić, „Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegova djelatnost nakon sloma Austro-Ugarske (novembar-decembar 1918)“, *Prilozi Instituta za istoriju*, 19, Сарајево 1982, стр. 167; Dr H. Kapidžić, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918. Grada“, *Glasnik Arhiva Bosne i Hercegovine*, III, Сарајево 1963, стр. 261; Dr Ante Pavelić, *Stvaranje Narodnog vijeća u Zagrebu. Na obljetnicu predaje adrese 1. XII 1918*, Загреб 1935, стр. 4; S. Radić, „Temelji za budućnost Hrvatske, Habzburške monarhije i ciele Evrope“, *Dom*, Загреб, 21, 27. марта 1917. године; S. Radić, „Hrvatsko državno pravo kao cimer protuslavenskoj srpskoj politici“, *Dom*, 35, Загреб, 12. септембра 1917. године; S. Radić, „Novo razdoblje u ruskoj revoluciji“, *Dom*, Загреб, 14. новембра 1917. године; S. Radić, „Novo Slavenstvo“, *Dom*, Загреб, 16. марта 1918. године.

колико је било великих догађаја којима се хтео прилагодити“), а врло сличне исказе поновио и у *Дугом кретању између клања и орања*.

После описивања припрема и саме војне операције пробијања Солунског фронта, напредовања српске и француске војске, капитулације Бугарске и ослобађања Србије закључно са ослобођењем Београда 1. новембра 1918. године, Екмечић је у обе горенаведене синтезе приповедао о јачању улоге „покрета већа“ у Аустро-Угарској и читавом низу догађаја који су довели прво до капитулације (3. новембра 1918.), а затим и до дисолуције Дунавске монархије. Поменуо је образовање Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба у Загребу 6. октобра 1918. године са „програмом уједињења свих Словенаца, Хрвата и Срба у народну, слободну и независну државу уређену на демократским начелима“, демонстрације у Хрватској и Босни Херцеговини, оснивање Народне владе (на челу са Атанасијем Шолом) и Народног вијећа за Босну и Херцеговину, распад Царевинског парламента у Бечу (21. октобра 1918.), захтев нове власти у Аустрији да се уједини са Немачком, проглашење независности „Државе Словенаца, Хрвата и Срба“ (29. октобра 1918. године).¹³⁷⁰ На бази више необјављених извора¹³⁷¹ говорио је о даљем растућем неповерењу између владе Краљевине Србије и Југословенског одбора око евентуалног двојног представништва на будућој мировној конференцији, мешању Италије и Велике Британије у њихов сукоб. Његова истраживања откривају да ни једна ни друга сила нису желеле јединствену чврсту југословенску државу. Екмечић показује да су на разне начине опструирале рад на југословенском уједињењу и да су у томе имале подршку и других важних међународних чинилаца. С тим у вези, спомиње иницијативу Римске курије да се на развалинама Аустро-Угарске створи једна Подунавска конфедерација, која, као што је познато, није спроведена у дело.¹³⁷²

Посебна подтема Екмечићевог истраживачког интересовања у контексту завршне фазе југословенског уједињења била је Женевска конференција (6-9. новембар 1918. године), на којој су већали представници српске владе, Југословенског одбора и Народног вијећа СХС. Градећи свој став на „прекопавању“ дипломатске грађе, Екмечић поручује да је плод тродневног историјског састанчења садржан у Женевској декларацији, којом је било предвиђено стварање неке врсте реалне дуалне уније између Краљевине Србије и „Државе СХС“ на малтене равноправним основама; чак је, према његовим речима, Пашић пристао да се Народно вијеће у Загребу призна као влада Словенаца, Хрвата и Срба на

¹³⁷⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 808-811. М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 365-368.

¹³⁷¹ ДАЈ, П. О. фасц. XII, дос. 1, Нинчић – Прибићевићу, Београд, 28. новембра 1918. године; ДАЈ, П. О. фасц. VI, дос. 1, Јанковић – МИД, 18. августа 1918. године; ДАЈ, П. О. фасц. VII, дос. 1, Антонијевић – МИД, Рим, 8. децембра 1918. године; ДАЈ, П. О. фасц. II, дос. 1, Балугџић – Престолонаследнику Александру, Париз, 12. новембра 1918. године; National archives Washington D. C. (NAW), Decimal file, Case, 76372119/2183, Poslanstvo iz Rima – State Departments, Rim, 14. oktobra 1918. godine; NAW, 2101841102/348, Leroj King – Kulidžu, 1. aprila 1919. godine.

¹³⁷² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 811-813; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 365-368.

територијама негдашње хабзбуршке државе, а добровољци из тих крајева у српској војсци као ратујућа страна. У својим синтезама нарочито апострофира важност чињенице да је та декларација, такође, питање облика државног уређења остављала отвореним, чиме је положај краља Петра и регента Александра постао неизвесан. Овакав договор је, аналогно Екмечићевом схватању, изазвао велику кризу српске владе и дубоко пореметио односе између српског двора и Николе Пашића; регент Александар био је јако незадовољан и љут, а више министара Пашићеве владе дало је своје оставке. Као крајњи епилог ове кризе Екмечић истиче подношење оставке од стране Николе Пашића и обарање његове владе, па је Женевска изјава остала само „мртво слово на папиру“.¹³⁷³

Иако Екмечић каже да у научној литератури стоји убеђење да је управо Пашић крив за пропаст Женевског договора, он томе децидирано опонира – „Женевски споразум је пропао због протеста српских министара који су били још на Крфу, неслагања других југословенских политичара и неспремности америчке и француске владе да Народно вијеће признају за равноправног саговорника“.¹³⁷⁴ На другом месту тврди да су сви сукоби око овог документа имали само једну последицу – „убедили су српску владу да постоји неки тајни рад којим се покушава да онемогући уједињење српског народа хабзбуршких покрајина са Србијом и разбије уједињење Југославије“.¹³⁷⁵ Управо зато је званична Србија, према његовом писању, кренула са тајним припремама да се Банат, Бачка, Барања, Срем, Босна, Херцеговина, Далмација и Црна Гора уједине са Србијом пре званичне одлуке загребачког Народног вијећа, у чему је имала подршку француске војске. Ипак, његова истраживања показују да су јој препреке на том путу постављале друге силе, посебно Италија, која је током јесени 1918. године направила план „за интезивну сепаратистичку пропагандну кампању у свим југословенским територијама“, који је полазио од тога да идеја југословенске интеграције није обухватала народ, већ само интелигенцију и буржоазију.¹³⁷⁶

И поред тога што је већ нагласио да је српска влада слала своје људе у поменуте крајеве за рад на интеграцији са Србијом (са или без одлуке Народног вијећа СХС из Загреба), Екмечић истиче да се процес уједињења претварао у широки народни покрет одоздо, који би уједињење извршио и без обзира на намере владе Краљевине Србије. Позивајући се на релевантну историографску литературу¹³⁷⁷ преноси да је цео ланац

¹³⁷³ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 368.

¹³⁷⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 815.

¹³⁷⁵ *Исто*, стр. 819.

¹³⁷⁶ *Исто*, стр. 818; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 368.

¹³⁷⁷ Н. Kapidžić, „Покушај уједињења Босне и Херцеговине са Србијом у новембру 1918. године“, у: *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, Сарајево 1968, стр. 268; Ante-Smit Pavelić, Dr Ante Trumbić. *Problemi hrvatsko-srpskih odnosa*, München 1959, стр. 207, 208; Јован Петковић, *Ујединитељи Црне Горе и Србије*, Дубровник 1940, стр. 219; Др Димитрије-Димо Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, стр. 317; Др Новица Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903-1918*, Цетиње 1918, стр. 281; Др К. Милутиновић, „Војводина и стварање Југославије“, *Историјски преглед*, VII, 3-4, Загреб 1961,

покрајинских и месних скупштина самостално доносио одлуку о уједињењу (велики број срезова у Босни и Херцеговини), неке из необавештености чак и после Прводецембарског акта, као што је био случај у Фочи, чији су представници 5. децембра 1918. године прогласили уједињење са Србијом. Поштујући начела хронологије, Екмечић је у својим делима правилно поређао и обрадио све историјске одлуке које су непосредно довеле до формирања Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца:

- Велика народна скупштина Срба, Хрвата, Буњеваца, Словака, Русина и осталих народа у Банату, Бачкој и Барањи 25. новембра 1918. године прогласила је уједињење са Краљевином Србијом и донела одлуку о формирању своје владе и скупштине у тим областима;

- Сутрадан, 26. новембра, Велика народна скупштина српског народа у Црној Гори такође је прогласила уједињење са Краљевином Србијом, а уз то донела одлуку о збацивању краља Николе Петровића са престола и пружила подршку даљем уједињењу Јужних Словена у једну државу;

- Народно вијеће СХС у Загребу, притиснуто догађајима (надирање италијанске војске ка југословенској јадранској обали и ултиматум далматинске владе која је нагласила да ће, уколико Народно вијеће не затражи уједињење са Србијом, Далмација то сама учинити), 28. новембра послало је делегацију од 28 изасланика у Београд, у име којих је, 1. децембра 1918. године др Анте Павелић (стоматолог) прочитао прокламацију којом се тражило уједињење уједињење, на шта је регент Александар позитивно одговорио.¹³⁷⁸

„То је био формални завршетак једног дугог историјског процеса у који је била утрошена енергија неколико ранијих генерација“, закључује Екмечић у *Стварању Југославије*.¹³⁷⁹ Он је после ове реченице навео цитат регента Александра Карађорђевића који је након акта о уједињењу рекао да је „коначно проведено у дело оно што су најбољи синови наше крви, све три вере, сва три имена, с обе стране Дунава, Саве и Дрине, почели припремати још за владе блажене успомене мога деде Кнеза Александра I и Кнеза Михаила“. Преузео га је из едиције извора о настаку прве југословенске државе које је објавио хрватски историчар Фердо Шишић.¹³⁸⁰

Ваља нагласити да се Екмечић посебно бавио местом Подгоричке скупштине у историји југословенског уједињења кроз своја истраживања преточена у рад „Слово о

стр. 205; П. Слијепчевић, „Босна и Херцеговина у светском рату“, у: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1928, стр. 275.

¹³⁷⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 819-821; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 368-370.

¹³⁷⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 821.

¹³⁸⁰ Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1918*, Zagreb 1920, str. 280.

Црној Гори. Узданица Јужног српства (или НДЦГ)¹³⁸¹ Сматра да је њен главни задатак био да изврши историјску обавезу проглашења етничког уједињења српског народа у јединственој и независној држави. Децидирано је на становишту да је Подгоричка скупштина била демократски изабрано народно представништво, чије се одлуке не могу довести у питање ни политички ни научно. „Не може се доводити у питање демократичност и правна основаност сазивања ове Велике народне скупштине, јер би се слични приговори о непостојању основе у тада постојећим уставима, могли упутити свим телима која су 1918. и наредне године обарала старе монархије и стварала нове демократске државе, основане на општеприхваћеном принципу самоопредељења народа. Тако би се могла омаловажити и правна процедура стварања Вајмарске републике у Немачкој, Чехословачке републике, независне и лаичке Турске републике и целог ланца држава које су на овом принципу тада створене.“¹³⁸² Екмечић прихвата резултате истраживања историчара Димитрија – Дима Вујовића, која показују да су одлукама Подгоричке скупштине претходила решења саборовања различитих сличних, локалних, мање значајних скупштина готово по свим местима Црне Горе, као и црногорских удружења „на свим местима у свету где је било могуће да се она слободно организују“. Напомиње да су све диспозиције наведених зборових кореспондирале са будућим одлукама Подгоричке скупштине, односно да су захтевале уједињење српског народа Краљевине Црне Горе и Краљевине Србије и детронизацију династије Петровића, на чији су рачун упућиване оптужбе за „систематски сепаратизам у вођењу државе и капитулантски однос према противничким државама.“¹³⁸³ Као евентуалну алтернативу овим политичким одлукама Екмечић види очекивање могућности да се југословенско уједињење оствари уз одбацивање династије Карађорђевића, у облику конфедерације и очувања традиционалних државности. На таквом, евентуално просепаратном решењу за југословенско питање, краљу Николи Петровићу су, према Екмечићевим сазнањима, помагали Италија и разне католичке организације. Италијанске и католичке резоне за помоћ краљу Николи Екмечић препознаје у жељи да се Србији онемогући или барем ограничи излаз на море, индиректно контролише српско наоружање и активно контролишу две обале Отранског канала.¹³⁸⁴

Координацијом свих ових фактора покренута је Божићна побуна 1919. године у околини Цетиња, коју Екмечић у *Дугом кретању између клања и орања* експлицитно окарактерисао као дело сепаратиста у служби италијанске владе.¹³⁸⁵ Позивајући се на

¹³⁸¹ Чланак је 2002. године прештампан у зборнику радова „Дијалог прошлости и садашњости“ са измењеним насловом („Место Подгоричке скупштине у историји“). Напомињемо да смо у овом рукопису користили ту верзију. – Прим. Ј. А.

¹³⁸² М. Екмечић, „Место Подгоричке скупштине у историји“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 310-311.

¹³⁸³ *Исто*, стр. 307; Такво становиште преузео је из књиге Димитрија – Дима Вујовића „Уједињење Црне Горе и Србије“ (Димитрије – Димо Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, стр. 82.)

¹³⁸⁴ М. Екмечић, „Место Подгоричке скупштине у историји“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 308.

¹³⁸⁵ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 369.

један архивски извор и један рад Драгољуба Живојиновића,¹³⁸⁶ на страницама *Стварања Југославије* тврди да је на сам дан југословенског уједињења, 1. децембра 1918. године, један италијански новинар дошао у Котор и одатле помагао организовање побуне присталица свргнутог краља Николе Петровића. Још раније је, на основу релеватне грађе,¹³⁸⁷ писао да су Италијани улагали средства да спрече уједињење Црне Горе са Србијом, да је италијански министар иностраних дела Сонино изјављивао „да ће дати све што му је најдраже“ да Црну Гору учини независном и да је италијанска војска припремала оружане групе „црногорских сепаратиста“ за побуну (највише у Гаети код Напуља).¹³⁸⁸ Изјаве вођа Божићне побуне у прилог подршци стварању југословенске државе (али на (кон)федералним основама) Екмечић схвата само као успутне и декоративне – „био је то дубоко реакционаран покрет једне сердарске мађине, која може имати упоришта само у заосталим планинским областима које нису раздували ветрови нових социјалних идеја.“¹³⁸⁹ Према његовим речима, цео значај Божићне побуне био је у томе што је стицајем околности постала једна од основа на којима се развијала идеологија „потоњег црногорског комунизма о посебној црногорској нацији“.¹³⁹⁰

Први наговештај о Црногорцима као посебној нацији Екмечић види у „Меморандуму“ владе краља Николе Петровића Лиги народа у новембру 1920. године са идејама о етногенези црногорске нације.¹³⁹¹ Рађање мисли о посебној црногорској нацији (у односу на српску), он препознаје у идеји да једну нацију не чини заједница језика, него посебна државност. Такву теорију су, према његовим истраживањима, (поново) највише форсирали Италијани, али је и међу појединим црногорским емигрантима било оних који су о томе почели да пишу (инжињер Павле Поповић). Екмечићев став о овом питању је белодано јасан: „Теорије о посебној црногорској нацији и захтеви да Хрватска и Словенија треба да постану посебне републике, никле су у италијанској, масонској и ватиканској спољној политици до 1918. године. Постепено ће се претворити у политичку платформу југословенских марксиста. Ту њихов значај постаје немерљиво висок“.¹³⁹² На том трагу у чланку „Слово о Црној Гори. Узданица Јужног српства (или НДЦГ)“ закључује да је

¹³⁸⁶ Izveštaji u NAW, 1863411/394 i 1863412/56; Др Д. Живојиновић, „Италија и ‘Божићна побуна’ у Црној Гори 1919 године“, *Историјски записи*, 1, Титоград 1985, стр. 31, 36.

¹³⁸⁷ A. J. May, „Seton-Watson and the Treaty of London“, *The Journal of modern history*, XXIX, 1. mart 1957. godine; Woodrow Wilson Papers, kutija 18, Nelson Pejdž – Predsedniku Vilsonu, Rim, 7. februara 1919. godine; Documents sur les atrocites Serbes en Montenegro. Publication du Ministere Royal des Affaires Etrangeres, Rim 1920, str. 3, 4.

¹³⁸⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 823-824.

¹³⁸⁹ *Исто*, стр. 824.

¹³⁹⁰ *Исто*, стр. 824.

¹³⁹¹ М. Екмечић, „Место Подгоричке скупштине у историји“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 311.

¹³⁹² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 827.

историја показала да су историјски непријатељи Подгоричке скупштине идеологије фашизма, комунизма и глобализма.¹³⁹³

Умешаност „италијанских прстију“ Екмечић детектује и у демонстрацијама једног одељења војске Народног вијећа СХС у Загребу 5. децембра 1918. године, које су резултирале „Просиначким жртвама“ (13 погинулих и 17 рањених демонстраната). Преноси да је историографија раније сматрала да је организатор ових антијугословенских демонстрација био „неки Мурко“ за кога постоје подаци да је био италијански изасланик. Ипак, на основу анализе једног необјављеног извора и једног научног чланка Богдана Кризмана,¹³⁹⁴ Екмечић долази до сазнања да је у изазивање немира у тек створеном Краљевству СХС била укључена много већа политичка фигура од извесног Мурка – Стјепан Радић. Лидер Хрватске пучке сељачке странке је, према његовим речима, са још двојицом својих људи (Јосип Пазман и Владимир Пребег) у Ријечи имао поверљиве састанке са италијанским официрима, мада Екмечић вели да није сасвим јасно са којим, јер су у том граду против југословенског уједињења радили и званична италијанска обавештајна служба и добровољци италијанског песника-револуционара Габријелеа Д’Анунција. Ипак, ко год да је био у питању, констатовао је да је Радић јавно давао изјаве у корист југословенског уједињења, а наставио да ради против њега, у дослуху са Италијом. Екмечић је уверен да је Радићев идеал остао – хрватска сељачка република.¹³⁹⁵

Тема која је нарочито побудила Екмечићеву истраживачку пажњу односи се на даљи развој македонског питања, односно на питање образовања македонске нације у време „порођајних мука“ југословенске државе. С тим у вези износи помало контрадикторан став у *Стварању Југославије* – тврди да су бугарске елите тежиле да пошто-пото у своје национално биће пошто-пото инкорпорирају македонске православне Словене, али је, после тога истакао да је главни противник овог бугарског покрета, парадоксално, била сама бугарска влада, која је организовала толико петиција, акција, скупова и агитација „да се од те шуме не види нико од македонског становништва“.¹³⁹⁶ Позивајући се на више научних радова,¹³⁹⁷ закључио је да је тада наступило време када је у самој Македонији расло уверење да Македонци нису ни Срби ни Бугари, већ посебна нација. Користећи исту литературу, подвукао је да су поједине француске и британске дипломате још раније мислиле да су Македонци нација сама за себе. У прилог својих тврдњи напоменуо је да је група америчких стручњака, послатих за припремање Версајског мировног конгреса,

¹³⁹³ М. Екмечић, „Место Подгоричке скупштине у историји“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 311.

¹³⁹⁴ NAW, 763 72119/4507. Izveštaj State Departmentu, 7. aprila 1919. godine; B. Krizman, „Stjepan Radić 1918 g.“, *Istorijski pregled*, V, 3, Zagreb 1959, str. 291.

¹³⁹⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 821-822.

¹³⁹⁶ *Исто*, стр. 827-828.

¹³⁹⁷ I. Katardžijev, „Politička situacija u Makedoniji i Makedonsko nacionalno pitanje u periodu stvaranja Kraljevine SHS“, *Historijski pregled*, X, 2, Zagreb 1964, str. 127; Lawrence E. Gelfand, *The inquiry. The American preparations for peace 1917-1917*, New Haven 1963, str. 217; Albert Lybyer, *Macedonia at the Paris Peace Conference*, Indianapolis 1944.

сматрала да је успостављање независне Македоније једино трајно решење које одговара захтевима тамошњег становништва. Ипак, сматра да се то решење није могло имплементирати јер би оно подразумевало отварање целог балканског питања, одузимању делова територија три балканске државе да би се направила четврта.¹³⁹⁸

Ваља напоменути да се Екмечић посебно бавио истраживањем места Првог светског рата у историји, односно његовим општим последицама. Своја тумачења и виђења преточио је у чланак „Политичка аутобиографија генерације“ који је први пут објављен у часопису „Књижевност“ 1996. године, да би каснији био прештампан у *Огледима из историје*. Преносећи речи Вудроа Вилсона да је „Први светски рат имао карактер калупа за историју 20. века, као Француска револуција за историју деветнаестог“, Екмечић потенцира мисао да је крај Великог рата уједно представљао крај једне епохе и почетак једне друге, која је изнедрила нови свет и „три тираније“.¹³⁹⁹

Занимљиво је приметити да Екмечић Први светски рат доживљава као својеврсну историјску лабораторију која је „кроз невидљиви савез елита“ утицала на развој свих источноевропских земаља. Он сматра да је у свим новоствореним земљама послератне Европе основа за организовање држава лежала у трансформацији идеологије католичке цркве, која је на темељу папске енциклике „*Requiem novarum*“ пропагирала „трећи пут“ између класичног капитализма и социјализма. У томе препознаје корене замисли о ауторитарном режиму као националном облику државе, која је негована од стране католичких организација у Пољској, Мађарској, Литванији, словачком делу Чехословачке и хрватском делу Краљевине СХС/Југославије. „Католичка црква је фашизму дала могућности да по први пут у историји уједини народ у једну целину“, тврди Екмечић.¹⁴⁰⁰

Као једну од највећих последица Првог светског рата он наводи почетак „Америчког столећа“, односно ступање САД на историјску позорницу као водеће индустријске земље света која ће у наредним декадама дикторати његов развој. Истовремено преноси да тај епохални догађај праћен подједнаким степеном назадовања улоге традиционалних европских сила које су дотад играле пресудне роле у људској историји. „Европа је била та која је уједињавала свет, наметала му своју технологију, своје банке и своју културу. Од 1919. центар светске историје се помера и на другу атлантску обалу“, констатује Екмечић.¹⁴⁰¹ У контексту јачања америчке улоге у свету и идеје Теодора Рузвелта о стварању „Лиге победника“ уместо „Лиге народа“ апострофира улогу слободнотрговинских ложа, које су „шириле просвећеност, сузбијале нетолеранцију, унапређивале демократију“ методама конспирације које су сами масони сматрали узвишеним. Екмечић их доживљава на мало другачији начин: цени да се ради о изразу

¹³⁹⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 828.

¹³⁹⁹ М. Екмечић, „Политичка аутобиографија генерације (Место Првог светског рата у историји)“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 163.

¹⁴⁰⁰ *Исто*, стр. 174-175.

¹⁴⁰¹ *Исто*, стр. 184-185.

егоизма у „чијем су срцу домовине масонског покрета“, са мишљу да магична моћ новца треба да замени сечу мачева и зној који су мање срећни народи још увек морали да лију.¹⁴⁰²

Интернационалну комунистичку идеологију, персонификовану у Октобарској револуцији и стварању Савеза Совјетских Социјалистичких република, препознаје као још једну глобалну последицу Првог светског рата. Анализирајући каузалне принципе успона комунизма, долази до уверења да су носиоци те идеологије унапред били свесни да су тиме што су били производ Великог рата кршили правила сопствене филозофије по којој је социјализам узвишени хумани облик друштва, који ће на историјску сцену ступити онда када га напредак производних снага учини неизбежним. Зато је Екмечић на становишту да је „светска револуција“ била производ интелигенције као покушај да се избегне социјална еволуција на коју се ранији европски социјализам увек ослањао.¹⁴⁰³ У раду „Два вијека европских револуција“ који је објавио у „Годишњаку Друштва историчара Босне и Херцеговине“ 1986. године сматра да историјски смисао Октобарске револуције није у томе што је створила социјалистичко друштво, него у остварењу нечега што се од руског друштва није очекивало. Ту, пре свега, мисли на проналажење начина убрзане индустријализације државним плановима на рачун претеране експлоатације сељака и на форсирање националних препорода код етноса који још увек нису били историјски дозрели.¹⁴⁰⁴ Бирокупатизацију целог совјетског система и вођење крупних процеса од стране слабо образованих болшевичких чиновника види као извориште будућих историјских промашаја. Разматрајући утицај болшевика на друге радикалне левичарске покрете широм Европе, Екмечић износи оригиналну тезу која каже да је болшевизација код малих, неразвијених народа праћена наглим преображајем ранијих изразито националних радикализама у језгра будућег комунизма. Као парадигматичан пример за ту тврдњу наводи пример југословенских комуниста, чије револуционарне корене види у републиканизму српских официрских завера и младобосанском покрету пре 1914. године.¹⁴⁰⁵

Екмечић се дотицао и истраживачки незахвалне тематике статистичког утврђивања сентимената Јужних Словена према уједињењу 1918. године. Он, лично, то сматра за један од неиспуњених задатака домаће историографије, али за то проналази оправдање у констатацији да је тешко оцењивати расположење народа 1918. године, јер је тада једно био народ, а друго „медиј кроз који говоре велике цркве, а не он“.¹⁴⁰⁶ Ипак, усудио се да направи одређене процене. Позивајући се на ратни дневник генерала Стјепана

¹⁴⁰² Исто, стр. 164-165.

¹⁴⁰³ М. Екмечић, „Политичка аутобиографија генерације (Место Првог светског рата у историји)“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 165.

¹⁴⁰⁴ М. Екмечић, „Dva vijeka evropskih revolucija“, *Godišnjak Društva Bosne i Hercegovine (god. 37)*, Sarajevo 1986, str. 49.

¹⁴⁰⁵ М. Екмечић, „Политичка аутобиографија генерације (Место Првог светског рата у историји)“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 189.

¹⁴⁰⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 829.

Саркотића,¹⁴⁰⁷ тврди да је последњи аустро-угарски гувернер Босне и Херцеговине сматрао да је становништво Даламације 100% за уједињење под династијом Карађорђевић, а у Хрватској, Славонији и Босни и Херцеговини око 60%. Ипак, у контексту Хрватске, помиње још нешто – прорачун Стјепана Радића који је говорио да је против југословенског уједињења скупљено 200.000 потписа, због чега је америчка влада послала свог изасланика да провери тачност тих информација и расположење хрватског народа. Екмечићев закључак у вези ових амбивалентних података гласи да је већина Хрвата одобравала начин и дело уједињења, али да се по овом питању нису понашали као јединствена нација – једнодушна воља Далматинаца и сумње у југословенско уједињење у северним и североисточних хрватским крајевима говорили су да тада још увек није постојала јединствена заједница осећања.¹⁴⁰⁸ Што се тиче Словенаца, преноси да нема приближних прорачуна који би могли постати оперативни за истраживање овог питања, мада наводи да су се словеначке општине појединачно изјашњавале за уједињење: прелазиле су пут од одређења за заједничку државу са Хрватима и Србима у оквиру Аустро-Угарске до прихватања заједничке краљевине под српском династијом. Ипак, на крају, Екмечић је, као универзитески професор и научни радник, послао својеврсну поруку будућим историописцима: покушај да се статистички измери колико је људи било за стварање Југославије, а колико против, „не ослобађа будућа истраживања да га обаве боље и дубље“.¹⁴⁰⁹

¹⁴⁰⁷ Архив БиХ, Сарајево, кутија V (Екмечић није навео назив фонда, прим. Ј. А), Копија Сарткотићевог ратног дневника, 28. август – 19. октобар 1918. године, стр. 1225.

¹⁴⁰⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 830-831.

¹⁴⁰⁹ *Исто*, стр. 832.

V/6 – Екмечићево сагледавање историјских последица формирања прве југословенске државе

Историјске реперкусије практичне реализације југословенске идеје у виду стварања југословенске државе 1918. године представљају један од најизазовнијих истраживачких проблема са којима се Екмечић суочавао. То су, уједно, биле тачке Екмечићеве еволуције са општејугословенског становишта које је неговао до почетка рата у Босни и Херцеговини 1992. године ка уже српском становишту које је заступао последње две деценије свог живота.¹⁴¹⁰

У својој највећој и најобимнијој синтези, *Стварању Југославије*, он заступа став да је уједињење у заједничку државу била најзначајнија прекретница у историји Лужних Словена. У нескладу са његовом познатом тезом о „религији као вододелници нације“, писао је да је јужнословенски национални покрет, зачет крајем 18. века на бази рационалистичке филозофије о језику као основе нације – дошао до успешног краја. Као званични гарант тадашњег југословенског јединства он види тезу о троименом народу, тезу о „три племена једног народа“ и три језичке варијанте, која је копирана из револуционарне 1848. године, из хабзбуршких закона о праву на употребу националних језика.¹⁴¹¹ Ипак, он сматра да је такво поимање јединства Срба, Хрвата и Словенаца само привремено функционисало. За то су постојали и спољни и унутрашњи разлози. Од спољних, Екмечић наглашава оно што је био усуд југословенске територије – окруженост „БРИГАМА“¹⁴¹², односно ревизионистичким државама које су углавном биле непријатељски настројене према њој, непријатељска политика Совјетског Савеза и губитак интереса Француске после 1925. године за њену ефикасну заштиту. Ипак, он верује да су то били споредни фактори кризе југословенског јединства.

Разматрајући ову комплексну проблематику, дошао је до четири главне тачке, четири много дубља разлога који су је констатно подгревали. Екмечићеве закључке поводом тога преносимо у изворном облику:

- 1.) „Историјски, Југославија није постигла довољан степен националне интеграције. Не ради се само о томе да није интегрисана заједничка, југословенска нација, него није интегрисана ниједна од оних које су сачињавале њене конститутивне делове. (...) Социјална и културна интеграција територија још за дуго неће бити историјски окончана. Решавањем аграрног питања победио је модел друштва малопарцелних сељака. (...) Од пет културних појасева у којима је југословенски простор био

¹⁴¹⁰ О томе ће више бити речи у поглављу који се бави Екмечићевим истраживањем историје српског народа у југословенској држави 1918-1992. – Прим. Ј. А.

¹⁴¹¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 832-833.

¹⁴¹² Шеретски акроним који се некада употребљавао када би се поставило питање са ким се све граничи Југославија (Б – Бугарска; Р – Румунија; И – Италија; Г – Грчка; А – Албанија; М – Мађарска; - Прим. Ј. А.).

дезинтегрисан (патријархални, византијско-цинцарски, италијански, средњоевропски и турски), до 1945. само патријархални и турски нису подлегли општој победи средњоевропских облика живота. (...) Задружни облик породице је назадовао, али је у планинским областима од словеначке границе кроз унутрашњу Далмацију, Босну и Херцеговину, Црну Гору, Санџак, Косово и делове Македоније, остао преовлађујући. Опште основно образовање на целом југословенском простору уведено је тек након 1918. године.

- 2.) Уједињењем Југославије 1918. на основу учења рационалистичке филозофије од краја XVIII века није одговарало историјској стварности. Друштво из историје није баштинило довољно зрелу културу да филозофију узме за своје водство. Религија и припадност цркви су остале основни облик етничке идентификације. Уместо лингвистичког, побеђивао је сектаријански тип национализма, као у Северној Ирској и Либану.
- 3.) Иза уједињења 1918. српски национални покрет, који је историјски утрошио највише енергије у његово остварење, прелази из периода офанзивности у период дефанзивности. Ономоћао и историјски исцеђен, он је био неспособан да гради нове куле на темељима 1918. године. Сва енергија се троши за одбрану постављених темеља.
- 4.) У борби за уједињење Југославије 1903-1914. је историјски корен југословенске револуције 1941-1945. Све снаге које су је водиле, њихова поларизација у блокове и идеје под којима су се они борили, у клици је завршена до 1918. године. (...) Само вође које избијају на чело 1941. биле су чиста случајност. Крунисање процеса дегенерације развоја националних покрета од демократског лингвистичког типа у религиозни тип, баштињен је из историјског корена те револуције, иако се управо у њој могло избећи. Све што је било добро у револуцији 1941. пренешено је из историјског корена, као што и њен историјски промашај долази одатле.¹⁴¹³

Наведене опсервације речито показују какво је Екмечићево поимање смисла стварања југословенске државе и свих консеквенци које су из тога уследиле. Чини се да оне истовремено говоре да су Срби, али и други јужнословенски народи, народи са рубова различитих култура и цивилизација, у периоду 1914-1918. можда и без своје воље и кривице постајали важни фактори европске историје. Из такве улоге неминовно су произишавали и велики идеали и велики подвизи и велике трагедије и велике заблуде. Све оно што је оивичило стазу њиховог даљег хода кроз 20. столеће.

¹⁴¹³ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 833-839.

Приликом проучавања захтевне тематике Првог светског рата и стварања југословенске државе на његовом концу још једном је дошао до изражаја Екмечићев раскошни истраживачки таленат и осећај за синтезу. Поштујући начела историјске методологије, био је, пре свега, обузет утврђивањем дубинских узрока догађаја који су обликовали ово раздобље, уз одбацивање утилитарности и предрасуда. Зато су га јако интересовали и трагови претходних историјских процеса у каснијем времену. Благодаревши трагању за општим узроцима и њиховим последицама, у Екмечићевом делу можемо наћи више лапидарних опсервација које могу доприносити дубљем разумевању не само догађаја везаних за Велики рат, него и касније. Огромно по обиму, крцато садржајем без фразе и празног хода, са излагањем таквог ритма и опширности да се ствари што мање деформишу приликом сажимања, његово писање доноси сасвим нова схватања о томе шта је битно, шта треба узети у обзир када се трага за реконструкцијом дешавања која су кроз Први светски рат довела до стварања југословенске монархије. Енормна количина грађе коју је користио приликом изучавања ове проблематике поуздано је развејавала многе предрасуде и унапред прихваћене тезе. Екмечић се маниром неуморног „архивског мољца“ енергично трудио да у многим областима оде даље од онога што је већ фиксирано у књигама и расправама, да саопшти сасвим нове и непознате чињенице.

Његова дела на ову тему имају специфичну моћ да широком емпиријском подлогом омогућавају ревидирање и усавршавање концепата и критеријума којима се служимо у нашим анализама и описима. Исто тако ваља нагласити да је био свестан да и упорним и вредним „копањем“ за поузданим доказима о томе шта се стварно збивало иза кулиса догађаја Великог рата може доћи до тога да се неком детаљу или необично интересантном податку, подари више значаја него историјској целини у коју се он уклапа. Зато је те податке користио само као каменчиће које је уграђивао у ширу слику свог историографског мозаика, а не као бомбастичне чињенице којима би привлачио читалачку пажњу.

У стварању југословенске државе 1918. године Екмечић је видео победу европске рационалистичке мисли и њеног духа. У складу са тим становиштем, процесе и догађаје у Великом рату који су довели до њеног формирања посматрао је у каузалној вези са европским збивањима. Образовање Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца доживљавао је као „издвојену верзију“ оствареног циља европског националног препорода у складу са порукама његове опште историје. Отуда је проистекло његово оригинално гледиште да „уједињење Југословена није била њихова ствар“, и да је оно, у духу стварања нација као заједница језика, било „једна од тековина људске историје“. Настојао је да се стави у улогу неутралног истраживача који немирни балкански простор сагледава кроз призму једног достојанственог „посленика музе Клио“, трудећи се да разуме и објасни догађаје из периода 1914-1918. како би причу о њему претворио у вредну поуку.

Не остављајући равнодушним ни стручну ни ширу јавност, дела Милорада Екмечића о Првом светском рату и стварању југословенске државе многоструко су зрачила у балканским историографским круговима; она су својим строгим, модерним и иновативним научним методом пратила токове развијене историографије и тиме у великој мери обогаћивала не само овдашњу, него и европску научну мисао. Препознатљива су и по аутентичном стилу и језику, и стога радо коришћена и ван ужег круга истраживача ове тематике. Постала су класик југословенске и српске историографије и доспела на списак обавезне литературе предмета који се баве општом и националном историјом 20. века.

VI

Историја српског народа у југословенској држави (1918–1992)

Историјом српског народа у југословенској држави Екмечић се почео бавити у позној фази свог научног стваралаштва. Интересовање за ту тематику нагло му је порасло након разбијања Југославије почетком деведесетих година прошлог века чији је био савременик. Изучавањем наведене тематике покушавао је проникнути у дубинске узроке великих историјских трагедија које су више пута у 20. веку сналазиле његов народ. А све су, на овај или онај начин, биле везане за југословенску државу и идеје кроз које је она стварана и рушена. Он је, да подсетимо, до почетка последње деценије прошлог столећа био убеђени Југословен: човек који је искрено веровао да је југословенство највећа и најплеменитија идеја коју су створили Јужни Словени и да је Југославија за њих најбољи могући државно-правни оквир. Зато је, између осталог, сматрао да је њено стварање 1. децембра 1918. године био коначни циљ модерне српске историје. И то није био само његов лични, него и научни став. Међутим, након њеног насилног растурања по други пут за педесет година, након бројних разбијених илузија и изневерених нада, након његовог извлачења из Сарајева и избегличког живота у Београду, дошло је до преиспитивања његових становишта о овом раздобљу националне историје. То је видљиво кроз дух његових радова који су се бавили југословенском историјом од краја Првог светског рата до ратова за југословенско наслеђе.

Но, пре него што освенчимо тачке промене његовог научног става према историјском наслеђу југословенске идеје, вреди напоменути да је Екмечић понудио нека врло оригинална тумачења последица Великог рата на југословенском простору. Он, примера ради, у раду „Политичка аутобиографија генерације“ каже да је Први светски рат био мост „преко којег су се политичке и социјалне идеје прошлог века безболно докопале обале овога века“.¹⁴¹⁴ Иако истиче да је уједињење Јужних Словена 1918. године извршено на темељима културе, онако како су европски рационалисти налагали крајем 19. века, установио је да прелазак на масовни тип национализма није остварио и политички континуитет који би ојачао темеље новообразоване државе. Зато мисли да савез елита, који је вршио континуитет развоја друштва после 1918. године, није представљао фактор јединства, него фактор политичког расула. То посебно истиче на примеру српско-хрватских односа.¹⁴¹⁵

Још почетком седамдесетих година прошлог века на страницама чланка „Интернационални и интерконтинентални миграциони покрети из југословенских земаља

¹⁴¹⁴ М. Екмечић, „Политичка аутобиографија генерације (Место Првог светског рата у историји)“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 176.

¹⁴¹⁵ *Исто*, стр. 177.

од краја XVIII вијека до 1941.“ указивао је на значај демографске катастрофе српских етничких крајева југословенске државе као директне последице Првог светског рата, али и распадања старих патријархалних заједница отицањем матица народа из села у градове.¹⁴¹⁶ Анализирајући пописе губитака у људству, изнео је суморну, али реалну процену која каже да су они били толики да се више никада нису могли надокнадити. Његова истраживања говоре да је наведена чињеница, уз константне миграције са рубова српских етничких простора, представљала главни узрок слабљења српског фактора у Босни и Херцеговини, Хрватској, Славонији и Далмацији. У прилог томе тврди да би се могло статистички израчунати да је у време Карађорђевог устанка Босна имала више православног народа него Смедеревски санџак, док је крајем 20. века седам пута бројчано слабији него у Србији.¹⁴¹⁷

Корене политике изградње „Велике Хрватске“ са искључиво хрватским становништвом Екмечић такође проналази у годинама уочи и током Великог рата. Позивајући се на италијанског историчара Леа Валијанија¹⁴¹⁸ и хрватског идеолога правашког усмерења Ива Пилара,¹⁴¹⁹ тврди да су надбискуп Штадлер и сам Пилар 1918. године осмислили програм „мешања раса, како би се створио будући хрватски народ“, у чему им је асистирао Адалберт Шек, који је радио на етничком чишћењу Срба из источне Босне четири године раније. Примећујемо да су његова истраживања показала да је политика римокатоличке цркве кораке ка потискивању православља почела да предузима у току Првог светског рата, што кореспондира са наведеним плановима о стварању хрватске државе на начелима социјалног католицизма. „Из тога историјског корена слични подухвати обновили су се 1941.“, закључује Екмечић.¹⁴²⁰

Да се вратимо на еволуцију његових ставова о разумевању историјских последица стварања југословенске државе. Она је свакако најизразитија и најевидентнија у *Дугом кретању између клања и орања*. Иако је општа слика Првог светског рата слично представљена као у *Ратним циљевима Србије 1914.* и *Стварању Југославије II* чини се да су Екмечићеви закључци његовог епилога другачији него у овим монографијама. Док на крају *Стварања Југославије* истиче да је образовање југословенске државе на концу Великог рата представљало коначан циљ српске историје и најзначајнију прекретницу у историји Јужних Словена, у *Дугом кретању између клања и орања* провејава Екмечићево осећање разочарења и опорости. На страницама своје последње синтезе поручује да „у модерно време неки српски историчари закључују да је стварањем Југославије 1918.

¹⁴¹⁶ М. Екмечић, „Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941.“, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. 20, Sarajevo 1974, str. 101-136.

¹⁴¹⁷ М. Екмечић, „Политичка аутобиографија генерације (Место Првог светског рата у историји)“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 177.

¹⁴¹⁸ Leo Valiani, *La dissoluzione dell’Austria Ungheria*, Milano 1966, str. 84.

¹⁴¹⁹ Ivo Pilar (Südslawien), *Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Uebersichtliche Darstellung des Gesamt – Problems*, Wien 1918.

¹⁴²⁰ М. Екмечић, „Политичка аутобиографија генерације (Место Првог светског рата у историји)“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 179-180.

српски народ направио грубу грешку у својој историји, јер је тиме изгубио своју, међународноправно и национално, јасно дефинисану српску државност“, а у следећој реченици потврђује да је то и његово становиште: „Она се утопила у импровизацију југословенске државности, са којом је доживео највећи пораз у својој историји.“¹⁴²¹ Једину мултикултурну државу створену на Балкану, према његовим речима, није срушила ни политичка ни социјална неправда, него религиозна нетолеранција. На становишту је да су је поспешивали сви који рушили југословенску државу: „фашисти 1941, комунисти 1945. и ‘амерички облик демократије’ 1992. године“.¹⁴²² У том делу оцењује да је за српски народ стварање југословенске државе била Пирова победа. Сматра да је српски национални покрет, услед историјског замора и огромних жртава у Првом светском рату, од тада добио дефанзивни карактер, односно да је достигао своју „тачку засићења“ после које је само бранио оно што је постигао.¹⁴²³ Очигледна је Екмечићева еволуција од општејугословенског становишта, које је неговао пре 1992. године, ка српском становишту, које је пласирао путем ове књиге.

Сама чињеница да Екмечић историју српског народа у југословенској држави између 1918. и 1992. године види као „две агоније и једну револуцију“ довољно говори сама за себе. Наслови „Срби у време агоније унитарне Југославије“, „Револуција 1941-1945.“ и „Срби у време агоније федеративне Југославије“ сугеришу Екмечићев став о историјском удесу српског 20. века. Његове главне тезе о примарним факторима историјског развоја српског народа и југословенске државе у овом периоду могу се представити на следећи начин:

- Срби су своје национално ослобођење и уједињење (кроз југословенску заједницу) најскупље платили. Прорачунато је да је Србија без ослобођених крајева у Балканским ратовима изгубила 43% свог становништва, Црна Гора 25%, а Босна и Херцеговина 19%. Од 1.900.000 мртвих на југословенском простору, скоро две трећине (65,63%) отпадало је на Србе из Србије. Катастрофални демографски губици кључни су разлог што су они после 1918. године прешли у стање дефанзиве, поред тачке засићења коју смо већ споменули;
- Срби су после 1918. године изгубили своје старе савезнике, а нове нису добили;
- Југославија је била једина држава на свету која после Другог светског рата није пописала своје мртве. Екмечић напомиње да није у питању само политички интерес власти да се број жртава не установи егзатно, него и неспособност српске науке да то питање реши. Наводи да се сматра да је српски народ у НДХ изгубио око 750.000 људи, али да се разлике у проценама крећу чак од 1 до 35. Због какофоније различитих података немогуће је утврдити колико су тачно Срби демографски опали у Другом светском рату;

¹⁴²¹ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 371.

¹⁴²² *Исто*, стр. 371.

¹⁴²³ *Исто*, стр. 372.

- И поред тога, једна од константи између 1918. и 1981. године био је бројчани раст Срба као највећег југословенског народа. После 1981. године Срби почињу да губе своју бројчану снагу, пре свега на Косову и Метохији и подручјима изван Србије;
- Религиозна нетолеранција била је ендемска болест југословенске заједнице, коју није могао да ублажи неки надмоћнији фактор државног и (над)националног јединства;
- Водећи фактор религиозне нетолеранције била је римокатоличка црква, која југословенску државу никада није прихватила као своју. Желела је да стабилизује границу свог поимања Европе на реци Дрини. Поспешивала је окаснелу хрватизацију католика у Далмацији, Славонији, Босни, Херцеговини и Војводини. У целом раздобљу 1918-1922. била је везана за велике силе које су желеле доминирати планетом; од 1922. за њу је карактеристичан „филофашизам“, а од 1945. године „филоамериканизам“. Све силе које су рушиле југословенску државу имале су је за свог важног савезника;
- Најзначајније обележје овог периода историје јесте напредак национализма „судњег дана“ („Dooms Day nationalism“), који одређује поистовећивање религије и нације. Уместо развијања свести унитарне и троимене нације Срба, Хрвата и Словенаца, текао је обрнут процес још дубљег цепања тог унитарног корпуса у националне забране.¹⁴²⁴

Из свих ових теза јасно произилази порука да је религија била најснажнији фактор обликовања нације(а). Показало се да заједнички језик, природни кохезивни чинилац, није довољан да се превазиђу векови живота на крајевима различитих империја и цивилизација. Екмечићева истраживања показују да су најскупљу цену свих процеса који су довели до стварања (1918.) и разарања југословенске државе (1941. 1991-1992. године) платили Срби. Цитирајући великог српског интелектуалца Слободана Јовановића, Екмечић на страницама „Дугог кретања између клања и орања“ износи мисао да је југословенска монархија доживела крах из разлога што је Србија током Првог светског рата изгубила највиталнију генерацију у својој историји. „Кад се ствара уједињена југословенска држава, онда се показује да главне српске политичке странке нису у стању да њену државност изграде вођене истим ентузијазмом, којим су се пре светског рата 1914. борили за њу. Цела српска интелигенција се показала недораслом да разуме и нађе историјски лек за католички сепаратизам.“¹⁴²⁵ Зато он потенцира Јовановићеву мисао да је можда право решење било у „умањењу и утврђењу српске зоне“, иначе ће се Срби додатно истрошити у борби са Хрватима, иза којих „стоји један лабаратор идеја, који се зове Ватикан“.¹⁴²⁶ Ипак, и поред тога, Екмечић сматра да је Југославија оба пута разбијена спољним ударима, а да су њене унутрашње слабости биле само фактор који је помогао спољашњем.

¹⁴²⁴ Исто, стр. 373-386.

¹⁴²⁵ Исто, стр. 395.

¹⁴²⁶ Исто, стр. 425.

VI/1 – Екмечић о „агонији унитарне Југославије“

Историју српског народа у југословенској држави између два светска рата Екмечић је поделио у више раздобља, која се по унутрашњој политичкој структури, разликују једно од другог као да не припадају прошлости истог друштва:

- Од 1918. до 1921. године (период ишчекивања новог устава, који је требало да учврсти демократске темеље парламентарне монархије);
- Од 1921. до почетка 1929. (процес католичког отпора заједничкој држави, што је довело до трагичног сукоба у југословенском парламенту и погибије водећих људи хрватског националног покрета);
- Од 1929. до 1939. године (период узајамног приближавања српске и хрватске политике и остварења хрватске политичке аутономије);
- Од 1939. до 1941. године (период када је католичка црква отказала искључиву потпору Хрватској сељачкој странци и њеном програму претварања југословенског унитарног у федеративно јединство и захтевала потпуно издвајање католика из заједничке државе).¹⁴²⁷

Он сматра да су, у напору да створе југословенску државу једног, троименог, народа, српска политика и култура доживеле пораз пре него су ишта почеле. Кључна реч којом именује као њихово расположење након стварања Краљевине СХС јесте – разочарање. Преноси да је то било најкарактеристичније за интелектуалце који су од детињства сматрали да припадају српском народу, а били католичке вере, као Андрић, Тин Ујевић, Милан Решетар и др. Ту су, према његовим речима, били и књижевни и уметнички ствараоци са подручја која су тек после 1918. доживела процес кроатизације, у које убраја Босну и Херцеговину, Далмацију, све хрватске покрајине и Војводину. Истиче да је погрешна оцена да су они некад били Хрвати, па су се претметнули, или нису, у Србе, јер се нација не мења као дресови спортских клубова. „Они се ни у чему нису променили, сем што нису подлегли процесу изградње етничке свести“, подвлачи Екмечић.¹⁴²⁸

Тај процес повезује са општим бирачким правом, које није довело до формирања јединствене политичке свести, него до тога да се конструкција посебних нација више не остварује утопистичким написима у малотиражној литаратури, него на општим изборима. Из те чињенице произилази његов став да је тек у време општег бирачког права 1918-1941.

¹⁴²⁷ Исто, стр. 389-390.

¹⁴²⁸ Исто, стр. 388.

католичко становништво загорске Далмације, средње и источне Славоније, Босне и Херцеговине кроатизовано и добило хрватску етничку свест.¹⁴²⁹

На страницама своје последње синтезе истиче да је, према броју верника, католичка црква имала највећи број свештеника, преко којих је значајно утицала на живот и ставове њених верника. Такође истиче да је модерну кризу религиозности најлакше савлађивала управо католичка црква тако што је своје свештенике претварала од духовних у социјалне водитеље пастве. „Свештеник је постајао писац, руководиоца световних спортских, културних, туристичких друштава“.¹⁴³⁰

Као добар пример утицаја идеологије социјалног католицизма на промену става према идеји југословенског јединства Екмечић подвлачи фрањевачки ред, који је у време цветања идеје либералног католицизма био синоним присталица југословенског окупљања. Он у чланку „Црква и нација код Хрвата“ каже да су фрањевци након 1918. године полако почели да се одаљавају од те идеје, а од 1941. године је потпуно одбацују. На то су, према његовом писању, утицале и геополитичке околности. Екмечић сматра да је италијанска фашистичка корпоративна држава проглашена за оличење друштва по моделима папске енциклике „*Reiun novarum*“ из 1891. године; каже да је Свети Фрањо Асишки узиман као знак фашистичких добровољачких формација, а прву корпоративну државу у историји створеној по идеологији католичке акције препознаје у Ријечи под управом италијанског песника Гаријелеа Д’Анунција.¹⁴³¹

У тексту „Велики мештри смрти“ из децембра 1992. године нагласио је да је тежња католичке средње Европе да своју границу успостави на реци Дрини духовни извор савременог геноцида и да је његова прва жртва увек био српски народ. Његова истраживања показала су да слом хабзбуршке државе 1918. године није био и крај планова у католичкој експанзији на српско подручје. Управо обратно: тек тада се, према његовим речима, то систематизује у велики историјски подухват. „Након пропасти царске Русије 1917. која је сматрана главним заштитником православља, оно више нема оне оклопне кошуље која га је држала на ногама. Бискуп Махнич тада црта планове о потреби покатоличавања Срба од стране Хрвата, дајући томе велики значај да то изједначава са самим подрштавањем словенских пагана у раном средњем веку“, поручује Екмечић.¹⁴³²

Према његовом писању, развој католичке акције у југословенској држави између два светска рата дограђивао се у складу са тадашњим тенденцијама у свету. Спомине да је као резултат општег усаглашавања ставова католичке акције са италијанском фашистичком државом 1931. и 1936. у хрватским крајевима 1936. године дошло до стварања јединствене организације под називом „Чиста католичка акција“, коју је водио

¹⁴²⁹ Исто, стр. 388-389.

¹⁴³⁰ Исто, стр. 378-379.

¹⁴³¹ М. Екмечић, „Црква и нација код Хрвата“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 135-136.

¹⁴³² М. Екмечић, „Велики мештри смрти“, *Епоха*, бр. 61/2, год. II, Београд 1992, стр. 39.

загребачки надбискуп Алојзије Степинац. Користећи мемоаре Бонифација Перовића,¹⁴³³ који је и сам био члан ове организације, Екмечић истиче су „Чисту католичку акцију“ водили познати свештеници и католички политичари као што су Павао Јесих, Јанко Шимрак, Мато Ујевић и др. и да је у то доба истовремено дошло до утапања већине других католичких организација у Хрватску сељачку странку која је постала општи хрватски национални фронт. Потенцира да је у то време дошло и до све већег приклањања хрватске католичке омладине идејама усташке емиграције, које су свој оваплоћени облик добиле 1941. године. Сам усташки покрет, био је, према Екмечевом тумачењу, наставак хрватског национализма којем је главни циљ био католизација друштва и државе; сама Независна Држава Хрватска била је католичка диктатура.¹⁴³⁴ Сматра да су делови хрватске „Католичке акције“ директно инкорпорирани у систем усташке власти и да су битно допринели формирању њене историјске улоге. „Степинац је пред историјом крив што, на почетку највећег зла у балканској прошлости, није, као његов предчасник Штросмајер, у име око милион невиних људи и будућности хришћанства, имао снаге да се супростави доктрини папске непогрешивости, у тренутку кад се она утапала у свој трагични крај“, оцењује Екмечић.¹⁴³⁵

Краљевину СХС/Југославију у социјалном погледу генерално описује као стабиллизовану аграрну земљу, чија је привреда имала бољу трговачку размену и општи привредни раст од било које суседне земље. Апострофира да се она суочавала са бројним политичким изазовима, међу које убраја могућност обнове Хабзбуршког царства и унутрашње сепаратизме. Највећу спољнополитичку опасност по југословенску монархију детектовао је у Италији. Она је била толико опозитна југословенским интересима да је упоређивао са некадашњом Аустро-Угарском. Она је, према његовом писању, желела да контролише Балкан и била главни стуб ватиканској политици државног осамостаљења Хрватске. Пренео је и да су се владајуће структуре плашиле потенцијалне комунистичке револуције, што је била заједничка особина свих међуратних грађанских режима.¹⁴³⁶

Анализом политичке сцене у југословенској краљевини установио је да главне српске политичке странке више нису у стању да њену државност изграде вођене истим ентузијазмом којим су се пре Великог рата борили за њу. Оценио је да се цела српска интелигенција показала недораслом да разуме и нађе историјски лек за католички сепаратизам. Зато каже да је борба за југословенску будућност од почетка изгледала као насиље једне националне стране против већине на другој страни која ту државу није желела. Последицу такве атмосферу препознао је у преношењу духа депресије са католичког дела државе на друштвену елиту на српској страни.¹⁴³⁷

¹⁴³³ Bonifacije Perović, *Hrvatski katolički pokret. Moje uspomene*, Roma 1976.

¹⁴³⁴ М. Екмечић, „Црква и нација код Хрвата“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 139.

¹⁴³⁵ *Исто*, стр. 145.

¹⁴³⁶ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 387.

¹⁴³⁷ *Исто*, стр. 395.

Највећи грех српске интелектуалне међуратне елите види у томе што није успела да формулише ниједан циљ који би њен народ требало да следи. Није изграђена српска национална доктрина, као што је био случај са првом доктрином на Темишварском сабору и другом у „Начертанију“. Тврди да је и томе највише заказала Народна радикална странка, која је изгубила свеобухватно вођство целог друштва које је изградила до 1918. и остварила југословенско уједињење. Највише што је било постигнуто одмах после проглашења југословенског уједињења, било је уједињење Српске православне цркве, сматра Екмечић.¹⁴³⁸

У несналажењу српских политичких странака у новим околностима препознавао је узроке за парламентарну анархију уместо пожељне парламентарне демократије пред увођење краљевог личног режима. Проучавајући њихове програме и делатност закључио је да се нису отрезниле од „фатаморгана да је могуће вештачки синтетизовати заједничку нацију Срба и Хрвата, када је опште бирачко право по први пут у историји дало могућност да све католике на заједничком језичком подручју са Србима окупи под кишобран државног суверенитета јединствене нације“. Истиче да је „демократски орјентисани српски интелектуалац био је последњи који ће прихватити да његов језик није подлога националног јединства, него црквени плот који је то јединство разорио.“¹⁴³⁹

Екмечић је на становишту да главна политичка слабост југословенске државе између два светска рата није била нестабилност политичких странака и отуђеност њиховог вођства од бирачког тела, већ недостатак разних друштвених удружења изван политичких странака и државне администрације, односно одсуство снажног цивилног сектора. Последицу те слабости видео је у збуњености српских политичких странака, њиховој немоћи пред сепаратистичким покретима и католичким и муслиманским и покретима националних мањина. Зато су, према његовим речима, српске елите сва решења у изградњи југословенске државе препуштале државној администрацији и програмима непоузданих политичких партија.¹⁴⁴⁰

Значајну улогу у историји српског народа у југословенској монархији он детектује у слободниозидарским ложама. Не наводећи извор својих тврдњи, изнео је податак да су се београдски масони ослањали на своју француску сабраћу и да у томе ваља тражити оправдање чињенице да нису имали изразито негативно држање према краљу Александру, кога су оптуживали за Солунски процес 1917. и ликвидацију пуковника Аписа. Нагласио је да је водеће језгро масонерије било у рукама београдских предузетника и адвоката. Као њихов превасходни задатак апострофирао је неговање демократије и веза са утицајним људима и професионалним слојевима.

¹⁴³⁸ Исто, стр. 396.

¹⁴³⁹ Исто, стр. 410-411.

¹⁴⁴⁰ Исто, стр. 402.

Ваља истаћи да велику улогу у развоју југословенског комунистичког покрета Екмечић приписује такође приписује слободном зидарству. Позивајући се на истраживања историчара југословенске масонерије Зорана Ненезића, тврди да су седам истакнутих руководиоца КПЈ били део лондонске масонске ложе „Concordia“, међу којима су најистакнутији Јосип Броз Тито, Владимир Бакарић, Едвард Кардељ, Јосип Копинич и Владимир Велебит. Како податке Зорана Ненезића никада нико од југословенских комунистичких првака није демантовао, Екмечић каже да их треба узети као веродостојне. Зато, између осталог, у вези са фактором масонерије у историји КПЈ износи један веома смео закључак: „До раскида са Совјетским Савезом, главне вође југословенског комунизма су били комунистички обавештајци и делатници у светском масонству. Тек после 1948. улоге се мењају обратно.“¹⁴⁴¹

Што се тиче периода личног режима краља Александра, Екмечић мисли да је југословенски суверен веровао да ће увођењем диктатуре раскрчити путеве новом таласу интеграције југословенске нације. И поред доста оштрих мера његовог личног режима, Екмечић преноси да је у души већине народа „време краља Аце“ изгледало лепо, јер је земља у свим областима остварила осетни прогрес, изузев у ускраћеним политичким слободама. Што се тиче његовог убиства у Марсеју 1934. године, износи познате информације да један део историографије верује да иза њега стоји Немачка, други Коминтерна, односно Совјетски Савез, али да би закључак био да сви трагови убиства воде у Рим, тј. Италију. Открива податак да су и југословенска и француска обавештајна служба знале за припрему атентата, али да их краљ Александар није послушао да помери своје искрцавање у луку Тулон. Његово убиство, као што је познато, донело је крупне промене у југословенској држави. Екмечић каже да је након тога њена унутрашња политика увек зависила од спољних чинилаца, да Југославија сем Француске и неких источноевропских држава није имала савезника и да је политика Велике Британије према њој зависила од круга људи око Ситона Вотсона и Викема Стида. „Уместо хвалоспева и прешућивања, једном ће историјска наука учинити темељито истраживање да осветли који су били разлози да је тај круг, са очигледним залеђем у слободнозидарским ложама, робовао својим предрасудама и водио политику дестабилизовања југословенске државе“, истиче Екмечић.¹⁴⁴²

Период југословенске државе од погибије краља Александра до Априлског рата Екмечић је описивао у складу са општепознатим чињеницима које су у својим синтезама већ обрађивали реномирани историчари попут Бранка Петрановића¹⁴⁴³ и Љубодрага Димића¹⁴⁴⁴. Оно што је особено за његово писање јесте ново виђење развоја

¹⁴⁴¹ Исто, стр. 430.

¹⁴⁴² Исто, стр. 414.

¹⁴⁴³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. 1, Beograd, 1988.

¹⁴⁴⁴ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, књ. 1-3, Београд, 1996.; Љубодраг Димић, *Срби у Југославији: простор, друштво, политика - поглед с краја века*, Београд, 1998.; Љубодраг Димић, *Историја српске државности - Србија у Југославији*, књ. 3, Београд-Нови Сад, 2001.

комунистичког покрета. Пораст улоге комунизма у југословенском друштву не види као плод успешног рада Комунистичке партије Југославије или повећања броја радника у друштву, већ као неку врсту глобалног тренда - свуда у свету комунизам је успевао после велике финансијске и индустријске кризе у капиталистичком свету. Цитирајући дневничке записе Милана Јовановића–Стоимировића из 1939. године, преноси да су српски комунисти имали више симпатизера него редовних чланова, да је „књижевност њихова као и сва млађа интелигенција“.¹⁴⁴⁵

Као најзначајније обележје „религије српског комунизма“, наводи решавање националног питања. „У сусрету са овим духом веровања да долази време комунизма, српски национализам је унапред изгубио битку и то је корен његове немоћи у току Другог светског рата“, поручује Екмечић.¹⁴⁴⁶ Као главне савезнике комуниста унутар југословенске државе детектује националне сепаратизме, напомињући да су истакнути совјетски комунисти (И. Д. Левин) у својим књигама писали да се 61% југословенске територије налази под „српском окупацијом“. У контексту политике југословенских комуниста према националним питањима истиче да није без значаја напоменути да је Коминтерна 1936. године почела подржавати идеју о аустријској нацији, јер је тај концепт пренесен на југословенски случај. С тим у вези наглашава да није случајно да су први који су то пренели на Црну Гору били словеначки комунисти.¹⁴⁴⁷ „Нису никада у научним истраживањима уверљиво распетљане све нити које су уплетене у коначну верзију федеративне југословенске државе, каква ће бити уведена у живот 1943.“, тврди Екмечић, потенцирајући да су први федеративни нацрти уређења југословенске државе „вероватно“ потекле од Роберта Ситон-Вотсона 1932. године.¹⁴⁴⁸

Зато, између осталог, национално питање у Југославији сматра дечјом болешћу југословенског комунизма, која је касније постала хронична, односно неизлечива. Оцењује да су се због ње комунисти показали као „гробари те југословенске државе, са којом од почетка нису знали шта да ваљано ураде.“¹⁴⁴⁹

Слом југословенске краљевине 1941. године Екмечић квалификује као историјски тријумф католичког сепаратизма. Сматра да су Срби тиме изгубили не само државу, него и своју историју. Као лакмусни знак победе принципа религије као вододелнице нације види престанак постојања неколико десетина хиљада Срба католика и њихово претапање у хрватски национални корпус после 1945. године. Прогнозира да се Краљевина Југославија не би распала без спољног удара Сила осовине, већ би се прекомпоновала у федерацију, чиме би „један народ постао етнички федеративан, као Баварци и

¹⁴⁴⁵ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 426.

¹⁴⁴⁶ *Исто*, стр. 426.

¹⁴⁴⁷ *Исто*, стр. 427.

¹⁴⁴⁸ *Исто*, стр. 428.

¹⁴⁴⁹ *Исто*, стр. 395.

Аустријанци међу Немцима“.¹⁴⁵⁰ Никада нећемо сазнати да ли би се то заиста остварило. Ово смело Екмечићево промишљање ипак остаје само у домену теорије.

¹⁴⁵⁰ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 437-438.

VI/2 - Екмечићева размишљања о рату и револуцији у Југославији 1941-1945.

Историја Другог светског рата на југословенском подручју представља посебно значајно поље анализе Екмечићевих научних ставова. Кроз његову обраду те, и више него замршене, вишеслојне проблематике, може се јасно приметити еволуција његових научних гледишта са ширих, југословенских, на ужа, српска становишта. Он је, иначе, сам говорио да је, поред недостатака докумената за објашњење неких кључних догађаја у том периоду, доста штете наносио „вишак идеологије“. Сматрао је да је марксистичка идеологија до 1990. године потискивала српско национално питање и религиозни тип грађанског рата, али да је њу заменила још гора која је тај тип рата пренаглашавала, „да би у најновије време почела да доводи у питање нацију као оквир и циљ догађања, у име нејасне потребе критике модерног национализма.“¹⁴⁵¹ Термин „револуција“ који он употребљава за наслов свог поглавља који се бави Другим светским ратом у Југославији (1941-1945) очигледно је преузео управо из марксистичке историографије, али га цени адекватним, јер је партизанска герила током трајања рата поставила основе за развој потпуно различитог друштвено-економског система у односу на претходни.

Екмечић је у *Дугом кретању између клања и орања* проблематизовао узроке избијања револуције 1941. године и њеног континуитета током рата. И поред тога што у више наврата користи термин „побуна“, а некада и устанак, он кроз читав текст провлачи тезу да се заправо ради о револуцији. На „вечито питање“ српске историографије ко је први подигао устанак против окупатора 1941. године, комунисти или монархисти, даје недвосмислен одговор - „ни једни ни други нису организовали тај оружан отпор него је он дигао њих.“¹⁴⁵² Као површински узрок устанка 1941. види спонтани и масовни револт против покушаја да се српски народ на простору НДХ биолошки искорени, а као дубински „чињеницу да је сломом државе 1941. српски народ изгубио своју историју“. Апострофира да су основну борачку масу оба покрета отпора чинили сељаци, правећи тако аналогију са свим ранијим српским оружаним побунама током 19. века.

Ваља напоменути да се коренима „Револуције 1941.“ подробно бавио и у истоименом граду који је објављен у „Југословенском историјском часопису“ 2001. године.¹⁴⁵³ Разматрајући ову комплексну тематику поново је понудио једно уникатно тумачење дубинских узрока српског оружаног устанка крајем маја и почетком јуна 1941. године. Према Екмечићевом схватању, главни разлог за дизање Срба на оружје лежао је у

¹⁴⁵¹ Исто, стр. 438.

¹⁴⁵² Исто, стр. 438.

¹⁴⁵³ М. Екмечић, „Корени револуције 1941.“, *Југословенски историјски часопис (ЈИЧ)*, Београд 2001, стр. 9-33; Напомињемо да смо у овом раду користили верзију рада која је прештампана у зборнику „Дијалог прошлости и садашњости“. – Прим. Ј. А.

покушају католичке цркве да на реци Дрини учврсти границу своје цивилизације.¹⁴⁵⁴ Кроз текст свог чланка поручује да НДХ нису створиле Силе осовине, већ католичка црква преко њих. Као четири кључна фактора која су била ангажована на изградњи НДХ наводи католичку цркву, немачки нацизам, италијански фашизам и хрватски католички покрет.¹⁴⁵⁵ Чак и дубинске узроке геноцида НДХ-а над српским народом проналази у ревитализацији старих планова колонизације католичких сељака на земљишне поседе Босне и Херцеговине испражњене од српског становништва.¹⁴⁵⁶ Подсећамо да је Екмечић у неким својим ранијим делима¹⁴⁵⁷ наглашавао да програми католичке колонизације Босне и Херцеговине сежу чак до прве половине 19. века и списа Чезареа Балба „Speranze d’Italia“, на чијим су се изворима касније напајали и аустро-угарски окупациони управници.

Он сматра да се геноцид над српским народом, као ни холокауст над јеврејским, не би се могао тако сурово остварити 1941-1945. да није дубоко припреман из историје. Корене тих злочина библијских размера детектовао је у старој необузданој религиозној мржњи.¹⁴⁵⁸ Њени подстрекачи били су католички клерикалци. Открио је податак да су „Независну хрватску државу најпре прогласили католички свештеници у Чапљини (Херцеговина), а два дана потом у Загребу.“¹⁴⁵⁹

Бавећи се историјом геноцида над српским народом у Другом светском рату на тлу НДХ, истиче да наука још није поуздано утврдила када је вођство новостворене хрватске државе донело одлуку да се Срби физички истребе. Позивајући се на успомене једног од вођа усташке емиграције, Бранка Јелића, тврди да су усташе, још док су биле у Италији, биле „импресиониране“ турским уништавањем Јермена у Првом светском рату, па им то то послужило као пример за реализацију њиховог монструозног плана. У прилог размера бизарности усташких планова за истребљење Срба наводи информацију да су у крашка подручја послати стручњаци са задатком да измере колико се укупно људи у њих може бацити. У контексту чињења бестијалних злочина НДХ над Србима наводи цитат из збирке докумената италијанског историчара Салватореа Лоиа, који каже да „то истребљење представља најварварскију и најхалуцинантнију страницу у Другом светском рату, гору по бруталности и броју жртава од исте ликвидације Јевреја, што је програмирао

¹⁴⁵⁴ М. Екмечић, „Корени револуције 1941.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 377.

¹⁴⁵⁵ *Исто*, стр. 383.

¹⁴⁵⁶ *Исто*, стр. 378-379.

¹⁴⁵⁷ Пре свега мислимо на рад „Географски непријатељ Србије: Улога католичке политичке идеологије у Источном питању 1844-1878.“ (М Екмечић, „Географски непријатељ Србије: Улога католичке политичке идеологије у Источном питању 1844-1878.“, *Огледи из историје*, Београд 1999, стр. 72) и „Стварање Југославије II“ (М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, II, стр. 87).

¹⁴⁵⁸ М. Екмечић, „Предговор академика Милорада Екмечића за „Јасеновац – зборник радова Четврте међународне конференције о Јасеновцу“, Бања Лука – Доња Градина, мај 2007.“, преузето са интернет линка http://www.spc.rs/sr/jasenovac_zbornik_radova_cetvrt_e_medjunarodne_konferencije_o_jasenovcu 25. јула 2020. године у 19: 48 h.

¹⁴⁵⁹ Виктор Новак, *Magnus Crimen. Пола вијека клерикализма у Хрватској* (аутор поговора М. Екмечић), Београд 2015, стр. 726.

Роземберг у Трећем Рајху“.¹⁴⁶⁰ Екмечићев лични став према природи и карактерологији масовних злочина над српским народом у НДХ најбоље се може представити следећим цитатом: „Покољ је био општи, разорио све моралне везе које једно друштво чини људском заједницом. Жртве су обични људи, а убице њихови обични суседи друге вере. Убице не носе униформу, нити су унапред организовани, него на брзу руку покупљени пар дана раније. Они који су се сакрили, могли су са оближњих стратишта да распознају гласове својих убијаних рођака, или гласове њихових убица, за које се никада није мислило да би се могли ухватити за оружје.“¹⁴⁶¹

Из таквих навода произилази закључак да је борба Срба за голи живот и опстанак нужно условила развој покрета отпора, чију је историјску улогу Екмечић посебно изучавао. Поред истицања општих података о постанку, развоју и идеологији Партизанског и Равногорског покрета, занимљиво је његово становиште у вези устанка у окупираној Србији. Екмечић као један од разлога за покретање оружане побуне препознаје револт због прогона Срба из других југословенских крајева, што је, према његовом схватању, мотивисало и комунисте и монархисте да се дигну на оружје. Оно што одликује његово писање о покретима отпора јесу нове информације које нуди и оргинална виђења њихове природе. Примера ради, тврди да је после Априлског рата Владимир Бакарић преговарао са усташким доглавником Милетом Будаком и да је Јосип Броз Тито (алијас Фридрих Валтер) у Загребу имао плаћеног шофера за аутомобил који му је из САД-а поклонила његова сестра.¹⁴⁶² Није навео извор ове тврдње.

У раду „Корени револуције 1941.“ истиче да се намеће закључак да је српски национални покрет био нејединствен и незрео да формулише јасне ратне националне циљеве. Последице покушаја српских интелектуалаца из круга око генерала Драгољуба Михаиловића да компилују српски национални програм за будућност Екмечић оцењује као нереална, утопијска прерачунавања „како би нека средњоевропска, балканска, југословенска федерација била надокнада за уједињену српску националну државу“.¹⁴⁶³ Он сматра да се српски национални покрет најпре морао збити, учврстити изнутра, па се као фактор у коначном решењу сам и јединствен наметнуо западним савезницима; уместо тога, констатује да је тај историјски задатак извршила КПЈ, за коју тврди да је до одлуке о почетку „црвеног терора“ у Дренови (7. децембар 1941. године) имала карактеристике српског ослободилачког и националног покрета.¹⁴⁶⁴

Историју Равногорског покрета у Другом светском рату, чије припаднике у рукопису ословљава некад као националисте, некад као српске четнике, описује као историју пропуштеник прилика. „Никада једно официрско вођство није имало већу подршку народа

¹⁴⁶⁰ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 445.

¹⁴⁶¹ *Исто*, стр. 446.

¹⁴⁶² *Исто*, стр. 442.

¹⁴⁶³ М. Екмечић, „Корени револуције 1941.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 404.

¹⁴⁶⁴ *Исто*, стр. 404.

и никада је није тако лоше искористило, као што је урадио круг око генерала Михаиловића 1941.¹⁴⁶⁵ Главне чиниоце историјског пораза покрета генерала Михаиловића види у лошој организацији, односно нејасној хијерархији, због чега тај покрет више препознаје као комонвелт различитих група него као јединствену војно-политичку структуру. Насупрот томе, чврсту хијерархију, јасан идеолошки ратни циљ и стварање револуционарних, фанатичних, мобилних јединица у виду пролетерских бригада, оцењује као главну предност комуниста. И поред истицања сарадње ова два покрета отпора до касне јесени 1941. године, сматра да су њихова идеолошка нетрпељивост и пораз Вермахта пред Москвом отворили расцеп прво у њиховим вођствима, а затим у целом народу. Занимљиво је истаћи да Екмечић у чланку „Корени револуције 1941.“ српску поделу на партизане и четнике види и као својеврсни сукоб између „русофила“ и „западњака“ и напомиње да се у оба случаја Србима одређивало место у будућности.¹⁴⁶⁶ За Партизански покрет тврди да је основан на начелим савеза са „Русијом“, али да је касније био подређен управљању страном вођству, а за Равногорски покрет каже да му је западна струја „унела у мираз колаборацију са окупационим снагама и пре него што је створен“.¹⁴⁶⁷

Подробно је описивао добре и лоше стране и једних и других, мада кроз његов текст више преовлађује ово друго; говорио је о комунистичким „левим скретањима“ односно „црвеном терору“, након којег је уследио четнички „црни терор“, партизанским тајним споразумима са Вермахтом и четничким јавним са Италијанима, међусобним злочинима и осветама.¹⁴⁶⁸ Он је на становишту да је пресудна тачка „у развоју југословенске револуције“ за време Другог светског рата био пораз Равногорског покрета на реци Неретви. То је, према његовом мишљењу, одредило да комунистички покрет преузме преимућство у ратном сукобу, али на другом месту наглашава да монархисти нису били сломљени на бојном пољу, већ да су били жртве закулиских дипломатских игара између Британаца и Совјета.¹⁴⁶⁹

Било како било, анализирајући Екмечићев рукопис, можемо закључити да је он на становишту да су, дугорочно гледано, и Партизански и Равногорски покрет изгубили битку са историјом. Срби, који су чинили доминантну већину оба покрета, највише. То се, пре свега, огледа у демографским губицима. Цитирајући податке америчке обавештајне службе (OSS), истиче да је само од априла 1941. до августа 1942. године убијено 744.000 Срба („израчунато је да су Немци убили 78.000 Срба, Италијани око 20.000, Мађари 30.000, Албанци 10.000, Бугари 6.000, а Хрвати остатак од 600.000“).¹⁴⁷⁰

¹⁴⁶⁵ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 455.

¹⁴⁶⁶ М. Екмечић, „Корени револуције 1941.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 408.

¹⁴⁶⁷ *Исто*, стр. 408.

¹⁴⁶⁸ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 457-471.

¹⁴⁶⁹ *Исто*, стр. 471, 477.

¹⁴⁷⁰ *Исто*, стр. 482.

Ипак, напомиње да прави број жртава Другог светског рата у Југославији никада није поуздано утврђен.

Зашто Екмечић сматра да су тековине оба покрета отпора историјски изневерене? Можда најбољи одговор на то питање лежи на последњим странама поглавља „Револуција 1941-1945.“ у *Дугом кретању између клања и орања*: „Посматране са историјског одстојања од више од пола века, види се да су обе стране биле две изневерене стране; комунистичка је славила победу са вером да је почела сјајна будућност. Поражену страну, као њен симбол, представљао је генерал Михаиловић. Један његов стражар оставио је забелешку из марта 2000. о том сусрету. Стражар је прекршио наређење да са генералом не сме да разговара. Можда су последње речи веродостојно забележене пред смрт биле: 'Млади човече, извините што Вас тако ословљавам, јер Вам не знам ни име ни чин, запамтите да су Енглези најгори народ на свету. Шта мислите да они нису знали и одобравали оно што сам ја радио, па су ме после, једноставно, одбацили и оставили на цедилу... Гори су и од Немаца Са Немцима барем знате на чему сте, а са Енглезима никада. Енглези су спремни сваког да искористе и продају, када оцене да је то у њиховом интересу. Запамтите, Енглези су најгори народ на свету. У то ћете имати прилике да се уверите'. Његов стражар је забележио да се то заиста уверио концем марта 1999, када су британске бомбе поново почеле да падају по Београду“.¹⁴⁷¹

Треба напоменути да је Екмечић у свом тексту „Српски двадесети век“, који је био предвиђен као предговор књизи на српском и енглеском језику о 500 најистакнутијих Срба (касније повучен и прештаман у зборнику „Дијалог прошлости и садашњости“) „Ослободилачки рат 1941-1945.“ оквалификовао као највеличанственији догађај српске историје.¹⁴⁷² Као што се може видети, ту није употребио одреднице као што су „револуција“, „братоубилачки рат“, „грађански рат у условима окупације“ или сл., већ је акценат ставио на борбу за ослобођење. Као другу битну новину у његовом писању примећујемо истицање огромних демографских губитака Срба у „највеличанственијем догађају своје историје“, који су, према Екмечићевим порукама, претили њиховим биолошком опстанку.¹⁴⁷³ Егзактно утврђивање правог броја страдалих Срба у Другом светском рату оставио је у научни аманет будућим генерацијама истраживача.

¹⁴⁷¹ Исто, стр. 500-501.

¹⁴⁷² М. Екмечић, „Српски двадесети век“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 17.

¹⁴⁷³ Исто, стр. 17.

VI/3 - Екмечић о историји српског народа у социјалистичкој Југославији (1945-1992)

Што се тиче историјског развоја југословенске социјалистичке федеративне државе (1945-1992), Екмечић сматра да је његово основно обележје прерастање заосталог сељачког друштва у полуиндустријску европску државу. Она се, према његовој оцени, градила и конзервирала диктатуром, која је покушавала успоставити систем равнотеже унутар југословенског друштва на штету српског фактора. Ваља нагласити да карактер диктатуре југословенских комуниста Екмечић објашњава на савим оригиналан начин. Он, наиме, мисли да титоизам не представља отклон од крутог совјетског комунизма (стаљинизма) ка „социјализму са људским лицем“ и демократији, већ напротив заступа став да се ради о синдрому транзиције изопаченог стаљинизма ка идеологији тоталитарних католичких покрета средње Европе између два светска рата.¹⁴⁷⁴

С тим у вези, доноси још један нови поглед на специфични југословенски друштвено-економски експеримент - радничко самоуправљање. Он, наиме, корене овог система не проналази у теоријама Едварда Кардеља и других марксистичких идеолога, већ у – италијанском корпоративном систему Бенита Мусолинија. Раднички савети у предузећима и другим установама, подруштвљавање приватне имовине и заступање различитих staleжа у државном парламенту представљају, према његовом мишљењу, кључне споне између југословенског социјализма, италијанског фашизма и католичког аустрофашизма. У прилог својим тврдњама износи чињеницу да је устав СФРЈ из 1963. године („Повеља самоуправљања“) у суштини био нека врста копије аустријског устава из 1934. године, којим је ова држава проглашена за „Хришћанску сталешку државу“.¹⁴⁷⁵ Подсетимо, тај аустријски устав донео је режим Енгелберта Долфуса, вође Хришћанске социјалне партије и творца идеологије аустрофашизма, који је Аустрију претворио у једностраначку, сталешку, федеративну, самоуправну хришћанску републику. Анализирајући Екмечићево тумачење природе радничког самоуправљања у Југославији и довођење у везу наведених чињеница, можемо доћи до закључка да је југословенски самоуправни систем заиста био жива слика система Италијанске Социјалне Републике (1943-1945) и Републике Аустрије у време корпоративне диктатуре (1934-1938). Посматрајући историју југословенства у светлу тоталитета друштвених односа, Екмечић је дао још један оригинални допринос проучавању утицаја европских тоталитарних политичких система на прокламовани самоуправни систем „Друге Југославије“.

Према истраживањима преточеним у његову последњу синтезу, чини се да је он на становишту да су шездесете године 20. века биле пресудне за судбину југословенске

¹⁴⁷⁴ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 517.

¹⁴⁷⁵ *Исто*, стр. 512-517.

државе. Тада долази до „чеоног судара“ два концепта о будућности Југославије која су била персонификована у Едварду Кардељу, главном идеологу КПЈ/СКЈ и Александру Ранковићу, шефу УДБ-е и другом човеку државе. Кардељ, кога Екмечић назива „Мефистолесом југословенске револуције“, заступао је идеју „федерирања федерације“, односно трансформације Југославије из федералне у конфедералну заједницу. Позивајући се на књигу „Развој словеначког националног питања“, коју је Кардељ објавио 1939. године под псеудонимом Сперанс, Екмечић тврди да је овај словеначки комуниста још тада писао да је коначни циљ словеначке историје да створи своју независну државу, да то оствари у југословенској заједници, „па да по праву на отцепљење бира неки други федеративни савез према својим интересима“.¹⁴⁷⁶ Насупрот томе истиче концепт Александра Ранковића, који је подразумевао учвршћивање централних органа власти, чак и брисање међурепубличких граница и претварање Југославије у јединствену републику. Радило се, дакле, о сукобу двеју потпуно различитих тенденција: интегративних и дезинтегративних. Победом ових других на Брионском пленуму почетком јула 1966. године, отворен је пут ка „одумирању државе“ и убрзању процеса који су водили ка њеном нестанку, сматра Екмечић. Истичући да су обавештајне службе Немачке, Аустрије и САД-а давале подршку сепаратистичким тенденцијама „две католичке републике у Југославији“), показује да су дезинтегративни процеси на тлу Југославије, започети током шездесетих година, од почетка имали снажан катализатор у виду улоге моћних држава.¹⁴⁷⁷

У контексту убрзаних дезинтегративних процеса на југословенском простору наводи и форсирање „задоцнелих националних препорода“ Албанаца и босанско-херцеговачких муслимана. Спомиње да су идеолози креирања нових нација на Балкану (зло)употребљавали историјску науку, фалсификујући историјске чињенице за потребе својих наратива, наводећи примере псеудонаучних повезивања босанско-херцеговачких муслимана са крстјанском јереси у средњовековној Босни и Албанаца са античким Илирима. Проучавајући дело америчког теоретичара немачког порекла Карла Дојча „The Study of Nationa-Building“ из 1962. године, тврди да су идеолози ових закаснелих националних препорода полазили од Дојчове тезе да је нација вештачка творевина која се може стварати и на синтетички начин. Наглашено апострофира чињеницу да су њиховим трагом почетком деведесетих година 20. века кренули и неки нови идеолози са циљем да поједине српске регије трансформишу у нове етничке просторе, пре свега мислећи на Црну Гору и Војводину. „Сви се ови нови и најновији вештачки национални препороди правдају чињеницом да је историја прихватила изнуђени мит да је граница католичке вере у јужнословенској прошлости била и исконска граница хрватске нације“, оцењује Екмечић.¹⁴⁷⁸

¹⁴⁷⁶ Исто, стр. 521.

¹⁴⁷⁷ Исто стр. 525-526.

¹⁴⁷⁸ Исто стр. 527.

„Декларацију о називу и положају хрватског језика“ (1967.), албанске демонстрације на Косову и Метохији (1968.), амандмане на устав из 1968. године, искључивање из СКЈ Јована Марјановића и Добрице Ћосића (1968.), студентске демонстрације 1968. године, појаву МАСПОК-а и амандмане на устав 1971. године Екмечић збирно доживљава као симптоме велике потмуле кризе и јасне знаке дезинтегративних процеса о којима је писао. Њихову дефинитивну прекретницу детектује у доношењу новог устава 1974. године, који је Југославију фактички претворио у конфедерацију, а Србију у нефункционалну федералну јединицу, у којој су аутономне покрајине више могле да утичу на матичну републику него обратно. Будућим истраживачима оставио је задатак да утврде у којој је мери Јосип Броз Тито доносио своје одлуке „заједно са својим масонским пријатељима у западној Европи, посебно Великој Британији“.¹⁴⁷⁹

У раду „Црква и нација код Хрвата“ истиче да је врло тешко пратити утицај католичке цркве на хрватску националну политику у време социјалистичке Југославије. На једном месту Екмечић преноси да су врло нејасни подаци који говоре да је 1968. године дошло до помирења између југословенске владе и римокатоличке цркве, уз гаранцију САД да ће Југославија добити економску и политичку помоћ. Користећи рад Авра Менхетна,¹⁴⁸⁰ подвлачи да је услов овог договора био да се заборави и више не помиње геноцид над српским народом у Другом светском рату.¹⁴⁸¹

Као један од пресудних догађаја за историју југословенске државе на страницама „Дугог кретања између клања и орања“ Екмечић истиче склапање „светог савеза“ Ватикана и САД-а на тајном састанку између римског папе Војтале и америчког председника Роналда Регана 7. јуна 1982. године, који је Реганов саветник Ричард Ален назвао „највећим тајним савезом свих времена“.¹⁴⁸² Зато у чланку „Црква и нација код Хрвата“ каже да није никакво чудо да је Ватикан био први који је после 1990. године дао подршку отцепљивању Словеније и Хрватске од заједничке југословенске државе. У истом раду сматра да без антијугословенске делатности Ватикана и обновљеног интереса католичке средње Европе за разарање југословенске државе – до новог крвопролића у Југославији не би дошло.¹⁴⁸³ У „Дугом кретању између орања и клања“ Екмечић иде корак даље и прогнозира да би „водећи људи хрватског народа, као Јосип Броз, Мирослав Крлежа, друкчије понашали у часовима слома државе“ и да би „у часовима опасности Тито извршио државни удар“.¹⁴⁸⁴ Но, било како било, Екмечић је кроз своје писање показао да је римокатоличка црква била један од најзначајнијих фактора који су условили разбијање југословенске државе, а идеју кроз коју је она стварана – послали у историју.

¹⁴⁷⁹ Исто, стр. 533.

¹⁴⁸⁰ Avro Manhattan, *The Vatican's Holocaust*, Springfield 1986, str. 164.

¹⁴⁸¹ М. Екмечић, „Црква и нација код Хрвата“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 146.

¹⁴⁸² М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 536.

¹⁴⁸³ М. Екмечић, „Црква и нација код Хрвата“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 146.

¹⁴⁸⁴ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 536-537.

Доживотног председника југословенске социјалистичке државе Екмечић види као једног од најодговорнијих људи који су допринеле њеном краху. Оцењује га неспособним за велике визије будућности, али и истовремено генијалним у краткорочним импровизацијама и изигравањима пријатеља и непријатеља.¹⁴⁸⁵ Сматра да је сама југословенска криза потицала из неспособности ужег броја југословенских лидера у непосредном кругу Ј. Б. Тита да се помири са чињеницом да су „циљеви пре револуције 1941. о ослобођењу свих југословенских народа од политике унитаризма, дошли у контрадикцију са историјском стварношћу“, јер, према његовом мишљењу, природни развој није водио ка распадању југословенске заједнице, него обратно. Екмечић мисли да се, у културном погледу, Југославија почела унифицирати. Такво становиште поткрепљује чињеницом да је латинско писмо рапидно истискивало најпре српску, а затим и македонску ћирилицу.¹⁴⁸⁶

Као потенцијални одговор на питање зашто је Ј. Б. Тито (не)свесно радио на дисолуцији југословенске државе, Екмечић нуди податке Владислава Марјановића, који је у својој књизи о средњој Европи писао да је Броз до краја свог живота био заинтересован за пројекте стварања заједнице држава средње Европе. Екмечић преноси да је у тај пројекат био умешан амерички финансијер мађарско-јеврејског порекла Џорџ Сорош и да су његови главни заговорници били Ватикан и римски папа Карол Војтила (Јован Павле II). Анализирајући његово писање, можемо истаћи да је симптоматично то што тврди да је тршћански часопис „Neus Mitteleuropa“ („Нова Средња Европа“, прим. Ј. А.), орган покрета за средњоевропску цивилизацију, Јосипа Броза оценио као „првог и великог човека средњеевропске државе“ која ће се створити око Југославије.¹⁴⁸⁷ Напомиње да није утврђено ко стоји иза поменутог часописа и група које су форсирале његове идеје, сем да нису југословенске. Ипак, с тим у вези, апострофира да је на плану стварања „пројекта Средња Европа“ био ангажован ланац истакнутих аустријских интелектуалаца, међу којима посебно истиче католичког клерикалног писца Бусека. Назива га „вампиром старе метерниковске реакције“.¹⁴⁸⁸

Посебан критички осврт на историјско наслеђе Јосипа Броза и идеологију коју он персонификује Екмечић је направио у тексту „Националистичка болест титоизма“, објављеном у НИИ-у поводом десет година од смрти доживотног председника СФРЈ. У њему је истакао да је Брозова владавина један од ретких примера у људској историји где су „силе околности натерале једно политичко водство да преузме у руке државу, коју је оно само имало намеру да разори.“¹⁴⁸⁹ Половином јануара 1990. године веровао је да би најбоља оцена титоизма била садржана у супротности ставу Ј. Г. Дројзена који је мислио

¹⁴⁸⁵ Исто, стр. 537.

¹⁴⁸⁶ Исто, стр. 519.

¹⁴⁸⁷ Исто, стр. 535.

¹⁴⁸⁸ Исто, стр. 536.

¹⁴⁸⁹ М. Екмечић, „Националистичка болест титоизма“, *Недељне информативне новине (НИИ)*, бр. 2052, 29. април 1990, стр. 31.

да је сама историја као откривање смисла у бесмисленом: „Тај је политички правац почео са наименовањем Јосипа Броза и Едварда Кардеља на чело Комунистичке партије Југославије 1937, а завршио словеначким диктатом, 1990, у београдском „Сава центру“ којим се та организација распала. Одозго је почела и одозго се распала.“¹⁴⁹⁰ Историјски портрет Ј. Б. Тита покушао је „насликати“ позајмљеном Хегеловом метафором, који је, угледавши Наполеона на белом коњу 1806. године рекао да му се чини да гледа тренутак људске историје у коњском седлу. „Сада се питамо да ли у лику Јосипа Броза видимо тренутак наше и људске историје у коњском седлу. Бели коњ је ту, седло је ту, али се не види да то иде у неком логичном смеру,“ говорио је Екмечић у предвечерје дисолуције југословенске државе.¹⁴⁹¹ У истом чланку апострофирао је да је пораз југословенског комунизма изгледа уједно и као пораз идеје југословенства, иако је она и осмишљена и остварена пре њега. Из таквог начина резоновања чињеница произлазио је његов закључак да се историјска порука титоизма састојала у настојању да се онемогући југословенско политичко јединство и да је у томе ова идеологија успешно окончала своју прошлост.¹⁴⁹²

За потребе научног скупа „Југославија у сусрет 2000. години“ у организацији „Британско-југословенског удружења“ у Лондону Екмечић је октобра 1990. године написао научни чланак „Грађани и зелоти: Традиција и перспективе демократије у Југославији“, у којем је ретроспективно приказао утицај религије на друштвено-политички живот у југословенским земљама и изнео своје ставове о генези и природи вишестраначја и овом подручју. Предвиђени зборник радова са тог скупа није штампан услед почетка рата у Југославији, па је Екмечић свој текст штампао у Зборнику Филозофског факултета у Београду (Серија А, Историјске науке) на енглеском језику („Citizens and Zealots: Tradition and Prospectes of Democracy in Yugoslavia“).¹⁴⁹³ У њему је запажање да је слом комунизма је изнео на површину оживљавање верске и опште друштвене несношљивости, „што је било главно обележје заосталих балканских култура“. Предосећао је да будућа побољшања не могу ићи неким другим путем до смањивањем утицаја који религије и установљене цркве врше на национални менталитет. Према његовом виђењу развоја ситуације, западни модел „цивилног друштва“, модерне државе где сви подједнако деле поштовање према принципу народног суверенитета као главног извора права на јужнословенском простору није био примењив.¹⁴⁹⁴ Уочио је да су демократске промене после 1989. године само погоршани тип вршења политике од пре рата 1941, а свакако и пре 1918. године. У њој су кључну улогу играле поделе по верском кључу. То је Екмечић подвлачио као константу политичке праксе. Његова дугогодишња истраживања показала су да кад год су религиозне границе између Срба и Хрвата биле

¹⁴⁹⁰ Исто, стр. 29.

¹⁴⁹¹ Исто, стр. 29.

¹⁴⁹² Исто, стр. 29.

¹⁴⁹³ Ваља напоменути да смо за анализу текста овог рада користили његову допуњену верзију која је објављена у књизи „Срби на историјском раскршћу“. – Прим. Ј. Алексић.

¹⁴⁹⁴ М. Екмечић, „Грађани и зелоти: Традиција и перспективе демократије у Југославији“, *Срби на историјском раскршћу*, Београд 1999, стр. 357.

претваране у политичке границе, наступало је време нестабилности. Уместо да заиста изврше поделу међу њима, оне су постали бејрутски зелени појасеви који не раздвајају, него маме гериле да се преко њих боре. Указао је на то да верски лидери, као свеприсутни чувари душа, нису остављали ниједну област људског живота изван свог утицаја – на првом месту политику, страначке организације и изборне системе. свештеници нису остављали ниједну област људског живота изван свог утицаја – на првом месту политику, страначке организације и изборне системе. Подсетио је да је путујући кроз Југославију уочи Другог светског рата, Ребека Вест написала да се религија, као у неком ирском граду, „осећала као тишина у подруму.“ „Она је заиста прећутни састојак свих политичких предузећа без изузетка. Сви су југословенски политичари заиста људи „чији су богови на небесима“ – како је Бернارد Ц. Шо описао сој кога се треба чувати“, апострофирао је Екмечић.¹⁴⁹⁵

Током 1990. године суморно је констатовао да југословенски католици нису имали довољно снажних плећа да на њима понесу тако драгоцен терет као што је то југословенско јединство. Видео је да њихов основни захтев није био федеративни савез, него ново повезивање подунавских и средњеевропских земаља.¹⁴⁹⁶ Такав став је, уз море других примера, поткрепио цитирањем интервјуа првог председника словеначког вишестраначког парламента Франце Бучара немачком листу „Die Zeit“ из новембра 1990. године, у којем је овај словеначки политичар истакао да верује да би његова земља требала да се уједини „са католичким европским простором који је индустријски развијен, демократски и културан, а не са православним Србима, који су економски слаби и где се комунистички систем помешао са балканском траљавошћу“.¹⁴⁹⁷

У контексту обнове вишестраначја у Југославији, Екмечић је препоручивао прихваћене склоности да једна странка мора да води политику изградње своје нације. Уместо тога, сматрао је да би требало да направи места за теорију да је политичка партија тело које остварује демократију. Говорио је да би требало „коначно неко зауставити рат из 1945. године и да прихвати поуке историје да реструктуризација федералног система постојеће Југославије у поредак малих независних држава не би био људски прогрес и да би на Балкану политика морала да постане умеће могућега, а не вештина нације да преживи.“¹⁴⁹⁸ Као добар познавалац друштвено-политичких процеса на Балкану, препознао је да су савремени вишестраначки систем и избори у Југославији историјски условљени немогућношћу да се помире две западне установе – опште бирачко право и прихваћени модел „цивилног друштва“ као секуларне демократске државе. У незаобилазном религијском чиниоцу и немогућношћу успоставе југословенског цивилног друштва видео је унутрашњу подлогу за почетак краја социјалистичке Југославије.

¹⁴⁹⁵ Исто, стр. 346.

¹⁴⁹⁶ Исто, стр. 354-355.

¹⁴⁹⁷ Исто, стр. 355.

¹⁴⁹⁸ Исто, стр. 355-356.

Ипак, Екмечић сматра да би се југословенска држава, и поред велике унутрашње кризе, вероватно одржала, да није било спољашњег фактора, пре свега САД-а, Ватикана и Немачке. Цитирајући књигу енглеске новинарке Норе Белоф¹⁴⁹⁹, потенцира да „није било незнања, ароганције и наметања спољног света, конфликти у Југославији би се преокренули и на неки ни начин Југославија била спасена“.¹⁵⁰⁰ Његова истраживања откривају да су Сједињене Америчке Државе још од 1982. године радиле на одвајању појединих република од Совјетског Савеза и да се од те године званични Вашингтон истовремено активно меша у унутрашњу политику Југославије. Екмечићеви искази показују да је ова глобална сила, услед притисака њених савезника Ватикана и Немачке, практично стајала насупрот југословенског јединства, а на страни сепаратистичких република. Ватикан је, према Екмечићевом становишту, у сепаратизму Словеније и Хрватске доживео остварење циља „историјског програма“ римокатоличке цркве што је била још једна потврда његове тезе о фактору религије као кључном у свим модерним процесима на Балкану.¹⁵⁰¹ Са страница „Дугог кретања између клања и орања“ поручује да је немачка обавештајна служба одржавала тајне састанке са свим опозиционим лидерима Словеније и Хрватске, да су њени агенти посећивали Фрања Туђмана у Казненом заводу у Градишки и да су давали подршку вођама хрватске католичке омладине Ивану Чичку и Дражену Будиши.¹⁵⁰² Све наведено недвосмислено потврђује закључак да су поменуте силе годинама унапред упорно и систематично радиле на разбијању југословенске државе.

Њен слом и нестанак „у крви и пепелу“ почетком деведесетих година 20. века Екмечић дефинише као окончање дугог историјског процеса разарања кохезивног ткива Балкана и победу принципа религије као вододелнице нације, окруњене стварањем опресивних религиозних држава на згаришту мултиконфесионалног јужнословенског простора. Границе нових држава бивше Југославије види као мостобране за нове грађанске ратове.¹⁵⁰³ У раду „Више од војних савезника 1914.“ преноси да је француски председник Франсоа Митеран 22. фебруара 1993. године формулисао да је узрок за нови грађански рат у Југославији „био цели низ погрешака“: немачки притисак, америчка игноранција и италијанско оклевање, јер су интервенције Ватикана паралисале Италију.¹⁵⁰⁴ Позивајући се на записе француског дипломате Ибера Ведрина¹⁵⁰⁵ констатује да се Немачка сматрала легитимним наследником Аустро-Угарске и у свој рачун узела стару хабзбуршку мржњу према Србима.

¹⁴⁹⁹ Nora Beloff, *Yugoslavia. An Avoidable War*, London 1997.

¹⁵⁰⁰ М. Екмечић, „Спољни узроци грађанског рата у Босни и Херцеговини 1992.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 419.

¹⁵⁰¹ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 536-540.

¹⁵⁰² *Исто*, стр. 538.

¹⁵⁰³ М. Екмечић, „Једино против Срба су сви сложни“, преузето са интернет линка <http://www.nspm.rs/hronika/milorad-ekmecic-jedino-protiv-srba-su-svi-slozni.html> 11. јула 2020. године у 16:39 h.

¹⁵⁰⁴ М. Екмечић, „Више од војних савезника 1914. (Прилог о француском изучавању етничке природе Југословена)“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 217.

¹⁵⁰⁵ Hubert Vedrine, *Les mondes de Francois Mitterand. A l'Elysee 1981-1995*, Paris 1996, стр. 625.

У чланку „Историјски корени и могуће последице југословенске кризе“ 1993. године написао је да је очито да су на југословенској кризи западне државе уједначавале своју политику. Био је у стању да схвати како одређени догађаји у Југославији бивају усклађени са очекиваним решењима која су доношена на седницама представника Европске заједнице, Уједињених нација и Атлантског пакта. У прилог томе наводи чињеницу да се понуда Европске заједнице за посредовање у југословенској кризи („Брионска декларација“, 7. јула 1991) врло брзо претворила у диктате који су јако личили на диктате Аустро-Угарске Србији 1878, 1909. и 1914. године. Хашку декларацију из 18. октобра 1991. године назива погребним словом за југословенску државу.¹⁵⁰⁶ Екмечић очигледно мисли да су велике западне силе систематски „доливале уље на ватру“ и свесно подстицале ратни пожар. Сматра да ће тек будући историчари знати да одговоре на питање да ли је то урађено због жеље да се не супростављају Немачкој, или је по среди напор да се усагласе потези и створи боља јединствена основа за политику према будућој Русији.¹⁵⁰⁷ Чињеница да се НАТО пакт практично проширио до самих граница савремене Русије даје за право овом његовом ставу. Као и многи догађаји који су се одиграли у контексту тог процеса, укључујући и оне на тлу (бивше) Југославије.

Научном обрадом историје српског народа у југословенској држави Екмечић је практично заокружио своје истраживање прошлости југоисточне Европе у последња два и по века. Својим оштроумним анализама, расветљавањима непознатих или мање познатих података и догађаја, смелим ставовима и оригиналним закључцима, постао је један од ретких историографа који су тако упечатљиво објашњавали узроке, ток и последице дешавања која су обликовала овај простор. Посебну вредност његовом делу даје минуциозно проучена дубина иностраног и закулисног утицаја на процесе од судбинског значаја за јужнословенски свет. Српску историју уоквиравао је у рамове опште историје и из перспективе врсног изучаваоца прошлости објашњавао њихова међусобна прожимања и кретања. Значајно је поменути да он, очигледно, није био само окренут прошлости, већ и догађајима чији је био савременик. Покушајима да открије ко стварно стоји иза разбијања југословенске државе два пута у 20. веку он није само желео доћи до историјског сазнања. Хтео је докучити све дубинске и скривене узроке балканских трагедија у савременом периоду и кроз њихово тумачење понудити путоказ за нека срећнија времена. Отуд се није либио узимати незахвалну улогу тумача савремених догађаја, трагајући за њиховим правим смислом и местом у историји.

¹⁵⁰⁶ М. Екмечић, „Историјски корени и могуће последице југословенске кризе“, *Међународна политика*, год. XLIV, 1015, 1. IV 1993, Београд 1993, стр. 8.

¹⁵⁰⁷ Исто, стр. 8.

Историја српског народа у југословенској држави свакако представља једну од прекретница у Екмечићевом стваралаштву. Она је уједно била тачка прелома у његовом сагледавању улоге југословенске идеје у националној историји Срба. Његово писање о тој тематици јесте отисак времена у којем је настало. То је слика једног мучног периода и његове невеселе збиље. Екмечић је приказао без много улепшавања. Све што је открио и сазнао налазило је у његовим речима отелотворење које је најприближније могуће било стварним догађајима, личностима или феноменима које је изучавао. Његова промишљања нису водила у унапред припремљене историографске калупе. Трудио се да остане максимално рационалан и аутентичан, да на основу проверених информација осенчи све битне детаље одређене проблематике, а да уопштавањима прибегне само онда када је то неопходно. Његов однос према предмету излагања био је испитивачки, у складу са методологијом коју је користио. Поред тога, није избегавао да се, обрађујући наведену тематику, представи као њен лични сведок и учесник. Стил и језик који је користио одишу, пре свега, огромном ерудицијом, животношћу израза, богатством духа, а некада и јединственом иронијом и необичним реченичким обртима. Сви наведени фактори допринели су томе да Екмечићево писање о овој области националне историје добије епитет дела која ће се тек изучавати. Сматрао је да смисао прошлим временима не дају историчари него будући догађаји. У складу са том мишљу, верујемо да ће они одредити праву вредност овог сегмента његовог научног опуса.

VIИ

Велика научна полемика око *Историје Југославије*

У подухват писања своје прве синтезе о историји југословенске државе Екмечић се укључио као релативно млад историчар. Новембра 1966. године уприличен је састанак на Бохињу између Симе Ћирковића, Ивана Божића, Владимира Дедијера и њега како би се постигао договор о лику, карактеру и садржини будуће „Историје Југославије“ коју су решили заједно да напишу. Непуне четири године касније нашли су се на истом месту како би разменили критике, савете, примедбе и сугестије и договорили коначну верзију текста.¹⁵⁰⁸ Године 1972. београдска „Просвета“ публиковала је прво издање *Историје Југославије* коју су креирала поменута четири аутора. Књига је издата у тврдом повезу, на латиничном писму, 605 страница текста укупно. Садржински је била подељена у четири велика дела, четири велике хронолошке и тематске целине:

- Успон и пад средњовековних држава;
- Живот и борбе у склопу великих монархија;
- Борба за националне државе и модерно друштво;
- Путеви уједињавања и борба за социјалну револуцију.

Књига је укључивала и садржај, уводну реч, регистар личних имена, регистар географских и етничких назива, списак историјских карата, списак слика и списак слика у боји. Доживела је још неколико издања наредних година.

Екмечић је био задужен за трећи део ове монографије, односно партиципу коју се бави борбом југословенских народа за националне државе и модерно друштво. Наведену проблематику научно је обрадио у оквиру девет поглавља:

- Лозефинизам и буђење југословенских народа;
- Српска револуција и југословенске земље у време наполеонских ратова;
- Преображаји друштва у првој половини 19. века;
- Национални препороди;
- Револуција 1848-49.;
- Последице револуције 1849-1860.;
- Политички развој 1860-1875.;
- Профили друштва у другој половини 19. века;
- Грађанске слободе, уставни системи и политичке партије;
- Политички неуспеси и преминација Аустрије на Балкану 1875-1903.

¹⁵⁰⁸ Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, str. 2.

Свако од наведених поглавља у свом оквиру третирао је неколико мањих истраживачких предмета.

У одељку „Јозефинизам и буђење југословенских народа“ говорило се о реформама хабзбуршког цара Јозефа (односно Јосифа) Другог и опозицији коју је чинило аустријско племство, „постјозефинској реакцији“ и везивању Хрватске за Угарску, борби Срба за аутономију, завери опата Игњата Мартиновића, напорима југословенских интелектуалаца за „нову културу“ и борби Срба за аутономију.¹⁵⁰⁹

„Српска револуција и југословенске земље у време наполеонских ратова“ обрађује период између 1804. и 1815. године и обухвата казивање о декаденцији Османског царства, дахијама и „сечи кнезова“, развоју Карађорђевог устанка до 1807. године, односима између Француске и Русије, унутрашњим политичким сукобима у Србији, устаничким акцијама после 1807. године и помоћи Русије, понашању Наполеона према јужнословенским областима, политици званичног Беча према Карађорђевог устанку и Јужним Словенима, Букурешком миру, крају Првог српског устанка, Другом српском устанку и општем значају Српске револуције.¹⁵¹⁰

Екмечић је у наредном поглављу, које се тиче преображаја друштва на јужнословенском простору у првој половини 19. века, писао о изградњи институција српске државе и друштва слободних сељака у наведеном периоду, структури хрватског друштва и положају градова, Далмацији после 1815. године, словеначком друштву, његовој индустријализацији и германизацији, друштвено-политичким изменама у Босни, Македонији у првој половини 19. века, те борби за стварање државе Црне Горе.¹⁵¹¹

Институционализована борба за формирање националне свести, језик као основа нације, реформа српског књижевног језика, „Илиризам“, религија као вододелница нације на српскохрватском подручју и почечи словеначког и македонског националног препорода представљају суштину поглавља које је Екмечић назвао „Национални препороди“.¹⁵¹²

„Последице револуције 1849-1860.“ биле су, по Екмечићу, покушаји реформи у Османском царству, стварање тајних Гарашанинових организација, пацификација Босне, крај теократије у Црној Гори, промене у словеначким областима, увођење „Баховог апсолутизма“, јачање утицаја Хабзбуршке монархије на Балканском полуострву.¹⁵¹³

На основу његовог писања може се видети да су „политички развој 1860-1875.“ у јужнословенским земљама обележили повратак Обреновића на власт у Србији, уставне

¹⁵⁰⁹ Исто, стр. 201-209.

¹⁵¹⁰ Исто, стр. 222.

¹⁵¹¹ Исто, стр. 222-235.

¹⁵¹² Исто, стр. 235-246.

¹⁵¹³ Исто, стр. 246-255.

измене у Хрватској и Хрватско-угарска нагодба, сукоб народњака и аутономаша у Далмацији, борба за српску аутономију у Војводини, мисија Светозара Милетића, узлет српског либерализма, нова административна структура и „турцизирање“ у Босни, нова фаза препорода у Македонији, споразумевање српске владе са околним државама и покретима, клерикализам код Срба и Хрвата.¹⁵¹⁴

Следеће поглавље говорило је о профилима друштава на југословенском подручју у другој половини 19. века, односно структури новог хрватског друштва, индустријализацији и заштити сељачког поседа у Србији, улози страног капитала, разлици у друштвима севера и југа, изградњи железница, развоју културе, специфичности развоја друштва на подручју Османског царства.¹⁵¹⁵

У претпоследњем одељку трећег дела *Историје Југославије* Екмечић је писао о грађанским слободама, уставним системима и политичким партијама, тј. обрађивао тематику уставних и законских измена у Хабзбуршкој монархији после 1861. године, изградњи парламентаризма у Србији до Мајског преврата и политичким партијама у другим југословенским крајевима, њиховим програмима и циљевима.¹⁵¹⁶

Задње Екмечићево поглавље у овој синтези научно третира проблематику Велике источне кризе (1875-1878), деобу интересних сфера на Балкану између Аустро-Угарске и Русије, карактер герилског рата до 1878. године, последице Берлинског конгреса, режим Куена Хедерварија у Хрватској, политички живот у Далмацији, Истри и Словенији, окупациони режим у Босни и Херцеговини, историјски развој Црне Горе после 1878. године, прилике у Македонији и Илинденски устанак.¹⁵¹⁷

Тиме је „његов део“ ове књиге окончан. Треба рећи да она није била оптерећена научним апаратом, односно позивима на изворе и литературу у подножним напоменама. Писана је релативно питким историографским стилем. Стога се да закључити да је била намењена не само стручној, већ и широј јавности. Преведена је на енглески и кинески језик. Добила је „Просветину“ награду као дело од изузетног значаја. Ипак, неке Екмечићеве тезе о историјском развоју југословенских народа у 19. веку послужиле су као повод за почетак једне велике научне полемике са истакнутим хрватским и муслиманским историчарима.

Публиковање *Историје Југославије* дошло је у доба турбулентних дешавања која су изменила историјски ток југословенске социјалистичке државе. Брионски пленум (1966.), „Декларација о називу и положају хрватског језика“ (1967.), албанске демонстрације на Косову и Метохији (1968.), амандмани на устав из 1968. године, искључивање из СКЈ Јована Марјановића и Добрице Ћосића (1968.), студентске

¹⁵¹⁴ Исто, стр. 255-265.

¹⁵¹⁵ Исто, стр. 265-285.

¹⁵¹⁶ Исто, стр. 285-301.

¹⁵¹⁷ Исто, стр. 301-315.

демонстрације исте године, појава МАСПОК-а, смена „српских либерала“, амандмани на устав 1971. године, те случај проф. Михаила Ђурића, претходили су објави ове књиге и створили специфичну, наоко мирну, али заправо потмулу, наелектрисану и поларизовану атмосферу у тадашњем друштву. Синтеза „четири мушкетира“ југословенске историографије „светлост дана“ угледала је у јеку расправе око доношења новог устава којим се практично предвиђало претварање Југославије из федерације у конфедерацију. Стога није изненађујуће што су поруке ове књиге подигле праву буру у тадашњој научној јавности. То се посебно односило на наратив којим се указивало на блискост, повезаност и заједничку судбину југословенских народа. Таква врста интерпретације историје наишла је на оштре реакције, посебно из оних кругова који су тежили што већој афирмацији муслиманске и македонске нације. Напади на ово дело имали су углавном политички, идеолошки и национално-романтичарски карактер. Синтези су ударене етикете „унитаризма“, „буржоаске псеудонаучне објективности“, „немарксистичког приступа историји“, што су, узимајући у обзир тадашње околности, биле и више него озбиљне оптужбе. Како сам Екмечић каже, „под књигом је потпаљен огањ, а после тога су у критику овог дела углавном укључивали они који су о њему имали нешто негативно да кажу“.¹⁵¹⁸

Прва велика научна расправа о *Историји Југославије* организована је 19. јануара 1973. године у Београду, под покровитељством уредништва часописа „Гледиште“, органа Београдског универзитета и Савеза омладине Србије. Први је реч узео Авдо Сућеска. Овај познати сарајевски историчар први је проблематизовао сам наслов књиге. Касније су то следили и неки други историчари. Кроз питање „Шта је то историја Југославије“ желео је сазнати да ли се то односи на историју процеса постанка и каснијег развоја југословенске државе или је реч о историји народа Југославије кроз векове. Истакао је да није подједнако обрађена историја свих југословенских народа. Указао је на то да се пажња посветила углавном Србима, Хрватима и Словенцима, док је мање писано о другим Јужним Словенима, нарочито босанским муслиманима. Наводи да су се „народности“ само успут спомињале, иако су неке, према његовом мишљењу, заслуживале подробнију научну обраду (пре свега, мађарска и албанска). Поред осталог, Сућески је засметао однос аутора *Историје Југославије* према утицају Османског царства на цивилизацијски развој јужнословенских земаља.¹⁵¹⁹

На истом становишту био је и Алија Бојић, који је сматрао да су аутори ове синтезе потпуно неадекватно третирали задату тему и да „Муслимани, Македонци, Црногорци, Албанци, Мађари (...) могу сазнати о своме крају и своме народу мало, посебно у периоду 20. вијека, па и то често нетачно“. У свом критичком тексту он је, између осталог, отворено изнео тврдњу да аутори књиге нису писали о позитивним тежњама

¹⁵¹⁸ М. Екмечић, „Odgovor na neke kritike 'Istorije Jugoslavije' (XIX vijek)“, *Jugoslovenski istorijski časopis (JIČ)*, 1-2/1974, str. 217.

¹⁵¹⁹ А. Сућеска, „Историја Југославије“, *Гледишта*, 3/1973, str. 262-263.

„муслиманских словенских маса ка стварању југословенске заједнице“ и њиховом отпору „израбљивачким класама и страним освајачима“, што, према његовој оцени, сведочи о томе да су у *Историји Југославије* неговане тезе „неких буржоаских теоретичара и политичара о постојању ‘историјских’ и ‘неисторијских’ народа“.¹⁵²⁰

Где је стао Алија Бојић, ту је наставио Мустафа Имамовић. Евидентно је да су познати муслимански историчари имали идентичне примедбе и аргументацију. У прилог томе говоре следеће речи поменутог историчара Имамовића: „У књизи се у погледу неких историјских тумачења често не осјећа нужна дистанца према популарној митологији насталој током вишевијековне хришћанско-исламске конфронтације. Приказ историје муслимана у османском периоду је крајње једностран и сиромашан. (...) У књизи се просто избегава помињање босанских муслимана, посебно тамо гдје они иступају као самосталан субјект.“¹⁵²¹

Учешће у овој дискусији „Гледишта“ узели су и други историчари, међу којима је било реномираних имена југословенске историографије као што су Бранко Петрановић, Бранислав Глигоријевић, Војмир Кљаковић, Ђуро Станисављевић, Момчило Зечевић, Веселин Ђуретић и Петар Качавенда. Они су листом критичку оштрицу свог пера усмерили ка Владимиру Дедијеру и његовом делу *Историје Југославије* (период од 1903. до 1945. године).

Ваља напоменути да је пре објављивања свих критика у мартовском броју часописа „Гледиште“ 1973. године (штампање је каснило), много тога „пуштено у јавност“ путем „Ослобођења“. Овај сарајевски дневни лист је, наиме, критичке осврте на „Историју Југославије“ преносио у серији од 29 дневних наставака. Тек после тога појавио се интегралан текст у „Гледиштима“.¹⁵²² Кад је након 29 дана овај серијал окончан, исти лист је о већ проскрибованој књизи 17. маја 1973. године објавио и свој накнадни коментар под насловом „Својатање, фалсификати и прећуткивање“. Аутор текста, Драгош Богдановић, је, у маниру већ изречених оптужби и налепљених етикета, поручивао да у *Историји Југославије* није марксистички и научно презентована историја муслиманске нације и неких других југословенских нација. Према речима Милорада Екмечића, поменути коментар је вече пре тога био у целости прочитан у дневнику сарајевске телевизије и да су га нешто скраћеној верзији пренели и неки други југословенски листови.¹⁵²³ Касније је истицао да је то био врло мучан период, јер је требало издржати 29 дана перманентних новинских напада, долазити пред студенте, држати им предавања и гледати их у очи.

¹⁵²⁰ А. Војић, „Историја Југославије“, *Гледишта*, 3/1973, стр. 307-308.

¹⁵²¹ М. Имамовић, „Историја Југославије“, *Гледишта*, 3/1973, стр. 322-323.

¹⁵²² М. Екмечић, „Одговор на неке критике 'Историје Југославије' (XIX вијек)“, *Југословенски историјски часопис (ЈИЧ)*, 1-2/1974, стр. 217.

¹⁵²³ *Исто*, стр. 217.

„Видео сам да су студенти запањени. У ствари, очима су ме питали шта се то дешава. Били су то, доиста, непријатни тренуци!“, сећао се Екмечић.¹⁵²⁴

Притисак на њега и друге ауторе ове синтезе додатно је повећала Зорица Туцаковић својим чланком у листу „Комунист“. Наслов њеног текста, „Промашаји једне историјске синтезе“ сам по себи довољно говори. Њеним утабаним стазама „марксистичког приступа историји свих народа и народности Југославије“ наставио је Душан Пленча текстом у заагребачком часопису „Вјесник у сриједу“ под насловом „Кукавичја јаја у Историји народа Југославије. Повијест – знаност или диверзија?“ Чињеница да је овај аутор погрешно навео наслов синтезе које критикује такође сам по себи довољно говори. Поводом *Историје Југославије* огласиле су се и друге заагребачке редакције. Срећко Љубљановић је у листу „Вјесник“ објавио своју критику под насловом „Заједничка повијест без заједничких мјерила“, а сличан коментар имао је и недељни магазин за културу „Око“. Оно што је било заједничко свим наведеним ауторима јесте крајње негативан став према овом делу и његовим ауторима. Њихови текстови су експлицитним насловима и нагласком на лоше поруке које (наводно) шаље ова синтеза југословенске историје одавали утисак да се више ради о политичком обрачуну него о научној и публицистичкој критици. Медијска „баражна ватра“ према ауторима „Историје Југославије“ очигледно није имала научне, већ политичке и идеолошке мотиве. Иницијалну капислу за напад на ауторе монографије су, по свему судећи, дали високи функционери Савеза комуниста Југославије. Екмечић је касније сведочио да му је једна од критичарки саопштила „да је за напад на ту књигу иницијативу први дао Бакарић у Загребу“.¹⁵²⁵ Увидом у његову преписку са Иваном Божићем и Владимиром Дедијером открили смо да је Екмечић знао да је председник општинске конференције Савеза комуниста из Сарајева тражио да се на Филозофском факултету у овом граду формира једно „вијеће“ које би својим извештајем створило основе за покретање дисциплинских мера против њега. „Дискусија о ‘Историји Југославије’ се претворила у процес тој књиги (sic!), а ево ја сам на прагу да због тога будем и кажњен“, писао је својим пријатељима.¹⁵²⁶ Иако је Дедијер Екмечића уверавао да ће напади и осуде проћи попут пролећне кише, он се није плашио њих, већ „босанских политичара“, који, према његовим речима, „ништа друго нису знали него да некога прекољу“.¹⁵²⁷

Да су Екмечићева страховања била оправдана сведочи чињеница да је из кабинета председника Републичке конференције Социјалистичког савеза радног народа Босне и Херцеговине 16. октобра 1973. године упућен допис Одсјеку за историју Филозофског факултета у Сарајеву (као и „Друштву историчара БиХ“, „Историјском институту БиХ“, бр. дописа 57/73, потпис Изет Башић) „ради личног информисања које, истовремено може

¹⁵²⁴ М. Јевтић, *Жива реч...*, стр. 50.

¹⁵²⁵ *Исто*, стр. 48.

¹⁵²⁶ Архив САНУ, Историјска збирка – фонд Ивана Божића, 14463 – IV – 349, Писмо Милорада Екмечића Владимиру Дедијеру и Ивану Божићу од 9. маја 1973. године поводом напада на „Историју Југославије“.

¹⁵²⁷ М. Јевтић, *Жива реч...*, стр. 48.

да буде повод за организовању рад да се ово дјело освјетли са свих потребних аспеката“. Уз допис је послат и један резиме на три странице оцена које су Мирјана Грос и Вера Цилига изнеле о *Историји Југославије*.¹⁵²⁸ Очигледно се атаковало на Екмечићево радно место и његов ангажман у научним институцијама Босне и Херцеговине.

Након тога је сарајевско „Ослобођење“ у новој серији текстова (од 19. до 24. новембра 1973. године) објавило критику Мирјане Грос.¹⁵²⁹ Редакција листа је опет додавала своје поднасловне који су тенденциозно говорили о садржају *Историје Југославије*: „Уско схваћено југословенство“, „Уздах за једним народом“, „Поруке које раздвајају“, „Унитаристичка идеологија“, „Дезинформације“. Затим је председник Градске конференције Савеза комуниста (СК) Сарајево Мунир Месиховић на проширеној седници тог органа 19. децембра 1973. године изнео став „да постоје озбиљне примједбе на неке покушаје немарксистичке интерпретације наше историје, а организација СК, којој припада аутор таквих интерпретација не износи свој став“.¹⁵³⁰ Тиме се организација Савеза комуниста на Филозофском факултету у Сарајеву директно позивала да осуди Екмечића и његов део „Историје Југославије“. Зато је 26. децембра 1973. године одржан састанак организације Савеза комуниста Одсека за историју Филозофског факултета у Сарајеву на коме оцена Градске конференције Савеза комуниста није прихваћена. „На срећу, цела катедра, дакле све моје колеге, са великим убеђењем и преданошћу ме нису дали, бранили су ме“, сведочи Екмечић.¹⁵³¹ Касније је сазнао да је о *Историји Југославије* расправљао и Централни комитет Савеза комуниста, али да су „и у Босни и Херцеговини и у Југославији неки људи рекли да се не сме тако преломити, јер су ту књигу, ипак, радили озбиљни људи“.¹⁵³² Обавештен је да су Ратомир Рато Дугоњић, Цвијетин Мијатовић и, можда, Бранко Микулић, били против гоњења. Тако је међу доносиоцима одлука ипак преовладало мишљење да синтезу четворице реномираних југословенских историчара треба оставити на миру. „Нисам избачен из Партије и нисам избачен са Факултета. Шушкало се и о једноме и о другоме. Ипак, спасио сам кожу и био сам задовољан. Истина, био сам кажњен укором пред искључењем. Прошао је рок, и тражили су од мене да се жалим. Чак ми је било драго што сам кажњен, јер ме више нису звали на некакве велике конференције. (...) Само из страха за посао, да и то кажем, нисам тада изишао из Партије“, казивао је Екмечић.¹⁵³³

То је, међутим, био крај само једног дела саге о *Историји Југославије*. Уследиле су оштре критике истакнутих хрватских историчара, највише на рачун његовог дела ове

¹⁵²⁸ М. Екмечић, „Odgovor na neke kritike 'Istorije Jugoslavije' (XIX vijek)“, *Jugoslovenski istorijski časopis (JIČ)*, 1-2/1974, str. 218.

¹⁵²⁹ Детаљније о њеном тексту на наредним страницама. – Прим. Ј. А.

¹⁵³⁰ М. Екмечић, „Odgovor na neke kritike 'Istorije Jugoslavije' (XIX vijek)“, *Jugoslovenski istorijski časopis (JIČ)*, 1-2/1974, str. 218.

¹⁵³¹ М. Јевтић, *Жива реч...*, стр. 50.

¹⁵³² *Исто*, стр. 49.

¹⁵³³ *Исто*, стр. 50.

синтезе. Оне су представљале почетак једне од највећих научних полемика у историји југословенске историографије.

Прво се огласио Петар Стрчић, хрватски историчар који се углавном бавио прошлошћу Истре и Кварнера. У чланку „Примједбе на текст о Истри у другој половини XIX ст. у ‘Просветиној’ *ИСТОРИЈИ ЈУГОСЛАВИЈЕ*“ објављеном у „Часопису за савремену повијест“ изнео је чак 49 конкретних замерки на рачун одељка књиге који је писао Екмечић и једну на рачун регистра географских и етничких назива (аутор Милан Стевчић). Стрчић је на почетку своје критике изнео став да је сам наслов наведене синтезе „непрецизан“ и да текст садржи „низ обичних неточности“, „непрецизно сложених реченица, контрадикторности итд.“¹⁵³⁴ Стрчићу није јасно шта Екмечић уопште подразумева под појмовима „Хрватска“ и „Хрвати“, истичући да из његовог текста произилази да се „час (...) мисли на данашњу СР Хрватску, час на дио хрватских земаља које су у другој половини XIX стољећа с Угарском чиниле посебну цјелину у Хабзбуршкој Монархији“, те да зато њему остаје само да наслућује шта Екмечић тачно подразумева под Истром као аустријским округом и покрајином. Посебно му замера то што „нигдје није говорио“ о животу Кварнерских острва (Крк, Црес, Лошињ...), која су у другој половини 19. века чинила саставни део истарске регије.¹⁵³⁵ Ову област Стрчић сматра малтене искључиво хрватском („хрватска Истра“), не слажући се са Екмечићевим оценама да су Италијани чинили већину у варошима и градовима а да су Словени чинили „сељачку масу“. Улазећи у појединости Екмечићевих исказа, Стрчић је врло жучним тоном износио негативно мишљење о њиховом квалитету, говорећи о етногенези, дијалектологији, улози „малих католичких свећеника“ у народном препороду Хрвата и Словенаца, бискупу Јурају Добрили, утицају „талијанаша“ и италијанског националног покрета, политичким организацијама Хрвата и Словенаца, те друштвено-економској збиљи Истре и Кварнера у наведеном периоду.¹⁵³⁶ Своју критику Екмечићевог одељка завршио је онако како је и започео – поприлично жустро и неумерено, пишући да ће потенцијалном читаоцу *Историје Југославије* бити представљена „погрешна слика о повијесним збивањима“ у Истри током друге половине 19. века, а да о „животу Кварнерских отока неће сазнати ништа, јер они нису ни споменути“.¹⁵³⁷

Где је Стрчић стао, наставила је Мирјана Грос. Ова позната хрватска и југословенска историчарка написала је врло опсежан критички осврт на Екмечићево схватање југословенске идеје у 19. веку, односно на начин на који је та идеја представљена у *Историји Југославије*. Прво што јој је „упало у око“ јесте наслов монографије, који, према њеном мишљењу, није оправдан, јер аутори нису говорили о развоју југословенске државе након 1918. године, већ о развоју југословенских народа

¹⁵³⁴ P. Strčić, „Primjedbe na tekst o Istri u drugoj polovici XIX st. u ‘Prosvetinoj’ ISTORIJI JUGOSLAVIJE“, *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, 1/1973, str. 195.

¹⁵³⁵ Исто, стр. 195.

¹⁵³⁶ Исто, стр. 195-210.

¹⁵³⁷ Исто, стр. 210.

кроз историју. Она мисли да књига није „ни по чему била резултат тимског рада“, већ да се ради о парцијалним деловима који су повезани „једино заједничким схваћањем које произилази из наслова“. Иако је себи поставила задатак да оцени Екмечићев доживљај југословенства у 19. веку („уз исправке неких највећих фактичких погрешака у вези с хрватском повијести“), кратко се осврнула на део књиге Владимира Дедијера, за који је сматрала да је питање да ли о њему вреди говорити, јер се, према њеном мишљењу, ради о „журналистичком приступу појединим, случајно изабраним, догађајима, без унутрашње везе, који не дају никакво објашњење појава битних за предвечерје *стварања Југославије*“.¹⁵³⁸

Основни утисак Мирјане Грос према Екмечићевој интерпретацији историје југословенске идеје у 19. веку може се свести на констатацију да је он целокупну пажњу усмерио на Србе и Хрвате, док је „повијест осталих народа будуће Југославије само позадина основним проблемима који аутора занимају“. Замера му то што, према њеном дојму, није правилно ни уједначено представио динамику историјског развоја Срба у Србији, Војводини, Босни и Херцеговини и, како каже, „хрватским земљама“, и што је појам „хрватског друштва“ и „интеграције хрватског народа“ свео на Банску Хрватску, док је Далмацију приказао као посебну целину. „Екмечићеву територијалном српско-хрватском југославенству недостају основне димензије. Он се не пита је ли сви правци, којима он даје југославени назив, придонесе зближавању југославених народа или не“, тврди Мирјана Грос, истичући да је срж Екмечићеве обраде наведене проблематике „заправо у интерпретацији односа углавном службеног Београда и неслужбеног Загреба који тобоже има исти аристократски и реакционарни менталитет као врхови Хабсбуршке Монархије“.¹⁵³⁹ Она доводи у сумњу Екмечићеву тежњу „за повезивањем југословенског територија с искључиво српским државним и националним садржајем“, ценећи да то није доводило до зближавања са Хрватима, као што правашке тежње за окупљање југословенског света под хрватским именом није доводило до зближавања са Србима. С тим у вези му спочитава то што поред постојања еклузивне хрватске националне (правашке) идеологије, изричито није писао о српској еклузивној националној идеологији, идеологији која није тежила југословенском уједињењу.

Екмечић није, према тумачењу Мирјане Грос, довољно добро осветлио значај култа немањићког периода, цара Душана, односно „мита“, како каже, о непрестаној тежњи српског народа за самосталном државом, истовремено запостављајући значај идеје о хрватској држави: „Аутор не уочава проблем функције предаје о средњовековној држави и постојања нове државе код свих дијелова српског народа, а хрватску државност своди на некакву реакционарну реторику“.¹⁵⁴⁰ Зато, између осталог, она не види да је садржај и

¹⁵³⁸ M. Gross, „Ideja jugoslavenstva u XIX stoljeću u 'Istoriji Jugoslavije““, *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, 2/1973, str. 8.

¹⁵³⁹ Исто, стр. 9.

¹⁵⁴⁰ Исто, стр. 10.

смиао сукоба и зближавања српске и хрватске националне идеологије у 19. веку у Екмечићевом делу текста добро обрађен. Као пример за такво становиште она износи тврдњу да Екмечић не разликује „великосрпство“ и „југословенство“ код Уједињене омладине српске, односно њеног идеолошког светоназора, изграђеног на идеји српске државности и „Вуковој догми“ (учење Вука Стефановића Караџића о Србима „три закона“). С тим у вези истиче да је целокупној делатности српског националног покрета, „српске династије, грађанства и грађанске интелигенције“, умереној ка српском националном уједињењу неоправдано дао „југословенску етикету“.¹⁵⁴¹

Још једна значајна примедба Мирјане Грос на рачун Екмечићевог казивања везана је за његову перцепцију југословенства код Хрвата, односно за коришћење различитих „мјерила“ када је у питању ова проблематика. Ту је посебно мислила на Екмечићево (наводно) свођење илирске идеологије на „политички илиризам“, али не и на „политички кроатизам“, чиме је овај покрет (погрешно) представио искључиво као југословенски.¹⁵⁴² И поред тога што апострофира да је Екмечић споменуо да су се српски препородитељи бојали Аустрије и католицизма, па због тога одбацили „илирско презиме“ за Јужне Словене, она истиче да после Екмечићевог казивања остаје нејасно зашто су „представници српства“, како каже, одбили илиризам. Она, ипак, лично сматра да је то зато што су сви штокавци сматрани Србима, а да су, из перспективе „српских препородитеља“ у југословенску заједницу били укључени само Хрвати кајкавци.¹⁵⁴³

Мирјана Грос не дели Екмечићево жаљење што „аграрно друштво на јужнословенском простору није успјело изградити (...) један народ на језичном темељу“. Наглашавајући да је током 19. века већ текао процес конституисања више нација на југословенском ареалу, поручује да би „Екмечићев јединствени народ“ засигурно морао имати обележја оног народа који је у том моменту најдаље одмакао у процесу своје интеграције. Јасно је да мисли на – Србе. Не слаже се са Екмечићевом оценом да је кључни фактор стварања посебних нација у затворености јужнословенских аграрних друштава која су сама себи довољна; она мисли да су узроци тог процеса много дубљи и комплекснији и да су повезани са посебним политичким и економским развојем различитих делова јужнословенских народа.¹⁵⁴⁴ Зато на једном месту поприлично оштро закључује: „У ауторову врлудању јасно се виде остаци унутарње противрјечности српског стереотипа о Хрватима из XIX стољећа. Ријеч је с једне стране о увјерењу да Хрвати немају своју „националну душу“ јер илирци нису истицали хрватско име и јер су као књижевни језик узели штокавско наречје, према Вукову науку српски језик, и да њихово југославенство може добити великосрпски садржај.“¹⁵⁴⁵

¹⁵⁴¹ Исто, стр. 10.

¹⁵⁴² Исто, стр. 11.

¹⁵⁴³ Исто, стр. 11.

¹⁵⁴⁴ Исто, стр. 12.

¹⁵⁴⁵ Исто, стр. 14.

Екмечићеве наводне предрасуде и погрешне историјске представе она препознаје и у његовом писању о народним покретима у Далмацији. Као пример за то наводи његову „неточну тврдњу“ да су варијанте југословенске идеје изражавале посебно поимање општег југословенског народа и Даламатаца у њему, што, према њеном мишљењу, не стоји, јер су представници хрватске Народне странке у Далмацији на прво место стављали своје хрватство и тежњу за сједињењем са Банском Хрватском, док су југословенство доживљавали као наднационалну идеју. Даље истиче да је Екмечић пропустио прилику објаснити „да је српска политика прихваћала програм сједињења Далмације са Банском Хрватском под славенским именом, али не и под хрватским, јер српско и хрватско име није било схваћено само као име двају народа него и као израз двају државних идеја“.¹⁵⁴⁶

Не слаже се ни са његовим поимањем карактера Штросмајерове Народне странке. Екмечић је, наиме, писао да је мисија ове хрватске политичке организације била „стварно југословенска“, али да је њена идеологија доживела пораз јер хрватско друштво није имало снаге да спроведе у живот своју водећу улогу међу Јужним Словенима. На такав став Мирјана Грос одговара питањем: „Зар је та идеологија онда ипак била хрватска, када је чак тежила за хрватском хегемонијом у јужнословенском простору?“ На ово питања касније сама даје одговор – „Југославенска идеологија у Хрвата није никада замишљала непосредно укључивање расцјепканих хрватских земаља у нову државну заједницу, него њихово претходно уједињење како би хрватска буржоазија могла имати утјецај при њеном стварању и уређењу. Изузетак чини само предратна унитаристичка српскохрватска и југославенска идеологија омладине и социјалиста. Другим ријечима, југославенска идеологија Штросмајерове Народне странке имала је своју функцију у процесу интеграције хрватског народа и њено је југословенство углавном било наднационално.“¹⁵⁴⁷

Грос, такође, жестоко опонира Екмечићевом ставу да је хрватска политика поседовала „трајну немоћ да Србе призна за посебно нацију“ и истиче да се то може рећи само за хрватске праваше; она, напротив, тврди да су све хрватске пројугословенске политичке струје „изричито и наглашено“ признавале српску нацију али, „уз изузетке, нису хтјеле одустати од хрватског имена и државности хрватских земаља“. Ипак, признала је да је доиста постојао проблем у употреби термина „хрватски политички народ“ за целокупно становништво на подручју „хрватске државности“, мада нигде није објаснила шта подразумева под тим подручјем, нити под синтагмом „хрватска државност“.¹⁵⁴⁸

Специфичну пажњу Мирјана Грос посветила је Екмечићевом писању о идеологији хрватског праваштва. Не слаже се са његовом оценом да је та идеологија била гнездо у коме се „одгојио екслузивни хрватски национализам“, да је прекинула „југословенски континуитет хрватске националне идеологије“ и да је симболисала „консеквентно католички покрет“. Посебно јој је засметало Екмечићево (наводно) настојање да што уже

¹⁵⁴⁶ Исто, стр. 12.

¹⁵⁴⁷ Исто, стр. 14.

¹⁵⁴⁸ Исто, стр. 14.

повеже Старчевића и Кватерника са, како каже, „мучним појавама у XX стољећу“, под којима је подразумевала франковлук и усташтво. Негира и његове тврдње да су хрватски правашки уједно имали и антисловенски и антисрпски и антисемитски карактер. На такво становиште одговара да су, изузев франкоклерикалаца, хрватски правашки заправо били онолико антисрпски настројени, колико је српска национална идеологија била антихрватска (о чему, како истиче, Екмечић није говорио).¹⁵⁴⁹ Посебно му замера што је, према њеном тумачењу, селективно користио антисрпске цитате утицајних правашких првака тога доба и што није, насупрот томе, истакао неке сличне антихрватске цитате са српске стране. Као симптоматичан пример за то наводи Екмечићево цитирање једне „злокобне Кватерникове изјаве“ и његово казивање о антисрпским демонстрацијама у Загребу 1902. године, без помињања чланка Николе Стојановића „Срби и Хрвати“ који је својим антихрватским наративом послужио као њихов повод.¹⁵⁵⁰

На сличном трагу као и њен претходник Стрчић, Екмечићу је упутила велику примедбу што друштво у Далмацији и Истри „није узео у обзир као хрватско друштво“. Она очигледно сматра да се, и поред различитог друштвено-политичког развоја наведених области у односу на Хрватску и Славонију, ради малтене о истом друштву, друштву које има исте националне тежње. Могуће да у томе лежи један од разлога њеног уверења да „Екмечић не може схватити обиљежје претежне државноправне политике хрватских странака и у њој види главни аргумент за реакционарни дух хрватског друштва, иако се и српска политика непрекидно позивала на своју државну традицију...“¹⁵⁵¹

Као још једну проблематичну Екмечићеву интерпретацију апострофира његово наводно „увјерење о аристократском менталитету“ и „духу покорности у Хрвата“, што је, према њеном мишљењу, произилазило из идеолошко-романтичарског учења о „вјечној души народа“. То није везано само за Хрвате. Грос преноси да је, пишући о развоју индустријског друштва у словеначким крајевима, Екмечић дословно рекао да је основна слабост тог друштва у томе „што се у њему не види словеначка национална душа“, на шта она додаје да би, следствено томе, морала постојати и српска и хрватска национална душа. Ову својеврсну етно-психолошку анализу завршила је поприлично циничним коментаром да је ипак срећа што је Екмечић издвојио друштва Далмације и Истре из остатка хрватског друштва, иако јој није јасно како се једно урбано медитеранско друштво попут далматинског, може сврстати у исту категорију са друштвом Црне Горе које настаје на строго патријархалној основи. „Драго ми је да је бар ‘друштво у Далмацији’ спасено менталитета покорности и да се приближило слободарској црногорској народној души“, заједљиво закључује Грос.¹⁵⁵²

¹⁵⁴⁹ Исто, стр. 15-16.

¹⁵⁵⁰ Исто, стр. 17-18.

¹⁵⁵¹ Исто, стр. 19.

¹⁵⁵² Исто, стр. 20.

У даљем тексту осврнула се на део *Историје Југославије* који је писао Владимир Дедијер. Истакла је да је тешко разабрати шта он подразумева под југословенством, да „објашњење историјских појава очигледно не сматра својих задатком“ и да су „његови набацани подаци из хрватске повијести углавном неточни“. Своју критику окончала је изјавом да би „Историја Југославије“, преведена на више језика, „имала постати уносан бизнис“, али да би „наше народе“ могла само раздвајати, а „вањски свијет тешко дезинформирати!“¹⁵⁵³

У истом броју „Часописа за сувремену повијест“ огласила се и Вера Цилига, са идентичном намером – да пружи критички осврт на Екмечићеву интерпретацију хрватске историје у 19. веку. Њој је, на самом почетку Екмечићевог рукописа, засметао његов наводно неуједначен критеријум према прошлости појединих народа. С тим у вези износи тврдњу да је он у поглављу „Јозефинизам и буђење југословенских народа“ (стр. 201-209) доста детаљно дао приказ културних прилика код Срба и Словенаца у том периоду, док „Хрватску прешућује“, иако су у том периоду на културном пољу код Хрвата деловале неке јако значајне личности, међу којима посебно апострофира Матију Антуна Релковића, Вида Дошена и Матију Петра Катанчића.¹⁵⁵⁴ Цилига верује да је Екмечић пропустио прилику да подвуче моменте који су спајали југословенске народе, посебно користећи пример Доситеја Обрадовића, на кога је, према њеном мишљењу, снажно утицала хрватска књижевност, што Екмечић није ни споменуо. По њој се Екмечић огрешио и о бискупа Максимилијана Врховца, „претече препородног доба“ код Хрвата и одлучног борца против „великомађарских насртаја на Хрватску“. „Прешућивање Врховчеве политичке дјелатности олакшало је Екмечићу и неточан приказ политичког живота Хрватске у којем нема отпора мађарској хегемонистичкој политици“, оцењује Цилига.¹⁵⁵⁵ Такав став је Екмечића, према њеном мишљењу, навео на погрешан закључак да се Хрватска одупирала централизацији и мађарској доминацији јер је имала национално племство, а не због тога што је имала „посебан државноправни положај“, па се позивала на своја уставна права. Његово тумачење отпора племства централизацији као средства за очување феудалних привилегија Цилига карактерише као црно-бело схватање прошлости. Иако и она сама каже да је борба хрватског племства у себи садржавала и мотив борбе за очување раније стечених права, она тврди да је делатност хрватских феудалаца имала и димензију „очувања хрватскога државног територија и хрватскога етничког јединства“.¹⁵⁵⁶

Екмечићево казивање о Илирском покрету Цилига описује као „мутно, непрецизно и због тога незнанствено“. Њу зачуђује Екмечићева наводна неуједначеност критеријума при коришћењу националних појмова. Смита јој што Србе константно назива тим националним именом (а не, рецимо, „штокавским православцима“), а Хрвате штокавце у

¹⁵⁵³ Исто, стр. 21.

¹⁵⁵⁴ V. Čiliga, „O interpretaciji hrvatske povijesti XIX st. u ‘Istoriji Jugoslavije’“, „Časopis za suvremenu povijest (ČSP)“, 2/1973, стр. 22.

¹⁵⁵⁵ Исто, стр. 23.

¹⁵⁵⁶ Исто, стр. 24.

време илиризма „штокавским католицима“, чиме „нијече велики дио хрватског народа“. Слична је ствар и са помињањем Хрвата и Буњеваца у Војводини „које је Екмечић потпуно прешутио“, идентификујући их као јужнословенске католике.¹⁵⁵⁷

На трагу критика Петра Стрчића и Мирјане Грос, и Вера Цилига Екмечићу замера то што је хрватске области, под које она подразумева Банску Хрватску, Далмацију, Истру и Кварнер, приказао потпуно одвојено, из чега је она извукла поруку да их Екмечић не сматра јединственим делом историје хрватског народа. „С тим у складу Екмечић надаље тврди да се у 19. ст. конституирала хрватска идеја а не хрватска нација. Таквим закључком одузео је хрватском имену етничко обиљежје па, досљедно тому, аутор у тексту заиста и не говори о хрватском народу него о штокавским католицима, славенској сељачкој маси, далматинском народу итд.“, поручује Цилига.¹⁵⁵⁸

Исто као и њени поменути претходници, ни она се не слаже са Екмечићевом оценом историјске улоге хрватских праваша. Оптужује га да је кроз неке своје исказе у исто време давао „двје дезинформације на темељу којих читатељ мора доћи до погрешних закључака и о политичком уређењу Хрватске и о циљевима Стерчевићеве борбе“. Јако је зачуђује његово „непрецизно изражавање“ и „досљедно прешућивање“ битних података из историјата хрватског правашког покрета. Зато је, између осталог, на становишту да „Екмечић опћенито размјерно широко изводи своје произвољне, паушалне закључке и на истом простору могло се много казати о правој прошлости хрватског народа“.¹⁵⁵⁹

Цилига посебно оштро реагује на Екмечићево писање о природи, карактеру и историјском смислу Хрватско-угарске нагодбе 1868. године. На душу му ставља да је, наводно, „преузео концепцију великомађарских хегемонистичких кругова о Хрватској као покрајини Угарске“ и истиче да је према том споразуму Хрватска задржала „основна обиљежја државности: свој државни териториј, свој народ у државноправном смислу и засебну организацију политичке власти“. Његов став је покушала довести у питање објашњењем сложене правне процедуре везане за доношење овог документа, најпосле показујући да је Хрватска заправо „одређени дио својих државних послова пренијела на хрватско-угарску државну заједницу а остале послове задржала у својој законодавној и извршној власти“.¹⁵⁶⁰

Све у свему, вредносни суд Вере Цилиге о Екмечићевом делу *Историје Југославије* био је крајње негативан. Приказ деветнаестовековне историје хрватског народа у овој синтези је, према њеном мишљењу, пун дезинформација, потцењивања „и хрватских политичких странака и политичара па и духовних значајки самог хрватског народа“. На

¹⁵⁵⁷ Исто, стр. 25-26.

¹⁵⁵⁸ Исто, стр. 27.

¹⁵⁵⁹ Исто, стр. 28-29.

¹⁵⁶⁰ Исто, стр. 30.

крају је истакла да је Екмечићев начин изражавања толико непрецизан „да не би био допуштив ни у публицистици а камоли у знаности“.¹⁵⁶¹

Ваља нагласити да су у истом броју „Часописа за савремену повијест“ своје критичке осврте на „Историју Југославије“ дали и Богдан Кризман,¹⁵⁶² Станислава Копривица-Оштрић,¹⁵⁶³ Зорица Стипетић,¹⁵⁶⁴ Иван Јелић¹⁵⁶⁵ и Слободан Жарић.¹⁵⁶⁶ Њихова критичка пера била су усмерена углавном према одељку синтезе Владимира Дедијера, с тим да се Зорица Стипетић у једном делу свог чланка „О приступу и интерпретацији културних процеса у ‘Историји Југославије’“ осврнула и на поглавља Милорада Екмечића. И поред тога што истиче да се у тој партиципи *Историје Југославије* мало простора посветило изучавању и презентовању друштвене функције културе у генези стварања југословенске државе, ипак признаје да јој се „Екмечићева методолошка концепција чини најодређенија“. Упркос овој позитивној оцени, она генерално сматра да Екмечић није на задовољавајући начин обрадио наведену проблематику, пре свега „због прешућивања важних чињеница или њихових погрешних интерпретација“, што се посебно „односи на хрватску повијест“.¹⁵⁶⁷ На крају су резимеи свих критика хрватских историчара преведени на енглески језик и објављени у истом броју „Часописа за савремену повијест“.¹⁵⁶⁸

Свој (и више него опсежан) одговор на све наведене критике Екмечић је објавио у „Југословенском историјском часопису“ 1974. године. На 64 странице куцаног текста, више у стилу краће научне монографије неголи научне расправе, дао је, усудићемо се рећи, врло упечатљив, јасан и аргументован одговор на бројне примедбе, оптужбе и негативне оцене истакнутих хрватских и муслиманских историчара. На самом почетку свог излагања истакао је да га највише занимају замерке оних историчара који су *Историји Југославије* пришли искључиво „с тачке гледишта националног принципа и одбране друкчије интерпретације прошлости њиховог народа од оног који је до сада стандардизован, на којег су они навикли и сматрају га тековинама своје националне науке“. Критике таквог типа он препознаје као знаке симптома тада актуелног стања југословенске историографије, која је у условима друштвених превирања почетком 70-их

¹⁵⁶¹ Исто, стр. 31.

¹⁵⁶² В. Кризман, „Стварање југословенске државе и њени међународни односи у ‘Историји Југославије’“, *Часопис за савремену повијест (ЋСП)*, 2/1973, стр. 32-42.

¹⁵⁶³ С. Копривица-Оштрић, „Приказ комунистичког покрета у ‘Историји Југославије’“, *Часопис за савремену повијест (ЋСП)*, 2/1973, стр. 49-55.

¹⁵⁶⁴ З. Стипетић, „О приступу и интерпретацији културних процеса у ‘Историји Југославије’“, *Часопис за савремену повијест (ЋСП)*, 2/1973, стр. 56-62.

¹⁵⁶⁵ И. Јелић, „О приступу повјести југославенске револуције у ‘Историји Југославије’“, *Часопис за савремену повијест (ЋСП)*, 2/1973, стр. 63-69.

¹⁵⁶⁶ С. Жарић, „О неким питањима приказа НОБ-а и револуције у ‘Историји Југославије’“, *Часопис за савремену повијест (ЋСП)*, 2/1973, стр. 70-73.

¹⁵⁶⁷ З. Стипетић, „О приступу и интерпретацији културних процеса у ‘Историји Југославије’“, *Часопис за савремену повијест (ЋСП)*, 2/1973, стр. 59-60.

¹⁵⁶⁸ „Summary on ‘History of Yugoslavia’“, *Часопис за савремену повијест (ЋСП)*, 2/1973, стр. 74-76.

година прошлог века постала полигон за академске обрачунае у домену идеолошких и међунационалних односа. С тим у вези наглашава да су по фирмом марксистичке идеологије многи критичари *Историје Југославије* заправо наступали са националистичких позиција, које су именовали као „класне“.¹⁵⁶⁹

Као један од примера таквог приступа наводи критике Авда Сућеске, Јарослава Шидака и Мирјане Грос, који су већ у самом наслову синтезе видели проблем. Уверен је да ни неки други евентуални наслови („Историја народа Југославије“, „Историја народа и народности Југославије“), суштински не би променили њихове ставове. Они се, према Екмечићевом мишљењу, базирају на унапред донетом закључку да је књига писана из „унитаристичког приступа“, да је у њој углавном приказана политичка историја српског народа и развој српске државности.¹⁵⁷⁰ На такве ставове одговара да је политичкој историји не само Срба, него и других југословенских народа, заправо посвећено најмање пажње и да се покушало са проширивањем научних хоризоната увођењем нових, пре свега социјално економских тема, али и изучавањем менталитета друштава, органске везаности институционализоване културе, смене аграрних и урбаних мотива у модерном добу. Једном речју, показао је како је акценат у целокупном тексту *Историје Југославије* суштински много више везан за друштвену динамику на јужнословенском простору и идеологије које су њиме колале, него на политичка збивања.¹⁵⁷¹

Што се тиче наслова критиковане синтезе, Екмечић је мишљења да је он оправдан. Он напомиње да, строго методолошки гледано, уколико би се за критеријум узео већ постојећи наслов „Историја народа Југославије“, ни он у том смислу не би представљао адекватно решење, јер се у тој књизи не обрађује историја народа Југославије, „него историја њених покрајина у историјском облику“. Као пандан овом случају подвлачи историју Совјетског Савеза, државе која није постојала пре 1922. године, а чије историје обухватају комплетну прошлост свих совјетских земаља од најстаријих времена до савременог периода.¹⁵⁷² То за њега није само питање историјске методологије, већ и питање филозофије историје. Критичарима упућује питање – све да и не постоји принцип етничког јединства југословенских народа, све да је Југославија само политички назив државе након 1918. године, зар опет тај наслов не би био могућ по узору на сличне историје Европе, Велике Британије, Балкана, Османског царства? „Југославија би била чиста историјска случајност кад не би имала своју историју прије државног уједињења 1918.“, оцењује Екмечић. Он уствари мисли да је питање наслова само нека врста изговора и димне завесе. Његов став у том погледу је кристално јасан: „У питању је неслога наших историчара, а и далеко више оних који се у тај занат не броје, око садржаја те историје, као и оцјена појединих појава у њој. Има многих који мисле да је раздвојеност народа из

¹⁵⁶⁹ М. Екмечић, „Odgovor na neke kritike 'Istorije Jugoslavije' (XIX vijek)“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2/1974, str. 218.

¹⁵⁷⁰ *Исто*, стр. 218-219.

¹⁵⁷¹ *Исто*, стр. 219.

¹⁵⁷² *Исто*, стр. 219-220.

наше модерне прошлости непорециво историјско послање које извире из исконске дубине.“¹⁵⁷³

Што се тиче примедби да историја неких југословенских нација у 19. веку није довољно ни правилно обрађена, Екмечић мисли да је то још један доказ у прилог његовој тврдњи да су такве оцене више плод тада актуелне друштвено-политичке климе него трезвог научног сазнања. Истини за вољу, ни сами критичари нису били сложни у критици које су нације биле запостављене у Екмечићевом делу синтезе. Подсетимо, Душан Пленча, Јарослав Шидак, Авдо Сућеска и Мустафа Имамовић тврдили су да прошлост муслиманске нације у 19. веку није адекватно обрађена, а Јарослав Шидак, Мирјана Грос и Вера Цилига су то исто тврдили за хрватску. Екмечић јасно оповргава и једне и друге. Пре свега, томе што промовише становиште да се свакој историји и сваком периоду у њој не мора приступити са националне тачке гледишта. Зато је у свом рукопису пратио првенствено социјално-економске процесе, процес социјалног ослобођења сељаштва, слом феудалних структура и стварање модерног друштва. Као својеврсна непрекинута танка нит кроз читав његов текст проткана је теза да је основни мотив социјалног прогреса на Балкану све до 1918. године јесте разбијање феудализма и стварање друштва слободног малог сељачког поседа. С обзиром да верује да је социјални прогрес једини стварни, опипљиви садржај историје, Екмечић тврди да је то заправо била општа подлога свих национално-ослободилачких покрета Јужних Словена у 19. веку. Из тога је произашла његова мисао да је сељачко ослобођење баштина ослободилачких покрета на којој је створена југословенска држава и да, према томе, не припада само једном народу, „а и онда када припада да уопште није историјски одређено границама посебне националне државности“.¹⁵⁷⁴

Екмечић истиче да је код изучавања процеса националног буђења и историјских интеграција у поједине нације дошао до чињеница које неумитно указују на то да су национални препороди код разних балканских народа били различити. За Србе, Хрвате и Словенце каже да су први имали националне препороде, крајем 18. и почетком 19. века, за Албанце и Македонце крајем 19. века, за Муслимане у 20. веку, док за Црногорце каже да се до 1918. године не може говорити ни о каквом посебном националном препороду (сматра да су део српског националног препорода). „Историјски резултат националног препорода јесте стварање своје нације, али ја сам увек полазио од тога да је у томе битни резултат стварање и побједа нове владајуће класе која ће на друштвеном кормилу замијенити стару земљишну аристократију“, наглашава Екмечић.¹⁵⁷⁵

Зашто није дошло до стварања јединствене југословенске нације као логичног историјског завршетка свих југословенских препорода, по узору на немачки и италијански пример? Екмечић на ово питање даје свој добро познати одговор: зато што је

¹⁵⁷³ Исто, стр. 221.

¹⁵⁷⁴ Исто, стр. 221-222.

¹⁵⁷⁵ Исто, стр. 223.

просветитељску филозофију 18. века на којој су ти препороди саздани („један језик или заједница блиских језика сачињавају један народ“) надрасла конзервативна реалност балканских руралних друштава, у којима је религија била моћнији ујединитељски фактор него култура и лингвистика. То је уједно и одговор на оптужбе Авда Сућеске, Мустафе Имамовића, Јарослава Шидака и Душана Пленче да је наводно негирао постојање муслиманске нације, јер, ако се каже да је религија била вододелница нације на српско-хрватском етничком подручју, зашто се то по аутоматизму не би односило и на његов исламски део?¹⁵⁷⁶

С тим у вези, апострофира да је кроз своје писање заступао мишљење да је несупех српског и хрватског националног препорода да створе јединствену нацију на темељу заједничког језика, оставио простора да се касније исламизовани део тих народа конституише и афирмише на истим принципима као и модерна српска и хрватска нација. Тиме имплицитно опонира тези Авда Сућеске о наводно изворном муслиманском народу у Босни који је постао од некадашњих богумила и само мањег броја православних и католика. Та се теза интелектуално наслањала на познатог панисламског идеолога и каснијег хрватског праваша Сафвет-бега Башагића који је јавно порицао постојање Срба (а једно време и Хрвата) у Босни и Херцеговини. Екмечић, наравно, оваква псеудонаучна становишта оштро одбија и истиче да остаје при констатацији да је простор за историјску афирмацију савремене муслиманске нације донела интеграција српско-хрватског лингвистичког ареала по верском, а не језичком кључу и да су све друге теорије о постанку муслиманске нације, а међу њима и поменута „богумилска“, с научне тачке гледишта неодрживе и недоказане.¹⁵⁷⁷ Зато, између осталог, замерке Душана Пленче о занемаривању „средњовековне повијести босанских Муслимана“ сматра апсурдним и поставља питање да ли он мисли да су аутори *Историје Југославије* требали да објасне стару (псеудонаучну) тезу да је исламизација Босне започета још пре губитка њене државности и да су босанске везе са исламом датоване још у 10. веку. Порекло таквих ставова он, опет, проналази у дневно-политичким и идеолошким мотивима, а не у науци: „Средњовековни стећак је притиснуо ум дијела модерне босанске интелигенције (и то еминентно политичке интелигенције) и у хладу мраморова она понекад не разабире гдје је толерантна граница рационалног и политичког мита.“¹⁵⁷⁸

Што се тиче бројних примедби хрватских историчара на његову обраду хрватске националне историје 19. века, Екмечић мисли да им је заједничко то да њихов наводни класни и марксистички приступ обради југословенске историје заправо значи приступ с националне тачке гледишта, односно с позиција идеја о историјском праву и националној легитимности. И поред тога што су, према његовом мишљењу, хрватски историчари заступали идентичне принципе и износили сличне тезе, одговарао је сваком понаособ.

¹⁵⁷⁶ Исто, стр. 224.

¹⁵⁷⁷ Исто, стр. 225-229.

¹⁵⁷⁸ Исто, стр. 230.

За Петра Стрчића Екмечић истиче да је пропустио да уважи баналну чињеницу да је податке о националном препороду у Истри преузео од хрватских историчара поводом стогодишњице тог препорода. Тако је, према Екмечићевим речима, испало да је Стрчић заправо критиковао писање Мије Мирковића о хрватском националном препороду у Истри и Кварнеру, које је Екмечић само преобликовао и инкорпорирао у „Историју Југославије“. Из тог разлога он верује да би то био један „фин стручни проблем да није те погане политичке навике да се једном српском историчару без оклијевања припише иредентизам“, а хрватским историчарима на које се Стрчић угледа „предбаци погрешна теза“.¹⁵⁷⁹ Изгледа да је и у овом случају мотив Стрчићеве критике више био идеолошко-политичке, него научне природе.

Што се тиче критика Мирјане Грос и Вере Цилиге, оцењује да су оне идентичног порекла као и Шидакове, изузев њиховог покушаја да доведу у корелацију идеологију Анте Старчевића са демократским идејама француске револуције. Са таквим ставом он се дубоко не слаже, апострофирајући да је још 1969. године у приказу политичке историје хрватског народа (1860-1914) написао да је становиште Мирјане Грос о француским демократским идеалима као узорима хрватског праваштва - научни и интелектуални промашај.¹⁵⁸⁰ Поприлично оштро констатује да, осим наведених поновљених теза о правашима, ни Мирјана Грос ни Вера Цилига нису изнеле ништа аутентично и посебно, „изузев одређеног става несношљивости у полемици коју је ријетко могуће негдје другдје наћи“. Зато верује да ће једнога дана текст Мирјане Грос „бити узет као примјер стручне некоректности и идеолошке нетолеранције“.¹⁵⁸¹

Екмечић одбацује замерке хрватских историчара да је наводно негирао хрватски национални карактер појединих области, попут Далмације и Истре. Истовремено, истиче да код становништва поменутих крајева заиста и није постојала модерна национална свест све до појаве националних препорода, с тим да он верује да је национални препород код Срба и Хрвата социјални а не етнички појам, да је граница између ова два народа била позната и јасна од раније и да је била детерминисана религиозном нетолеранцијом. Такве оптужбе он поново доводи у везу са тада актуелном друштвеном атмосфером, истичући да он није крив што је „Историја Југославије“ публикована у време кад је „очигледно прешло у навику“ да се Далмација назива „Јужном Хрватском“, да се „наш језик назива искључиво хрватским и да сам помен историјске чињенице да у југословенској историји постоје велики покрети чији је историјски циљ био стварање заједничког друштва и заједничког југословенског народа изазива масовну реакцију“.¹⁵⁸²

Код Јарослава Шидака и Мирјане Грос мисли да је њихова научна слабост недостатак концепције развоја хрватске националне идеје у 19. столећу, једнако као и

¹⁵⁷⁹ Исто, стр. 231.

¹⁵⁸⁰ Исто, стр. 232.

¹⁵⁸¹ Исто, стр. 231.

¹⁵⁸² Исто, стр. 232-233.

процеса интезивирања националне свести у дубину. Према њиховим критикама Екмечић констатује да испада да је хрватска национална идеја и хрватска национална свест у обичном народу била малтене увек на истом или сличном нивоу, чему он жестоко опонира. Истиче да није измислио нити „из прста исисао“ тезу да је хрватска национална идеја у неким областима где живе Хрвати историјски закаснила и да је победила „на рушевинама неуспјеха хрватског илиризма да оствари заједничку југословенску нацију и ново мјесто Хрвата у њој“, већ да је преузео од хрватских историчара као што су Фердо Шишић и Грга Новак. Притом, подсећа да су то исто раније говорили и његови критичари, Јарослав Шидак и Мирјана Грос.¹⁵⁸³

Он мисли да у хрватском национализму постоји „један комплекс инфериорности који се испољава у претјераном и перманентном доказивању свог историјског бића, које, ако се пренесе у науку, доводи до парадоксалних захтјева да се игноришу социјални процеси који су својствени израстању сваке нације“. Иако напомиње да Шидак и Грос своје критике нису базирали на хрватском национализму, већ на научној и интелектуалној неизграђености концепције о историјском израстању хрватске нације, ипак их доводи у контекст пређашње констатације.¹⁵⁸⁴ Очигледно је да је тадашња друштвена атмосфера утицала и на његова научна становишта.

Што се тиче Шидаковог пребацивања Екмечићу да је требало јасно разграничити „словенствени“ илиризам и политички „кroatизам“ Илираца, односно истаћи да су у књижевном и језичком погледу Илирци тежили уједињењу Југословена, а у политичком Хрвата у оквиру Хабзбуршке монархије, Екмечић одговара тезом да је Илирски покрет по својим циљевима и природи био југословенски и да је тежио уједињењу Југословена у једну нацију. Иако те циљеве Илирски покрет није остварио, већ се окончао интеграцијом само хрватске нације на религиозном принципу, Екмечић подвлачи да његова дужност није била у томе да југословенску оријентацију Илирског покрета замагљује или чак негира. Базирајући такво становиште на вишегодишњем изучавању прворазредних историјских извора, он опет доста оштро износи тврдњу да би Шидакове тезе о двоструким циљевима Илираца „демантовао сваки вриједнији архивиста“ који се бавио истраживањем историје Илирског покрета.¹⁵⁸⁵

Он децидирано одбија покушаје Јарослава Шидака и Мирјане Грос да Вука Стефановића Карацића прикажу као творца идеологије српског национализма, његову делатност усмерену ка постизању југословенског језичког јединства - као „великосрпски национализам“ и да то, чак, представе као пандан Старчевићевом „великохрватству“. То се најексплицитније може сагледати кроз следеће речи: „Да ли уопште вриједи постављати питање да изгледа чудна теза да Људевит Гај и илирство нису тежили стварању југословенске државе а Анте Старчевић и праваштво јесте. У њој може бити

¹⁵⁸³ Исто, стр. 234-235.

¹⁵⁸⁴ Исто, стр. 236.

¹⁵⁸⁵ Исто, стр. 236-238.

доста фуснота али мало здравог разума. У тој суновраћености има неког метода и то је без сумње уступак политичкој идеологији, а никакав стварно научан закључак изникао на непристрасном посматрању ствари.¹⁵⁸⁶

На сличан начин оповргава ставове поменутих хрватских историчара да је „Начертаније“ било великосрпски програм. Његова дотадашња (а и каснија) истраживања показала су да је Гарашанин водио политику стварања југословенске државне заједнице на природним основама српског етничког уједињења, с тим да је четрдесетих година 19. века актуелније и реалније било српско-бугарско јужнословенство него српско-хрватско југословенство. Зато поручује да прича око порекла и историјске улоге „Начертанија“ никако није црно-бела и једноставна да би се паушално могла оценити као „великосрпска“.¹⁵⁸⁷

Порекло теза хрватских историчара о Вуку Стефановићу Карацићу као родоначелнику модерног српског национализма и „империјализма“ Екмечић препознаје у делима Ива Пилара, посебно у његовој књизи „Јужнославенско питање“, коју је објавио у Бечу 1918. године. Њу су, према његовим речима, одмах пригрлили хрватски праваши, чији је екстремни национализам код хрватских историчара објашњавао „као реакција на тежње српске државе да се прошири на штокавско подручје“. Тиме су они правили неку врсту вештачке равнотеже између идеја Вука Ст. Карацића и Анте Старчевића. Са таквим становиштем се Екмечић апсолутно не слаже. Приказујући компаративну анализу лика и дела обе историјске личности он поручује да су оне заправо биле сушта супротност једна другој: Вук Стефановић Карацић је био филолог, а Анте Старчевић политичар и идеолог; Вук (и Илирци) заступали су Хердерову мисао да је нација заједница језика, а Старчевић да је нација настала на основу старе државности, с тим да је „државност“ створена освајањем једног народа од стране другог; Вук је радио на зближавању Срба и Хрвата, а Старчевић на њиховом удаљавању и чак негирао постојање Срба.¹⁵⁸⁸

Значај учења Вука Стефановића Карацића детектује и у томе што је неуспех његових тежњи ка стварању јединствене југословенске нације на бази језичког принципа одредило целу потоњу историју Јужних Словена. „Остала је историја ‘несрећних људи’“, ламентирано закључује Екмечић.¹⁵⁸⁹ Сва каснија неспособност демократизовања друштвених институција, константна политичка нестабилност, непостојање јасне границе јединства и разлике, расапне миграције народа, крвави покољи и доминација великих сила на југословенском простору потиче, према његовом мишљењу, од чињенице „да прогресивна култура до 1848, која је стварала идеологију нове владајуће класе на друштвеном кормилу, није ударила темеље једном толерантном завичају где ће се човјек

¹⁵⁸⁶ Исто, стр. 238.

¹⁵⁸⁷ Исто, стр. 239-240.

¹⁵⁸⁸ Исто, стр. 241-243.

¹⁵⁸⁹ Исто, стр. 243.

осјећати стално слободним.“¹⁵⁹⁰ И поред неспровођења у дело Вуковог концепта једнојезичке нације, Екмечић је уверен да ниједан други концепт не може бити демократскији од њега, нити је икада био.

Следеће питање на које је упутио јасан одговор хрватским историчарима тичало се његовог наводног запостављања хрватске државности у оквиру Хабзбуршке монархије. Он директно негира да је игнорисао хрватску државност, али каже да је тачно да према њој нема сниходљив став и да му „на памет није падало“ да покуша „разумјети нашу државну заједницу хрватском државношћу прошлога вијека“. Такво становиште оправдава чињеницом да је у тој „хрватској државности“ мање од 2% становништва учествовало на изборима, да се у таквим условима не може говорити ни о каквом демократском друштву, и да је племство, чак и после рушења феудализма 1849. године, имало више утицаја него цео народ. „Такво друштво је пропало 1918. заједно са старом хрватском државношћу и то није била никаква историјска случајност нити акт насиља над хрватским народом“, поручује Екмечић.¹⁵⁹¹ Порекло критика упућених тим поводом он поново проналази у политичким мотивима, примећујући да је у Хрватској „код неких кругова“ постало уобичајено да се јачање републичке државности веже за традицију сталешке државности из доба Хабзбуршке царевине. Мисли да је својим текстом у *Историји Југославије* у коме говори о покорности горњих средњих класа повредио „овај сујетни комплекс“, чији је саставни део „глорификовање нагодбењачке државности“; „државности у којој је један наименовани бан био увијек представник мађарских, а не хрватских интереса“.¹⁵⁹²

Један од главних фактора Екмечићевог неслагања са Мирјаном Грос налазио се у њиховом различитом оцењивању историјске улоге хрватског праваштва и порекла његове идеологије. Екмечић наглашава да је и пре критика Мирјане Грос било покушаја да се праваштво представи у позитивном светлу и рехабилитује пред савременицима. С тим у вези, „на светлост дана“ износи један врло занимљив податак – Јован Скерлић био је први који је Старчевића везао за покрет Ђузепеа Мацинија и тамо нашао његов идеолошки узор; целокупна каснија потоња афирмативна литература о његовом лику и делу наслањала се на ту Скерлићеву тезу. Против ње је, према Екмечићевим истраживањима, први устао хрватски језикословац Томислав (Томо) Маретић, који је 1922. године у једној анкети „Српског књижевног гласника“ написао да се преварио када је крајем октобра 1918. године мислио како је „за увијек умро и покопан дух Анте Старчевића, човека који је пакленом мржњом мрзио на Србе и ту мржњу три деценије уливао у велики део Хрвата. Али кратко вријеме иза оних дана опћега народног одушевљења видјех како сам криво мислио: глорификација и идеализација Анте Старчевића у неким хрватским новинама отвори ми очи, те се питам: јао, што је то? Како се може тако лагати славећи Старчевића

¹⁵⁹⁰ Исто, стр. 243-244.

¹⁵⁹¹ Исто, стр. 245-246.

¹⁵⁹² Исто, стр. 247.

(поред Штросмајера) као борца за југословенску идеју, кад ми старији сви врло добро знамо и признајемо (ако нећемо да бестидно лажемо) да је Старчевићу југословенска идеја била исто тако мрска као и српска“, поручује Маретић.¹⁵⁹³

Екмечић понавља да Старчевића сматра родоначелником хрватског ексклузивизма, човека на чијој се идеологији свило историјско гнездо потоњег усташког покрета. За једини и прави фалсификат који се врши над Старчевићем и његовим наслеђем, за шта га оптужују хрватски историчари, Екмечић сматра „оне гомиле хартија које се троше на рехабилитацију праваштва“. А поменута рехабилитација је, према његовим уверењима, своју кулминацију доживљавала управо у доба ове научне расправе: поново су се издавала Старчевићева дела, а новине и часописи били су засути чланцима о њему. „Један од апсурда времена је и у томе што су то понекад радила иста лица која су Старчевића обрађивала у вријеме прошлог рата са сасвим супротних идејних позиција. Ако је 1943. слављен као челник жртава за стварање независне државе, у новом самоуправном времену је постао херој који се супростављао Вуку Караџићу“, опором закључује Екмечић.¹⁵⁹⁴

Мирјана Грос је Екмечићу пребацила што је као битне елементе хрватске правашке идеологије истицао антисловенство, антисрпство и антисемитизам, јер се то, према њеним схватањима, косило са идеалима француске револуције са којих се (наводно) напајао Анте Старчевић. Он на то одговара да наведене елементе праваштва, посебно антисрпство, није спомињао да би „заплашио недужног читаоца“ доводећи у везу праваштво са усташким покољима („као што мисли Мирјана Грос“), већ зато што је непријатељство према српском фактору чињенично било „правашки начин мишљења и основни дио правашког идеолошког система“.¹⁵⁹⁵ Он, генерално, цени да је Грос идеологији праваштва пришла са погрешне стране и из погрешне перспективе. Њену тезу о правашкој идеологији као чеду француске рационалистичке филозофије оцењује као интелектуални промашај. Штавише, „кад би неко упитао Мирјану Грос какве везе има нација-држава и у њој слободни човјек-појединац који се испунио повијесним искуством племства са идеологијом француске револуције она то не би знала објаснити, јер је немогуће спојити воду и уље, слободног појединца и баштину племства, сем што би се позивала на голу уџбеничку истину да је нација-држава производ француске револуције“, сматра Екмечић.¹⁵⁹⁶

Настављајући даље у истом стилу, истиче да је правашка концепција о нацији у којој остаје монарх и племство заправо сушта супротност идејама француске револуције о нацији, које је најсажетије формулисао опат Сијес у свом чувеном есеју „Шта је трећи сталеж“. Према том спису, горње класе (племство и високо свештенство) „због лијенштине“ не спадају у нацију; нација је само трећи, непривилеговани сталеж, односно обичан народ. Кад Мирјана Грос саопштава да је правашка идеологија извијала из идеја

¹⁵⁹³ Исто, стр. 249.

¹⁵⁹⁴ Исто, стр. 250.

¹⁵⁹⁵ Исто, стр. 252.

¹⁵⁹⁶ Исто, стр. 252-253.

француске револуције и због тога што су праваши у Наполеону III видели њен симбол и у њему доживљавали носиоца начела народног суверенитета, Екмечић прави полушаљиву паралелу и каже да би то било исто кад би неко тврдио да је цар Фрања Јосиф био оличење Револуције 1848. године.¹⁵⁹⁷ То јест, да је све супротно од онога што стварно јесте. На крају је констатовао да и поред свих напора, Мирјана Грос у праваштву није пронашла ништа од идеологије француске револуције, јер ништа од ње и нема.

Ваља напоменути да се Екмечић у свом одговору на критике хрватских историчара врло опширно осврнуо на базична учења Анте Старчевића, којег су они, као што можемо видети, хтели представити као заточника идеала слободе, једнакости и братства. Он је, кроз марљиву анализу његова три списа („Име Серб“, „Би-ли Славству или ка Хрватству“, „Пасмина Славосербска по Херватској“), која сматра основом правашке идеологије, поново показао да је Старчевић био све, само не хуманиста и демократа. Насупрот општеприхваћеној тези да су Хрвати народ словенског порекла, Старчевић је створио теорију о народу као споју „двају неједнаких пасмина, које се примањем хришћанства стапају у један народ“; уместо на Жан-Жак Русоа, како тврде Шидак, Грос и Цилига, ослањао се на европске расистичке идеологе 19. столећа; Србе је сматрао робовима, негирао њихово етничко постојање, грозно их вређао и ниподаштавао; насупрот томе, Хрвате је описивао као господарећи народ; промовисао апсурдне псеудонаучне тврдње да су Немањићи хрватска династија, да се Милош Обилић на Косову „показао као прави Хрват“ и да је муслиманско племство у Босни „најстарије племство мача у Европи и најчистији дио хрватског народа“.¹⁵⁹⁸

Наредних двадесетак страница свог одговора на критике хрватских историчара Екмечић је искористио за даље, дубље и детаљније образлагање проблематике хрватског праваштва из своје научне перспективе, због тога што се, како сам каже, око тога врти окосница примедби на рачун његовог дела *Историје Југославије*. Посебно се бавио анализирањем и презентовањем идеја мађарског интелектуалца Јозефа Етвеша, који је критиковао теорију нације као заједнице језика и веровао у тезе о неједнакости људских раса, односно господарећим, супериорним и потчињеним, тј. заосталим расама. Зашто се специјално бавио том тематиком? Зато што је, према Екмечићевом схватању, управо Етвеш највише утицао на старчевићанство. Отуд Старчевићево позивање на „хрватско државно право“ из доба сталешких монархија, отуд Кватерниково залагање за ограничење општег права гласа, отуд однос према Србима као „хрватским заробима“. Међутим, Екмечић показује да Етвеш није био једини идеолошки узор на који су се наслањали хрватски праваши. Ту су били и француски историографи попут Франсоа Гизоа, Анри де Буленвијеа и Огистена Тијериа, који су заступали теорију да нацију не сачињава језик,

¹⁵⁹⁷ Исто, стр. 253.

¹⁵⁹⁸ Исто, стр. 254-259; Више о Екмечићевим погледима на Старчевићев лик и дело видети у делу рукописа који се односи на његово објашњавање питања појма и дефиниције нације и национализма код Јужних Словена.

него освајање неједнаких раса. Према томе, Екмечићев одговор на питање да ли су Старчевић и његови следбеници своје идеје црпели из француских рационалистичких узора и каснијег италијанског Ризорђимента децидирано гласи – не.¹⁵⁹⁹ Зато он без зазора научне радове и ставове Мирјане Грос о пореклу идеологије Анте Старчевића назива неозбиљним и неодговорним.¹⁶⁰⁰

На задњим страницама свог одговора критичарима отворено је рекао да његова становишта у *Историји Југославије* о југословенској идеји 19. века, улози Вука Стефановића Караџића и национално-ослободилачких покрета, односу језика и нације, односу државности и нације, хрватском праваштву и пореклу његових идеја, историјском развоју муслиманске нације нису само у сукобу са мишљењима „одређених историчара у овој земљи“, већ и са „одређеним снагама у друштву и нашој савременој политици, које мисле да се рационалност ствари за које се они залажу треба потврдити и оправдати историјом“.¹⁶⁰¹ Кроз такве поруке поново се исказује његов став не само о стању у тадашњој југословенској историографији, већ и о целокупној друштвеној атмосфери у којој се одвијала ова полемика. Екмечић се очигледно није либио истаћи своје мишљење, који је у многим утицајним круговима могло звучати поприлично јеретички. То се најбоље може видети кроз следеће реченице: „Републичка државност се наглашено покрива националним правом на државност све од средњег вијека, а баук унитаризма не дозвољава да се стварање заједничке државе 1918. без осуде може помињати и позитивно оцјењивати. Онда кад се томе даје политичка подршка и од науке тражи да то прихвати као марксистичко и класно тумачење наше историје само једна посљедица може бити извјесна: догматски марксизам старијег времена нужно се мора надокнадити догматским национализмом новијега времена као својим законитим чедом. То не угрожава само поједине оцјене у науци која се зове југословенска историографија него њу саму.“¹⁶⁰²

На крају је истакао да својим одговором није обухватио сва питања у којима не дели ставове са критичарима, јер их је сматрао мање битним од оних за које је веровао да су главна и општеважећа за комплетну југословенску историографију. Као коректан и поштен научник признао је да у критикама свакако има замерки које се морају уважити. Оно што је њега забрињавало јесте „дух нетолеранције за туђе мишљење, квалификовање као политичког злочина сваког неслагања с националним митом и националним историјским правом“.¹⁶⁰³

Напомиње да је његова партиција *Историје Југославије* била двоструко обимнија и да је накнадно скраћена за половину. Као специфични фактор ризика обраде историје југословенске идеје у 19. веку навео је препреке неслагања у оценама различитих појава

¹⁵⁹⁹ Исто, стр. 260-278.

¹⁶⁰⁰ Исто, стр. 275-276.

¹⁶⁰¹ Исто, стр. 279.

¹⁶⁰² Исто, стр. 279.

¹⁶⁰³ Исто, стр. 280.

на којима су не само многи историчари изградили своје каријере, већ и што су на њима формиране целе различите школе мишљења. Неизбежни додатни отежавајући чинилац свакако му је представљала специфична идеолошка и политичка клима југословенске социјалистичке државе. Није случајно што Екмечић каже да има потпуно право „онај Американац који је пишући о национализму у југословенској историографији закључио да чињеницу да се први том ‘Историје народа Југославије’ појавио 1953, други том тек 1960, а трећи још није изишао прије свега треба везати за тешкоће поимања различитих националних и идеолошких тачки гледишта“.¹⁶⁰⁴

И поред свега тога, закључио је да је *Историја Југославије* донела нове оцене појединих историјских догађаја, личности и феномена, да је отворила нова питања и направила нове приступе одређеним темама у домаћој историографији. Био је сигуран да ће се о њој још дуго расправљати, али у толерантнијој и колегијалнијој форми него што је до тада био случај.¹⁶⁰⁵

По свему судећи, Екмечић се преварио. Полемика о његовом тексту у овој синтези јесте настављена, али, чини се, у још оштријем и жучнијем тону. Петар Стрчић је у чланку „Зашто М. Екмечић није побие нити једну од мојих 49 примједби“ написао да је Екмечић „у свега неколико десетака реда на разним страницама покушао оправдати свој лоше обављени посао (...) служећи се ругалицама, измишљотинама и политикантским инсинуацијама“.¹⁶⁰⁶ Настављајући даље у истом маниру, безмало је оптужио Екмечића да је као члан редакције „Југословенског историјског часописа“, научног гласила „Савеза историчара Југославије“ злоупотребио тај орган до те мере да је Стрчићу „приписао такве мисли, ријечи и закључке“ из којих произилази да је он „човјек који нарушава темеље наше вишенационалне државне социјалистичке самоуправне заједнице, противник братства и јединства наших народа!“¹⁶⁰⁷ Стрчић је мишљења да је Екмечић по сваку цену желео избећи научни и стручни разговор, да је хтео једну научну и стручну полемику подвести критеријумима који нису допустиви у науци, а „нити су у складу са опћим друштвеним нормама“. Екмечићеви аргументи се, према Стрчићевом становишту, базирају на неистинама, „што сватко врло лако може утврдити упоређивањем наших текстова, па чак упоређивањем и појединих реченица и биљежака у његову властитом одговору!“¹⁶⁰⁸ Будући да је уверен да Екмечић није успео побити ниједну од његових 49 замерки, будући да оцењује да се служио вређањем, измишљањем и „невјештим

¹⁶⁰⁴ М. Екмечић, „Odgovor na neke kritike ‘Istorije Jugoslavije’ (XIX vijek)“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2/1974, str. 280; Под „Американцем“ Екмечић подразумева Вејна Вучинића, америчког историчара српског порекла, потоњег члана САНУ, који је наведену реченицу написао у зборнику посвећен двадесетогодишњици социјалистичке Југославије.

¹⁶⁰⁵ М. Екмечић, „Odgovor na neke kritike ‘Istorije Jugoslavije’ (XIX vijek)“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2/1974, str. 281.

¹⁶⁰⁶ Р. Стрчић, „Zašto М. Екмечић nije pobio niti jednu od mojih 49 primjedbi“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2/1975, str. 183.

¹⁶⁰⁷ Исто, стр. 183.

¹⁶⁰⁸ Исто, стр. 184.

заклањањем“ иза „званичне повијести и тековина хрватске историографије“, Стрчић сматра да је имао потпуно право када је упутио негативне критике на рачун његовог текста о Истри у другој половини 19. столећа у *Историји Југославије*.¹⁶⁰⁹ Тиме је окончао своју преписку. Више није желео учествовати у полемици.

Ни Мирјана Грос није била много „нежнија“ у свом наступу према Екмечићевом одговору. На почетку свог опширног чланка којим је реплицирала Екмечићу, истакла је да је он извртао њене ставове и полемисао са гледиштима који је постоје, стварајући слику о њој која му је потребна. Поред тога, сугерише и на наводну Екмечићеву препотенцију, којом је себе представио као врхунског историчара који стриктно примењује узусе научне методологије и високо стоји изнад „балканских туробних и скучених прилика“, док се с друге стране налази „дебилни хисторичар“ (М. Грос), чије резултате треба игнорисати „јер је то интелектуална дужност онога који нешто држи до себе“. „С висине хисторичара чији су мотиви тобоже искључиво научни, он настоји да ме прикаже као беспомоћни производ заостале хрватске науке, која се, под водством Ј. Шидака, гуши у атмосфери хрватског национализма“, поручује Грос.¹⁶¹⁰

Она је Екмечићево описивање политичко-економских и друштвених прилика на јужнословенском подручју у 19. веку схватила као наратив о два супростављена пола, у коме један чине српско рурално, демократско друштво, окренуто ка будућности, а други хрватско аристократско друштво, заробљено феудалним навикама, окренуто према прошлости. Поново му замера то што је (наводно) српски национализам поистоветио са југословенском идејом, а традицију хрватске државности с наметнутом нагодбеном аутономијом. Мишљења је да је он на таквом становишту из разлога дубоког огорчења што се није створила јединствена југословенска или српскохрватска нација на бази идеје заједничког језика, и додаје - „тј. што Хрвати нису постали Срби“.¹⁶¹¹

Такође му упућује примедбе на то што је, према њеном мишљењу, користио различите критеријуме за оцењивање југословенских друштава, пре свега српског и хрватског. Образлажући своје мишљење на неколико страница, истакла је да се из Екмечићевог текста може извући погрешан закључак да у Хрватској уопште није било отпора против наметнутих друштвених оквира и стега, него да су они прихваћени од стране свих друштвених слојева. С тим у вези га оптужује да је неговао тезу о „ропском духу Хрвата“ и подвлачи да је „измишљотина“ да код Хрвата од 16. века нема никаквих сељачких устанака нити икакве „сељачке демократске традиције“.¹⁶¹² Њен је утисак да је Екмечић на становишту да је код Срба друштвени темељ борба за слободни сељачки посед, а код Хрвата само тежња за реформом друштва које одражава континуитет са

¹⁶⁰⁹ Исто, стр. 184.

¹⁶¹⁰ М. Gros, „Ideja jugoslavenstva u XIX stoljeću i ‘dogmatski nacionalizam‘“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 3-4/1975, str. 121.

¹⁶¹¹ Исто, стр. 122-123.

¹⁶¹² Исто, стр. 124-125.

феудалним наслеђем. „Из свега произилази да Екмечић не жели извести своје закључке о хрватском друштву из развоја друштвене структуре, него искључиво из улоге појединих аристократских породица на високим управним положајима и то из криво схваћене политичке праксе“, оцењује Грос.¹⁶¹³

Она се не слаже ни са Екмечићевим виђењем и дефиницијама националних препорода на јужнословенском простору. Највише јој смета то што је он, према њеном тумачењу, сваку тежњу за уједињењем српског народа сматрао истовремено југословенском, док је, с друге стране, наглашавао „немоћ хрватске политике у цјелини да призна Србе“ (у хрватским областима и Босни и Херцеговини) као посебну нацију, што она квалификује као потпуну неистину. Тврди да је, сем у ретким приликама, везаним углавном за праваше, са хрватске стране увек постојала спремност за сарадњу са српским политичким фактором, за шта постоји велики број декларација и званичних изјава.¹⁶¹⁴

Мирјана Грос остала је при својим ставовима да је Вук Стефановић Караџић био један од твораца модерног српског национализма и истицала да Екмечић не жели признати и прихватити то становиште јер би оно реметило његове тезе о Вуку као идеологу југословенског уједињења. Он, према њеном мишљењу, није јасно разграничио где је линија између српског национализма и југословенске идеологије, па је из тога произилазило да је југословенство везивао искључиво за Србију, док је југословенство код Хрвата приказао поприлично конфузно. Разлог наводне Екмечићеве „конфузности“ у описивању југословенске идеје код Хрвата Грос проналази и у његовом издвајању Истре и Далмације из других хрватских крајева и у наглашавању разлике у менталитетима између становника поменутих области и Банске Хрватске. „Ово произвољно умовање не служи ничему другоме него дисквалификацији и представника далматинске хрватске буржоазије, као што је то урадио и с буржоазијом у банској Хрватској, као носиоца југословенске традиције која би се могла унијети у нову државу“, оцењује Грос.¹⁶¹⁵

С друге стране сматра да се његове критичке опсервације нису односиле на то што је, према њеном мишљењу, српска влада Хрватима признавала национални индивидуалитет, али не и равноправну улогу у процесу будућег југословенског уједињења. Српска влада је, према њеном уверењу, желела одређивати услове уједињења „уз неважне уступке Хрватима“. Тиме је показивала шта је била последица поистовећивања српске националне идеологије и југословенства. Да би одбранила такав став, „у помоћ“ је позвала радове Васе Чубриловића и Драгослава Јанковића, из којих је закључила да су истраживања ова два позната српска и југословенска историчара показала да је српска влада била на „уско-српској“ или „свесрпској“ позицији, да је једино Самостална радикална странка заступала идеју југословенства и да је једино група интелектуалаца око листа „Словенски југ“ била за равноправно уједињење свих Лужних

¹⁶¹³ Исто, стр. 126.

¹⁶¹⁴ Исто, стр. 127-128.

¹⁶¹⁵ Исто, стр. 130.

Словена. Тако испада да је српска влада заправо желела неку врсту „проширене Србије“, и да зато, између осталог, Хрвате и Словенце није прихватала као равноправне политичке чиниоце. „Велико решење“, односно прикључење Србији свих југословенских области Аустро-Угарске почиње потискивати ексклузивно српски или свесрпски програм владе Краљевине Србије тек за време балканских ратова, поручује Мирјана Грос, позивајући се на Драгослава Јанковића.¹⁶¹⁶

Она тврди да се Екмечићево „суђење“ њеним ставовима темељи на неистинитом исказу да га она напада зато што он не посматра историју 19. века искључиво са гледишта националног питања. Грос децидирано истиче да такав став није коректан и да испада да јој Екмечић подмеће примитивно националистичко схватање, рачунајући да њени читаоци не знају ништа о њеним разноврсним истраживачким интересима. Она му, према сопственим речима, замера управо опозитно од онога што он каже. „Критизирам што уопће није досљедан у опису одређених чињеница друштвених процеса, што примјењује посебне критерије када је ријеч о хрватском подручју, а поготову што ствара закључке који немају везе с друштвеним структурама. Другим ријечима, осуђујем управо то што Екмечић, из својих идеолошких мотива, није досљедан у социолошком приступу“, поручује Грос.¹⁶¹⁷

Она истиче да је Екмечић „измислио“ још два њена тобожња становишта. Прво је да га Грос, наводно, критикује зато што хрватску државност није приказао као битни конститутивни елемент хрватске нације, а друго да му пребацује непоштовање хрватске државности у оквиру Хабзбуршке монархије. Из тога је произишло убеђење Мирјане Грос да Екмечић мисли да је за њу национална државност једина тема југословенске историје, да иде тако далеко да поистовећује нови народ и стару државу, односно, да другим речима, она представља неку врсту модерног баштиника идеја Анте Старчевића. Све то она енергично одбија. Подвлачи да су њене стварне опаске Екмечићевом тумачењу значаја појма „државности“ у томе што је оценила да је он неоправдано прешао преко улоге државне и историјске традиције у идеологији српског национализма, „сводећи при том државноправну политику хрватске буржоазије искључиво на рекационарну реторику“ и да је „замјенила Екмечићеву маглу о борби за престиж хрватске аристократије и српске демократске душе с питањем сукоба српске и хрватске државне идеје“.¹⁶¹⁸

Поново се вратила на проблем различитог оцењивања историјског карактера Вука Стефановића Караџића. Грос мисли да „јабука раздора“ између ње и Екмечића лежи у томе што он у Караџићу види само филолога и великана који је тежио југословенском зближавању, а она човека који је створио битан елемент идеологије српског национализма у 19. веку. Цитирајући речи Владимира Ћоровића, Грос апострофира да је Вук створио „култ србизма“ преко лингвистичке тезе да су сви штокавци Срби, кајкавци Словенци (од

¹⁶¹⁶ Исто, стр. 131-133.

¹⁶¹⁷ Исто, стр. 134.

¹⁶¹⁸ Исто, стр. 136.

чега је он касније одустао), а чакавци „остаци Порфирогенитових Хрвата“. Не слаже се са Екмечићем да је Вукова идеологија тек касније довела до неслагања, неспоразума и конфронтирања између Срба и Хрвата; она је на становишту да је до тога дошло одмах после појаве национално свесне хрватске интелигенције која није прихватала Вукова становишта о нацији. Иако признаје да је Вук желео културно приближити Србе и Хрвате и да је својом делатношћу извршио позитиван утицај на хрватску културу, базично виђење Вукове идеологије од стране Мирјане Грос остало је на истим научним позицијама – она се не може оквалификовати као југословенска.¹⁶¹⁹

За „најгоре од свих Екмечићевих преокретања“ њених гледишта Грос истиче то што јој (наводно) приписује мишљење да Анте Старчевић заступа концепт југословенског уједињења, само што у том процесу предност даје хрватској страни, тј. да проглашава Старчевића, негатора српске нације, идеологом југословенства. Она то одлучно одбија и апострофира да је у својим радовима све форме хрватског правашта презентовала као хрватски национализам. Помало малициозно каже да јој ратовање истргнутим цитатима доиста не лежи као Екмечићу, јер увек настоји сагледати целину, а не појединачне партиције. То се, према њеном становишту, посебно огледа у Екмечићевом оповргавању било какве везе Анте Старчевића са идејама Француске револуције. Она, напротив, опет тврди да су идеали „слободе, једнакости и братства“ били присутни код Старчевића већ у време Баховог апсолутизма, када је поменуто гесло убацио у један свој текст и да их је користио и касније, како у чланцима, тако и у говорима у Хрватском сабору, „све до његовог последњег списка, прије назадовања у мрак сенилности, *Ustava Francezke*, писаног у поводу стогодишњице револуције“.¹⁶²⁰

Мирјана Грос пориче да се њени ставови о идеологији Анте Старчевића ослањају на два ранија извора које је помињао Екмечић: спис Јована Скерлића и тадашњу друштвену атмосферу креирану од стране одређених кругова са циљем рехабилитације Старчевића и његовог учења. Што се тиче Скерлића, она каже да он није хвалио Старчевића јер је био њиме импресиониран, већ је то радио као идеолог југословенског окупљања, учинивши неопходан корак „да се у Србији пређе од великосрпске на југословенску идеологију“. Верује да је Скерлићев наум уствари био да покуша ускладити српски и хрватски национализам како би они прерасли у нови, заједнички југословенски национализам. „Скерлић је прије више од шездесет година био неуспоредиво ‘напреднији’ од Екмечића јер је за њ југословенство могло бити само равноправни (иако криво схваћени) спој хрватства и српства“; заједљиво додаје Грос.¹⁶²¹

Везу Старчевића и идеја Француске револуције она проналази у његовим изјавама из којих произилази да је суверенитет народа изнад владара, да само народ, тј. сабор има право законодавне иницијативе, да владар само неки закон може препоручити, да владари

¹⁶¹⁹ Исто, стр. 137-138.

¹⁶²⁰ Исто, стр. 140-142.

¹⁶²¹ Исто, стр. 141.

постоје само милошћу народа, а не Бога, да представници сувереног народа владара не смеју владара називати титулама наслеђеним из феудалног доба, из чега Грос извлачи закључак да се Старчевић кретао унутар идеолошке концепције о јединству суверенитета нације и владара. Тиме, уједно, показује утицај Жан Жака Русоа и других француских рационалиста на Старчевића, што је Екмечић у свом одговору на њену критику оштро побијао.¹⁶²²

Поред тога, она тврди да је нетачна Екмечићева оцена да је правила компарације између Вукових и Старчевичевих идеја и да је на крају донела суд по коме је праваштво било само реакција на великосрпску (или свесрпску) идеологију чији је један од инспиратора био управо Вук. Њено је мишљење другачије: након што је Илирски покрет обавио своју историјску функцију, на темељу преображаја друштвене структуре и политичког положаја, настали су услови за појаву две националноинтеграционе идеологије код Хрвата – југословенска и правашка. Зато Грос не сматра да је „Карацићева идеологија“ утицала на битне компоненте Старчевићевог наука, иако признаје да је праваштво „структура која се креће“ па је у различитим политичким ситуацијама различито реаговало; између осталог и „на српску пропаганду на темељу Вукова учења да су сви штокавци Срби“.¹⁶²³

Мирјана Грос је направила врло опсежан критички осврт и на Екмечићево повезивање Старчевића са Јозефом Етвешом и француским расистичким научницима. Она сматра да је он „површно и на брзу руку“ податке о утицају Јозефа Етвеша на хрватске праваше углавном преузео из књиге немачког научника Вебера („Етвеш и мађарско национално питање“) и из Етвешових списа о теорији државног права. За разлику од Екмечића, она између идеја Јозефа Етвеша и Анте Старчевића примећује више него озбиљне разлике. Примера ради, она каже да је Старчевић веровао да су Хрвати као „господивши народ“ асимилovali друге на словенском југу (иако не до краја), док Етвеш, напротив, изричито тврди да из мађарског освајања Панонске низије није произашла таква асимилација. Такође, као неистину оцењује Екмечићево становиште да је Етвеш веровао у неједнакост људских раса, јер је његов идеолошки систем подразумевао потребу благе асимилације немађарских етноса. С тим у вези, указује на податак да је Етвеш говорио да развој племства из победника, а поданика из побеђених важи искључиво за Француску и неке друге земље, али не и за Угарску (самим тим не и за хрватске крајеве).¹⁶²⁴ Одатле она извлачи закључак да је Екмечић криво интерпретирао и Старчевићев и Етвешов идеолошки систем и да Старчевић није могао прихватити Етвешове мисли као свој узор. „Етвешајада је требала унијети озбиљни научни елемент у Екмечићев одговор састављен углавном од псовки и вријеђања. Показала сам да се увијек ради о истом – о илустрацији

¹⁶²² Исто, стр. 143-144.

¹⁶²³ Исто, стр. 155-156.

¹⁶²⁴ Исто, стр. 147-152.

унапред одређених ставова, без темељите анализе извора и пажљивог проучавања литературе“, поново је оштра била Грос.¹⁶²⁵

Њен коначни суд о Екмечићевом одговору на њене критике гласи: у Екмечићевом случају није реч о научним начелима када су у питању унапред одређени ставови, посебно они који се односе на његову „догму о дихотомији“: српско сељачко и демократско друштво – хрватско аристократско друштво, српски сељак – хрватски племић. „То је само подгријани купус сервиран овај пут у амбалажи ‘средњих класа’, ‘стратума’, ‘мотива социјалног прогреса’, ‘суперега’ итд., дакле у жаргону америчких друштвених знаности“, закључује Грос.¹⁶²⁶

На крају је саркастично истакла да би је требало осудити на „моралну смрт“, јер је једно научно дело изузетног квалитета, „које се уздиже изнад наше данашњице, повукла у блато политике“. Ипак, за уплив дневно-политичких страсти у расправу око *Историје Југославије* она не криви никог другог до – Екмечића, који је сматрао да је „лош пријем“ *Историје Југославије* последица тадашње друштвене атмосфере и политичких околности. Полемички осврт је окончала констатацијом да је Екмечић критику своје коауторске синтезе прогласио догматским национализмом, те да „читаоцу-поротнику сада не преостаје друго него да размишља о томе што је ‘догматски национализам’, а што је – југословенство!“¹⁶²⁷

У истом броју „Југословенског историјског часописа“ огласила се и Вера Цилига. На самом почетку новог критичког осврта указала је на Екмечићево наводно непоштовање елементарних принципа научне методологије, јер он, према њеном мишљењу, уопште није одговарао на критике, него је из целокупног опуса својих критичара бирао оне њихове ставове за које је претпостављао да их најлакше може побити својим аргументима. Као додатни методолошки пропуст наводи Екмечићево одговарање свим критичарима одједпут, „што доводи до таквих уопћавања и непрецизности који су неспојиви са сваким озбиљнијим, а поготову, знанственим радом“.¹⁶²⁸ Она мисли да такав поступак није дозвољен, јер су Екмечићеви критичари полазили с различитих тематских полазишта, па су им и излагања и резони различити. „Осим тога, такав поступак уопће не води разбистравању становите проблематике, него је супротну тому још више замућује, па се најпослије у таквом мутежу, у којем се више не зна на којег се аутора заправо што односи, може све сваком приписати“, поручила је Цилига.¹⁶²⁹

Њена посебна замерка на рачун Екмечића (али и других аутора *Историје Југославије*) тичала се њиховог наводног прећуткивања и ниподаштавања хрватске

¹⁶²⁵ Исто, стр. 152.

¹⁶²⁶ Исто, стр. 159.

¹⁶²⁷ Исто, стр. 160.

¹⁶²⁸ V. Čiliga, „O pogledima Milorada Ekmečića na hrvatsku povijest“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 3-4/1975, str. 161.

¹⁶²⁹ Исто, стр. 161.

државности. Екмечића чак отворено оптужује да се приликом писања о наведеној тематици „служио неистинама“.¹⁶³⁰ У истом маниру наставила је са тезом да је Екмечић игнорисао хрватску државност и погрешно интерпретирао циљеве Анте Старчевића. Сматра да је он своју наративну шему хрватске политичке историје делом изградио на застарелим поставкама историографије из доба стаљинизма, а делом из осуда идеолошких противника праваша, па се стога та шема више не може одржати. Наредних неколико страница своје нове критике посветила је покушају побијања Екмечићевих ставова о историјској мисији Анте Старчевића, његовог концепта нације, државе и историјског права. Углавном је користила сличне аргументе као и Мирјана Грос. Њен закључак се може свести на констатацију да се извор Старчевићеве идеологије ипак налази у „хрватској повијести“, а не у учењима Јозефа Етвеша и француских расистичких научника.¹⁶³¹

Главни приговор Вере Цилиге на Екмечићеву интерпретацију хрватске историје 19. века исходи из њеног закључка да је он у појединим областима прећуткивао Хрвате и истовремено истицао Србе. Она га, чак, окривљује да је понекад прећуткивао хрватски народ у целини, идентификујући га према верској припадности; у наставку додаје да је Србе називао њиховим пуним именом „и на тај начин, поготову у неупућеном читатељству, којему је књига и намењена, давао потпуно неточну слику о националном саставу појединих покрајина и у Хрватској и у Југославији“.¹⁶³² Тиме је Екмечић, према њеном мишљењу, заправо промовисао доктрину Вука Стефановића Караџића о Србима штокавцима три вере, односно „три закона“. А Вук је у својој студији „Срби сви и свуда“ „дао наоко знанствену подлогу развијању великосрпских тежња“, подвукла је Цилига.¹⁶³³ Тиме је она јасно истакла свој однос према овом знаменитом филологу. Очигледно је да почива на идентичним позицијама као и становиште Мирјане Грос.

Цилига „на душу“ Екмечићу ставља и његову оцену менталитета хрватског друштва. Констатовашви да је Екмечић свој став о покорности хрватских горњих слојева према Бечу и Пешти градио на писањима Васе Богданова, она је истакла да је Екмечић отишао корак даље: за разлику од Богданова који је ту карактеристику везовао за грађанство и чиновништво, он је ту особеност протегао на цело хрватско друштво. „Екмечић говори о хрватском друштву управо без и једног јединог ограничења, дакле од сељака и радника све до феудалца и на тај начин удара цијелом хрватском народу жиг ропског менталитета“, подвукла је Цилига.¹⁶³⁴ Разуме се да се она са таквим оценама апсолутно не слаже.

¹⁶³⁰ Исто, стр. 162.

¹⁶³¹ Исто, стр. 162-165.

¹⁶³² Исто, стр. 165.

¹⁶³³ Исто, стр. 164.

¹⁶³⁴ Исто, стр. 168.

На крају је подвукла да је своје замерке упућивала искључиво на садржај Екмечићевог текста у *Историји Југославије*, а не на Екмечића као личност. Њен је утисак да је Екмечић у свом одговору поступио управо супротно: да се није управљао према њеним критикама, већ да је поступио по моделу „ad hominem“, приписујући јој неоизбилност, нетолеранцију и изношење неистина. Зато је свој текст завршила изјавом да се „вријеђањем не може ништа доказати осим властите слабости“ и да Екмечић својом репликом није побио ниједан од њених закључака; напротив, још их је више учврстио.¹⁶³⁵

На изречене дисквалификације Вере Цилиге Екмечић није одговарао. Своју завршну реч у овој полемици у потпуности је посветио побијању оптужби Мирјане Грос. На самом почетку изнео је једну поприлично заједљиву опаску – највећа несрећа која се може десити једном југословенском историчару је то да му његове идеје интерпретира Мирјана Грос. Захваљујући њеном „непотребном“ и њему „нејасном свадљивошћу“ и „ризичним напором да оправда старе неодрживе позиције“, Грос је, према Екмечићевом мишљењу, имала две важне слабости: није јасно репродуковала његове идеје „са којима ратује“, а своја је гледишта у много чему изменила, тако да се континуитет научне дискусије изгубио.¹⁶³⁶

Он сматра да је своју филозофију историје југословенског уједињавања Грос изразила 1971. године у једној краткој реченици која гласи да је „крајност, коју је представљала централистичка и унитаристичка Југославија, замијенила послуже послуже њена слома супротна крајност – Независна држава Хрватска“. Таквим је ставом Екмечић евидентно згранут. То се најбоље може приметити кроз следеће реченице: „Тако је стварање демократске државе 1918. у коју је уложена историјска енергија цијелог једног стољећа наиших народа поистовећено са стварањем једне кољачке државе чијег се историјског помена овај народ темељито стиди, изједначено и осуђено као иста крајност. То није ствар науке, него чиста предрасуда покупуљена са наше политичке улице. (...) По томе испада да је југословенска идеја XIX вијека, која је била полазиште хрватског илирског покрета и Штросмајерове Народне странке потом, само израстање једног неопростивог злочина. Понављам да не сматрам да је то ствар малициозности. То је ствар недостатка интелектуалних способности да изгради своје оригиналне концепције о нашој историји прошлог вијека.“¹⁶³⁷

Екмечић запањено истиче да не зна одакле Мирјани Грос право да цео његов текст у *Историји Југославије* своди на питање политике и да то анахроно повезује са савременом збиљом југословенске социјалистичке државе 70-их година 20. столећа. Још мање му је јасно зашто је о његовим ставовима Грос писала „са очигледном мржњом и наметљивом политичком нетолеранцијом“. Зато констатује да она ни по други пут није правилно протумачила његова размишљања, нити дискутовала са његовим правим

¹⁶³⁵ Исто, стр. 169.

¹⁶³⁶ М. Екмечић, „Завршна ријеч у полемици са Мирјаном Грос“, *Југословенски историјски часопис*, 1-2/1976, стр. 150.

¹⁶³⁷ Исто, стр. 150-151.

становиштима. Закључио је да је Грос задржала стару навику да о југословенској историографији 19. века говори искључиво са становишта хрватске националне идеје. С тим у вези се пита да ли су они у полемици говорили о историји „једне нам исте отаџбине, или је ово разговор глухонијемих преко нишана“.¹⁶³⁸

Погрешну интерпретацију његовог текста од стране Мирјане Грос Екмечић је покушао кориговати кроз пет тачака:

- 1.) Тврди да нигде није направио приказ југословенске заједничке историје као српско-хрватске политичке конфротације, већ је у посебним поглављима приказивао историју друштва и националних покрета „свих наших народа и историјских покрајина“. Поменути српско-хрватски политички конфликт оквалификовао је као чисту конструкцију Мирјане Грос;
- 2.) Подвлачи да нигде није рекао да је процес изградње заједничке нације „на жалост“ заостао, већ да једноставно није хтео прећутати чињеницу да у политичкој историји југословенских области до 1903. године доминира борба за стварање заједничке државе и да је она укључила „све напредне покрете и умове код наших народа“. Напомиње да је, поред тога, констатовао да напори за стварање јединствене нације нису уродили плодом, па испада да је речено „жаљење“ открила Мирјана Грос, „јер су политички начин расуђивања и оптуживање својствени стању у коме се научна убјеђења замјене сурогатом политичких предрасуда;
- 3.) Назначава да нигде није рекао да је тај процес „заостао у својим почецима јер је превладала диоба нација према религијама“, него да је деоба по религијама била превладала пре почетка националних препорода и да је они крајем 18. века већ затичу као готову чињеницу;
- 4.) Истиче да није потенцирао „два међусобно супротна и заправо непомирљива пола“ тиме што је приказао српско друштво као демократско, а хрватско као аристократско, већ да је једноставно констатовао да су југословенски народи у 19. веку имају различите структуре друштва. Он мисли да у томе нема никакве политизације и да је то погрешно значење интерполирала Грос;
- 5.) Њен навод да је написао да „југословенство илиризма (...) може наћи своју коначну афирмацију само у Србији“ апострофира као још једну интерполацију. Не могавши да се уздржи од цинизма, констатује да није „ништа лакше него цијелом туђем мишљењу дати подлогу својих политичких предубјеђења, и закључивати како Екмечић пише у ‘жаргону америчких друштвених знаности’“.¹⁶³⁹

¹⁶³⁸ Исто, стр. 151.

¹⁶³⁹ Исто, стр. 151-154.

Откуд овакви ставови и очигледне омашке код једне познате и научно прононсирание историчарке као што је Мирјана Грос? Екмечић мисли је то због тадашње друштвене атмосфере и наглог успона национализма у Хрватској. „Помамили се мали имами. Неки су, без својих оригиналних убјеђења о развоју југословенске историје, повјеровали да је политичка дужност сваког свјесног и патриотског интелектуалца и научника да се тој атмосфери прикључи. Ја нисам“, поручио је Екмечић.¹⁶⁴⁰

Поновио је да је основни „камен-спотицања“ између њега и Грос различито оцењивање порекла и историјске улоге хрватске правашке идеологије. И у овом тексту је истакао своје неслагање са покушајем Мирјане Грос да учење Анте Старчевића повеже са француским рационалистима, сматрајући то интелектуалним промашајем. Остао је при становишту да Вук Стеф. Карацић и Анте Старчевић никако не могу бити еквиваленти, јер ако на једној страни имамо Вука, на другој праваше, шта онда остаје као еквивалент југословенској идеји? Дакле, што се тиче тог дела полемике, Грос и Екмечић су остали на почетним позицијама. Иста мета – исто одстојање.¹⁶⁴¹

Суштину свог погледа на полемику са Мирјаном Грос можда је најбоље описао у једном пасусу при крају овог чланка. У њему се осећа опорост, озлојеђеност, извесна доза ироније, али и одлучност да се не одступи од својих научних резона. Пренећемо га у изворном облику: „Одређени тон нетолеранције и мржње у критици Мирјане Грос на моје текстове наводио ме је на мисао да не само жалим што сам се бавио писањем историјских текстова, него понекад жалим што сам се уопште научио да пишем. Неписмен, ја бих припадао једном вишем степену цивилизације. Историографија би била чисто зицфлајш занимање, као пописивање књига у библиотеци, да није потребе да даје нове, оригиналне и храбре закључке. Одатле остајем при ранијој оцени да извјесне радове Мирјане Грос који су на линији политичке проsvјете треба игнорисати и ићи својим путем. Неки од њених становишта су политички предимензионирани, нису оригинални, и наметљиви су. Због неких партнер у полемици може изгубити главу, - али свеједно треба их игнорисати и ићи својим путем. То је једини услов за научни и морални напредак ове науке којом се на своју несрећу бавимо.“¹⁶⁴²

Своју дискусију са Мирјаном Грос и другим критичарима Екмечић је окончао исказом да је довољно учинио да кристализује проблеме који су спорни и који су подложни научној дискусији. Поручио је да се не сматра обавезним да одговори Грос уколико се евентуално поново огласи, јер се уморио да по трећи пут прича „једну исту шалу“, а да његов „ревни опорбењак на другој страни“ (...) не показује знаке да је схватио“.¹⁶⁴³

¹⁶⁴⁰ Исто, стр. 154.

¹⁶⁴¹ Исто, стр. 154-156.

¹⁶⁴² Исто, стр. 156.

¹⁶⁴³ Исто, стр. 156.

Последња реч у овој великој полемици ипак је припала Мирјани Грос. Екмечићево задње обраћање доживела је као „особни напад какав још није забиљежен на страницама југославенских хисторијских часописа“. Стекла је утисак да се његов текст састоји од „пуких декларација“, којима он примењује поступак фокусирања само на неке сегменте одређеног питања док оно основно оставља по страни. Под тим „основним“ (или једним од њих) она подразумева питање да ли „уопће постоји српски национализам“ или се код Срба може говорити само о југословенској идеологији а да се истовремено код Хрвата може говорити само о национализму. Постављањем тог питања Грос је, према њеном становишту, дирнула у „табу-тему“ па је зато Екмечић кажњава „необуздатим особним нападима“. Тиме се он, цитирајући њен исказ, ослободио „и последних знанствених норми да би могао пријећи у царство ирационале и неконтролираних изјава“ о њеном „злоћудном карактеру и интелектуалној биједи с позадином политичког опортунизма и предрасуда“.¹⁶⁴⁴

Настављајући даље у сличном духу, Грос поручује да Екмечић не познаје границе у произвољним приступима историјским чињеницама и да је врло лако, „с изворима у руци“ побила његове тврдње о недостатку „ма и трунке демократске традиције у Хрвата“. И поред тога што каже да ће прећи преко његове тврдње да Краљевину СХС/Југославију сматра „неопростивим злочином“, истиче да југословенску монархију заиста не доживљава као демократску творевину. Указује на то да је Екмечић својим „карактеристичним стилем“ легитимисао „прву Југославију“ позивањем на „Илирце“ и Штросмајера, „као и некада службена пропаганда њених властодржаца“. Мишљења је да само идеолошки и ненаучни приступ природи југословенске краљевине може изводити из тежњи југословенских идеолога 19. века, а не из истраживачког питања како је она настала и каква је заправо била.¹⁶⁴⁵ Таквим исказом, Грос је још једном очигледно покушала дискредитовати Екмечићева научна становишта о стварању југословенске државе и њеном историјском карактеру.

Поново је указала на то да је, поред различитих погледа на историју хрватског праваштва, „јабуку раздора“ између ње и Екмечића представљало различито схватање југословенске идеологије, српског и хрватског национализма. Она је на становишту да се српски и хрватски национализам знатно разликују и да не постоји „српски еквивалент“ хрватском југословенству. Исто тако мисли да је југословенство код Срба и Хрвата имало различита обележја; док је код Срба (али и Словенаца) то била појава уз или изнад већ постојеће националне идеологије, код Хрвата је, према њеном гледишту, југословенство било национално-интегралистичка идеологија која је обављала функцију свесног укључивања појединаца у процес националне интеграције хрватског народа. Из тога произилази њен закључак да је југословенска идеја имала неупоредиво већу улогу код

¹⁶⁴⁴ М. Gros, „U povodu povlačenja Milorada Ekmečića od polemike“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2/1977, str. 168.

¹⁶⁴⁵ Исто, стр. 169.

Хрвата од екслузивног правашког национализма и да је тиме одражавала битан елемент конституисања хрватске нације.¹⁶⁴⁶

Ти је разлози мотивишу да инсистира на томе да се српски национализам у 19. Столећу не сматра непостојећим и тражи да се посебно изучавају и српски и хрватски национализам. Тиме уједно одбија Екмечићеву опаску да је на наведену проблематику гледала са позиција хрватске националне идеологије. Уверена је да је „нужно потребно одређене повијесне чињенице идентифицирати као национализам, тематизирати их и сматрати ‘легитимним’ предметом истраживања а не бранити искључивање тог питања из истраживачке праксе хисторичара тактиком псовачких полемика“, поручила је Грос, још једном отворено „гађајући“ Екмечића.¹⁶⁴⁷

Свој текст окончала је онако како га је и започела – необично оштро, приписујући Екмечићу да сматра да она припада „оним ограниченим створењима која се смију тек када неки виц чују по други пут“, истичући да се она заправо и не може смејати његовим „шалама“. Уз наду да ће историчари схватити да питања која поставља пред научну јавност нису плод њене „егзалтираности и националистичке средине из које потиче“, већ да произилазе из уверења о „акутној нужности“ да се сами историчари са њима суоче, окончала је своју дугу расправу са Екмечићем о његовој партиципи *Историје Југославије*.¹⁶⁴⁸

* * *

Бура која се дигла у научној (али и широј) јавности поводом *Историје Југославије* представља је знаковит симбол времена у којем се појавила. Она је, на неки начин, била „рендгенски снимак“ стања тадашње југословенске историографије и тадашње друштвене атмосфере. На основу досадашњег изучавања дошли смо до закључка да је југословенска историографија 70-их година 20. века била подељена по важним научним питањима и да су у њој владали различити, некада чак и дијаметрално супротни ставови о процесу стварања југословенске државе и њеном историјском смислу. Наравно, сам појам „југословенска историографија“ треба схватити условно, јер јединствена југословенска историографија никада стварно није егзистирала. Кровна организација југословенских историчара „Савез историчара Југославије“ покушавала је створити чвршће везе између републичких (и покрајинских) удружења „посленика музе Клио“, али у томе није нарочито успевала. Историчари су у највећем делу заступали посебне историјско-националне концепте увијене у марксистичку „обланду“, који су у неким битним

¹⁶⁴⁶ Исто, стр. 170.

¹⁶⁴⁷ Исто, стр. 170.

¹⁶⁴⁸ Исто, стр. 171.

сегментима били опозитни један другоме. То је, између осталог, за последицу имало чињеницу да Југославија није изнедрила своју аутентичну историографску школу, изузев неговања дијалектичко-материјалистичког приступа историјској науци, што је, опет, било слично са државама тзв. „социјалистичког лагера“.

Евидентно је да су најрепрезентативнији представници хрватске историографије неговали хрватско становиште, истицали значај хрватске државности (колико год сам тај појам био упитан), ствари посматрали прво из своје националне, па тек онда из наднационалне (југословенске) перспективе. За разлику од њих, српски историчари су, углавном, српско становиште, односно српски однос према историји *стварања Југославије* потпуно уоквиравали унутар југословенског. Ствари су дакле, резоновали потпуно обратно у односу на своје хрватске колеге: неговали су југословенско становиште („Југославија – коначни циљ српске историје“), истицали моменте српске историје који су симболисали заједништво са другим Јужним Словенима, историју посматрали прво из наднационалне (југословенске), па тек онда из српске перспективе. Тако је било и у случају дискусије између групе истакнутих хрватских историчара и Милорада Екмечића, с тим да је Екмечић кроз своје одговоре на критике пласирао одређена становишта која нису била у складу са званичним наративима тадашње државне политике. Његова позната теза о Југословенима као једном народу подељеном религијским границама, које су кроз социјалистичку Југославију постале административно-политичке и националне, била је у супротности са прокламованом девизом о Југославији као „самоуправној социјалистичкој заједници свих наших народа и народности“. Исти је био случај са његовим гледиштем на проглашавање засебности црногорске и муслиманске нације, за које је отворено тврдио да су „измишљене“ (цитат М. Е.). Такве констатације су многим тада (а и касније) звучале јеретички, без обзира што су засноване на вишедеценијским истраживањима необјављене архивске грађе и изучавању релевантне историографске литературе.

Сам Екмечић сведочи да је ова полемика снажно утицала на његов даљи научни развој. Вратила га је синтетичком изучавању историје народа Југославије. Обиман материјал који је годинама сакупљао, сазнања до којих је долазио, научне закључке које је формирао требало је повезати и систематизовати. Кренуо је у процес писања свог животног дела – двотомног *Стварања Југославије*. У време њеног промовисања рекао је да је написао – за инат. За инат злонамерним критичарима, за инат острашћеним политичарима, за инат идеолошки анжажованим историчарима. И успео је. „Најзначајнија научна дискусија у историји наше науке“, како оцењује своју дебату са реномираним хрватским историчарима, изнедрила је мотив за креирање његове најбоље књиге. То је, можда, најзначајније и највредније наслеђе ове велике расправе.

VIII

Историјске основе европских тоталитарних режима и идеологија између два светска рата

У низу других разноврсних тема, углавном у вези са прошлошћу југоисточне Европе 19. и 20. века, ваља нагласити да је Екмечићеву истраживачку радозналост привлачило изучавање природе тоталитарних идеологија, њихов однос са религијом, као и питање темеља диктатура у европским земљама између два светска рата. Живо га је интересовало шта је то што је у државама које су баштиниле грађанску парламентарну демократију произвело „епидемију“ диктаторских режима, који су (најчешће) имали подршку већине њихових становника. То је покушао да одгонетне још на почетку своје богате академске каријере, половином 60-их година 20. века када је једно своје истраживање преточио у студију *Основе грађанске диктатуре у Европи између два свјетска рата*. Касније је проучавао улогу расизма у одређивању немачких ратних циљева у Великом рату, феномен сакрализације политике у фашизму, релације између фашиста и римокатоличке цркве.

Ослањајући се на писања Хане Арент и Игнациа Силонеа,¹⁶⁴⁹ Екмечић заступа мишљење да иако би научници прихватили класификацију типологије диктатура између два светска рата која би почивала на разлици у схватању појма диктатуре у класичном смислу те речи и тоталитарног система, онда опет остаје чињеница да између разних форми диктатура постоји нешто важно заједничко што их поистовећује. Као једну од најважнијих чињеница у том контексту он препознаје кризу парламентаризма која је уследила у малтене свим европским земљама током двадесетих година прошлог столећа. У прилог томе наводи пример поменутог Силонеа који је покушао да сам појам модерне демократије замени кованицом „партитократија“, с обзиром на то да је сматрао да је стара форма изгубила свако реално значење од како је народ престао да шаље своје аутентичне представнике у скупштину јер су то право у његово име преузеле политичке партије. Из тога је произилазила логика да народни посланици у модерним парламентима то уистину нису, већ је њихово наименовање за то звање зависило од ужег руководства политичке странке којој он припада и према којој је толико био дужан да је у парламенту заправо заступао не народ, него политичку опцију која га је подигла из социјалне анонимности.

¹⁶⁴⁹ Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York 1960; I. Silone, „Partia de masse et democratie“, *Preuves*, mart 1959, br. 97 (у подножној напомени није наведено место издања, прим. Ј. А.); Ваља напоменути да је Екмечић Силонеа тако доследно ословљавао (и не само у овој студији, већ и касније), иако се ради о псеудониму италијанског левичарског политичара и писца Секондина Транкиљија.

„Бирач се опредељује, а не бира и своди се на машину која треба да даде мандат једноме од више њих који су већ напола изабрани“, бележи Екмечић.¹⁶⁵⁰

Он сматра да велики диктатори који персонификују недемократске европске режиме између два светска рата нису долазили „сами од себе“ на чело европских држава. Он је на становишту да су они сублимат одређених снага које су их избациле на површину да би на основу њих покушали да одреде боју и судбину своје епохе. Из таквих стремљења настао је дух који је обликовао порив за стварање одабраног политичког месије као спасиоца друштва и нације, који је свој најочигледнији израз добила у Немачкој. Појам вође код просечног немачког бирача описује као готово митско биће, „никло из воде, или спуштено с неба и без трага коријена у животној земаљској стварности“. Мит вође је, према његовим речима, заробљавао разум одређених слојева грађанског друштва између два рата и дуго времена остао нетакнут. Тиме објашњава узроке процеса који је учинио да један друштвени објект постане субјект, „као да није продукт једног болесног друштва, него творац над њим“.¹⁶⁵¹

Другу битну околност због које извори на којима почивају европске диктатуре између два светска рата постају нејасни, Екмечић детектује у томе што је код знатног дела мањих народа њихов облик недемократских режима био одређен не само друштвеним снагама које су тај облик владања изазвале и учиниле историјски нужним, већ и у снажним спољашњим инспирацијама из великих центара тоталитаризма, пре свега из Италије и Немачке. Истиче да појаве „поглавника“ и „адониса“ код малих европских народа не треба гледати као оригиналне, већ да су у питању копије тоталитарних италијанских и немачких узора. Мишљења је да њихов профил под другим околностима не би прешао оквире које одређује добра сеоска крчма.¹⁶⁵²

Препознатљиву карактеристику у „општем шематизму европске диктатуре између два рата“ Екмечић види у чињеници да је сваку од њих персонификује одређена личност, која конституише владу, а негде и покрет који образује владу. Напомиње да се битно разликују диктатуре фашистичког типа, које су издалека плански припремане, које су имале своју дугу историју, од војних диктатура (пример Грчке) и краљевских личних режима (пример Југославије). Оно што наводи као њихову заједничку карактеристику јесте чињеница да је у оба случаја постојало истискивање посредника између владе и народа, односно систематско слабљење улоге парламента, који се претварао у неку врсту политичког фикуса. „И тако се то креће у зачараном кругу: свака одлука извршне власти има законску снагу, а сваки је закон заједно са својом пролазном основом јако промјењив, недопуњив и краткотрајан, па се готово у свакој грађанској диктатури између два светска рата ствара

¹⁶⁵⁰ Milorad Ekmečić, *Osnove građanske diktature u Evropi između dva svjetska rata*, Sarajevo 1964, str. 27.

¹⁶⁵¹ Исто, стр. 28.

¹⁶⁵² Исто, стр. 28.

фатаморгана правног система који је историјски нов и као објављење свет“, поручује Екмечић.¹⁶⁵³

Монархистичку диктатуру са одговарајућим генералом као првим министром описује као заједничку балканску традицију између два рата. Као њихову основну карактеристику апострофира политичку несигурност чији је корен у социјалној нестабилности, насталој након што су се та друштва последице 1918. издвојила из цеелине комплекса који је у већини контролисала европска индустрија као своје предграђе. Зато балканске краљевске круне метафорички описује као „плашт којим је прекривена голотиња једног војног система чије су сухе норме и одговарајућа професионална вулгарност пренесени и на политичку етику и на јавни живот“. Последицу таквог начина поимања власти препознаје у свођењу политике на занат и губљење једне од њених основних особености – заступање одређених различитих интереса.¹⁶⁵⁴

Анализирајући карактеристике неких од источноевропских режима између два светска рата, Екмечић долази до позиције да се по неким строжијим и децидиранијим критеријумима они не би могли дефинисати као диктатуре. Узоре њихових уставних система проналази у највишем правном акту Треће француске републике и успостављању цезаристичких режима двојице Наполеона. Ипак, апострофира да су формално парламентарни режими у неким источноевропским земљама (наводећи пример Пољске и Мађарске) били толико адаптирани недемократским политичким мерама да би завођење личне власти неког ауторитарног лидера био само „сувишан историјски луксуз“. Његова општа оцена источноевропских диктатура може се сажети у исказ да оне нису имале велико историјско оправдање и да представљају неку врсту одјека онога што се двадесетих година 20. века дешавало на Западу.¹⁶⁵⁵

У свом писању истиче да је само Чехословачка у географском оквиру земаља Источне Европе остала поштеђена значајнијих покушаја увођења диктаторских режима, иако је њен масариковски демократизам делом фактор по коме се она идентификовала као посебност у сукобу са диктатурама свуда око себе. Сматра да је њена демократија била израз друкчије социјалне структуре и да се једино „грађанским демократизмом могла супроставити пими диктаторских девиза које су покушавале да нахрупе из Немачке и Аустрије.“¹⁶⁵⁶

Корене из којих је израстао западноевропски фашизам пронашао је у дубокој кризи грађанског друштва које је требало спасавати од фундаменталних социјалних промена. Први и основни разлог успостављања диктаторских система видео је у друштвеном поверењу које су поједини сталежи у њих улагали. Кризе капиталистичког система, ратне

¹⁶⁵³ Исто, стр. 29.

¹⁶⁵⁴ Исто, стр. 30

¹⁶⁵⁵ Исто, стр. 30-31.

¹⁶⁵⁶ Исто, стр. 30.

деструкције целих друштава неминовно су изазивале опште пропадање средњег европског сталежа. За ту чињеницу одговорним сматра сами друштвени поредак који је улазио у фазу опште дегенерације.¹⁶⁵⁷

Када смо код корена фашизма, вреди споменути да је Екмечић у раду „Фашизам и религија“ истакао да је у историји постанка и развоја фашизма у свету католичка црква „одиграла улогу безгрешног зачећа“. Напоменуо је да су сви сложни у томе да је од свих масовних покрета 20. века, фашизам био једини чија се идеологија ствара непосредно пред избијање Првог светског рата: дефинише се као интеракција између културе и политике. Позивајући се на истраживања Зева Штернхела, Марија Шнајдера и Марије Ашери,¹⁶⁵⁸ преноси да је у земљи свог порекла, у Италији, фашистичка идеологија никла из Маринетијевог футуристичког манифеста из 1909, Данунцијеве поезије, антиматеријалистичке ревизије марксизма, револуционалног ревизионизма након Бернштајна, италијанског новог синдикализма који се није одрицао насилних преврата у друштву и покушаја средњоевропских социјалистичких партија да своје циљеве сместе у националне оквире.¹⁶⁵⁹ Екмечић каже да је корак даље од оваквог начина мишљења направљен у оцени да је историјски почетак фашизма у француској, а не у италијанској историји, наводећи пример националистичке и антисемитске „Лиге патриота“ која је још у периоду између 1882. и 1888. године захтевала „моралне и интелектуалне реформе“ које су неколико деценија касније изводили италијански фашисти и немачки национал-социјалисти.¹⁶⁶⁰

Анализирајући наведену тематику, установио је да је истраживање порекла фашизма у основи засновано на несвесном заобилажењу папских енциклика од револуције 1848. године, које су уствари биле она духовна подлога на којој се противмарксистички социјализам појавио. Круну таквог начина проучавања коренова фашизма види у делу Ернеста Нолтеа „Фашизам у својој епохи“, где је цело једно почетно раздобље настанка фашизма као идеологије и политичког покрета стављено у француску историју. Поникао у католичкој породици и одгајан у Хајдегеровом семинару, он се годинама све више представљао као истраживач савремене историје који покушава да Хитлера и националсоцијализам учини схватљивим „у њиховој величини и трагедији и њиховом историјском оправдању као превентивној реакцији на Стаљинов азијатски бољшевизам“, оцењује Екмечић.¹⁶⁶¹

Први излаз из таквог начина схватања порекла фашизма тражио је у почетној методолошкој омашци историчара који су закључивали да је фашизам био једини покрет

¹⁶⁵⁷ Исто, стр. 32.

¹⁶⁵⁸ Zeev Sternhell, Mario Sznajder et Maria Asheri, *Naissance de l' ideology fasciste*, Paris 1989, стр. 11.

¹⁶⁵⁹ М. Екмечић, „Фашизам и религија“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 223. – Проширена верзија истоименог чланка у часопису „Српска политичка мисао“, бр. 1-4, Београд 1996.

¹⁶⁶⁰ Исто, стр. 224.

¹⁶⁶¹ Исто, стр. 225.

20. столећа који пре његовог почетка није створио своју идеологију. Одговор нуди у чињеници да је фашизам дуго времена изгледао као покрет без идеологије, „као човек који је навлачио боксерске рукавице пре но што се упознао са правилима тог надметања“.¹⁶⁶²

У даљем разматрању теоретских основа фашистичких диктатура установио је да су оне потекле из католичких доктрина о моралној држави и да је корпоративни систем само продужено тумачење те почетне основе. Штавише, дошао је то податка да су први систематски нацрти фашистичке идеологије полазили од тога да то и није нека посебна световна теорија, него једноставно једна нова католичка контрареформација, која је требало да допуни и на виши ниво уздигне ону прву из Лутеровог времена у 16. веку. „Природа фашизма се не може ваљано разумети, ако се не узме у обзир да је његова прва свест о себи као новом покрету било сазнање да је то Друга контрареформација, која ће исправити грешке оне давне, од пре три века“, поручио је Екмечић.¹⁶⁶³ Из таквог схватања произишао је његов став да су сви пионирски идеолошки нацрти европских фашизама били продужетак ранијих националних покрета, којима је католичка идеологија давала базичне идеје.

Он сматра погрешним сумњичење да је фашизам имао намеру да ствара неку нову религију. Напротив, према његовим истраживањима, хтео је да оснажи хришћанство и од цркве створи „instrumentum imperii“. Апострофира да је Мусолини био религиозан у стандардној италијанској мери, али да није био верски фанатик, док су вође католичких диктатура у Португалу, Шпанији, Хрватској и Словачкој били наглашено ритуално религиозни. Њему је једна ствар била белодано јасна – сваки напор да се Италијани коначно уједине у једну интегрисану нацију, „није могао проћи без уградње у тај процес онога фактора који је народ и разјединио, а то је католичка црква“. Према Екмечићевој интерпретацији, интеграција цркве и религиозности у један национални покрет завршена је тиме да је социјална и политичка идеологија католичке цркве постала идеологија фашизма.¹⁶⁶⁴

Када смо горе споменули појам „моралне државе“, односно „етичке државе“ у фашистичкој идеологији, вреди споменути да га је Екмечић најбоље објаснио путем папске енциклике „Француском народу, о Цивилном и Домаћем друштву“ из 1884. године, у којој је стајало да суверенитет не долази од народа, као заједнице слободних појединаца него од Бога. Држава је, према том документу, Божији викар на земљи и само црква, као тумач божанских права и његове воље, може одређивати норме друштвеног морала и државног права. На тај начин је црква постајала једини ослонац суверенитета у држави и имала непорециво право да одређује облик државе. Екмечић мисли да је очито да је

¹⁶⁶² Исто, стр. 225.

¹⁶⁶³ Исто, стр. 237.

¹⁶⁶⁴ Исто, стр. 239.

католичка црква на бази таквог учења природно тежила ка ауторитарној држави, апсолутном монарху и њој блиским обоготвореним личностима.“¹⁶⁶⁵

На трагу таквог начина резоновања додао је да је приметно да се католичка црква снажно национализовала и подржавала експанзионистичку спољну политику. На унутрашњем плану је, према његовим анализама, подржавала традиционални одгој породице, уз отпор урбанизацији друштава и изградњи великих индустријских градова. На то се надовезивала његова мисао да су сви фашистички покрети у свету стварали култ сељачког живота. Сељаштво је код тоталитарних идеолога доживљавано као „темељ и извор сваког живота“. Екмечић истиче да је култ сељака и малог привредника у Хитлеровом „Mein Kampf“-у пренешен право из брошурица католичког покрета Георга Шенерера, које је он читао у својој младости. Папску енциклику „Rerum novarum“ из 1891. године види као својеврсну социјалну библију је у свим фашистичким државама, која је инспирисала целу друштвену идеологију. „Најдрагоценије што је црква дала фашизму били су њени верници, који су исто онако обожавали свога шефа државе као што су то радили и са својим црквеним поглаваром“, поручио је Екмечић путем рада „Једна теорија о сакрализацији политике у фашизму“. ¹⁶⁶⁶

Треба истаћи да је за грађење својих ставова о односу религије и фашизма Екмечић посебно користио књигу италијанског историчара Емилија Ђентилеа о култу ликторског знака и сакрализацији политике у фашистичкој Италији („Il Culto del littorio. La sacralizzazione della politica nell'Italia fascista“). Сматрао је да се ради о једном од најбољих остварења у светској историјској науци, делу које се наслањало на истраживања Џорџа Мосеа о национализацији широких народних маса путем политичких симбола.¹⁶⁶⁷ На становишту је да је главна нит Ђентилеовог дела била мисао да је фашизам био први експеримент институционализовања једне нове лаичке религије у Европи после Француске револуције.¹⁶⁶⁸

Не поричући базичне закључке Емилија Ђентилеа да је масовна подршка фашизма у Италији долазила из чињенице да је он историјски продужио ранији ризорђименто, да га је носила интелигенција са уверењем да је велики рат 1914-1918. године био препородитељски и револуционаран, да је цела нација за две деценије фашистичке власти доживела тренутак модернизације, Екмечић је ипак мишљења да у његовим уверењима постоји једна концепцијска слабост. То се, према његовој анализи, пре свега односи на то да Ђентиле није узео у обзир чињеницу да много шта што је он оценио као лаичку религиозност, није било ништа друго него део свакодневне католичке религиозности.

¹⁶⁶⁵ Исто, стр. 241.

¹⁶⁶⁶ М. Екмечић, „Једна теорија о сакрализацији политике у фашизму“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 270.

¹⁶⁶⁷ George L. Mosse, *The Nationalisation of the Masses, Political Symbolism and the Mass Movements in Germany from the Napoleonic War through the Third Reich*, New York 1975.

¹⁶⁶⁸ М. Екмечић, „Једна теорија о сакрализацији политике у фашизму“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 265.

Наглашава да је поред фашистичке власти постојао и систем католичких организација, који су били један партнерски покрет са сличним циљевима и методама. Фашизам се, према његовом виђењу, уздигао на католичкој цркви, док су је некадашњи јакобинци разарали.¹⁶⁶⁹

Поред писања Емилија Ђентилеа, ваља подвући да је Екмечић своје изучавање корена фашизма градио и на писању Иве Андрића, односно на његовом есеју „Фашистичка револуција“ из 1923. године. Интересантно је приметити да је Андрић појаву италијанског фашизма доживео као реакцију на неуспелу комунистичку револуцију: „Социјализам је губио своју гласовиту, велику снагу и драгоцено време у магловитим одлукама и ситним чаркањима, клао буржоазију тупим ножем док је није довео до очаја и експлозије у безумну реакцију.“¹⁶⁷⁰ Екмечић преноси да је наш нобеловац био на становишту да италијански конзервативни и католички национализам није нашао одзива у масама и није победио, него је и сам апсорбован од једног покрета чији су основи били много шири, разлози много реалнији и средства савременија.“ Посматрајући манифестације фашиста на римској улици 1921. године, Андрић је овако описао Мусолинија: „У првом четворореду тих бучних и бескрајних поворки показали су ми једног човека о коме се дотад мало говорило. У тамносмеђем, дугачком капуту, са широким жутим лицем и жарким великим очима, ступао је оштро и падао у очи свима. У целој појави било је нешто сурово и фратарско.“ Није му порицао ни способности да води масе, ни могућност да оствари конструктивни преображај у италијанској држави жедној историјских промена. Уколико падне у искушење да постане диктатор, онда ће уместо обнове завршити у хаосу. Његове поворке неиспаваних сељака и маловарошана из провинције који су дошли да се нечему свете у престоници оценио је као „све го туцибрат“.¹⁶⁷¹

Промишљајући даље у том правцу, Екмечић је поручио да је просечни католички верник у Бениту Мусолинију видео симбол снаге своје земље, која пре тога никада није постојала. Без тог приметног улога, његов култ се никада не би могао изградити. Он сматра да су католичка црква и фашистички режим били узајамно повезани: докле је католичка црква одобравала фашистички режим, дотле је он и функционисао.¹⁶⁷²

Чињеница је да је у основама национал-социјалистичког режима постојао елеменат масовне подршке Хитлеру, изражен у знатно већем степену него код других диктатура. Њу Екмечић образлаже анализом која је показала да када се једном формира „интимни однос“ социјалне кризе и политичког покрета који је обећавао да ће је решити радикалним

¹⁶⁶⁹ Исто, стр. 268-269.

¹⁶⁷⁰ И. Андрић, „Фашистичка револуција“, (прво издање: Загреб 1923), у: *Сабрана дела*, Београд 1981, стр. 200, 202.

¹⁶⁷¹ М. Екмечић, „Једна теорија о сакрализацији политике у фашизму“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 269-270.

¹⁶⁷² Исто, стр. 270-271.

методама, онда веза политике и директне друштвено-економске заинтересованости ишчезава и идеја диктатуре живи и сама од себе у привиду непостојања њеног корена у кризи и осакаћеном друштву.¹⁶⁷³ Таква атмосфера је, према његовим тумачењима, породила модерног уличног фанатика, који је уистину веровао у национал-социјалистички наратив, у пропагандне памфлете о супериорности „аријевске расе“ и „јудео-масонској завери“, који је на Хитлеровим митинзима падао у екстазу и политички делиријум. „Додуше, просјечни је Нијемац већ својом новијом историјом био припремљен за оваква радикална доживљавања. Цијели његов национализам се логично завршавао у Трећем рајху“, сматра Екмечић.¹⁶⁷⁴ Напомиње да је исто тако фашизам у Италији био дубоко усађен у дубину италијанског национализма који га је на крају дефинисао и дао му све оне облике које је сам имао. Према суду историчара Паола Алатрија¹⁶⁷⁵ италијански је национализам „по идеји и акцији (...) увек био антилибералан, антидемократски, антипарламентаран и антимасонски“.

Испитујући полет национал-социјалистичке идеје, Екмечић је дошао до сазнања да је тежња за светском доминацијом израстала упоредо са историјом израстања немачке челичне индустрије; односно, да штошта што је Хитлеров режим планирао, има свој дубок корен у немачкој историји. Позивајући се на истраживања Фридриха Мајнкеа преточена у дело „Немачка катастрофа“¹⁶⁷⁶, Екмечић каже да је карактер немачког народа из доба Хитлера био резултат знантно дубље прошлости, да порекло води из времена Гетеа, као нарушавање психолошког еквилибријума између рационалног и ирационалног. „Милитаризам је ушао у душу њемачког народа у току прошлога вијека кад је синтеза интелекта и силе обећавала наду.“¹⁶⁷⁷ Екмечић указује на чињеницу да је помоћу милитаризма немачки народ у 19. веку остварио своје национално уједињење „и на тај начин остварио најзначајнију и најупечатљивију тековину у историји једне нације“. Зато каже да је пребацивање Немцима поверење у милитаризам исто што и пребацивање Французима поверење у револуцију, Енглезима у парламент, Југословенима у националне устанке и „уротничку политику“.¹⁶⁷⁸

Изучавајући фактор расизма у одређивању немачких ратних циљева у Великом рату, изградио је тезу да расизам није био само идеолошка и политичка идеја, већ супститут за врло слабу националну свест. На раси се, према његовим схватањима, градила свест о јединственом идентитету Немаца, а не на нацији. Зато је речник немачке расистичке идеологије постао речник немачких политичара и генерала од краја 19. века до 1945. године. С тим у вези, Екмечић закључује да је све што је рађено у Немачкој за време

¹⁶⁷³ Milorad Ekmečić, *Osnove građanske diktature u Evropi između dva svjetska rata*, Sarajevo 1964, str. 35.

¹⁶⁷⁴ Исто, стр. 36.

¹⁶⁷⁵ Paolo Alatri, „Le origini del fascismo“, *Editori riuniti*, 1956 (у подножној напмени није наведено место издања, прим. Ј. А.), str. 16.

¹⁶⁷⁶ Friedrich Meinecke, *The German Catastrophe. Reflections and Recollections*, Cambridge (Massachusetts) 1950.

¹⁶⁷⁷ Milorad Ekmečić, *Osnove građanske diktature u Evropi između dva svjetska rata*, Sarajevo 1964, str. 37.

¹⁶⁷⁸ Исто, стр. 37.

Хитлера било дубоко укоренењено у њеном друштву и култури још пре 1914. године. Расистичке теоретичаре попут Паула Рорбаха и Хјустона Стјуара Чемберлена видео је само као интелектуалне корифеје таквог система, оне који су својим радовима желели дати (пара)научно оправдање немачким геополитичким апетитима.¹⁶⁷⁹

На трагу таквих закључака он даље бележи да је немачки национализам, базиран на расизму, битно партиципирао у изградњи Хитлеровог система. Додуше, ваља напоменути да он мисли да сваки национализам има истоветне облике и истоветну искључивост свих осталих нација и њихових култура, као што је антисемитизам одлика сваког од њих (изузев неких балканских и левантинских).¹⁶⁸⁰ Ипак, за тријумф тоталитарне идеологије национал-социјализма нису били довољни само национализам и вера у моћ силе и оружја. За то су, према Екмечићевим виђењима, била потребна додатна три чиниоца: разорена економска и политичка структура друштва, неодговорност горњих слојева и способност Хитлерових људи да све те околности искористе за свој долазак на власт.¹⁶⁸¹

У његовим исказима може се приметити мисао која подразумева да Хитлер није применио ништа ново у свом процесу доласка на власт, већ да је од Мусолинија учио метод укрштања револуционарних и легалних акција као средство ка том циљу. Спомине да је Геринг био у Риму 1931. Године и успоставио везе које су трајале до краја Другог светског рата. У везу са јачањем тоталитарних покрета доводи и италијански конкордат са Ватиканом 1929. године. То је, према његовој интерпретацији, био општи знак за све европске десне покрете да почну копирати италијанско искуство. „Ватикан је то доживљавао као покрет европског окупљања, па је осуђивао и своје покрете који су се затварали у изоловане националне програме“, сматра Екмечић.¹⁶⁸²

Ваља напоменути да је он у својим истраживањима посебну пажњу посветио изучавању тоталитарних система у источној Европи. Врло битну улогу у њиховом рађању приписује аграрном питању. Приметио је да су све земље источне Европе имале тренутке својих великих аграрних криза које су претиле да се претворе у револуцију и да су се све налазиле у латентном процесу мењања социјалне структуре друштва. Први светски рат је, између осталог, за последицу имао опадање пољопривредне производње. Екмечић је дошао до података који говоре да је у поређењу са 1913. на 1920. годину опала за чак 27 % (у Немачкој 38%), а како је у току рата производња цереалија и хране у прекморским просторима енормно нарасла, па готово истиснула европске произвођаче са светских пијаца, аграрна је производња у тим земљама била недовољна да поврати стара тржишта и криза се само повећавала.¹⁶⁸³

¹⁶⁷⁹ М. Екмечић, „Белешка о улози расизма у одређивању немачких ратних циљева 1914-1918.“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 278-279.

¹⁶⁸⁰ Milorad Екмечић, *Основе грађанске диктатуре у Европи између два свјетска рата*, Сарајево 1964, стр. 36-37.

¹⁶⁸¹ Исто, стр. 37-38.

¹⁶⁸² М. Екмечић, „Фашизам и религија“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 245.

¹⁶⁸³ Milorad Екмечић, *Основе грађанске диктатуре у Европи између два свјетска рата*, Сарајево 1964, стр. 40.

Као очигледни пример таквог сценарија навео је Пољску, која је између два светска рата била поприште борби за решавање социјалног питања сељаштва. Она се, према његовим истраживањима, у целом наведеном раздобљу могла идентификовати као перманентна криза у којој је старо социјално стање, уз услов поштовања велепоседништва, могла очувати само дикатура, која је, уствари, ради тога и постојала.¹⁶⁸⁴

Други добар пример била је Румунија. Разматрајући ову проблематику установио је да је неуспех румунске елите да 1930. године реши аграрно питање отворио пут диктатури краља Карола. Екмечић каже да је он најпре покушавао да уведе корпоративну државу, али се брзо показало да је то само прикладна форма укидања општег права гласа. Румунски двор је, дакле, покушавао да реши оно што није знала да реши сељачка странка у име сељаштва. С тим у вези, Екмечић износи једну врло занимљиву тезу - сељачко је питање увек у историји потпуно ван сељаштва, јер оно није у стању да га решава, а да не промени социјалну структуру.¹⁶⁸⁵ То је, судећи према његовој интерпретацији, био узрок и за касније стварање диктатуре на основу организације „Гвоздена гарда“. Његова испитивања су показала да је румунска сељачка политичка опција била толико недоследна да се крајњим крилима могла наслањати и на социјалисте и на конзервативне странке, па с њима чак правити и политичке коалиције. Зато је он мишљења да је сељаштво, као друштвени слој, политички, једнако као и социјално, само медијум, који „не ствара трајне грађевине.“¹⁶⁸⁶

У контексту аграрног проблема у источноевропским државама, Екмечићева истраживања показују да је у међуратној Мађарској стање било нешто горе него у Румунији. Позивајући се на један научни чланак Џона Косе¹⁶⁸⁷ преноси да је 1935. године у тој земљи 74 % земљишних поседа представљало мале сељачке парцеле, а остатак средњи и велики посед, што значи да се 89 % целокупне обрадиве земље односило на ту категорију земљишног власништва. Та је чињеница, према његовим подацима, говорила да је 1938. године скоро милион и по мађарских беземљаша, „руралних пролетера“, како их Екмечић назива, обрађивало велике земљишне поседе разних магната за надницу. „У таквим околностима су горњи слојеви представљали владајућу елиту која ужива политичке слободе и која је заробила друштво намећући му политичка ограничења која на махове прелазе у отворену тиранију“, поручује Екмечић.¹⁶⁸⁸ Зато је, према његовим схватањима, једина реална форма мађарске владе у време Хортијевог регенства (1920-1944) и морала бити дикатура која би „петрифицирала“ друштво на старим класичним темељима, с тим да би уски слој горњих владајућих слојева могао себи дозволити себи „и

¹⁶⁸⁴ Исто, стр. 41.

¹⁶⁸⁵ Исто, стр. 41.

¹⁶⁸⁶ Исто, стр. 42.

¹⁶⁸⁷ J. Kosa, „Hungarian Society in the time of the Regency (1920-1944)“, *Journal...*, vol. XI, October 1956. No. 3. (у подножној напомени Екмечић није навео број странице, прим. Ј. А.).

¹⁶⁸⁸ Milorad Ekmečić, *Osnove građanske diktature u Evropi između dva svjetska rata*, Sarajevo 1964, str. 42.

тај луксуз дату диктатуру ублажи посебним системом изборних закона по којима су сељаци бивали сасвим онемогућавани да изразе своју вољу, као и постојање опозиционих странака које су у свом програму имале захтјеве за социјалном реформом Мађарске.“¹⁶⁸⁹

Истражујући тематику порекла међуратних диктатура на Балкану, утврдио је да су оне на том подручју имале нешто другачију основу и биле резултат дубоко сублимираног сукоба друштвених захтева за прогресом и његових реалних могућности да то оствари. Познато је да су све балканске земље до 1918. године имале структуру ограничених великих земљопоседа, па је аграрна реформа након рата на том простору имала нешто дубље последице него другде. Екмечић преноси да је у Бугарској било подељено 6%, у Румунији 21 %, у Грчкој 38 % целокупне обрадиве земље, уз напомену да је негде овај високи проценат постигнут захваљујући деоби велепоседа чији су власници били друге националности (мислећи на аге и бегове). То је значило претварање балканског простора у свет малих парцелних сељака, којима је недостајала бројнија земљопоседничка елита да попуни политичку празнину између државе и масе народа.¹⁶⁹⁰

Као једну од последица миграција сељака у „таму мрачних предграђа“ Екмечић апострофира њихову отуђеност. Незапосленог сељака у полуиндустријском градићу описао је као социјални проблем историје, а не владајућег режима. Из тога је, према његовим тумачењима, потекла чињеница да се сељак као легитимни члан друштва једино осећао као припадник своје националне странке, „са култом националних династија, славне прошлости и искључивости“; од тог је амалгама створен мит у коме се он једино идентификовао као конструктивни грађанин.¹⁶⁹¹ Разрађујући наведену тезу, дошао је до закључка да се малопарцелни сељак, претворивши се у јединку партијских војски, са собом у град неизбежно донео атавизам социјалне нестабилности, што је узроковало да његова борба буде борба са недефинисаним циљем. То се најбоље може приметити кроз следећи пасус: „Вјечити уљез у туђем дому, тај сељак варваризује политички поступак опозиције, отпора и револуције, светећи се за своје ропство тиме што друге доживљава као своје будуће робове. Свака је сељачка револуција грозно недисциплинована и без класног калуца. Она лута међу програмским екстремима, па једна сељачка странка може бити у разном вријеме и монархистичка и републиканска, и да сарађује с једном владом и да буде против ње. Идеју водиљу одређује лабаво адвокатско руководство, а не петрефицирана класна свијест коју је кроз стољеће историјске еволуције дошла до спознаје да према себи мијења свијет, а не да се она мијења према томе свијету.“¹⁶⁹²

У опште узроке успостављања источноевропских диктатура Екмечић убраја и латентни страх од болшевизације социјалног питања који је обузимао све грађанске странке, као и психолошки утицај диктатура са европског запада. У таквим околностима

¹⁶⁸⁹ Исто, стр. 43.

¹⁶⁹⁰ Исто, стр. 43.

¹⁶⁹¹ Исто, стр. 43-44.

¹⁶⁹² Исто, стр. 44.

национализам је видео као одређену нужду и продужетак немогућности да се реши сељачко питање. Класичну парламентарну демократију није сматрао „модом“ тадашњег времена. Преминацију парцелног сељаштва у државама источне Европе тумачио је као чињеницу која је онемогућила изградњу хомогених друштава. Зато између тоталитарних режима и парцелног сељаштва препознаје постојање органске повезаности.¹⁶⁹³

Као битан фактор за тај феномен потенцирао је чињеницу да је малопарцелно сељаштво имало своју властиту историју која је у много случајева (особито балканским) идентична са националном историјом. Подсећао је да су сељаци за своје вође углавном бирали ауторитарне личности, од којих су чак стварали монархе. Из тога произилази његов став да народ не мора увек стварати демократски облик своје власти.¹⁶⁹⁴ Друштва која су била сапета тековинама недовршених процеса, оптерећена бројним проблемима и послератном депресијом, представљала су идеалан терен за развитак екстремних социјалних покрета. Како су се у њима забрањивале легалне комунистичке партије, које Екмечић именује као „једина гнијезда екстремне љевице у тим сакатим демократијама“, сељаштво је, према његовом виђењу, препуштено својим сељачким странкама и општем аграрном покрету који се врло брзо утопио у грађанском демократизму.¹⁶⁹⁵

Као карактеристичан пример запаљиве смесе нерешеног аграрног питања и екстремних политичких идеологија Екмечић апострофира случај Шпаније. Најбољи опис њеног дубоко располућеног друштва између два светска рата он нуди једним дужим цитатом из књиге Џералда Бренана „Шпански лавиринт“¹⁶⁹⁶: Прва ствар коју треба приметити јесте да је Шпанија једна од оних земаља са неразвијеном, примитивном економијом која је подијељена доста изразитом цртом у два дијела. Горе су више и средње класе, рецимо једна петина становништва, који гласају, читају новине, боре се за запослење у влади и уопште управљају пословима нације. Испод су сељаци и радништво, који у обичним временима немају никаквог интереса у политици, често не знају да читају и држе се уско својих послова. Између ова два потпуно супротна свијета постоји провалија, непотпуно попуњена малим трговцима и занатлијама.¹⁶⁹⁷ Према Екмечићевим наводима, шпански сељаци су, слично као и у другим случајевима, давали војнике за све радикалне политичке опције у грађанском рату, од републиканаца и анархиста, до монархиста и тврде католичке деснице.

На основу његовог писања може се приметити да су се грађанске диктатуре у источној Европи ослањале на слојеве чији је утицај у друштву био компромитован. Разлоге за њихово постојање препознаје у чињеници да је сељаштво, као доминантна

¹⁶⁹³ Исто, стр. 46-47.

¹⁶⁹⁴ Исто, стр. 47-48.

¹⁶⁹⁵ Исто, стр. 45.

¹⁶⁹⁶ Gerald Brenan, *The Spanish Labyrinth. An Account of the social and political background of the Spanish Civil War*, Cambridge 1962, str. 87.

¹⁶⁹⁷ Milorad Ekmečić, *Osnove građanske diktature u Evropi između dva svjetska rata*, Sarajevo 1964, str. 48.

већина народа, њих дочекивала ћутањем и нигде није покушавала да их свргне. Историјски резон краткотрајности тих режима детектовао је у њиховој немогућности да створе масовну народну подршку. Подвукао је да ниједна диктатура у источној Европи није трајала дуго и да су неке напуштене да би се прибегло толерантној форми конзервативне владавине. Из тога произилази став да је диктатура у Источној Европи између два светска рата била логична појава, али није била неизбежна и незамењива форма власти.

Проучавајући наведену тематику на балканском примеру, дошао је до оцене да је у глави просечног сељака на том простору појам вршења власти имао буквално значење, иако ниједна сељачка партија није остварила своју властиту диктатуру. Зато поручује да је природна тековина сељачког друштва нестабилна влада, а природна тежња парцелног сељаштва - ауторитативни режим.¹⁶⁹⁸ Однос између малопарцелног сељаштва и диктатуре очигледно доживљава као неку врсту зачараног круга.

Интересантна је, такође, његова теза о томе да одређена друштвена потреба избацује на површину одређене професије. Ту, пре свега, мисли на банкаре, економисте и финансијске стручњаке (Салазар у Португалу, Стојадиновић у Југославији). С тим у вези је пласирао мисао да су све европске међуратне диктатуре почињале реешавањем финансијског питања и стабилизовањем вредности националне валуте која је постала скривена основа националног мита. Стабилна валута значила је националну сигурност и напредак. Апострофирао је податак да су готово све европске државе између два светска рата имале финансијску варијанту друштвене кризе, па није чудо да су све стабилне демократије у исто време зајмодавци, а не зајмопримци. Ипак, и ту су постојали изузеци: Екмечић каже да је од источноевропских земаља то била само Чехословачка, која је једно време давала зајмове чак и државама према којима није имала поверења.¹⁶⁹⁹

Свим наведеним елементима на којима су се изграђивале европске међуратне диктатуре додао је и један непосредне природе: опасност од социјалне револуције. Апострофирао је да је она изазивала осећање панике код грађанских политичара, као и неповерење у демократска средства и политику. Тиме објашњава велико присуство војничких елемената у европској политици између два рата и коришћења војске као оружја за решење кризе. Сматра да су све диктатуре између два светска рата за своје оправдање имале опасност од политичке анархије која би утрла пут социјалном преврату.¹⁷⁰⁰

Елементе фашистичког корпоративног уређења Екмечић је проналазио онде где је, наизглед, то најмање било могуће очекивати – у социјалистичкој Југославији. Изучавајући идеолошко порекло система радничког самоуправљања, установио је да је он био

¹⁶⁹⁸ Исто, стр. 49.

¹⁶⁹⁹ Исто, стр. 38-39.

¹⁷⁰⁰ Исто, стр. 49.

дословна копија друштвеног система Мусолинијеве Италијаланске социјалне републике (1943-1945). Наводи да су сви називи самоуправних установа („раднички савет“, „скупштина радних људи“, „управни одбор“) на обе стране су били исти и да је сама филозофија подруштвљавања била стављена на исте темеље. Он претпоставља да корене наведених идентичности ваља тражити код левог крила хришћанских социјалиста у Словенији који су били политички савезници комуниста у рату и после њега.¹⁷⁰¹

Велики простор у својим истраживањима посветио је улози Ватикана у успостављању европских ауторитарних режима и њиховом еволуирању. Открио је да је римска курија након пораза Сила осовине пред Москвом убрзано радила на замени влада у свим фашистичким државама, како би нова лица била у стању да уверљивије нуде сепаратни мир западним савезницима. Према његовој интерпретацији, коначни идеал Ватикана било је успостављање католичких ауторитарних држава, које би онемогућиле демократизовање друштава. Позивајући се на истраживања Карлхајнца Дешнера,¹⁷⁰² Екмечић преноси да је Ватикан до средине 1943. године имао изграђени пројекат савеза Подунавских држава (Аустрија, Мађарска, Хрватска, Чехословачка и можда Баварска).¹⁷⁰³

У контексту такве ватиканске политике Екмечић је испитивао њен утицај на врх југословенске комунистичке партије. Сазнао је да је Едвард Коцбек био званично овлашћен да ступи у контакт са врховима римокатоличке цркве. И поред тога што истиче да се не зна где су прави корени односа вођства југословенског комунистичког вођства и Ватикана, уверен је да је и више него јасно да је њихов темељ ударен у кризи фашистичких држава 1942-1943. и покушајима Ватикана да промени владе у државама Сила осовине у то време.¹⁷⁰⁴

Он тврди да је из извора познато да је партизанско руководство настојало да на своју страну привуче врх Хрватске сељачке странке и самог њеног вођу Влатка Мачека. Преносећи сведочанства Владимира Бакарића да је комунистичко вођство било спремно да Хрватској сељачкој странци препусти формирање владе у Републици Хрватској, као федералној јединици нове Југославије, упућује на то да су преговори о томе далеко одмакли, али да нису окончани. У наведеним мотивима Екмечић препознаје корене историјске кризе и нове југословенске социјалистичке државе.¹⁷⁰⁵

У раду „Фашизам и религија“ открива да су преговори између Јосипа Броза Тита и Ватикана текли у више наврата и да је са закашњењем објављен протокол од 25. јуна 1965. године, када је коначно дошло до историјског помирења две стране. Сугерисао је да су

¹⁷⁰¹ М. Екмечић, „Фашизам и религија“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 257-258.

¹⁷⁰² Karlheinz Deschner, *Die Politik der Päpste im 20. Jahrhundert II, Von Pius XII bis zu Johannes Paul II 1991*, Rohwolt 1991, str. 183.

¹⁷⁰³ М. Екмечић, „Једна теорија о сакрализацији политике у фашизму“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 271.

¹⁷⁰⁴ М. Екмечић, „Фашизам и религија“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 258-259.

¹⁷⁰⁵ *Исто*, стр. 259-260.

услови на које је Ј. Б. Тито пристајао у овим тајним преговорима били јако радикални, јер о преговорима хрватски бискупи нису уопште обавештени.¹⁷⁰⁶ Консултујући књигу Хансјакоба Штела о „источној политици Ватикана“ између 1917. и 1975. године,¹⁷⁰⁷ Екмечић преноси да истраживања овог немачког католичког историчара показују да је и обарање Александра Ранковића на Брионском пленуму било у уској вези са уступцима које је Јосип Броз Тито дао Ватикану и Сједињеним Америчким Државама.

У контексту проучавања веза између врхова КПЈ/СКЈ и Ватикана дошао је до становишта да је процес распадања југословенске државе почет и завршен у новом грађанском рату, са споразумевањем водства југословенских комуниста и Ватикана око посебне државне заштите југословенских католика. Мишљења је да би погрешно било веровати да ће криза целог простора који је остао на рушевинама југословенске државе бити олако стабилизована. У позадини рушења југословенске државе препознаје спремност САД да прихвата Ватикан као политичко вођство нових државних организација. Почетак тог савеза је, према његовим сазнањима, везан за „покушаје Ватикана 1943. да спаси дух палог фашизма“. „Сада се то дешава на Балкану, сутра ће добити шире димензије. Ни сама југословенска криза се неће лако окончати без нових потреса“, уверен је Екмечић.¹⁷⁰⁸

Дубински испитујући органске везе Ватикана са фашистичком идеологијом, дошао је до закључка да би било погрешно веровати да је историјски напор фашизма дефинитивно пропао; он каже да је то био само медиј преко којег је католичка црква покушавала да оствари свој тип новог друштва. Према његовим интерпретацијама, мирење врха римокатоличке цркве са америчком владом, уз постепено прављење идеолошких уступака након 1943, прихватање демократије и парламентаризма као форме и католичке државности, „мирење са Јеврејима и њиховом државом, прихватање свих битних установа америчког политичког система“, није била само промена идеологије католичке цркве; уверен је да се она тиме ослободила старих идеја о монархији и диктатури као једином католички прихватљивом облику државе; то је у исто време и пут којим је прошла титоистичка Југославија и идеологија која је иза ње стајала.¹⁷⁰⁹ Поред тога, важно је напоменути да је у контексту истраживања америчко-ватиканских споразума, на „светлост дана“ изнео постојање погодбе Ватикана и америчке дипломатије из 1968. године да се геноцид над српским народом не помиње.¹⁷¹⁰

Анализирајући историјску генезу фашизма и његових појавних облика, установио је да ова идеологија није више иста каква је била у времену свог конституисања. Сматра

¹⁷⁰⁶ Исто, стр. 259-260.

¹⁷⁰⁷ Hansjacob Stehle, *Die Ostpolitik des Vatikans 1917-1975*, München, Zürich 1975, str. 359-361.

¹⁷⁰⁸ М. Екмечић, „Фашизам и религија“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 261.

¹⁷⁰⁹ Исто, стр. 261-262.

¹⁷¹⁰ Ту се позива на податке из књиге Авра Менхетна „The Vatican Holocaust“ (Avro Manhattan, *The Vatican Holocaust*, (није наведено место издања), 1986, str. 164, 223.)

да италијански књижевник Игнацио Силоне није узалудно страховао „да ће се будући фашизам звати антифашизам“, на шта додаје да „ништа погубније не би било од веровања да се то пророчанство односи само на оне антифашистичке и ослободилачке покрете који су процветали након 1945. године“. Изразио је бојазан да ће могућност корозије модерне демократске државе, уз формално очување старе демократске реторике, бити нова замена за старе неуспехе да се из религије ствара ново друштво и држава.¹⁷¹¹

На основу досадашњег казивања може се констатовати да је класични фашизам Екмечић описивао као један гигантски покрет организовања Европе на новим основама препорођеног западног хришћанства. Почетком 21. века, веровао је да ће та снага на сличан начин стварати и свет будућности. Њен успех, према његовом тумачењу, зависиће од питања у којој је мери религија сагласна са потребама нове рационалности. Опочињујуће поручује да се треба замислити над закључцима Ђованија Ђентилеа да тамо где филозофија не може да крчи путеве, наступа религија као њена замена. Остварење тих порука препознавао је и у ратовима за југословенско наслеђе током последње деценије 20. столећа. Кључ којим се објашњава основни мотив модерне југословенске историје Екмечић препознаје у покушају да се дуж реке Дрине успостави једна нова „козмичка размеђа двају непомирљивих светова“, истовремено сматрајући да тај кључ отвара знања о европском походу на исток новијег доба. Према његовом расуђивању, печат римокатоличке цркве на хрватском и словеначком национализму и његове незаустављиве тежње да своје народе обједини у кругу Средње Европе, само се тиме објашњавају.¹⁷¹²

На крају, из Екмечићевих истраживања јасно провејава порука да је фашизам надживео себе, али да ће фашизам будућности имати мало заједничког са оним прошлим. Показао је да је покушај да се фашизам из прошлости надахне католичком идеологијом само једна степеница у напору да се очува континуитет европске интеграције под традиционалним католичким вођством. Ново време након пораза у Другом светском рату наметнуло да се за исте циљеве употребљавају други методи. Зато је суморно прогнозирао да ће будући фашизам, и поред разликовања од класичног, у конформизму са насиљем, одобравању геноцида и пресељењу непослушних мањина, њему ипак – бити идентичан.¹⁷¹³

¹⁷¹¹ М. Екмечић, „Фашизам и религија“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 262.

¹⁷¹² М. Екмечић, „Фашизам и религија“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 222.

¹⁷¹³ М. Екмечић, „Фашизам и религија“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 263-264.

Екмечићева обрада феномена порекла тоталитарних идеологија и система у Европи представља још један у низу његових доприноса историјској науци. Залазећи дубоко у срж ове проблематике, желео је одговорити на питање где су тачно извори фашизма, национал-социјализма и европских грађанских диктатура, али и на то како одређени историјски услови утичу на њихово остварење. У том процесу није мењао ни свој стил ни свој начин испитивања и реконструкције овог специфичног дела прошлости. Његов израз био је јасан, прецизан, акрибичан, а реченица научно отмена, карактеристична по употреби компарација, метафора и нових података и интерпретација. Благодарје импресивној ерудицији, ширини знања, али и готово дечачкој знатижељи, Екмечић је успешно откривао историјске, друштвене и идејне основе тоталитарних режима Европе између два светска рата, али и њихове касније утицаје. Марљивим историографским захватима Екмечић је објашњавао природу, карактер и структуру моћи различитих форми диктаторских режима о чијој је природи било доста нејасноћа, неспоразума и конфузија. Посебан је акценат стављао на снажно присуство римокатоличких идејних елемената у идеологијама тоталитарних покрета и режима Немачке, Италије, Хрватске, Португала и Шпаније. Базирајући своја сазнања на архивским истраживањима, али и на класицима познатих европских интелектуалаца попут Емилија Ђентилеа, Курција Малепартеа и Карлхајнца Дешнера, открио је живе, органске везе између политике Ватикана и фашистичке идеологије. И не само то: презентовао је све значајне сегменте који су им били слични: антисемитизам, антипарламентаризам, експанзионистичка спољна политика, аверзија према демократији и тежња ка „етичкој држави“.

Узроке полета и процвата политичких екстрема у међуратној Европи препознавао је у дубокој постратној кризи европских грађанских друштава. На врло вешт начин показао је какву је улогу у томе играло аграрно и финансијско питање, посебно у источноевропским земљама. Специфичну је пажњу посвећивао балканским друштвима у чијем се средишту налазио малопарцелни сељак, са свим својим проблемима, атавизмима, нестабилностима. Сликајући портрет балканских друштава без развијене индустрије, без добре саобраћајне инфраструктуре, без већих урбанизованих средина, Екмечић је заправо поручивао да је малопарцелни сељак неминовно представљао готово идеалну социјалну базу за развој тоталитаризама. Ипак, услед недостатка снажне аристократије и средње класе, балканске ауторитарне владе нису биле, нити могле бити, класичне фашистичке диктатуре западноевропског типа, већ краткотрајни краљевски и војни лични режими. Тиме је Екмечић уједно зналачки приказао услове који су довели до увођења личног режима краља Александра у Краљевини СХС/Југославији без идеолошких оптерећења и предрасуда.

Ваља споменути да је он у науку увео сасвим нове тезе о сличностима идејних концепата корпоративних система Аустрије и Италије и социјалистичког самоуправљања у Југославији. Тиме није дао само још један оригинални печат својој научној биографији, већ и отворио нове хоризонте за даље изучавање наведеног феномена. „На светлост дана“ изнео је многе, до скоро непознате, везе између врхова југословенске комунистичке партије и римске курије. Открио је да је она заправо била присутна још за време Другог светског рата. У њиховим закулисним договорима препознавао је многе одлуке које су пресудно утицале на историјски развој југословенске државе. Оштроумно и смело је пласирао тезу да је „свети савез“ Ватикана и САД највише кумовао разбијању Југославије, а да су врхови СКЈ били само „извођачи радова“ изнутра. Суморно је, на крају, констатовао да је фашизам надживео себе и да је у модерним временима добио нове форме.

Када је током шездесетих година прошлог века Екмечић у својој књизи „Основе грађанске диктатуре у Европи између два светска рата“ давао типологију европских диктатура са њиховим темељним обележјима, сличностима и разликама, то је био прави пионирски подухват. Том се проблематиком готово нико од југословенских историчара темељито није бавио. Своје тадашње тезе касније је само надограђивао новим проучавањима, огледима, подацима, чињеницама. На темељима његових резултата вршена су даља истраживања ове тематике. Много је после њега и писано и превођено књига и радова о фашизму, национал-социјализму и другим облицима ауторитарних власти. Та чињеница ипак није засенила Екмечићево дело. То говори да Екмечићево изучавање историјских основа европских тоталитарних режима и идеологија није изгубило ништа од свог квалитета и актуелности. И даље инспирише бројне повеснике да наставе његовим стопама. У томе лежи његова права вредност.

IX

Српско национално питање после разбијања Југославије: промена парадигме

Потпуно разумевање обимног историографског опуса Милорада Екмечића могуће је само детаљном анализом сваког његовог сегмента. Један од аспеката његовог стваралаштва који у том смислу завређује посебну пажњу јесте проучавање српског националног питања крајем 20. и почетком 21. века. Он је спадао у ред интелектуалаца који се нису либили говорити и писати о важним догађајима и феноменима чији су били савременици. То је чинио желећи да разуме и објасни тектонске промене на европском континенту током последње деценије прошлог века (са акцентом на Балкан), које су пресудно утицале на судбину југословенске државе. Самим тим, и српског националног питања, које је њеним разбијањем поново отворено.

Још јануара 1990. године у једном великом интервјуу за „НИН“ истакао је да је тражење основе нове Југославије у подручју које је у историји више енергије утрошило за разарање југословенске идеје - историјска омашка. Апострофирао је чињеницу да је српски народ, „заједно са демократским крилом хрватског националног покрета, двеста година је утрошио у борби за своје и југословенско уједињење“ и да би се могло израчунати да је неколико милиона људских глава била цена за то.¹⁷¹⁴ Због те цене је, између осталог, био један од људи који су се до краја залагали за очување југословенске државне заједнице. Међутим, десет месеци касније, на трибини Културно-информативног центра и „Града-театра“ у Будви констатовао је да је југословенска држава пропала и да не зна ниједан пример у историји да је народ, „који је толико мрзео суседе друге вере, смогао памети да са њима остане под једном истом владом“. Веровао је да будућу Југославију треба поново створити од почетка, уз наглашавање да је сваки такав напор дугачак неколико деценија.¹⁷¹⁵ Догађаји су га, међутим демантовали.

Кад је Екмечић концем осамдесетих година прошлог века написао „да је уједињење Југославије 1918. зависило само од Југословена, они се не би ни ујединили“,¹⁷¹⁶ вероватно ни сам није слутио колико је био у праву. Имајући у виду потоњи развој догађаја и еволуцију Екмечићевог односа према историјским последицама југословенске идеје, његов став да је „Југославију 1918 (...), створила Европа према својим потребама“, како

¹⁷¹⁴ М. Екмечић, „Полемика о Југославији“, *Недељне информативне новине (НИН)*, год. 38, бр. 2037 (14. јануар 1990. године), Београд 1990, стр. 36.

¹⁷¹⁵ М. Екмечић, „Будванска беседа (будућност Југославије)“, *Недељне информативне новине (НИН)*, год. 38, бр. 2081, (16. новембар 1990. године), Београд 1990, стр. 57.

¹⁷¹⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, стр. 16.

време одмиче, све више добија на значају. Испоставило се да је заједничка држава Јужних Словена могла постојати само у временима када је имала одређену значајну геополитичку улогу. Прва, монархистичка, док је била битан бечуг у ланцу версајског система, док је била ефикасна брана продору бољшезизма и рестаурацији моћи германског фактора; друга, социјалистичка, док је била својеврсна тампон-зона између Источног и Западног блока. Оног момента када те улоге више нису биле геополитички сврсисходне, југословенска држава губила је смисао свог постојања у очима великих западних сила. Зато је, оба пута рушена споља, а урушавана изнутра, завршавала у пепелу. „Европа је Југославију градила, Европа је ту државу и разградила“, поручује Екмечић са страница своје књиге *Срби на историјском раскрићу*.¹⁷¹⁷

Своје виђење разбијања Југославије почетком децедесетих година прошлог века најконкретније је презентовао путем рада „Религиозни тип национализма у Босни и Херцеговини као извор грађанског рата 1992.“. Тезу да се растурање социјалистичке Југославије припремало дуги низ година и споља и изнутра, градио је на ставу да је идеологија тоталитарних покрета Средње Европе између два светска рата („у коју се дегенерисао југословенски комунизам иза победе титоизма 1948“), од југословенске државе створило осинак националних сукоба. Велику улогу у припремању терена за дисолуцију југословенске државе приписује Ватикану. Тврди да је у свим променама југословенског устава, тајно споразумевање са Ватиканом играло одлучујућу улогу. Информације до којих је дошао говоре да је помирење југословенске владе и Римске курије 1966, 1968. и коначно 1971. године решено уз посредовање америчке владе, у замену за финансијску и политичку помоћ.¹⁷¹⁸

С тим у вези, он тврди да су Ватикан и немачка политика одиграли кључну улогу у историјском припремању грађанског рата у Југославији. Позивајући се на Ериха Шмита Енбома¹⁷¹⁹ и Ридигера Гебела,¹⁷²⁰ Екмечић преноси да је немачка обавештајна служба од 1968. године подржавала сепаратизме у централним комитетима СК Словеније и Хрватске и да су бискупске конференције америчких и немачких католика „до крајњих граница подржавале отцепљење“ поменутих југословенских република.“¹⁷²¹ „Хрватско пролеће“ 1972. види као плод њихових делатности под плаштом „Матице Хрватске“, коју је формално водио Фрањо Туђман, а неформално иницирао Централни комитет хрватске Комунистичке партије.

¹⁷¹⁷ Милорад Екмечић, *Срби на историјском раскрићу*, Београд 1999, стр. 434.

¹⁷¹⁸ М. Екмечић, „Религиозни тип национализма у Босни и Херцеговини као извор грађанског рата 1992.“, *Срби на историјском раскрићу*, Београд 2000, стр. 415.

¹⁷¹⁹ Erich Schmidt-Enboom, *Der Schattenkrieger. Klaus Kinkel und BND*, Düsseldorf 1995.

¹⁷²⁰ Rüdiger Göbel, *Die Rolle der BND bei der Zerschlagung Jugoslaviens*, Institut fächerübergreifenden Studierens und Forschens 1997. (Екмечић није навео место издања ове публикације. – Прим. Ј. А.)

¹⁷²¹ М. Екмечић, „Религиозни тип национализма у Босни и Херцеговини као извор грађанског рата 1992.“, *Срби на историјском раскрићу*, Београд 2000, стр. 416-417.

Установио је да су посланице папе Јована Павла II „Centesimus annus“ из маја 1991. године врло јасно предвиделе грађански рат, као последицу захтева да се у Источној Европи стварају нове католичке нације. Позивајући се истраживања Марка Импрегљаца,¹⁷²² указује да је у тој посланици затражено да западне државе морају да створе на време ситем арбитраже, како могући грађански ратови не би омели осамостаљење нових католичких нација. На том месту поновио је своју стару тезу: у Југославији је наведена метаморфоза праћена процесом дегенерације од стаљинистичког типа социјализма у тоталитарни покрет католичке Средње Европе између два светска рата.¹⁷²³

Посматрајући разарање Југославије са аспекта општег историјског тока, Екмечић је био мишљења да то није представљало људски прогрес. Главног кривца за развој ратног сценарија на њеним рушевинама детектовао је у политици римокатоличке цркве. То се најбоље може приметити путем следећег цитата: „Није само улога католичке цркве у признавању независних католичких држава на рушевинама Југославије 1991. произвела тамо грађански рат. Она је за то крива у више таквих случајева који су се у недавној прошлости, на истом простору и у истом народу дешавали.“¹⁷²⁴

Оптужбе на рачун Србије да је крива за избијање ратова почетком 90-их година прошлог века од стране великих западних медија сматрао је апсурдним. Говорио је да би се на исти начин могао и Абрахам Линколн 1861. прогласити агресором, јер је војнички напао Јужну Конфедерацију која се прогласила независном, а и допустио да се Западна Вирџинија издвоји из Вирџиније. Поручивао је да медијска хајка против једног народа не може родити нови дух демократије, нити је историјски прогрес у захтеву да се онемогуће и све форме демократског социјализма.¹⁷²⁵ Цитирајући Ноама Чомског,¹⁷²⁶ Екмечић је констатовао да је политика америчких глобалних медија била саздана од тога да открива „нове демоне, као тероризам, промет наркотицима и у најновије време ирачки експанзионизам – у намери да легитимизује светски поредак који једино одговара њиховим економским и националним интересима. Срби су постали један од тих новооткривених демона који треба да размрда дремљиве гледаоце с конзервом пива у руци.“¹⁷²⁷

Политичку, економску, културну, спортску изолација Србије и Црне Горе видео је као први корак на интернационализацији југословенске кризе. Перспективе наведене

¹⁷²² Marco Impregliazzo, *Il progetto del Papa: Una sola Europa dell' Atlantico agli Urali*, Roma 1997.

¹⁷²³ М. Екмечић, „Религиозни тип национализма у Босни и Херцеговини као извор грађанског рата 1992.“, *Срби на историјском раскрићу*, Београд 2000, стр. 417-418.

¹⁷²⁴ Исто, стр. 428-429.

¹⁷²⁵ М. Екмечић, „Историјски корени и могуће последице југословенске кризе“, *Међународна политика*, год. XLIV, 1015, I. IV 1993, Београд 1993, стр. 25.

¹⁷²⁶ Noam Chomsky, *Illusioni necessarie. Mass media e democrazia*, Milano 1991.

¹⁷²⁷ М. Екмечић, „О јединству српског народа данас“, *Срби на историјском раскрићу*, Београд 1999, стр. 364-367.

кризе повезивао је са развојем политичких односа у бастионима демократије Француској и Британији, као и са процесом који се дешавао на подручју СССР-а. Рађање нове европске заједнице, по немачком концепту, од Атлантика до источне границе католичанства у Литванији и Босни, доживљавао је само као „једну ксенофобску и аријевску заједницу, чији ће социјални поредак и политичка структура бити одређени идеологијом „Католичке акције“.¹⁷²⁸ У једном чланку за београдску „Политику“ написао је да америчке дипломате нису имале слуха за проблеме једне земље која је створена 1918, па су српско питање везали за судбину Совјетског Савеза. Због тога су на првом месту настојале да „промене српску политику (...) и на Србима ковале модел будуће политике према Русији и њеним етничким просторима.“¹⁷²⁹ На трагу сличног начина резонувања, једанаест година касније је у интервјуу за „Нову зору“ подвукао мисао да ако се сви пројекти уједињења Европе у велику светску силу будућност своде на захтеве да се Русија из тих граница искључи, онда ће Европа морати да води рачуна да стоји пред судбосносним изазовом, из кога неће бити повратка – или Европа са исламском већином и самоуправним муслиманским кантонима, или амерички протекторат.¹⁷³⁰

Разматрајући негдашњу Скерлићеву поруку да је Запад закон живота, закључио је да Запад из Скерлићевог времена није оно што је српском народу наметала Европска заједница и САД током југословенске кризе. Америку је описивао као ратну машину која живи од вођења ратова („као звер у шуми која мора клати зубима да би постојала). Уједињене нације је описао као тело које је претворено „у нешто што личи на један департамент америчке владе, а норме међународног права се поштују и обарају као што се то ради у рату. Противник се излаже нападу медија који личи на државни тероризам против незаштићеног народа.“¹⁷³¹

И поред тога што је Запад својом политиком разорио Југославију и на њеним рушевинама створио низ нестабилних државица, Екмечић сматра да српски народ мора своју државу да изгради сам, управо по класичним принципима Запада о слободној личности, по својој традицији и својим схватањима. Своја размишљања о будућем уређењу српске државе најдиректније је исказао путем следећег цитата: „Најгоре би решење било да постанемо лабораторија у којој ће Запад вршити експерименте са демократском државом, коју ни сами још немају. Неки би нас усрећили католичком конфедерацијом Средње Европе. Неки би нам на улици изгласали нову династију као у време политичких созаклетија из времена кризе режима Књаза Милоша иза 1838; а неки на нама мере вредности односа будућег исламског, хришћанског и словенског света. Ми

¹⁷²⁸ М. Екмечић, „Istorijski koreni i moguće posledice jugoslovenske krize“, *Međunarodna politika*, god. XLIV, 1015, 1. IV 1993, Beograd 1993, str. 25.

¹⁷²⁹ М. Екмечић, „Епоха новог национализма. Ренесанса италијанске геополитике: Европа и Балкан“, *Политика*, бр. 28630, 26. јун 1993. године, стр. 15.

¹⁷³⁰ М. Екмечић, „Пад Берлинског зида још није завршен“ (разговор водио Радослав Братић), *Нова зора: часопис за књижевност и културу*, 1/2004, Билећа 2004, стр. 35-36.

¹⁷³¹ М. Екмечић, „Цена јуначке дивљине“, у: *Рат у Босни у 200 слика/War in Bosnia in 200 pictures*, Београд 1993, стр. 19.

своју државу морамо створити у континуитету и отпору, јер једино ћемо је тако имати. Стари извори волтеријанске толеранције и англосаксонског парламентаризма нуде боља решења од ових средњоевропских субститута који нам се, као окупираној земљи, намећу.¹⁷³² Проучавајући западну политику према српском фактору на Балкану, пласирао је тезу да је Запад Србе систематски смештао у подручје границе између католичке Средње Европе и исламског зеленог појаса. Због тог граничног карактера, у који је стрпано све што је припадало некадашњој југословенској држави, Србима се, према његовом виђењу, наметао печат провинцијализма.¹⁷³³

Важан моменат у позној фази Екмечићевог стваралаштва био је његов реферат на првом конгресу српских интелектуалаца одржаном у Сарајеву 28. марта 1992. године. У њему се први пут јавно заложити за програм српског националног уједињења корак по корак. На самом почетку свог излагања подвукао је да српски народ не жели државну заједницу коју одређују интереси великих сила и европски католички клерикализам, него онакву каква извире из етничког и историјског права сваког народа на земљи. Указао је да се српско национално питање не састоји у разарању Југославије, у којој религиозна нетолеранција није дозволила да се изгради грађанска и цивилизована држава, а да се уместо тога грађанска и европска форма тражи у границама верског и црквеног резервата. Ако Југославија не може да буде грађанска држава, онда не може ни једна од њених наследних покрајина, оценио је Екмечић.¹⁷³⁴

Према његовом мишљењу, референдумом у БиХ, 1. марта 1992. године, на коме је муслимански и хрватски народ листом гласао за дефинитиван слом нада да се може одржати југословенска држава, срушен је један сан који је сањан два века. То је био моменат када је он дефинитивно разочарано спалио све своје пређашње југословенске илузије. Зато је говорио да се не треба хранити самообманама и заваравањима да тадашњи развој ствари води ка обнови некакве југословенске државе. Прогнозирао је да ће све што постојеће светске силе створе, бити прелазни инструменат који ће олакшати дефинитивно историјско ишчезавање југословенских заједница.¹⁷³⁵ Тако је и било.

Разматрајући тадашњу ситуацију, установио је да се српски народ мора помирити са чињеницом да је са разарањем југословенске државе и сам доживео своју историјску трагедију и био највише уназађен. Мучећи се над судбинским историјским питањем „Шта српски народ у БиХ треба да уради што би му могло обезбедити бар минимум његових историјских циљева“, Екмечић је покушао понудити свој аутентични одговор. Јавно га је саопштио на конгресу српских интелектуалаца путем следећих речи: „Одмах се на првом месту мора рећи да уједињење српског народа у независној и демократској држави увек

¹⁷³² М. Екмечић, „Европа и Еуропа“, *Епоха*, бр. 36, год. 2, 23. јун 1992. године, Београд 1992, стр. 21.

¹⁷³³ М. Екмечић, „Српски духовни простор на размеђи столећа“, *Срби на историјском раскришћу*, Београд 1999, стр. 430-431.

¹⁷³⁴ М. Екмечић, „До уједињења Срба – корак по корак“, *Политика*, бр. 28188, 28. март 1992. године, стр. 7.

¹⁷³⁵ *Исто*, стр. 7.

остаје мета која се не мења. Штогод нам Европа издиктира и наметне – биће само почетак нове епохе у тој борби за национално јединство и независност. Треба се помирити са чињеницом да се тај циљ не може остварити за ово, или неко кратко време, у непосредној будућности. Српско национално јединство и стварање темеља за нову југословенску заједницу – преко њега ће се остварити у ратама, за неколико наредних година и деценија. Оно ће се ипак остваривати. Све што се у овој југословенској кризи постигне, мора бити само степеница и ново полазиште ка том циљу.¹⁷³⁶

На истом скупу понудио је своје виђење проблема Босне и Херцеговине кроз унутрашњу поделу на три конфедерална дела. Прихватање конфедералног уставног устројства БиХ с правом српског народа на двојно држављанство, монетарну унију, културно јединство и политичку повезаност са осталим српским деловима, сматрао је минимумом задовољења српских националних интереса. Исто је то предвиђао за хрватски и муслимански народ. Поручио је да уколико се босанско-херцеговачка драма оконча још једним диктатом и српски народ у БиХ остане без права политичког, монетарног и културног повезивања са својим сународницима у Србији и Црној Гори, „онда треба јасно објаснити свакоме ко може да чује, да српске националне партије не сносе одговорност за последице“.¹⁷³⁷

Посебно је био интересантан његов став према политици муслиманске националне елите током почетка југословенске кризе. Дубоко је веровао да је њена политика напуштања сваке понуде које би водила ка очувању југословенске државе – трагична грешка. Добијање права у лисабонским и бриселским преговорима „да ограде свој средњобосански резерват, који нема никаквог историјског, географског и етничког идентитета“, он је доживљавао као нешто што добра неће донети никоме, па ни самим Муслиманима. Једини историјски смисао борбе муслиманске интелигенције да свој народ изведе из југословенске целине видео је у томе што ће „средњобосански резерват“ бити територија од које ће се европско суседство више чувати него она од њега. Односно – „средњобосанским резерватом за Муслимане Европа се више заштитила од ислама него он од Југославије“.¹⁷³⁸

Две године касније, на Другом конгресу српских интелектуалаца у Београду 22. априла 1994. године, Екмечић је припремио реферат под насловом „О јединству српског народа данас“, у коме је опсежно беседио о овој тематици, а рад под истим насловом објавио годину дана касније у зборнику „Српско питање данас“.¹⁷³⁹ Предвиђао је да ће се јединство српског народа у сувереној и независној држави остварити упоредо са оним поступком којим ће свет исправљати своју грешку да српски историјску судбину одреди

¹⁷³⁶ Исто, стр. 7.

¹⁷³⁷ Исто, стр. 7.

¹⁷³⁸ Исто, стр. 7.

¹⁷³⁹ Напомињемо да у нашем рукопису говоримо о унеколико измењеној и допуњеној верзији овог чланка који је прештампан 1999. године у књизи „Срби на историјском раскршћу“. – Прим. Ј. А.

идејама које су управљале политичким поступцима у југословенској кризи после 1990. године. Основно обележје те идеологије препознавао је у веровању да је источноевропски комунизам пропао под теретом њихове идеологије, а не сам од себе. Оценио је да је то био тренутак историјског тријумфа западног света, који није познавао своје источне границе и који је због тога Србе „олако избацио из свог дворишта.“¹⁷⁴⁰

На том скупу нагласио је да српски народ не сноси одговорност за почетак грађанског рата на развалинама Југославије и да је Србима наметнуто да се враћају старим методама из прошлости, пре свега, ирентистичком начину понашања. То је назвао методом „малих очајника“, начином националне борбе за преживљавање у недостатку избора неког другог решења. Истакао је да је илузија да ће потенцијални српски ирентизам престати под великим притиском великих западних сила: „Док нам западне државе не дозволе да се ујединимо у својој држави коју смо стекли 1918. а 1992. изгубили (...) ирентизам ће стално навирати кроз све закрпљене шавове. Можемо умрети дозивајући вишу културу, дух помирљивости и неговања виших стандарда културе. Наш захтев за уједињеном националном државом није у нескладу са осталим захтевима на основу којих остали свет иде у наредни век“, поручио је Екмечић.¹⁷⁴¹

Поред тога, указао је да се успостављање пуног уједињења српског народа свакако не може очекивати брзо и у једном захвату. На то је гледао као на ствар историјске упорности. С друге стране, са жаљењем је констатовао да је главна последица ратова на развалинама Југославије уништење основа јединства југословенских народа. Перспективе заједничког државног живота су пропале, чиме је, према његовом мишљењу, деценијама дуго назадовање секуларног идентификовања нације коначно завршено. Као трајно обележје будућих односа на југословенском простору детектовао је „стање несрећних људи“, односно идентификовање нације и религије, несавладиве препреке за успостављање југословенског јединства.¹⁷⁴²

Излажући свој реферат на овом конгресу, Екмечић је специјалну пажњу посветио односу Црне Горе према српском националном питању, посебно апострофирајући појаву сепаратизма у једном делу тадашње црногорске јавности. Сматрао је да је тадашњим „сепаратистима“, који су се највише груписали на Цетињу, највећи непријатељ – „Његошева сенка са Ловћена“. Говорећи о историјском развоју Црне Горе, апострофирао је да се области савремене Црне Горе (Васојевићи, Херцеговина, Приморје, Стара Црна Гора) нису интегрисале у јединствен корпус менталитета, те да треба оставити времену и вишем степену демократичности да потенцијални расцеп учине безопасним. Такође, ваља приметити да се у једној оцени преварио. Изразио је уверење да ће црногорски

¹⁷⁴⁰ М. Екмечић, „О јединству српског народа данас“, *Срби на историјском раскрићу*, Београд 1999, стр. 359.

¹⁷⁴¹ *Исто*, стр. 379-381.

¹⁷⁴² *Исто*, стр. 384.

сепаратизам увек постојати, али да никада неће победити, односно да ће бити „сепаратизам без државе“.¹⁷⁴³ Каснији догађаји су га очито демантовали.

Културно уједињавање српског народа претпостављао је његовом политичком уједињавању. Као важан корак у том правцу споменуо је стандардизовање јединственог књижевног језика као неминовност, јер, како је рекао, нема народа на свету који се трајно мири са стандардном диглосијом, као што нема народа који је језичко питање силом решио. Поред тога, препоручивао је израду заједничког кодекса понашања партија „у све четири српске државе“, мислећи на Србију, Црну Гору, Републику Српску и Републику Српску Крајину; на то је надовезивао и усаглашавање рада парламената поменутих република и формирања заједничког представничког тела свих Срба. Као њихов задатак поставио је уједињавање српског народа у једну државу, по праву народа на самоопредељење, с пажљивим одмеравањем корака у мировним преговорима. Наглашавао је да ће то бити дуг процес и да „српски политичари не смеју направити грешку као са Превлаком – да пуштају малог врапца из руке за празна обећања на грани.“ Поручивао је да „мир и време раде за нас, а ако Хрватска наметне нов рат, онда државно јединство треба прогласити одмах“, и да у међувремену треба упорно радити на уједињењу свих политичких, културних, просветних, спортских и, тамо где је могуће, државних установа.“¹⁷⁴⁴

У духу таквих порука, излагање је окончао закључком да је без српске кривице грађански рат срушио југословенску идеју, идеју за коју су се Срби најупорније и најдуже борили и да је она сада подређена приоритету уједињења српског народа у својој националној држави. Ипак, чини се да ни тада није био сасвим „охлађен“ од вере у обнову југословенске државе. То се најбоље може приметити кроз последњу реченицу његовог реферата: „Ако је Југославија поново суђена – створиће је неко боље доба.“¹⁷⁴⁵ Ваља напоменути да је Екмечић уз овај реферат додао накнадну белешку при ауторској лектури и коректури текста 23. априла 1995. године, у којем је жестоко осудио увођење санкција Републици Српској од стране тадашње власти у Србији.¹⁷⁴⁶

Споменули смо да је Екмечић у својим излагањима велики значај придавао уједињењу српског културног простора, посебно уједначавању језика. Сматрајући да изјаве челника Републике Српске са предлогом да се екавица уведе за службени говор Срба у Босни, заслужују већу пажњу од оне која је овим изјавама и предлогу посвећена, уредништво „Књижевне речи“ замолило га је да кроз одговор на анкету изнесе мишљење о овом значајном питању. Он је уместо лаконског одговора понудио врло опсежан чланак под насловом „О језику роде“. У њему је истакао да је политичка одлука власти у Републици Српској да се напусти ијекавски дијалекат као основа књижевног језика „прво

¹⁷⁴³ Исто, стр. 385.

¹⁷⁴⁴ Исто, стр. 386.

¹⁷⁴⁵ Исто, стр. 390.

¹⁷⁴⁶ Исто, стр. 390-391.

велико сведочанство да је борба српског народа за државно уједињење близу краја“. Подсетио је на чињеницу да се ради о истом решењу које су Грци направили у прелазу од катеревуса на демотике, или Албанци када су се определили за језичке основе што их обезбеђују већа културна баштина југа и већа издвојеност од балканског цивилизацијског наслеђа. Разлог за овакав предлог прекодринских Срба препознавао је у страху у глобалним изазовима муслиманског и католичког фундаментализма не остану сами. Уједињење српског језика на екавској основи сматрао је историјском неминовношћу.¹⁷⁴⁷ Као што знамо, до тога ипак није дошло, а предлог челника Републике Српске био је одбачен.

Ваља нагласити да се природом рата у Босни и Херцеговини (1992-1995) Екмечић посебно исцрпно бавио у своја два научна чланка: „Религиозни тип национализма у Босни и Херцеговини као извор грађанског рата 1992.“ и „Спољни узроци грађанског рата у Босни и Херцеговини 1992.“ Што се тиче првог, његова суштина управо је изражена у његовом наслову – фактору религије, односно религиозне нетолеранције као главном чиниоцу избијања оружаних сукоба у „Југославији у малом“, њеној централној републици, Босни и Херцеговини.¹⁷⁴⁸ „Постојала је неспособност српског ослободилачког покрета да изиђе на крај са интересима католичке Средње Европе да ово земљиште користи као пробну област у сталном сукобу са Русијом.“¹⁷⁴⁹ Екмечић каже да је од времена Карађорђевог устанка па све до наших дана у Босни и Херцеговини било најмање 14 различитих „српских националних револуција“ и да су оне, изникавши на аграрном питању, биле основни мотив друштвеног развоја југословенске историје све до стварања југословенске државе 1918. године. Базични узрок свих поменутих револуција он препознаје у тежњи православних Срба да се уједине са својим „срећнијим сународницима у слободној Србији и Црној Гори“.¹⁷⁵⁰ Иако истиче да, ако би се гледало по стандардима који су уобичајени у „цивилизованом свету“, становници Босне и Херцеговине имају исто порекло, напомиње да су религијске поделе међу њима толико дубоке да су израженије него расне разлике у расно мешаним друштвима западног света. „Све што је сачињавало живот на себи је носило печат религије.“¹⁷⁵¹

Историјску мотивацију грађанског рата у Босни и Херцеговини 1992-1995. Екмечић је препознао у религиозним сукобима из прошлости. Његов најдубљи узрок спољнополитички узрок детектовао је у покушајима западних држава да попусте Немачкој у њеним покушајима да још једном користи рецепте католичког клерикализма од пре 1878. године. Подсетио је да су још од половине 19. века велике западне силе

¹⁷⁴⁷ М. Екмечић, „О језику роде“, *Књижевна реч - лист књижевне омладине Србије: лист за књижевност, уметност, културна и друштвена питања*, год. 22, бр. 425, Београд 1993, стр. 4.

¹⁷⁴⁸ М. Екмечић, „Религиозни тип национализма у Босни и Херцеговини као извор грађанског рата 1992.“, *Срби на историјском раскрићу*, Београд 2000, стр. 395.

¹⁷⁴⁹ *Исто*, стр. 395.

¹⁷⁵⁰ *Исто*, стр. 396.

¹⁷⁵¹ *Исто*, стр. 397.

страховале да Срби постану руски савезници у походу према јужним морима. Та је стратегија поново оживљена 1991. године. Зато Екмечић каже да слом комунизма на Балкану није био праћен увођењем демократских институција, него дозивањем старих ноћних сновиђења из прошлости.¹⁷⁵²

Што се тиче тада актуелних спољних узрока избијања рата у овој бившој југословенској федералној јединици, он нуди једно аутентично објашњење – стајања Срба на путу израстања Сједињених Америчких Држава у светску суперсилу непорециве величине и тежњу њене владе да будући свет уреди по својој мери.¹⁷⁵³ Развијајући даље своју тезу у том смеру, он показује да су југословенски грађански рат и разбијање југословенске државе били најзначајније искушење стварање система новог светског поретка под неприкосновеним вођством САД-а. То је, уједно, према његовом тумачењу, био само први корак ка успостављању тоталне глобалне доминације; следећи је био контрола Украјине и подручја око Каспијског језера, одакле би се потиснуло традиционално присуство Русије методама тзв. „хуманитарних интервенција“ које су већ примењене на некадашњем југословенском тлу.¹⁷⁵⁴

Ваља нагласити да су на Екмечићева становишта о природи рата у Југославији (посебно у Босни и Херцеговини) доста утицала истраживања познатих америчких геополитичара Самјуела Хангтингтона и Дејвида Кортена, који су у својим делима¹⁷⁵⁵ заступали мишљење да је оружани сукоб у Босни и Херцеговини био својеврсна манифестација „сукоба цивилизација“, односно конфликта између ислама и хришћанства. Преноси да је Хангтингтон истакао да је (неосновано прокажени) Меморандум САНУ из 1986. године био оправдан протест против тихог геноцида над српским народом, изазван наглим демографским губитком Босне и Косова, историјских српских области које су претворене у исламска упоришта.¹⁷⁵⁶ Зато, између осталог, Екмечић каже да је општа узрочна подлога југословенског грађанског рата експанзија ислама у свим деловима света, што је америчка „дубока држава“, оличена у мултинационалним корпорацијама и полутајним организацијама попут Трилатералне комисије, гледала за искористи за своје глобалне интересе. Њихово недвосмислено стављање на страну босанско-херцеговачких муслимана у рату са Србима и Хрватима Екмечић види као начин за тупљење антиамеричке оштрице исламизма, чија би идеологија касније била коришћена на другим важним светским тачкама. Пишући предговор за књигу француског политиколога

¹⁷⁵² Исто, стр. 413.

¹⁷⁵³ М. Екмечић, „Спољни узроци грађанског рата у Босни и Херцеговини 1992.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 419-420.

¹⁷⁵⁴ Исто, стр. 420-421.

¹⁷⁵⁵ Пре свега, мислимо на књиге „The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order“ (Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York 1996) и „When Corporations Rule the World“ (David C. Korten, *When Corporations Rule the World*, San Francisco 1995).

¹⁷⁵⁶ Цитирано према: М. Екмечић, „Сукоб цивилизација или стварање светског система великих сила“, у: *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану* (ур. Славенко Терзић), Београд 1998, стр. 36-37; Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York 1996, str. 260-261.

Александра Дел Вала „Исламизам и Сједињене Државе: алијанса против Европе“, истакао је да је „стварање вештачке бошњачке нације и независне државе под њиховим вођством део једне опште стратегије западних земаља да искористе исламску веру као превасходан фактор у свим решењима будућности“.¹⁷⁵⁷ „Ислам је оружје за разарање будућности Русије и Кине“, децидирано сматра Екмечић.¹⁷⁵⁸ Такав став заступао је и у поменутом предговору књиге Александра Дел Вала, али и у чланку оригиналног назива „Исламерика“, који је објављен у *Огледима из историје*.¹⁷⁵⁹

У моменту признања независности Босне и Херцеговине од Европске уније и САД 6. априла 1992. године, Екмечић каже да је то била „фантомска држава“, у пуном расулу, без постојања легитимне владе и председништва; уместо кворума и парламента, група посланика је овластила „Крње председништво“ да само доноси нове законе. Зато истиче тврдњу да историја не познаје сличан случај самовоље у ударању темеља једне нове државе. „Западне државе су прогласиле једну непостојећу државу за суверену и независну“, резигнирано је закључио Екмечић, поручивши да изгледа није случајно што се „неко побринуо да се одлука „Бадинтерове комисије“ и проглашење независности објаве 29. новембра и 6. априла, на дане када је створена друга Југославија и када је нападнута у рату од Немачке.¹⁷⁶⁰

Као још један битан спољни фактор који је снажно утицао на избијање рата у Босни и Херцеговини наводи римокатоличку цркву, као главног духовног и моралног савезника америчке глобалне експанзије, која је после слома комунизма са Србима „обновила историјске неспоразуме“ и кључно допринела дисолуцији југословенске државе. Правећи аналогије између југословенског грађанског рата деведесетих година 20. века и Другог светског рата у Југославији (1941-1945), Екмечић у раду „Корени револуције 1941.“ поручује да се морамо подсетити да се на балканском простору са сусретањем католичког и православног хришћанства већ неколико деценија дешавају „људске катастрофе, са једнаким поводима и исто тако истоветним узроцима.“¹⁷⁶¹ На међународном научном скупу „Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану“ који се одржао децембра 1997. године у склопу свог реферата „Сукоб цивилизација или стварање светског система великих сила“ износи тврдњу да неки историчари мисле да је корен грађанских ратова у Југославији протокол из 1966. године у којем је наведено да се осуђује помињање учешћа католичких свештеника у геноциду над српским народом у НДХ.¹⁷⁶² На истој

¹⁷⁵⁷ Александар Дел Вал, *Исламизам и Сједињене Државе: алијанса против Европе*, Београд 1998, стр. 7-17.

¹⁷⁵⁸ М. Екмечић, „Спољни узроци грађанског рата у Босни и Херцеговини 1992.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 423.

¹⁷⁵⁹ Александар Дел Вал, *Исламизам и Сједињене Државе: алијанса против Европе*, Београд 1998, стр. 7-17; М. Екмечић, „Исламерика“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 467-490.

¹⁷⁶⁰ М. Екмечић, „Религиозни тип национализма у Босни и Херцеговини као извор грађанског рата 1992.“, *Срби на историјском раскрићу*, Београд 2000, стр. 427-428.

¹⁷⁶¹ *Исто*, стр. 407.

¹⁷⁶² М. Екмечић, „Сукоб цивилизација или стварање светског система великих сила“, у: *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану* (ур. Славенко Терзић), Београд 1998, стр. 36.

конференцији пренео је цитат Семјуела Хангтингтона¹⁷⁶³ који каже да је распад Југославије био генерисан од стране Немачке, односно условљен везама Немачке са католичким светом, посебно Ватиканом, који је Хрватску прогласио „грудобраном (западног) хришћанства“.¹⁷⁶⁴

Уз антијугословенску делатност римокатоличке цркве, открива и друге елементе који су, посредно или непосредно, довели до почетка рата у Босни и Херцеговини – споразум о сарадњи католичке цркве и слободнозидарских ложа Аустрије и Немачке 1983. године у циљу усклађивања политике америчке владе са Ватиканом.¹⁷⁶⁵ Главну тековину споразума између римокатолика и слободних зидара Екмечић детектује у омогућавању лаганог преласка протестантске елите пословних кругова Њујорка у католичанство. „На истој основи је конверзија америчких Јевреја у католичанство“, тврди он, посебно апострофирајући случај Абрахамовица и Абрамовица, који су се путем „Карнегијеве фондације за светски мир“ истакли у демонизовању српског фактора.¹⁷⁶⁶ Масонским ложама, иначе, Екмечић предаје велики значај у свим крупним догађајима крајем 80-их година 20. века, али подвлачи да је немогуће расветлити како је мрежа слободнозидарских организација деловала у сваком од појединачних друштава „и на који би начин политика влада могла да буде посредно везана за она средишта светске елите коју сматрају Светском владом“.¹⁷⁶⁷

Подробно истражујући проблематику спољних чинилаца избијања ратова на тлу бивше Југославије, Екмечић долази до закључка да је „наметљива истина“, како каже, да је грађански рат избио због америчког подстицања да се југословенска држава разори, а да они у томе остану невидљиви. Такву политику сматра одговорном за отварање незацељених рана из времена религиозних сукоба 1878. 1914. и 1941. године. „Узрок грађанског рата и Хрватској и Босни јесте дух етничког чишћења пуштен из боце (...) У наредним годинама остварена су етничка чишћења ових области горе него у свих 14 векова јужнословенске историје на Балкану“, тврди Екмечић.¹⁷⁶⁸ У свом „Додатном осврту на улогу религије и спољног притиска као фактора избијања грађанског рата 1992.“ у Босни и Херцеговини истакао је да је таква америчка политика, посебно америчко стално отварање „босанске живе ране“, своју дубљу намену имало у избегавању дисолуције НАТО пакта, чије је смисао постојања у постхладноратовском свету био доведен у питање. Зато Екмечић сматра да је југословенска криза послужила САД-у и НАТО-у као полигон за доказивање њихове нове улоге – глобалног арбитра у локалним сукобима.

¹⁷⁶³ Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York 1996, str. 282, 283.

¹⁷⁶⁴ Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York 1996, str. 282, 283.

¹⁷⁶⁵ М. Екмечић, „Спољни узроци грађанског рата у Босни и Херцеговини 1992.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 429.

¹⁷⁶⁶ *Исто*, стр. 432-433.

¹⁷⁶⁷ *Исто*, стр. 431.

¹⁷⁶⁸ *Исто*, стр. 453.

Ипак, он је на становишту да иза тога опет стоје глобални амерички интереси: попуњавање стратешког простора са кога се повукла Русија и контрола енергетских извора око Каспијског мора. Од та два геостратешка плана, према његовом уверењу, зависи цела судбина како Балкана, тако и Блиског истока.¹⁷⁶⁹

И поред тога, занимљиво је истаћи да је Екмечић 1994. године имао утисак да Совјетски Савез још није дефинитивно пропао. Веровао је да је он у процесу расула, који се подстиче одозго, а не од народа. Москва, коју је те године посетио, изгледала му је ћутљиво и депресивно. Није стекао дојам да руски народ осећа да се нечега ослободио. Примећивао је да руска индустрија рапидно пропада, и да је шаренило туђе рекламе не може заменити. Кад се вратио са Крима у Београд затекле су га вести о погоршању односа између Украјине и Русије, управо око Крима. С тим у вези, интересантно је напоменути да је тада пророчки казао да ће погоршање украјинско-руских односа бити још горе него тада и да се криза може само још више продубљивати.¹⁷⁷⁰

Корене и историјске разлоге непријатељског става великих западних сила према српском фактору током југословенске кризе 90-их година прошлог столећа Екмечић је покушао да рашчивија и објасни путем истраживања преточених у рад „Србофобија и антисемитизам“. Унеколико измењена и допуњена верзија овог чланка током 2000. године објављена је као посебна књига мањег формата под покровитељством издавачке куће „Бели анђео“ из Шапца.¹⁷⁷¹ Доводећи у везу западну србофобију са некада јако израженим антисемитизмом, Екмечић је поставио три кључне тезе:

- Колективна фобија је стални инструмент одржавања свести сопственог идентитета, чији је камен-темељац разлика у религији;
- Антивизантизам је „законито чедо“ антисемитизма;
- Србофобија је само рукавац русофобије у англосаксонским државама.

Он је заступао становиште да је потпуно погрешно сматрати да је „модерни неспоразум српског народа са јавним мњењима запада“ плод необавештености, нетачних и крајње површних извештаја страних дописника са југословенских ратишта; поручује да за то није крива ни телевизија, која, према његовим уверењима, контролише предрасуде и културне елите и обичних гледалаца. Пракорене тог „неспоразума“ он препознаје у семену британске русофобије које је посађено током Кримског рата (1853-1856), односно у време распламсавања сукоба две светске империје око Источног питања. Тиме је практично прихватио становиште Џона Глисона, који је у својој књизи о генези британске

¹⁷⁶⁹ М. Екмечић, Додатни осврт на улогу религије и спољног притиска као фактора избијања грађанског рата 1992.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 475.

¹⁷⁷⁰ М. Екмечић, „Србија се не сме дестабилизovati“ (интервју водио Александар Раствојић), *Студент: недељни лист београдских студената*, бр. 14-15 (јул-август 1994.), Београд 1994, стр. 6.

¹⁷⁷¹ Милорад Екмечић, *Србофобија и антисемитизам*, Шабац 2000. Напомињемо да смо у нашем рукопису анализирали истоимени рад објављен у зборнику „Дијалог прошлости и садашњости“. – Прим. Ј. А.

русофобије¹⁷⁷² тврдио да је русофобија од тог доба (п)остала главно обележје колективног менталитета британске заједнице. Позивајући се на писма познатог енглеског књижевника Чарлса Дикенса, Екмечић преноси да су за буђење духа колективне фобије према одређеној заједници потребна три кључна „састојка“:

- нетолеранција према противнику која се претвара у неку врсту ирационалног заноса, малтене религиозног осећања;
- стање разума које прелази из залуђености у лудило;
- убеђење појединца да је органски део једног великог колектива насупрот кога стоји таргетирана заједница према којој треба осећати комбинацију мржње, страха и презира.¹⁷⁷³

Поред тога, апострофира да је лорд Солсбери, један од највећих британских дипломата друге половине 19. века, говорио да мора постојати неки баук, „аветиња која духове усмерује да свој идентитет траже у сукобу са страним противником“ и да је у британском случају та „аветиња“ препозната у Русији и Русима.

Занимљиво је истаћи да су Екмечићева истраживања показала да је у британском друштву и пре русофобије постојао дух колективне фобије против других заједница – против римокатолика („папофобија“), Француза (франкофобија) и делимично Јевреја. То имплицира да су негативна осећања према припадницима појединих народа била један од традиционалних кохезивних фактора британске нације. Екмечић пише да је слично било и у немачком случају, где је антисемитизам постојао вековима. Цитирајући дела Карла Густава Јунга,¹⁷⁷⁴ наводи да је антисемитизам у време Хитлера „дословно целу Немачку подигао на ноге, од петогодишњег дечака до старца“, створивши атмосферу колективне хистерије, коју Јунг назива фантастичном псеудологијом („pseudologia phantastica“). Поновио је своја ранија уверења да је расизам у последња два века био „pseudologia phantastica“ европске историје и да је Први светски рат представљао једну велику радионицу колективних фобија код развијених народа.¹⁷⁷⁵

Анализирајући европске феномене колективних фобија, Екмечић долази до сазнања да је србофобија била присутна у Великој Британији, Аустро-Угарској и неким другим земљама много пре него „што смо је данас почели трагично да осећамо на својој кожи“. То је, према његовим речима, нарочито дошло до изражаја после Мајског преврата 1903. године. Наглашава да је симптоматично то што се србофобија и тада распламсавала паралелно са изливима русофобије у западној штампи поводом погрома над Јеврејима у

¹⁷⁷² John Howes Gleason, *The Genesis of Russophobia in Great Britain*, Cambridge 1950.

¹⁷⁷³ М. Екмечић, „Србофобија и антисемитизам“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 348-350.

¹⁷⁷⁴ C. G. Jung, *Wotan (Aufsätze zur Zeitgeschichte)*, Princeton 1975; C. G. Jung, *After the Catastrophe*, Princeton 1975.

¹⁷⁷⁵ М. Екмечић, „Србофобија и антисемитизам“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 344-345.

граду Кишињеву. „Оплакивање Обреновића и сатанизација нове династије, управо после кишињевског погрома 1903, ту су катранску мрљу проширили и на целу модерну српску историју до данас“, тврди Екмечић.¹⁷⁷⁶

Идентификујући све битне чиниоце, догађаје и феномене који су проузроковали интензивирање србофобије код великих западних сила током 90-их година 20. века Екмечић је поново дошао до истог закључка којег је и раније износио: да је појава србофобије практично увек била само један јасно издвојен рукавац традиционалне западне русофобије, односно фобије против православља („византизма“) и Словенства уопште. Децидирано тврди да је и стара и нова србофобија везана за „бунар русофобије“, али да је „своје сокове далеко више напајала из историје антисемитизма пре и у току Другог 1777светског рата“. Слуги да су успони и падови западњачке србофобије знак да у свету долази нешто горе него што су били југословенски грађански ратови 90-их година 20. века. Као још један симптом надоласећих „мрачних дана“ наводи осећај мучнине и страха који обузимају душе „више од двеста милиона људи“, иза кога стоји дух „римоцентричне инспирације“.¹⁷⁷⁸

Размишљајући о последицама дисолуције Југославије, Екмечић доноси још један оригинални закључак – за српски народ њен нестанак није био само престанак постојања државне организације коју је створио и сматрао као своју; Срби су разбијањем Југославије „изгубили и јавно право да наставе своју прошлост“.¹⁷⁷⁹ Такво становиште аргументовао је својим схватањем историјске позадине ратова за југословенско наслеђе 1991-1995. год. - оружани сукоби водили су се у оквиру америчког аксиома да српски народ не може обновити своју државу коју је стварао претходна два века и да мора остати у исфрагментираним стању без вишег степена јединства. Уверен је да ће таква политика имати значајне последице и по земље развијеног Запада. „Разарање југословенске федерације и поништавање историјских тековина уједињења српског народа у својој држави, поделило је западни свет и по земљама и по политичким струјама у њиховим јавним мњењима. Та судбина чека и њих“, поручује Екмечић путем студије „Регионализам између слободе и новог насиља“.¹⁷⁸⁰

Изучавајући карактеристике модерне постхладноратовске дипломатије као средства за притисак једине преостале суперсиле, установио је пет кључних тачака које их одређују:

- 1.) „Дипломатија ултиматума“ којом се победа тражи путем исцрпљивања противника нестабилним миром;

¹⁷⁷⁶ Исто, стр. 344-354.

¹⁷⁷⁷ Исто, стр. 344-354.

¹⁷⁷⁸ Исто, стр. 344-365.

¹⁷⁷⁹ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 543.

¹⁷⁸⁰ Исто, стр. 543.

- 2.) Доминација обавештајних служби над професионалном дипломатијом, што је за последицу имало запостављање и ишчезавање кодекса понашања, па су се некадашњи церемонијални договори заменили тајних и полутајних организација;
- 3.) Потврда Стаљинове дефиниције да се „рат добија у фабрикама“, па је научни и индустријски потенцијал постао основни критеријум моћи;
- 4.) Суперсила намеће зависним државама свој облик друштва и технологију у којој су старе и демократске установе изложене корозији и унутрашњим променама садржаја, уз услов задржавања старог вокабулара;
- 5.) Финансијска и војна моћ изазивају погоршање моралних норми.

Наведене закључке произнео је на страницама чланка „Појам ‘Велике силе’ и умеће дипломатије“ који је објављен у склопу „Огледа из историје“.¹⁷⁸¹ Анализирајући његов рукопис, примећујемо да Екмечић сугерише да су све побројане ставке биле употребљене за рушење југословенске државе, изазивање, распаљивање и стишавање оружаних конфликта на њеном тлу. То су, према његовим порукама, на својој кожи Срби највише осетили.

Разбијањем југословенске државе српски народ нашао се у стању потпуне дезинтегрисаности, на брисаном историјском простору. Имајући у виду тај контекст, Екмечић је покушао дефинисати српски духовни простор и дати одговор на питање да ли је српски народ добио прилику да коначно поново крене из почетка. Његово објашњење самог појма „духовни простор“ каже да се он односи на свеукупну културну делатност у прошлости, свуда где су Срби живели и где сада живе: „Српски духовни простор нема само територијалну димензију која се разлива у ширину, него и историјску дубину. Тамо где је живео српски народ, тамо је наш духовни простор и остаје од нашег разумевања и рационалног сазнања ко смо ми били и где смо ми били. Погубно је порећи етничко и духовно сродство са пропалом југословенском заједницом, још погубније везати своје духовно биће за њу.“¹⁷⁸² Посебно је наглашавао ово друго – потребно је ослободити се предрасуде да су Срби са пропашћу југословенске државе у којој је све до јуче изграђивана српска култура и којој је био подређен сав историјски дух, остављени сами себи. „Како нас је свет сместио у један југословенски оквир пре 1918, тако нас ни сада није ослободио и оставио саме себи, него нас поново трпа у један свој глобални систем, које ће и у политичком и културном погледу за српски народ бити неповољнија од оног југословенског који је пропао“, поручивао је Екмечић.¹⁷⁸³

Сматрао је да Срби морају бити свесни тога да је на свим хартијама на којима се обележава српски духовни простор утиснут невидљиви водени знак западних сила које тај простор осуђују на вечни провинцијализам, граничност (граница сусрета нове католичке

¹⁷⁸¹ М. Екмечић, „Појам ‘Велике силе’ и умеће дипломатије“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 413.

¹⁷⁸² М. Екмечић, „Српски духовни простор на размеђи столећа“, *Срби на историјском раскрыћу*, Београд 1999, стр. 432.

¹⁷⁸³ *Исто*, стр. 434-435.

Средње Европе и исламског „Зеленог појаса“ против будуће руске опасности) свим средиштима будућег процвата и напретка. Зато је указивао на то да „границе нашег духовног простора не цртамо ми сами.“¹⁷⁸⁴

У духовни простор једног народа убрајао је све области научног и уметничког стваралаштва. Говорио је да је он широк колико има великих људи који су допринели његовом развоју. На првом месту је стављао бригу око српског језика. Приметио је да „у име неког неуобичајеног схватања демократије“, западни свет сада олако признаје постојање неколико различитих националних језика који се покушавају усталити на српском националном ареалу. С тим у вези је предсетио да ће се српски језик и даље делити по покрајинским идентитетима, као што постоје покушаји у неким великим европским нацијама да се локални дијалекти стандардизују у нове књижевне језике (ломбардски, венетски, западноукрајински и неки шпански). Свака тенденција отуђења од заједничке матице друштва и државе испољава се у покушају стварања и посебног језика. Отуд је питање јединства српског језика наводио као судбинско питање јединственог српског духовног простора.

Не мањи значај придавао је улози Српске православне цркве. Наглашавао је да је она изложена сталном притиску политике великих сила и покушајима да се претвори у инструмент њихове политике, „као што је случај са католичком црквом, будизмом и највећим делом претестантских деноминација“. У томе види разлоге неретких оптужби на њен рачун да је творац и покровитељ национализма код Срба. Насупрот томе, говорио је да треба поћи од тога да је реч о (вероватно) најсиромашнијој цркви на свету, која није у финансијском стању да модернизује своје школство, обогати библиотеке и одржава неопходну издавачку делатност. Зато је препоручивао имућним Србима из расејања да се укључе у њено економско оснаживање. Јачање Српске православне цркве видео је као фактор јачања српског духовног простора.¹⁷⁸⁵

Кад се све речено узме у обзир, може се констатовати да је заступао мишљење да од вероисповести, језика, историје, књижевности, етнографије и свих облика уметности зависи временска дубина и територијална ширина српског духовног простора. Био је на становишту да је у оба случаја она доведена у питање неповољним положајем после ратова за југословенско наслеђе. Суморно је примећивао да се српски се народ нашао у једној врсти духовне депресије, да је демографска ситуација јако лоша и да се „цвет школоване омладине коју је историја била позвала да постане нова генерација нашег стваралаштва“ иселава преко границе. Ипак, није се предавао очају. Веровао је да се крајем 20. века Срби налазе на још једном од историјских почетака. Зато је поручивао да је најпоузданији српски континуитет – континуитет често понављаних ускрснућа.“¹⁷⁸⁶

¹⁷⁸⁴ Исто, стр. 442.

¹⁷⁸⁵ Исто, стр. 456.

¹⁷⁸⁶ Исто, стр. 433.

Био је човек одан демократским и мирољубивим принципима. Стога је предлагао да постоји само један начин да се српски народ извуче из нелагодне историјске позиције – пребацивањем српске политике у демократске парламенте и јавно обзнањивање националних циљева, као што је српска Народна скупштина урадила у Нишу декларацијом 1914. године. Веровао је да Срби у 21. век могу да уђу само ако се као јединствен народ одмах пожуре са ударањем темеља будуће правне државе. Ако се то не уради, упозоравао је да ће онда српски улазак у 21. столеће одредити споразум оних који се „сада кољу око будућности Украјине“, што би у основи значило да ће се српско питање решавати без Срба, уз традиционално погађање двају страна.¹⁷⁸⁷

Новембра 1994. године Екмечић је одржао опсежно излагање у Задужбини „Илија Коларац“ на тему објављивања три тада веома актуелне књиге – „Кратка историја Босне“ Ноела Малколма, зборник радова „Трагедија Босне“ са научног симпозијума одржаног у Пакистану и зборник радова са Харварда „Муслимани Босне и Херцеговине“, који је уредио Марк Пинсон. Основна оцена коју је исказао у осврту на ове три књиге могла би да буде у следећем: пред очима јавности се понављало нешто што је врло присутно у балканској историји, а то је да постоји у јавним мишљењима развијених земаља света потреба да направе паузу од заморног праћења мукотрпног откривања истине о прошлости. Уместо тога, стварала се једна алтернативна слика о њој, која је употребљивија, јаснија, једноставнија и која траје само за одређено време, па се онда поново губи, до неке наредне кризе. Закључио је да се у све три студије ради о митолошкој представи, једној слици у искривљеном огледалу, за коју се мора рећи да није случајна. Апострофирао је став да ће једном неко морати да напише докторску дисертацију о томе како се стварала алтернативна слика о српском народу и његовим кризним ситуацијама. Најстрашнијим геноцидом који се над поменутиим народом може десити није видео само кроз биолошко искорењивање његових живих људи. Веровао је да има и горег од тога: то је покушај да се затру историјски трагови народу који је ту заиста живео. „Као да хоће да се земља где је он постојао учини невином, чедном долином коју насељавају нови људи на простору где никаквог Адама није било. Ово је типична алтернативна слика, о српском народу и, посебно, Босни и Херцеговини“, поручио је Екмечић.¹⁷⁸⁸

Ваља поменути да је пет година касније, октобра 1999. године у Београду учествовао у научној расправи о новој књизи Ноела Малколма „Косово: кратка историја“ („Kosovo: short history“) заједно са пет других реномираних српских историчара (Ема Миљковић-Бојанић, Славенко Терзић, Миле Бјелајац, Ђорђе Борозан, Љубодраг Димић) и једним археологом (Ђорђе Јанковић). Њихови реферати касније су обједињени у зборнику

¹⁷⁸⁷ М. Екмечић, „Ударити темеље будуће правне државе“, *Књижевне новине: лист за књижевност, уметност и друштвена питања*, бр. 899-900 (1-15. јануар 1995), Београд 1995, стр. 5.

¹⁷⁸⁸ М. Екмечић, „Митолошке магле у горким временима: југословенска криза у искривљеним огледалима“, *Књижевна реч: лист за књижевност, уметност, културна и друштвена питања*, год. 47, бр. 896 (15. новембар 1994. год.), Београд 1994, стр. 1.

„Одговор на књигу Ноела Малколма 'Косово – кратка историја' “ који је штампан од стране Историјског института САНУ 2000. године. Узимајући у руке две књиге Ноела Малколма, једну о историји Босне а другу о историји Косова, Екмечић је истакао да се осећа „јадно и понижено, као пољски сељак пред 1939, којима се моћни наоружани суседи брину за душу и тога ради пишу велике и скупе књиге“. И једну и другу књигу сматра класичном литературом ратне пропаганде.¹⁷⁸⁹ Она се, према његовој интерпретацији, пише због одређених циљева оних земаља и политичких организација, који је плаћају. Ноела Малколма именован је као интелектуалца-најамника („salarius, mercennarius scribae“), упоређујући га са античким „Епигоном, само по огртачу“, како га наводи Амијан Марцелин. Препознао је да у нарастању кризе око Косова књига Ноела Малколма врши врло значајну функцију. Мишљења је да се ради о тексту који нуди оправдање за политику мешања и војну интервенцију. Критички сагледавајући Малколмова дела, истакао је да публиковати заредом у року од четири године две обимне књиге, „са циљем да се из историје докаже како су Срби извршили упад у туђе области у Босни и Косову, може учинити само човек који је плаћен за своју вештину“. Отворено је изнео инсинуацију да се „неки плаћају за способности употребе оружја, неки научног пера“. Стога препоручује да би књиге Ноела Малколма „боље проучила међународна полиција, него научна критика, јер она испитује послове најма.“¹⁷⁹⁰

У оштрој критици о Малколмовој књизи о историји Босне,¹⁷⁹¹ Екмечићево основно полазиште била је сумња у научну веродостојност текста. Приметио је да су сви закључци, тумачење извора и литература, „својствени писању хрватских политичких емиграната, као и идеолога нове муслиманске нације у Босни.“¹⁷⁹² Према његовом марљивом изучавању Малколмовог писања, слично као што је у својој краткој историји Босне 1994. тематску основу приказа, аргументацију, литературу и начин мишљења посудио од хрватски усмерених интелектуалаца, Малколм је и у краткој историји Косова целу структуру књиге ставио на ону основу коју је албанска национална идеологија већ била остварила пре почетка њеног састављања. „Одатле склоност да понавља наивну литературу о албанизовању целог античког периода балканске историје.“¹⁷⁹³

Екмечић сматра да поруке књиге Ноела Малколма о Косову отварају капије историјског незнања, а не просперитета ослобођених нација. Смисао књига о историји Босне и Косова, „уз сумњиву позадину финансијске и истраживачке подлоге на којима су

¹⁷⁸⁹ М. Екмечић, „Историографија 'само по огртачу'“, у: *Одговор на књигу Ноела Малколма 'Косово – кратка историја'* (ур. Славенко Терзић), Београд 2000, стр. 11.

¹⁷⁹⁰ *Исто*, стр. 12.

¹⁷⁹¹ М. Екмечић, „Shorter history (Noel Malcolm. Bosnia. A Short History)“, *Dialogue*, 15, Paris, 1995; М. Екмечић, „Shorter history (Noel Malcolm. Bosnia. A Short History)“, *Историјски часопис*, XL-XLI, Београд 1993-1994. Свој критички осврт на Малколмову књигу Екмечић је писао за лондонски „Times Literary Supplement“, али је рукопис враћен с образложењем да је приказ споменуте књиге већ публикован.

¹⁷⁹² М. Екмечић, „Историографија 'само по огртачу'“, у: *Одговор на књигу Ноела Малколма 'Косово – кратка историја'* (ур. Славенко Терзић), Београд 2000, стр. 12-13.

¹⁷⁹³ *Исто*, стр. 14.

оне писане“, њему су открили амерички бомбардери 1999. године. Речима да и „ова књига, и рат за који је оваква литература створила неопходне идеолошке темеље, све ове народе барем привремено враћају у прошлост када је обичајно право било подлога друштвене и државне организације“, закључио је свој критички осврт на „кратке историје“ Ноела Малколма.¹⁷⁹⁴

Дванаестог марта 1995. године, на свечаном откривању новог споменика Иви Андрићу у Вишеграду одржао је пригодно слово, које је часопис „Књижевна реч“ касније публикувао под насловом „Колико смисла историје може стати у једну мацолу“. Такав наслов одабран је као аналогија на чињеницу да је 1. јула 1991. године група муслиманских екстремиста на челу са Муратом Шабановићем мацолама разлупала Андрићеву бисту у овом граду и њене делове бацила у реку Дрину. Екмечић је веровао да смисао историјских догађаја далеко боље открива сама историја, него што би били у стању да ураде људи који су их описивали. Стога је у свом говору напоменуо да прави и најдоследније доживљен смисао историје на Дрини ћуприје није у књизи коју је под истим именом написао Иво Андрић пре пола века. Тај је смисао, према његовом мишљењу, свету најбоље обзнанио вандалски чин Мурата Шабановића: „Мацола подофицира Мурата Шабановића у себи је носила згуснути дух зла целе једне зле епохе, која један исти народ раздваја и завађа на вечна времена“.¹⁷⁹⁵

У истом наступу истакао је да је Андрићево дело „На дрини ћуприја“ постало заштитни знак и трајни симбол српског народног јединства на обе стране ове судбоносне реке. Исто онако како разарање мостова и споменика на Дрини открива један смисао покушаја да се поново по дужини те реке успоставе границе имагинарних цивилизација, мишљења је да исто тако обнављање тих мостова и споменика крај њих открива смисао напора да се таква деоба не изврши. „Дрина не дели српски народ, на два дела, као што никада у историји није представљала ништа више од административне границе појединих покрајина“, поручио је Екмечић.¹⁷⁹⁶

Сматрао је да је „нови западни конзервативизам говорио мацолом подофицира Мурата“. У њој је препознао онолико смисла историје, колико ће се излећи из тадашњег грађанског рата. Своју беседу закључио је филозофском мишљу која каже да „без обзира што данас на овом турском мосту стојимо смушени и ојађени пред питањем да ли нам ове задње преостатке веза које су спајале српски народ руше непријатељи само, или и они који су позвани да их очувају, нас озарује нада да су у мацолама крије смисао само историје

¹⁷⁹⁴ Исто, стр. 43.

¹⁷⁹⁵ М. Екмечић, „Колико смисла историје може стати у једну мацолу“, *Књижевне новине: лист за књижевност и друштвена питања*, год. XLVI, 905, 1. април 1995. године, Београд 1995, стр. 1.

¹⁷⁹⁶ Исто, стр. 1.

људског зла и оно што се више пута до сада показало да није рационално, не може преко ноћи то постати.“¹⁷⁹⁷

У контексту ратних дешавања на тлу бивше Југославије Екмечић се посебно бавио улогом Хашког трибунала. На округлом столу који се одржао за време НАТО агресије на Савезну Републику Југославију (20. маја 1999. године) изложио је реферат под насловом „Суђење пораженима за изгубљени рат као средство укидања суверених нација“¹⁷⁹⁸, у коме је истакао да је Хашки трибунал део једног широког спектра моћи који има за циљ да једна хегемона и победничка суперсила организује нови глобални поредак по својој мери. Корене идеје о оснивању међународног суда у корист америчке глобалне политике он препознаје у списима америчког председника Теодора Рузвелта,¹⁷⁹⁹ који се 1915. године залагао за конституисање „лиге победника“ под вођством САД, Немачке и ужег круга земаља развијеног Запада. Рузвелтова замисао „победничког круга“, према Екмечићевим речима, искључивала је Словене, посебно Русе и Србе.¹⁸⁰⁰ Управо у томе Екмечић детектује нацрт једног новог глобалног система „под вођством њујоршких банака“ који би поред оснивања трибунала за суђење народима који се нису уклапали у њихове интересе имали и мултинационалну војну силу која би „непослушне народе“ сурово кажњавала и враћала их на оно место које им је унапред одређено.¹⁸⁰¹ Зато смисао хашког суђења војним и политичким лидерима српског народа из деведесетих година прошлог века доживљава као симболичко убијање суверених нација, са циљем стварања система нових регија које би замениле ранију суверену националну државу. „Реч *геноцид* није довољна да се објасни злочин који иза овога стоји, јер се појам *genos* може односити на народ, људе, племе и групу људи. Израз *нацицид* је далеко адекватнија, јер појам нације је увек у историји у себи садржавао право народа на самосталну државу“, поручује Екмечић.¹⁸⁰²

Због такве америчке политике он поприлично суморно гледа на време које је пред нама. У раду „Додатни осврт на улогу религије и спољног притиска као фактора избијања грађанског рата 1992.“ каже да „иза блиставости виртуелне историје која нам је наметнута, стоји туга трагичног пропадања словенских и хришћанских народа Балкана.“¹⁸⁰³ Речима пуних чемера преноси да су „данас наше суседе ослободили од нас из Книна, Мостара, Призрена, Тетова...“ и износи горку прогнозу да ће их „сутра ослобађати

¹⁷⁹⁷ Исто, стр. 1.

¹⁷⁹⁸ Рукопис са истим насловом објављен је у зборнику „НАТО и Хаг“ под покровитељством Удружења Срба из БиХ у Србији. Напомињено да смо у овом раду користили верзију чланка која је прештампана у књизи „Дијалог прошлости и садашњости“. Прим. Ј. А.

¹⁷⁹⁹ Пре свега у књизи „Америка и светски рат“ (Theodore Roosevelt, *America and the World War*, New York (1915) 1919).

¹⁸⁰⁰ М. Екмечић, „Суђење пораженима за изгубљени рат као средство укидања суверених нација“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 413-414.

¹⁸⁰¹ Исто, стр. 413-414.

¹⁸⁰² Исто, стр. 416-417.

¹⁸⁰³ М. Екмечић, „Додатни осврт на улогу религије и спољног притиска као фактора избијања грађанског рата 1992.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 480.

у Београду и Скопљу“.¹⁸⁰⁴Истиче да се усталила пракса која подразумева да САД сваки свој ратни подухват презентују као ослободилачку акцију против недемократских режима и угњетавања разних мањина. И поред несумњивог напретка човечанства у домену технологије и нових видова комуникација, забринуто прогнозира да „не долази царство слободе и новог спасења, него царство малих и великих ратова“.¹⁸⁰⁵ Страхује да се пред Србијом налазе нова велика искушења и потенцијална опасност од даљег цепања српског етничког простора. Зато, између осталог, „Дуго кретање између клања и орања“ завршава речима: „Будућност гледамо кроз таму“.¹⁸⁰⁶

У разговору за часопис „Нова зора“ 2004. године оценио је да Сједињене Америчке Државе немају никаквог битног интереса да сузбијају српске националне тежње – сем жеље да не понове нацистичку стратешку основу из Другог светског рата, кад су у време слома на Стаљинграду морали због герилског рата да у Југославији држе 34 дивизије. Основу америчко-српског неспоразума препознавао је у немогућности Срба да прихвате решења која су им наметнута. „Амерички интерес је да на Балкану задовољи своје католичке савезнике (...) Америчка политика насиља је од Хрватске створила етнички најчистију државу у Европи. (...) Запад је учинио толико повреда међународног права и морала, да се од њих не може очекивати никаква промена у понашању наредних година. Као и од почетка кризе 1991, за своје злочине ће оптуживати српске политичаре и српску културу“, казивао је Екмечић.¹⁸⁰⁷

Прогнозирао је да ће, уколико настави са ратовима, Америка доживети колосални слом. Ипак, истицао је да се Срби не смеју веселити америчком паду, јер са њим одлази и цели европски и северноамерички простор. Подсетио је да је Петрарка у време ренесансе написао да је православно хришћанство горе од ислама, из чега је произашло „отварање врата исламској деци да дођу до Беча“. С тим у вези, упозорио је да ће у случају клонућа Русије, „азијска деца доћи до Атлантика, а латиноамеричка и афричка до Северног пола.“¹⁸⁰⁸ У америчком „култу голотиње, хомосексуалности и неконтролисане слободе секса“ видео је дегенерацију постојеће цивилизације Запада са Русијом и Балканом, која ће неминовно уступити место „најезди народа који нису заборавили како се праве деца“. „Само су народи који праве децу имали будућности, јер множење пацова и гавранова не може обновити човеков род“, поручио је Екмечић.¹⁸⁰⁹

¹⁸⁰⁴ Исто, стр. 480.

¹⁸⁰⁵ М. Екмечић, „Једино против Срба су сви сложни“, преузето са интернет линка <http://www.nspm.rs/hronika/milorad-ekmecic-jedino-protiv-srba-su-svi-slozni.html> 11. јула 2020. године у 16:39 h.

¹⁸⁰⁶ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 545.

¹⁸⁰⁷ М. Екмечић, „Пад Берлинског зида још није завршен“ (разговор водио Радослав Братић), *Нова зора: часопис за књижевност и културу*, 1/2004, Билећа 2004, стр. 21.

¹⁸⁰⁸ Исто, стр. 24.

¹⁸⁰⁹ Исто, стр. 24.

Неколико година касније, у интервјуу за „Вечерње новости“ остао је на истим становиштима. Констатовао је да се Сједињене Државе развијају у смеру који потпуно противречи било каквим демократским пројектима који би самоникли на подручју Европе. Задржао је мишљење да је циљ америчке глобалне стратегије стварање универзалне империје, као што је некада била Римска, која ће водити цели свет. У томе проналази разлог зашто амерички војни буџет не опада. Подсетио је да је буџет САД већи него војни буџет свих других држава у свету, заједно. Том чињеницом практично је објашњавао механизам држања Европске уније у челичном америчком загрљају. Истовремено, чудило се како српски државници не виде Европу као светски војни блок.¹⁸¹⁰

Перспективу развоја Европске уније препознавао је у њеном савезу са Русијом. Изнео је познате информације да Русија остварује велике пројекте енергетског заједништва са Европском унијом; од Русије теку кракови гасовода у Кини и у Европи. Стога је закључио да стране које, једна испоручује гас а друга тај гас прима, нису спремне да ратују. У томе је детектовао потенцијалну гаранцију да никада више неће ратовати једни против других. Истакао је став да Србија треба подржати политику сарадњу Европске уније и Русије, „а не да наш политичар који потписује обавезу да „Јужни ток“ иде кроз Србију, одједном даје глас за амерички пројекат „Набуко“ који би свезао руке Русији према Европи“.¹⁸¹¹ Иако је рекао да себе не сматра дораслим сугестији да би рекао шта да се ради, мислио је да једино има право изразити становиште „да народ који никада у историји није живео изван Европе, чак и као варвари пре доласка на Балкан, има грађанско право да уђе у Европу, а не да му се смилује амерички војни савезник који је поништио норме међународног права и увео политику условљавања“.¹⁸¹²

Из тих је разлога 2011. године у разговору за исту новину истакао да су Срби вазда били у Европи, али да „у ову Европу не треба журити“. Констатовао је да је глобализација дивљег капитализма свуда довела у питање нацију. Није сматрао да је то прогрес, јер је реч само о малим нацијама. Указао је на то да се у Европи осећају као код своје куће само народи које је неколико векова грејала митологија да су они увек били Европа, а њихови суседи друге вере нису. Кроз своје исказе пласирао је тезу да је јасно да Србија „никада не може бити без Русије, јер би тиме одсецала - не само десну - него обе своје руке“. Притом је био свестан тога да Запад никада неће дозволити уједињење Срба у неком државном савезу са Русијом. „Неминовност је да се ЕУ не може одржати као војни савез са

¹⁸¹⁰ М. Екмечић, „Европа није чоколада већ војни блок“, преузето са интернет линка <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:297902-Milorad-Ekmcic-Evropa-nije-cokolada-vec-vojni-blok> 27. јула 2020. године у 12: 48 h.

¹⁸¹¹ М. Екмечић, „Европа није чоколада већ војни блок“, преузето са интернет линка <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:297902-Milorad-Ekmcic-Evropa-nije-cokolada-vec-vojni-blok> 27. јула 2020. године у 12: 48 h.

¹⁸¹² М. Екмечић, „Европа није чоколада већ војни блок“, преузето са интернет линка <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:297902-Milorad-Ekmcic-Evropa-nije-cokolada-vec-vojni-blok> 27. јула 2020. године у 12: 48 h.

Сједињеним Државама, против Русије. У том погледу је и наша везаност са Русијом реална и нешто очекивано“, поручио је Екмечић.¹⁸¹³

Занимљиво је истаћи да је у том разговору врло отворено говорио о свом ставу према Слободану Милошевићу. Екмечић је, да подсетимо, био несудски „сведок-експерт“ његове одбране у Хашком трибуналу. И поред тога што се у извесним стварима са Милошевићем није слагао (питање Срба у Хрватској), био је дубоко уверен да је предаја Милошевића Хашком трибуналу била историјска грешка. „Мој однос према Милошевићу је био однос према Србији. Био је први Србин кога је у државну политику увео народ, а не маршал Тито. Моја прва мисао, пошто је Југославија почела да се љуља, нешто пре 1990, била је - све што се уради, Београд остаје и даље главни град српског народа, република Србија његова историјска матица“, сведочи Екмечић.¹⁸¹⁴ Сматрао је да Милошевић није злочинац, „него је злочин прихватање идеје Теодора Рузвелта, из 1919, да треба стварати ‘Лигу победника’, са једним међународним судом да кажњава непослушне. А непослушни су били словенски народи, Срби на првом месту.“¹⁸¹⁵ Био је мишљења да је Милошевић поседовао одређене врлине умећа државништва, али да је поседовао нека убеђења која нису била само његова, већ целе једне епохе. То се, пре свега, према Екмечићевом виђењу, односи на Милошевићеву веру у социјализам и став да су западне демократске државе САД, Француска, Британија, „наши вечни савезници“.¹⁸¹⁶

У интервјуу за политички недељник „Печат“ јануара 2011. године истакао је да су Срби за САД „народ који у себи носи опасан вирус“, да Србија никада не може до краја испунити америчке и западне захтеве за променама, јер су стратешка полазишта у подлози целог понашања у зависности могућег рата са Русијом, у којем би Срби, као у два претходна светска рата, били опасна герила због које би Американци морали да ангажују пола милиона војника.¹⁸¹⁷ На трагу тог начина мишљења сматра да је циљ Дејтонског мировног споразума, којим је окончан рат у Босни и Херцеговини (1992-1995), заправо био да се не дозволи да Срби постану потенцијални савезник Русије у будућности. Мисли да је због тога дозвољено Србима стварање ентитета у Босни и Херцеговини, али без

¹⁸¹³ М. Екмечић, „У овакву Европу не треба журити“, преузето са интернет линка <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.289.html:356146-Milorad-Ekmečić-U-ovakvu-Evropu-ne-treba-zuriti> 28. јула 2020. године у 10: 17 h.

¹⁸¹⁴ М. Екмечић, „У овакву Европу не треба журити“, преузето са интернет линка <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.289.html:356146-Milorad-Ekmečić-U-ovakvu-Evropu-ne-treba-zuriti> 28. јула 2020. године у 10: 17 h.

¹⁸¹⁵ М. Екмечић, „У овакву Европу не треба журити“, преузето са интернет линка <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.289.html:356146-Milorad-Ekmečić-U-ovakvu-Evropu-ne-treba-zuriti> 28. јула 2020. године у 10: 17 h.

¹⁸¹⁶ М. Екмечић, „У овакву Европу не треба журити“, преузето са интернет линка <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.289.html:356146-Milorad-Ekmečić-U-ovakvu-Evropu-ne-treba-zuriti> 28. јула 2020. године у 10: 17 h.

¹⁸¹⁷ М. Екмечић, „Ми смо за Америку народ који у себи носи опасан вирус“ (razgovor vodili Milorad Vučelić i Ljiljana Bogdanović), преузето са интернет линка <http://www.pecat.co.rs/2011/01/milorad-ekmečić-mi-smo-za-ameriku-narod-koji-u-sebi-nosi-opasan-virus/> 10. јула 2020. године у 22: 25 h.

излаза на море, „јер би у том случају изолована Бока Которска била отворена за руску ратну флоту“.¹⁸¹⁸ Из истих је разлога, према његовом схватању, извршена подела Босне и Херцеговине у два ентитета; из истих је разлога форсирано одвајање Црне Горе и Косова и Метохије од Србије. „Западни свет је данас мало, или нимало, пријатељски окренут српском народу. Бивши његови савезници иду истим путем којим су ишли и њихови непријатељи 1914-1918“, оценио је Екмечић 2014. године.¹⁸¹⁹

Разматрајући проблематику историјских и стратешких основа Републике Српске, дошао је до закључка да се данас преко питања права српског народа на демократску државу води битка између Запада и остатка света. Он је на становишту да је у питању да ли ће САД бити средиште света које води, одређује цели будући развој цивилизације, или ће се родити једно ново стање попуштања у коме ће се створити нови систем односа. „Другим речима, поново се – као пре 1914. године – преко српске коже решава питање хоће ли дипломатија бити у стању да на миран начин створи нови систем односа и подједнаке одговорности сваке велике силе, или ће доћи до великог ратног пустошења, које ће човечанство уназадити више него сви ратови од почетка света до данас“, слуги Екмечић.¹⁸²⁰ Пошто сматра да су Србима тренутно „руке везане“, својим сународницима саветује да се не сме „трчати пред руду“, него чекати да догађаји решавају ствари будућности, више него они сами.

У истом чланку изразио је уверење да је стратешка основа Републике Српске последица односа западних држава према руском чиниоцу. Поновио је своју стару тезу да је за Русију Балкан увек био простор на коме се она потврђивала као велика сила или је управо ту губила тај статус. Из таквог историјског искуства извео је наравоученије да су сва решења на Балкану остављана увек у сенци права западних држава да накнадно тумаче своје интересе и одговорност балканских држава и националних покрета. Због тога каже да је будућност Републике Српске „у сумњама да се може понављати неповољна традиција из времена Русије до Октобарске револуције, да српско подручје на Балкану, на првом месту западно од Дрине, почне сматрати фактором споразумевања и могућег жртвовања у корист западних партнера“.¹⁸²¹

У историјском погледу, сматра да је Република Српска „остатак остатака српског етничког простора западно од Дрине, сведен на минимум, који је и сам угрожен због стално нових претњи да Сједињене Државе још нису нашле коначну формулу односа са будућом Русијом“. Уколико би српско јавно мњење условно и прихватило злонамерну

¹⁸¹⁸ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, стр. 544.

¹⁸¹⁹ М. Екмечић, „Место Првог светског рата 1914-1918. у прошлости српског народа“, у: *Ратни албум 1914-1918*, Београд 2014, стр. X.

¹⁸²⁰ М. Екмечић, „Историјске и стратешке основе Републике Српске“, преузето са интернет линка <http://www.srpskilist.net/gledista/istorijske-i-strateske-osnove-republike-srpske> 18. јула 2020. године у 22:14 h.

¹⁸²¹ М. Екмечић, „Историјске и стратешке основе Републике Српске“, преузето са интернет линка <http://www.srpskilist.net/gledista/istorijske-i-strateske-osnove-republike-srpske> 18. јула 2020. године у 22:14 h.

тезу да је Република Српска „плод геноцида“, што према његовим наводима, „данашњи противници мира обичавају да кажу“ – онда би та реченица морала да гласи да је „Република Српска плод геноцида над српским народом, а не над другим народима од њега“, поручује Екмечић.¹⁸²²

Његова истраживања преточена у овај чланак показују да је основна брига великих западних сила да се не дозволи стварање муслиманске државе у Босни. С друге стране, прогнозира да ће земље Запада и у будућности улагати напоре да искористе муслиманске захтеве за унитаризацијом Босне и Херцеговине, у којој би Бошњаци доминирали, са циљем слабљења и контролисања српског фактора на Балкану. „У стању су да мобилишу подршку 50 муслиманских чланица Уједињених нација и западна средства информисања за стално нова отварања криза на подручју бивше Југославије.“¹⁸²³ Имајући у виду досадашња историјска искуства, закључује да ће свака криза са Русијом у будућности изазивати таласања на Балкану, „од којих ће положај српске државе, или држава, бити све гори“.¹⁸²⁴

Свој последњи велики интервју Милорад Екмечић дао је листу „Печат“, са којим је имао јако добру сарадњу. Разговор је изашао у јубиларном 350. броју овог часописа (штампан 26. децембра 2014. године).

У њему се, као и обично, није устручавао упусти у анализу геополитичких односа великих сила и њихову рефлексију на положај Србије и српског народа. Разматрајући наведену проблематику, апострофирао је да су Срби крајем 2014. године „у ономе што је пре мало времена председник Путин назвао тражењем нове равнотеже“. Сматрао је да је то права реч, јер се мир одржава само онда када постоји равнотежа сила, којом се онемогући да једна од њих добије светску доминацију.¹⁸²⁵

Као историчар који будно прати и прошле и савремене догађаје, Екмечић је настојао да сагледа њихове дубинске узроке и уврди њихову ланчану, каузалну повезаност. Притом је дозвољавао за му у излагању понекад буде присутна што блага иронија, што покоја аналогија и метафора. Стога је на новинарско питање „Да ли је могућ неки већи рат?“ одговорио цитирајући речи Николе Пашића из 1914. године: „Децо, рата може бити и може не бити, трећег нема, а могуће је да се и оно догоди. Сад се чеши да

¹⁸²² М. Екмечић, „Историјске и стратешке основе Републике Српске“, преузето са интернет линка <http://www.srpskolist.net/gledista/istorijske-i-strateske-osnove-republike-srpske> 18. јула 2020. године у 22:14 h.

¹⁸²³ М. Екмечић, „Историјске и стратешке основе Републике Српске“, преузето са интернет линка <http://www.srpskolist.net/gledista/istorijske-i-strateske-osnove-republike-srpske> 18. јула 2020. године у 22:14 h.

¹⁸²⁴ М. Екмечић, „Историјске и стратешке основе Републике Српске“, преузето са интернет линка <http://www.srpskolist.net/gledista/istorijske-i-strateske-osnove-republike-srpske> 18. јула 2020. године у 22:14 h.

¹⁸²⁵ М. Екмечић, „Предстоји нам нова Стаљинградска битка“ (разговор водили Милорад Вучелић и Љиљана Богдановић), преузето са интернет линка <http://www.pecat.co.rs/2015/09/akademik-milorad-ekmecic-istoricar-predstoji-nam-nova-staljingradska-bitka-2/> 25. јула 2020. године у 18:49 h.

нађеш неки сувисли одговор!“¹⁸²⁶ Сматрао је да би оправданије било постављати питање „да ли се ми већ сада налазимо у некој врсти рата за који нисмо ни свесни да је ратно стање“. Он је лично мислио да се свет концем 2014. године већ нашао у једној врсти рата на који до сада није научен. Такав став конкретизовао је следећим речима: „Сједињене Државе данас воде један невитешки, прљави рат, у оквиру оних области које поменух – религиозни односи, унутрашње дестабилизовање противничке валуте и излазак руље на улице – да би се бирао нови председник.“¹⁸²⁷ У прилог томе навео је да су САД саме објавиле да су покрет „Солидарност“ Леха Валенсе у Пољској финансирале са пет милиона долара, слом владе Слободана Милошевића са 50 милиона долара, отцепљење Црне Горе од Србије са 55 милиона долара, а слом проруског режима Јануковича у Украјини са пет милијарди долара. Према његовом схватању, САД су све то чиниле да би коначно уништиле одредбе Версајског мира о сувереној националној држави и себе трајно позиционирале као силу која пресудно утиче о животу и смрти на свакој тачки земаљске кугле. „Сада Русију економски дестабилизују како би се створио један метеж по успелом српском и недавно украјинском моделу. Уверен сам да ће, ако Путина оборе, иза њега доћи нови Стаљин“, поручио је Екмечић.¹⁸²⁸

У његовом последњем великом интервјуу најинтересантнији је био његов поглед на феномен рата као константу људске историје. Дуго размишљајући о том сизифовском проблему са научног, филозофског, антрополошког и искуственог аспекта, дошао је до тезе да рат не представља дело неодговорних појединаца, већ инструмент кроз које се цеди процес историјског развоја. У прилог својој теорији додатно је навео два велика европска филозофа - Георга Вилхелма Фридриха Хегела и Карла Маркса. Први је тврдио да су ратови чистилишта за будући развој, а други да се историја састоји од планина костију и долина крви изгинулих.¹⁸²⁹

Када је у питању однос између феномена рата и српске историје, Екмечић каже да су се у њој увек ценили витешки ратови, укључујући и оне које су Срби губили. „Нико такве ратове није платио крвавије од нас, нисмо их желели, али их нисмо могли избећи“,

¹⁸²⁶ М. Екмечић, „Предстоји нам нова Стаљинградска битка“ (разговор водили Милорад Вучелић и Љиљана Богдановић), преузето са интернет линка <http://www.pecat.co.rs/2015/09/akademik-milorad-ekmecic-istoricar-predstoji-nam-nova-staljningradska-bitka-2/> 25. јула 2020. године у 18:49 h.

¹⁸²⁷ М. Екмечић, „Предстоји нам нова Стаљинградска битка“ (разговор водили Милорад Вучелић и Љиљана Богдановић), преузето са интернет линка <http://www.pecat.co.rs/2015/09/akademik-milorad-ekmecic-istoricar-predstoji-nam-nova-staljningradska-bitka-2/> 25. јула 2020. године у 18:49 h.

¹⁸²⁸ М. Екмечић, „Предстоји нам нова Стаљинградска битка“ (разговор водили Милорад Вучелић и Љиљана Богдановић), преузето са интернет линка <http://www.pecat.co.rs/2015/09/akademik-milorad-ekmecic-istoricar-predstoji-nam-nova-staljningradska-bitka-2/> 25. јула 2020. године у 18:49 h.

¹⁸²⁹ М. Екмечић, „Предстоји нам нова Стаљинградска битка“ (разговор водили Милорад Вучелић и Љиљана Богдановић), преузето са интернет линка <http://www.pecat.co.rs/2015/09/akademik-milorad-ekmecic-istoricar-predstoji-nam-nova-staljningradska-bitka-2/> 25. јула 2020. године у 18:49 h.

казивао је Екмечић.¹⁸³⁰ Подсетио је на чињеницу да је у Европи 16. века било само шест дана да се негде није водио рат, а у наредном 17. веку један дан више. Излишно је подсећати на два светска и један хладни рат у 20. веку. Изражавао је бојазан да ће и 21. век бити епоха малих и великих ратова са непредвидивим и несагледивим последицама по човечанство. Имајући у виду његове туробне прогнозе, чини се да заиста – будућност гледамо кроз таму.

Изучавање српског националног питања крајем 20. и почетком 21. века била је једна од главних Екмечићевих преокупација током позног периода његовог научног стваралаштва. Својим темељним истраживањима, оштроумним анализама, оригиналним размишљањима, исцрпним исказима, а понајпре, публикованим радовима и синтезама, скидао је непрозирне слојеве историјске паучине са дубинских узрока разбијања југословенске државе, откривао њихову позадину, актере, унутрашње и спољне факторе. Нудио је интересантна тумачења судбоносних догађаја недавне српске прошлости, приказивао аутентичне описе личности које су у њима учествовали, давао смеле оцене о времену чији је био савременик. Одан принципу да излагање ваља сачинити од проверених чињеница и акрибичних интерпретација, које ће, живо успостављајући контакт с прошлошћу, својим унутрашњим значењем остварити узрочно-последични ток и проистицање једног догађаја из другог, Екмечић је настојао да то правило и овде примени, благодарећи поседовању енормне грађе, релеватне литературе, али и вишедеценијском истраживачком искуству и личном познанству са важним доносиоцима одлука. Разматрајући комплексну тематику отвореног српског националног питања на рушевинама Југославије, истовремено се ставио у улогу савесног хроничара своје епохе, трудећи се да на мемоарски, а опет непристрасан начин, објасни све оно што је обележило и дефинисало. Екмечић је гласно и отворено говорио о стварима према којима није стајао ни сувише близу ни сувише далеко, и о онима у којима је учествовао и о онима у којима није. Није се либио учествовати у јавном животу, утицати на јавно мњење, давати смеле предлоге за решења крупних националних проблема. Понекад су његове речи биле натопљене и природним људским емоцијама. То га ипак никада није бацило у научну странпутицу острашћености, једностраности, идеолошке или политичке ангажованости.

Језик и стил његовог писања остао је исти, с тим да је приметно да је у појединим моментима користио појачану дозу метафора и аналогија. Богатство израза, довођење

¹⁸³⁰ М. Екмечић, „Предстоји нам нова Стаљинградска битка“ (разговор водили Милорад Вучелић и Љиљана Богдановић), преузето са интернет линка <http://www.pecat.co.rs/2015/09/akademik-milorad-ekmecic-istoricar-predstoji-nam-nova-staljingradska-bitka-2/> 25. јула 2020. године у 18:49 h.

разних чинилаца у међусобну условљеност и зависност, необична проицљивост у посматрању људи и њихових односа, знатижеља и доследност у покушају одгонетања судбинских питања националне савремености, учинили су успешним његове напоре да иза себе остави вредну писану заоставштину, издашну аргументованим објашњењима и далековидим порукама. Верујемо да ће остати отпорна према зубу времена и због начина на који је обрађивана и презентована и због важности проблема који је третирао.

Попут других великих историографских имена као што су Бенедето Кроче, Слободан Јовановић или Владимир Ћоровић, Екмечић је са пуно жара, кроз изучавање српског националног питања на прелому миленијума, писао историју свога времена, борећи се са сопственим присуством у истој. Његова открића о прошлим временима и њихово отварање за нове истраживачке изазове стајали су у зависности од њиховог значаја за савременост и будућност. Догађаји којима је сведочио су се наметали тако снажно да је у неким његовим исказима врло тешко било одвојити оно што је мање важно од онога што је вредно апострофирања. То је сасвим разумљиво, с обзиром да је Екмечић био део свога доба, па његови текстови, и поред тежње ка максималној научној објективности, понекад више говоре о његовим погледима, мислима и осећањима, него о самом предмету обраде. Та чињеница нас је натерала да приликом анализе његових текстова и интервјуа применимо појачану унутрашњу критику. Стекли смо утисак да је добро процењивао могућности, састав и смисао слободе свог стваралачког духа, задржавајући своје речи у границама веродостојног сазнања. Чврсто стајајући на својим провереним гносеолошким темељима, држао се оне чувене Ранкеове максиме – писати онако како је уистину било.

Као неуморни истраживач историје, као даровити приповедач који открива наравоученија прошлости на основу којих разумева савременост, Екмечић се одваживао закорачити и на терен прозорљивости. Покушао је завирити у будућност. Својим оштроумним промишљањима покушавао је упозорити свој народ на сва потенцијална искушења и опасности које га вребају. Сагледавајући историјску судбину српског народа не само кроз призму прошлости, већ и савремености, узимао је у обзир геополитичке, демографске, културне, економске, антрополошке и колективно-психолошке елементе који су је условили. Оно што је открио није дало повода за неки нарочити оптимизам. Поруке које је оставио кроз испитивање српског националног питања на прелому миленијума неминовно терају на размишљање. Његове сиве прогнозе, још више. Одговор на питање њихове исправности даће тест времена. Клепсидра је ту. Вода већ полако цури.

Х

Проучавање савремених проблема историјске методологије

Једна од карактеристика Екмечићевог позног научног стваралаштва јесте појачано интересовање за област савремене историјске методологије. Дубље залазећи у ову материју посебно се задржао на предмету њених корена, узора, токова и нерешених питања. На основу пажљивог увида у библиографију Милорада Екмечића уочили смо три наслова којима је аутор исказао конкретну намеру да испита неки проблем историјске методологије: „Размишљања о методологији савремене историје“, „Савремена историја и политика“, „У потрази за филозофијом историје Слободана Јовановића“. Он, иначе, никада и није показивао претензије да буде методолог у најужем смислу те речи. Ипак, на основу анализе његових радова који се тичу тематике савремене историјске методологије, али и на основу његовог класичног опуса, слободни смо рећи да је дао немали допринос и на том пољу. Он је својим врло разуђеним, али увек садржајним обрађивањем различитих тема из домена опште и националне историје примерно показивао путеве којима се стиже до поузданог научног сазнања. Иако је користио устаљене и проверене елементе историјског метода, није се либио да остави свој лични печат на његову будућу примену. Тако је, примера ради, током писања *Стварања Југославије I-II*, у случају необјављене грађе у подножним напоменама прво приказивао податке о документу, а тек онда о архивској јединици, иако се уобичајено прво дају подаци о архиву па затим о извору. Његова методологија била је везана за добро познавање „архивитиса“, на коме је током каријере инсистирао.

Први део чланка „Размишљања о методологији савремене историје“ посветио је питањима периодизације, која, према његовом виђењу, не треба да значи ново календарско време, већ унутрашњи садржај епохе који је разликује од прошлих раздобља. У другом делу истог рада Екмечић је говорио о трансформацији друштва, културе и политике која сачињава тај садржај. У трећем делу је највише расправљао о начину обраде извора. Ту је пласирао мишљење да стара методологија може послужити као ослонац и подстицај, али се мора адаптирати новом стању. Установио је да се класификација извора на праостатке и традицију у савременој историји помера у корист традиције. Приметио је да недостају нове помоћне историјске науке – за нови начин писања докумената, за анализу фотографије, за филмске и магнетофонске траке, да нови извори немају

дисциплину, каква је дипломатика за средњовековне повеле, да нове помоћне историјске науке немају стандардизоване називе.¹⁸³¹

Што се тиче самог појма „савремена историја“, Екмечић каже да је он постојао од раних почетака писања историје, наводећи пример Херодота, који је за себе тврдио да је полусавремени историчар, јер описује догађаје који нису били старији од једнога века. У чланку „Савремена историја и политика“ понудио је дефиницију историје као „сталног дијалога прошлости са садашњошћу“.¹⁸³² Једним од главних обележја савремене историје оцењује истраживање података на основу интервјуа, што је била карактеристика сваке „савремене историје“, почев од Тукидида. Да је тај поступак већ ту заслужио да се сматра нечим посебним, што није право истраживање него више сећање на прошлост, препознаје по оцени Паусаније из другог века наше ере, да „постоје књиге писаца који немају углед историчара, насловљене мемоари“. Цитирајући овог знаменитог античког историчара („дворјанима ваља писати историју да се свиди краљу“)¹⁸³³ додао је да ће „та сумња остати присутна за готово два миленија трајања тога заната“.¹⁸³⁴

Удубљујући се у дубље анализирање израза „савремена историја“, дошао је до становишта да он има двоструко значење; с једне стране је то најновија прошлост, што је увек од почетка историјске науке постојало као период који се одваја од оних старијих, а с друге стране то има карактер једне посебне епохе, која још није добила прави назив. Подсетио је на чињеницу да су различити интелектуалци користили различите термине за појам савремене историје; Сорел је називао „анегдоталном историјом“,¹⁸³⁵ Јакоб Бурхард „актуелном историјом“,¹⁸³⁶ разни амерички научници „непосредном историјом“, „историјом садашњег тренутка“ или „инстант историјом“ („the instant history“). Напомиње да је чувени француски књижевник Ками новинаре називао историчарима садашњег тренутка, оцењујући да се није варао ни у називу, ни у главном носиоцу те врсте писања у данашњем свету.¹⁸³⁷

На основу тога, констатовао је да ће, по узору на Волтера, који је после три века, историју 15. и 16. века назвао ренесансом, тако у будућности доћи „неки учени свештеник који ће наше време крстити правим називом“. Његову битну разлику од других времена уочио је у структуралним променама друштвених односа и културе што добија карактер

¹⁸³¹ М. Екмечић, „Размишљања о методологији савремене историје“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996), стр. 331.

¹⁸³² М. Екмечић, „Савремена историја и политика“, у: *Историчар и савремена епоха: зборник радова са Округлог стола Историјског института* (Републике Црне Горе), књ. 1 (ур. Р. Распоповић), Подгорица 1997, стр. 17.

¹⁸³³ Паусанија, *Опис Хеладе*, Нови Сад 1994, стр. 72, 75.

¹⁸³⁴ М. Екмечић, „Размишљања о методологији савремене историје“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII, (1995-1996), стр. 331-332.

¹⁸³⁵ Albert Sorel, *Les details et l'ensemble*, Paris 1898, str. 6.

¹⁸³⁶ Hans Joachim Störig, *Burchard als politischer Historiker*, Würzburg 1937, str. 45-46.

¹⁸³⁷ М. Екмечић, „Размишљања о методологији савремене историје“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996), стр. 332.

посебног раздобља капитализма и његове трансформације која га раздваја од давнијих облика.¹⁸³⁸

Колики је значај Екмечић придавао разумевању савремене историје најбоље говори мисао коју је преузео од Леополда фон Ранкеа да „знање прошлости није потпуно без познавања садашњости, као што не постоји ни разумевање садашњости без знања о ранијим временима. „Једно другоме пружа руку, једно без другог не може постојати нити бити потпуно.“¹⁸³⁹

Разматрајући проблеме савремене историје, дошао је до закључка да је њу лакше писати, него конципирати њену методологију. Истакао је да још ником није пошло за руком да направи једну ваљану периодизацију савремене историје која би била оквирно полазиште за обраду. У том правцу Екмечић апострофира мисао да се никакво савремено време у томе не може издвојити у посебан предмет, нити се за њега може градити издвојена методологија, сем у случају да за њега нема правих докумената, на којима се свака наука о људској прошлости мора заснивати. Јер, обрада без докумената је само хроника, у којој су чињенице неповезане у општу целину и јединствени смисао. Позивајући се на Бенедета Крочеа,¹⁸⁴⁰ Екмечић каже да се хроника разликује од историје управо по томе што ниже индивидуалне чињенице, а не уопштава их у смисао збивања.¹⁸⁴¹

Посебан простор у својим изучавањима методологије савремене историје посветио је њеним начинима периодизације. У раду „Савремена историја и политика“ пласирао је мисао да сви досадашњи покушаји установљења ваљане периодизације историје носе у себи нешто теолошко, нешто што потиче још од хришћанског Даниловог пророчанства, које подразумева да после четири монархије долази пета, хришћанска, односно Царство Божије на земљи.¹⁸⁴² Његова научна премиса почивала је на становишту да је врхунац календарског дељења историје у посебне периоде дошао са теоријама да за историјско време треба установити једну основну ћелију мерења. Из тога се, према Екмечићевим интерпретацијама, родило оно што се данас назива марксистичком периодизацијом (робовласништво – феудализам – капитализам – социјализам – комунизам), која никада није стандардизована и постала општеприхватљива, него су поједини историчари, сваки за себе правили такве поделе. Напомиње да је Леополд Ранке историју делио у девет векова; осми се односио на „време револуција“, које је он доживео у својој младости. Користећи

¹⁸³⁸ М. Екмечић, „Размишљања о методологији савремене историје“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996), стр. 332-333.

¹⁸³⁹ Исто, стр. 332-333.

¹⁸⁴⁰ Benedetto Croce, *Teoria e storia della storiografia*, Bari 1917, str. 98-99.

¹⁸⁴¹ М. Екмечић, „Размишљања о методологији савремене историје“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996), стр. 335.

¹⁸⁴² М. Екмечић, „Савремена историја и политика“, у: *Историчар и савремена епоха: зборник радова са Округлог стола Историјског института* (Републике Црне Горе), књ. 1 (ур. Р. Распоповић), Подгорица 1997, стр. 20.

једну научну студију Ернста Трелча,¹⁸⁴³ наводи да се последњи, девети период дефинише као „доба уставности“, са којим иде стварање нових нација и економска експанзија.

Ваља напоменути да Екмечић корене марксистичке периодизације проналази у социолошком типу периодизације, чији су творци Сен-Симон и Огист Конт. У тој периодизацији посебну улогу играју „револуције као прекретне тачке у развоју“. Екмечић каже да је Карл Маркс заправо настављач њиховог учења у том погледу. С тим у вези је пренео чињеницу да је данас историјска наука прихватила теорију да напредак средстава за производњу развија историју из нижих у више форме и да су пре Маркса сви главнији историчари цивилизације од тога полазили, али да су се од њега разликовали у степену који су одређивали религији и политици као покретачким факторима.¹⁸⁴⁴

Настављајући своје промишљање у том правцу, утврдио је да тип социолошке периодизације историје није окончан са Марксом. Према његовим изучавањима, модерна је наука од њега одступала уношењем посебних потпериода и прихватањем теза да уместо праволинијског прогреса човечанства, може постојати спирални прогрес; тиме је стара типологија на идеолошку и социолошку периодизацију обogaћена новим факторима. Подвукао је чињеницу да је чувени пољски историчар Јержи Тополски у свом делу „Методологија историје“¹⁸⁴⁵ ову типологију поделио у три дела: цикличка периодизација, која се ослања на тезе о спиралном развоју, усмеривачка периодизација, која развој усресређује ка једном светлом циљу у будућности, нерегуларна периодизација, која допушта издвајање краћих епоха у посебне целине, а не примењује се једнако на економску, политичку, културну и друге историје.¹⁸⁴⁶

Након урушавања источноевропског социјализма 1989. године појавила се позната теорија о „крају историје“. Екмечићева становишта о тој тези говоре да стручњак за теоретске анализе америчког министарства иностраних послова Франсис Фукујама¹⁸⁴⁷ заправо није изрекао ништа ново ни посебно оригинално, већ да је на слом социјализма применио Хегелов концепт да је циљ историје остварење слободе. Његово расуђивање подразумева да је тиме створена слика будућег света под америчким вођством, који се уједињава по једном моделу капиталистичког друштва и државе организоване на парламентарној демократији, са јасним циљем - да се створи један свет истоветне цивилизације. „То је, очигледно, била освета марксистима који су се разметали идејом да је социјализам крај историје. Маркузе је писао да је „левица нада која ће довести до краја

¹⁸⁴³ Ernst Troeltsch, *Der Historismus und seine Probleme I*, Tübingen 1922, str. 737.

¹⁸⁴⁴ М. Екмечић, „Размишљања о методологији савремене историје“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996), стр. 338.

¹⁸⁴⁵ Jerzy Topolski, *Methodology of history*, Warszawa 1976.

¹⁸⁴⁶ М. Екмечић, „Размишљања о методологији савремене историје“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996), стр. 339.

¹⁸⁴⁷ Francis Fukuyama, *The end of history and the Last man*, New York 1992.

времена“, поручио је Екмечић.¹⁸⁴⁸ На трагу таквог начина резоновања је утврдио да крах Источног блока крајем 80-их и почетка 90-их година није био само колапс једног друштвено-економског система, већ и слом идеолошких постулата на којима је био саздан.¹⁸⁴⁹

Он сматра да би основно полазиште за трајнију периодизацију данашње савремене историје морало почети од храброг одбацивања теолошког концепта „о доласку царства среће на земљу“, јер „новац, милитаризована држава и савремено слободно тржиште развијају економију и стварају облик друштва какво у историји никада није постојало.“¹⁸⁵⁰ Његово истраживачко искуство говори да је за сваког историчара савремена историја једно посебно раздобље заокружено националним искуством његовог друштва. Позивајући се на теоретска образложења историчара Валсекија, преноси да се, примера ради, у Италији савременом историјом сматра раздобље након уједињења 1871. године; јер, по каузалном следу догађаја, то раздобље има унутрашњу логику да се заокружи у целину, а с друге стране, за одређене године има отворене архиве, без чега обрада не би могла имати научни карактер.¹⁸⁵¹

Из тога је изградио тезу да доња граница савремене историје увек мора бити сачињена по систему „scala mobile“, да би се померила до неког наредног великог датума у историји, од које историјски период наредне савремене историје ствара нову логику догађања, која ће га оспособити за такво разграничење. Као пример за такву врсту методолошке границе у случају националне историје наводи 1918. годину, када престају аграрна друштва по начелу слободних малих сељака, када почиње стварање индустријских заједница и отвара се „бездан трагичног искуства националног јединства“. То је период када, према његовом познатом ставу, борба за мали посед ишчезава као основни мотив социјалног просгреса и почиње трка у градове „за културом двособног стана.“¹⁸⁵²

Екмечић заступа становиште да је основна карактеристика данашње савремене историје „акцелерација, мондијализација и демократизација“, чиме се ослањао на промишљања француског историчара Пјера Норе.¹⁸⁵³ Под „акцелерацијом“ подразумева убрзање историјског развоја. Наводи да су еминентни историографи Ланглоа и Сењобос

¹⁸⁴⁸ М. Екмечић, „Размишљања о методологији савремене историје“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996), стр. 340.

¹⁸⁴⁹ М. Екмечић, „Савремена историја и политика“, у: *Историчар и савремена епоха: зборник радова са Округлог стола Историјског института* (Републике Црне Горе), књ. 1 (ур. Р. Распоповић), Подгорица 1997, стр. 21.

¹⁸⁵⁰ М. Екмечић, „Размишљања о методологији савремене историје“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996), стр. 341-342.

¹⁸⁵¹ *Исто*, стр. 342.

¹⁸⁵² *Исто*, стр. 343.

¹⁸⁵³ М. Екмечић, „Савремена историја и политика“, у: *Историчар и савремена епоха: зборник радова са Округлог стола Историјског института* (Републике Црне Горе), књ. 1 (ур. Р. Распоповић), Подгорица 1997, стр. 18.

још 1897. године писали да се „еволуција цивилизованих друштава за сто година развила до те тачке, да се разумевање њеног данашњег стања изводи из чињенице да се за ових сто година развила више него за десет прошлих векова.“¹⁸⁵⁴ У прилог исправности наведених речи Екмечић тврди да се у поређењу са давним данима, данашњи европски капитализам малтене чини као социјализам и да је то оно што га чини посебном епохом у општој целини историје капитализма. Истиче да је вероватно да ће се раздобље након 1918. године називати добом потрошачког друштва, јер то је његово битно обележје, настало у општој акцелерацији историјског развоја. На трагу таквог начина резонувања апострофирао је необичан податак да је израчунато да данашњи просечни становник најразвијенијих земаља троши више сваковрсних добара, него што је некад трошио римски папа, „у раном средњем веку сматран срећником који живи најбоље на целом свету.“¹⁸⁵⁵

Друга карактеристику данашње савремене историје Екмечић препознаје у кризи религиозности европског и северноамеричког света и са тим везаним неједнак демографски развој религијских заједница. Пише да су данас само ислам и неке америчке секте у експанзији, апострофирајући да традиционално хришћанство губи вернике, а његово веровање претвара у његов приватни животни позив који није под јавном контролом. Из тих чињеница јасно произилази његов став да је главни истраживачки задатак савремене историје економске и демографске природе. Оцењује да су стара упутства историјске методологије, утемељена на учењима енглеског методолога Фримена,¹⁸⁵⁶ превазиђена и да су потискивана још пре једног века, када су се појавили заступници историјског материјализма. Оно што се данас назива „nouvelle histoire“, са тезом да треба испитивати процесе дугог трајања, тоталну историју, свакодневни живот, и нарочито Броделове концепције о историјском времену, Екмечић проналази у часопису „Annales d'histoire économique et sociale“, који је основан од стране Лисијена Февра и Марка Блока 1929. године у Стразбуру. У њиховој намери да историјску науку „изведу из рутине и гетоизације“ проналази својеврсно научно завештање, на којем почива основни предмет обраде савремене историје.¹⁸⁵⁷

У свом изучавању историјске методологије савремене историје суочио се са питањем да ли је демократизација заиста једно од три битна састојка савремене историје. Смисао тог процеса, према његовом ставу, не одређују људи који су учествовали у њему него последице које се покажу касније. Као пример за то подвлачи случај историјског смисла америчке сексуалне револуције у модерно време, у којој не види ослобођење ероса у заробљеној личности, нити испољавање модерног капитализма у коме човек има свега у

¹⁸⁵⁴ Ch. V. Langlois, Ch. Seignobos, *Introduction aux études historiques*, Paris 1898, str. 278.

¹⁸⁵⁵ М. Екмечић, „Размишљања о методологији савремене историје“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996), стр. 344-345.

¹⁸⁵⁶ Е. А. Freeman, *The methods of historical study*, London 1885.

¹⁸⁵⁷ М. Екмечић, „Размишљања о методологији савремене историје“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996), стр. 347.

изобилју. Историјски смисао сексуалне револуције детектовао је у схватању да је то било „гнездо једне нове глобалне епидемије која угрожава човечанство“. Исто тако, историјски смисао источноевропских комунистичких друштава у 20. веку није препознао у томе што су створила „идеални модел правичног друштва будућности“, већ у томе што је у оквиру „такве идеологије извршена индустријска револуција старих аграрних заједница.“¹⁸⁵⁸

Према Екмечићевим анализама, да би потрошачко друштво као синтагма савремене историје, издвојено из оквира историје новог века у њен посебни део, било оправдано, оно мора имати унутрашњу динамику и обележја. То значи да савремена историја у свету још није добила временске оквири у којима би се могли извучити посебни закони развоја. Стога је он установио да се обрада савремених догађаја не може претворити у „велику науку.“ Постојећа историјска методологија је израђена на искуству прошлих епоха и није лако примењива на искуству савремене историје. С тим у вези, Екмечић је истакао један цитат чувеног Франсоа Гизоа који је говорио да „проблем није само у затрпаности изворима, него у бескрајном мноштву и сложености појава, због чега историчар може осетити несигурност у идентификовању предмета свога интересовања.“¹⁸⁵⁹ Зато су методи истраживања и закључивања код историчара „исто толико различити колико год детектива и судије на суду“, закључио је Екмечић, користећи речи неименованог америчког научника.¹⁸⁶⁰

Модерном историјском методологијом и изучавањем филозофије историје Екмечић се специјално бавио на примеру Слободана Јовановића. Ишчитавајући писану заоставштину овог великог интелектуалца, стекао је дојам који обично стекну сви који се њоме баве - да се ради о научном тексту који се преноси на књижевни, уметнички начин. Анализирајући методолошки приступ Слободана Јовановића, истакао је да није довољно да се нагласе одређени елементи његове филозофије историје, као што је противљење детерминизму, улога појединца о историји и посматрање прошлости као драме савременог збивања, већ и промене његових научних оцена и судова; оно што му је на једном месту изгледало као узор, на другом се показивало као извор за поновну анализу и сумње. С тим у вези, Екмечић је изнео констатацију да је Слободан Јовановић подједнако и поштовао и критиковао своје учитеље и узоре. У складу са реномеом критичког мислиоца који га је пратио, није остао ниједан а да се од његових оцена није делимично оградао, као што није било ни оних које је сматрао противницима а да и код њих није откривао одређене добре стране.¹⁸⁶¹

¹⁸⁵⁸ Исто, стр. 352.

¹⁸⁵⁹ Francois Guizot, *Memoires to Illustrate the history of my time*, II, London 1839.

¹⁸⁶⁰ М. Екмечић, „Размишљања о методологији савремене историје“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996), стр. 352-353.

¹⁸⁶¹ М. Екмечић, „У потрази за филозофијом историје Слободана Јовановића“, у: *Зборник радова са научног скупа „Слободан Јовановић: личност и дело“* (ур. Миодраг Јовичић), Београд 1998, стр. 80.

Стога је Екмечић сматрао да би свака потрага за филозофијом историје Слободана Јовановића морала поћи од чињенице да је треба тражити у оном кругу научника и мислилаца ранијег и његовог времена који су се опирали детерминистичким правцима у историјској науци. Он сматра да се ради о својеврсним побуњеницима против теорија о „човеку аутомату“, као слепом заробљенику невидљивих сила прошлости. Стегоношу те школе препознао је француском филозофу Алфреду Фујеу, од кога је Јовановић позајмио шему „идеја-сила“ као главног мотива развоја модерне српске историје.¹⁸⁶² Укратко речено, Екмечић заступа став да је Слободан Јовановић у српској култури оно што је Иполит Тен био у француској – ренесансна личност која је својом делатношћу спајала књижевност, историју, право и социологију. Ипак, иако га по основним филозофским концепцијама сврстава у круг Алфреда Фујеа, Иполита Тена, Томаса Карлајла, Томаса Маколеја и Мишлеа, он тврди да је Слободан Јовановић према целом том смеру задржао став трезвене опрезности. Примера ради, наводи да је сопствену површност у неким оценама вођа Француске револуције касније исправљао, кад је добио сведочанство о дубљем истраживању које оповргава стара убеђења.¹⁸⁶³

Изучавајући методолошке принципе Слободана Јовановића, установио је да је он показивао одбојност према поплави догматских тумачења, која су целу културу враћала на време у последње деценије 19. века. Открио је да се Слободан Јовановић трудио да Марксово учење прикаже са свих страна, не поричући да постоје и тумачења опозитна његовим становиштима. Екмечић је тврдио да је Јовановић, и поред чињенице да није био близак левици, из марксизма ипак прихватио утицај производних снага на друштвени развој, самосталност духовне делатности, примену хегеловске дијалектичке теорије теза, антитеза, синтеза на класну борбу. Тиме је још једном белодано доказао да је он изнад свега био научник, човек који је у стању да искочи из сопствених предубеђења и прихвати тезе оних са којима се није идеолошки слагао.¹⁸⁶⁴

Дубински претресајући Јовановићеве текстове, Екмечић је закључио да је потрага за филозофијом историје Слободана Јовановића ипак окончана негативним исходом. Уверење да он није имао једну филозофију историје доказао је чињеницом да је Јовановић није написао, и поред тога што је тешко наћи савременог историчара који је толико читао и био тако широко образован. Велики допринос Слободана Јовановића Екмечић види у његовом отпору обезвређења људског духа као покретача у историји. Као за његовог учитеља Алфреда Фујеа, и за њега каже да је такође тежио учењу које „никада не раздваја стварност и разумност, живот и светлост“. „Уношење светлости у науку и живот оно је што су Ланглоа и Сењобос сматрали главним задатком историчара. У том напору је и

¹⁸⁶² Alfred Fouille, *L' evolutionisme des idées-forces*, Paris 1889.

¹⁸⁶³ М. Екмечић, „У потрази за филозофијом историје Слободана Јовановића“, у: *Зборник радова са научног скупа „Слободан Јовановић: личност и дело“* (ур. Миодраг Јовичић), Београд 1998, стр. 94.

¹⁸⁶⁴ *Исто*, стр. 95.

Слободан Јовановић оставио уверљиве трагове. Непријатељство догми је основа његова науке, а не детерминизам и антмарксизам“, поручио је Екмечић.¹⁸⁶⁵

Чињеница је да многи историји као науци уопште оспоравају методе доласка до знања. Сматрају да је то само поступак доброг смисла и здравог разума. У такве историчаре Екмечић убраја Едварда Халета Кара, Пола Вејна и Жоржа Лефевра. Подсећа на чињеницу да су Ланглоа и Сењобос давно дали дефиницију историје: „Историја није ништа друго до обрада докумената“. Из тога јасно произилази став да она зависи од случајних околности у којима су се документи сачували или изгубили. Одатле у успостављању историје главна улога, према Екмечићевим речима - припада хазарду. На основу тога он нуди једно ново образложење дефиниције савремене историје: „Савремена историја није ништа друго до обрада расположивих докумената. Она зависи од случајних околности да на располагању стоји мало докумената, да неки стоје пред забраном објављивања и да се документи намерно губе. Одатле је у успостављању истине главна улога припала хазарду. Због тога што се сви документи не могу на време скупити, писци савремене историје своје закључке морају формулисати са повећаном пажњом.“¹⁸⁶⁶

Својеврсност његовог методолошког учења према савременој историји предодређује могућности различитих истраживања. Како време и предмет обраде нису исти, као код стандардне историје, тако не могу бити ни методски поступци потпуно идентични. Они се, према Екмечићевом схватању, морају ускладити са стварношћу са којом се историчар у овом послу сусреће. На првом месту подразумева да је модерни историчар више политички, идеолошки и религиозно ангажован него његови давни сродници. Тиме је одговорност према своме времену повећана. Приметио је да су „аскетски типови“ класичног историчара све ређи. Сећао је да је „у комунистичко време“ било упадљиво то што су многи историчари, бежећи од идеолошког притиска, „бежали“ у антику и медијевистику. То је нарочито детектовао код совјетских научника, који су, без обзира о којој теми писали, уводе својих дела посвећивали цитирању класика марксизма о тој теми.¹⁸⁶⁷

Посебан је став имао према историчарима религија и црква, за које је говорио да их води „повећан прст савести који их стално упозорава“. У том погледу је то најкарактеристичније за оне писце религиозне историје који су за цркву професионално и на други начин везани. Констатовао је да цркве настоје да изграде „своје истине“, при чему је „код римокатоличке цркве то правило понашања.“ Зато је, према његовим истраживањима, код црквених историчара повећана одговорност за писање о историји цркве и кад се ради о стварима за које црквено вођство у то време није одговорно. У прилог томе навео је пример француског историчара Дишена и његове „Историја ране

¹⁸⁶⁵ Исто, стр. 96.

¹⁸⁶⁶ М. Екмечић, „Размишљања о методологији савремене историје“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996), стр. 353.

¹⁸⁶⁷ Исто, стр. 354.

цркве“. Позивајући се на писање еминентног енглеског историчара Џорџа Пибодија Гуча,¹⁸⁶⁸ наводи да је на почетку 20. века Дишен сматран највећим живим католичким историчарем, који је за своју велику ученост добио сва признања, изабран на најбоље универзитете, похваљен од стране папе Пије X, све док неки кардинали нису открили да је његова историја „опасна, а понекад и смртна“. Тада је наступила Дишенова изолација, а његова дела била су проскрибована.“¹⁸⁶⁹

Што се тиче југословенског случаја, Екмечић каже да се у смислу цензуре највише обраћало пажње према националној политици у држави. Од свих цензура, подвлачио је једну – аутоцензуру, коју је карактерисао као највећег непријатеља сваког историчара. Истиче да је основни предуслов за сваку обраду савремене историје грађанско право писца на самостално мишљење. Ангажованог историчара, који пише због верских, политичких и личних разлога, упоредио је са адвокатом на суду, чију је методологију оплеменило искуство одбране у судници. Из тога је произлазио његов став да је основни задатак таквих историчара да се сузбије истина и „саветује криви пут“, а не да се приповеда „како је уистину било“. Познато Ранкеово начело остало је темељ Екмечићевих научних уверења. Зато је, по узору на Волтера, подвлачио да „стално морамо водити рачуна о Аристотеловој максими да је сумња основа сваке мудрости.“¹⁸⁷⁰

На југословенском примеру највише се задржао у чланку „Савремена историја и политика“. На питање зашто је у савременој југословенској историји политика имала тако битну улогу нуди два рационална одговора. Прво, зашто што је социјалистички систем од 1945. до 1990. године имао своју идеолошку концепцију историјског развоја који је улазио у све ћелије друштва и културе, па је временом настао несклад између све слободнијег привредног и друштвеног развоја и све веће политизације културе, просвете и јавних делатности. Друго, зато што је у модерној историји Јужних Словена национализам био основни мотив духовног и културног развоја.¹⁸⁷¹

Разматрајући сложену проблематику методологије савремене историје, утврдио је да се она налази на оном степену на коме се цела историографија налазила средином прошлог века и да још увек није извојевала статус науке. Према древним принципима, науком се сматрало само оно што има своје законе и методе – као логика, физика, математика. Преносећи мисли чувеног Јохана Густава Дројзена, Екмечић подсећа да је историја дуго времена сматрана неком врстом књижевности или уметности, све док нису „откривени закони развоја самог друштва“, које је историја описивала.¹⁸⁷² И поред

¹⁸⁶⁸ G. P. Gooch, *History and historians in the nineteenth century*, London, New York 1913.

¹⁸⁶⁹ М. Екмечић, „Размишљања о методологији савремене историје“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996), стр. 354-355.

¹⁸⁷⁰ Исто, стр. 355.

¹⁸⁷¹ М. Екмечић, „Савремена историја и политика“, у: *Историчар и савремена епоха: зборник радова са Округлог стола Историјског института* (Републике Црне Горе), књ. 1 (ур. Р. Распоповић), Подгорица 1997, стр. 25.

¹⁸⁷² Johann Gustav Droysen, *Grundriss der Historik* (1858), Leipzig 1882, str. 12.

неколико класичних дела о савременој историјској методологији, он је мишљења да до данас нема сагласности да ли је једна методологија оправдана. Сматра да савремени теоретичари нису створили једну општу методологију, која би било довољна уверљива да се такав напор уопште може оправдати.¹⁸⁷³

У минимум методолошких поступака које сви аутори морају убраја:

- Избор теме истраживања;
- Прикупљање извора (хеуристика);
- Спољна и унутрашња критика извора;
- Обрада података (систематизовања у групе);
- Нарација (формулисање синтезе).¹⁸⁷⁴

И поред тога што их сматра обавезним, напоменуо је да је модерна наука склона да запоставља овакво стварање листе неопходних радњи, највише због чињенице што се оне обављају несвесно. Знаковито је нагласио да се професионални историчари те листе узастопних радњи никада нису придржавали, али да ниједну нису пропустили да обаве, „као што искусан занатлија куцка казан одока, док његов шегрт мора пазити да који узастопни поступак не би прескочио“. Управо због тога оцењује да таква листа методолошких радњи мора постојати, без обзира на то да ли ће се томе приступити само са добрим смислом, логиком и критичношћу.¹⁸⁷⁵

Промишљајући о проблемима методологије савремене историје, подробно је анализирао свих пет побројаних фаза доласка до научног сазнања. Што се тиче прве, установио је да је избор теме истраживања у савременој историји значајна радња него у стандардној, да од тога зависи опредељење и циљ писца. Дошао је до познатог става да само дело са научном тенденцијом и методологијом може бити научно. У супротном, уколико се истраживач определи за тему да би доказао да су „његова политичка странка, његова домовина и његова црква бољи од других, та књига неће спадати у науку“. Опоро је констатовао да се у савременој историји највише пишу управо такве књиге, па су због тога цела литература и научни жанр осумњичени као мање озбиљан занат.¹⁸⁷⁶

Код хеуристичке фазе истраживања савремене историје запазио је још једну промену у односу на стандардну. Разлог за то види у промени природе историјских извора. Чињеница је да су класичне помоћне историјске науке у случају савремене историје

¹⁸⁷³ М. Екмечић, „Размишљања о методологији савремене историје“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996), стр. 356.

¹⁸⁷⁴ М. Екмечић, „Размишљања о методологији савремене историје“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996), стр. 357; М. Екмечић, „Савремена историја и политика“, у: *Историчар и савремена епоха: зборник радова са Округлог стола Историјског института* (Републике Црне Горе), књ. 1 (ур. Р. Распоповић), Подгорица 1997, стр. 26.

¹⁸⁷⁵ М. Екмечић, „Размишљања о методологији савремене историје“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996), стр. 358.

¹⁸⁷⁶ *Исто*, стр. 358.

готово неупотребљиве. Познато је да је тип извора „аста“, који је од ренесансног времена доминирао, у савременој историји уступио место другој врсти извора. С тим у вези Екмечић је пренео мисао Слободана Јовановића да је телефон непријатељ историјске науке, јер се велике одлуке изричу телефоном и нигде се не записују. Он сматра да је грех савремене историје то што није покушала да изгради помоћне науке за себе. Дошао је до сазнања да су постојали покушаји да се класичне операције унутрашње и спољне критике извора примене и на фотографију, али да је невоља у томе што нема правог назива за то. Мишљења је да би реч „пиктологија“ била најадекватнија, као што се испитивање филмских трака већ почиње називати „синемологијом“. Другу отежавајућу околност за истраживача у фази хеуристике препознаје у чињеници да се најзначајнија грађа сматра поверљивом. Напоменуо је да у руској историографији постоји термин „на вјечноје храненије“, који се односи на документа која се никоме не показују. Зато је, између осталог, Екмечић говорио да су историчари савремене историје у том домену у тежем положају од, рецимо, медиевиста, јер су суочени са бројним препрекама, „лажним теоријама, стереотиповима, културним клишеима и колективним предрасудама“.¹⁸⁷⁷

Ипак, када су у питању поједини начини обраде података за „дуга трајања“, процесе друштвене трансформације на дугу стазу, Екмечић каже да су обрађивачи савремене историје у предности пред историчарима старијих епоха. У прилог тој тврдњи истиче пример коришћења савремених писаних извора: док се рана историја европских градова морала проучавати и употребом појединачних сабирања података из матичних књига рођених, умрлих и венчаних, модерни историчар данас има на располагању сређене статистике које је администрација за своје потребе употребљавала.¹⁸⁷⁸

Што се тиче обављања радње спољашње и унутрашње критике у савременој историји, вреди истаћи да је Екмечић приметио да у класификацији извора има више традиције него преостатака. Стекао је утисак да стара Дројзенова дефиниција о извору као „свакој успомени која није споља фиксирана“ у овом случају сужава вредност из прве руке. Испитујући покушаје да се спољашња и унутрашња критика примене на фотографију и филм, дошао је до сазнања да су дали само почетне успехе. Позивајући се на радове Стевана Јовичића¹⁸⁷⁹ и Андреја Митровића¹⁸⁸⁰ препоручивао је да се унутрашња критика, која испитује веродостојност докумената, у примени на фотографију мора свести на техничку експертизу. Напомиње да су фотографије које су показивале совјетске вође на окупу су увек брижљиво анализирани, због могућих монтажа и ретуширања. Тезу о изузетној важности студиозне анализе фотографије као извора поткрепио је податком да је објављена књига у којој је, на основу таквог поступка, доказивано да су на америчког председника Кенедија 1963. године пуцала двојица атентатора, а не само један како је суд

¹⁸⁷⁷ Исто, стр. 360.

¹⁸⁷⁸ Исто, стр. 363-364.

¹⁸⁷⁹ С. Јовичић, „Филм као историјски извор“, *Историјски гласник*, 1-2, Београд 1977.

¹⁸⁸⁰ А. Митровић, „Филм у историји“, у: *Зборник радова „Филм и историја“* (није наведен уредник, прим. Ј. А.), Београд 1978.

установио. Стога је закључио да је у случају фотографије као извора, спољашња критика важнија од унутрашње.¹⁸⁸¹

Иако извор другог реда, мемоари су за Екмечићево поимање њихове улоге у савременој историји, ипак незаменљиви. Њиховој анализи додељује посебну важност, наводећи пример аутентичности Хитлеровог (наводног) дневника који је откривен 1989. године. Поставио је питање, да није аутобиографских извора, ко би могао доказати, увидом у примарну грађу, да су постојале гасне коморе у холокаусту против Јевреја након 1941. године? Подсећа да је сачуван само један писани документ, потврда о резервном делу, и забелешка о телефонским разговорима о пропуштању возова у Берлину, из којег се ништа ужасно не може закључити. Зато су писана људска сведочанства, према његовом схватању, драгоцен историјски извор за разумевање савремене историје.¹⁸⁸²

Испитујући фазу наратије и синтезе у обради савремене историје, Екмечић је дошао до становишта да су оне значајније него у истраживању у области старијих епоха. Из искуства разних савременика је сазнао да модерна историјска наука све више зависи од проверених података, статистичких доказа и да се мање обраћа пажња на стилско улепшавање синтезе и закључка. Он то сматра погрешним. Стил и начину излагања у једном научном делу придаје велики значај. У прилог томе навео је пример Слободана Јовановића, који је „учинио много радикалних грешака“ у описивању појединих догађаја, личности или феномена, али да су због префињеног стила његова дела добила статус културне класике. Зато је предвиђао да ће књиге Слободана Јовановића, као и Мишлеа и Карлајла за западу, све мање бити наука, а све више „миљокази о цивилизацијском успону њихових народа“.¹⁸⁸³

Трагајући за одговором на питање креирања синтеза о савременој историји, поново се вратио на оно што је према његовом виђењу лек за многе њене проблеме – изградњу нових помоћних историјских наука. Уместо дипломатике, предлагао је рађање нове дисциплине, која би се бавила новим врстама писаних извора. Наравно, био је свестан чињенице да критички проверавати тајне или шифроване податке, савремени историчар свакако не може сам, већ управо уз помоћ неких нових помоћних наука. Сматра да ће се савремени историчари нужно морати претворити у социолога прошлости. Искуство му је показало да су класични историчари у том случају у предности од класичних социолога, јер имају шему стандардне методологије као проверено средство за примену. Као фактор ограничења у таквим типовима истраживања препознаје објективни страх да се олако не упадне у живи песак „теорија завере“.¹⁸⁸⁴

¹⁸⁸¹ Исто, стр. 362.

¹⁸⁸² G. O. Gooch, *History of our time 1885-1913*, London 1925.

¹⁸⁸³ М. Екмечић, „Размишљања о методологији савремене историје“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996), стр. 364.

¹⁸⁸⁴ Исто, стр. 365-366.

Што се тиче начина саопштавања резултата научних истраживања савремене историје, Екмечић сматра да је најбоље поштовати старо правило да ће у сваком појединачном случају успех бити подједнако подељен на професионалну оспособљеност историчара да се бави савременом историјом и његових урођених способности да то уради. За њега је најбољи приручник историјске методологије дело великог историчара о самој историји. Тиме је заступао проверено научно становиште које је још почетком 20. века утемељио више пута спомињани Иполит Тен.¹⁸⁸⁵

Остао је при свом давнашњем ставу – основа напретка методологије савремене историје мора да буде – сумња. Колико год савремена технологија напредовала, сматрао је да се сваки историограф мора помирити са судбином да је у изучавању историје, а посебно савремене историје, сваки закључак брзо кварљива роба. Посебно ако се базира на средствима савремене комуникације. С тим у вези је предвиђао да ће критика телевизијских вести захтевати посебну помоћну науку.¹⁸⁸⁶ Анализирајући тај вид савремених историјских извора, установио је да је слика преостатак, а говор традиција која се наметљиво интерпретира „као преостатак у погрешном смеру“. Констатовао је да се савремена историја преноси друштву као свршен чин и да зато „свака истина мора закаснити“. „Стојећи на граници између прошлости која одмиче по слабо видљивом систему, и стварности за коју изгледа да је савременик може лако променити, историчар се понаша као онај учени месни хроничар у делу „На Дрини ћуприја“; како је постајао старији, све је више ценио себе и своју хронику, а све мање догађаје око себе“, поручио је Екмечић.¹⁸⁸⁷

Кроз студиозно испитивање ове проблематике код њега се постепено искристалисало становиште да треба проверити оцене да савремена историја стоји између журнализма и антропологије. Јер, историчар који испитује савремено друштво је нешто више од класичног истраживача који обавља занатске послове у архивима. Он је, према Екмечићевом виђењу, својеврсни тумач стварности са предиспозицијом познавања прошлости. У прве писце историје неких савремених догађаја убраја новинаре, који су се нашли на лицу места због дужности да о њима извештавају, наводећи случај са десет октобарских дана 1917. у Русији. С тим је у вези подвукао парадигматичан пример Лава Троцког, који је са својом историјом руске револуције такође био учесник док је писао, а историчар док је завршавао дело.¹⁸⁸⁸

Природну тежњу човека за сазнањем (*libido sciendi*), види као угрожену од њега самог сопственом жељом за осећањем (*libidom sentiendi*) и тежњом за моћи (*libido*

¹⁸⁸⁵ Hippolyte Adolphe Taine, *Essais de critique et d'histoire*, Paris 1908.

¹⁸⁸⁶ М. Екмечић, „Савремена историја и политика“, у: *Историчар и савремена епоха: зборник радова са Округлог стола Историјског института* (Републике Црне Горе), књ. 1 (ур. Р. Распоповић), Подгорица 1997, стр. 27-28.

¹⁸⁸⁷ М. Екмечић, „Размишљања о методологији савремене историје“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996), стр. 358-367.

¹⁸⁸⁸ *Исто*, стр. 358-367.

dominandi). На основу дугогодишњег истраживања прошлости уочио је да готово постоји правило да се жеља за сазнањем врло лако потисне неким јачим нагоном. Зато Екмечић каже да методологија савремене историје мора задовољити оба Цицеронова услова: „Први закон историје јесте ништа не смети рећи погрешно, а други је смети рећи све што је истинито.“¹⁸⁸⁹

Запазио је да су поједини научници склони да савремену историју поделе у периоде по средствима информисања, која су је правили – „године велике штампе“ од краја прошлога века, као и раздобља радија и после тога телевизије. Напоменуо је да је за научну обраду посебно незгодан период телевизије, јер она има сугестивније дејство на гледаоца и врло се лако претвара у инструмент неистине. Такав став образложио је чињеницом да гледаоца на првом месту информише извештај репортера, који слика не мора само да потврди, него може да нагласи оно што се жели, па тако монтажа постаје интерпретација историје. У прилог својој тврдњи навео је пример извештавања западних глобалних медија о рату у бившој Југославији, апострофирајући случај Маркала, где су сниматељи изашли на улицу пре намештене експлозије.¹⁸⁹⁰ Чињеница да савремену историју најчешће пишу новинари, њени креатори и учесници, подстакла га је да је окарактерише као – занат без историчара.¹⁸⁹¹

Оно што се уочава у његовом приступу овој теми јесте отвореност става. Екмечић се није либио истаћи да су велики системи информисања, данас, готово по правилу под контролом финансијских лобија. Тако се, према његовом тумачењу, не контролише само информација него се прави и сама историја, јер је доказано да владе доносе решење на основу тих вести. Тако медији постају средство за прављење историје „in vitro“. Ипак, наглашавао је да побуна против историје није нова, већ да је нова побуна путем телевизије, која се одвија пред нашим очима. Подсетио је да је чувени немачки филозоф Фридрих Ниче у есеју „О користи и штети историје за живот“ 1874. године осудио историју као „вечито женско“. Сматрао је да само побуњеници против историје имају право да је „лоправљају“, по узору на античке Хелене, који су се побунили против „хаоса Оријента који их је освојио, поплавом семитских, вавилонских, лидских и египатских утицаја.“¹⁸⁹²

Наслањајући се на ову стару Ничеову мисао, Екмечић је у маниру врсног филозофа историје закључио да модерна средства информисања, као оружје „у побуну против вечног женског и евнуха, који једини не граде историју, постају тмине кошмара која се може поновити, као што се поновио између два светска рата“. Туробно је констатовао да

¹⁸⁸⁹ Исто, стр. 368.

¹⁸⁹⁰ Исто, стр. 368.

¹⁸⁹¹ М. Екмечић, „Савремена историја и политика“, у: *Историчар и савремена епоха: зборник радова са Округлог стола Историјског института* (Републике Црне Горе), књ. 1 (ур. Р. Распоповић), Подгорица 1997, стр. 29.

¹⁸⁹² Михаило Ђурић, *Путеви ка Ничеу. Прилози филозофији будућности*, Београд 1992, стр. 156. Friedrich Nietzsche, *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben* (1874), Berlin 1972, str. 280-290.

савремена историја, као „наука без историчара, коју новинари не пишу него је креирају, постаје једно ново зло које се отима контроли ума“. У складу са својим песимистичким ставом према добу постмодерне, истицао је да човек „заиста несвесно прави историју као своју трагедију, јер најгори творац историје јесте онај који пише.“¹⁸⁹³ Отуд је будућим генерацијама историчара предвиђао љуту борбу за стварање нове научне методологије, засноване на старим, провереним, класичним темељима, оличеним у Ранкеовом приступу прошлости – писати онако како је уистину било.

Свака историографска школа мишљења представља дестилат констелације читавог низа околности које су карактеристичне за одређено доба. Исто тако, свако научно становиште производ је не само појединца који га износи, већ и мисаоног развитака окружења у којем је настало. Зато је за разумевање Екмечићевих промишљања о савременим проблемима историјске методологије неопходно установити позиције које заузима према општој друштвеној и мисаоној клими свог света и према стању и струјањима у савременој историјској науци. Разматрајући наведене хипотезе, сматрамо да се приликом анализирања његових методолошких схватања мора обележити идејно-филозофски и историографски оквир у коме су његове концепције настале. Констатовали смо да је Екмечић, на трагу своје разуђене стваралачке даровитости, детектовао проблеме савремене историјске методологије на више нивоа: од питања начина периодизације савремене историје, филозофије и смисла историје после окончања хладноратовског сукоба, потрошачког друштва као синтагме за савремену историју, до случаја недостатка помоћних историјских наука које би проучавале извештаје савремених медија, промене природе историјских извора, потреби јачања спољашње и унутрашње критике, феномена цензуре и аутоцензуре. У том контексту покушао је понудити аутентичне одговоре и отворити нове хоризонте за даља испитивања ове захтевне научне проблематике. Брижно је упозоравао нове генерације истраживача на потенцијалне замке и опсене времена у којем су медији и нове технологије објавиле рат стандардној историографији.

Његов ангажман у сфери изучавања методологије савремене историје не јавља се у виду полихисторског теоретисања, већ као веродостојно испољавање потребе за сазнањем и плодотворно ослобађање сопствених потенцијала. Спајао је сопствени истраживачки рад, критичко сагледавање научних резултата дотадашњих историографа, разумевање епохе у којој живи, дијалог и дијалектику и доносио оригиналне закључке. Градио је своју

¹⁸⁹³ М. Екмечић, „Размишљања о методологији савремене историје“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996), стр. 369-370.

методологију на бази методског плурализма, попут Слободана Јовановића, и приказивао је на имплицитан начин, не намећући је другима.

Чињеница је да је Милорад Екмечић досегао највиши ниво у историјској науци. На основу изучавања његовог обимом невеликог, али квалитетом значајног методолошког опуса, закључили смо да је својим мултидисциплинарним и интердисциплинарним приступом остварио запажене резултате и на том пољу. Својом интелектуалном смирености, али и искуственом забринутости, посматрао је свет око себе и нове проблеме са којима се суочавала историографија на концу 20. столећа. Са зебњом је пратио како супермодерна техника и технологија полако постају главни субјект историје, док се човекова личност полако потискује на маргину. Одбијао је тезе које су говориле да се човечанство на прелому миленијума суочава са „крајем историје“ и веровао да се ради о привременом затишју пред буру.

Као један од најсвестранијих српских историчара друге половине 20. и почетка 21. века, у процесу проучавања корена многоструких методолошких проблема савремене историје није трагао за лаким путевима и једноставним одговорима. Трудио се да разуме и дешифрује све оно што их је узроковало, да детектује њихове потенцијалне законитости, како би кроз њихово објашњење понудио адекватна решења. Зато се, између осталог, упуштао у расправе о сврсисходности историје као науке и вредности њеног хеуристичког искуства. Полазио је од знаменитог научног принципа Робина Џ. Колингвуда да прави задатак историчара није сазнање онога што су људи учинили – него разумевање онога што су мислили. На томе је градио свако своје становиште и поново долазио до истог закључка – историја и њена методологија имају дубоког смисла, јер доносе вредна сазнања према искуству прошлости и на тај начин савременост припремају за будућност.

И поред неких песимистичких погледа на времена која тек долазе, веровао је да свеукупни ток људске историје представља вид спознавања и напретка човекове слободе. То доказује да Екмечић није био само ерудита који преноси причу о прошлости, већ и модерни филозоф историје који промишља и о старим и о савременим збивањима и из њих извлачи поуку сазнања. Свеобухватно разумевање историје била је његова највиша духовна потреба. Томе је посветио време, огромну енергију и немерљива умна прегнућа. У вечитом дијалогу са њом пронашао је смисао своје вишедеценијске академске каријере. Био јој је веран до последњег дана свога живота.

Прилог 25.

БИБЛИОГРАФИЈА МИЛОРАДА ЕКМЕЧИЋА

1950.

„Vojno-istoriski glasnik“, *Historijski zbornik*, 1-4 (1950), str. 396-400.

1951.

„Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1949. i II 1950.“, *Historijski zbornik*, 1-4 (1951), str. 311-319.

Izloženie učenija Saint-Simona, Izdanje Akademije nauka SSSR, Moskva – Lenjingrad, 1947. (u seriji „Predšestveniki naučnogo socijalizma“). Predgovor napisao V. P. Volgin / Milorad Ekmečić, 1-4 (1951), str. 397-398.

1952.

„V. F. Semjonov: *Velika engleska revolucija.* (Mala historijska knjižnica 2, Zagreb 1951)“, *Historijski zbornik*, 1-2 (1952), str. 209-210.

„Vaso Pelagić, *Izabrani spisi* I. Izdanje ‘Svjetlosti’, Sarajevo. Ur. Slavko Mićanović i Risto Besarović. Predgovor napisao Slavko Mićanović“, *Historijski zbornik*, 3-4 (1952), str. 414-415.

„Risto Besarović, Vaso Pelagić. Izdanje ‘Svjetlosti’, Sarajevo 1951.“, *Historijski zbornik*, 3-4 (1952), str. 350-354.

1953.

„Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine III i IV, 1951, 1952.“, *Historijski zbornik*, 6: 1-4 (1953), str. 100-107.

1954.

„Vaso Pelagić, *Istorija bosansko-hercegovačke bune*. Izdanje 'Svjetlosti', Sarajevo, 1953.“, *Historijski pregled*, 1: 1 (1954), str. 64-67.

„Први конгрес историчара ФНРЈ“, *Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине*, 6 (1954), стр. 320-323.

„Robespierre i Saint-Just, *Odabrani govori*, Zagreb, 1953. god.“, *Pregled: časopis za društvena pitanja*, Sarajevo, 6: 11-12 (1954), str. 386-388.

„Почетак босанског устанка 1878. године“, *Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине*, год. 6 (1954), стр. 267-305.

1955.

„Uloga don Ivana Musića u hercegovačkom ustanku 1875-1878.“, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, god. 7 (1955), str. [141]-169.

„Ivo Franjo Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*. Izdanje 'Svjetlosti', Sarajevo 1953. (izašlo 1954.)“, *Historijski glasnik*, 8: 1-4 (1955), str. 155-160.

1956.

„D-r Ante Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja povodom 40-godišnjice osnivanja Jugoslavenskog odbora*. Izdanje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1956. god.“, *Pregled: časopis za društvena pitanja*, Sarajevo, 8: 11-12 (1956), str. 793-794.

„Zastava“ o Bosni i Hercegovini I-IV, izdanje 'Svjetlosti', Sarajevo, 1953-1956., *Historijski glasnik*, 9: 1-4 (1956), str. 174-177.

„Хамдија Капицић, *Прилози за историју Босне и Херцеговине у XIX вијеку*. Научно друштво НР БиХ, Грађа III, Сарајево 1956.“, *Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине*, 8 (1956), стр. 346-350.

1957.

„Pokušaji organizovanja ustanka u Bosni 1860-1862 godine“, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, god. 9 (1957), str. 73-107.

1958.

„Kosta Grujić, *Dnevnik iz hercegovačkog ustanka 6. VIII – 16. X 1875.* – Vojni muzej JNA, Posebna izdanja, knj. I. Bgd, 1956. Knj I“, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 9 (1958), str. 289-292.

„P. Mitrović i H. Kreševljaković, *Izveštaji Italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*. Izdanje Naučnog društva BiH, Sarajevo, 1958.“, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 9 (1958), str. 292-294.

„Хамдија Капицић, *Херцеговачки устанак 1882. године*. Сарајево, ‘Веселин Маслеша’, 1958.“, *Годишњак Историшког друштва Босне и Херцеговине*, 9 (1958), стр. 277-279.

„Program Vase Pelagića iz 1874. godine o oslobođenju Bosne i Hercegovine“, *Pregled: časopis za društvena pitanja, Sarajevo*, 10: 5 (1958), str. 455-459.

1959.

„Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844-1875)“, *Годишњак Историшког друштва Босне и Херцеговине*, 10 (1949-1959), стр. 197-218.

„В. Н. Кондратьева, *К вопросу о предпосылках восстания 1958 г. в Боснийской Крайне и Посавине* (Академия Наук СССР. „Ученые записки Института славяноведения“, том XVIII, 1959.“, *Годишњак Историшког друштва Босне и Херцеговине*, 10 (1949-1959), стр. 392-397.

1960.

Ustanak u Bosni 1875-1878., Sarajevo („Veselin Masleša“), 1960, 391. str. (prvo izdanje).

„Alfred Klajnberg, *Evropska kultura novog vijeka. Nacrt istorije socijalnog i kulturnog razvitka*. Sarajevo, „Veselin Masleša“, 1960.“, *Pregled: časopis za društvena pitanja*, Sarajevo, 12: 4 (1960), str. 354-355.

1962.

„Pregovori poljskih i jugoslovenskih istoričara o saradnji“, *Pregled: časopis za društvena pitanja*, Sarajevo, 14: 5-6 (1962), str. 376-378.

„Mirko S. Radoičić, *Hercegovina 1875-1878, Trebinje 1961.*“, *Pregled: časopis za društvena pitanja*, Sarajevo, 14: 3 (1962), str. 205-206.

Skupština Saveza istorijskih društava Jugoslavije, *Pregled: časopis za društvena pitanja*, Sarajevo, 14: 10 (1962), str. 345-346.

„C. P. Snow, *Nauka i vlada*, Harvard University Press, 1961.“, *Pregled: časopis za društvena pitanja*, Sarajevo, 14: 10 (1962), str. 341-344.

1963.

„Кратак преглед историје Херцеговине“, *Рад IX-ог конгреса Савеза фолклориста Југославије у Мостару и Требињу 1962. године*, Сарајево („Савез удружења фолклориста Југославије“), 1963, стр. 22-31.

„Mit o revoluciji i austrijska politika prema Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori za vrijeme krinskog rata 1853-1856. godine“, Sarajevo (NP „Oslobođenje“), 1963, str. 95-165.

„Todor Kruševac, *Sarajevo pod austrougarskom upravom*, Sarajevo, 1960.“, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, 1 (1963), str. 301-304.

1964.

„Diskusija: Problemi jugoslovenske istorijske nauke“, *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)* 3: 3 (1964), str. 62-66.

„Peter F. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Hercegovina 1878-1918*. Seattle“, University of Washington Press, 1963. str. 275 (Milorad Ekmečić), *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue*

historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review) 3 (1964), str. 120-124.

„Spoljni faktor u procesu sazrijevanja balkanskih revolucija 1849-78. godine“, *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)* 3 (1964), str. 3-35.

„Džavaharlal Nehru i indijska baština etičke politike“, *Pregled: časopis za društvena pitanja*, Sarajevo, 16 (54): 6 (1964), str. 376-378.

1965.

Osnove građanske diktature u Evropi između dva svjetska rata, Sarajevo („Zavod za izdavanje udžbenika“), 1965. – 63 str. (Nastavna biblioteka).

„Dr Milorad Ekmečić, Osnove građanske diktature u Evropi između dva svjetska rata, Nastavna biblioteka Republičkog zavoda za unapređivanje školstva, Sarajevo 1965, str. 64“ (Tomislav Kraljačić), *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)* 4 (1965), str. 147-150.

„Vasilj Popović, Istočno pitanje: istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu“ (Milorad Ekmečić (predgovor)), Sarajevo („Zavod za izdavanje udžbenika“), 1965, str. 1-15.

„Arthur J. Evans, Kroz Bosnu i Hercegovinu pješke tokom pobune avgusta i septembra 1875: sa istorijskim pregledom Bosne i osvrtom na Hrvate, Slovence i staru Dubrovačku republiku“, (Milorad Ekmečić (predgovor)), Sarajevo („Veselin Masleša“), 1965, str. 5-7.

„Czynniki zewnętrzne w procesie dojrlowania rewolucji balkanskich (1849-1878)“, *Przegląd Historyczny* (Warszawa), 56: 4 (1965), str. 571-594.

1966.

„Od arheologije do revolucije: (o IV kongresu istoričara Jugoslavije, održanom od 16. do 18. novembra 1965. godine“, *Naši dani* (Sarajevo), str. 225-226.

„Akademija rada – ne Akademija za odlikovanja“, Sarajevo („Oslobođenje“ (30. april – 2. maj 1966. godine)), str. 5.

1967.

Osnove građanske diktature u Evropi između dva svjetska rata (Drugo dopunjeno izdanje), Sarajevo (Zavod za izdavanje udžbenika) 1967. – 89 str. (Nastavna biblioteka).

„Artur DŽ. Evans, Ilirska pisma (preveo Milutin Drecun) / Milorad Ekmečić (predgovor)“, Sarajevo („Veselin Masleša“) 1967, str. 5-9.

1968.

„A. Dž. P. Tejlor , Borba za prevlast u Evropi: 1848-1918.“ (Milorad Ekmečić (predgovor)), Sarajevo („Veselin Masleša“) 1967, str. 5-23.

„Dr Kliment Džambazovski, Kulturno-opštestvenite vrski na Makedoncite so Srbija vo tekot na XIX vek, Skopje, 1960.“, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 16 (1967), str. 296-298.

1969.

„Dorothy Anderson, *The Balkan Volunteers*, Hutchinson, London 1968.“, (*Jugoslovenski istorijski časopis = Revue historique Yougoslave = Jugoslavskij istoričeskij žurnal = Yugoslav historical review*), 3 (1969), str. 100-104.

„Paul Kole, *Otomanski uticaj na Evropu*, London 1968.“, *Pregled: časopis za društvena pitanja*, Sarajevo, 59: 7-8 (1969), str. 149-156.

„Šidak - Gross - Karaman - Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914*, ‘Školska knjiga’, Zagreb 1968, str. 352.“ (коаутори приказа Милорад Екмечић и Василије Крестић, прим. Ј. А.), *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)*, 3 (1969), str. 88-98.

„Stavovi Nikole Pašića prema američkim planovima pretvaranja Austro-Ugarske u federativnu državu“, *Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države*, Zagreb (Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti), 1969 (Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije), str. 159-171.

1970.

„Dozivanje 1875.“ Sarajevo („Oslobođenje“ (25. novembar 1970. god.)), str. 8.

„Contemporary Yugoslavia. Twenty years of socialist experiment, Edited by Wayne S. Vucinich, University of California Press, 1969, str. 441“, *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)* 4 (1970), 3-4 (1970), str. 187-189.

„Dr Hamdija Kapidžić (1904-1974)“, *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)* 1-2 (1975), str. 250-252.

1971.

„Bakunjin kao pobunjeni intelektualac“, Beograd: „Filozofija“, 15: 2-3 (1971) str. 23-65.

„Русија и Балкан 1914“ *Летопис Матице српске*, 407, 5 (мај 1971. год.), str. 542-560.

„Pokušaji ujedinjenja hrišćankih crkava 1848 i Južni Sloveni“, *Radovi* (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu), 6 (1970-1971) str. 393-414.

„В. Н. КондратѢва, Русские дипломатические документы об аграрных отношениях в Боснии и Герцеговине, Академия наук СССР, Москва 1971, стр. 237.“, *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)*, 1-2 (1971), str. 201-203.

1972.

Istorija Jugoslavije (1. izd.), Beograd („Prosveta“), 1972. – VIII, 605 str.

„General Sarkotić i planovi spasa Monarhije 1918“, *Zbornik radova posvećenih uspomeni Salke Nazečića*, Sarajevo: Filozofski fakultet; Sarajevo („Svjetlost“) 1972, str. 437-454.

„Александар Феодорович Гильфердинг, Путовање по Херцеговини, Босни и старој Србији“, (Милорад Екмечић (предговор)), Сарајево („Веселин Маслеша“) 1972, стр. 5-18.

„Rad Ipolita Terleckoga na ujedinjenju hrišćanskih crkava 1848 godine“, *Prilozi*, Institut za istoriju (Sarajevo), 8 (1972), str. 273-280.

1973.

Ратни циљеви Србије 1914, Београд („Српска књижевна задруга) 1973, 550 стр.

„Ustanak u Bosni 1875-1878.“ (2. izd.), Sarajevo („Veselin Masleša“) 1973, 353 str.

Istorija Jugoslavije, Beograd („Prosveta“), 1973 (Beograd: „Slobodan Jović“), str. 605.

„Sudbina jugoslovenske ideje do 1914.“, *Politički život Jugoslavije 1914-1945: zbornik radova / ur. Aleksandar Acković*. Beograd: Radio Beograd, 1973, str. 5-30 (Sveske Trećeg programa / Tr. prog. Rad. Beograda).

1974.

Der Aufstand in Bosnien 1875-1878, [Übersetzung Rotraud Stumfohl], Graz: Universität, Historische Institut, 1974, 2 knj. (210 listova; listovi 211-439) presavijen list s geogr. kartom).

„Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941.“, *Godišnjak društva istoričara BiH*, 20 (1974), str. 101-136.

„Odgovor na neke kritike ‘Istorije Jugoslavije’: (XIX vijek)“, *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)*, 1-2 (1974), str. 217-281.

1975.

„Dr Hamdija Kapidžić (1904-1974)“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 14: 1-2 (1975), str. 250-252.

„I tentative di unificazione delle chiese cristiane nel 1848 e gli slavi meridionali – traduzione di Sofia Zani“, *Archivio storico italiano* (Firenze), 1-4 (1975) str. 133-158.

„Историјско значење устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878: (резиме реферата)“, *Nastava povijesti* (Zagreb), 4 (1975) стр. 239-241.

1976.

Bosna u tajnim političkim izveštajima Františka Zacha iz Beograda (1843-1848) / uvod i izbor Vaclav Začek; urednik Milorad Ekmečić, Sarajevo: ANUBiH, 1976 (Beograd: „Branko Donović“), 170 str.

Mihail Aleksandrovič Bakunjin: Ispovijed (Milorad Ekmečić, „Bakunjin kao pobunjeni intelektualac“ (pogovor)), Osijek („Glas Slavonije“), 1976, str. 119-159.

„Планови за герилски рат 1914.“, *Велике силе и Србија пред први светски рат: зборник радова приказаних на Међународном научном скупу Српске академије наука и уметности, Београд 13-15. септембра 1974.* / ур. Васа Чубриловић, Београд (САНУ) 1976. стр. 529-539. (Научни скупови / САНУ; 4. Одељење ист. наука; 1).

„Ratni ciljevi Srbije 1914. SKZ, Beograd 1973, str. 550“ (Nikola Popović), *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)*, 3-4 (1976), str. 212-233.

„Proby zjednoczenia kosciolow w 1848 roku a Slowianie Poludnjowi“, *Przegląd Historyczny* (Warszawa), 2 (1976), str. 195-217.

„Završna riječ u polemici sa Mirjanom Gros“, *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)*, 1-2 (1976), str. 150-156.

1977.

„Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875-1878.“, *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878*, Sarajevo (1-3. oktobra 1875. god.), knj. 1, Sarajevo (Akademija nauka i umjetnosti BiH) 1977, str. 49-89.

„Rezime i diskusije o referatima koji su čitani u Plenumu i Prvoj sekciji“, *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878*, Sarajevo (1-3. oktobra 1875. god.), knj. 1, Sarajevo (Akademija nauka i umjetnosti BiH) 1977, str. 405-407.

„Rezultati jugoslovenske historiografije o Istočnom pitanju 1875-1878.“, *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)*, 1-2 (1977), str. 55-74.

„Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine“ / *Balcanica*, 8 (1977), str. 137-192.

„U povodu povlačenja Milorada Ekmečića od polemike“, *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)*, 1-2 (1977), str. 168-171.

1978.

„Federiko Šabo (Federico Chabod), Savremena Italija (1918-1948) [preveo Momčilo D. Savić]“ (Milorad Ekmečić (predgovor)), Beograd („Nolit“) 1978, 196 str.

„Српска војска у националним ратовима од 1876. до 1878.“, *Balcanica*, 8 (1978), str. 97-129.

1979.

„Diskusija“, *Naučni skup „Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini, Sarajevo (23-24. oktobra 1878. god.) / ur. Milorad Ekmečić, Sarajevo (Akademija nauka i umjetnosti BiH) 1979, str. 397-398.*

Naučni skup „Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini“, Sarajevo 23-24. oktobra 1978. / ur. Mil. Ekm. Sarajevo: ANU BiH, 1979, str. 397-398. (Posebna izdanja (ANU BiH), 43. Odjeljenje društ. nauka, 8).

„Malo preduzeće u uslovima industrijalizacije u jugoslovenskim zemljama od kraja XVIII vijeka do 1941.“, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 28-30 (1979) str. 107-124.

„Поглед у нашу прошлост кроз боцу ‘Косовског вина’, минералну воду ‘Књаз Милош’ и шницлу ‘Карађорђе’, *Политика* (13. октобра 1979. год.), стр. 14.

„Powsstania narodowe a Kryzys Balkanski lat 1875-1878“, *Przegląd Historyczny*, Warszawa 1979, стр. 653-678.

„Sergej Aleksandrovič Nikitin (1901-1979)“, *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)*, 1-2, (1979), 230-231.

„Istvan Déak, *The Lawful Revolution, Louis Kossuth and the Hungarians 1848-1849*, New York 1979, str. 415“, *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)*, 4 (1979), str. 154-158.

„Richard A. Woytak, *On the Border of War and Peace. Polish Intelligence and Diplomacy in 1937-1939 and the Origins of the Ulter Secret*, ‘East European Monographs’, New York 1979,

str. 141.“, *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)*, 3-4 (1979), str. 183-185.

„Mihail Bakunjin, *Država i sloboda*, Zagreb 1979, str. 355“, *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)*, 3-4 (1979), str. 152-154.

1980.

„Das Bild Bosnien und der Herzegowina in der Europäischen Reiseliteratur der Jahre von 1850 bis 1878: aus dem serbo-kroatischen Original ubersetzt von Wolfgang Kessler“, *Reisen un Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforshung*, Berlin („Ulrich Camen“) 1980. str. 195-214.

„The International and Intercontinental Migrational Movements for Yugoslav lands from the End of the XVIII Century till 1941“, *Les migrations internationales de la fin du XVIII siecle a nos jours*, Paris (Centre national de la Recherche Scientifique) 1980, str. 565-594.

„The Role of the small Enterprise in the Emergence of the Industrial Revolution in Yugoslav lands, from the End of the XVIII Century till 1941“, *Petite entreprise et croissanse industrielle dans le monde dux XIX et XX siecle*. Paris: Centre national de la Recherche Scientifique, 1980, str. 829-874.

„The Serbian War Aims 1914“, *The Creation of Yugoslavia 1914-1948*, edited by Dimitrije Đorđević, Santa Barbara; Oxford (Clio books), 1980, str. 19-37.

„Solutions of a crisis: the 1878 Berlin Congress and After“, *XV congres international des sciences historioques*, Bucurest (10-17 aout 1980): Rapports, Vol. 2. Bucuresti (Academia RSR), 1980, str. 308-328.

„Српско-бугарски односи половицом XIX вијека (1844-1853)“ *Историјски часопис*, 27 (1980), стр. 141-157.

„Basil Kondis, *Greece and Albania 1908-1912*, Solun 1976.“, *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)* 19: 1-2 (1980), str. 166-169.

„N. Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference (1919)*, Thessaloniki 1978, str. 395.“, *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)* 19: 1-2 (1980), str. 169-172.

1981.

Историја српског народа, књ. 5. том 1. Од Првог српског устанка до Берлинског конгреса 1804-1878. (1.изд.). Београд (Српска књижевна задруга) 1981. – 567 стр.

„Гарашанин, Чарториски и Мађари 1848-1849. године“, *Српско-мађарски односи и сарадња 1848-1867: изводи из саопштења*, Београд (САНУ (Одбор за романтизам и његове претходнике у књижевности и уметности)), 1981, стр. 1-4.

„Карактеристике Берлинског конгреса 1878. године“, *Прилози*, Сарајево: Институт за историју, 17: 18 (1981), стр. 73-99.

„Wolf Dietrich Behschnitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914. Analyse und Typologie der Nationalen Ideologie*, München, 1980, str. 423.“, *Историјски гласник: Орган Историјског друштва*, 1-2 (1981), стр. 151-160.

„Constantine Ap. Vacalopoulos, *La Macédonie vue au début du XIX siècle par les consuls Européens de Thessalonique*, Solun 1980, str. 54.“, *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)* 20: 1-4 (1981), str. 381-382.

1982.

„Неколико уломака о руској политици према Јужним Словенима у вријеме револуције 1848. године“, *Зборник Матице српске за историју*, 26 (1982) стр. 31-62.

„Die serbische Politik in Bosnien und der Herzegowina und die Agrarrevolutionen 1848-1878“, *Der Berliner Kongre von 1878: die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Sudosteuroopa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Wiesbaden („Steiner“) 1982, str. 427-444.

„Ustanak u Hercegovini 1882. i istorijske pouke“, *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 18:19 (1982), str. 9-74. (Шири верзија саопштења на међ. науч. скупу „100 godina ustanka u Herc. 1882. godine“, одржаном у Сарајеву, 21-22. окт. 1982. године).

„Међународни научни симпозијум у Волосу о стогодишњиви прикључења Тесалије Грчкој“, *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине*, 31-33 (1982), str. 208-211.

1983.

Историја српског народа, књ. 6. том 1. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878-1918. (1. изд.). Београд (Српска књижевна задруга) 1983. – 679 стр.

„An Attempt to revitalize the Eastern Question through a popular uprising in Bosnia and Herzegovina 1878-1882“, (наслов зборника на грчком језику, прим. Ј. А.), 1983, str. 225-243.

„Ustanak u Hercegovini 1882. i istorijske pouke“ (rezime saopšten na naučnom skupu, oktobra 1982. godine), *Naučni skup 100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine, Sarajevo 21-22. oktobra 1982.* (urednik Hamdija Čemerlić), Sarajevo (Akademija nauka i umjetnosti BiH), 1983, str. 9-20.

„Crkveni faktor u sukobu velikih sila u istočnom pitanju 1848. godine“, *Balkanica*, 1-14 (1982-83), str. 173-196.

„What was European in the Balkan National Movements 1790-1918?“, *The European Heritage: Unity and Singularity*, Geneva (Centre for Applied Studies in International Negotiations), 1983, str. 29-57.

1984.

Превод књиге „Историја Југославије“ на кинески језик.

„Ратни циљеви религије“ (интервју са Милорадом Екмечићем поводом 70 година од почетка Првог светског рата), „НИН“, 35: 1750 (15. јул 1984. год.), стр. 37-38.

„Петар Кузмич, Вук, Даничићево Свето писмо и библијска друштва на јужнословенском тлу у XIX стољећу, Загреб, 1983.“, *НИН*, 35: 1745 (10. јун 1984. год.), стр. 39-40.

„Rudolf Bićanić, *How the People Live: Life in the Passive regions (Peasant Life in Sounthwestern, Bosnia and Hercegovina: Yugoslavia in 1935)*. Edited by Joel M. Halpern and Elinor Murray Despalatović, Department of Antropology, University of Massachisetts at Ampherst, Septembar 1981.“, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 35 (1964), str. 142-144.

„Rudolf Bićanić, *How the People Live: Life in the Passive regions (Peasant Life in Sounthwestern, Bosnia and Hercegovina: Yugoslavia in 1935)*. Edited by Joel M. Halpern and Elinor Murray Despalatović, Department of Antropology, University of Massachisetts at Ampherst, Septembar 1981.“, *Survey: periodical for social studies*, Sarajevo, 11: 2 (1984), str. 243-245.

„Стварање југословенске државе 1918, Београд, 1983.“, *НИН*, 35: 1.740 (6. мај 1984. год.), стр. 32-33.

„The 15th Brooklyn College Conference on Society in Change“, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 35 (1964), str. 176-178.

„William Tribe, Sarajevo. A Walker's Guide, Sarajevo, 1983, str. 93.“, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 35 (1984), str. 157-158.

1985.

Освободительная борба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864: документы, Академия наук СССР. Институт славяноведения и балканистики: Историко-дипломатическое управление МИД СССР, Академија наук и искусств Боснии и Герцеговины, Сарајево, 1985, 493 стр.

„Скарић, Владислав, *Изабрана дјела. књ. 1, Прилози за историју Босне и Херцеговине и југословенских народа* (избор и редакција Милорад Екмечић)“, Сарајево („Веселин Маслеша“) 1985, стр. 9-25.

„Скарић, Владислав, *Изабрана дјела. књ. 2, Прилози за историју Сарајева* (избор и редакција Милорад Екмечић)“, Сарајево („Веселин Маслеша“), 1985 (Нови Сад: „Будућност“), 326 стр.

„Скарић, Владислав, *Изабрана дјела. Књ. 3, Прилози за историју Босне и Херцеговине и југословенских народа* (избор и редакција Милорад Екмечић)“, Сарајево („Веселин Маслеша“), 1985 (Нови Сад: „Будућност“), 375 стр.

„Скарић Владислав, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације* (избор и редакција Милорад Екмечић)“, Сарајево („Веселин Маслеша“), 1985 (Нови Сад: „Будућност“), 386 стр.

„Скарић, Владислав, *Изабрана дјела. Књ. 3, Прилози за историју Босне и Херцеговине и југословенских народа / избор и редакција Милорад Екмечић*, Сарајево, „Веселин Маслеша“, 1985 (Нови Сад: Будућност), 375 стр.

Скарић Владислав, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације / избор и редакција Милорад Екмечић*, Сарајево, „Веселин Маслеша“, 1985 (Нови Сад: Будућност), 386 стр.

„In memoriam: проф. др Ахмет Тузлић, 1906-1984“, *Годишњак Друштва историчара БиХ*, 36 (1985), стр. 199-200.

„Кицоши у националном оделу“, „НИН“, 36: 1979 (3. фебруар 1985. год.), стр. 32-34.

„Неславни послови историјске науке“, *Књижевне новине: лист за књижевност, уметност и друштвена питања*, 36: 691-692 (1. јул 1985. год.), стр. 6-7.

„Petnaest godina Instituta za istoriju jugositočne Evrope Univerziteta u Gracu“, *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 20: 21, 1985, str. 322-323.

„The Serbian Army in the Wars 1876-78: National Liability or National Asset?“, *Insurrections, Wars and the Eastern Crisis in the 1870 (Bela K. Kiraly and Gale Stokes, editors)*, Boulder (Social Science Monographs) 1985, str. 276-305.

„Русија и народни покрети Балкана 1848. године“, *Зборник Матице српске за историју*, 32 (1985), стр. 7-50.

„Утицај балканских ратова 1912-1913. на друштво у Босни и Херцеговини“, *Марксистичка мисао*, 4 (1985), стр. 137-158.

„Jože Pirjevec, Storia della Russia del XIX secolo (1800-1917), Padova, 1984.“, *НИИ*, 36: 1.792 (5. мај 1985. год.) стр. 40-41.

1986.

„Аустроугарска обавјештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године“, *Историски часопис*, 32 (1986), str. 209-232.

„Dva vijeka evropskih revolucija“, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, 37 (1986), str. 9-51.

„Отваранје колоквија. Уводно излагање. Дискусија. Завршна ријеч“, *Научно-стручни колоквиј о Изведбеном пројекту Друштвеног циља XIII/2, Истраживања из области историје (Sarajevo, 3. jula 1986. god.)* Sarajevo (Академија наука и умјетности БиХ) 1986, str. 9-15, 21, 24, 29, 51.

Међународни научни skup „Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850-1875.“ (Sarajevo, 13-15. маја 1986) / главни уредник Милорад Екмеčić.

Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine) / дешифровао, превео и обрадио Adem Handžić; уредник Милорад Екмеčić; [registri Amina Kupusović], Sarajevo : Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине ; [Београд] : Српска академија наука и уметности, 1986 ([s. l. : s. n.]), 235 стр.

„Владимир Стојанчевић, Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса, Београд, 1986.“, *Политика*, бр. 24.194 (26. септембар 1986. год.), стр. 12.

1987.

Međunarodni naučni skup „Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850-1875“. (Sarajevo, 13-15. maja 1986) / glavni urednik Milorad Ekmečić, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987, 170 str.

„Вук и Хрвати“, *Књижевне новине: лист за књижевност, уметност и друштвена питања*, 39: 744-745 (15. децембар 1987. и 1. јануар 1988.)

„Вук и Хрвати: Прилог историји Бечког књижевног договора 1850.“, *Годишњак Друштва историчара БиХ*, 38 (1987) стр. 9-29.

„Гарашанин, Чарториски и Мађари 1848-1849.“, *Српско-мађарски односи и сарадња: 1848-1867, уредник Василије Крестић*, Београд (Српска академија наука и уметности) 1987, стр. 1-56.

„Czartoryski kore es a magyarok 1848-49-ben.“, *Szerbek es magyarok a Duna menten. 2 kot. Tanulmányok a szerb-magyar kapcsolatok korebol (1848-1867), szerkesztette Fried Istvan*, Budapest (Akademiai Kiado) 1987, str. 13-17.

„Dostignuća i nedostaci u istraživanju istorije Bosne i Hercegovine 1850-1878.“, *Međunarodni naučni skup „Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850-1875“* (Sarajevo, 13-15. maja 1986. god.), gl. urednik Milorad Ekmečić, Sarajevo (Akademija nauka i umjetnosti BiH) 1987, str. 15-32.

„Дејвид Мекензи, Илија Гарашанин, државник и дипломата, Београд, 1987.“, *НИИ*, 36: 1.907 (19. јул 1987. год.), стр. 40-41.

„Žalosna baština iz godine 1914. (političke namjene sudskih procesa u Bosni i Hercegovini za vrijeme prvog svjetskog rata)“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci: zbornik radova s Međunarodnog naučnog skupa „Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915-1916“*, održanog 25-27. septembra 1986. godine u Banjaluci (odgovorni urednik Galib Šljivo), Banja Luka (Institut za istoriju) 1987, str. 13-41.

„Impact of Balkan Wars on Society in Bosnia and Herzegovina“, *East Central Europeans Society and the Balkan Wars (Bela Kiraly and Dimitrije Dorđević editors)*, Boulder (Social Science Monographs) 1987, str. 260-285.

„Pozdravna riječ. Diskusija. Završna riječ“, *Međunarodni naučni skup „Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850-1875“* (Sarajevo, 13-15. maja 1986. god.), gl. urednik Milorad Ekmečić, Sarajevo (Akademija nauka i umjetnosti BiH) 1987, str. 7-8, 165-166, 169-170, 169-170.

„Портрет једног историчара: анализа научног метода Слободана Јовановића“, *Књижевне новине: лист за књижевност, уметност и друштвена питања* (серија чланака, од 1. маја до 1. јуна 1987. год.), 38: 731 (1987), стр. 20.

„Prof. dr Ferdinand Hauptmann, 1919-1987.“, *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)* 22, 4 (1987), str. 251-253.

1988.

„The Advance of Civilization and National Politics in Bosnia and Herzegovina in XIXth Century“, *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 23: 24 (1988), str. 89-105.

„Историјске претпоставке уједињења [Југославије 1918.]“, *Књижевне новине: лист за књижевност уметност и друштвена питања*, 39: 765 (1. децембар 1988. год.), стр. 1, 3-4.

„Spoljnopolitički okvir jugoslovenske istorije novog veka“, *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)* 23, 1-2 (1988), str. 31-42.

„Okrugli sto ‘Sedamdeset godina Jugoslavije’, Beograd, 22.12.1988. god.“, *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)* 24, 1-4, str. 5-160.

Ekmečićev zbornik, (odgovorni urednik Tomislav Kraljačić), Sarajevo (Društvo istoričara Bosne i Hercegovine) 1988 (Sarajevo : Multigrafic, [1990]).

1989.

Стварање Југославије 1790-1918. књ. 1-2., Београд („Просвета“) 1989.

„Apologija istorijske demografije“, Sarajevo („Odjek“), 42: 22 (15.11.1989), str. 4-5.

„Gordana Filipović - Milorad Ekmečić: „Stvaranje Jugoslavije 1790-1918“, *Међународна политика*, 957, Beograd, 1989, str. 26.

„Бранко Петрановић - Милорад Екмечић: „Стварање Југославије 1790-1918, 1-2“, *Багдала: месечни лист за књижевност, уметност и културу*, 32: 376-377, Београд, 1989, стр. 12-14.

Migracije i Bosna i Hercegovina, naučni skup, Sarajevo 26. i 27.10.1989. god. (učestvovali: Pijas Hadžibegović, Milorad Ekmečić, Rudi Stojak, Janez Malačič, Pijas Bošnjović, Aleksa

Milojević, Nikola L. Gaćeša, Silva Mežnarič, Ruža Petrović, Maria Oliveira-Roca, Radoslav Stevanović, Ejup Mušović), str. 5-140.

„Francuska revolucija između slobodnih seljaka i ljudskih prava“, *Sarajevo: Kulturno-prosvjetno vijeće Bosne i Hercegovine*, Sarajevo („Oslobođenje“), 13-14 (1.07.1989), str. 5-6.

„Još nekoliko napomena o socijalnim, verskim, kulturnim i političkim pretpostavkama Ujedinjenja Jugoslavije“, *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)* god. 24, br. 1/4 (1989), str. 31-41.

„Istorijski koren i socijalna dinamika jugoslovenskog jedinstva u XIX veku“, *Jugoslovenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)* 24, 1/4 (1989), str. 11-30.

„Биографија и престононаследник Александар“, „НИН“, 38, 2006 (11.06.1989), str. 34-35.

„Stid zbog prošlosti“, *Borba: nezavisan politički i društveni list*, 68: 332-334 (28.11.1989.), str. 6.

Bibliografija radova Milorada Ekmečića, Prilozi, Sarajevo: Institut za istoriju, 1989, str. 259-272.

Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske historiografije (National relations in Bosnia and Hercegovina 1941-1945 in analyses of Yugoslav historiography), urednik Milorad Ekmečić, Sarajevo (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine) 1989, 158 str.

1990.

Жива реч Милорада Екмечића (Мил. Екм. [разговор водио] Милош Јевтић), Горњи Милановац („Дечје новине“) 1990. – 139 стр.

Ратни циљеви Србије 1914. (2. изд.), Београд („Просвета“) 1990, 550 стр. (Библиотека „Историјско-мемоарска дела“).

Milorad Ekmečić, Stvaranje Jugoslavije 1790-1918 (NIN-ova nagrada) [Plakat]: Kulturni centar Novog Sada, Tribina mladih, 16. 05. 1990.

„Apologija istorijske demografije“, *Migracije i Bosna i Hercegovina (materijali sa naučnog skupa Migracioni procesi u Bosni i Hercegovini od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana – njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji)*, Institut za istoriju; Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo 1990, str. 11-29.

„Vuk e i Croati: contributo alla storia dell'accordo letterario di Vienna del 1880“, *Vuk Stefanović Karadžić: La Serbia e l' Europa (edizione a cura di Marco Dogo e Joze Pirjevec. Trieste (,Editoriale Stampa Triestina“) 1990, str. 107-135.*

„Intellectual between the Theory and Practice“, *Ethics and Politics Art against Totality: Exhibition of Slovak Authors, Bratislava (,Slovak national Gallery“).*

„Srbija i bugarski nacionalni pokret, 1848-1851.“, *Zbornik radova povodom 75. godišnjice života akademika Envera Redžića, urednik Petar Mandić, Sarajevo (,Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine“), Posebna izdanja, knj. 92. 1990, str. 61-76.*

„Naučni profil Envera Redžića“, *Zbornik radova povodom 75. godišnjice života akademika Envera Redžića, urednik Petar Mandić, Sarajevo (,Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine“), Posebna izdanja, knj. 92. 1990, str. 7-10.*

„Изучавање модерног национализма“, *Књижевне новине: лист за књижевност, уметност и друштвена питања* 43: 805 (1.10.1990.), стр. 6

„Будућност Југославије“, *НИН*, 38: 2081 (16.11.1990.), str. 55-59.

„Полемика о Југославији“, *НИН*, 38: 2037 (14.01.1990), str. 31-38.

„Идеје Ђуле Андрашија о уређењу окупираних покрајина Босне и Херцеговине, 1871-1878.“, *Глас САНУ*, 7 (1990), str. 31-42.

„Националистичка болест титоизма“, *НИН*, 38: 2052 (29.04.1990), str. 28-31.

„Savremeni istočnoevropski intelektualci i Makijaveli“, *Filozofija i društvo: zbornik radova*, br. 3 (1990), str. 169-178.

„Милорад Екмечић, Стварање Југославије 1790-1918, књ. I-II, Београд 1988.“ (Сима М. Ђирковић, Славенко Терзић), *Историјски часопис: орган Историјског института САНУ* (1990), стр. 301-312.

„Др Милорад Екмечић: Стварање Југославије 1790-1918.“ (Дубравка Стојановић), *Токови револуције: зборник историјских радова Института за историју радничког покрета Србије*, 1 (1990), стр. 256-262.

„Фикција и стварност у ‘Вернику’ Добрице Ћосића“, *Књижевне новине : лист за књижевност, уметност и друштвена питања*, 43: 806 (1990), стр. 8

„Изучавање модерног национализма: поводом два пројекта у Шведској“, *Књижевне новине: лист за књижевност, уметност и друштвена питања*, 43: 805 (1990), стр. 6

1991.

Stvaranje Jugoslavije 1790-1918. [Zvučni snimak], Beograd (Zavod za izdavačku delatnost „Filip Višnjić“), 1991.

„Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i istorijske posledice“, Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine (Sarajevo, 21. i 22. novembra 1988.), glavni urednik Milorad Ekmečić, Sarajevo (Akademija nauka i umjetnosti BiH), 1991, str. 9-33.

„Значај британских података о египатским везама са албанском и босанском побуном 1830-1832.“, *Календар „Просвјета“ за 1992. годину (уредили Војислав Максимовић и Стево Ђосовић)*, Сарајево (Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“) 1991, стр. 118-126.

„Народни покрет као фактор у односима великих сила на Балкану 1848-1849.“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 43 (1991), стр. 25-42.

„Pozdravna riječ“, *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine (Sarajevo, 21. i 22. novembra 1988.)*, glavni urednik Milorad Ekmečić, Sarajevo (Akademija nauka i umjetnosti BiH) 1991, str. 7-9.

„Savremeni istočnoevropski intelektualac i Makiaveli (posvećeno profesoru Ljubomiru Tadiću)“, *Filozofija i društvo*, Beograd, 1991, str. 169-178.

„Поновно интегрисање српске нације (интервју), (разговор водио Милорад Вучелић), „Политика“ (19. јул 1991. год.), стр. 1-2.

Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine (Sarajevo, 21. i 22. novembra 1988.) / glavni urednik Milorad Ekmečić, Sarajevo (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine) 1991, 346 str.

1992.

Геноцид над Србима: 1941-45, 1991/92. (Genocide against the Serbs: 1941-1945, 1991/92.) – Жртве (Victims), аутор идејног пројекта, концепције и реализације изложбе и каталога Бојана Исаковић; аутори текстова: Смиља Аврамов, Милорад Екмечић, Београд (Музеј примењене уметности) 1992, 220 стр.

Ратни циљеви Србије: 1914-1918., Београд („Политика“) 1992, 229 стр. („Библиотека Српско питање“).

Србија између Средње Европе и Европе, Београд („Политика“) 1992, 129 стр. („Библиотека Српско питање“).

„Велики мештри смрти“, Београд („Епоха“) (16. децембар 1992. год.), стр. 38-40.

„До уједињења Срба – корак по корак: Данас конгрес српских интелектуалаца“, „Политика“ (28. март 1992. год.), стр. 7.

„Др Здравко Антонић, *Иво Андрић у дневнику Родољуба Чилаковића*, Стручна књига, Београд, 1992, 221 стр.“, „Политика“, 89: 28.440 (12. децембар 1992. год.), стр. 17.

„Pesnik u diplomatskom fraku“, *Borba*, 70: 311 (5. novembar 1992. god.) str. 12-13.

„Значај балканских миграција за југословенску историју“, *Catena mundi: српска хроника на светским веригама, књ. 1 (приредио Предраг Р. Драгић Кијук)*, Краљево („Ибарске новости“); Београд („Матица Срба и исељеника Србије“) 1992, стр. 640-652.

„Клерикализам као нови поредак“, Београд („Епоха“) (9. јун 1992. год.), стр. 14-16.

„The Religious Origin of the Yugoslav Intelligentsia as it Motivated its Historic Responsibility“, *Belgrade (Serbian academy of sciences and arts)* 1992, str. 179-188.

Историчари: Радован Самарџић, Сима Ђирковић, Василије Крестић, Чедомир Попов (аутор предговора Милорад Екмечић) / [разговоре водио Милош Јевтић], Горњи Милановац („Дечје новине“), 1992 (Београд „Привредни преглед“), 255 стр.

„Андрић у дневнику Родољуба Чолаковића“, „Политика“, (12. децембар 1992), стр. 17

„Pesnik u diplomatskom fraku“, *Borba : nezavisian politički i društveni list*, god. 70, br. 311 (5. nov. 1992), str. 12-13.

„Россия и народные движения на Балканах в 1848 г.“, *Национальное возрождение балканских народов в первой половине XIX века и Россия: Материалы международной научной конференции*, Москва („Институт славяноведения и балканистики РАН“) 1992, стр. 149-196.

1993.

„Istorijski koreni i moguće posledice jugoslovenske krize“, *Međunarodna politika*, 44: 1015, Београд 1993, str. 3-8; 25-26.

Rat у Босни у 200 слика (War in Bosnia in 200 pictures), Београд („С канал ТВ Републике Српске“), 1993 (Чачак „Литопапир“), Предговор / Душан Берић (стр. 3-17). „Цена јуначке дивљине“ / Милорад Екмечић (стр. 19-20).

„Ренесанса италијанске геополитике: Европа и Балкан“, „Политика“ (26-27. јун 1993. год.), стр. 15; 8.

„Ислам у нашем животу: Дарко Танасковић, *У дијалогу с исламом*, ‘Дечје новине’, Горњи Милановац, 1992.“, „Политика“, 90: 28.465 (9. јануар 1993. год.)

„Рат и остали губици“ (поводом књиге Џемса Бака „Остали губици“, Торонто 1989), „Политика“ (27. фебруар 1993. год.), стр. 15.

„Sektarianischer Nationalismus in Bosnien und Herzegovina als Ursache des Bürgerkriegs“, *Ethnos-Nation* 1: 2, Köln 1993, str. 15-24.

„Historical roots and possible consequences of the Yugoslav crisis“, *Review of international affairs* 44: 1015, Belgrade 1993, str. 3-8, 25-26.

„Language and Religion as the Integrating and Disintegrating Factors in modern Yugoslav History“, *Istorija 20. veka: časopis Instituta za savremenu istoriju*, 11: 1-2 (1993), str. 7-19.

„Historical Roots and Possible Consequences of the Yugoslav Crisis“, *The Review of International Affairs*, 1993, str. 3-8 i 25-26.

„Томислав Краљачић (1936-1993)“, *Историски часопис: орган Историског института САН* 40-41 (1993-1994), стр. 389-391.

„Noel Malcolm, Bosnia. A Short History, Macmillan, London, 1994, pp. 322.“, *Историски часопис: орган Историјског института САН*, књ. 40/41 (1993/1994), str. 323-328.

„Анкета ‘Књижевне речи’ - Екавица у Босни (‘О језику роде’)“, (Иван Клајн...[ет ал.]), *Књижевна реч: лист за књижевност, уметност, културна и друштвена питања*, Београд (25. октобра 1993. год.), стр. 3.

„Анкета ‘Књижевне речи’ - Екавица у Босни (‘О језику роде’)“, (Иван Клајн...[ет ал.]), *Књижевна реч: лист за књижевност, уметност, културна и друштвена питања*, Београд (28. октобра 1993. год.), стр. 6.

1994.

„Аустријска политика у Босни“, *Даница: српски народни илустровани календар*, 2 (1994), стр. 128-134.

„Зборење историјских амплитуда“, *Република Српска: десет векова борбе Срба за опстанак на босанскохерцеговачком тлу: културно-историјска, геополитичка и војностратегијска панорама (уредник прилога Петар Дамјанов)*, Београд („Војска“) 1994, стр. 3.

„Митолошке магле у горким временима: југословенска криза у искривљеним огледалима“, *Књижевна реч: лист за књижевност, уметност, културна и друштвена питања*, 47: 896 (15. новембар 1994. год.), стр. 1, 3.

„Dragoljub R. Živojinović, *Vatikan, katolička crkva i jugoslovenska vlast, 1941-1958*, Београд, 1994.“, *Svet knjige*, Београд, стр. 9.

„Др Зравко Антонић, *Иво Андрић у дневнику Родољуба Чолаковића*, Стручна књига, Београд 1992, 221 стр.“, *Историски часопис*, 39 (1994), стр. 339-341.

„О значајном историјском извору“, *Књижевне новине: лист за књижевност, уметност и друштвена питања*, 47: 891 (1. септембар 1994. год.), стр. 9.

„Реч академика Милорада Екмечића“, *Balkanica*, год. 25, бр. 1 (1994), стр. 347-350.

„Србија се не сме дестабилизovati“ (интервју), (Александар Растовић (водио разговор)), *Студент: недељни лист београдских студената*, 14-15 (7. август 1994. год.), стр. 6-8.

„Behind Yugoslavia's disintegration“, *Даница: српски народни илустровани календар*, бр. 2 (1994), стр. 128-134.

„Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена: међународни научни скуп, 13-15. децембар 1994. / одговорни уредник Славенко Терзић; редакциони одбор Милан Васић, Славко Гавриловић, Милорад Екмечић, Десанка Ковачевић-Којић, Чедомир Попов, Тома Поповић, Владимир Стојанчевић, Славенко Терзић“, Београд: Историјски институт САНУ; Нови Сад: Православна реч, 1995 (Београд: „Студио дизајн“), Зборник радова: Историјски институт Српске академије наука и уметности, књ. 12, 470 стр.

„Citizens and zealots: tradition and prospects of democracy in Yugoslavia“, *Споменица Радована Самарџића*, Београд 1994, стр. 369-383.

„Историја једне историје“, *Летопис Матице српске*, књ. 454, св. 3 (септембар 1994.), стр. 281-287.

„О јединству српског народа“, *Књижевност: месечни часопис*, год. 49, књ. 100, бр. 7/9 (1994), стр. 830-849.

„У оку духа свога“: прилог Радована Самарцића научном методу и историји историјске науке код Срба“, *Balkanica*, год. 25, бр. 1 (1994), стр. 137-155.

„Citizens and Zealots: Tradition and Prospects of Democracy in Yugoslavia, *Зборник Филозофског факултета Универзитета у Београду*, 18 (1994), стр. 369-383.

„Душан Берић, *Устанак у Херцеговини 1852-1862 (Der Aufstand in der Herzegowina 1852-1862)*“ / уредник Милорад Екмечић, Београд (Српска академија наука и уметности; Нови Сад: Удружење Срба из Херцеговине у Војводини) 1994, 1036 стр.

1995.

„Велика источна криза 1875-1878.“, *Прекретнице новије српске историје*, Крагујевац („Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета“) 1995, стр. 62-74.

„Колико смисла историје може стати у једну мацолу (реч на откривању споменика Иви Андрићу у Вишеграду 12. марта 1995. год.)“, *Књижевне новине: лист за књижевност, уметност и друштвена питања*, 46-805 (1. април 1995. год.), стр. 5.

„О јединству српског народа данас“, *Српско питање данас, Други конгрес српских интелектуалаца (22-23. април 1994. год.)*, Београд („Српски сабор“) 1995, стр. 5-21.

„О истраживању историје Босне и Херцеговине данас“, Београд: Историјски институт, 1995, стр. 13-19.

„Српски писци и научници о Босни и Херцеговини (предговор написао Милорад Екмечић (стр. 5-9))“, (приредио Здравко Антонић), Београд („Службени лист СРЈ“), 1995, 362 стр. (Београд „Војна штампарија“).

„Encounter of Civilization and Serbian Relations with Europe“, *Европа и Срби: међународни научни скуп*, 13-15. децембра 1995.- стр. 21-33.

„Noel Malcolm, *Bosnia. A Short History*, Macmillan, London, 1994, pp. 322“, *Историски часопис*, 40-41 (1995), стр. 323-328.

„Shorter history, Noel Malcolm, *Bosnia. A Short History.*“, *Dialogue*, Paris, 15 (1995), стр. 10.

„György Spira, The nationality Issue in the Hungary of 1848-49, Akadémiai Kiadó, Budapest 1992, 256“, *Историјски часопис: орган Историског института САНУ* 42-43 (1995-1996), стр. 401-406.

„Радош Љушић, Вожд Карађорђе, друга књига. Издавачка предузећа „Војска“ - Београд и „Дечје новине“, Горњи Милановац 1995, 317 стр., *Историјски часопис*, 42-43 (1995-1996), стр. 442-445.

„Размишљања о методологији савремене историје“, *Историјски часопис*, 42-43 (1995-1996), стр. 331-371.

„Фашизам и религија“, *Други свјетски рат - 50 година касније: радови са научног скупа*, Подгорица, 20- 22. септембар 1995. том 1 (1997).- стр. 39-51.

„Размишљања о методологији савремене историје“, *Историски часопис*, 42-43 (1995-1996, izd. 1997), str. 331-371.

„О истраживању историје Босне и Херцеговине данас“, *Међународни научни скуп „Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена“ (13-15. децембар 1994. год.)*, Београд: Историски институт САНУ; Нови Сад („Православна реч“), 1995, стр. 13-29.

„Ударити темеље будуће правне државе“, *Књижевне новине: лист за књижевност, уметност и друштвена питања*, 899-900 Београд (1-15. јануар 1995),стр. 5.

Геноцидом против Срба 1992-1994. (предговор написао Милорад Екмечић, стр. 7-10) / Жарко Крстановић, Београд: Комитет за прикупљање података о извршеним злочинима против човечности и међународног права; Службени лист СРЈ, 1995 (Београд „Војна штампарија“).

„The Muslims of Bosnia and Herzegovina, Their historic development from the middle ages to the dissolution Yugoslavia“, *Историјски часопис*, 42-43 (1995-1996, изд. 1997), стр. 407-411.

„Томислав Краљачић (1936-1993) – in memoriam“, *Историјски часопис*, 40-41 (1995), стр. 389-391.

Зборник за историју Босне и Херцеговине (Recueil de l' histoire de Bosnie et Herzegovine), Београд (Српска академија наука и уметности) 1995, 264 стр.

1996.

Политички процеси Србима у Босни и Херцеговини 1914-1917. (аутори Милорад Екмечић, Ђорђе Микић, Драгољуб Живојиновић, Никола Б. Поповић), Графомарк, Лакташи, 135 стр. (Посебна издања / Инст. за савремену историју).

Сусрет цивилизација и српски односи према Европи, Нови Сад („Фонд за помоћ Србима „Тома Максимовић“, 1996, 129 стр).

Устанак у Босни 1875-1878. Треће измењено издање, Београд („Службени лист СРЈ: Балканолошки институт САНУ“) 1996, 428 стр.

„Faschismus und Religion“, Belgrade: Academie Serbe des sciences et des arts, 1996, str. 183-200.

„Бугарски фактор о деоби сфера“, *Књижевне новине: лист за књижевност, уметност и друштвена питања*, 49: 921-922 (1-15. јануар.1996. год.).

„Актуелност Источног питања“, *НИН*, 44: 2391 (25. октобар 1996. год.), стр. 53-54.

„Васиљ Поповић, Источно питање: историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану“ (предговор трећем издању Милорад Екмечић (стр. 5-26), Београд („Службени лист СРЈ; Балканолошки институт САНУ“), 1996 (Краљево „Слово“), 252 стр.

„Александар Ф. Гилфердинг, Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији [с руског превео Бранко Чулић, предговор написао Милорад Екмечић]“, Београд („Службени лист СРЈ“) 1996.

„Сусрет цивилизација и српски однос према Европи“, *Настава историје: часопис Савеза историчара Југославије*, год. 2, бр. 3 (1996), стр.. 40-49.

„Улога ислама у социјалном и политичком развоју Балкана“, *Ислам, Балкан и велике силе: (XIV-XX век): Међународни научни скуп 11-13. децембар 1996, уредник Славенко Терзић*, Београд: Историјски институт (1997), стр. 15-53.

„Encounter of civilizations and Serbian relations with Europe“, *Међународни научни скуп „Европа и Срби“ (13-15. децембар 1995.)*, Београд: Историјски институт САНУ; Нови Сад: Православна реч, 1996, стр. 21-33.

„Место Првог светског рата у историји: „Политичка аутобиографија генерације“, *Књижевност: месечни часопис*, год. 49, књ. 102, св. 9/10 (1996), стр. 1043-1068.

„Susret civilizacija i srpski odnos prema Evropi“, *Ekonomika: stručni časopis za organizaciju rada i ekonomiku poslovanja tercijarne privrede*, god. 32, br. 10 (1996), str. 481-484.

„Сустрет цивилизација и српски однос према Европи“, *Летопис Матице српске* 172: 457, 2-3 (фебруар-март 1996. год.), стр. 274-331.

„Босна и Херцеговина 1802-1878.“, *Српски народ ван граница данашње СР Југославије од краја XV века до 1914. године*, Београд („Завод за уџбенике и наставна средства“) 1996, стр. 97-109.

„Ustanak u Bosni 1875-1878., NIU „Službeni list“ SRJ i Balkanološki institut SANU, treće izdanje, Beograd, 1996, 428 str (reč na promociji 21. novembra 1996. godine u SANU), autor“, *Jugoslavenski istorijski časopis (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)* 24: 1-2 (1996), str. 179-183.

Фашизам и религија / Милорад Екмечић, *Српска политичка мисао*, 3: 1/4 (1996), стр. 157-192.

„Faschismus und Religion“, *Balkanica*, 27 (1996), str. 183-200.

„Emilio Gentile: Il culto del littorio. La sacralizzazione della politica nell'Italia fascista, Roma-Bari, Roma-Bari, 1995“, *Balkanica*, 27 (1996), str. 341-350.

„Игра лисица“ у Бугарској и за време Другог светског рата“, *Књижевне новине: лист за књижевност, уметност и друштвена питања*, 49: 929-930 (1-15. мај 1996. год.), стр. 16.

„Kirche und Nation bei den Kroaten“, *Religion und Nation im Krieg auf dem Balkan: Beitrage des Treffens deutscher, kroatischer und serbischer Wissenschaftler vom 05-09. April in Freising*, Bonn („Deutsche Kommission Justitia et Pax“) 1996, str. 33-77.

1997.

Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века, Београд („БИГЗ“) 1997, 483 стр. (Посебна издања / БИГЗ. [Историјско – мемоарска дела]).

„Завршна реч“, *Други свјетски рат – 50 година касније: зборник радова са научног скупа, Подгорица (20-22. септембар 1995. године), том 2 (уредник Владо Стругар)*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности; Београд: Српска академија наука и уметности, 1997, стр. 566-570.

„Источно питање“, *Од Делиграда до Делиграда: српски устанци, рат и мир (зборник радова са научног скупа одржаног 30/31. октобра 1996. године у част 190 година боја на Делиграду, 120 година од савеза Србије и Црне Горе, 120 година од Првог срско-турског рата, 120 година од Црвеног крста Србије (уредник Слободан Бранковић))*, Алексинац: Скупштина општине, 1997, стр. 23-26.

„Национално вођство кроз демократску процедуру“, Бања Лука („Стварност“) 1997, стр. 10-11.

„ЕКМЕЧИЋ Милорад“, у: *Енциклопедија српске историографије* (прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић), Београд 1997, стр. 377.

„Сустрет цивилизација и српски однос према Европи“, Нови Сад („Фонд за помоћ Србима „Тома Максимовић“) 1997 ([Нови Сад: Штампарија ИВ Војводине]), 129 стр.

„Година 1806. у Српској револуцији“, *Бој на Мишару – 190 година касније: зборник радова са научног скупа одржаног у Шату 9. августа 1996. године*, Шабац („Народни музеј“) 1997, стр. 21-51.

„Размишљања о методологији савремене историје“, *Историјски институт САНУ*, Београд 1997, стр. 333-371.

„Милорад Екмечић : редовни члан / [аутори Јоана Павковић и Миленко Пекић]“, Београд : [Српска академија наука и уметности], 1997, стр. 463-470.

Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine. [Књ.] 2 / уредник Милорад Екмечић, Београд : Српска академија наука и уметности, 1997 (Београд „Култура“), 312 стр.

„Херцеговачки устанак и црногорско-турски рат 1876-1878.“ [приредио Бранко Момчиловић, предговор написао Милорад Екмечић], Београд („Службени лист СРЈ“) 1997, 194 стр.

„О идентитету босанских муслимана“, *Летопис Матице српске*, 173: 460, 1-2 (1997), стр. 69-75.

„Сретен Стојановић, Сећања на младост: 1904-1922“ (предговор написао Милорад Екмечић; поговор Вера Ристић), Београд (БИГЗ) 1997 (Београд : БИГЗ), 164 стр.

„Српско питање у источној кризи 1875-1878.“, *Братство: часопис Друштва „Свети Сава“*, 1 (1997), стр. 65-83.

„Француска наука и Срби 1914.“, *Летопис Матице српске*, 173: 460, 5 (1997), стр. 665-674.

„György Spira, *The national issue in the Hungary of 1848-49*, Budapest 1992.“, *Историски часопис*, 42-43 (1995-1996, izd. 1997), стр. 401-406.

„Mark Pinson (изд.), *The Muslims of Bosnia and Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, Harvard University Press, 1994, 187 pp.“, *Историски часопис*, 42-43 (1997), стр. 407-411.

„Међународни научни скуп ‘Европа и Срби’, Београд, 13-15. децембар 1995. год.“, *Историски часопис*, 42-43 (1997), стр. 483-486.

„Радош Љушић, Вожд Карађорђе, књ. 2, Издавачко предузеће ‘Војска’ – Београд, ‘Дечје новине’, Горњи Милановац, 1995, стр. 317.“, *Историјски часопис*, 42-43 (1995-1996, изд. 1997), стр. 442-445.

„Deutsch-serbische Begegnungen. Überlegungen zur Geschichte der gegenseitigen Beziehungen zweier Völker“, Edition Neue Wege“, Berlin 1997, 143, *Историјски часопис* (1997), стр. 328-333.

„Islamic studies“, Volume 36, Numbers 2,3, Summer-Autumn 1997, „Special Issue Islam in the Balkans“ издаје „Islamic Research Institute“, *Историјски часопис*, 44 (1997), стр. 281-293.

„Сукоб цивилизација или стварање светског система великих сила?“, *Меридијани* 4 (1997), стр. 11-16.

„Савремена историја и политика“, *Istoričar i savremena epoha : zbornik radova sa Okruglog stola Istorijskog instituta. Knj. 1* (1997), стр. 17-29.

„Улога ислама у социјалном и политичком развоју Балкана“, *Међународни научни скуп „Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XX век)“*, уредник Славенко Терзић, Београд: Историјски институт САНУ, 1997, стр. 15-33.

„Улога ислама у социјалном и политичком развоју Балкана“, *Настава историје: часопис Савеза историчара Југославије*, 3: 5 (1997), стр. 24-66.

Устанак у Босни 1875-1878, Београд, 1996 (аутор приказа Никола Б. Поповић), „Актуелности: часопис за друштвена питања“, 1: 1 (1997), стр. 100-102.

„Политички процеси Србима у Босни и Херцеговини 1914-1917.“, Лакташи („Графомарк“) 1996, стр. 135; *Историја 20. века: часопис Института за савремену историју*, 15: 1 (1997), стр. 157-158.

Зборник за историју Босне и Херцеговине (Recueil de l'histoire de Bosnie et Herzegovine), Београд (Српска академија наука и уметности) 1997, 312 стр.

1998.

„Encounters of civilization and Serbian relations with Europe: More than just military allies from 1914: (a contribution to the French scientists studies on the ethnic character of Yugoslav people)“, Preface, Angelina Čanković Popović, Novi Sad: Toma Maksimović Fun for Aiding Serbs, 1998. – III, 131 str.

„Дозревање идеје о српској националној држави године 1806.“, *Зборник Матице српске за историју*, Нови Сад 1998, стр. 65-86.

„Др Никола Петровић (31. марта 1910 - 20. априла 1997)“, *Историјски часопис*, 44 (1997), стр. 359-361.

„Покушај ликвидације српског покрета“, *Значења: часопис за друштвена питања и културу*, 30 (1998), стр. 33-44.

„Сукоб цивилизација или стварање светског система великих сила?“, Београд: Историјски институт САНУ, 1998, стр. 23-58.

„Islamerika – novi svetski poredak“, „Nedeljni telegraf“, br. 96-97 (25. februar – 4. mart 1998. godine).

„Револуција, балкански покрети и интереси Русије 1848-1849.“, *Зборник радова Научног скупа Српски покрет у револуцији 1848-1849. (реферати и саопштења са научног скупа у Београду и Сремским Карловцима од 15. до 17. септембра 1998. год.)*, стр. 41-76.

„Annie Lacroix-Riz: Le Vatican, L'Europe et Le Reich de La Première Guerre Mondiale à La Guerre Froide, Armand Collin, Paris 1996, 539 pp.“, *Историјски часопис*, 45-46 (1998-1999), стр. 349-356.

„Белешка о улози расизма у одређивању немачких ратних циљева 1914-1918.“, *Црна Гора у Првом свјетском рату: зборник радова са Округлог стола Историјског института, књ. 2 (1998)*, Подгорица: Историјски институт Републике Црне Горе, стр. 37-52.

„Српски духовни простор на размеђи столећа“, *Српски духовни простор: зборник радова са научног скупа (Бијељина, 29-30. октобар 1998. год.)*, стр. 39-70.

„У потрази за филозофијом историје Слободана Јовановића“, *Слободан Јовановић - личност и дело: зборник радова са научног скупа одржаног од 17. до 20. фебруара 1997*, Београд 1998, стр. 79-97.

„Сукоб цивилизација или стварање светског система великих сила?“, *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану: међународни научни скуп 10-12. децембар 1997. године*, Београд: Историјски институт САНУ; Нови Сад: Православна реч, 1998, стр. 23-58.

„Василије Ђ. Крестић, Геноцидом до велике Хрватске, Нови Сад, 1998.“, *Настава историје: часопис Савеза историчара Југославије*, 4: 8 (1998), стр. 151-153.

„Зоран Константиновић, Deutsch-serbische Begegnungen. Überlegungen zur Geschichte der gegenseitigen Beziehungen zweier Völker, 'Edition Neue Wege', Berlin, 1997, 143 str.“, *Историјски часопис*, 44 (1998), стр. 328-333.

„Islamic studies. Islam in the Balkans“, *Историски часопис: орган Историског института*, 44 (1997, izd. 1998), 281-293.

„Сећања на младост 1904-1922.“ / Милорад Екмечић, *Књижевност*, Београд, год. 49, 103, св. 3/4 (1998), стр. 777-779.

„Александар дел Вал, Исламизам и Сједињене Државе: алијанса против Европе“ (Милорад Екмечић (аутор предговора)), Београд („Службени лист СРЈ“) 1998, стр. 7-17.

„A one hundred and twenty years old „New Order“: The Great Powers from the Congress of Berlin of 1878 to the Dayton Accords 1995“, *Serbian Studies (Chichago)*, 12: 2 (1998), str. 1-36.

„Сукоб цивилизација или стварање светског система великих сила?“, *Књижевне новине: лист за књижевност, уметност и друштвена питања* 49: 967 (1998), стр. 3.

„Младобосанска генерација“, *Српске политичке генерације (1788-1918): чланци са округлог стола који је одржан 28-29. маја 1997. године*, Београд: Историјски институт САНУ, 1998, стр. 35-45.

„Револуција, балкански покрети и Русија 1848-1849.“, *Летопис Матице српске*, 174, 462: 6 (1998), стр. 796-803.

„Дозревање идеје о српској националној држави године 1806.“, *Зборник Матице српске за историју*, 57 (1998), стр. 65-86.

„Против историографије плавих књига“, *Књижевне новине: лист за књижевност, уметност и друштвена питања* 49, 968/970 (15.02. и 15.03.1998. год.), стр. 11.

„Мењање граница насиљем: Берлински конгрес и Достојевски“, „Политика“, 95, 30587 (19.12.1998), str. 29.

„Милорад Екмечић: Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века, [Београд, 1997]“ (аутор Радош Љушић, *НИН*, 2456 (22. јануар 1998. год.), стр. 45-46).

1999.

Огледи из историје, Београд („Службени лист СРЈ“), 1999, 498 стр.

Срби на историјском раскрићу, Београд („Српска књижевна задруга“), 1999, XIX, 482 стр. (СКЗ, коло 92, књ. 612).

Историјски атлас [Картографска грађа] / Борисав Јовановић [и други]; уредник Драгутин Ранковић; главни и одговорни уредници Петар Пијановић, Ненад Миловановић;

рецензенти Мирјана Рицл [и други]; (један од аутора је и Милорад Екмечић), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства: Геокарта, 1999, 112 стр.

„Демократско питање и српски духовни простор“, *Српска политичка мисао*, 1-2 (1999), стр. 41-67.

„Смиља Аврамов, *Освајање света: Трилатерална комисија, Светска влада или светска тиранаја?* „Ветерник“, Нови Сад, 1998.“, *Летопис Матице српске*, 1-2 (1999), стр. 198-203.

„Национални идентитет, синтетичке нације и будућност демократије“, *Меридијани*, 1-4 Београд 1999, стр. 9-15.

„Неославизам као идејна претпоставка уставног поретка у Црној Гори“, *Парламентаризам у Црној Гори: историјски коријенови и развој (зборник са Округлог стола Историјског института)*, књ. 4, главни и одговорни уредник Бранислав Ковачевић, Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 1999, стр. 61-68.

„О универзитету на енглеском језику у Београду“, *Српски духовни простор: зборник радова са научног скупа (Бијељина, 29-30. октобар 1998. год.)*, Бања Лука (Академија наука и умјетности Републике Српске) 1999, стр. 427-430.

„Радивоје Паповић, Косово, икона српства, Београд: Наш дом, 1999 (Београд: Јанус), 383 стр.“ (рецензенти Милорад Екмечић и Владо Стругар, стр. 377-380).

Европа на раскршћу: нови зидови или уједињена Европа: међународни округли сто, Београд, 28-29. април 1999. године (редакциони одбор Милорад Екмечић [и други]; одговорни уредник Славенко Терзић, Београд: Историјски институт Српске академије наука и уметности, 1999 ([Београд] : Чигоја штампа), 254 стр.

„Милорад Екмечић, Узгредно слово о Васи Пелагићу“, *Живот и дело Васе Пелагића: зборник радова са научног скупа САНУ и АНУРС одржаног 6. и 7. маја у Београду и 8. маја у Бања Луци (главни и одговорни уредник Петар Пијановић)*, Београд („Завод за уџбенике и наставна средства“) 1999, стр. 13-18.

„Вечно отпочињање изнова“ (Чедомир Попов, приказ књиге „Огледи из историје“, Београд 1999).

„Српски духовни простор на размеђи столећа“, *Настава историје*, год. 5, бр. 9 (1999), стр. 59-81.

„Улога католичке политичке идеологије у источном питању 1844-1878.“, *Међународно признање Црне Горе: зборник радова са Научног скупа, Никшић, 11-12. мај 1998. године*, Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности; Историјски институт Црне Горе; Филозофски Факултет у Никшићу 1999, стр. 55-67.

„Стабилност Балкана и Срби“, *Европа на раскрићу: Нови зидови или уједињена Европа (међународни округли сто одржан у Београду 28-29. априла 1999. године)*, Београд: Историјски институт САНУ, 1999, стр. 49-53.

„Стабилност Балкана и Срби“, *Летопис Матице српске*, 176: 463: 6 (1999), стр. 792-799.

„Демократско питање и српски духовни простор“, *Српска политичка мисао*, бр. 1/2 (1999), стр. 41-67.

„Суђење пораженом што су изгубили рат као средство укидања суверених нација“, *НАТО и Хаг (зборник радова с округлог стола одржаног у Удружењу Срба из БиХ у Србији 20. маја 1999. године)*, Београд 1999, стр. 41-54.

„Црква и нација код Хрвата“, *Зборник о Србима у Хрватској*, Београд: САНУ, књ. 4,(1999), стр. 7-36.

Српски духовни простор: зборник радова са научног скупа (Бијељина, 29-30. октобар 1998) / главни уредник Милорад Екмечић, Српско Сарајево (Академија наука и умјетности Републике Српске), 482 стр.

2000.

Револуција 1848. и Балкан, Нови Сад (Матица српска), 2000, 311 стр.

Србофобија и антисемитизам, Шабац: Бели анђео, 2000, 32 стр.

„Beleška uz novo izdanje“, *Tomislav Kraljačić, Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, Banja Luka, Srpsko Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske; Beograd: Istorijski institut SANU, 2000, str. 1-9.

„Др Видосава Стојанчевић (Аранђеловац, 6. јула 1924 - Београд, 18. јула 1998)“, *Историјски часопис*, 45: 46 (2000), стр. 455-456.

„Dr Yvonne Burns“, *Историски часопис*, 45: 46 (2000), стр. 457-458.

„Историографија „само по огртачу“: Одговор на књигу Ноела Малколма „Косово - Кратка историја“: научна расправа о књизи Ноела Малколма „Косово. Кратка историја“, Београд: Историјски институт САНУ, 2000, 11-43.

„Мањкава историја: Одговор на књигу Ноела Малколма „Косово - Кратка историја“: научна расправа о књизи Ноела Малколма „Косово. Кратка историја“, Београд: Историјски институт САНУ, 2000, 176-189.

„На истоку запада: разговори са Дарком Танасковићем (аутор предговора Милорад Екмечић, стр. 5-13)“, [разговоре водио] Милош Јевтић, Београд („Партенон“) 2000; Нови Београд („Меграф“), 201 стр.

„Response to Noel Malcolm's book Kosovo, a short history: scientific discussion on Noel Malcolm's book 'Kosovo : a short history' (Macmillan 1998, 492), 8th october 1999“ / Milorad Ekmečić ... [et al.]; editor-in-chief Slavenko Terzić; [translated by Tihomir Vučković], Belgrade: Institute of History of the Serbian Academy of Sciences and Arts, 2000, Belgrade („Mrlješ“), 193 str.

„Милан Гаковић 1930-1999.“, *Југословенски историјски часопис (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeskij žurnal / Yugoslav historical review)*, 33: 1-2 (2000), стр. 259-260.

„Annie la Croix-Riz, *Le Vatican, l'Europe et le reich de la première guerre mondiale à la guerre Froide*, Armand Collin, Paris, 539 str.“, *Историски часопис*, књ. 45/46 (2000(1998/1999)), стр. 349-356.

„Две расправе о геноциду и усташама“, *Радови: часопис за хуманистичке и друштвене науке*, Филозофски факултет – Бања Лука, 2 (2000), стр. 167-177.

„Историјска опомена“, *Књижевност*, Београд, год. 55: 10 (2000), стр. 1229-1232.

„Дејан Медаковић, *Срби у Бечу*, Нови Сад („Прометеј“) 1998.“, *Летопис Матице српске*, 176: 465: 1-2 (2000), стр. 173-177.

„Вечно отпочињање изнова“ / Чедомир Попов, Приказ књиге: Милорад Екмечић: Огледи из историје, Београд, 1999, Зборник Матице српске за историју, 61/62 (2000), стр. 235-239.

„Национални идентитет, синтетичке нације и будућност демократије“, *Књижевност: месечни часопис*, год. 55, св. 5/6 (2000), стр. 523-530.

„Спадају ли и мане у национални карактер?“, *Даница: српски народни илустровани календар*, 8 (2000), стр. 259-288.

„Promenjiva sudbina pojma filozofija istorije“, *Istorija 20. veka: časopis Instituta za savremenu istoriju*, 18: 2 (2000), str. 99-114.

„Триумф католичке социјалне идеологије: др Смиља Аврамов: *Opus Dei*. Нови крсташки поход Ватикана, Ветерник, 2000, стр. 299.“, *Историјски записи: орган Историјског друштва Републике Црне Горе*, год. 73, бр. 1/2 (2000), стр. 307-313.

„Револуција, балкански покрети и интереси Русије 1848-1849.“, *Српски покрет у револуцији 1848-1849: зборник радова са научног скупа одржаног у Београду и Сремским*

Карловцима од 15. до 17. септембра 1998. године (одговорни уредник Славко Гавриловић), Нови Сад: САНУ (огранак); Архив Војводине, 2000, стр. 41-76.

„Уклета земља: Саво Скоко, Крваво коло херцеговачко 1941-1942, I, II, Београд 2000, 352, 384 стр.“, *Летопис Матице српске*, 176: 466: 10 (2000), стр. 498-503.

Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: 1882-1903. / glavni urednik Milorad Екмечић, Srpsko Sarajevo (Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske); Beograd (Istorijski institut akademije nauka i umetnosti); Banja Luka (Istorijski institut) 2000 (Laktaši : Grafomark) 569 str.

2001.

Дијалог прошлост и садашњости: зборник радова, Београд („Службени лист СРЈ“) 2002, 509 стр.

„Дипломатске припреме рата Србије против Турске 1877-1878.“, *Други српско-турски рат 1877-1878. и ослобођење (зборник радова са научног скупа одржаног 17. и 18. новембра 1997. године)*, уредник Владимир Стојанчевић, Београд: САНУ, 2001, стр. 17-42.

„Место Подгоричке скупштине у историји“, *Слово о Црној Гори: узданица јужног српства или (НДЦГ)*; уредник Славенко Терзић, Подгорица: Српски форум Црне Горе; Вијеће Народних скупштина Црне Горе, 2001, 208 стр.

„Божидар Маџар, Просвјета: српско просвјетно и културно друштво 1902-1949. (аутор предговора Милорад Екмечић (стр. 9-13))“, Бања Лука; Српско Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2001, 335 стр.

„Koreni revolucije 1941.“, *Југословенски историјски часопис (Revue historique Yougoslave / Jugoslavskij istoričeski žurnal / Yugoslav historical review)*, 34: 1-2 (2001), стр. 9-34.

„Srbofobija in antisemitizem“, *Dvotisoč: časnik za mišljenje, umetnost, kulturna in religiozna vprašanja*, Ljubljana 2001, str. 185-205.

„Nationale Identitat, syntetische Nationen und die Zukunft der Demokratie“, *Staatbriefe (München)*, 1-2 (2000).

„Љубодраг Димић, *Историја српске државности, III, (Србија у Југославији)*, Нови Сад, 2001, 457 стр.“, *Настава историје: часопис Савеза историчара Југославије*, год. 7, бр. 14 (2001), стр. 58-62.

„Здравко Антонић, Документа о геноциду над Србима у Босни и Херцеговини од априла до августа 1941. (аутор предговора Милорад Екмечић, стр. 15-22)“, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2001, 372 стр.

„Европска позадина „Начертанија“ Илије Гарашанина 1844.“, *Летопис Матице српске*, год. 177, књ. 468, св. 3 (2001), стр. 265-273.

„Црна Гора колевка српске слободе“, *Савиндан: ревија за српску духовну обнову*, год. 11, бр. 11 (2001), стр. 10-11.

„Шта бисмо могли данас да научимо од Гарашанина: историјске паралеле“, „Политика“ (25. августа 2001. године), стр. 4.

„Спољни узроци грађанског рата у Босни и Херцеговини 1992.“, *Почетак рата у Босни и Херцеговини: узроци и последице (зборник излагања са научног скупа одржаног 16. и 17. новембра 2000. године у Удружењу Срба из БиХ у Србији (уредник Гојко Ђого)*, Београд: Удружење Срба из БиХ у Србији, 2001, стр. 17-66.

„Феликс Каниц и његове скице са путовања по Босни и Црној Гори“, *Настава историје: часопис Савеза историчара Југославије*, год. 7, бр. 14 (2001), стр. 115-116.

„Место Берлинског конгреса 1878. у српској историји“, *Европа и источно питање (1878-1923): политичке и цивилизацијске промене: међународни научни скуп (Београд), 9-11. децембар 1998. године / редакциони одбор Жан-Пол Блед ... [и др.]*; одговорни уредник Славенко Терзић, Београд: Историјски институт САНУ; Београд: Војна штампарија 2001, стр. 61-100.

2002.

„Василије Ђ. Крестић, Бискуп Штросмајер у светлу нових извора, Нови Сад („Прометеј“) 2002.“, *Историски часопис*, бр. 48 (2001), стр. 233-238.

„Дон Корнвел, Хитлеров папа. Тајна историја Пија XII, Београд (‘Службени гласник’) 2000, 365 стр.“, *Историјски часопис*, бр. 48 (2002), стр. 256-271.

Зборник за историју Босне и Херцеговине (Recueil de l'histoire de Bosnie et Herzegovine), Београд (Српска академија наука и уметности) 2002, 287 стр.

2003.

„Појам Велике Србије према светским узорима“, *Велика Србија: истине, заблуде, злоупотребе: зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Српској*

академији наука и уметности у Београду од 24. до 26. октобра 2002. године (уредници Василије Крестић и Марко Недић), Београд (Српска књижевна задруга), 2003, стр. 15-42.

„Истраживачка прекретница: Растислав В. Петровић, Шћепан Мали“, *Летопис Матице српске*, 179: 471: 4 (2003), стр. 584-591.

„Појам Велике Србије према светским узорима“, *Књижевност: месечни часопис* 58: 109: 1/2/3 (2003), стр. 283-288.

„Васа Чубриловић, Први српски устанак и босански Срби“ (аутор поговора Милорад Екмечић), Аранђеловац (Фонд „Први српски устанак“) 2003, стр. 267-269.

Први српски устанак и босански Срби: изабране студије (поговор - Милорад Екмечић (стр. 267-279)), Аранђеловац: Фонд „Први српски устанак“, 2003 (Аранђеловац: Напредак).

2004.

„Greater Serbia against the background of world models“, *Great Serbia: Truth, misconceptions, abuses: paper presented at the International scientific meeting held the Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, October 24-26, 2002 (editor Vasilije Đ. Krestić)*, Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, 2004, str. 11-36.

„Европски оквири и карактер Српске револуције 1804-1815.“, *Европа и српска револуција 1804-1815. (уредник Чедомир Попов)*, Нови Сад („Платонеум“) 2004, стр. 47-107.

Политика римских папа у XX веку. књ. 1 (аутор предговора Милорад Екмечић, стр. 441-446)) / Карлхајнц Дешнер; [превео с немачког Милан Петровић], Београд („Фонд истине: SARD Communications“) 2004, 446 стр.

„Владимир Умељић, Срби и геноцидни XX век: Починиоци и жртве, кривица и одговорност, Београд: Magna plus production; Aschaffenburg: Euro Epistel, 2004, (Београд: Биграф), 295 стр.“ / Две расправе о геноциду и усташама / Милорад Екмечић (стр. 16-26).

„Књига о истакнутом националном раднику“ (аутор предговора Милорад Екмечић, стр. 5-6) / Рајко Илишковић, *Неустрашиви борац против турске тираније: Ристо Јејић, личност, дело, судбина*, Београд („Штит-М; Шамац: Просвјета“) 2004, 208 стр.

„Место Босне и Херцеговине у Српској револуцији 1804-1815.“, *Научни скуп „Српска револуција 1804-1815. и Босна и Херцеговина“ (главни уредник Рајко Кузмановић, одговорни уредник Милорад Екмечић)*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2004, стр. 37-71.

„Пад Берлинског зида још није завршен“, (интервју са Милорадом Екмечићем, разговор водио Радослав Братић), *Нова Зора: часопис за књижевност и културу*, бр 1 (2004), стр. 16-39.

„Револуција и романтизам“, *Летопис Матице српске*, 180: 474: 5 (2004), стр. 627-661.

„Проф. др Милан Васић (1928-2003) – In memoriam“, *Историјски часопис*, 50 (2004), стр. 338-339.

Бања Лука: култура грађанског друштва (аутор предговора Милорад Екмечић, стр. 5-11) / Ђорђе Микић, [фотографије Владимир Хаврленко], Бањалука: Институт за историју, 2004 (Бањалука „Арт принт“).

Научни скуп „Српска револуција 1804-1815. и Босна и Херцеговина“ (Вишеград, 25. и 26. јун 2004. године) / главни редник Рајко Кузмановић, одговорни уредник Милорад Екмечић, Бања Лука (Академија наука и умјетности Републике Српске) 2004, 619 стр.

2005.

Српски духовни простор (аутори Добрица Ћосић, Милорад Екмечић, Василије Крестић), Београд („Нова Европа“) 2005, 55 стр.

Институти САНУ [Видео снимак]: Музиколошки институт, (уредник емисије Весна Павличек; редитељ Бранислав Стефановић. Образовно огледало: Историјски институт САНУ / уредник емисије и сценариста Велибор Лазаревић; режија Драган М. Ћирјанић), Београд: САНУ 2005.

„Припреме Србије за анексиону кризу 1908-1909.“, *Споменица Милана Васића (приредио Раде Михаљчић)*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, стр. 331-350.

„Rizordimento i srpska istorija 1792-1882 (Il Risorgimento italiano e gli sviluppi nel contesto serbo tra il 1797 e il 1882“, *Macini 2005: zbornik radova sa okruglog stola povodom dvestagodišnjice od rođenja Đuzepea Macinija (Beograd, 25. maj 2005. god.)*, Novi Sad („Platoneum“), str. 101-123.

„Фикција и стварност у „Вернику“ Добрице Ћосића“, *Писац и историја: зборник радова о Добрици Ћосићу и његовим делима (уредили Верољуб Вукашиновић и Марко Недић)*, Трстеник: Народна библиотека „Јефимија“; Београд: Српска књижевна задруга, 2005, стр. 127-133.

„Милорад Екмечић, члан ван радног састава [биографије и библиографије]“, *Љетопис АНУРС*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, - бр. 1-8 (1996-2004 [штампано 2005. год.]), стр. 149-163.

2006.

„Место Босне и Херцеговине у Српској револуцији 1804-1815.“, *Међународни научни скуп „Први српски устанак у Црној Гори и Херцеговини и хришћанска Европа 1804-1813.“* (уредник Симон Ђуретић), Цетиње: Светигора, 2006, стр. 53-81.

2007.

Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у Новом веку 1492-1992. (1. изд.), Београд: Завод за уџбенике, 2007. – 600 стр.

„Албански фактор у избијању Првог балканског рата“, *Први Балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану: зборник радова са научног скупа, одржаног 27. и 28. новембра 2002. године* (уредник Владимир Стојанчевић), Београд: САНУ, стр. 9-18.

„Историјске и стратешке основе Републике Српске“, *Научни скуп „Република Српска - 15 година опстанка и развоја“* (главни уредник Рајко Кузмановић), Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2007, стр. 37-61.

„Балканска политика Аустро-Угарске после Берлинског конгреса“, *Зборник Матице српске за историју*, 75/76 (2007), стр. 143-156.

Јасеновац: зборник радова Четврте међународне конференције о Јасеновцу, Бања Лука - Доња Градина, 30-31. мај 2007. (аутор предговора Милорад Екмечић, стр. 9-20) / (главни уредник Здравко Антонић; превод са енглеског на српски језик Светлана Митић), Козарска Дубица: Јавна установа Спомен-подручја Доња Градина; Бања Лука: Удружење Јасеновац-Доња Градина, 2007.

Jasenovac: proceedings of 4th International Conference on Jasenovac, Banja Luka - Donja Gradina, May 30-31. 2007. (foreword Milorad Ekmečić, pp. 9-21) / [editorial director Zdravko Anđić; editorial manager Janko Velimirović ; serbian-english translation Svjetlana Mitić, Blanka Blagojević], Kozarska Dubica : Public Institution Memorial Area Donja Gradina ; Banja Luka : Association Jasenovac - Donja Gradina, 2007.

„О Србима у Новом веку“ (Далибор Елезовић, приказ књиге „Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492-1992)“, Београд, 2007, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици*, књ. 37 (2007), стр. 525-529.

2008.

Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у Новом веку 1492-1992. (2. допуњено издање), Београд: Завод за уџбенике, 2007, 616. стр.

„Идеологија окупације Босне и Херцеговине 1878. године“, *Голија: образник: традиција, култура, екологија, друштво*, 4: 9, Никшић 2008, стр. 25-29.

„Херцеговина – српско питање и Берлински конгрес 1878. године“, *Голија: образник: традиција, култура, екологија, друштво*, 5: 10, Никшић 2008, стр. 5-9

„Маркале нису само историјски догађај“, *Нова Зора: часопис за књижевност и културу*, 20/21 (2008/09), стр. 39-43.

„О српском националном идентитету“ (одломци из књиге академика Милорада Екмечића „Дуго кретање између клања и орања“, Завод за уџбенике, Београд, 2007.), *Луча: часопис за културу, уметност и науку*, год. 17, бр. 2/3 (2008), стр. 5-9.

„Косовски вилајет“, *Нова Зора: часопис за књижевност и културу*, 17 (2008), str. 128.

„Екмечић, Милорад“ / Р.[Радош] Љ.[Љушић], *Енциклопедија српског народа*. Београд 2008, стр. 342-343.

„Трагач за totalnom istorijom : Milorad Ekmečić bio gost ciklusa „Portreti u Gradskoj kući“ / S. Č. [Silvija Čamber], *Грађански лист*, god. 8, br. 2626/2627 (23/24. feb. 2008), str. 31.

„Кругови Екмечићеве историјске синтезе“ (Ч. Попов), *Летопис Матице српске*, 184: 482: 4 (2008), стр. 991-998.

Зборник за историју Босне и Херцеговине (Recueil de l'histoire de Bosnie et Herzegovine), Београд (Српска академија наука и уметности) 2008, 305 стр.

2009.

„Историјски оквири Српске револуције“, *Добровољачки гласник: часопис Удружења ратних добровољаца 1912-1918. Њихових потомака и поштовалаца*, 19: 33 (2009), стр. 47-54.

„Место анексије Босне и Херцеговине 1908. године у савременој српској историји“, *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине (зборник радова са истоименог научног скупа)*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2009, стр. 17-42.

„Нетко беше Кољевић Никола“, *Летопис Матице српске*, 185: 483: 6 (2009), стр. 1310-1315.

„Региони – европски кошмар“ (интервју са Милорадом Екмечићем, разговор водио Милослав Рајковић), „Вечерње новости“ (25. октобар 2009. год.), стр. 3

„Россия и народные движения на Балканах в 1848 г.“, *Национальное возрождение балканских народов в первой половине XIX века и Россия: Материалы международной научной конференции*, Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1992, стр. 149-196.

Зборник за историју Босне и Херцеговине (Recueil de l'histoire de Bosnie et Herzegovine), Београд (Српска академија наука и уметности) 2009, 343 стр.

2010.

Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у Новом веку 1492-1992. (3. допуњено издање), Београд („Евро гјунти“), 2007, 606. стр.

„Значение российских архивных материалов для освещения истории революции 1848-1849 гг. В Придунавье“, *Россия и Сербия: глазами историков двух стран*, Санкт-Петербург: Российская академия наук: Институт славяноведения, 2010, стр. 76-98.

„Светислав – Тиса Милосављевић, Зборник округлог стола одржаног у Бањалуци 16. октобра 2004. године, Институт за историју бањалука 2005, 236 стр.“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, Бања Лука, 2: 2 (2010) стр. 559-562.

„Европа није чоколада већ војни блок“ (интервју са Милорадом Екмечићем, разговор водио Милослав Рајковић), *Вечерње новости* (29. август 2010. године), стр. 2-3

„Панисламизам у новијој српској историји“, *Анали Огранка САНУ у Новом Саду*, бр. 5 (2009), стр. 60-70.

„Ми смо за Америку народ који у себи садржи опасан вирус“ (интервју са Милорадом Екмечићем водили Милорад Вучелић и Љиљана Богдановић), *Печат* (31. децембар 2010. године), стр. 6-12.

„Кратка историја Србије“ (Драган Лакићевић: [посвећено] Милораду Екмечићу), *Лунар: лист за књижевност, уметност и културу*, 11: 41/42 (2010), стр. 47-48.

2011.

„Фашизам будућности зваће се антифашизам“ (интервју са Милорадом Екмечићем водили Милорад Вучелић и Љиљана Богдановић), *Печат* (14. јануар 2011. године), стр. 13-17.

„Гледамо тријумф идеологије да демократија није право народа да врши власт“ (интервју са Милорадом Екмечићем водио Милорад Вучелић), *Печат* (13. мај 2011. године), стр. 12-16.

„Живимо у доба рата објављеног историјској науци: реч Милорада Екмечића, добитника награда „Печат времена“ за историографију, приликом уручења признања“, *Печат* (20. мај 2011. године), стр. 24-26.

„У овакву Европу не треба журити“ (интервју са Милорадом Екмечићем водио Милослав Рајковић), *Вечерње новости* (4. децембар 2011. год.), стр. 2-3

2012.

Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у Новом веку: 1492-1992. [Звучни снимак], Београд (ИП „Албатрос плус“) 2012.

„Значај руске архивске грађе за историју револуције 1948-1849. у Подунављу“, *Споменица академику Здравку Антонићу (главни уредник Рајко Кузмановић)*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2012, стр. 71-90.

„Између клања и орања“ (интервју са Милорадом Екмечићем водио Дејан Булатовић Спиридон), Никшић (Издавачке центар Матице српске – Друштво чланова у Црној Гори) 2012, стр. 9-33.

„Историјски значај меморандума Р. В. Ситона-Вотсона о југословенском питању 1914. год.“, *Глас САНУ*, Београд: САНУ, Одељење историјских наука, 2012, стр. 371-390.

„Можда ће нова руска револуција опет дрмнути светом“ (интервју са Милорадом Екмечићем водили Милорад Вучелић и Угљеша Мрдић), *Печат* (20. јануар 2012. године).

Зборник за историју Босне и Херцеговине (Recueil de l'histoire de Bosnie et Herzegovine), Београд (Српска академија наука и уметности) 2012, 417 стр.

2013.

„Да ли је прослава обележавања или обнова ратне атмосфере Сарајевског атентата и Првог светског рата 1914-1918?“, *Печат* (22. и 29. новембар 2013. године).

„Место српског народа 1914-1918. у прошлости српског народа“, *Ратни албум: 1914-1918. (Album de la guerre: 1914-1918 / A war album: 1914-1918.)*, Андра Поповић (фототипско издање из 1926. године); приредио Милован Витезовић; [превод на француски Ана Топољска, на енглески Ангелина Чанковић Поповић], Нови Сад: Православна реч, 2014 (Суботица: „Ротографика“), стр. 8-10, 11-14, 15-18.

2014.

Ратни циљеви Србије 1914-1918. (3. издање), Београд („Филип Вишњић“); Гацко (СКПД „Просвјета“) 2014, 528 стр.

„Библиографија радова академика Милорада Екмечића“ (аутор Славица Мереник), *Одељење историјских наука САНУ*, књ. 5, Београд 2014, 104 стр.

„Fric Fišer, *Posezanje za svetskom moći: politika ratnih ciljeva carske Nemačke 1914-1918* (autor predgovora srpskom izdanju Milorad Ekmečić, str. 5-11)“, Београд („Filip Višnjić“) 2014, 554 стр.

„Сарајево 1914: нов поглед“, *Срби и Први светски рат 1914-1918: зборник радова са међународног научног скупа одржаног 13-15. јуна 2014. године у Београду*, Београд: САНУ, 2014, стр. [21]-43. / *Sarajevo 1914: reassessment / Milorad Ekmečić, The Serbs and the First World War 1914-1918: proceedings of the International Conference held at the Serbian Academy of Sciences and Arts Belgrade*, 2014.- стр. [21]-42.

„Србији би историја могла да се понови“, (интервју са Милорадом Екмечићем водио Милослав Влајковић), *Вечерње новости* (3. август 2014. године), стр. 3.

„Украјина је одувек Малорусија“ (интервју са Милорадом Екмечићем водио Милослав Влајковић), *Вечерње новости* (6. септембар 2014. године), стр. 8.

„Срби на мети Ватикана“ (интервју са Милорадом Екмечићем водио Милослав Влајковић), *Вечерње новости* (6. септембар 2014. године), стр. 15.

2015.

„Виктор Новак, *Magnum Crimen: пола вијека клерикализма у Хрватској* (аутор поговора Милорад Екмечић, стр. 709-731)“, *Catena mundi*, Београд 2015, 743 стр.

„Милорад Екмечић (1928-2015) In memoriam“, (Милош Ковић, уводна реч на комеморацији академика Милорада Екмечића, свечана сала Скупштине града Београда, 2. септембар 2015. године), *Нова Зора: часопис за књижевност и културу*, 45/48 (2015), стр. 213-214.

„Академик Милорад Екмечић (1928-2015)“ (аутор некролога Славенко Терзић), *Зборник Матице српске за историју*, 92 (2015), стр. 113-116.

2016.

„Милорад Екмечић (1928-2015): некролог“ [Михаило Војводић], *Годишњак САНУ*, 123 (2016), стр. 549-550.

„Милорад Екмечић - историчар југословенства“ (аутор Гордана Кривокапић Јовић), *Токови историје : часопис Института за новију историју Србије*, (2016), стр. 201-224.

2017.

„Томислав Краљачић, *Калајев режим у Босни и Херцеговини 1882-1903.*“ (аутор белешке уз ново издање Милорад Екмечић, стр. 7-14), Београд („Catena mundi“) 2017.

2018.

Печат Милорада Екмечића (изводи из књиге „Дуго кретање између клања и орања“ и одабрани интервјуи), Београд: Новости; Београд: Наш печат; Нови Сад: Арт Принт Медиа 2018, 272 стр (досад објављено три издања, прим. Ј. А.).

„Милорад Екмечић (1928-2015)“ (аутор некролога Михаило Војводић), *Глас САНУ*, том 428, књ. 18 (2018), стр. [1]-8.

„Милорад Екмечић (1928-2015)“ (аутор некролога Боривоје Милошевић), *Српски историјски часопис I*, Бања Лука – Источно Сарајево 2018, стр. 239-240.

„Црна Гора у научном дјелу Милорада Екмечића“ (Зоран Лакић), *Глас Српске академије наука и уметности - Одељење историјских наука*, књ. 18 (2018), стр. 565-572.

Закључак

Милорад Екмечић је био ретка и узвишена појава у југословенској и српској историографији. Дуже од шест деценија је активно писао и стварао. Клио му је била најбоља пријатељица са којом је друговао од студентских дана до самртног часа. Захваљујући томе је иза себе оставио енорман научни опус ванвременске вредности. Перо му никада није задрхтало. Свој стил је градио стрпљиво, марљиво, упорно, по узору на своје велике претходнике попут Слободана Јовановића, Владимира Ћоровића и Васиља Поповића. Највише је полагао на архивска истраживања, чврсто се држао класичног историјског метода, али није бежао од методолошких иновација и нових погледа на пут до научног сазнања. Његов језички израз одликовала је оштроумност, оригиналност, отменост, акрибичност. Реченице су му одисале мисаоном дубином, позивале на размишљање и отварање нових научних хоризоната. Захваљујући његовој научној продукцији, многи историографски проблеми су решени, осветљавани из другачије перспективе, постављани на нове основе.

Живот га није мазио. У раној младости остао је без оба родитеља. Отац му је убијен од стране усташа, а мајка од стране Вермахта. Други светски рат је заувек оставио трагове на његовој души. Његов је животни пут обележен двома великим трагедијама – пребиловачком 1941. и сарајевском 1992. године. Трагајући за одговором на питање зашто су његови родитељи, ни криви ни дужни, у младим годинама морали страдати, закорачио је у тајновити свет историје. Иако је у почетку желео студирати књижевност или филозофију, благодарећи једној административној одлуци, уписао је историју, упознао је и заволео.

Пратећи ток његове академске каријере, чини се да је он просто био предодређен за несвакидашња научна достигнућа. Заљубљен у књиге и архивалије, најбољи студент у својој генерацији, марљив, радан и скроман, примећен је стране својих професора и предложен за демонстратора још на другој години основних академских студија. Од тада је кренуо његов нагли успон на професионалној лествици. Почео је да пише прве радове, запослио се на Филозофском факултету у Сарајеву, одбранио докторску дисертацију у Загребу и постао најмлађи доцент на сарајевском одсеку за историју. У тој високошколској институцији прошао је сва наставна и научна звања и постао надалеко чувени професор. Ту је упознао и своју будућу верну животну сапутницу Милену, са којом је у браку био 49 година. Као плод њихове љубави на свет је дошао њихов син јединац Илија, који је име понео по свом убијеном деди.

Исцрпним радом у архивима и темељним анализама необјављених и објављених извора, Екмечић је, као изразити представник критичког правца у историографији, рано установио да постоји прегршт важних необрађених или недовољно проучених питања из јужнословенске прошлости дугог 19. и кратког 20. века. Километарски пут њихове минуциозне обраде захтевао је време и строго поштовање свих елемената научне методологије. Екмечић се у том домену углавном ослањао се утврђена правила историјског детерминизма, који је заснован на постојању чињеница и њиховој одређености дубинским узорцима. Упркос томе, његов развојни гносеолошки пут није био сасвим једноставан. Утицаји под којима се налазио кретали су се од Хегелове теорије о апсолутном духу до неомарксистичких теза Ерика Хобсбаума. Иако је неке њихове постулате усвајао, суштински је свакој филозофској школи пружао отпор свога унутрашњег бића, покушавајући да проникне у тмине прошлости на сопствени начин.

Вишедеценијском радном активношћу Екмечић је сажео неколико раздобља у генези балканске повеснице, спајао различите епохе, теме и проблеме и својим плодноним резултатима направио велики корак ка унапређењу овдашње историографије. Смелошћу да први, или међу првима, залази у забачене кутке историје југоисточне и средње Европе, да их осветљава и растумачује, да својим знојем, жуљевима, интуицијом и ерудицијом открива неоткривено, стекао је све предиспозиције за уплив у свет великана. Међутим, писати о њему само као историчару-истраживачу, а то не доводити у склад са његовим предавачким, васпитним и ширим друштвеним ангажманом, значи раздвајати нешто што се за његовог живота сјединило у нерасплетиву целину. Готово подједнако успешан био је на свим наведеним пољима. Реч је о личности која је дуже од пола века била присутна на научној и јавној сцени, која је, скупљајући знање и искуство, с годинама градила све зрелија, умнија и импресивнија дела. Многа од њих постала су делом обавезне литературе на бројним европским и светским универзитетима.

У југословенској и српској историографији било је историчара који су иза себе оставили већи број библиографских јединица од Екмечића. Ретки су, међутим, они који се врхунским квалитетом, интелектуалним потенцијалом, индексом цитираности и утицајем на научни свет, не само бивше Југославије, него и шире, са њим могу упоредити. Од објаве првог научног чланка 1954. до последњег интервјуа крајем 2014. године, његова реч завређивала је пажњу, како академске, тако и лаичке јавности. Услед безграничне оданости критичкој историографији, хеуристички заснованој на необјављеној грађи домаћих и иностраних архива, бивао је препознат као поуздани истраживач и интелектуалац чије мишљење вреди саслушати. Остајући „обема ногама“ на чврстом тлу проверених научних резултата, није био склон исхитреним, сензационалним или бомбастичним изјавама и ставовима. Водио се мишљу да је срж сваке праве науке - сумња, да ниједна оцена о неком историјском догађају, процесу или феномену није вечна и да се историја не може открити, већ да се она - стално открива. Основни историографски

„credo“ од кога је увек полазио био је заснован на знаменитом Ранкеовом принципу – „писати како је уистину било“. Њему је до краја живота био веран.

То је био један од разлога због којих је био цењен и уважаван, не само као професор, академик, научни истраживач, већ и као јавни делатник. Његова дела била су вишеструко награђивана, превођена, често помињана. Неке његове оцене су, међутим, изазивале различите контроверзе и покушаје оспоравања, што је седамдесетих година прошлог века изнедрило једну од највећих научних полемика у историји балканске историографије. Она није била само својеврсни академски обрачун истакнутих југословенских „посленика музе Клио“ већ и „лакмус-папир“ тадашњег историјског тренутка и свеукупне друштвене атмосфере. На неки начин је на површину избацила све српско-хрватско-муслиманске супротности око погледа на националну историју 19. века. Потмуло је наговестила трагична збивања петнаестак година касније. Она је, ипак, имала и нешто крајње позитивно – натерала је Екмечића да свој вишедеценијски рад синтетизује у животно научно дело – „Стварање Југославије I-II“, које је постало незаобилазно штиво за изучавање и разумевање историје југословенске идеје и њеног историјског дестилата – југословенске државе.

Он се, међутим, није бавио само том комплексном, захтевном и изазовном проблематиком. Његов научни опус био је врло разуђен. Проучавао је разне теме из домена националне, балканске, европске и глобалне историје: од социјалног развоја Босне и Херцеговине у 19. и 20. веку, корена националних и устаничких покрета на њеном тлу, Велике источне кризе и Источног питања, генезе аграрних друштава на Балкану, до ратних циљева Србије у Првом светском рату, темеља тоталитарних режима у Европи између два светска рата, историје српског народа у југословенској држави, унутрашњих и спољашњих фактора њеног разбијања, српског националног питања на размеђи 20. и 21. века те, најпосле, проблема савремене историјске методологије. Наведени подаци довољно говоре о ширини његовог истраживачког интересовања. Ако томе додамо и чињеницу да се на сваком од побројаних поља показао као предани радник, врсни зналац и ерудита, човек који је оставио дубоке научне трагове, онда је белодано јасно да се ради о једном од највећих српских историчара друге половине 20. и почетка 21. столећа.

У складу са својим карактерним и научним особинама, Екмечић је обавио страшно важне послове на проналажењу, превођењу, објављивању и тумачењу необјављене грађе из многих иностраних архива. Благодаречи ретко виђеној трудољубовности, скидао је деценијама наталожену праšину са изнимно важних извора за историју не само Срба и других Јужних Словена, већ и за историју југоисточне и средње Европе. Инкорпорирањем у своја дела дао им је одговарајући облик и интерпретацију. Стога његови текстови нису само радови богати вредним информацијама, већ и својеврсни путокази ка врелима потенцијално нових сазнања.

Средишња област Екмечићевог научног занимања тичала се генезе националних препорода Јужних Словена, њиховог међусобног прожимања, сличности и разлика, као и утицаја великих сила на њихово обликовање. Оно што га је посебно интересовало јесте улога религије у том дугом процесу. Као резултат вишедеценијског студиозног испитивања наведене проблематике дошао је његов чувени закључак о религији као вододелници нације на штокавском језичком подручју. О тој тези се и даље воде полемике међу балканским историчарима.

Ваља истаћи да је и он сам преиспитивао своје научне ставове и убеђења. Приметна је разлика у његовом резонувању прошлости пре и после разбијања југословенске социјалистичке државе. Веру у опстанак југословенске државне заједнице као прогресивног циља српске историје и наду за међуверском и међунационалном толеранцијом заменили су разочарање, потиштеност и еволуција ка ужем, српском националном становишту. У томе треба тражити узроке промене његових гледишта на одређене догађаје који су обликовали историју Балкана. То се најбоље може очитовати у његовој последњој монографији *Дуго кретање између клања и орања*, чији се закључци и поруке знатно разликују од *Стварања Југославије I-II*. У времену које је протекло између објављивања ове две капиталне књиге десило се много тога што објашњава промену Екмечићевих схватања: разбијање и нестанак државе у коју је веровао, вишеструки грађански ратови, порази, прогони, злочини и удеси, општи пад моралних и друштвених вредности, улога великих сила у свему томе. То још једном показује исправност тезе да је сваки историчар део историје, да он истовремено ствара историју и да је производ исте и да његове закључке не обликује само он, већ и околности у којима битише.

Специфичност угледа Милорада Екмечића првенствено лежи у томе што се он издвајао карактеристикама које су особене само великим научницима. Он је иза себе оставио преко 300 наслова, заокружених у мери коју један неуморни и знатижељни истраживач може достићи. Надарен талентом који стално тражи нешто ново, а опет увек наглашено скептичан у свом научном духу, он је потрагу за сазнањем и објашњењем прошлости доживљавао као своју животну мисију. Зато се истицао како суштином своје интелектуалне мисли, тако и предметима испитивања. Приликом састављања својих текстова имао је манир да људском друштву прилази као живом организму чији су феномени последица дејства његових унутрашњих функција и утицаја са стране. Осветљавајући замрачене ходнике прошлости није се бавио само политичком, војном и културном историјом, већ је посебно узимао у обзир и друге видове живота. Студиозно је изучавао проблеме који пре спадају у домене социологије, привреде, економије, трговине, антропологије, психологије, етнологије, лингвистике, архитектуре, него класичне историје. Себе је волео називати историчарем људске свакодневнице. Истраживачем тоталитета друштвених односа. То је можда најпрецизнији опис његовог истраживачког поља.

Потребно је напоменути да Милорад Екмечић, и поред велике разуђености проблема које је третирао, себе никада није сматрао полихистором нити би се тако могао описати. За разлику од, рецимо, Владимира Ћоровића и Богумила Храбака, који су своје предмете испитивања проналазили и у средњем веку и у новом веку и у савременом добу, он је врло опрезно бирао теме којима ће се бавити. Увек се држао питања која су везана за период од краја 18. века до наших дана, изузимајући случај „Дугог кретања између клања и орања“ где је, покушавајући да објасни историју Срба у новом веку, отпловио до 1492. године. Апострофирана опрезност и неупитна верност узусима савремене историјске методологије давали су његовим текстовима чврстину, јасну хронолошку омеђеност, садржинску јединственост и складан спољашњи облик.

И поред свестраности свог научног интересовања, и поред тога што је остао супериоран у разним областима опште и националне историје, Екмечић је своја дела из домена прошлости 19. и 20. столећа градио тако да она представљају једну велику мисаону целину. Са приближавањем епохе савремености његово излагање се, логично, ширило: крај 18. века „уливао се“ у дуги 19. век, да би се недовршени процеси овог периода прелили у још бурније 20. столеће. Гајио је своје схватање историјског тока, блиско класично либералном правцу западне историографије, али је ценио и учења дијалектичког материјализма.

Милорад Екмечић није био само класични историчар, већ и даровити филозоф историје, иако иза себе није оставио нарочито обиман опус из тог домена. Проучавао је разне гносеолошке приступе светске историографије (позитивизам, француску „Школу анала“, немачку класичну историографску школу, дијалектичко-материјалистичку школу, Фукујамине тезе о „крају историје“, америчке интердисциплинарне студије), расправљао о смислу постојања историје као науке, њеним релација према карактеру спознаје природних наука. Дубински је анализирао односе индукције и дедукције, анализе и синтезе у процесу интерпретације архивске грађе, сматрајући да се они не могу раздвојити, јер су то мисаони облици који заједно наизменично делују, а не облици који следе један за другим. Посебан предмет његовог научног интересовања били су проблеми савремене историјске методологије, за које је предлагао нека конкретна решења.

Објектима изучавања није прилазио само као пасионирани истраживач прошлости, већ и као специфични историчар-психолог, способан да продре у унутрашњи састав појава, личности и догађаја, одреди њихову праву природу и каузалне односе. Тежио је да проникне у менталитет не само појединих група, већ и целих генерација, настојавши да осети или уочи својства њиховог бића која их наводе да се понашају како су се понашали. Њихови културни обрасци су га интересовали двојачко: и као отисци духа који су носили и као обележја поднебља на којем су живели. Таквим приступом желео је да се приближи интеракцији и сажимању разних области некадашњег живота и њиховом сједињавању са основом његовог посматрања историје у тоталитету. То је довело до унутрашње кохезије, органске повезаности и изражајне уравнотежености његових дела.

Екмечић је од анализе карактера, не само истакнутих појединаца, него и целих нараштаја, прелазео на испитивање свих других фактора према којима ће се њихова судбина развијати. Упоредо са тим, показивао је како људи у вртлогу крупних збивања не пролазе само кроз изазове своје слободне воље него подносе и терет своје предодређености или историјског усуда. То се најбоље очитује на примеру устанка у Херцеговини и Босни 1875-78. који је бравурозно обрађен у његовој докторској дисертацији. Приликом осветљавања скривених, наоко мање битних, али ипак суштински важних детаља таквих тема, долазио је до изражаја његов особени аналитички интелект, проткан дубоко промишљеним изразом и приступом предмету.

Пут којим је долазио до сазнања, необична сналажљивост у различитим доменима историографског стваралаштва, специфична врста проницљивости којом је са многих података скидао паучину заборава стављају га малтене у подједнаку раван са великим европским историчарима 19. и 20. века у којима је видео своје узор. Ту се, пре свега, мисли на великане попут Алексиса де Токвила, Фистела де Куланжа, Леополда фон Ранкеа, Хајнриха фон Зибела и Фернана Бродела. Иако су неки њихови методи у савременом добу превазиђени, судови оспорени, а погледи на поједине историјске догађаје замењене новим, њихова дела су и даље класици европске историографије. Милорад Екмечић је сачувао потпуно самосталан однос према предмету истраживања и строго прописаним методима проучавања у времену када су многи подледали притисцима што идеологије, што диктату ригидног историјског материјализма, што позитивистичком начину мишљења. Суверено је остајао независан и онда када се ослањао на туђа мишљења, оцене или судове. Није подносио унапред задате оквире који би спутавали или ограничавали његову личност.

Крећући се према прошлим догађајима из позиције доба у којем је битисао он се њиховим актерима приближавао до оног растојања које је једном историчару, као субјективном бићу, уопште могуће прићи, уз помоћ исказа историјских извора и њиховог строгог преиспитивања. Приликом описивања крупних историјских личности, осим употребе извора и литературе, користио је и представе створене о њима у јавном простору, појачану психолошку моћ запажања, сопствену интуицију. Умео је да им ода признање за њихова дела, посебно људима који су били „од једног формата“, али је исто тако знао да их изведе на читалачку позорницу и под „јарким светлом“ својих реченица открије њихове мрачне стране, мане и лоше поступке. Портретисао их је на оригиналан, себи својствен начин, уобличавајући их према типологији створеној искуством, начитаношћу и знањем једног свестраног интелектуалца. Трудио се да их разуме. Трудио се да објасни њихове резоне и моделе понашања. Готово по правилу их је доводио у везу са условима историјског тренутка, карактером друштва у којем су бивствовали. Представљао их је нијансирано, готово никада упрошћено. Он се међу њима кретао без сувишног осећања притешњености, настојајући да све њихове врлине, мане, убеђења, истине и заблуде сагледа што је могуће више објективно.

Екмечић се, и поред сличности са еминентним именима српске, балканске и европске историографије, тешко може везати за неки претходни узор у овдашњем научном наслеђу. Најприближнији у том смислу био му је, можда, Васиљ Поповић, чији је опус посебно ценио. Приповедачким начином излагања мајсторски је умео сликати процесе, догађаје и личности, користећи широку палету различитих боја. Тако је неке разбацане и наизглед неповезане феномене успевао каналисати у логички ток историје и повезани комплекс збивања. У том поступку је понекад користио метафоре и аналогije и више него што је потребно, све у жељи да читаоцу што више приближи и „оживи“ окамењену прошлост. Ипак, у оправданој тежњи за континуираним и стилски питким излагањем, широм реконструкцијом и „оживљавањем“ прошлости није прекорачивао границе између научног и уметничког.

Припадао је плејади југословенских и српских историчара који су занат учили од наследника Слободана Јовановића, Ферда Шишића, Јована Радонића, Јорја Тадића, Алексе Ивића и других еминентних имена овдашње историографије. Као такви, научени су да теже великим академским подухватима: писању волуминозних књига, обради тема од ширег, европског значаја, откривању нових докумената и чињеница, објављивању корпуса необјављене грађе, формирању новог научног подмлатка. Стога није чудна њихова необична плодност и енергија карактеристична само за оне који су живот посветили свом позиву. Екмечић управо оставља утисак човека који се осећао толико позваним да је сву своју професионалну снагу усресређивао готово искључиво на изучавање прошлости. То је истовремено сматрао и својом професионалном обавезом и својим даром.

Он је своје студије писао тек након дугих истраживања, анализа и преиспитивања, онда када би се осетио сасвим сигурним, поузданим, компетентним реконструктором задате теме прошлости. Било да је изучавао већи или мањи проблем, увек га је смештао у шире оквире. У процесу промишљања и нарације он је некада доспевао до граница непознатог и неоткривеног, али се ту није заустављао. Благодарeћи вишедеценијском истраживачком искуству и несвакидашњој интуицији, износио је врло смеле оцене и хипотезе. Неке од њих тек треба да полагају тест времена. Његово писање иска читаоца ослобођеног априорне привржености или одбојности. Захтева дубоко промишљање, дијалог са текстом и сопственим знањима и предубеђењима.

Тајна Екмечићеве менталне енергије лежала је у урођеној склоности ка књизи, готово дечачкој знатижељи, неуморном раду, прибраности, систематичности, темељитости, високо постављеним циљевима. Читао је много, за многе – преко сваке мере, и ниједно штиво није сматрао потпуно бескорисним. Своје научне текстове и писмене припреме за предавања често је прерађивао, кориговао, дотеривао по више пута. Писање је остваривао ревносним трудом. Оловку није испуштао све док израз не дотера до свог аутентичног нивоа. Бивајући тако педантан и избирљив према својим рукописима,

није само исказивао поштовање према строгим узусима историјске методологије, него и према онима за које се пише – према читаоцима.

Настојао је да му излагање буде пречишћено, научно суво, ослобођено сувишних информација и општих места. Желео је заштитити публику од нагомилане прашине са архивалија и књига које је користио. Уносио је светлост у замрачене углове прошлости и где год могао застајао, како би читаоцу ближе појаснио њихову улогу. Стога су његова дела изгледала као зборници сјајно сливених страница хартије, обогаћени изазовним интерпретацијама и оштроумним опсервацијама. Свака од њих био је позив на размишљање и ново преиспитивање унапред утврђених наратива.

Клонио се тога да историјску материју нуди у сировом, непрерађеном облику. Целину своје дескрипције склапао је од потребних извора и литературе и стално их држао у међусобној зависности. Приликом креирања рукописа тражио је она решења која садржај и израз нису доводили само у непосредан, већ и у експресиван однос. Све што би открио, цитирао или унео у свој мисаони систем налазило је у његовим реченицама онај облик који је био најприближнији предмету посматрања, испитивања и објашњавања. То га је чинило поузданим и примамљивим аутором, чији су израз и критичари и поштоваоци увек ценили.

Многостраност проблема које је изучавао била је сама по себи крајње комплексна, јер се није састојала само од историјских, него и од социолошких, лингвистичких, атрополошких, демографских, правних, филозофских, економских и других елемената. Из тог јасног, разумљивог разлога, Екмечић је понекад прибегавао трансформацији начина свог излагања, прилагођавајући језик и стил оживљавању атмосфере у којој се одиграо одређени историјски догађај, анализи тадашњег друштвеног стања, интерпретацији и унутрашњој критици тада актуелних идеја. Најстроже је поступао када је анализирао идеје и идеологије, односно теоретске вредносне системе одређених група или важних појединаца. Прилазио им је са свих страна, из разних углова, тражио њихове корене и пратио логичан историјски развој. Том приликом није наступао само као истраживач прошлости, већ и као својеврсни политички аналитичар, филозоф и добар познавалац људске делатности у односу на друштво у целини.

Већ смо истакли да хронолошко-тематска подручја којима се Екмечић бавио сама по себи сведоче о његовој ширини и рановрсности интересовања. Међутим, када су у питању креативна воља и снага, један овако уопштен поглед на разуђено поље његове делатности није довољан да би се схватила величина Екмечићеве елоквентности. О томе јамачно боље казују они његови што научни, што публицистички текстови, који су тематски готово несврстани или усамљени, а свакако плене својим језиком, стилем и далекосежним порукама. Живећи у три епохе, проживљавајући више ратова, ломова и трагедија, градећи историју и трпећи њене последице, Екмечић је путем својих речи

добронамерно опомињао и саветовао не само своје савременике, него и будући нараштај. Желео је да им се не понови судбина његове генерације.

Неуморни научни радник и врсни предавач, ненаметљиви интелектуалац уздржан у својим поступцима, способан да у разним искушењима сачува присебност и одмереност, Екмечић је извршио снажан утицај на развитак савремене југословенске и српске историографије, али и на друштвено-политичке, академске и културне кругове. Историчар Зоран Лакић наводи да је од свих његових савременика, југословенских историчара, Екмечић највише цитиран у европској историографији. Исти аутор наводи да је највише превођен и најчешће позиван да говори на научним трибинама широм света. Иако нису доступни прецизни статистички подаци, иако је до њих можда немогуће доћи, јасно је да је број Екмечићевих резултата који су усвојени у научној заједници у огромној несразмери са оним који су оспорени, или само делимично прихваћени. То довољно говори о његовом историографском реномеу.

У зидинама просветних, научних, културних и друштвено-политичких институција Србије, Републике Српске и других република бивше Југославије остао је Екмечићев духовни напор и креативни потенцијал. Преданим радом учествовао је у формирању генерација и генерација истраживача и наставника. Евидентни напредак историјске науке у сферама које је он изучавао сведочи да је у својим базичним намерама успео: да из прошлости, у којој је видео узроке савременог стања, извуче драгоцене поуке за изградњу срећније будућности. То, ипак, нису сви једнако гледали и ценили.

Иако његова заоставштина сама по себи довољно сведочи о лавовском доприносу историјској науци, она се последње три деценије неретко налазила на удару разних острашћених оспораватеља, углавном са муслиманске/бошњачке и хрватске стране. Екмечић је, и поред привржености југословенском заједништву, идејама хуманизма, толеранције и поштовања свих различитости, нападан као „великосрпски идеолог“, „покровитељ мржње“, чак и као „планер грађанског рата“. О апсурдности, злонамерности и увредљивости апострофираних етикета и оптужби не треба посебно трошити речи. Оне јамачно нису имале за циљ било какво аргументовано научно полемисање, већ деградацију и сатанизацију лика и дела Милорада Екмечића. Ударима на њега ударало се на један од најпрепознатљивијих симбола српске интелигенције последњих деценија. Ударало се на Републику Српску, у чијем је стварању учествовао. Оптужбе трају и данас. Најчешће највише говоре о онима који их износе.

Пут који је Екмечић превалио није се много разликовао од оног којим су прошли многи његови сународници и славни земљаци из Херцеговине попут Алексе Шантића, Владимира Ћоровића или Јована Дучића. Није пролазио кроз живот лагодно. Ипак, имао је довољно снаге да се издигне изнад свих несрећа и препрека које су се пред њим налазиле. Није осећао страх од бројних изазова, дуготрајних послова, улажења у (некад непријатне) полемике. Није се плашио да свој ум отвара новим сазнањима, да их брзо

усваја и претвара у део свог научног занимања. Није се либио тога да буде део ширих интелектуалних друштвених и политичких кругова, да јавно износи своје мишљење о крупним и осетљивим државним и националним питањима, да дели судбину свог народа без обзира на последице. Цењен и нападан, поштован и оспораван, слављен и изгоњен, остао је увек свој и аутентичан. Доследан себи и својим принципима.

Када данас на фотографијама и видео материјалима посматрамо телесни и духовни лик Милорада Екмечића, ми, пре свега, видимо човека племените нарави, тихог осмеха, ненаметљиве доброте и пространог ума. Запажамо да његово ведро чело носи израз топлине и забринутости. Примећујемо да је најчешће окружен књигама, да се са њима највише дружи и саветује. Као да се пред нама налази портрет неког античког или ренесансног учењака опхрваног мислима о великим и важним темама. Он доиста такав и јесте био.

Од времена Илариона Руварца до наших дана формиран је дугачак низ српских критичких историографа који су иза себе оставили дела безвременске вредности. Тиме су себе уписали у бесмртнике. Они такав статус нису стекли само као научници, већ и као сведоци свог времена, као лучоноше мудрости и мајстори писане речи. Управо у такве „посленике музе Клио“ спада и Милорад Екмечић. Он је био европско име југословенске и српске историјске науке. Није био само еминентни истраживач, већ и цењени педагог и омиљени предавач. Професором су га ословљавали не само његови студенти, већ и колеге, научници и академици, али и „обични“ људи. Благ по нарави, промишљен и одлучан на перу, дубокоуман на речима, био је један од оних из најређега соја савремене европске интелигенције. Такав је био и његов научни опус. Он ће се тек проучавати. Претходне странице овог рукописа потенцијално представљају само први корак у том правцу.

SUMMARY

Milorad Ekmečić was a rare and sublime phenomenon in Yugoslav and Serbian historiography. He actively wrote and created for six decades. Clio was his best friend with whom he was friend from his student days until his deathbed. Thanks to that, he left an enormous scientific opus of timeless value. His pen never trembled. He built his style patiently, diligently, persistently, following the example of his great predecessors such as Slobodan Jovanović, Vladimir Ćorović and Vasilj Popović. He relied mostly on archival research and firmly adhered to the classical historical method, but he did not run away from methodological innovations and new views on the path to scientific knowledge. His linguistic expression was characterized by sharpness, originality, elegance, and meticulousness. His sentences exuded depth of thought, called for reflection and the opening of new scientific horizons. Thanks to his scientific production, many historiographical problems have been solved, illuminated from a different perspective and set on new foundations.

Life did not caress him. In his early youth, he lost his both parents. His father was killed by the Ustasha movement, and his mother by the Wehrmacht. World War II left its mark on his soul forever. His life was marked by two great tragedies - the one in Prebilovac in 1941 and the one in Sarajevo in 1992. Searching for the answer to the question why his parents, neither guilty nor owing anything, had to suffer at a young age, he stepped into the mysterious world of history. Although he initially wanted to study literature or philosophy, thanks to an administrative decision, he enrolled in history, met it and fell in love with it.

Following the course of his academic career, it seems that he was simply destined for unusual scientific achievements. In love with books and archives, the best student of his generation, diligent, hardworking and modest, he was noticed by his professors and proposed as a demonstrator in the second year of basic academic studies. Since then, his sudden rise on the professional ladder has begun. He started writing his first papers, got a job at the Faculty of Philosophy in Sarajevo, defended his doctoral dissertation in Zagreb and became the youngest assistant professor at the Department of History at Faculty of Philosophy in Sarajevo. In that higher education institution, he passed all teaching and scientific titles and became a widely known professor. There he met his future faithful life companion Milena, with whom he was married for 49 years. As a result of their love, they soon welcomed their only son Ilija, who was named after his murdered grandfather.

Through exhaustive work in archives and thorough analysis of unpublished and published sources, Ekmečić, as a clear representative of a critical direction in historiography, early established that there are a handful of important unprocessed or insufficiently studied issues from the South Slavic past of the long 19th and short 20th centuries. The long journey of their

meticulous processing required time and strict respect for all elements of scientific methodology. In that domain, Ekmečić mainly relied on the established rules of historical determinism, which is based on the existence of facts and their determination by profound causes. Despite that, his developmental epistemological path was not quite simple. The specter of ideas that influenced him ranged from Hegel's theory of the absolute spirit to Eric Hobsbawm's neo-Marxist theses. Although he adopted some of their postulates, he essentially resisted every philosophical school with his inner being, trying to penetrate the darkness of the past in his own way.

Through decades of work, Ekmečić summed up several periods in the genesis of Balkan history, connected different epochs, themes and problems, and with his fruitful results made a big step towards the improvement of local historiography. With the courage to be the first, or among the first, to enter remote corners of the history of Southeast and Central Europe, to illuminate and interpret them, to discover the undiscovered with his sweat, blisters, intuition and erudition, he gained all predispositions to enter the world of greats. However, if we were to mention him only as a historian-researcher, without bringing that into harmony with his teaching, educational and wider social engagement, means to separate something that was integral part of his life. He was equally successful in all these fields. He is a person who has been present on the scientific and public scene for more than half a century, who, gathering knowledge and experience, has been building more mature, smarter and more impressive works over the years. Many of them have become part of the required literature at numerous European and world universities.

There were historians in Yugoslav and Serbian historiography that left behind a larger number of bibliographic items than Ekmečić. However, there are few to compare regarding the top quality, intellectual potential, citation index and influence on the scientific world, not only in the former Yugoslavia but elsewhere. From the publication of the first scientific article in 1954 to the last interview at the end of 2014, his work deserved the attention of both the academic and lay public. Due to his boundless devotion to critical historiography, heuristically based on unpublished material from domestic and foreign archives, he was recognized as a reliable researcher and intellectual whose opinion is worth listening to. Remaining "with both feet" on solid ground of proven scientific results, he was not prone to hasty, sensational or bombastic statements and attitudes. He was guided by the idea that the core of any true science was doubt, that no assessment of a historical event, process or phenomenon is eternal and that history cannot be discovered, but that it is constantly revealed. The basic historiographical "credo" from which he always started was based on Ranke's famous principle - "to write as it really was". He was faithful to him for the rest of his life.

His scientific opus was very diverse. He studied various topics in the domain of national, Balkan, European and global history: from the social development of Bosnia and Herzegovina in the 19th and 20th century and the roots of national and insurgent movements on its soil, the Great Eastern Crisis and the Eastern Question and genesis of agrarian societies in the Balkans, to war goals of Serbia in the First World War, the foundations of totalitarian regimes in Europe

between the two World wars, the history of the Serbian people in the Yugoslav state, internal and external factors of disintegration of the Yugoslavia, the Serbian national question at the turn of the 20th and 21st century and, finally, problems concerning contemporary historical methodology. The above data speak enough about the width of his research interest. If we add to that the fact that in each of the listed fields he proved to be a dedicated worker, expert and erudite, a man who left deep scientific traces, then it is clear that he is one of the greatest Serbian historians of the second half of the 20th and early 21st century.

Tireless scholar and excellent lecturer, an unobtrusive intellectual restrained in his actions, capable of maintaining sobriety and moderation in various temptations, Ekmečić had a strong influence on the development of contemporary Yugoslav and Serbian historiography, as well as on socio-political, academic and cultural spheres. Historian Zoran Lakić states that of all his contemporaries, Yugoslav historians, Ekmečić is most quoted in European historiography. The same author states that he is the most translated author and most often invited to speak at scientific forums around the world. Although precise statistics are not available and although they may be impossible to obtain, it is clear that the number of Ekmečić's results adopted by the scientific community is in huge disproportion to those disputed, or only partially accepted. That speaks enough about his historiographical reputation.

From the time of Ilarion Ruvarac to the present day, a long line of Serbian critical historians who have left works of timeless value has been formed. Thus they inscribed themselves in the immortals. They acquired such a status not only as scientists, but also as witnesses of their time, as bearers of wisdom and masters of the written word. Milorad Ekmečić is one of such "representatives of the Clio muse". He was the European name of Yugoslav and Serbian historical science. He was not only an eminent researcher, but also a respected pedagogue and favorite lecturer. He was addressed as a "professor" not only by his students, but also by colleagues, scientists, academics and "ordinary" people. Mild by nature, thoughtful and determined with pen, profound in words, he was one of the rarest strains of modern European intelligence. Such was his scientific opus. It is yet to be studied. The previous pages of this manuscript potentially represent only the first step in that direction.

РЕЗЮМЕ

Милорад Экмечич был редким и выдающимся явлением в югославской и сербской историографии. Он активно писал и творил шесть десятилетий. Клио была его лучшей подруга, с которой он тусовался со студенческих лет до смертного одра. Благодаря этому он оставил после себя огромный научный труд вневременной ценности. Его перо никогда не дрогнуло. Он выстраивал свой стиль терпеливо, старательно, настойчиво, следуя примеру своих великих предшественников, таких как Слободан Йованович, Владимир Чорович и Василий Попович. Он опирался в основном на архивные исследования, твердо придерживался классического исторического метода, но не убегал от методологических нововведений и новых взглядов на пути к научному познанию. Его лингвистическое выражение характеризовалось остротой, оригинальностью, элегантностью и скрупулезностью. Его предложения источали глубину мысли, призывали к размышлениям и открытию новых научных горизонтов. Благодаря его научным работам многие историографические проблемы были решены, освещены с другой точки зрения и поставлены на новые основы.

Жизнь его не миловала. В ранней юности он остался без родителей. Его отец был убит усташами, а мать - вермахтом. Вторая мировая война навсегда оставила след в его душе. Его жизнь была отмечена двумя великими трагедиями - трагедией в Пребиловаце в 1941 году и в Сараево в 1992 году. В поисках ответа на вопрос, почему его родители, ни в чём не виновные, должны были страдать в молодом возрасте, он ступил в таинственный мир истории. Хотя изначально он хотел изучать литературу или философию, благодаря административному решению он поступил на исторический факультет, встретил и полюбил.

По ходу его академической карьеры кажется, что ему просто уготованы необычные научные достижения. Любящий книги и архивы, лучший ученик своего поколения, прилежный, трудолюбивый и скромный, он был замечен своими профессорами и предложен в качестве демонстратора на втором курсе базовых академических исследований. С тех пор начался его внезапный подъем по профессиональной лестнице. Он начал писать свои первые статьи, устроился на философский факультет в Сараево, защитил докторскую диссертацию в Загребе и стал самым молодым доцентом кафедры истории Сараево. В этом вузе он получил все научные звания и стал широко известным профессором. Там он встретил свою будущую жену Милену, с которой был женат 49 лет. В результате их любви родился их единственный сын Илия, названный в честь убитого деда.

Путем исчерпывающей работы в архивах и тщательного анализа неопубликованных и опубликованных источников Экмечич, как явный представитель критического направления в историографии, рано установил, что существует несколько важных необработанных или недостаточно изученных вопросов из южнославянского долгого XIX и короткого XX века. Километровый путь их кропотливой обработки потребовал времени и строгого соблюдения всех элементов научной методологии. В этой области Экмечич в основном полагался на установленные правила исторического детерминизма, который основан на существовании фактов и их определении по шаблонам глубины. Несмотря на это, его гносеологический путь развития не *был* гладким. Влияния, под которыми он оказался, варьировались от теории абсолютного духа Гегеля до неомарксистских тезисов Эрика Хобсбаума. Хотя он принял некоторые из их постулатов, он, по сути, сопротивлялся каждой философской школе своим внутренним существом, пытаясь проникнуть во тьму прошлого по-своему.

За десятилетия работы Экмечич суммировал несколько периодов в генезисе балканской истории, связал разные эпохи, темы и проблемы, и своими плодотворными результатами сделал большой шаг к совершенствованию местной историографии. Обладая храбростью быть первым или одним из первых, кто войдет в отдаленные уголки истории Юго-Восточной и Центральной Европы, чтобы осветить и истолковать их, обнаружить неоткрытое благодаря своему усердию, интуиции и эрудиции, он приобрел все предрасположенности, чтобы влиять на мир великих. Однако писать о нем только как об историке-исследователе и не приводить это в соответствие с его учением, образованием и более широкой общественной деятельностью - значит отделить то, что было объединено в нераздельное целое в течение его жизни. Он был почти одинаково успешным во всех этих областях. Этот человек, который присутствует на научной и общественной арене более полувека, который, собирая знания и опыт, на протяжении многих лет создает более зрелые, умные и впечатляющие работы. Многие из них стали частью необходимой литературы в многочисленных европейских и мировых университетах.

В югославской и сербской историографии были историки, которые оставили после себя большее количество библиографических элементов, чем Экмечич. Однако мало кто может сравниться с высочайшим качеством, интеллектуальным потенциалом, индексом цитируемости и влиянием на научный мир не только в бывшей Югославии, но и за ее пределами. С момента публикации первой научной статьи в 1954 году до последнего интервью в конце 2014 года его слово заслуживало внимания как академической, так и непрофессиональной общественности. Благодаря безграничной преданности критической историографии, эвристически основанной на неопубликованных материалах из отечественных и зарубежных архивов, он был признан надежным исследователем и интеллектуалом, к мнению которого стоит прислушаться. Оставаясь „обеими ногами” на твердой почве доказанных научных результатов, он не был склонен к поспешным,

сенсационным или напыщенным заявлениям и позициям. Он руководствовался идеей, что суть любой истинной науки - сомнение, что никакая оценка исторического события, процесса или явления не вечна и что история не может быть открыта, но что она - постоянно раскрывается. Основное историографическое „кредо”, с которого он всегда исходил, было основано на известном принципе Ранке - „пиши так, как было на самом деле”. Он верен ему оставался всю жизнь.

Его научные опусы были очень разнообразными. Он изучал различные темы в области национальной, балканской, европейской и глобальной истории: социальное развитие Боснии и Герцеговины в XIX и XX веках, корни национальных и повстанческих движений на ее территории, Великий восточный кризис и восточный вопрос, генезис аграрных обществ на Балканах, военные цели Сербии в Первой мировой войне, основы тоталитарных режимов в Европе между двумя мировыми войнами, история сербского народа в югославском государстве, внутренняя и внешняя факторы его распада, сербский национальный вопрос на рубеже XX и XXI веков и, наконец, проблемы современной исторической методологии. Приведенные данные достаточно говорят о широте его исследовательских интересов. Если к этому добавить тот факт, что в каждой из перечисленных областей он проявил себя преданным работником, знатоком и эрудитом, человеком, оставившим глубокие научные следы, то становится ясно, что он является одним из величайших сербских историков второй половины XX и начало XXI века.

Неутомимый ученый и отличный лектор, ненавязчивый интеллектуал, сдержанный в своих действиях, способный сохранять трезвость и умеренность в различных соблазнах, Экмечич оказал сильное влияние на развитие современной югославской и сербской историографии, а также на социально-политическую, академическую и культурную жизнь. Историк Зоран Лакич утверждает, что из всех его современников, югославских историков, Экмечич наиболее цитируется в европейской историографии. Этот же автор заявляет, что он является наиболее переводимым и его чаще всего приглашают выступить на научных форумах по всему миру. Хотя точные статистические данные недоступны, хотя их может быть невозможно получить, ясно, что количество результатов Экмечича, принятых научным сообществом, сильно отличается от тех, которые оспариваются, или принимаются только частично. Это говорит достаточно о его историографической репутации.

Со времен Илариона Рувараца до наших дней сформировалась длинная линия сербских критических историков, оставивших после себя труды вневременной ценности. Таким образом они вошли в число бессмертных. Они приобрели такой статус не только как ученые, но и как свидетели своего времени, как лучники мудрости и мастера письменного слова. Милорад Экмечич - один из таких „представителей Клио музыки”. Он был европейским названием югославской и сербской исторической науки. Он был не только выдающимся исследователем, но и уважаемым педагогом и любимым лектором. К нему как к профессору обращались не только его ученики, но и коллеги, ученые и

академики, но и „обычные” люди. Мягкий по натуре, вдумчивый и решительный в работе, глубокий в словах, он был одним из самых редких представителей современного европейского интеллекта. Таков был его научный труд. Это еще предстоит изучить. Предыдущие страницы этой рукописи потенциально представляют только первый шаг в этом направлении.

СПИСАК ПРИЛОГА

- **Прилог 1.** *Илија Екмечић, отац Милорада Екмечића;*
Извор: породична колекција фотографија Милене Екмечић, супруге Милорада Екмечића.
- **Прилог 2.** *Милорад Екмечић из млађих дана са својим друговима;*
Извор: породична колекција фотографија Милене Екмечић, супруге Милорада Екмечића.
- **Прилог 3.** *Венчање Милорада и Милене Екмечић новембра 1966. године;*
Извор: породична колекција фотографија Милене Екмечић, супруге Милорада Екмечића.
- **Прилог 4.** *Матичар честита склапање брака Милораду и Милени Екмечић;*
Извор: породична колекција фотографија Милене Екмечић, супруге Милорада Екмечића.
- **Прилог 5.** *Милорад и Милена Екмечић као млади брачни пар;*
Извор: породична колекција фотографија Милене Екмечић, супруге Милорада Екмечића.
- **Прилог 6.** *Милорад Екмечић са супругом Миленом и сином Илијом испред Беле куће;*
Извор: породична колекција фотографија Милене Екмечић, супруге Милорада Екмечића.
- **Прилог 7.** *Факсимил решења којим је Милорад Екмечић постао редовни члан САНУ;*
Извор: Архив САНУ, досије Милорада Екмечића (несређено).
- **Прилог 8.** *Факсимил решења којим је Милорад Екмечић изабран за члана Председништва САНУ као представник Одељења историјских наука;*
Извор: Архив САНУ, досије Милорада Екмечића (несређено).

- **Прилог 9.** *Екмечићева чланска карта Академије наука и умјетности Републике Српске;*

Извор: Заоставштина Милорада Екмечића у поседу његове супруге.

- **Прилог 10.** *Екмечићева чланска карта у Сенату Републике Српске;*

Извор: Заоставштина Милорада Екмечића у поседу његове супруге.

- **Прилог 11.** *Исечак из сарајевског дневног листа „Ослобођење“ у којем су приказани лауреати Двадесетседмојулске награде за 1963. годину.*

- **Прилог 12.** *Насловна страна Недељних информативних новина (НИН) са Милорадом Екмечићем као лауератом за књигу године.*

- **Прилог 13.** *Вукова награда уручена Милорада Екмечићу 1991. године;*

Извор: Заоставштина Милорада Екмечића у поседу његове супруге.

- **Прилог 14.** *Награда града Београда уручена Милораду Екмечићу 2007. године;*

Извор: Заоставштина Милорада Екмечића у поседу његове супруге.

- **Прилог 15.** *Награда „Печат времена“ уручена Милораду Екмечићу 2011. године;*

Извор: Заоставштина Милорада Екмечића у поседу његове супруге.

- **Прилог 16.** *Повеља „Владимир Ђоровић“ за животно дело постхумно додељена Милораду Екмечићу;*

Извор: Заоставштина Милорада Екмечића у поседу његове супруге.

- **Прилог 17.** *Орден части са златним зрацима Републике Српске додељен Милораду Екмечићу 2010. године;*

Извор: Заоставштина Милорада Екмечића у поседу његове супруге.

- **Прилог 18.** *Орден Светог Саве I степена додељен Милораду Екмечићу 2011. године;*

Извор: Заоставштина Милорада Екмечића у поседу његове супруге.

- **Прилог 19.** *Факсимил решења о Екмечићевом избору у звање редовног професора Филозофског факултета Универзитета у Београду;*

Извор: Архива Филозофског факултета Универзитета у Београду, досије Милорада Екмечића.

- **Прилог 20.** *Факсимил решења о Екмечићевом престанку радног односа на Филозофском факултету Универзитета у Београду ради одласка у пензију;*

Извор: Архива Филозофског факултета Универзитета у Београду, досије Милорада Екмечића.

- **Прилог 21.** *Милорад Екмечић на београдском Сајму књига у познијим годинама свог живота;*

Извор: породична колекција фотографија Милене Екмечић, супруге Милорада Екмечића.

- **Прилог 22.** *Фотографија умрлице Милорада Екмечића;*

Извор: породична колекција фотографија Милене Екмечић, супруге Милорада Екмечића.

- **Прилог 23.** *Фотографија са комеморације поводом Екмечићеве смрти у Скупштини града Београда;*

Извор: Интернет сајт

http://jadovno.com/arhiva/tl_files/ug_jadovno/img/stratista/2015/Komemoracija.jpg, преузето

18. новембра 2020. године у 19: 55 ч.

- **Прилог 24.** *Многобројни поштоваоци лика и дела Милорада Екмечића на његовој сахрани;*

Извор: породична колекција фотографија Милене Екмечић, супруге Милорада Екмечића.

- **Прилог 25.** *Библиографија Милорада Екмечића.*

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

Необјављени извори

Архив Српске академије наука и уметности (САНУ)

фонд:

- досије Милорада Екмечића (несређено);
- Историјска збирка – фонд Ивана Божића.

Архив Филозофског факултета Универзитета у Београду

фонд:

- досије Милорада Екмечића.

Објављени извори

1. *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. 1, 1914. година, Београд 1924.
2. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, Београд 1985.
3. „Записки архимандрита Владимира Терлецког, бившег греко-униатског мисионера, 1808-1858“, *Русская старина*, књ. 63, 1889 и књ. 70, 1891 (Екмечић није навео место издања ове публикације, прим. Ј. А.)
4. *Sarajevski atentat. Izvorne stenografske bilješke sa glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova* (priredio Vojislav Bogićević), Sarajevo 1954.
5. Šišić Ferdo, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919*, Zagreb 1920.

Аутобиографски извори

1. Кољевић Никола, *Стварање Републике Српске*, I, Бања Лука 2008.
2. *Мемоари Матеја Ненадовића*, у: Прота Матеја Ненадовић, *Целокупна дела*, Београд с. а.

Интервјуи

1. Интервју аутора рада са госпођом Миленом Екмечић у њеном породичном стану (ул. „Курсулина 7“, Врачар, Београд), 24. септембра 2020. године.
2. Екмечић М. „Србија се не сме дестабилизovati“ (интервју водио Александар Растовић), *Студент: недељни лист београдских студената*, бр. 14-15 (јул-август 1994.), Београд 1994, стр. 6.
3. Екмечић М. „Пад Берлинског зида још није завршен“ (разговор водио Радослав Братић), *Нова зора: часопис за књижевност и културу*, 1/2004, Билећа 2004, стр. 16-39.
4. Екмечић М. „Европа није чоколада већ војни блок“, преузето са интернет линка <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:297902-Milorad-Ekmcic-Evropa-nije-cokolada-vec-vojni-blok> 27. јула 2020. године у 12: 48 h.
5. Екмечић М. „У овакву Европу не треба журити“, преузето са интернет линка <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.289.html:356146-Milorad-Ekmcic-U-ovakvu-Evropu-ne-treba-zuriti> 28. јула 2020. године у 10: 17 h.
6. Екмечић М. „Mi smo za Ameriku narod koji u sebi nosi opasan virus“ (razgovor vodili Milorad Vučelić i Ljiljana Bogdanović), преузето са интернет линка <http://www.pecat.co.rs/2011/01/milorad-ekmcic-mi-smo-za-ameriku-narod-koji-u-sebi-nosi-opasan-virus/> 10. јула 2020. године у 22: 25 h.
7. Екмечић М. „Предстоји нам нова Стаљинградска битка“ (разговор водили Милорад Вучелић и Љиљана Богдановић), преузето са интернет линка <http://www.pecat.co.rs/2015/09/akademik-milorad-ekmcic-istoricar-predstoji-nam-nova-staljningradska-bitka-2/> 25. јула 2020. године у 18:49 h.

Електронски (Интернет) извори

<https://arhiva.slobodnahercegovina.com/sveti-novomucenici-prebilovacki/>

<https://www.anurs.org/lat/academic/212>

<http://www.pecat.co.rs/2011/03/slobodan-milosevic-i-ja>

<https://www.atvbl.com/komemoracija-za-milorada-ekmecica>

<https://slobodnahercegovina.com/akademik-milorad-ekmecic-1928-2015-nacionalni-autorit-od-najredjeg-soja/>

<http://www.srpski-memorijal.rs/vesti/srna-2-9-2015-ekmecic-ce-ostati-vjecno-u-sjecanju-srpskog-naroda.html/>

<https://stanjestvari.com/2015/09/04/%D0%BC%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%88-%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%9B-%D0%BC%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%B4%D1%83-%D0%B5%D0%BA%D0%BC%D0%B5%D1%87%D0%B8%D1%9B%D1%83-%D0%B4%D0%BE-%D0%BD%D0%B5%D0%B1%D0%B0/>

http://www.spc.rs/sr/opelo_sahrana_akademika_milorada_ekmechitsha

<http://www.nspm.rs/hronika/milorad-ekmecic-jedino-protiv-srba-su-svi-slozni.html>

http://www.spc.rs/sr/jasenovac_zbornik_radova_cetvrte_medjunarodne_konferencije_o_jasenovcu

Штампа

Вечерње новости – Београд.

Večernji list – Zagreb.

Vienac – Zagreb.

Голија: образник: традиција, култура, екологија, друштво – Никшић.

Епоха – Београд.

Књижевне новине: лист за књижевност уметност и друштвена питања – Београд.

Књижевна реч - лист књижевне омладине Србије: лист за књижевност, уметност, културна и друштвена питања – Београд.

Nezavisne novine – Вања Лука.

Нова Зора: часопис за књижевност и културу – Београд.

Недељне информативне новине (НИН) – Београд.

Ослобођење – Сарајево.

Печат: Лист слободне Србије – Београд.

Пијемонт – Београд.

Политика – Београд.

Правда – Београд.

Сербске летописи за годину 1825. – Будим.

ЛИТЕРАТУРА

Синтезе и монографије

1. Адамов Е. А. *Сборник договоров России с другими государствами, 1851-1917*, Москва 1952.
2. Albertini Luigi, *The origins of the 1914*, Oxford 1952.
3. Alix Christine, *Le Saint-Siege et les nationalismes en Europe 1870-1960*, Paris 1962.
4. Алимпиић Милева, *Живот и рад генерала Ранка Алимпиића у свези са догађајима из најновије српске историје*, Београд 1892.
5. Andrejka Jernej, *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini*, I, Celovec 1904.
6. Арсенијевић-Баталака Лазар, *Историја српског устанка*, I, Београд 1979.
7. Arendt Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, New York 1960.
8. Appendini Francesco Maria, *Grammatica della lingua illyrica*, Ragusa 1808.
9. *Austro-Hungarian Documents relating to the Macedonian struggle 1896-1912*, Thessaloniki 1976.
10. Balbi Adrian, *Atlas ethnographique du globe*, Paris 1828.
11. Банас Иво, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988.
12. Baron Wittmayer Salo, *Modern Nationalism and Religion*, New York 1960.
13. Barbalić Frane, *Narodna borba u Istri od 1870 do 1915 g*, Zagreb 1852.
14. Basilescu Nicolas, *La Rumenie dans la guerre et dans la paix*, tom I, Paris 1919.

15. Berlić Ignaz Al. *Grammatik der illirischen sprache, wie solche in den südslawischen Ländern, Serbien, Bosnien, Slavonien, Dalmatien, Kroatien und von den Illirien und Serben in Ungarn und der Vojvodina gesprochen wird*, Zagreb 1850.
16. Бродано Ђузепе Барбанти, *Гариобалдинци на Дрини 1876*, Београд 1958.
17. Batowski Henryk, *Podstawy Sojuszu Balkanskiego 1912. Studium z historii dyplomatycznej 1806-1912*, Krakow 1939.
18. Bašagić-Redžepašić Safvet beg (Mirza Safvet), *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900.
19. Белић Александар, *Србија и јужнословенско питање*, Ниш 1915.
20. Behschnitt Dietrich Wolf, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914. Analyse und Typologie der Nationalen Ideologie*, München 1980.
21. Битоски Крсте, *Македонија и Кнежевство Бугарија (1893-1903)*, Скопје 1977.
22. Бинички Станислав, *Одломци из ратних бележака 1876 г*, Београд 1891.
23. Бован Владимир, *Јастребов у Призрену. (Културно-просветне прилике у Призрену и рад руског конзула И. С. Јастребова у другој половини деветнаестог века)*, Приштина 1983.
24. Bogdanov Vaso, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, Zagreb 1958.
25. Bogdanov Vaso, *Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića*, Zagreb 1960.
26. Богдановић Димитрије, *Књига о Косову*, Београд 1985.
27. Božić Ivan, Ćirković Sima, Ekmečić Milorad, Dedijer Vladimir, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972.
28. Војничкић др Иван пл. *Zakoni o Ugarsko-Hrvatskoj nagodbi*, Zagreb 1907.
29. Вошњак Slavoljub (Ivan Frano Jukić), *Zemljopis i poviestnice Bosne*, Zagreb 1851.
30. Brenan Gerald, *The Spanish Labyrinth. An Account of the social and political background of the Spanish Civil War*, Cambridge 1962.
31. Buchanan Sir George, *My mission to Russia and the other diplomatic memoirs*, I, London 1923.
32. Valiani Leo, *La diisoluzione dell' Austria Ungheria*, Milano 1966.
33. Vacalopoulos Constantine Ap., *La Macedoine vue an debut du XIX siecle par les consuls Europeens de Thessalonique*, Thessalonique 1980.
34. Vedrine Hubert, *Les mondes de Francois Mitterand. A l Elysee 1981-1995*, Paris 1996.
35. Вешовић др В. *Племе Васојевићи у вези са историјом Црне Горе и племенским животом сусједних брда*, Сарајево 1935.
36. Влахов Туше, *Отношенията между България и Централните сили во време на войните 1912-1918 г*, Софија 1957.
37. Вукићевић Миленко М. *Карађорђе, II*, Београд 1912.
38. Вуксан Д. Д. *Посланице митрополита црногорског Петра I*, Цетиње 1935.
39. Вукчевић Војислав Ј. *Политичка акција Србије у јужнословенским земљама Хабзбуршке монархије 1859-1874*, Београд 1965.
40. Вујовић др Димитрије-Димо, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962.
41. Вукчевић Мило, *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874-1876*, Цетиње 1950.

42. Вучковић Војислав Ј. *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије 1859-1874*, Београд 1956.
43. Vežić Milivoj, *Urbar hrvatsko-slavonski*, Zagreb 1892.
44. Велимировић Николај, *Изнад греха и смрти: Беседе и мисли*, Београд 1914.
45. Braudel Fernand, *The Identity of France*, I, London 1988.
46. Гавриловић Јован, *Речник географско статистичниј Србије*, Београд 1846.
47. Гавриловић Славко, Петровић Никола, *Темнишварски сабор 1790*, Нови Сад, 1972.
48. Гавриловић Славко, *Грађа бечких архива о Првом српском устанку, I (1804-1810)*, Београд 1985.
49. Gavran dr Fra Ignacije, *Lucerna lucens? Odnos vrhbosanskog ordinarijata prema bosanskim franjevcima (1881-1975)*, Visoko 1978.
50. Geiss Imanuel, *Der Berliner Kongress 1878. Protokolle und Materialien*, Boppard am/R 1878.
51. *Глас из Србије по питању народности у Угарској*, Београд 1865.
52. Gelfand Lawrence E. *The inquiry. The American preparations for peace 1917-1917*, New Haven 1963.
53. Geschoff Ivan, *The Balkan league*, London 1915.
54. Gibbons Herbert Adam, *The new map of Europe 1911-1914*, London 1914.
55. Gierke Otto, *Natural law and the theory of society*, Cambridge 1958.
56. Gleason John Howes, *The Genesis of Russophobia in Great Britain*, Cambridge 1950.
57. Gobienau Joseph, *Essai sur l'inegalite des races humaines*, I-IV, Paris 1853-1856.
58. Gopčević Spiridon, *Russland und Serbien 1804-1915 nach Urkunden der Geheimarchive von Petersburg und Paris und des Wiener Archives*, München 1916.
59. Gramsci Antonio, *Letters from prison*, New York 1973.
60. Gratz dr Gustav, Richard Schüller, *The economic policy of Austria-Hungary during the war in its external relations*, New Haven 1928.
61. Grmek Mirko, Đidara Mark, Neven Šimac, *Le nettoyage ethnique. Documents historique sur une ideologie serbe*, Paris 1993.
62. Gross Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb 1985.
63. Gooch G. P. *History and historians in the nineteenth century*, London, New York 1913.
64. Грујић Сава, *Наша офанзива 1876 године, IV прилог за историју српско-турског рата те године*, Београд 1898.
65. Guizot Francois, *Memoires to Illustrate the history of my time*, II, London 1839.
66. Göbel Rüdiger, *Die Role der BND bei der Zerschlagung Jugoslaviens*, Institut fächerübergreifenden Studierens und Forschens 1997.
67. Давидов др Динко, *Стематологија. Изображеније оружју Илирических (1741)*, Нови Сад 1972.
68. Давидовић Димитрије, *Историја народа србског*, Виена 1821.
69. Dakin Douglas, *The Greek struggle in Macedonia, 1897-1913*, Thesaloniki 1966.

70. Дедијер Владимир, *Сарајево 1914*, I, Београд 1914.
71. Делетић Здравко, *Методолошке студије*, Косовска Митровица 2004.
72. Делетић Здравко, *Занат историчара: метод и техника историописања*, Косовска Митровица 2008.
73. Делетић Здравко, *Истраживање историје*, Косовска Митровица 2013.
74. Deletić Zdravko, *Metodologija istorijskih istraživanja*, Podgorica 2017.
75. Делетић Здравко М. *Занат историчара: методологија историописања*, Косовска Митровица 2019.
76. Дел Вал Александар, *Исламизам и Сједињене Државе: алијанса против Европе*, Београд 1998.
77. Deniker M. J. *Essai d'une classification des races humaine basee uniquement sur les caracteres physiques*, Paris 1889.
78. Deniker Joseph, *Les races et les peuples de la terre. Elements d'anthropologie et d'ethnographie*, Paris 1900.
79. Deschner Karlheinz, *Die Politik der Päpste im 20. Jahrhundert II, Von Pius XII bis zu Johannes Paul II 1991*, Rohwolt 1991.
80. Димић Љубодраг, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, књ. 1-3, Београд, 1996.
81. Димић Љубодраг, *Срби у Југославији: простор, друштво, политика - поглед с краја века*, Београд, 1998.
82. Димић Љубодраг, *Историја српске државности - Србија у Југославији*, књ. 3, Београд-Нови Сад, 2001.
83. Дерок Јован, *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916-1918*, Београд 1940.
84. Динић Сретен, *Бугарска зверства у врањском округу*, II, Београд 1921.
85. Димитријевић др Сергије, *Социјалистички раднички покрет у Србији 1870-1918*, Београд 1982.
86. Donia Robert J. *Islam under the double eagle: The muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878-1914*, Boulder 1981.
87. Deutsch Karl W. *Nationalism and Social Communication*, Cambridge, Mass. 1953.
88. Deutsch Karl W. William J. Faltz, *Nation Building*, New York 1963.
89. Dietrich Behschnitt Wolf, *Nationalismus bei Serben und Kroaten, 1830-1914. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*, München 1980.
90. Droysen Johann Gustav, *Grundriss der Historik* (1858), Leipzig 1882.
91. Dubić Slavoljub, *Sociologija sela*, Split 1941.
92. Дурковић-Јакшић Љубомир, *Србијанско-црногорска сарадња 1830-1851*, Београд 1957.
93. Дурковић-Јакшић Љубомир, *Бранислав. Први југословенски илегални лист 1844-1845*, Београд 1968.
94. Ђакović Luka, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata (I dio: do otvaranja sabora 1910)*, Zagreb 1985.
95. Ђорђевић др Тих. Р. *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од другог устанка до еснафске уредбе 1847.*, Београд 1925.
96. Ђорђевић Мирослав Р. *Србија у устанку 1804-1813*, Београд 1979.

97. Ђорђевић др Владан, *Крај једне династије. Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1900*, III, Београд 1906.
98. Ђорђевић др Владан, *Арнаути и велике силе*, Београд 1913.
99. Ђорђевић Dimitrije, *Revolutions nationales des peuples balkaniques 1804-1914*, Beograd 1965.
100. Ђурић Михаило, *Путеви ка Ничеу. Прилози филозофији будућности*, Београд 1992.
101. Evans Artur Dž. *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875*. Sarajevo 1965.
102. Evans Artur Dž. *Ilirska pisma*, Sarajevo 1967.
103. Edouard Montaud, *Les pays Yougo-Slaves (Croate-Serbie), son etat physique et politique. Sa fonction dans l'economie generale de l'Europe*, Paris 1874.
104. Екмеčić Milorad, *Ustanak u Bosni 1875-1878*, Sarajevo 1960.
105. Екмеčić Milorad, *Osnove građanske diktature u Evropi između dva svjetska rata*, Sarajevo 1964.
106. Екмечић Милорад, *Стварање Југославије*, књ. 1-2, Београд 1989.
107. Екмечић Милорад, *Србија између Средње Европе и Европе*, Београд 1992.
108. Екмечић Милорад, *Устанак у Босни 1875-1878*, Београд 1996.
109. Екмечић Милорад, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997.
110. Екмечић Милорад, *Огледи из историје*, Београд 1999.
111. Екмечић Милорад, *Срби на историјском раскршћу*, Београд 1999.
112. Екмечић Милорад, *Револуција 1948. и Балкан*, Нови Сад 2000.
113. Екмечић Милорад, *Србофобија и антисемитизам*, Шабац 2000.
114. Екмечић Милорад, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002.
115. Екмечић Милорад, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом Веку 1492-1992*, Београд 2007.
116. Екмечић Милорад, *Ратни циљеви Србије 1914*. Београд – Гацко 2014.
117. Ergang Robert Reinhold, *Herder and the Foundations of German Nationalism*, New York 1931.
118. Erjavec Fran, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, Ljubljana 1928.
119. Живановић Живан, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, II, Београд 1924.
120. Живановић Милан М. *Пуковник Апис. Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте*, Београд 1955.
121. Županich dr Niko, *O Slovencima*, Njujork 1915.
122. Zoupanich dr Niko, *Le sang et la race Yugoslave*, Paris 1919.
123. Zwitter Fran, *Nacionalni problemi v Habzburški monarhiji*, Ljubljana 1962.
124. Игњатовић Јаков, *Мемоари. Рансодије из прошлог српског живота*, Београд 1966.
125. Илић Милош, *Научно истраживање: опита методологија*, Београд 1994.
126. Impregliazzo Marco, *Il progetto del Papa: Una sola Europa dell' Atlantico agli Urali*, Roma 1997.
127. Иречекъ К. И. *История Болгаръ*, Одесса 1878.
128. Isović Kasim, *Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906*, II, Sarajevo 1963.
129. *Историја на македонскиот народ*, II, Скопје 1969.
130. Јакшић Гргур, *Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд 1953.

131. Јакшић Гргур, Вучковић Војислав, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила*, Београд 1963.
132. Јанковић др Драгослав, *О политичким странкама у Србији XIX века*, Београд 1951.
133. Јанковић Драгослав, *Почеци Радикалне странке у Србији*, Београд с.а.
134. Јанковић Драгослав, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917. године*, Београд 1967.
135. Јевтић Милош, *Жива реч Милорада Екмечића*, Горњи Милановац 1990.
136. Jelavich Barbara, *The Ottoman Empire. The Great powers and the Straits Question 1870-1887*, Bloomington 1973.
137. Јовановић Слободан, *Влада Александра Обреновића*, I, Београд 1929.
138. Јовановић Слободан, *Влада Милана Обреновића*, II, Београд 1934.
139. Јовановић Милица, *Народна ношња у Србији у XIX веку*, Београд 1979.
140. Јовановић др Радоман, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860-1878*, Цетиње 1977.
141. Johannet Rene, *Le principe de nationalite*, Paris 1918.
142. Jung C. G. *Wotan (Aufsätze zur Zeitgeschichte)*, Princeton 1975.
143. Jung C. G. *After the Catastrophe*, Princeton 1975.
144. Kатушић Ivan, *Vječno progonstvo Nikole Tommasea*, Zagreb 1975.
145. Караџић Вук, *Српски рјечник: иступачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Беч 1852.
146. Караџић Вук, *Живот и обичаји народа српског*, Београд 1957.
147. Karlić dr Petar, *Matica Dalmatinska*, I-III, Zadar 1913.
148. Карић Владимир, *Устанак у Босни од 1875-1878 год. Грађа за новију српску историју рата за ослобођење*, Нови Сад 1884.
149. Kaser Karl, Freier Bauer und Soldat. *Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft in der kroatisch-slavonische Militärgrenze (1535-1881)*, Graz 1986.
150. *Katolički obzornik*, II, 2, Ljubljana 1898.
151. Kedourie Elie, *Nationalism*, London 1961.
152. Кириловић др Димитрије, *Помаћаривање у бившој Угарској*, Нови Сад 1935.
153. Киняпина Н. С. *Внешняя политика России второй половины XIX века*, Москва 1974.
154. Клеут Марија, *Научно дело од истраживања до штампе: техника научно-истраживачког рада*, Нови Сад 2008.
155. Klaić Vjekoslav, *Knjižarstvo u Hrvata. Studija o izdavanju i širenju hrvatske knjige*, Zagreb 1922.
156. Klinggräf K. *Predavanja za seljaka horvatsko-slavonskoga*, Zagreb 1842.
157. Kolar Ivan Janez, *Preporodovci 1912-1914, 1914-1918*, Kamnik 1930.
158. Конев Илия, *Българо-србски литературни взаимоотношения през XIX век*, София 1964.
159. Конев Илия, *Българо-србски и Българо-хърватски книжевни взаимоотношения*, София 1964.

160. Конески Блаже, *Кон македонската преродба: македонските учебници од 19 век*, Скопје 1959.
161. Конарска Barbara, *W krengu Hotelu Lambert. Wldyslaw Zamoyski w latach 1832-1847*, Wroclow 1971.
162. Kohn Hans, *Prelude to Nation-States. The French and German Experience, 1789-1815*, Princeton 1967.
163. Kondis Basil, *Greece and Albania 1908-1914*, Thessaloniki 1976.
164. Кораћ Станко, *Књижевно дјело Симе Матавуља*, Београд 1982.
165. Korten David C. *When Corporations Rule the World*, San Francisco 1995.
166. Kratchounov K. *La politique exteriure de la Bulgarie 1880-1920*, Sofia 1932.
167. Крестић Василије, *Хрватско-угарска нагодба 1868*, Београд 1969.
168. Крестић др Василије Ђ. *Историја српске штампе у Угарској 1791-1914*, Нови Сад 1980.
169. Креševljaković Н. „Капетаније и капетани у Bosni и Hercegovini“, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, II, Sarajevo 1950.
170. Kuzmić Petar, *Vuk – Daničićеvo Sveto pismo i biblijska društva na jugoslovenskom tlu u XIX stoljeću*, Zagreb 1983.
171. Куниберт Бартоломео, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића*, Београд 1901.
172. Куртовић Шукрија, *О национализовању Муслимана*, Сарајево 1914.
173. Langlois Ch. V. Seignobos Ch. *Introduction aux etudes historiques*, Paris 1898.
174. Lah Ivan, *Začetki Slovenske Matice*, Ljubljana 1921.
175. Лапе Лубен, *Писмата на Гоце Делчев*, Скопје 1951.
176. Лапе Лубен, *Извештаји од 1903 година на српските конзули, митрополити и училишни инспектори во Македонија*, Скопје 1954.
177. Leidner Fritz, *Die Aussenpolitik Österreich-Ungarns vom Deutsch-Französische Kreige bis zum Deutsch-Österreichischen Bündniss, 1870-1879*, Kiel 1934.
178. Lybyer Albert, *Macedonia at the Paris Peace Conference*, Indianapolis 1944.
179. Љушић Радош, *Тумачења Српске револуције у историографији 19. и 20. века*, Београд 1992.
180. Љушић Радош, *Књига о Начертанију. Национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Београд 1993.
181. Mal dr Josip, *Zgodovina slovenskega naroda. Najnovejše doba*, Celje 1928.
182. Малеш др Бранимир, *О људским расама*, Београд 1936.
183. Malbaša A. *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska u svijetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera*, Sarajevo 1933.
184. Mandić dr Ante, *Fragment za historiju ujedinjenja*, Zagreb 1956.
185. Mandić Slobodan, *Kompjuterizacija i historiografija: 1995-2005*, Beograd 2008.
186. Manhattan Avro, *The Vatican's Holocaust*, Springfield 1986.

187. Marn Josip, *Kopitarjeva spomenica*, Ljubljana 1880.
188. Marić Josip, *Da li su kršćani dužni čitati Sv. Pismo?*, Zagreb 1911.
189. Маретић Геден Ернест, *Историја српске револуције 1804-1813*, Београд 1987.
190. Марјановић Милан, *Narod koji nastaje: zašto nastaje i kako se formira jedinstveni srpsko-hrvatski narod*, Rijeka 1913.
191. Марјановић Милан, *Културне тенденције Југословена*, Ниш 1915.
192. Марјановић Милан, *Londonski ugovor iz godine 1915*, Zagreb 1960.
193. Марковић Светозар, *Србија на истоку*, Нови Сад 1872.
194. Марковић Радослав, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957.
195. Маџар Божо, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, Сарајево 1982.
196. Маџар др Божидар, *Просвјета: српско просвјетно и културно друштво 1902-1949*, Бања Лука, Српско Сарајево 2001.
197. Meyer Henry Cord, *Mitteleuropa in German thought and action 1815-1945*, Hague 1955.
198. Микић Ђорђе, *Друштвени и политички развој Косова и Метохије у XIX веку (до 1912. године)*, (рукопис), Бања Лука 1985.
199. Миллер А. Ф. *Турција и проблеми проливов*, Москва 1947.
200. Melik Anton, *Slovenija. Geografski opis*, I, Ljubljana 1935.
201. Митровић др Александар, *Двадесет година политичке борбе на Приморју (1880-1900)*, Котор 1910.
202. Mitrović Andrej, *Raspravljjanje sa Klio: o istoriji, istorijskoj svesti i historiografiji*, Sarajevo 1991.
203. Митровић Андреј, *Пропитивање Клио: огледи о теоријском у историографији*, Београд 1996.
204. Mitrović Andrej, *Klio pred iskušenjima i raspravljjanje sa Klio*, Beograd 2001.
205. Miklosich Fr. Barth. *Kopitars kleinere schriften*, Wien 1857.
206. Милићевић Милан Ђ. *Кнез Милош прича о себи*, Београд 1893.
207. Милинковић Михајло, *Топлички устанак 1917*, Ниш 1927.
208. Милојевић М. С. *Народносни и земљописни преглед средњег дела Праве (Старе) Србије са етографском мапом српских земаља*, Београд 1981.
209. Miller William, *The Ottoman empire and its successors, 1801-1927*, Cambridge 1936.
210. Mesić Matija, *Život Nikole Zrinjskog sigetskog junaka*, Zagreb 1866.
211. Meinecke Friedrich, *The German Catastrophe. Reflections and Recollections*, Cambridge (Massachusetts) 1950.
212. Meštrović Ivan, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1969.
213. Miholji dr Vinko, *Povijest željeza i željeznog obrta u Bosni*, Zenica 1969.
214. Mollinary von Freihern A. *46 Jahre im österreich-ungarische Heere 1833-1879*, II, Zürich 1905.

215. Momigliano Eucardio, *Tutte le encicliche deo sommi pontefici*, Milano 1959.
216. Mosse George L. *The Nationalisation of the Masses, Political Symbolism and the Mass Movements in Germany from the Napoleonic War through the Third Reich*, New York 1975.
217. McKenzie David, *The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875-1878*, Ithaca 1967.
218. Натан Жак, *Болгарское возрождение*, Москва 1949.
219. Nenezić Zoran D. *Masoni u Jugoslaviji (1764-1980), Pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji. Prilozi i građa*, Beograd 1984.
220. Nehajev Milutin, *Rakovica, O 60-godišnjici smrti Eugena Kvaternika*, Zagreb 1932.
221. Nietzsche Friedrich, *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben* (1874), Berlin 1972.
222. Никовъ др Петъръ, *Възраждане на Българския народъ. Църковно-национални борби и постижения*, София 1929.
223. Николић Атанасије, *Искусниј земљоделац Чича Срећко и његови совјети србским селяцима у домоводству, земљодељују, стоководству, пчеловодству и свилоденију, I Свезка*, Београд 1844.
224. Никић др Федор, *Локална управа Србије у XIX и XX веку, Област – Округ – Срез*, Београд 1927.
225. Никчевић др Томица, *Политичке струје у Црној Гори у процесу стварања државе у XIX вијеку*, Цетиње 1958.
226. Novak dr Grga, *Italija prema stvaranju Jugoslavije*, Zagreb 1925.
227. Новаковић Стојан, *Српска књига. Њени продавци и читаоци у XIX веку*, Београд 1900.
228. Новаковић Стојан, *Васкрс државе српске*, Београд 1986.
229. Нотович Ф. И. *Захватическая политика германского империализма на востоке в 1914-1918*, Москва 1947.
230. Novak Viktor, *Magnum Crimen: Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1948.
231. Новак Виктор, *Magnum Crimen. Пола вијека клерикализма у Хрватској* (аутор поговора М. Екмечић), Београд 2015.
232. Океу Robin, *Eastern Europe, 1740-1980*, London 1983.
233. Орловић Павле, *Путање о Старој Србији*, Београд 1901.
234. Pavelić dr Ante, *Stvaranje Narodnog vijeća u Zagrebu. Na obljetnicu predaje adrese I. XII 1918*, Zagreb 1935.
235. Pavelić Ante-Smit, Trumbić dr Ante, *Problemi hrvatsko-srpskih odnosa*, München 1959.
236. Paleologue Maurice, *An ambassador's memoirs*, I, London 1923.
237. Папић Митар, *Хрватско школство у Босни и Херцеговини до 1918. године*, Сарајево 1982.
238. Pasquale S. Mancini, *Il principio des nationalites*, Paris 1918.
239. Павловић Драг. М. *Покрет у Босни и Албанији противу реформи Мехмеда II*, Београд 1913.
240. Павловић Живко Г. *Битка на Јадру августа 1914. године*, Београд 1924.

241. Пандевски Манол Д. *Илиденското востаније во Македонија 1903*, Скопје 1978.
242. Паусанија, *Опис Хеладе*, Нови Сад 1994.
243. *Плач Старе Србије*, Земун 1864.
244. Покровский М. Н. *Царская Россия и война*, Москва 1924.
245. Поповић Миливоје, *Борба за парламентарни режим у Србији*, Београд 1939.
246. Пантелић Душан, *Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791-1794*, Београд 1927.
247. Паневъ Боян, *Начало на българското възраждане*, София 1929.
248. Paulova Milada, *Jugoslovenski odbor: Povijest jugoslovenske emigracije za svjetskog rata od 1914-1918*, Zagreb 1925.
249. Пејовић Ђоко Д. *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Београд 1981.
250. Пелагић Васа, *Историја босанско-херцеговачке буне, у свези са српско, влашко, бугарско и руско-турским ратом у години 1875, 1876, 1877 и 1878 (Штудија за народ и државнике)*, Будимпешта 1879.
251. Перовић Радослав, *Грађа за историју српског покрета у Војводини 1848-1849, I*, Београд 1952.
252. Перовић Миливоје, *Топлички устанак 1917*, Београд 1971.
253. Perović Bonifacije, *Hrvatski katolički pokret. Моје uspomene*, Roma 1976.
254. Перовић Латинка, *Пера Тодоровић*, Београд 1983.
255. Петрановић Бранко, *Историчар и савремена епоха*, Београд 1997.
256. Petranović Branko, *Istoriografija i kritika*, Podgorica 1997.
257. Pilar Ivo (Südland), *Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Uebersichtliche Darstellung des Gesamt – Problems*, Wien 1918.
258. Pippidi Andrei, *Homes est id ès du Sud-Est europèen à l'aube de l' âge moderne*, Bucureşti 1980.
259. Пирх Ото Дубислав, *Путовање по Србији у години 1829.*, Београд 1983.
260. Плавшић Лазар, *Српске штампарије од краја XV до половине XIX века*, Београд 1959.
261. Poliakov Leon, *The Aryan myth. A history of racest and nationalist ideas in Europe*, Chato 1974.
262. Полит-Десанчић Михаило, *Народност*, Нови Сад 1862.
263. Попов Чедомир, *О историји и историчарима*, Нови Сад 1999.
264. Поповић Васиљ, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине на Леванту и на Балкану*, Београд 1928.
265. Поповић Душан, *О Цинцарима. Прилози питању постанка нашег грађанског друштва*, Београд 1937.
266. Poggi Gianfranco, *Catholic action in Italy. The sociology of a sponsored organization*, Stanford 1967.
267. Poulat Emile, *Catholicisme, democratie et socielisme. Le mouvement catholique et Mgr benigne de la naisance du socialisme a la victoire du fascisme*, Casterman 1977.

268. Predavec Josip, *Selo i seljaci*, Zagreb 1934.
269. Prelog Milan, *Istorija slobodnog zidarstva*, Zagreb 1929.
270. Prijatelj Ivan, *Kulturna in politička zgodovina Slovencev 1848-1895*. Staroslovenci, IV, Ljubljana 1939.
271. Prijatelj Ivan, *Duševni profil slovenskih preporoditeljev, Izabrani eseji, I*, Ljubljana 1952.
272. Продановић Јаша М. *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, Београд 1936.
273. Продановић Јаша М. *Историја политичких странака у Србији, I*, Београд 1947.
274. Протић Поп – Марко, *Златни дани Суботице. Од ослобођења 13. новембра до потписа мира 4. јуна 1920. Записи и историја*, Суботица 1930.
275. Perwolf Josip, *Ugarska i Istočno pitanje Historijsko razmatranje (prevod sa češkog jezika)*, Sisak 1871.
276. Ракочевић Новица Б. *Ратни планови Србије против Турске од Војда Карађорђа до Краља Петра*, Београд 1933.
277. Ракочевић др Новица, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903-1918*, Цетиње 1918.
278. Радонић Јован, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950.
279. Радојчић Никола, *Географско знање о Србији почетком 19. века*, Београд 1927.
280. Рајић Јован, *Историја разних славенских народа, напаче Болгар, Хорватов и Сербов*, књ. II, Беч 1794.
281. Ракић Лазар, *Радикална странка у Војводини, I (до почетка XX века)*, Нови Сад 1975.
282. Ракић Лазар, *Радикална странка у Војводини, 1902-1919, II*, Нови Сад 1983.
283. Ракић Лазар, *Јаша Томић (1856-1922)*, Нови Сад 1986.
284. Ранке Леополд, *Српска револуција*, Београд 1965.
285. Раќки dr Franjo, *Rieka prama Hrvatskoj*, Zagreb 1867.
286. Relkovich Mathias Antonius, *Nova slavonska i nimačka grammatika*, Agram 1767.
287. Rieber Alfred J. *Russian diplomacy and Rumania*, New York 1963, str. 236; Joseph M. Baernreither, *Fragmente eines politischen Tagebuches. Der Südslavische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg*, Berlin 1928.
288. Reuter Peter W. *Die Balkanpolitik des französischen Imperialismus 1911-1914*, Frankfurt 1979.
289. Ристић Јован, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875-1878, I*, Београд 1896.
290. Ристић Милован, *Народне скупштине у Првом српском устанку*, Београд 1955.
291. Rosenberg Hans, *Grosse Depression und Bismarckheit: Wirtschaftslauf, Gesellschaft und Politik in Mitteleuropa*, Berlin 1967.
292. Rossi Mario G. *Le origini del partito cattolico. Movimento cattolico e lotta di classe nell' Italia liberale*, Roma 1977.

293. Rossos Andrew, *Russian and the Balkans: Inter-Balkan Rivalries and Russian foreign policy 1908-1914*, Toronto 1981.
294. Roosevelt Theodore, *America and the World War*, New York (1915) 1919.
295. Rupp G. H. *A wavering friendship – Russia and Austria 1876-1878*, London 1941.
296. Sazonov Sergei, *Les annees fatales*, Paris 1927.
297. Salvatorelli Luigi, *The Risorgimento: Thought and Action*, New York, London 1970.
298. Szabo Agneza, *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860-1873*, II, Zagreb 1988.
299. Самарцић Радован, *Писци српске историје* (приредио Никола Самарцић), Београд 2009.
300. Saul Norman E, *Russia and the Mediterranean, 1797-1807*, Chicago 1970.
301. Сенкевич И. Г. *Албанија в период восточног кризиса (1875-1881 гг.)*, Москва 1965.
302. Seeger Charles Louis, *The memoirs of Alexander Izwolsky: Formerly russian minister of foreign affairs and ambassador to France*, London 1920.
303. Seicaru Pamfil, *La Roumenie dans la grande guerre*, Paris 1968.
304. Silagi Denis, *Der Grösste Ungor. Graf Stephan Szechaenyi*, Wien 1967.
305. Скарић Владислав, Нури-Хацић Осман, Стојановић Никола, *Босна и Херцеговина под аустро-угарском управом*, Београд, с. а.
306. Скерлић Јован, *Историјски преглед српске штампе 1791-1911*, Сабрана дела, VIII, Београд 1966.
307. Скерлић Јован, *Историјски преглед српске штампе 1791-1911*, Сабрана дела, VIII, Београд 1966.
308. Скерлић Јован, *Омладински гласник*. Сабрана дела, VII, Београд 1966.
309. Скерлић Јован, *Омладински конгреси*. Сабрана дела, VII, Београд 1966.
310. Skoko Savo, *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, Beograd 1991.
311. Слијепчевић Др Ђоко, *Историја Српске православне цркве*, II, Минхен 1966.
312. Smičiklas Tade, *Povijest hrvatska II, Od godine 1526-1848*, Zagreb 1879.
313. Sosnosky von Theodor, *Die Politik im Habsburger Reiche, Randglosse zur Zeitgeschichte*, Berlin 1913.
314. Sonnino Sidney, *Carteggio 1914-1916*, Roma-Bari 1974.
315. Sorel Albert, *Les details et l'ensemble*, Paris 1898.
316. Spector Shemarman D. *Rumania at the Paris peace conference. A study of the diplomacy of Ioan I. C. Bratianu*, New York 1962.
317. Срдановић-Бараћ Олга, *Српска аграрна револуција и пољопривреда од Кочине Крајине до краја прве владе кнеза Милоша (1788-1839)*, Београд 1980.
318. Станојевић Станоје, *Стара српска војска. Историјске скице из дела „Народ и земља у старој српској држави“*, Београд 1893.
319. Станојевић Станоје, *Шта хоће Србија?*, Ниш 1915.
320. Станковић др Ђорђе, *Никола Пашић и југословенско питање*, I, Београд 1985.
321. Starčević Ante, *Woran Wir sind?*, Agram 1878.
322. Starčević Ante, *Kulturno-povjesna slika*, Zagreb 1940.

323. Stakes Gale, *Vladimir Jovanović and the Serbian Omladina: Liberalism, Nationalism and the beginning of the modern politics in the nineteenth century Serbia*, Ann Arbor 1973.
324. Stepen Nancy, *The idea of race in science. Great Britain 1800-1960*, Oxford 1982.
325. Sternhell Zeev, Sznajder et Maria Asheri Mario, *Naissance de l' ideology fasciste*, Paris 1989.
326. Stehle Hansjacob, *Die Ostpolitik des Vatikans 1917-1975*, München, Zürich 1975.
327. Stickney Edith Pierpont, *Southern Albania or Norhern Epirus in European international affaires, 1912-1913*, Stanford university press 1926.
328. Стојанчевић Владимир, Милићевић Јован, Попов Чедомир, Јовановић Радоман, Екмечић Милорад, *Историја српског народа(V-1)*, Београд 1994.
329. Stojasavljević dr Bogdan, *Povijest sela. Hrvatska-Slavonija-Dalmacija, 1848-1918*, Zagreb 1973.
330. Сфорца Карло, *Неумари савремене Европе*, Београд 1933.
331. Shaw Stanford J. Shaw Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, London 1977.
332. Sundhauzen Holm, *Der Einfluss der Herderischen Ideen auf die Nationsbildung bei der Völker der Habsburger Monarchie*, München 1973.
333. Sumner B. H. *Russia and the Balkans 1870-1880*, Oxford 1937.
334. Sućeska Avdo, *Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Sarajevo 1965.
335. Sforza Count Carlo, *Italy and the Yugoslav idea: Past and present*, London 1938, str. 330.
336. Schor Martin, *Hussein Kapetans Kampf um Bosniens Unabhängigkeit*, рукопис дисертације на Бечком универзитету, 1927.
337. Schmitt Bernadotte E. Vedeler Harold C. *The world in crucible 1914-1919*, New York 1984.
338. Schmidt-Enboom Erich, *Der Schattenkrieger. Klaus Kinkel und BND*, Düsseldorf 1995.
339. Swire Joseph, *Albania. The rise of kingdom*, New York 1930.
340. Sweet Paul R. *Germany, Austria-Hungary and Mitteleuropa, August 1915 – April 1916*, Wien 1957.
341. Störig Hans Joachim, *Burchard als politicher Historiker*, Würzburg 1937.
342. Taine Hippolyte Adolphe, *Essais de critique et d' histoire*, Paris 1908.
343. Tamborra Angelo, *L'Europa centro-orientale nei secoli XIX-XX (1880-1920)*, Milano 1970.
344. Тасовац, Милан, *Очи у очи – три злочина у истом веку – Пребиловици, 1941-1992.*, Београд 2006.
345. Ташковски Драган, *Рагањето на македонската нација*, Скопје 1967.
346. Tebeldi Albrecht, *Die Slaven im Kaiserthume Ösrerreich*, Wien 1848.
347. Тојнби Арнолд, *Истраживање историје*, том 1-2, Београд 1970.
348. Тојнби Арнолд, *Проучавање историје*, Подгорица 2002.

349. Толева Теодора, *Утицај Аустроугарске империје на стварање албанске нације, 1896-1908*, Београд 2018.
350. Томендал Миховил, *Српско народно позориште 1861-1961*, Нови Сад 1961.
351. Toscano Mario, *Il Patto di Londra*, Bologna 1934.
352. Toscano Mario, *La Serbia e l'intervento in guerra dell'Italia*, Milano 1939.
353. Topolski Jerzy, *Methodology of history*, Warszawa 1976.
354. Трайков Веселин, *Идеологически течения и програми в национално-освободителни движења на Балканите до 1878 година*, Софија 1978.
355. Troeltsch Ernst, *Der Historismus und seine Probleme I*, Tübingen 1922.
356. Thaden Eduard, *Russia and the Balkan alliance of 1912*, Philadelphia 1965.
357. Turczynski Emanuel, *Konfession und Nation, Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*, Düsseldorf 1976.
358. Петковић Јован, *Ујединитељи Црне Горе и Србије*, Дубровник 1940.
359. Ђоровић Владимир, *Црна књига: патње Срба Босне и херцеговине за време светског рата 1914-1918*, Београд 1920.
360. Ђоровић Владимир, *Велика Србија*, Београд 1924.
361. Ђоровић Владимир, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936.
362. Ћук Јурај, *Krašička seljačka buna godine 1830*, Zagreb 1954.
363. Urquart David, *England and Russia: being a fifth Edition of England, France, Russia and Turkey*, London 1835.
364. Faniulli Giuseppe, *Don Bosko*, Torino 1941.
365. Февр Лисијен, *Борба за историју*, Београд 2004.
366. Federn Karl, *Die Politik des Dreibundes und der Krieg*, München, Berlin 1915.
367. Фелкнер А. *Славјанска борба 1875-1876*, Санкт Петербург 1877.
368. Freiherrn von Czaering Karl, *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchia mit einer ethnographischen Karte in vier Blaettern, I, 1*, Wien 1857.
369. Ficker dr A. *Bevölkerung der österreichischen Monarchie in ihren wichtigsten Momenten statistisch dargestellt*, Gotha 1860.
370. Ficker dr A. *Die Volkerstämme der Österreichisch-ungarischen Monarchie, ihre Gebiete, Gränzen und Inseln, historischen, geographisch, statistisch dargestellt*, Wien 1869.
371. Fisher Fritz, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/1918*, Düsseldorf 1962.
372. Fournier dr August, *Wie wir zu Bosnien kamen?*, Wien 1909.
373. Fouille Alfred, *L' evolutionisme des idées-forces*, Paris 1889.
374. Freiherrn von Eötvös Joseph, *Der Einfluss der herrschenden Ideen des 19. Jahrhundert auf den Staat*, Wien 1851.
375. Freiherrn von Eötvös Joseph, *Die Nationalitätenfrage*, Wien 1865.
376. Freeman E. A. *The methods of historical study*, London 1885.
377. Fukuyama Francis, *The end of history and the Last man*, New York 1992.
378. Халид Халил, *Борба полумесеца и крста*, Мостар 1913.
379. Hallgarten George W. F. *Imperialismus vor 1914. Die Soziologischen Grundlagen der Aussenpolitik Europäischer Grossmächte vor dem Ersten Weltkrieg*, München 1963.
380. Haas Arthur G. *Metternich. Reorganization and Nationality 1813-1818. A Story of Foresight and Frustration in the Rebuilding of the Austrian Empire*, Wiesbaden 1963.

381. Harris David, *A diplomatic history of the Balkan crisis of 1875-1878. The first year*, Stanford 1936.
382. Hayes Carlton J. H. *Nationalism – A Religion*, New York 1960.
383. Haddon A. C. *The races of man and their distribution*, New York 1925.
384. Handelsman Marcelli, *Adam Czartoryski*, II, Warszawa 1949.
385. Hangtington Samuel P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York 1996.
386. Hauptmann Ferdinand, *Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-meairifsku autonomiju. Građa*, Sarajevo 1967.
387. Heller Agnes, *Teorija istorije*, Beograd 1984.
388. Heer Friedrich, *Der Kampf um die österreichische Identität*, Wien 1981.
389. Helmreich Ernst Christian, *The diplomacy of the Balkan wars 1912-1913*, New York 1938.
390. Heitzer Horstwalter, *Der Volkverein für das katholische Deutschland im Kaiserreich 1890-1918*, Mainz 1979.
391. Hitchens Keith, *Orthodoxy and Nationality. Andrieu Şaguna and the Rumunians od Transilvania, 1846-1873*, Cambridge 1977.
392. Hobsbawn Eric. J. *Doba revolucije. Evrope 1789-1848.*, Zagreb 1987.
393. Horvat dr. Rudolf, *Najnovije doba hrvatske povijesti*, Zagreb 1906.
394. Храбак Богумил, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Метохији од краја 1912. до краја 1915*, Врање 1988.
395. Hraščanec dr Rudolf, *Socijalni katolicizam*, Zagreb 1942.
396. Христов Цанко, *Революционарните судови на ВМРО*, Скопје 1951.
397. Христов Христо, *Предговор за Документи за българското възраждане от Архива на Стефан И. Веркович, 1860-1893*, София 1969.
398. Цвијић Јован, *Шумадија*, Београд 1903.
399. Цвијић Јован, *Аутобиографија и други списи*, Београд 1965.
400. Цвијић Јован, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1966.
401. Castellan Georges, *La vie quotidienne en Serbie 1815-1839*, Paris 1967.
402. Cialdea Lilio, *La politica estera della Romania nel quarantani prebellico*, Bologna 1933.
403. Cialdea Lilio, *L'intervento romeno nella guerra mondiale, Giugno 1914-Agosto 1916*, Pavia 1941.
404. Csaky Moritz, *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95*, Wien 1967.
405. Coon Carleton S. *The living races of man*, New York 1965.
406. Croce Benedetto, *Teoria e storia della storiographia*, Bari 1917.
407. Conrad Feldmarschmal, *Aus meiner Dienstzeit 1906-1918*, IV, Wien 1923.
408. Christian von Engel Johann, *Geschichte von Serwien und Bosnien*, III, Halle 1801.
409. Chekrezi Constantine A. *Albania. Past and present*, New York 1971.
410. Chikesring Roger, *We men who feel most German. A cultural study of the Pan-German league 1886-1914*, London 1984.
411. Chomsky Noam, *Illusioni necessarie. Mass media e democrazia*, Milano 1991.
412. Чилингировъ Стилиян, *Българска читалища преди освобождението*, София 1930.
413. Чубриловић Васа, *Босански устанак 1875-1878*, Београд 1930.
414. Чубриловић Васа, *Први српски устанак и босански Срби*, Београд 1939.

415. Чубриловић др Васа, *Историја политике мисли у Србији XIX века*, Београд 1968.
416. Џамбазовски др Климент, *Културно-општествение врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје 1960.
417. Šabanović Hazim, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959.
418. Šamić Midhat, *Kako nastaje naučno djelo: uvodenje u metodologiju i tehniku naučnoistraživačkog rada: opšti pristup* (6. izdanje), Sarajevo 1984.
419. Šafarik P. J. *Slovansky narodopis (1842)*, Praha 1955.
420. Šafarik Paul Joseph, *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur*, Pest 1826.
421. Šegvić Cherubino, *Le origini gotiche dei Croati. Saggio storico-crittico*, Zagreb 1941.
422. Šepić dr Dragovan, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914-1918*, Zagreb 1970.
423. Šepić Dragovan, *Pisma i memorandumi Frana Supila (1914-1917)*, Beograd 1967.
424. Šehić Nusret, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1980.
425. Šidak dr Jaroslav, Gross dr Mirjana, Karaman dr Igor, Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914*, Zagreb 1968.
426. Šišić Ferdo, *Hrvati i Mađari. Rijeka i Riječko pitanje od godine 1790. do 1870*, Zadar 1913.
427. Širola Božidar, *Pregled povijsti hrvatske muzike*, Zagreb 1922.
428. Šišić Ferdo, *Biskup Strossmayer i Jugoslavenska misao*, Beograd 1922.
429. Šišić Ferdo, *Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta*, Split 1933.
430. Šišić Ferdo, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb 1962.
431. Šimunić Petar, *Načertanije. Tajni spis srbske nacionalne i vanjske politike*, Zagreb 1944.
432. Шкеровић Никола, *Црна Гора за вријеме првог свјетског рата*, Титоград 1963.
433. Шопенхауер Артур, *О писању и стилу*, Београд 1982.
434. Шумаревић Светислав, *Штампа код Срба до 1839*. Београд 1936.
435. Шумаревић Светислав, *Позориште код Срба*, Београд 1939.
436. Šurmin Đuro, *Hrvatski preporod, I, 1790-1836*, Zagreb 1903.
437. *Österreich-Ungarns ussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914*, IV, Wien 1930.
438. *Österreich-Ungarns letzter Kreieg 1914-1918, I, Das Kriegsjahr 1914* (ur. Edmund Glaise-Horstenau), Wien 1930.
439. Waterman John T. *A History of the German Language with Special Reference to the Cultural and Social Forces that Sharped the Standard Literary Language*, Seattle 1966.
440. Weber Johann, *Eötvös und Ungarische Nationalitäten Frage*, München 1966.
441. Wiekham Steed Henry, *The Hapsburg monarchy*, New York 1969.
442. Wertheimer von Eduard, *Graf Julius Andrassy: Sein Leben und seine Zeit*, I-III, Stuttgart 1910.
443. Wilkinson H. A. *Maps and politics. A review of the ethnographic carthography of Macedonia*, Liverpool 1951.

Чланци и расправе

1. Aličić A. „Razdoblje turske (osmanske) vlasti u istoriji Bosne i Hercegovine“, *Enciklopedija Jugoslavije*, II, Zagreb 1982, str. 184, 185.
2. Алексић-Пејковић Љ. „Италија и српско-турски ратови 1876-1878 године“, *Историјски гласник*, XXXII, Београд 1985.
3. Андрић И. „Фашистичка револуција“, (прво издање: Загреб 1923), у: *Сабрана дела*, Београд 1981.
4. В(an) М(atija), „Essame delle questioni politico-slave“, *L’Avenire*, I, Dubrovnik 1849.
5. Batowski H. „Die territoriale Bestimmungen von San Stefano und Berlin“, у: *Der Berliner Kongress vom 1878. Die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der Zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1982.
6. „Bibliografija radova Milorada Ekmečića“, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. XXXIX („Ekmečićev zbornik“), Sarajevo 1988, str. 25-33.
7. Bell H. C. F. „The Home secretary in Foreign Affairs“, у: *The Origins of the Crimean War*, Lexington 1965.
8. Богићевић В. „Стање Српске православне цркве у Босни и Херцеговини од окупације 1878 до почетка борбе за верско просветну аутономију 1896“, *Споменица осамдесетогодишњице окупације БиХ, педесетогодишњице Анексије 1908, и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења 1918*, Београд 1959.
9. Војић А. „Историја Југославије“, *Gledišta*, 3/1973.
10. Valentić M. „Osnovni problemi o ekonomici Hrvatsko-Slavonske Krajine 1850-73“, *Historijski zbornik*, XVIII, Zagreb 1965.
11. Васић, П. „Униформе српске војске за време Првог устанка“, *Зборник Историјског музеја Србије*, 5, Београд 1968.
12. Војводић, М. „Милорад Екмечић (1928-2015) (некролог)“, *Отисак из Годишњака Српске академије наука и уметности за 2016*, књ. СХХIII, Београд 2017, стр. 549-550.
13. Војводић, М. „Милорад Екмечић (1928-2015)“, *Глас Српске академије наука и уметности - Одељење историјских наука*, књ. 18 (2018), стр. 1-9.

14. Вукићевић М. М. „Последних пет година живота и рада Доситеја Обрадовића“, *Споменица Доситеја Обрадовића*, Београд 1911.
15. Гавриловић М. „Спољашња политика Србије“, *Из нове српске историје*, Београд 1926.
16. Gross, M. „О националној идеологији Ante Starčevića i Eugena Kvarternika“, *Časopis za suvremenu povijest*, I, 1972.
17. Gross M. „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914. Godine“, *Historijski zbornik*, XIX-XX, Zagreb 1966.
18. Gross M. „Ideja jugoslavenstva u XIX stoljeću u 'Istoriji Jugoslavije'“, *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, 2/1973, str. 8-21.
19. Gros M. „Ideja jugoslavenstva u XIX stoljeću i 'dogmatski nacionalizam'“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 3-4/1975, str. 121-160.
20. Gros M. „U povodu povlačenja Milorada Ekmečića od polemike“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2/1977, str. 168-171.
21. Grzebieniowski dr. T. „The Polish cause in England a century ago“, *The Slavonic (and East European) Review*, XI, London 1932-1933.
22. Грђић Р. „Борба за црквено-школску аутономију у Босни и Херцеговини“, у: *Споменица осамдесетогодишњице окупације БиХ, педесетогодишњице Анексије 1908, и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења 1918*, Београд 1959.
23. Деспот М. „Протужидовски изгреди у Загорју и Загребу 1883“, *Јеврејски алманах 1957-58*, III, Београд 1958.
24. Дјевори Б. „Ослобођење, организација власти и окупација Прокупља у устанку 1917. г.“, *Лесковачки зборник*, XXVIII, Лесковац 1988.
25. Достојан И. С. „Српска тематика у руској публицистици прве трећине XIX века“, *Зборник за историју*, 26, Нови Сад 1982.
26. Дубовац Ј. „Штампарство у Београду, 1831-1914“, *Историја Београда*, 2, Београд 1974.
27. Дякин В. С. *Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны (1914-1917)*, Ленинград 1967.
28. Ђорђевић др Владан, *Српско-турски рат. Успомене и белешке из 1876, 1877 и 1878 године*, I, Београд 1907.
29. Ђорђевић Д. „Project of the federation of South-East Europe in 1860's and 1870's“, *Balkanica*, I, Beograd 1970.
30. Ђорђевић Д. „Србија и Балкан на почетку XX века (1903-1906)“, у: *Југословенски народи пред први светски рат*, Београд 1976.
31. Екмеčić М. „Sudbina jugoslovenske ideje do 1914.“, *Politički život Jugoslavija između 1914–1941*, („Treći program” Radio Beograda), Beograd 1974, str. 11-47.
32. Екмеčić М. „Istorijski koren i socijalna dinamika jugoslovenskog jedinstva u XIX veku“, *Jugoslovenski istorijski časopis (JIČ)*, god XXIV, br. 1-4 (tematska sveska „Sedamdeset godina Jugoslavije“), Beograd 1989, str. 11-31.
33. Екмеčić М. „Spoljnopolitički okvir jugoslovenske istorije novog veka“, *Jugoslovenski istorijski časopis (JIČ)*, Beograd 1988, str. 31-43.

34. Екмечић М. „Историјске претпоставке уједињења [Југославије 1918.]“, *Књижевне новине: лист за књижевност уметност и друштвена питања*, год. 39, бр. 765 (1. децембар 1988. год.), стр. 1, 3-4.
35. Екмечић М. „Полемика о Југославији“, *Недељне информативне новине (НИН)*, год. 38, бр. 2037 (14. јануар 1990. године), Београд 1990, стр. 31-38.
36. Екмечић М. „Националистичка болест титоизма“, *Недељне информативне новине (НИН)*, бр. 2052, 29. април 1990, стр. 28-31.
37. Екмечић М. „Будванска беседа (будућност Југославије)“, *Недељне информативне новине (НИН)*, год. 38, бр. 2081, (16. новембар 1990. године), Београд 1990, стр. 55-59.
38. Екмечић др М. „Значај балканских миграција за југословенску историју“, у: *Catena mundi*, Краљево – Београд 1992, стр. 640-652.
39. Екмечић М. „Улога ислама у социјалном и политичком развоју Балкана“, *Срби на историјском раскрићу*, Београд 1999, стр. 24-67.
40. Екмечић М. „Национални идентитет, синтетичке нације и будућност демократије“, *Књижевност*, бр. 5-6, Београд 2000, стр. 523-530.
41. Екмечић М. „Регионализам између слободе и новог насиља“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 481-508.
42. Екмечић М. „Да ли су и мане део карактера нације?“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 75-95.
43. Екмечић М. „Шта је било европско у балканским националним покретима између 1790. и 1918. године“, *Срби на историјском раскрићу*, Београд 1999, стр. 227-257.
44. Екмечић М. „Пад Берлинског зида још није завршен“ (разговор водио Радослав Братић), *Нова зора: часопис за књижевност и културу*, 1/2004, Билећа 2004, стр. 16-39.
45. Екмечић М. „О светским оквирима Српске револуције 1804-1815.“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 9-30.
46. Екмечић М. „Дозревање идеје о српској националној држави 1806.“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 31-53.
47. Екмечић М. „Значај британских података о египатским везама са албанском и босанском побуном 1830-1832.“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 2002, str. 15-25.
48. Екмечић М. „Босна и Херцеговина 1802-1878.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 155-173.
49. Екмечић М. „Sudbina jugoslovenske ideje do 1914.“, *Politički život Jugoslavija između 1914–1941*, („Трећи програм” Radio Beograda), Beograd 1974, str. 11-47.
50. Екмечић М. „Црква и нација код Хрвата“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 111-149.
51. Екмечић М. „Rad Ipolita Terleckoga na ujedinjenju hrišćanskih crkava 1848. godine“, *Prilozi*, Sarajevo 1972, str. 273-280.

52. Екмечић М. „Европска позадина ‘Начертанија’ Илије Гарашанина из 1844.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 95-137.
53. Екмечић М. „Маргиналије о српско-бугарским везама 1844-1851“, *Револуција 1848. и Балкан*, Београд 2000, стр. 232-279.
54. Екмечић М. „Балканска политика Аустро-Угарске после Берлинског конгреса“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 75/76 (2007), стр. 143-156.
55. Екмечић М. „Улога католичке политичке идеологије у Источном питању 1844-1878.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 213-139.
56. Екмечић М. „Појам Велике Србије према светским узорима“, у: *Велика Србија: истине, заблуде, злоупотребе: зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Српској академији наука и уметности у Београду од 24. до 26. октобра 2002. године*, Београд 2003, стр. 15-41.
57. Екмечић М. „Географски непријатељ Србије“ (Улога католичке политичке идеологије у Источном питању 1844-1878). *Огледи из историје*, Београд 1999, стр. 53-111.
58. Екмечић М. „Српско-бугарски односи половицом XIX века (1844-1853)“, *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад 2000, стр. 280-295.
59. Екмечић М. „О језику роде“, *Књижевна реч - лист књижевне омладине Србије: лист за књижевност, уметност, културна и друштвена питања*, год. 22, бр. 425, Београд 1993, стр. 3-4.
60. Екмечић М. „Вук и Хрвати“, *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад 2000, стр. 15-37.
61. Екмечић М. „Национални идентитет, синтетичке нације и будућност демократије“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 19-75.
62. Екмечић М. „Покушаји уједињења хришћанских цркава 1848. и Јужни Словени“, *Револуција 1848. и Балкан*, Београд 2000, стр. 37-59.
63. Екмечић М. „Револуција, балкански покрети и интереси Русије 1848-1849.“, *Срби на историјском раскрићу*, Београд 1999, стр. 15-50.
64. Екмечић М. „Црквени фактор у сукобу великих сила у Источном питању 1848. године“, *Револуција 1848. и Балкан*, Београд 2000, стр. 67-89.
65. Екмечић М. „Неколико уломака о руској политици према Јужним Словенима у време револуције 1848. године“, *Револуција 1848. и Балкан*, Београд 2000, стр. 89-121.
66. Екмечић М. „Русија и народни покрети Балкана 1848. године“, *Револуција 1848. и Балкан*, Београд 2000, стр. 121-163.
67. Екмечић М. „Гарашанин, Чарториски и Мађари 1848-1849.“, *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад 2000, стр. 163-213.
68. Екмечић М. „Српско-бугарски односи половицом XIX века (1844-1853)“, *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад 2000, стр. 280-296.
69. Екмечић М. „Народни покрети као фактор у односима великих сила на Балкану 1848-1849.“, *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад 2000, стр. 213-232.
70. Екмечић М. „Маргиналије о српско бугарским везама 1844-1851. године“, *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад 2000, стр. 232-280.

71. Екмечић М. „Значај руске архивске грађе за историју револуције 1848-1849. у Подунављу“, у: *Споменица академику Здравку Антонићу* (гл. уредник академик Рајко Кузмановић), Бања Лука 2012, стр. 71-91.
72. Екмећић М. „Spoljni faktor u balkanskim revolucijama 1849-1878.“, *Jugoslovenski istorijski časopis (JIC)*, br. 3, Београд 1964, стр. 3-37.
73. Екмечић М. „Грађани и зелоти: Традиција и перспективе демократије у Југославији“, *Срби на историјском раскрићу*, Београд 1999, стр. 335-358.
74. Екмечић М. „Српска војска у националним ратовима од 1876. до 1878.“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, стр. 118-151.
75. Екмечић М. „Кратски ход по мукама кроз историју Босне“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 137-155.
76. Екмечић М. Балканска политика Аустро-Угарске после Берлинског конгреса“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 75/76 (2007), стр. 143-156.
77. Екмечић М. „Аустро-угарска обавјештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903“, *Историјски часопис*, XXXII, Београд 1986, стр. 209-232.
78. Екмечић М. „Устанак у Херцеговини 1882. и историјске поуке“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 2002, стр. 283-349.
79. Екмечић М. „Неославизам као претпоставка уставног поретка у Црној Гори“, *Дијалог између прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 287-305.
80. Екмечић М. „Национални покрет у Босни и Херцеговини“, у: *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1983.
81. Екмечић М. „Младобосанска генерација“, *Срби на историјском раскрићу*, Београд 1999, стр. 258-272.
82. Екмечић М. „Анексија Босне и Херцеговине 1908. и историјске последице“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, стр. 373-399.
83. Екмечић М. „Место анексије Босне и Херцеговине 1908. у савременој историји“, у: *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине* (ур. Рајко Кузмановић), Бања Лука 2009.
84. Екмечић М. „Утицај балканских ратова 1912-1913. на друштво у Босни и Херцеговини“, *Марксистичка мисао: Часопис за теорију и праксу социјализма и социјалистичког самоуправљања*, бр. 4, Београд 1985, стр. 137-159.
85. Екмечић М. „Покушаји периодизације и дефиниције Источног питања“, *Срби на историјском раскрићу*, Београд 1999, стр. 51-84.
86. Екмечић М. „Почетак босанског устанка 1875. године“, *Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине*, год. 6, Сарајево 1954, стр. 267-305.
87. Екмечић М. „Национална политика Србије према БиХ и аграрно питање (1844-1875)“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 2002, стр. 25-47.
88. Екмечић М. „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875-1878. године“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 2002, стр. 173-203.
89. Екмећић М. „Bakunjin kao robunjeni intelektualac“ у: *Mihail Bakunjin: Ispovijed*, Osijek 1976.

90. Екмечић М. „Слика о Босни и Херцеговини у европској путописној литератури од 1850. до 1878. године“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 2002, стр. 151-173.
91. Екмечић М. „Идеје Ђуле Андрашија о уређењу окупираних покрајина Босне и Херцеговине, 1871-1878“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 239-251.
92. Екмечић М. „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878.“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 2002, стр. 203-257.
93. Екмечић М. „Карактеристике Берлинског конгреса 1878. године“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 2002, стр. 257-281.
94. Екмечић М. „Утицај балканских ратова 1912-1913. на друштво у Босни и Херцеговини“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, стр. 399-423.
95. Екмечић М. „Белешка о улози расизма у одређивању немачких ратних циљева 1914-1918.“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 273-285.
96. Екмечић М. „Русија и Балкан 1914“, *Летопис Матице српске*, 147, 407, Нови Сад 1971, стр. 542-560.
97. Екмечић М. „Русија и Балкан 1914.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 313-331.
98. Екмечић М. „Више од војних савезника 1914. (Прилог о француском изучавању етничке природе Југословена)“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 191-221.
99. Екмечић М. „Планови за герилски рат године 1914.“, *Радови из историје Босне и Херцеговине*, Београд 1997, стр. 425-439.
100. Екмечић М. „Жалосна баштина из године 1914.“, *Радови из историје Босне и Херцеговине*, Београд 1997, стр. 439-469.
101. Екмечић М. „Историјски значај меморандума Р. В. Ситона-Вотсона о југословенском питању 1914. године“, *Глас САНУ – Одељење историјски наука*, књ. 16, Београд 2012, стр. 371-390.
102. Екмечић М. „Генерал Саркотић и планови спаса монархије 1918.“, *Zbornik radova posvećen uspomeni Salke Nazečića*, Sarajevo 1972.
103. Екмечић М. „Место Подгоричке скупштине у историји“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 305-313.
104. Екмечић М. „Политичка аутобиографија генерације (Место Првог светског рата у историји)“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 163-191.
105. Екмечић М. „Dva vijeka evropskih revolucija“, *Godišnjak Društva Bosne i Hercegovine (god. 37)*, Sarajevo 1986.
106. Екмечић М. „Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941.“, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. 20, Sarajevo 1974, str. 101-136.
107. Екмечић М. „Велики мештри смрти“, *Епоха*, бр. 61/2, год. II, Београд 1992.

108. Екмечић М. „Корени револуције 1941.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 375-409.
109. Екмечић М. „Српски двадесети век“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 13-20.
110. Екмечић М. „Спољни узроци грађанског рата у Босни и Херцеговини 1992.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 419-465.
111. Екмечић М. „Istorijski koreni i moguće posledice jugoslovenske krize“, *Međunarodna politika*, god. XLIV, 1015, 1. IV 1993, Beograd 1993, str. 3-8, 25-26.
112. Екмечић М. „Odgovor na neke kritike 'Istorije Jugoslavije' (XIX vijek)“, *Jugoslovenski istorijski časopis (JIČ)*, 1-2/1974, str. 217-281.
113. Екмечић М. „Završna riječ u polemici sa Mirjanom Gros“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2/1976.
114. Екмечић М. „Фашизам и религија“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 221-265.
115. Екмечић М. „Једна теорија о сакрализацији политике у фашизму“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 265-273.
116. Екмечић М. „Белешка о улози расизма у одређивању немачких ратних циљева 1914-1918.“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 273-285.
117. Екмечић М. „О јединству српског народа данас“, *Срби на историјском раскрићу*, Београд 1999, стр. 359-394.
118. Екмечић М. „Епоха новог национализма. Ренесанса италијанске геополитике: Европа и Балкан“, *Политика*, бр. 28630, 26. јун 1993. године, стр. 15.
119. Екмечић М. „Цена јуначке дивљине“, у: *Рат у Босни у 200 слика/War in Bosnia in 200 pictures*, Београд 1993, стр. 19-20.
120. Екмечић М. „Пад Берлинског зида још није завршен“ (разговор водио Радослав Братић), *Нова зора: часопис за књижевност и културу*, 1/2004, Билећа 2004, стр. 16-39.
121. Екмечић М. „Европа и Еуропа“, *Епоха*, бр. 36, год. 2, 23. јун 1992. године, Београд 1992.
122. Екмечић М. „Српски духовни простор на размеђи столећа“, *Срби на историјском раскрићу*, Београд 1999, стр. 430-464.
123. Екмечић М. „До уједињења Срба – корак по корак“, *Политика*, бр. 28188, 28. март 1992. године, стр. 7.
124. Екмечић М. „О језику роде“, *Књижевна реч - лист књижевне омладине Србије: лист за књижевност, уметност, културна и друштвена питања*, год. 22, бр. 425, Београд 1993, стр. 4.
125. Екмечић М. „Регионализам између слободе и новог насиља“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 481-508.
126. Екмечић М. „Појам ‘Велике силе’ и умеће дипломатије“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 371-415.

127. Екмечић М. „Ударити темеље будуће правне државе“, *Књижевне новине: лист за књижевност, уметност и друштвена питања*, бр. 899-900 (1-15. јануар 1995), Београд 1995.
128. Екмечић М. „Митолошке магле у горким временима: југословенска криза у искривљеним огледалима“, *Књижевна реч: лист за књижевност, уметност, културна и друштвена питања*, год. 47, бр. 896 (15. новембар 1994. год.), Београд 1994.
129. Екмечић М. „Историографија 'само по огртачу'“, у: *Одговор на књигу Ноела Малколма 'Косово – кратка историја'* (ур. Славенко Терзић), Београд 2000.
130. Екмеčić М. „Shorter history (Noel Malcolm. Bosnia. A Short History)“, *Dialogue*, 15, Paris, 1995.
131. Екмеčić М. „Shorter history (Noel Malcolm. Bosnia. A Short History)“, *Историјски часопис*, XL-XLI, Београд 1993-1994.
132. Екмечић М. „Колико смисла историје може стати у једну мацолу“, *Књижевне новине: лист за књижевност и друштвена питања*, год. XLVI, 905, 1. април 1995. године, Београд 1995.
133. Екмечић М. „Религиозни тип национализма у Босни и Херцеговини као извор грађанског рата 1992.“, *Срби на историјском раскрићу*, Београд 2000, стр. 395-429.
134. Екмечић М. „Исламерика“, *Огледи из историје*, Београд 2002, стр. 467-490.
135. Екмечић М. „Сукоб цивилизација или стварање светског система великих сила“, у: *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану* (ур. Славенко Терзић), Београд 1998.
136. Екмечић М. „Додатни осврт на улогу религије и спољног притиска као фактора избијања грађанског рата 1992.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 465-481.
137. Екмечић М. „Србофобија и антисемитизам“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 343-367.
138. Екмечић М. „Суђење пораженима за изгубљени рат као средство укидања суверених нација“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, стр. 409-419.
139. Екмечић М. „Место Првог светског рата 1914-1918. у прошлости српског народа“, у: *Ратни албум 1914-1918*, Београд 2014, стр. X.
140. Екмечић М. „Историјске и стратешке основе Републике Српске“, преузето са интернет линка <http://www.srpskilist.net/gledista/istorijske-i-strateske-osnove-republike-srpske> 18. јула 2020. године у 22:14 h.
141. Екмечић М. „Размишљања о методологији савремене историје“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996), стр. 331-371.
142. Екмечић М. „Савремена историја и политика“, у: *Историчар и савремена епоха: зборник радова са Округлог стола Историјског института* (Републике Црне Горе), књ. 1 (ур. Р. Распоповић), Подгорица 1997, стр. 17-29.
143. Екмечић М. „У потрази за филозофијом историје Слободана Јовановића“, у: *Зборник радова са научног скупа „Слободан Јовановић: личност и дело“* (ур. Миодраг Јовичић), Београд 1998, стр. 79-97.

144. Žarić S. „О неким питањима приказа НОВ-а и револуције у ‘Историји Југославије’“, *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, 2/1973, str. 70-73.
145. Живојиновић др Д. „Италија и ‘Божићна побуна’ у Црној Гори 1919 године“, *Историјски записи*, 1, Титоград 1985.
146. Жујовић Ј. М. „Прилог краниологији Хрвата“, *Глас САНУ*, XLVII, Београд 1921.
147. Жупанић др Н. „Систем историјске антропологије балканских народа“, *Старинар*, II, Београд 1907.
148. Жупанић др Н. „Систем историјске антропологије“, *Старинар*, III, Београд 1908.
149. Zotiades G. „Russia and the questions of Constantinople and the Turkish straits during the Balkan wars“, *Balkan studies*, vol. 11, number 2, Thessaloniki 1970.
150. Иванић И. „Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској“, *Годишњица Николе Чупића*, 33, Београд 1914.
151. Игњић С. „Догађаји на Дрини 1876. године“, *Војно-историјски гласник*, 2-3, Београд 1973.
152. Илић Н. П. „Борбена искуства 1917. и њихово прилагођавање у устанку 1941“, *Лесковачки зборник*, XXVIII, Лесковац 1988.
153. Имамовић М. „Историја Југославије“, *Gledišta*, 3/1973.
154. Јакшић др Г. „Питање Баната“, *Revue Hebdomadaire*, бр. 32, 7. август 1915. године.
155. Јанковић Д. „Нишка декларација. (Настајање програма југословенског уједињења у Србији 1914. године)“, *Историја 20. века*, X, Београд 1969.
156. Јовановић В., „Савез сила“ (1867), у: *За слободу и народ. Покушаји Владимира Јовановића члана Уједињене омладине српске*, Нови Сад 1868.
157. Јовановић Р. „Црна Гора и предаја градова“, у: *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867*, Београд 1970.
158. Јовановић др Р. „Sukob uticaja Crne Gore i Srbije u hercegovačkom ustanku 1875-1878“, *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine*, II, Сарајево 1977.
159. Јовановић Ј. „Сергеј Михајлович Кравчинскиј – Степњак. Учесник у Херцеговачком устанку 1875. године“, *Годишњак Друштва историчара БиХ*, XIX, Сарајево 1973.
160. Јовичић С. „Филм као историјски извор“, *Историјски гласник*, 1-2, Београд 1977.
161. Јеглић др А. „Sastanak austrijskih katolika u Већу“, *Vrhbosna. Katoličkoj prosvjeti*, III, 10, Сарајево 1889.
162. Јелић И. „О приступу повјести југославенске револуције у ‘Историји Југославије’“, *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, 2/1973, str. 63-69.
163. Капидџић др Н. „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918. Građa“, *Glasnik Arhiva Bosne i Hercegovine*, III, Сарајево 1963.
164. Капидџић Н. „Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom u novembru 1918. godine“, у: *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, Сарајево 1968.

165. Караџић В. „Срби и Хрвати“ (1861), *Скупљени граматички и полемички списи*, III, Београд 1896.
166. Караџић В. „Правитељствујушчиј совјет сербскиј за време Кара-Ђорђејева, или отимање ондашњијех великаша око власти“, у: *Први и други српски устанак*, Београд 1960.
167. Катарџиев И. „Некои прашања за уставите и правилниците на ВМРО до Илиденското востание“, *Гласник на Институтот за национална историја*, 1, Скопје 1961.
168. Katardžijev I. „Politička situacija u Makedoniji i Makedonsko nacionalno pitanje u periodu stvaranja Kraljevine SHS“, *Historijski pregled*, X, 2, Zagreb 1964.
169. Kerner R. J. „The mission of Liman von Sanders“, *The Slavic Review*, 17, 1927.
170. Ковић М. „Милораду Екмечићу, до неба и за вјечност“, преузето са интернет сајта <http://www.novipolis.rs/sr/memento/29009/miloradu-ekmecicu-do-neba-i-za-vjecnost.html> 15. новембра 2020. године у 17:26 ч.
171. Kolanović J. „Jedna sporna epizoda iz života Maksimilijana Vrhovca“, *Croatica Christiana*, V, 7, Zagreb 1981.
172. Koneski B. „Towards the Macedonia Renaissance“, у: *Macedonian Text-Books of the Nineteenth Century*, Skopje 1961.
173. Кoprивica-Oštrić S. „Prikaz komunističkog pokreta u ‘Istoriji Jugoslavije‘“, *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, 2/1973, str. 49-55.
174. Крестић В. „Југословенска политика Јосипа Јурја Штросмајера“, *Југословенски историјски часопис*, 1, Београд 1969.
175. Крестић В. „Политички, привредни и културни живот у Хрватској и Славонији“, *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1983.
176. Krizman B. „Stvaranje jugoslavenske države“, *Historijski pregled*, br. 3-4, Zagreb 1958.
177. Krizman B. „Stjepan Radić 1918 g.“, *Istorijski pregled*, V, 3, Zagreb 1959.
178. Krizman B. „Stjepan Radić i Hrvatska pučka seljačka stranka u prvom svjetskom ratu“, *Časopis za suvremenu povijest*, II, Zagreb 1970.
179. Krizman B. „Stvaranje jugoslovenske države i njeni međunarodni odnosi u ‘Istoriji Jugoslavije‘“, „*Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, 2/1973, str. 32-42.
180. Kosa J. „Hungarian Society in the time of the Regensy (1920-1944)“, *Journal...*, vol. XI, October 1956.
181. Кустурица Е. „Слово о академику Милораду Екмечићу: Да га није било остале би магле у нашој историји“, у: *Печат Милорада Екмечића*, Београд 2018, стр. 5-11.
182. Kukuljević v. Sacci I. „Die Nationalität in Kroatien und Slavonien“, *Luna. Agramer polit. Zeitung*, Zagreb 1842.
183. Kraljačić T. „Naučno djelo Milorada Ekmečića“, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. XXXIX („Ekmečićev zbornik“), Sarajevo 1988, str. 7-13.
184. Krek J. E. „Materijalističko modroslovlje“, *Katolički obzornik*, I, 1, Ljubljana 1897.

185. Krek J. E. „Načelo gospodarskega liberalizma v razpadu“, *Katolički obzornik*, II, 2, Ljubljana 1898.
186. Лакић З. „Црна Гора у научном дјелу Милорада Екмечића“, *Глас Српске акадeмије наука и уметности - Одељење историјских наука*, књ. 18 (2018), стр. 565-572.
187. Laskaris M. „La premiere alliance entre la Grece et la Serbie“, *Le Monde Slave*, 9, Paris 1926.
188. Lebl A. „Hrvatsko pitanje kroz prizmu ugarskog parlamenta 1892-1918“, *Historijski zbornik*, XVII, Zagreb 1964.
189. Leon G. B. „Greece and the Albanian question at the outbreak of the First world war“, *Balkan studies*, vol. 11, Solun 1970.
190. Luković P. „Nekoliko podataka o bitnijim obeležjima partizanskog ratovanja ustanika u Hercegovini i Bosni 1875-1878“, *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine*, II, Sarajevo 1977.
191. Lunaček V. „Hrvatski kameralist Nikola Škerlec Lomnički“, *Historijski zbornik*, XV, Zagreb 1962.
192. Љубибратић др С. Крушевац Т. „Прилози за проучавање Херцеговачког устанка“, *Годишњица Друштва историчара БиХ*, VIII, Сарајево 1956.
193. Љушић Р. „Екмечић, Милорад“, у: *Енциклопедија српског народа* (ур. група аутора), Београд 2008, стр. 342-343.
194. Љушић Р. „Димитрије Давидовић – секретар кнеза Милоша Обреновића“, *Зборник Матице српске*, 32, Нови Сад 1985, стр. 51-69.
195. Магдаленић С. „Генерал Черњајев“, у: *Слике из наших ратова с Турцима и Бугарима 1876, 1877-78 и 1885-86 године*, II, Београд 1910.
196. Малеш Б. „Основи биогенезе и биодинамике динарске расе“, *Социјално-медицински преглед*, XII, Београд 1940.
197. Mali R. „Das Parteiwesen einer Nationalen Minderheit am Beispiel der Slowenen“, *Festschrift Othmar Pickel zum 60. Geburtstag*, Graz 1987.
198. May A. J. „Seton-Watson and the Treaty of London“, *The Journal of modern history*, XXIX, 1. mart 1957. godine.
199. Марковић др Л. „О сексуалном питању“, *Летопис Матице српске*, 293, Нови Сад 1913.
200. Мартиновић др Д. „Оснивање читаонице и развој библиотеке у Улцињу (1884-1984)“, *Историјски записи*, 1, Титоград 1985.
201. Matasović J. „Životopis Мije Брашница, 1849-1883“, у: *Prilog povijesti hrvatske historiografije*, Zagreb 1922.
202. Martić fra G. „Hercegovci (1842)“, у: *Izabrani spisi*, Sarajevo 1956.
203. Медаковић Д. „Српски препород у 18. веку и средњовековна баштина“, *Глас САНУ*, CCCIV, 4, Београд 1983

204. Мереник С. „Библиографија радова академика Милорада Екмечића“, *Одељење историјских наука САНУ, књ. 5; Библиографије, књ. XIII*, Београд 2014, стр. 7-104.
205. Микић Ђ. „Албанско питање и албанско-српске везе у XIX веку (до 1912)“, *Марксистичка мисао*, 3, Београд 1985.
206. „Милорад Екмечић, члан ван радног састава“, *Љетопис Академије наука и уметности Републике Српске*, бр. 1-8 (1996-2004 [штампано 2005. год.]), стр. 149-163.
207. Милошевић Б. „Милорад Екмечић (1928-2015)“, *Српски историјски часопис I*, Бања Лука – Источно Сарајево 2018, стр. 239-240.
208. Милићевић М. Ђ., „Кнез Милош прича о себи“, *Споменик САНУ*, XXI, Београд 1893.
209. Милићевић М. „Из својих успомена“, *Годишњица Николе Чутића*, XII, Београд 1897.
210. Милићевић Ј. М. „Прва група србијанских студената, државних питомаца школованих у иностранству (1839-1842)“, *Историјски часопис*, IX-X, Београд 1960.
211. Милићевић Ј. „Историја предаје турских градова у Србији српској влади 1867. г.“, у: *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867*, Београд 1970.
212. Милетић С. „Основа програма за српску либерално-опозициону странку“, у: *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа, 1860-1885*, I, Сремски Карловци 1968.
213. Милутиновић др К. „Војводина и стварање Југославије“, *Историјски преглед*, VII, 3-4, Загреб 1961.
214. Миљовска Д. „Две развојни етапи во економско-општествениот развојот на Македонија во XIX век“, *ГИНИ*, VI, 1-2, Скопје 1962.
215. Мијатовић Ч. „Један конзулски извештај о Србији год. 1837. Прилог материјалу за историју нашег материјалног развојка“, *Споменик*, XVII, Београд 1892.
216. Мијатовић Ч. „Кнез Милош и пуковиник Хоцес. Грађа за историју прве владавине кнеза Милоша“, *Споменик*, XVII, Београд 1892.
217. Милутиновић К. „Настанак политике новог курса на Приморју“, *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1983.
218. Митровић А. „Филм у историји“, у: *Зборник радова „Филм и историја“* (није наведен уредник, прим. Ј. А.), Београд 1978.
219. Митровић А. „Мислити теоријски у историографији?“, *Историјски часопис: орган историског института САН*, књ. 39 (1992), стр. 259-285.
220. Митровић А. „Неистоветност проучаваоца и проучаваног: напомене о субјекту и објекту истраживања историје“, *Историјски часопис: орган историског института САН*, књ. 40/41 (1993/1994), стр. 281-289;
221. Митрев А. „Илинденски устанак“, *Војноисторијски гласник*, II, 5, Београд 1951.
222. Михаиловић Б. М. „Година Његошевог рођења“, *Историјски записи*, VII, Подгорица 1951.
223. Мучалица О. „О архивском фонду Лицеја“, *Архивски алманах*, 2-3, Београд 1960.
224. „*Nadbiskupova okružnica povodom rata*“, Zagreb, 29. srpanj 1914. godine.

225. Nevakivi J. „Lord Kitchener and the partition of Ottoman empire 1915-1916“, *Studies in international history. Essays presented to W. Norton Medticut*, London 1967.
226. Николић М. „Позоришна уметност у XIX веку“, у: *Историја Београда*, 2, Београд 1974.
227. Никитин С. А. „Славјанский вопрос и русское общество в 1867-1878 годах“, *Славјанский сборник*, Москва 1948.
228. Нинковић Н. „Жизноописаније моје“, у: Радослав Перовић, *Грађа за историју првог српског устанка*, Београд 1954.
229. Nodilo N. „Klerikalizam i liberalizam“ (1907), у: *Izabrani spisi*, Split 1982.
230. Novak V. C. „At the Roots of Slovene National Identity“, у: *Papers in Slovene Studies*, New York 1975.
231. Новаковић С. „Константин Константиновић Родофиникин“, у: *Из српске историје*, Београд 1966.
232. Павковић Ј. и Пекић М. „Милорад Екмечић: редовни члан“, *Отисак из Годишњака Српске академије наука и уметности за 1996. год. књ. СIII*, Београд 1997, стр. 463-470.
233. Павићевић Ј. „Одјек Топличког устанка 1917. године у Црној Гори“, *Лесковачки зборник*, XXVIII, Лесковац 1988.
234. Павловић М. „О члану у дијалектима источне половине Балканског полуострва“, *Дело*, Ниш 1915.
235. „Pastirsko pismo biskupa Mišića 10. Kolovoza 1914. Časnoj braći dušebrižnicima i svemu pravovjermom katoličkom narodu biskupije Mostar – Trebinje“, *Kršćanska obitelj. Poučni i zabavni list za hrvatski katolički puk*, br. 9, Mostar, 1. rujna 1914. godine.
236. Paulova M. *Jugoslavenski odbor, povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914-1918*. Zagreb 1925, str. 44; I. Očak, „Krunoslav Heruc, pobornik hrvatsko-ruskih veza potkraj XIX i početkom XX stoljeća“, *Historijski zbornik*, XXXVII (1), Zagreb 1984.
237. Paxton, R. V. „Russian Foreign Policy and the First Serbian Uprising: Alliances Apprehensions and Autonomy, 1804-1807“, у: *The First Serbian Uprising 1804-1813*, New York 1982.
238. Пејановић Ђ. „Културно-просветно-социјална друштва у Босни и Херцеговини за време аустро-угарске владавине“, *Преглед*, 72, Сарајево 1929.
239. Петрановић Б. „Велико дело Милорада Екмечића: Стварање Југославије 1790-1918, 1-2, Београд, 1989“, *Багдада: месечни лист за књижевност, уметност и културу*, 32: 376-377, стр. 12-14.
240. Петровић Н. „Друштвене и политичке прилике у Војводини у доба оснивања Српског народног позоришта“, у: *Око Милетића и после њега*, Нови Сад 1964.
241. Петровић Н. „Историјско место и значај Туцинданског чланка“, у: *Око Милетића и после њега*, Нови Сад 1964.
242. Petrović N. „Nacionalni i socijalni pokreti i njihovi nosioci 1914-1918. u Vojvodini“, у: *Stvaranje jugoslovenske države 1918*, Beograd 1983.

243. Pirjevec – Pierazzi, J. „Italijanska levica in vstaja v Bosni in Hercegovini 1875-1876“, *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine*, I, Sarajevo 1977.
244. Покровский М. Н. „Как началась война 1914 года“, *Пролетерская революция. Исторический журнал Инстпарта (ЭО)*, Москва 1924.
245. Попов Ч. „Европа и српска национална револуција у XIX веку. Историјско-методолошки оглед“, *Истраживања*, бр. 13, Нови Сад 1990.
246. Поповић Ш. „Проблеми и методе истраживања структуре сељачког и властелинског посједа у вријеме ликвидације феудалних односа“, *Радови института за хрватску повијест*, 12, Загреб 1979, стр. 30; Dr Josip Bösendorfer, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb 1950.
247. Поповић М. „Црна Гора и Црногорци“, *Гласник Дружтва србске словесности*, I, Београд 1847.
248. (Поповић) архимандрит Г. „Мненије о књижевном србском језику“, *Гласник Друштва србске словесности*, VII, Београд 1855.
249. Поповић Д. „Дипломати у Петрограду у време Балканских ратова“, *Годишњица Николе Чупића*, књ. XLIII, Београд 1934.
250. Протић К. „Ратни догађаји из првог српског устанка под Карађорђем Петровићем, 1804-1813“, *Годишњица Николе Чупића*, XIII, Београд 1893.
251. „Prijestolonašljednik Franjo Ferdinand i vojvotkinja Sofija Hoenberg“, *Kršćanska obitelj. Poučni i zabavni list za hrvatski katolički puk*, br. 7, Mostar, 1. jul 1914. godine.
252. Prijatelj I. „Slovensko gospodarsko, družabno in kulturno življenje v stanovih, društvih in zavodih v obdobju med 1848 in 1858“, u: *Kulturna in politična zgodovina Slovencev 1848-1858*, I, Ljubljana 1938.
253. Протић А. „Повесница од почетка времена вожда српског Карађорђа Петровића“, *Споменик*, XIX, Београд 1892.
254. Prunk J. „Nacionalni programi u slovenskoj političkoj misli (1848-1945)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb 1985.
255. Pundeff M. V. „Bulgarian nationalism“, u: *Nationalism in eastern Europe*, Seattle, London 1971.
256. Pušek J. „Zrnce o socijalnom pitanju“, *Vrhbosna. Katoličkoj prosvjeti*, I, 3, Sarajevo 1887.
257. Radić S. „Temelji za budućnost Hrvatske, Habzburške monarhije i ciele Evrope“, *Dom*, Zagreb, 21, 27. marta 1917. godine.
258. Radić S. „Hrvatsko državno pravo kao cimer protuslavenskoj srpskoj politici“, *Dom*, 35, Zagreb, 12. septembra 1917. godine.
259. Radić S. „Novo razdoblje u ruskoj revoluciji“, *Dom*, Zagreb, 14. novembra 1917. godine.
260. Radić S. „Novo Slavenstvo“, *Dom*, Zagreb, 16. marta 1918. godine.
261. Радуловић Р., „ПОВОДОМ ЈЕДНЕ КЊИГЕ (Enrico Corradini: Il valore d'Italia)“, *Преглед*, 2, Сарајево 1912.

262. Radičević V. „Juriš Srbel“, *Danica*, br. 33, Zagreb, 12. avgusta 1848. godine.
263. Раденић А. „Боба за политичка права у јужној Угарској“, у: *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1983,
264. Ракочевећ Н. „Црна Гора. Лична власт књаза и уставне борбе“, у: *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1983.
265. Ракочевећ др Н. „Настанак комитског покрета у Црној Гори и одлазак комитске чете из округа колашинског у Србију у јесен 1916 године“, *Лесковачки зборник*, XXVIII, Лесковац 1988.
266. Ракочевећ Н. „Историја српског народа у Турском царству“, у: *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1983.
267. (R)ачки (F)ранјо, „Jugoslavjanstvo“, *Pozor*, 27, Zagreb, 31. oktobra 1860. godine.
268. Renzi W. A. „Great Britain, Russia and the Straits, 1914-1915“, *The Journal of modern history*, vol. 42, March 1970.
269. Redžić E. „Ekmečić kao uvodničar akademijinih međunarodnih naučnih skupova o značajnim događajima iz novije istorije Bosne i Hercegovine“, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. XXXIX („Ekmečićev zbornik“), Sarajevo 1988, str. 13-25.
270. Ризај др. С. „Албанија у XVIII и првим деценијама XIX века“, у: *Из историје Албанаца*, Београд 1969.
271. Ристић М. „Италијански национализам“, III, *Дело: лист за науку, књижевност и друштвени живот*, Ниш, 1. јула 1915. године.
272. Руварац Д. „Како је настао данашњи број заповедних празника код Срба?“, *Хришћански весник. Часопис духовни за хришћанску поуку и црквену књижевност*, бр. X, 7, Београд 1888, стр. 489.
273. Rousseau J. J., „Consideration sur le gouvernement de Pologne et sur sa reformation projette“, *Oeuvres completes*, III, Paris 1964.
274. Szabo A. „Problemi i metode istraživanja društvene strukture nosilaca središnjih (političkih, privrednih i kulturnih) institucija u Zagrebu 1860-1873“, *Časopis za suvremenu povijest*, II, Zagreb 1985.
275. Szaz Z. „The Transylvanian question: Romania and the Bellingrents, July Ostober 1914“, *Journal of central European affaires*, Vol. XIV.
276. Seignobos C. „Histoire du Parti republicaine“, u: *La politique republicaine*, Paris 1924.
277. Seton-Watson R. W. „Italy's Balkan policy in 1914“, *The Slavonic review*, vol. 13, jul 1926.
278. Silone I. „Partia de masse et democratie“, *Preuves*, mart 1959, br. 97.
279. Скерлић Ј. „Слободна мисао у Србији“, у: *Сабрана дела*, Београд 1964.
280. Слијепчевић П. „Босна и Херцеговина у светском рату“, у: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1928.
281. Соловјев А. „Богишићев нацрт закона за херцеговачке усташе“, *Споменик*, 70, Београд 1931.

282. Соколова Б. „Албанският емигрантски печат в България и някои вопросы на албанската национална революция“, *Studia balcanica*, 8, София 1974.
283. Spalatin M. S., „The Croatian nationalism of Ante Starčević, 1845-1871“, *Journal of Croatian studies*, 16, 1976.
284. Starčević A. „Bi-li k Slavstvu ili k Hrvatstvu“, u: *Djela dr Ante Starčevića*, III, Zagreb 1894.
285. Strčić P. „Primjedbe na tekst o Istri u drugoj polovici XIX st. u ‘Prosvetinoj’ ISTORIJI JUGOSLAVIJE“, *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, 1/1973, str. 195-210.
286. Strčić P. „Zašto M. Ekmečić nije pobio niti jednu od svojih 49 primjedbi“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2/1975, str. 183-184.
287. Stančić N. „Gajeva klasifikacija južnoslavenskih jezika i naroda u vrijeme nastanka Kratke osnove hrvatsko-slavonskoga pravopisanija iz 1830. godine“, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 18, Zagreb 1985.
288. Стефановић др С. „О расном питању као културном и националном проблему у Југославији“, *Летонис Матице српске*, 1, Нови Сад 1936.
289. Stipetić Z. „О pristupu i interpretaciji kulturnih procesa u ‘Istoriji Jugoslavije’“, *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, 2/1973, str. 56-62.
290. Стојановић Д. „Др Милорад Екмечић: Стварање Југославије 1790-1918“, *Токови револуције*, 1/1990, Београд 1990, стр. 256-262.
291. Stojanović M. „Voz naroda“, *Danica*, 29, 15. jula 1848.
292. Стојановић Н. „Поглед на босанску политику од 1903. до 1914.“, *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929.
293. Стојановић, Јос. В. „Српски аманет“, *Гласник православне цркве у Краљевини Србији. Орган архиепископског сабора*. Београд, 15/28. фебруара 1914. године, бр. 3-4.
294. Стојанчевић В. „Из историје Лесковачког краја у другој четвртини XIX века“, *Лесковачки зборник*, II, Лесковац 1966.
295. Стојанчевић В. „Кнез Милош према Бугарима и Бугарској“, *Историјски гласник* (бр. 4), Београд 1954; В. Стојанчевић, „Политички погледи кнеза Милоша на проблем ослобођења балканских народа“, *Историјски часопис* (бр. IX-X), Београд 1959.
296. Стојанчевић В. „Једна обреновићевска завера против уставобранитељског режима 1846. године (Мирчина и Мирчићева буна)“, *Историјски часопис*, XIV-XV, Београд 1965.
297. Стојанчевић В. „Георги Сава Раковски и питање српско-бугарске сарадње за ослобођење балканских народа“, *Југословенски историјски часопис*, 1-2, Београд 1968.
298. Стојанчевић В. „Оружани акцији на Македонскиот комитет во предилиденскиот период“, у: *Илинденски зборник*, Скопје 1970.
299. Стрњаковић Д. „Како је постало Гарашаниново Начертаније“, *Споменик САН*, ХСІ, 70, Београд 1939.
300. Stulli B. „Albansko pitanje (1875-1882)“, *Rad JAZU*, 318, Zagreb 1959.
301. Supilo F. „Odgovor na anketu časopisa Veda o budućnosti slovenačkog jezika“, u: *Politički spisi*, Zagreb 1970.

302. Sućeska A. „Istorija Jugoslavije“, *Gledišta*, 3/1973.
303. „Summary on ‘History of Yugoslavia’“, *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, 2/1973, str. 74-76.
304. Терзић С. „Милорад Екмечић, Стварање Југославије 1790-1918, књ. I-II, Београд, 1988.“ (*sic!*), *Историјски часопис*, књ. XXXVIII, Београд 1990, стр. 307-312.
305. Torrey G. „Iredentism and diplomacy: The Central Powers and Rumania, August – November, 1914“, *Südostforschungen*, Bagd XXV, München 1966.
306. Тошић Ђ. „ЕКМЕЧИЋ Милорад“, у: *Енциклопедија српске историографије* (прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић), Београд 1997, стр. 377.
307. Трифуновски Ј. Ф. „О етничком саставу и етничким процесима у Средњем Повадарју“, *Лесковачки зборник*, X, Лесковац 1970.
308. Тројановски др А. „Римокатоличка пропаганда и унијатските црквено-школске општини во Македонија“, *Југословенски историјски часопис*, 3, Београд 1987.
309. Туровић Д. „Јабланички комитски покрет 1916-1918“, *Лесковачки зборник*, XXVIII, Лесковац 1988.
310. Ћирковић С. М. „Милорад Екмечић, Стварање Југославије 1790-1918, књ. I-II, Београд, 1988.“ (*sic!*), *Историјски часопис*, књ. XXXVIII, Београд 1990, стр. 301-304.
311. Ujević T. „Za mladu Dalmaciju (1912)“, у: *Sabrana djela*, X, (место издања и година нису наведени, прим. Ј. А).
312. Ušeničnik dr A. „Leonova družba“, *Katolički obzornik*, I, 1, Ljubljana 1897.
313. Ušeničnik dr A. „Ut omnes unus sint“, *Katolički obzornik*, I, 2, Ljubljana 1897.
314. Ušeničnik dr A. „Po shodu slovenskih visokoškolcev“, *Katolički obzornik*, II, 4, 1898.
315. Filipović G. „Akademik Milorad Ekmečić: „Stvaranje Jugoslavije 1790-1918“, Beograd, 1989, str. 1502, *Međunarodna politika*, 957, str. 26.
316. Fishman J. A. „Language and Ethnicity“, у: Howard Giles (ed.), *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*, London 1977.
317. Хадри А. „Национални покрет албанског народа од тридесетих година XIX века до краја 1912“, у: *Из историје Албанаца. Зборник предавања. Приручник за наставнике*, Београд 1969.
318. Hauptmann F. „Die Mohammedaner in Bosnien und Herzegovina“, *Die Habsburgermanarchie 1848-1918*, IV, Wien 1985.
319. Herder J. G. „Ideen zum ersten patriotischen Institut für den Allgemeingeist Deutschlands“, у: Wilhelm Dobeck, *Merder, Ein Lesebuch für unsere Zeit*, Berlin 1964.
320. Herder J. G. „Briefen zu Bevordeung der Humanität“, у: Wilhelm Dobeck, *Merder, Ein Lesebuch für unsere Zeit*, Berlin 1964.
321. Храбак Б. „Идеја о арбанашкој аутономији и независности 1876-1880“, *Историјски часопис*, 25-26, Београд 1978-79.
322. Храбак Б. „Записник Темишварског Народног већа“, *Зборник Матице српске*, 10, Нови Сад 1955.
323. Христов др А. „Принципот на автономна Македонија во програмата на Внатрешната Македонска Револуционарна Организација (ВМРО)“, *Гласник на Институтот за национална историја*, 2, Скопје 1963.

324. Христов А. „Карактерот на интервенците на ВМРО пред големите сили во време на Илинденското востаније“, у: *Илинденски зборник*, Скопје 1970.
325. Цвијић Ј. „Јединство и психички типови динарских Јужних Словена“, у: *Говори и чланци*, том II, Београд 1921.
326. Цвијић Ј. „Карст и човек“, у: *Књига о Јовану Цвијићу*, Београд 1927.
327. Ciliga V. „O interpretaciji hrvatske povijesti XIX st. u ‘Istoriji Jugoslavije‘“, *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, 2/1973.
328. Ciliga V. „O pogledima Milorada Ekmečića na hrvatsku povijest“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 3-4/1975.
329. Cević V. „Reformistički pokret rimokatoličkog svećenstva u Hrvatskoj godine 1848“, *Republika*, X, I, 14, Zagreb 1954.
330. Cević V. „Nodilo prema rimokatoličkoj crkvi i prema klerikalizmu“, *Republika*, X, II, br. 10, Zagreb 1954.
331. Џамбазовски К. „Стојан Новаковић и македонизам“, *Историјски часопис*, XIV-XV, Београд 1965.
332. Џамбазовски К. „Идеје и пројекти Србије о српско-бугарској федерацији у току 1861“, *Balkanica*, II, Београд 1972.
333. Šepić D. „Iz korespodencije“, *Arhivski vjesnik*, Zagreb 1958.
334. Šepić D. „Svjedočanstva suvremenika o radu Frana Supila“, *Историски преглед – Historijski pregled*, god. 9, br. 4.
335. Šepić D. „Srpska vlada, Jugoslavenski odbor i pitanje kompromisne granice sa Italijom“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 3, Београд 1964; Dragovan Šepić, *Pisma i memorandumi Frana Supila (1914-1917)*, Београд 1967.
336. Šepić D. „Srpska vlada i počeci Jugoslavenskog odbora“, *Historijski zbornik*, XIII, Zagreb 1960.
337. Šepić D. „Frano Supilo“, *Časopis za suvremenu povijest*, II, Zagreb 1970.
338. Šehić N. „Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegova djelatnost nakon sloma Austro-Ugarske (novembar-decembar 1918)“, *Prilozi Instituta za istoriju*, 19, Sarajevo 1982.
339. Шидак Ј. „Хрватска“ у: *Историја народа Југославије*, II, Београд 1960, стр. 1029.
340. Šidak J. „Urota, Zrinsko-frankopanska kao historiografski izvor“, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 2, Zagreb 1972.
341. Šidak J. „Odjeci Francuske revolucije i vladanje Napoleona I u hrvatskim zemljama“, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreba 1973.
342. Šidak J. „Hrvatska politika u 60-im godinama XIX stoljeća do Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868)“, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb 1973.
343. Шкапур Х. „Босански устанак 1875-1878“ (рукопис рађен на турским изворима), *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine*, I-III, Sarajevo 1977.
344. Škerlj B. „Rasni tip Slovencev“, *Evgenika*, I, 8, Ljubljana 1935.
345. Škrivanić G. „The Armed Forces in Karadjordje’s Serbia“, у: *The First Serbian Uprising 1804-1813*, (ed. Wayne Vucinich), New York 1982.
346. Širmer J. K. „Ljute rane modernoga društva“, *Vrhbosna*, I, 7, Sarajevo 1887.
347. Šojat O. „O dvjema kajkavskim revolucionarnim pjesmama s kraja osamnaestog stoljeća“, *Croatica*, I, Zagreb 1970.

348. Šorn J. „Narodni svet u Ljubljani i njegov gospodarski odsek“, u: *Stvaranje jugoslovenske države 1918*, Beograd 1983.
349. Šurmin Đ. „Jugoslovenska omladina poslije aneksije Bosne i Hercegovine 1908“, *Kalendar „Sveti Sava“*, Zagreb 1934.
350. Weisbach Dr A. Glück, dr L. „Crania bosniaca“, *Гласник Земаљског музеја*, 2-3, Сарајево 1906.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Јован Алексић је рођен 11. октобра 1988. године у Косовској Митровици. Основно и средњошколско образовање стекао је у свом родном граду. Основне и мастер академске студије историје завршио је на Филозофском факултету Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. Током студија обављао је дужност председника Студентског парламента. Био је један од оснивача и уредника студентског часописа „Др Филстуд“. Добитник је више награда и признања. Учествовао је на 15 научних конференција и објавио 20 научних радова у домаћим и међународним часописима. Његово поље интересовања највише је фокусирано на социјално-економске и политичке процесе на Косову и Метохији у савременом добу, историју српске историографије и разноврсне теме из прошлости југословенске државе, друштва и културе. Од 1. марта 2018. године ангажован је као асистент на Катедри за историју Филозофског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. Био је део Комисије за рад на припреми акредитације студијских програма основних, мастер и докторских академских студија на овој Катедри. Члан је Наставно-научног већа и Надзорног одбора синдиката матичног факултета. Живи и ради у родном месту.

Изјава о ауторству

Потписани-а Јован Ј. Алексић

број индекса 7/2014

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Живот и дело Милорада Екмечића (1928-2015)

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

Јован Алексић

У Косовској Митровици, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Јован Алексић

Број индекса 7/2014

Студијски програм Историја, Докторске академске студије

Наслов рада Живот и дело Милорада Екмечића (1928-2015)

Ментор Проф. др Здравко Делетић

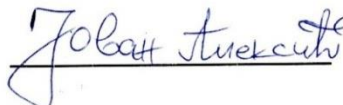
Потписани/а Јован Ј. Алексић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Потпис докторанда

У Косовској Митровици, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Живот и дело Милорада Екмечића (1928-2015)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Косовској Митровици, _____

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.